1248

The Asiatic Society Of Bombay
THIS MANUSCRIPT HAS BEEN ADOPTED FOR
MICROFILMING BY :-
SHREE . P. H . KARANI
Date 17·10·2008

अथचंपूवृत्तिप्रारंभः ग्रंथसंख्या १०३७५

Chumpoo Vrittee

२

1248

अथचंपूवृत्तिप्रारंभः ग्रंथसंख्या १०३७५

Chumpoo Tritee

२

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017

चं० वृ०

१

॥श्रीगणेशायनमः श्रीसरस्वत्यैनमः॥ ध्यात्वासरस्वतींदेवींविबुधानंददायिनीं॥ स्फवर्णांपुण्यरूपांतामलंकारविराजितां॥१
अर्थः॥ पादाब्जांगुलिसत्कनिर्मलनखावदेशेपुब्जोरुप्रयी॥ नित्रेषाप्रतिबिंबितांतरमुदायस्यानमंतिप्रभोः॥ अप्राप्त
परभागसंसृतिभयाल्लीननदीनाम्नातौ॥ तंपार्श्वंफलवर्द्धिकेश्वरमहंनत्वोपसर्गापहं॥२॥ प्रौढंप्रौढयुगप्रधानपदमाभ्राज्य
प्रनीतंपुरा॥ देवीजयाभुवितागदेवभविकश्राद्धस्यसाक्षात्पुरः॥ योगिन्यापिवयेनमंत्रमहिमाप्रागभ्यतेज्जिग्यिरे॥ स्तुत्वा
श्रीजिनदत्तसूरिमघंनतीव्रप्रतापारुणं॥३॥ जिनकुशलंकृतकुशलं॥ प्रारब्धविशेषशास्त्रसिद्धिकरं॥ प्रणिधायमन
सिमानसमिवशुचिहृदयंमहामानं॥४॥ श्रीचंद्रपालोत्रकियत्सदानां॥ यद्यप्यनिंद्यांविवृतिंचकार॥ तथापितच्छेषपदा
र्थमार्थप्रकाशनार्थांविवृणोमिचंपू॥५॥ कश्चित्पुरेवरेण्यपुण्यमतिभाक्प्रबोधितसकलशास्त्रोपनिषत्कमलोविम
लोध्वस्तसमस्ततम सर आदित्यइवनेमादित्योद्विजोबभूव॥ तस्यस्फूर्तिस्विविक्रमःपवनान्यकर्मविहितविक्रमस्सम
जनिष्टगरिष्ठः॥ अन्यदाहिस्वपित बंधुविवादादिप्रयोजनेबहिर्ग्रामंगतेसमाजगाममतिमान्कश्चिदपरस्तत्पुरे
विद्वान्॥ तेनचरं न्वेषिणावसरंप्राप्यनृपस्तदा मयासार्द्धंनकोपिवादंकर्त्तुमलं॥ यदिपुनःश्रीमतांपुरेकश्चि
द्विपश्चित्स्यात्तदामयासमंसमंतात्कृतप्रतिपक्षापवादोवाग्मःकार्यतांवार्य्यतांवादिद्वृतत्राकापिशाचिकाततोराज्ञा॥
नेमादित्यगृहेस्यानुचरोमुमुचेतेनचागत्योचे॥ नेमादित्योभ धवेना कृहवासिभिरवाहिसंधत्यसोबहि
र्ग्रामंजगामेति॥ ततस्तत्पुत्रेणवाहूतस्तेनाचिंत्यतावंतमनेहसमयासत्यपिस्वतंत्रस्कृतंत्रेस्वपितरिविनतरिपाठकेनाध्या
पि॥ अथबालिशोऽलसःकिंकरोमि॥ नहिबलवतिपरबलेसमुपस्थितेद्विजोरःशिक्षयितुंशक्यते॥ नहिसरित्पुरेभरप्रभ
तेऽतिथीभूतप्रभूणांपिप्पलीबंधंकर्त्तुंप्रभूयात॥ ततोऽनन्यगत्यावमत्यदैन्यंस्फारस्फरनिकरप्रणतांस्वगृहाधिदेवतां
श्रीभारतींप्रणनाम॥ विहितस्वपक्षस्फूर्त्तयेकामितपूर्त्तये॥ ततस्तेनमातर्भारतिअद्यासौवावदूकोवादीसमुपस्थितः १

115/1933

तेनसहवादःकर्त्तुंयुज्यते॥ नममवक्ताचिदस्त्यिर्युक्तिबलेनतंजेतुं॥ मतःअसद्यस्त्वद्भक्तमुखेनिवसेत्फलेप्रावान्परभ्रेभ्य
रो॥ अरेनिर्भाग्यत्वात्प्रतिनप्रसीदामि॥ परंभक्तिः कृताविफलानसंपद्यतेभवतांकुलेहमहर्निशंपूज्याचातोया
वात्वपिताप्रनागच्छे॥ तावदहंत्वन्मुखनपिताप्रवसामि॥ माचिंतांविधत्त्वस्वच्छमतिविधत्स्यकुरुष्ववादेतेनसमंमप्र
मत्तासत्यायातंविद्यामदोन्मादिनंवादिनंजेष्यसीत्युक्तमहर्षोत्कर्षसमाजगामगुणग्रामाभिरामोराघवस्यसदसि॥ त
तोहेलयाविविधवचश्चातुरीविहितवासवेज्यघृणया अप्रमेयप्रमेयप्ररूपणयानिर्जित्यतंभूपसमक्षंविपक्षंतद्दानो
पदाकृतकनकादिवस्त्रपादाय्यचरूसनिर्जितमदनोविकसितवदनोराजराजदत्तमबंधधुरसिंधुरस्कंधाधिरूढःप्रौढवारां
गनाबीज्यमानप्रधानातिमानप्रकीर्णकयुगलस्समियायमहामहप्रायसुंदरंनिजमंदिरंततोचिंतयच्चित्तेयाववसि
तानेति॥ तावत्सरमेऽपि ममप्रतिनिधत्ते॥ तेनाहंपित्रागमनादर्वाक्यशोर्थंकंचित्काव्यग्रंथंग्रथ्नामितदाचास्यतउक्तं॥ यतः
क्षणध्वंसिनिसंभवेस्मिन्॥ काव्यादृतेन्यत्क्षयणेतिसर्वं॥ अतोमहद्भिःयत्रासक्तिश्रायप्रवर्तितःकाव्यकथाप्रसंगः॥ का
व्यप्रकाशेयुक्तं॥ काव्यंयशसेर्थकृते॥ व्यवहारविदेशिवेतरक्षतये॥ सद्यःपरनिर्वृतयेकांतासम्मितयोपदेशयुजे॥
कालिदासादीनामिवयशः॥ श्रीहर्षादेर्धावकादीनामिवधनं॥ राज्ञादिगताचिताचारपरिज्ञानमादित्यादेर्मयूरादीनामि
वानर्घनिवारणमित्यादिविचार्यचातुर्यसंबंधानलदमयंतीयकथांकर्त्तुमुद्यतवान्नलस्यपुण्यश्लोकत्वेनप्रकाशत्वात्
ततोनुदिनंसक्करतीलालित्यमनुसरता॥ नल॥ थाविलाससागरंतरतातिनतलकथायाअन्यूनाःसप्तोच्छ्वासायावत्तविनि
र्ममिरेतावतापितातत्क्षामादाजगामस्वात्मगृहद्वारं॥ ततःश्रीभारतीप्रतिश्रुतंकार्यंनिर्वाहास्वावासमलंचकारततएताव
त्येवयंचंपूकथास्थितेतिश्रीगुरुप्रवादः॥ ॥अथ॥ सकलमंगलकारणंप्रत्यूहव्यूहनिवारणमभिधेयाद्युपयोगवनि
श्चयनशास्त्रादौकविनाकिमपिप्रणेयंतदतन्मनसिनिधायाभीष्टदेवताप्रणतिपूर्वमवसाध्यमारंभणीयंइतिशिष्यवारा

च०टी०
२

नुलंघनेन सकलजलनिधिरपि जलैरलब्धमध्यो विविचित्रपदपंक्तिसरित्साथो वीथिसंघट्टः श्रीत्रिविक्रमभट्टः प्रतिपा
दनीयमर्वरसकथोपक्रमे सदा शृंगारित्वादि इदानीं दानं कांतनांतरसादुत्वा दीनरागप्रभृतीं श्वापहाय सर्वरसा
त्मकं सर्वमतश्चरंचांकरमवस्तुवन्नाह॥ ॥जयतीत्यादि॥ ॥चंद्रमौलिः कथाशुभ्रास्वरा जयति सर्वोत्कर्षेण व
र्त्तते॥ ननु नमस्कार एव विघ्ननिरासकत्वेन प्रसिद्धस्ततः कथं तं परित्यज्य जयतीति प्रयोग उच्यते। जयतीति पदेन स
र्वोत्कृष्टता प्रतिपादिता भवति। सर्वोत्कृष्टश्च नमस्कार्य एव॥ यत्र सर्वोत्कृष्टत्वं तत्र नमस्कार्यत्वमित्यविनाभावादेतो
जयतीति पदेन॥ नमस्कारप्रतिपत्तिः नमस्कारेण प्रबंधकर्तृव्यास्यात् श्रोतॄणामिष्टफलसंपत्तिः किंभूतः श्चंद्रमौ
लिः गिरिसुतायाहिमाचलदुहितुः पार्वत्याः संबंधिनि कामसंतापं वहतीत्येवं शीलं कामसंतापवाहि तस्मिन् काम
संतापवाहिनि मनोभवप्रभवपीडांदधाने उरसि हृदये चंदनस्यायं चांदनो रसनिषेक इव संतापापहरणाद्राहणहुमर
साभिषेक इव यः॥ ॥यथा चंदनरससेकस्तप्तस्य शांतिकृद्भवति॥ तथायमपि कामाभितप्तगिरिजाहृदयस्य शांति
कृत्॥ ॥रसानिषिच्यंते ऽस्मिन्निति रसनिषेकोरसाधार इत्यप्यकदेशेन प्रतिपत्तव्यं। रसाश्च शृंगारादयो नव। तां
श्च कवय एव व्यक्तीकर्तुं प्रभविष्णवः अतस्तदनु तस्य रसाधारस्य भगवतो अनुपश्चाद् इस व्यक्तिकारणभूतानां कवीनां
वाल्मीकिव्यासकालिदासप्रभृतीनां वाचां विलासा वाग्विलासो वचोवैचित्र्यो विजयंते॥ किंभूतानां कवीनां कवीकीर्त्तिय
शोभाजां मितीति कीर्त्तिभाजस्तेषां यशस्विनां किंभूता वाग्विलासाः असकृदजस्रं अमृतबिंदूनतत्समानान्रसातिरेकान्
स्पंदंत स्रवंतीति अमृतबिंदुस्पंदिनो निरंतररसाविष्कारिणः असौ हि भगवान् जगत्कर्त्ता त्वाज्जगतोप्यादिरलौकिकं
पदमध्यास्ते। अतस्तस्य पश्चाद्यलौकिकाभावारम्यस्वभावास्तदपेक्षयैव वाग्विलासानां विशेषजयः। अथवा। वाग्विलासा वि राम
जयतइति स एव भगवान् शब्दब्रह्मस्वरूपसकलव्यापित्वनगतोऽसकृदमृतबिंदुस्पंदितादिविशेषणजयतियतामूर्त एकस्याएवगो २

117/1933

र्या उरसि तथा चांदनएवरसनिषेक इति व्यतिरेकः॥ ॥अत्र च प्रथमाद्धप्रतिपादितेनार्थेन वक्ष्यमाणप्रबंधार्थोद्योपपद्यते
॥तथाहि॥ गिरिभीमनपसर्य स्वभावपर्वतं जल इत्यक्तस्तस्य सुताया दमयंत्याः दुर्वारस्मरविकारसंतप्ते उरसि नलश्चं
दनरसनिषेको भविष्यति॥ स च चंद्रवंशानां मौलिर्मुकुटायमान इति॥ ॥यद्यपि पूरणगुणेत्यादिना षष्ठीसमासनि
षेधात्तदन्वित्यत्र समासश्चिंत्य॥ तथापि तदनुतदुपरीत्यादयः प्राह्याः ससमासाः महाकविनिबद्धत्वात्साधवः। यद्य
प्यन्यतरग्रहणस्याभीष्टसिद्धिस्तथापि स्त्रीपुंसरूपयोः द्वयोर्ग्रहणं काव्यस्य शृंगाररसनिर्भरद्योतनार्थं॥ अत्रास्य विशे
षणवक्ष्यमाणत्वात्॥ मालिनी॥ १॥ यश्च जगतः शिवमाशिभ्यां शिवाभ्यामपि केनाप्यतर्क्येण हेतुना स्वीकृतः तत्किं सहा
यः किं मूलं किमुपकरणं च। काम इत्याह॥ जयति मध्वित्यादि। कोप्यद्भुतवैभवः कंदर्पदेवो जयति॥ किंभूतो मधुसहाय
। वसंतसखः नहि संस्वायमंतरेण कश्चिन्महाकार्यकारणाय प्रवर्त्तते॥ एतस्यापि कृत्स्नं जगत्साध्यमतो मधुमित्रमकरो
त्॥ पुनः किंभूतः॥ सर्वा यासंसारवल्ली उत्पत्तिरद्भिमत्वाद्भवस्य वल्लूपमानं तस्या जननाय उत्पादनाय नवकंदः क
विनकंदः। कविनकं दारि अविच्युता वालदृष्टिः। तदनु कंदर्पदेवादनंतरं तदुत्पाद्यस्तदुत्पादकश्च। पुनः मुहुः। अपांगा
लंगनं चापांतप्रदेशे क्रीडसंचारितानां कामुकजनलक्षीकरण। यत्र वर्त्तितानां तरुणया पिल्लोचनानां नवयः सुंदरी नेत्रा
णां विलासः कटाक्षादिविभ्रमो जयति। पुनः शब्दा मुहुः शब्दवत्पौनरुक्त्यं वाऽभ्यासवीजवचनः॥ अथवा सकलजगज्जंतु
जातीयाभिप्रेतत्वात् नवस्वपि रसेषु शृंगारो मुख्यस्तस्य चाधिष्ठाता कंदर्पदेवो जयति देवः कामः॥ तस्य चालाद्योत्सादकत्वेना
विनाभूतत्वात् कांतानयनविलासो जयति॥ पुनर्विशेषणत्यर्थः पुनः शब्दो विशेषो॥ यथा निःकंदामरवंदिनीरुद्ध पुटिते
दृशां कज्जारुरुद्धलीजंबाला विलमंबुकर्तुमितरास्ते वरादोस्तान्॥ दृष्ट्वा सा पुनरर्णवार्मिसलिले रत्यावितायामियं। त्र
स्यापव त्रिनेत्राः स्थिताव समती सा पाप्मिणा पुत्रिणी॥ १॥ मालिनी अथ यदवादि। तदनु च विजयंते वाग्विलासा इति।
॥

तद्गुणानिवश्लोकत्रयेणाह॥ ॥अगाधेति॥ अहंसरस्वती भारतीनदीविशेषश्चतस्याइदंसारस्वतंश्रोतः प्रवाहंवंदे
नमस्कुर्वेस्तुवेवावदि अभिवादनस्तुत्योरिति धात्वर्थनिर्देशात्नदीपक्षेप्रवाहस्यतद्धर्मत्वात्नकिंचिदनुपपन्नंपरंभारतीप
क्षे। अन्यधर्मस्यान्यत्रारोपणलक्षणसमाधिनागिरांनेरंतर्योपि श्रोतःशब्दो॥ यथाउन्मिमील कमलंसरसीनां। कैर
वंचनिमिमीलमुहूर्तादिसत्रोन्मीलननिमीलनेनत्रधर्मावपिकमलकुमुदयोरारोपिते। किंकुर्वन्वहन्॥ भारतीपक्षे
अगाधामहार्घतया अलब्धमध्यांतर्मध्यप्रकरणान्मनसिपरिस्फुरद्ध्वनश्चमत्कारीस्फूर्तिविशेषोयस्यतत्॥ नदी
पक्षे अगाधागंभीरः अंतर्मध्यपरिसमंतात्स्फुरद्धवलनंआवर्त्तविशेषोयस्यतत्। तथागीःपक्षेविबुधानांदेवाना
मानंदमंदिरंभारतीविलासेनसुगणाभर्मपिप्रमादःसंपद्यते। अत्रविबुधानांपंडितानांआनंदस्थानं॥ नदीपक्षेवानांप
क्षीणांमध्येबुधाराजहंसास्तेषांहर्षस्थानं। पुनर्भारतीपक्षेरसानांशृंगारादीनांअंतरविशेषस्तत्रनेनवा। प्रौढंप्रगल्भं॥
नदीपक्षेरसायाःभूमेरंतरमध्यप्रवहतिस्मेति॥ प्रौढंगंभीरं॥ सरस्वतीकिलम्लेच्छदेशेन्यग्भूतदंते पुनरुद्भवतीति
लोकश्रुतिः कालिदासोप्युवाचनदीमिवांतःसलिलांसरस्वतीमिति॥ यद्वाम्भः पयोरस्यास्तीति कृत्वासरस्वतीशब्देनदीमा
त्रवचनः। यदनेकार्थः॥ सरस्वतीसरिद्भिदि। वाच्यात्मगायांस्त्रीरत्नेगोवाग्देवतयोरपि। अतःसारस्वतंनादेयंश्रोतोवंदे
किंभूतंवहन्प्रसरत्॥ पुनःविबुधानांदेवानांजलक्रीडादिभिःप्रमोदसदनं। एतावतास्वर्गमार्गप्रवृत्तं॥ तदुक्तं॥ तथारसायां
वसुधायांतथाअंतरेव्योम्नि अर्थात्पातालेप्रकर्षेणोद्धउत्यसाधारणविशेषसाम्यर्थात्त्रिपथगाश्रोतइत्यर्थः प्रौढमिति
प्रागूढांढत्यादिनावृद्धिः॥३॥ प्रसन्नाइति॥३॥ कस्यचिद्विशिष्टभागस्यपुंसः पुरुषस्यपुण्यैःश्रेयोभिरीदृग्गुणाःसुखेवा
वावाण्यांस्त्वदुवस्त्रियाभवंति। संपद्यंते। संजायंते। कीदृशोवाचः। नानेतिपदंसर्वत्रान्वयते॥ नानाअनेकधाप्रसन्नाःप्रसा
दगुणोपन्नाःसुबोधाइत्यर्थः शब्दगुणप्रसादः। अंतर्मिश्रितत्रोथित्याभ्यामर्थगुणस्तुप्रमादोवैमल्यंइगिति अवबोधगो

119/1933

चरत्वमिति॥ यावत्॥ तथाचाह। काव्यप्रकाशकारः॥ श्रुतिमात्रेणशब्दानांयेनार्थप्रत्ययोभवेत्। साधारणःसमग्राणां
प्रमादो ——— इति यद्वाप्रसंनाःसमासरहिताः उक्तंच॥ माधुर्यमभिवांछंतःप्रसादंचसुमेधसः समासवंतिभूयांसि। नप
दानिप्रयुंजते॥१॥ अन्यत्राप्युक्तं। बहुसमासवतीवृत्तिरोजः असमासवतीवृत्तिः॥ प्रसादइतितथानाना अनेकधाकांत्या
कांतिगुणेनदर्तुंमनोवशीकर्तुंशीलंयासांताः कांतिहारिण्यः शब्दगुणः कांतिरोज्ज्वल्यंग्राम्यादिभिरनतिप्रयुक्तत्वमिति
यावत्॥ अर्थगुणस्तुकांतिर्दीप्तरसत्वं। तथानानाअनेकप्रकारंशब्दगुणार्थगुणशब्दालंकारार्थालंकाररूपंतत्तुष्टाश्ले
षं विशेषणचक्षतइति नानाश्लेषविचक्षणाः। शब्दगुणोमसृणत्वं श्लेषःअर्थगुणस्तुश्लेषोघटनाशब्दरूतः॥ शब्दा
लंकारश्लेषः॥ अहचकाव्यप्रकाशकारःश्लेषलक्षणं॥ क्रमकौटिल्यानुल्बणत्वोपपत्तियोगरूपघटनात्मा श्लेषइति
स्त्रियस्तुप्रसंनास्तोषान्विताः। तथाकांत्यावपुषागुणविशेषेणमनोज्ञाः॥ तथाविविध आश्लेष आलिंगनेविचक्षणाः
दक्षाः आलिंगनान्यमूनिद्वादशस्पृष्टक१ विद्धक२ उद्घृष्ट३ पीडन४ लतावेष्टक५ वृक्षाधिरूढ६ तिलतंडुल७ क्षीरनीर८
रूपगूढ९ जघनोपश्लेष१० स्तनालिंगन११ ललाटिकाख्यानि॥४॥ किंकवेरिति॥ कवेस्तेनकाव्येनकिं॥ धनुष्मतोधानुष्क
स्यतेनकांडेनशरेणकिं नकिंचिदित्यर्थः। तेनेतिकेन। यत्काव्यंकांडंच। परस्यान्यस्यश्रोतुःशत्रोश्चहृदयमनसिवक्षसिचल
ग्नंचमन्रुतं। मर्मप्रविष्टंचसतशिरोमहीनंनघूर्णयति। नभ्रमयति शिरोघूर्णनंचहर्षव्यथयोराधिक्याद्भवति। हृदयंमा
नसोरमोरितिविश्वप्रकाशः अत्रचकाव्यसंबंधाच्चद्वयोरपिकवि धनुष्मतोरुपहासपरतयाप्रयोगः अत्रकिंशब्दःकुत्सार्थः
यदनेकार्थः॥ किंप्रश्नेकुत्सनेपिच॥ काव्यंसर्गबंधः। अथकुकविनिंदाव्याजेनविपरीतगिरामग्राह्यत्वमाह॥ अप्रगल्भा
इत्यादि। एककवयःबालकाइवमति॥ किंभूताःकवयः। पदन्यासविभजनंपदंतेषांन्यासेनैयत्यप्रयोगेअप्रगल्भाःअ
निपुणाः। तथाजनानांविदग्धलोकानांनीरागंरागाभावस्तत्रहेतवः॥ कारणंनहितादृशांकाव्यंश्रुत्वारसिकानांकश्चिच्चम

सं०टी०
४

त्कारः संजायंते। तथा बहुल आलापा येषां ते बहुलालापाः एतेन निःसारवक्तृत्वमिति॥१॥ बालकपक्षे पदंन्यासे चरणक्षे
पे अप्रगल्भाः। तथा जनन्यामातृरागहेतवो अनुरागकारणं। तथा वर्द्धीलोन्नं निष्ठीवनजलं पिबंतीति बहुलालापाः यद्वा
बह्वो बाला अप्रस्वरूपा येषु ते। कस्यरच्यः पद्मामनक्ष इति अत्यन्नयः समासांतः॥२॥ अत्र गंभीरार्थत्वात् कविभिरन्यथा
र्था उत्प्रेक्ष्यंते। तद्यथा एके कवयः अबालकाः जराजर्जरितदेहा इव तेपि अशक्तत्वात् पदन्यासे अप्रगल्भा एव तथा जनानां यु
वतिलोकानां नीरागं रागाभावस्तत्रहेतवः न हि जरद्देहयुवतिजनोनुरज्यइति। तथा निद्रालस्याद्याधिक्येन अबहुल आ
लापा येषां ते तथाविधाः॥३॥ यद्वा॥ एके कवयः वनकवया जलपक्षिण इव संति के जलवयः कवयः। किंभूता अरणं आरः अ
गंतायगत्यर्थास्त प्राप्त्यर्था इति वचनादारः प्राप्तिरात एव आरकः स्वार्थे करलयोरैक्यात् अपक आलकः प्राप्तिर्येषां ते त
था अत एव पदन्यासे अपक प्रगल्भा अप्रगल्भा बकादयः श्लेषो अक्षरच्युतिश्रवणादयः पलोपः। नीरं च अग गश्च नीरा
गा अजना सनरहिता नीरागा रिक्तत्वाद्यर्थहेतवः येषां ते तथा एकांतसजलवनस्थायिन इत्यर्थः। तथा अरणं आरो विहायो
गतिर्बहुलस्य आरस्य आपः प्राप्तिर्येषां ते बहुलालापाः श्लेषरलयोरैक्यत्वश्रवणात् सपक्षत्वेन बहुलनभोगतयः॥४
यद्वा॥ एके कवयः बालकाः कस्याबाला बालका अत्यास्यायां कनूत्पर्णकुंतला इव संति ते न किंभूताः पदंन्यासे वर्णालक्षण
स्थानरचनायां अप्रगल्भा असंस्कार्यत्वात् तेन जनानां युवलोकानां रागाभावजनकाः। सपुष्पमाल वर्णविन्यासेन बहु
एव के गारागजनकाइति। तथा अलीनां समूह आलं पद्मिनीमुखवर्त्तित्वेन कर्णोत्पलनिकटवर्त्तित्वेन वा बहुलः आलस्य भ्रम
रसमूहस्याप प्राप्तिर्येषु ते पद्मिनी मुखस्य कर्णोत्पलस्य च कर्भित्वात्॥ यद्वा बहुला इदं त्रविषेशे आपः प्राप्तिर्येषां ते तद्देशेहि
अदीर्घा एव केशाः स्फुरंति। डलयोरैक्यात् बहुलालापाः॥५॥ यद्वा एके अबालकाः पंडिताः कस्य ब्रह्मणो वयः पक्षिणो राजहंसा राम
इव संति किंभूता राजहंसाः पदंन्यासे चरणंन्यासे सति प्रगल्भतीति प्रगल्भन् प्रगल्भ अप्रगल्भ एवंविधा अक्षरा भाप्रभा ४

121/1933

येषां ते। ब्रह्मवाहनत्वात् अत एव जनेषु निश्चितं राजंते इति जननीराः स्कविदुः॥ तथा मे गमनं तत्र हेतवः। विधेर्गमने
कारणं तथा लक्ष विलास ललनं लालो विलासो बहुलोलस्य लीलाविशेषस्य आपः प्राप्तिर्येषु ते बहुलालापाः॥६॥
यद्वा आरूढ नव एके कवयः अबालकाः प्रौढा इव संति। तव इत्यत्र श्लेषाद्विसर्गलोपः हे प्रगल्भाः पदंन्यास प्रगल्भं धृष्टं
प्रकरा हूलिं अस्यति पाताले क्षिपतीति प्रगल्भा ईदृक् विधः पदन्यासः क्रमक्षेपो यस्य सः तस्य संबोधनं। तथा इः कामः तस्य
जननी लक्ष्मीस्तस्या रागो यस्य सः इजननीरागस्तस्य संबुद्धौ हे इजननीराग न विद्यते बहुलस्य प्रभूतस्य आलस्यानर्थस्य
आपो व्याप्तिर्येषु ते आ दृव्यास्तै। अबहुलालापा एतत्क विविशेषणं॥७॥ यद्वा॥ एके कवयः अबालका इव संति किंभूताः
कवयः अवत विस्तुवत प्रगल्भाः कपदंन्यास पदरचनायां। यथा तेन पदत्रयेण विश्वत्रयं व्याप्तं तथा कविभिः स्ववचनरच
नया। तथा निप्रशंसणे जनान्नयंति कस्वं प्रापयंतीति जननन्यो रागज्ञानः स्तेषां रागहेतवः। तथा बहु अत्यर्थं लाति अर्थान्
यशा गर्कानीति बहुला एवंविधा आलापा येषां ते बहुलालापाः॥८॥ यद्वा हे एकामनव के कवयः बालका इव संति न केपि त्वां
स्नातुं सर्वेपि प्रौढा एवेति भावः। हे आपदंन्यासे अप्रगल्भ। आपदां समूह आपदं तस्य न्यसनं न्यासः स्थापनं तस्मिन् अप्रग
ल्भ। सर्वसंपत्निदानत्वात्। श्लेषाद्विसर्गलोपः॥ तथा हे जननीराग जनानां कामुकलोकानां निश्चितो रागो यत्रेति दृष्टिकामस्त
हभेदन मगस्य श्विवियत्वात्॥ बहुलः संभोगविप्रलंभादिविषय आलापो येषां ते बहुलालापा इति कविविशेषणं॥९॥ अथ प्र
रणं विनापि कवित्सरात्कर्ष मसहिष्णवस्तस्मान् च वस्तु ज्ञानकाव्य प्रवृत्तिभंगहेतून् त्रोद्रमात्रेण गौरवयन्नाह॥ अक्षेति॥ दुर्नि
दायां दुष्टः कृत्याकृत्य भव्याभव्य विशेषविवक विकल्पजनाद् दुर्जनास्तेषामियं दौर्जनी संसत्सभा वंदनीया नमस्कार्या इत्युप
हासवाक्यं श्लेषतस्तु वंदगुप्ताक रणीया वंदनीया। कथं ब्रह्मणां विप्राणां इयं ब्राह्मी संसदिव द्विजसभेव यथा द्विजसतां वं
द्यं तथा दुर्जनसंसदपि वंद्या। किंभूता दौर्जनी संसत् अक्षमया रूपाय आलापः संभाषणं तस्य वृत्तिं व्यापारं जानातीति अक्षमा

चं० टी०
५

लापवन्निज्ञाकोपोल्लापयुक्तवाक्त्रसता। तथाकुशासनस्य कुत्सितवीक्षणस्य परिग्रहः स्वीकारो यस्यां सा कुशासनपरिग्रहा
तथात्यमसाधावपि खला प्रतिपक्षभूता। असाधौ यदि खला प्रभवति। तदा भवतु परं साधावपि खलेत्यनौचित्यविस्मय
मिश्रमसमुच्चयार्थोऽपिशब्दः प्रतीयते॥ किंभूता द्विजसभा। अक्षमालाया जपमालाया अपवर्त्तिर्भ्रमणं तां जानातीति। त
था कुशस्य दर्भस्य आसनं विष्टरस्तस्य परिग्रहः स्वीकारो यस्याः सा। पवित्रस्य पवित्रत्वात् तदासेव्यमेव तस्या उचितं पुनः
किंभूता सद्मखलया। सोऽप्यावर्त्तत इति समखला॥ ॥ ब्राह्मीमिति तस्येदमित्यण्। ब्रह्मण इत्यत्रास्वरादिलोपः। ब्रह्मा
नुतपञ्चि वेदध्यानं द्विजविधा। ऋत्विग्योगविभिदोश्चेत्यनेकार्थः॥ समंसा ध्वनिर्वलंसदृगित्यनेकार्थः॥ ७॥ रोहणमि
ति॥ अहं विपश्चितां विदुषां वृंदं समूहं वंदे। नमस्यामि॥ किंभूतं शोभनानि निर्दोषगुणसरससालंकाराणि उक्तानि कृ
थितानि सूक्तानि सुभाषितानि हान्यवरत्नानि तेषां सूक्तरत्नानां रोहत्यस्मिन्निति कृत्वा रोहणं उत्पत्तिस्थानं॥ तन्नमस्कारे
ण हेतुमाह॥ यस्य विपश्चिद्वृंदस्य मध्यपतितो यन्मध्यपतितः सन् काचो बंधः प्रकरणात् काव्यबंधो नीचोऽप्यतादृ
शोऽपि उच्चैः उत्कृष्टां मणिरिवाचरतिस्वप्रबंधकर्त्तारं भूषयन्मणीयते। विपश्चितो हि कृविपरिश्रमं जानंतो ऽतादृशमपि प्र
बंधव्याख्यानप्रसंगाद्दनुगृह्णंत्युत्कर्षं लंभयंति। कृत्वबंधकत्वंतव ध्यंत अनेनार्थान्तर अस्मिन्निति वाच्यः निकाचः प्रबंधः॥ अ
थ वरारोहणं माणिक्यशैलं स्तौमि यस्य मध्यपतितः काचः क्षारमृद्विकारो नीचोऽपि निकृष्टोऽपि रत्नसान्निध्यान्मणीयते रत्ना
यते॥ ८॥ आस्तां सज्जनदुर्जनयोः शीलेन साम्यं यावन्मूर्त्त्यापि महदंतरमिति निरूपयन्नाह॥ अत्रीति॥ अत्रमुनि
नेव जन्मत्वात्रिज्ञानस्य त्रयोऽस्ति न ज्ञातो कस्य चपुनः नरिष्टिर्जातस्येत्यद्भिजातस्य अथार्थात्कुलीनस्य सज्जनस्य सता याम्
र्त्तिः आगिरमेवराजगन्मैत्रीपरा वर्त्तते। सा मूर्त्तिर्व्यस्फुटं रत्रिज्ञातस्य निवासभूतस्य तमसो अंधकारस्य दुर्जनस्य त्रिज्ञात
स्य अकुलनस्य कृवर्त्तते॥ न कापीति॥ यतो दुर्जनस्य मूर्त्तिः वैराविरहेतुः अत्रश्लेषान्न्यायातलोषः अथवा ग्निश्तमसाः राम
५

123/1933

सज्जनदुर्जनयोश्च सहजं वैरमिति विरोद्धतो दुर्जनस्य कृसाम्मूर्त्तिरिति॥ अथवा दुर्जनस्य मूर्त्तिः कृ अवैरा अपि तु सर्वो
त्रापि सवैरेत्यर्थः। मूर्त्तिः पुनः प्रतिमायां काठिन्यययोरपीत्यनेकार्थः॥ ९॥ निश्चितमिति॥ सत्कृत्रसाः शृंगारादयो य
त्र तत् ईदृक् विधं वंठं चितं काव्यं काव्यग्रंथं यो नाभिनंदति नाभिप्रैति न स्तौतीत्यर्थः। स निश्चितं ध्रुवं सहस्रयाव
र्त्तत इति कृत्वा ससुरो मधुपः कोऽपि न वकुलिनो नाभिजातः पुनः सर्वथा सर्वेणापि प्रकारेण समे साधावमतिः सर्वथा सा
धुविषयां मतिं मिष्टां सवनादिरूपां न करोतीत्यर्थः॥ अथच॥ अक्षरैः संबंधं मीलितं अक्षरसंबंधं काव्यं शु कम
भिलक्षीकृत्य यो न नंदति न हृष्यति स क्षरोदवः कोऽपि। तथा न कोऽप्यस्यां लीनत्रोऽभिलिष्टः स्वर्गे एव तस्यावरुद्धानात्तथा
मालक्ष्मीः ऋः कामस्ताभ्यां सह वर्त्तत इति समं विष्णुस्तत्र सवनाय मतिर्यस्य स मे मतिर्विष्णुपक्षीय इत्यर्थः॥ १०॥ संप्रति
वाग्विलासाधारान् उदारान् वाल्मीकिप्रभृतीन् कतिचित् कवीन्वर्णयन्नाह॥ सदूषणेति॥ तस्मै श्रीवाल्मीकिमुनये न
मः॥ तस्मै शतकस्मै येन कविना रम्या शब्दार्थदोषरहितत्वादमणीया रामायणी कथा चतुर्विंशति सहस्रप्रमाणा कृता
विदधे॥ किंभूता कथा दूषणखरौ राक्षसौ॥ सह दूषणेन वर्त्तत इति सदूषणा। तथा निर्दोषा दोषरहिता पुनः सह खरेण
वर्त्तत इति सखरा दूषणखरयोरत्रैव ध्यत्वेन प्रणीतत्वात् तथा सह कोमलत्वेन मृदुत्वेन वर्त्तत इति सकोमला माधुर्य
गुणापन्नेत्यर्थः॥ अपि विरोधे सच दूषणखरयोर्दोषार्थं कतिनार्थत्वभवत् कथं या सदूषणा सदोषा भवति स निर्दोषा अप
गतदूषणा कथं स्यात्तथा सह खरेण खरत्वेन वर्त्तत इति॥ सखरा या सखरा भवेत् सा सकोमला कथं भवेदिति विरोधः
समाधिस्तु प्रागेवोक्तः। कोमलशब्दः स्वरशब्दश्च शुक्ललक्षणादिवत् भावप्रधानत्वेन ग्राह्यौ॥ इहानुक्तोऽपि वाल्मीकिः प्र
तीयते प्रौढः विशेषणप्रयोगात् विशेष्यप्रतिपत्तिरिति वचनात्॥ किंवा सो भगवान्मर्त्यलोके काव्यसृष्टिप्रथमवेधानि
रूपम्परमणीयकृरामायणनिर्माणप्रवीणतयैव निर्दिश्यमानः प्रकृष्यते न त्वितरसाधारणसंज्ञामात्रनिर्देशेन। अत

चं०टी०
६

एवकविनोत्कर्षं चमत्कृतनवाक्यसमाप्तिं प्रतीक्षितुमक्षमेण चित्रविक्रमेण वाक्यगर्भेपि। नमस्मैनमइति भक्तिप्रकर्षप्रकाश
नमुक्तं। अर्ङ्गेयाव्यत्यासपाठेतु। गर्भितदोषउक्तिर्नस्यात्। नमस्तस्मै कृतेत्यंतत्पदद्वयस्यादावुपन्यासेसद्दूषणेत्यादि
दलस्यचा॥ न न्यासेनतद्दोषसंभवइतिभावः। नमइतिपदस्य पूर्वमेवन्यासात्॥ रामोऽस्यतज्ञायते ऽस्यामितिरामाय
णी अधिकरणल्युट्। स्वरादुत्तश्चेतिणत्वं॥११॥ किंच॥ व्यासइति॥ सव्यासः कृष्णद्वैपायनाख्योवंद्योनमस्कार्यः सइ
तिकः। यत्कर्ता। इदृशीसर्वत्रख्याता। भवसंसारेगार्वाकृस्रष्टानिर्मिता किंभूता विस्तारिविस्तरणशीलं भारतंयस्यां सा
विस्तारिभारती किंभूताव्यासः क्षमाभृतां क्षमांबिभर्तीति क्षमाभृतस्तेषां क्षांतानांमध्येश्रेष्ठः। अतिशयेनप्रशस्यः। कः
इवहिमवानिव। यथाहिमवानवंद्यतेगौरीपितृत्वात्। सचकीदृशः क्षमाभृतांभूधराणांमध्येश्रेष्ठः श्रेयान्। तथाय
नहिमवतांवंभक्तिविरता अनुरक्ताईदृशीविश्वविख्यातागौरीपार्वतीनिर्मिता। कीदृशीविस्तारिणीभादीप्तिर्यस्यासावि
स्तारिभा॥ भरतान्भरतवंशोद्भवान्युधिष्ठिरादीन् अधिकृत्यकृतंशास्त्रंभारतंसपादलक्षप्रमाणं। क्षमाक्षांतिः क्षोणी
च। भवः सत्ताभिजन्मसु। रुद्रेश्रेयसिसंसारेइत्यनेकार्थः। गौरुदाकद्विरि। स्वर्गदिशिपशौ। वज्रभूमाविषौगिरित्य
नेकार्थः। (गौरुदाकदंत्रि। स्वर्ग)॥१२॥ कर्णांतेति॥ भारती भरतात्यसंभूतयुधिष्ठिरादिवृत्तसंबद्धा। कथाकस्यनआ
ल्हादंकरोति। अपितुसर्वस्यापिकरोतीत्यर्थः॥ किंभूताभारतीकथा। कर्णस्यराधेयस्यांते विनाशेसतिविभ्रमेणविस्मये
न। वेः पक्षिणः गरुडस्यभ्रमणवा अतिलाघवेनभ्रांताविचरितुंप्रवृत्ताः कृष्णार्जुनविलोचनावासुदेवपार्थधृतराष्ट्राय
स्यांसाकर्णांतविभ्रमभ्रांतकृष्णार्जुनविलोचनातथांतत्रप्रबंधनाख्यानात्केवकांतेवसुंदरीवायथाकांतासर्वस्यआल्हा
दंकरोति॥ किंभूताकर्णांतश्रवणपर्यंतयाविभ्रमाविलासः स्तनभ्रांतसाचिविलोकनायस्फुरितकृष्णार्जुनेश्यामबल
क्षेविलोचनेनेत्रेयस्याः सातथाविधायद्वाकर्णांतश्रवणपर्यंतगामिनीविभ्रमभ्रांतकृष्णार्जुनेचविलोचनेयस्याःसा

राम
६

125/1933

भरतानधिकृत्यकृताभारती अधिकृत्यग्रंथइत्यण्॥१३॥ शश्वदिति॥ गुणाढ्येनबृहत्कथाकारेणनिश्शेषः सर्वो
जनोरंजितः आवर्जितः प्रमोदंप्रापितः किंभूतेनबाणः कविर्द्वितीयोयस्यसतेनएवंगुणाढ्येनपश्चाद्द्वितीयेनबाणेनचे
तिभावः पुनः किंभूतेनत्रा अश्वन्निरंतरंनमदाकारंस्तनधृतादिरूपंधरतीत्येवंशीलोमदाकारधारीतेनमदाकारधारिणा
किंत्वगर्णानित्यः समासविधिर्भिन्नवचनादत्रनयानसमासः॥ केनेव। धनुषेवयथाधनुषबाणद्वितीयोयस्यतत्तेन। आकृष्टबाणे
नत्राश्वदनिशं। अरमत्यर्थंनिश्चयः सकलोजनः प्रतिपक्षलोकोजितः पराभूतः किंभूतेन। गुणाख्यातेन आढ्येनसमृद्धेन
आरोपितप्रत्यंचेनेत्यर्थः। तथानमनपआकारस्तद्धारिणातद्विभूता अन्यथाबाणोमुक्तेः॥१४॥ इदानींकविवर्णनंसंक्षि
पन्नाह॥ इत्थमिति॥ इत्थंउक्तप्रकारेणयेषांवाल्मीकिप्रभृतीनांकवीनांकाव्यंसर्गबंधः विचित्रविस्तीर्णवस्तुरसग्रथितावृत्ता
साद्यावाकथा। महापुरुषप्रतिबद्धमुपदेशरूपंसंक्षिप्तवत्तकथितंकथानकंतेषांयेरसाः शृंगारादयस्तैः काव्यकथाकथानकर
सैः अमी इत्युगीनविद्वांसः कर्णौचहृदयंचकर्णहृदयंद्वंद्वश्चप्राणितूर्यसेनांगानामितिद्वंद्वैकवद्भावः परिपूर्णंसामस्त्येनो
भिन्नंकर्णहृदयंयेषांतेपरिपूर्णकर्णहृदयाःसंतिअतोवाच्यस्यार्थस्यविवेकेसदसद्धाराविकृत्वाअधीराधीर्बुद्धिर्येषांतेतेषांउ
भियविरचनविधुरत्रमुधीणामाद्गामनत्वज्ञानादिदृम्भिधाश्वतश्चमत्कारकरणापटवोवाचावाण्यः किलक्वावकाशंलप्स्यं
तिस्थानाभावात्कुकिलत्सत्यसंभावनेगिरांह्यवकाशः कर्णयोर्हृदयेवातत्रद्वयमाद्यकविवचोभिरेवाभितमतः क्वावकाशः
। किं कइवपयोभिः कुंभाइव॥ यथापयोभिः परिपूर्णकुंभादराः कुंभांतरस्यपानीयस्यावकाशंलभंते। इवार्थेयथाशब्दः॥ तर्हि
किंकथाग्रथनप्रयत्नेनत्याज्यंस्यात्। अथवतिउपायस्मरणगर्भपक्षांतरसूरयोविद्वांसः सर्वंसहंतेइतिसर्वसहाः तस्मादस्मा
दृशामपिगिरः सहिष्यंते। अस्मद्विरापितत्कर्णहृदयेऽवकाशंलप्स्यंतइत्यर्थः॥ आइत्यपरिहारोयं। सर्वसहाइतिपूः स
र्वेयारंगिसहारितिसर्वशब्दसहः खच्। खित्वान्मुमागमः॥१५॥ भंगश्लेषमुक्तिविशेषणसंयुग्वन्नाह॥ वाचइति॥ वचो

चं०टी०
७

गिरोभंग श्लेषविशेषतो। भंग श्लेषातिशयेनकाठिन्यंकाकंश्यमायांति प्राप्नुवंति॥ ननांतरांतरानिबध्यमानेतत्र भं
गश्लेषनोद्वेगः कर्त्तव्यः नोद्विजितव्यं यस्माद्धेतोः कवेः काव्यकर्त्तुर्नैकारसः नैकारुचिः प्रसत्तिलक्षणा। व्युत्पत्तिल
क्षणाप्यस्ति॥१८॥ ननुप्रसत्तिमार्गेण कोमलमेवकाव्यंनिबध्यतां। किमितरेण व्युत्पत्तिमार्गेणभंगश्लेषकृतकाठि
न्येनोद्वेगहेतुना इत्याह॥ काव्यस्येति॥ कोमलस्यप्रसन्नस्य इतरस्यव्युत्पन्नस्य चकाव्यस्यबंधछायाविशेषणरच
ना चारुत्वनरसोपिशृंगारादिरपि अनन्यरूपोप्यन्यादृशोऽन्यरूपोव्युत्पत्तिकर्त्तयासोत्कर्षः स्यात्। इतरभाजनरुद्ध
क्षीरद्रव्यभाजनरुद्धक्षीरवत्। अपिःसंभावने। काय्यव आम्रफलस्येवयथा आम्रफलस्यकोमलस्यापरिणतस्य
इतरस्यपरिणतस्यबंधस्यवृंतस्यच्छायायाश्चनीलपीतादिरूपायाविशेषणयावद्रसःस्वादोप्यन्यादृक्स्यात्
आम्राआकारेवसदृश्यंतुबंधच्छायाविशेषणभवत्यवेत्यर्थः॥ बध्यतेऽनेनेतिवृंताबंधोरतं। यद्वाफलारंभक्र
मकणिकारूपोबंधः काव्यपक्षेबंधोरचना॥ अथग्रंथकृतस्यान्वयवर्णनामाह॥ अस्तिअसमस्तेत्यादि। त्रांडि
त्यनाम्नोमहर्षेर्वंशोन्वयोऽस्तिविद्यतइत्यन्वयः। किंभूतस्यमहर्षेः। समस्ताये मुनयोवाचंयमाः मनुजानांम
नुष्याणां यद्वृंदं कदंबकं वृंदारकादेवास्तेषांवृंदं समस्तमुनिमनुजवृंदवृंदारकास्तेषां वंदनीयेनमस्कारणीयेपा
दारविंदे चरणाब्जेयस्यसतथातस्य। तथाभगवतः समग्रैश्वर्यादिगुणयुक्तस्यविधेर्ब्रह्मणो विश्वव्यापीजगद्धा
पनशीलोयोव्यापारःकरणप्रयत्नस्तस्ययत्सारवश्यंपारतंत्र्यंतस्माद्विश्वव्यापिव्यापारवशात्। संसारचक्रे भूमं
ले अवतीर्णस्यप्राप्तजन्मनः तथाक्रतुक्रियाणांयज्ञकर्मणांयत्कांडकलापस्तेनत्रौंडिविख्यातस्तस्यक्रतुक्रिया
कांडत्रौंडस्य। यज्ञश्चलोकानांशांतिकृदसौचयज्ञक्रियाकलापप्रसक्तस्तेनायंप्रजाशांतैप्रजास्रष्टइतिभावः॥ राम
कांडनालेऽधमेवर्गे इत्यनेकार्थः॥ त्रौंडविख्यातमत्तयोरित्यनेकार्थः॥ तत्रत्रांडित्यनाम्नोमहर्षेर्वंशेकेचित् अन ७

127/1933

चानाः श्रोत्रियाः सांगवेदशास्त्राध्येतारोब्राह्मणाब्रह्ममुखोद्भवाः श्रूयंते किंभूताः श्रवणेश्राकर्णने उचितायो
ग्याः पुण्यरूपत्वात्तेषांनामापिश्रोतव्यमितिभावः। किंकवंदनपल्लवाइवतेपिश्रवणोचिताः कर्णयोरवतंसीक
रणाययोग्याः। पुनः किंभूताः शुचयोजन्मकर्मादिभिः पवित्राः तथासत्यमवितथंवचोयेषांतेसत्यवचसः सूनृत
भाषिणः तथाविरिंचेः ब्रह्मणोवर्चस्तेजोयेषुतेविरिंचिवर्चसः। ब्रह्मणः समुद्भूतत्वात् वर्चस्कतेजसिगूथरूपइत्य
नेकार्थः यद्वंसशब्दस्यलोकानुग्रहीतत्वानल्पाख्यिवलिंगादिवनाश्लीलत्वं। यूनः॥ किंप। अर्चनीयः आभ्यर्च्य। आचा
रानुष्ठानंयेषांते अर्चनीयाचाराः पुनः ब्रह्मअध्यात्मोविदंतीतिब्रह्मविदः यदनेकार्थः ब्रह्मातुतपसिज्ञानेवेदे ध्याने
द्विजविधौ ऋत्विक्योगाभिदांश्रुति॥ अथतेषामेववर्णनप्रक्रमेविरोधमुखेनतान्स्तुवन्नाह॥ किंभूतास्तेपुण्याः पवि
त्राजनालोकाः पुण्यजनाः अलमत्यर्थंनश्येयकापुरुषाः कुत्सितपुरुषाः सत्पुरुषाइत्यर्थः नचेतिसामुदायिकोनिषेधा
र्थोनिपातो। तथासहस्त्रेण उपवीतेवेनेदपावनावर्त्तंतइतिससत्राः नचयेलंपटाः लालसाः अतितृष्णारहिताइत्य
र्थः। लंपटंलालसंविदुरितिहलायुधः तथाप्रसिद्धाश्चलोकेविख्याताचनयेलंपाकालंपटाः लंपाकोलंपटेदेशेइत्य
नेकार्थः। नथाकाममभिलषितंवर्षंतिददतीतिकामवर्षाईप्सितदाथिनोनचयेसन्मार्गस्यलंघनाः लंघयंत्यतिक्रा
मंतीतिमल्लंघनाः सन्मार्गप्रवर्तकाइत्यर्थः। तथानवंतारुण्यलक्षणंवयोवस्थायेषांतेनववयसस्तथाविधाअपिनच
येलंवादीर्घाः अलकाः कचाः येषांतेलंबालकाः यायज्ञकृत्वेनतेषामदीर्घाएवकेशाभवंति। तथाभारतंव्यासोक्तशास्त्रं
व्याख्यानावसरेच्याहुरिति॥ भारतिकामहांतश्चतेभारतिकाश्चमहाभारतिकाः श्राहेत्यर्थेप्रभृतादिभ्यउपसंख्यानंवकृत
र्थाविधाश्चवयः ऽरमंत्यर्थंगोपान्रक्षन्तनजीवंतिवृत्तिंकुर्वंतीतिगोपजीविनः। नृपदत्तप्रतिग्रहधनेननाजीविकांकुर्वंते
नृपात्प्रतिग्रहदोषाय। यदुक्तंयोराजः प्रतिगृह्णातिलुब्धाद्युच्छास्त्रवर्त्तिनः सयातिनरकान्घोरान्। सपुत्रपशुबांधवः

चं० टी०
८

तथा अपप्रथा। नाभिसरांसि अप्सरांसि। सेवितानि अप्सरांसि यैस्ते सेविताप्सरसः तथाविधा अपि नवये अरमत्यर्थं
भयान्विताया: सभाया:। इतितेषांस्तुतिपक्षः अर्थविरोधादन्वयं ते ये पुण्यं जनागक्षसास्ते कथं नलंका ङ्कवा अपि लंका
ङ्कवा एवं तस्यु:। तथा ये सदसत्रणतंतुनाविंध्यंत इति सस्वा: ते अलमत्यर्थं कथं न पटाः वासांसि अपितु पटा एव तन्म
यत्वान्नेषांतथा ये नक्रूपेणसिद्धा अग्निसंस्कारेण निष्टांप्राप्ता: यूपाद्यास्ते कथं अलं न पाका: पच्यंते स्मेति पाका: कर्म
णि घञ्। तथा ये कामेन छया वर्षंति पानीयं क्षरंति ये ते कामेन छया वर्षेस्ते कथं अलं अत्यर्थं घना मेघा न भवंति
। तथा ये नचवयसस्ते कथं न अलं बालका: शिशव:। तथा ये भरतानाट्यभेद: शिष्पत्वमेषामिति भारतिका: महांत
श्च ते भारतिकास्ते कथं न रंगा नृत्यभूमिस्तेन उपजीवंतीति रंगोपजीविन: नृत्यभूमौ नृत्यकरणेन वर्तयंति ते तथा ये से
विता भुक्ता अप्सरसो देवांगनायैस्ते सेविताप्सरसस्ते कथं न रंभयान्विता: रंभाख्याप्सरोन्विता: अप्सर: शब्दो जाति
वचना ज्ञात्या न्वरंभापि स्यादिति निषिध्यत इति विरोध: तत्परिहारस्तु पूर्वपक्षपक्षव्याख्यान एवोक्त इति एवं ते सक
लगुणगरिष्ठा: शिष्टा श्राकर्ण्यंते। किं बहुना किं बहूक्त्या अस्मादृशास्तेषां कियतो गुणानुवक्तुं क्षमा भवंतीत्यर्थ:
। यत: जानंतीति। हि निश्चयेन तद्विधा एव तत्तुल्यगुणा एव तादृशांतस्तुल्यगुणानां अनूचानानां गुणानुवक्तुं ज्ञानं
ति विदंति॥ ननु मादृशा अतत्तुल्यगुणा: एतदेव दृष्टांतेन द्रढयति। गरिम्णा दुर्वहत्वस्याश्रया गरिमाश्रयस्तं गिरी
णां पर्वतानां भारं विश्वंभरैवं वक्ति जानाति। नान्य: विश्वंभरेति विश्वं बिभर्तीति। साभिप्रायं पदं॥१८॥ तेषामिति। तेषां
अनूचानानां वंशे श्रीधरस्य श्रीधराचार्यस्य आत्मज: पुत्रो नेमादित्यो भूत् किंभूतानां तेषां विशदं निर्मलं यश: कीर्ति
र्येषां ते तेषां विशदयशसां किंभूतो नेमादित्य: स्वमतांबुरुहां विकसन् उल्लसन् वेदवि द्यानां वेदशास्त्राणां विवेक: स्व राम ८
स्वपक्षनिक्षेपणं लक्षणं विवेचनं यस्य स: स्वमतिविकसद्वेदविद्याविवेक:। यस्य नेमादित्यस्य जना अद्यापि दिग्नि

129/1933

दिशंतिसर्वदिक्षु उत्कल्लोलां उल्लासवतीं। कीर्तिरेव पीयूषसिंधु: सुधासरित् उज्ज्वल्यप्रसारित्वसाम्यात्तां कीर्तिपी
यूषसिंधुं श्रवणान्येव श्रोत्राण्येव पुटका: पानपात्राणि तै: श्रवणसुखात्किंचिन्मीलितनेत्रा: पिबंति धयंति॥ अद्या
पि लोकास्तद्यश: शृण्वंतीत्यर्थ:॥ सिंधुस्तु कल्लोला ऊर्ध्ववीचि: पुटकै: पीयत एवेति ध्वन्यार्थ:॥ मंदाक्रांता॥१९॥ अथद
मयंती कथाकर्ता कवि: स्वनिंदागर्भितं स्वाभिधानमाह॥ तेस्माद्रिति। तस्मान्नेमादित्यात् अस्मि अहं त्रिविक्रमाख्य: सु
तो जातो अभवं। किंभूतोहं जाड्यस्य मूर्खत्वस्य पात्रं आधारो जाड्यपात्रं अविष्टलिंगोयं॥ तस्मादिति कस्मात् येन ने
मादित्येन तैस्तैरद्भुतैरात्मन: स्वस्य गुणै गंभीरत्वादयै: तैरात्मगुणैस्त्रयाणां लोकानां समाहारस्त्रिलोकी तस्या स्ति
लकमिवाचरितं तिलकायितं। गुणै: कृत्वा सर्वेष्वपि मुख्यो जात इत्यर्थ:॥ अस्मीत्यव्ययं अहमित्यर्थे। यद्वा अहमित्य
स्मद्योगे नात्युक्तोपि युष्मत्तोहं जातोस्मीति क्रियाप्रयोग:॥ अत्र जातोस्मीति। धातुसंबंधप्रत्यया इति भूते लट् साधु:
सोहमिति। यथा मोहान्मानाङ्कति मानपि बक: स्वभावस्तु भगगते। हंसस्यापेक्षया पंगुरिव पंगु:। अथवा दैवात् कथंचि
त् भग्नचरणत्वात्पंगु: हंस इव आचरितुं हंसायितुमिच्छति वांछति॥ यथा हंसो लीलया गच्छति तथाहमपि यामीत्येवं मो
हाद्द्धिया। तद्वत् पंगुर्बककल्पमात् जाड्यपात्रं त्रिविक्रम: मोहात् मंदधीरल्पबुद्धि: सन् कविषु वृंदारक: श्रेष्ठ इवाचरितुं कवि
वृंदारकायितुमिच्छामि॥ जाड्यपात्रस्य मम तत्साम्यमपि दु:प्रापं किं पुनस्तत्त्रेष्ठत्वं परं तदिच्छायां मोहविलसितमेव बीजं॥ अ
त्र कर्मक्रियायाद्वि: प्रयोगो न दोषाय भिन्नाधिकारित्वात्॥ वृंदारकामनोरमसुर श्रेष्ठ इत्यनेकार्थ:॥ भंगेति॥ मया त्रिविक्र
मेण दुष्करं कर्तुमशक्यं भंगश्लेषणप्रधानो य: कथाबंध: कथारचना भंगश्लेषकथाबंधस्तं कुर्वता विदधता दु:खेन गम्य
ते: इति दुर्गो गंतुमशक्या अंभसांपति: समुद्रो बाहुभ्यां भुजाभ्यां तरितुं लंघयितुं आरब्ध:। यथा बाहुभ्यां दुस्तर: समुद्र:
तथा भंगश्लेषकथाबंधोपि दुष्कर इत्यौपम्याद्दुक्तसंबंध:। अभवदुक्तसंबंध उपमापरिकल्पक:॥ अथ खलानां निंदाभिधान

चंद्र
९

पुरस्सरं स्तन्नकाव्यस्यबक्लायामसमाध्यत्वमाह। उत्फुल्लेति॥ दुष्टमुखै ईर्मुखैर्मुखरैः उत्फुल्लो दुष्टकथनायविक
सितो उत्कटा वागल्लागंडा येषां ते उत्फुल्लगल्लाः तैस्तथाविधैः सद्भिः स्फुरल्लीलया आलापाः किमेतन्नूतनं काव्यं स्तूय
ते तएव भंगश्लेषाद्या अन्यत्रापि दृश्यंते। इतः परगृहसर्वस्वमेतद्विस्थवंरूपाणि निंदाकराणि वाक्यानि क्रियंते हि
यस्मात्पुनः विशेषणकविरेव काव्यकर्तृवक्रतः श्रमं चिन्ताद्या यासं सम्यक् समाधृत्याज्ञानातिकाव्यं कुर्वतः कवयं श्र
मः। संपद्यत समतथाविधारं वक्रावाभिः परिच्छत्तुं त्रास्यत ॥ नतुइत्तेनेरितिभावः दुर्मुखो मुखरे नागराजे वा त्रिनिवानरे
इत्यनेकार्थः॥ उल्लापाइतिपाठका कुभाषितानि चस्तरीरूपाणि। अत्रगल्लत्राब्दा ग्राम्यः तथा च काव्यप्रकाशकारः
तांबूलभृतगल्लोयं। भल्लंजल्पतिमानुषः करोतिखादनं पानं सदैवतुयथातथा॥ अत्रगल्लादयः शब्दाग्राम्याइति
परंग्राम्योप्यत्र दुर्मुखानां अकवीनां ग्राम्याणां निंदाभिधानप्रयुक्तसमुचित एव तेनात्र न दोषशंका अथ कवि कुकथास
मास्त्यनंतरकार्यस्वकायविनयमाहयद्वामोहहेतुंमनाः कुर्यं निषधयन्नाह॥ संगतेति॥ रुचिरा रम्य आश्रयोन
लोपाख्यानलक्षणा यस्याः सा रुचिरा श्रयानलसंबंधिनी मममकथास्वरुडरव्यग्रैः आवलोक्यतां विमृश्यतां। स्वरु
हि चित्त बुद्धयः संभवंतीति। किंभूता कथा शोभनो रसः शृंगारादिर्यत्र। तथा केन। अर्थेन संगता उचिता उचित्यं हि रस
स्य परमहस्यं। तदुक्तं॥ अनौचित्यादृतेनान्यद्रसभंगस्य कारणं। प्रसिद्धौचित्यबंधो हि॥ रसस्योपनिषत्परः॥ पुनः
किंभूता रम्या भंगश्लेषादिभिः मनोहरा॥ कथा कव नंदनोद्यानस्य नंदनवनस्य मालपंक्तिः सेव। यथा नंदनोद्यानमा
ला स्वर्गे वस्वर्गे तिष्ठतीति स्वर्गस्थाः तैः स्वर्गवासिभिः आलोक्यते। वीक्ष्यते किंभूता नंदनोद्यानमाला स्फुराणां सा
र्थाबंदैतेन संगता वृतमंगा। तथा रमयतीति रम्या स्कंदरा कुत्सलकटा बहुलमिति कर्तव्यं चाय च। तथा मेरुः सुरगिरिः स राम
एव चिरं बहुकालमाश्रय आधारो यस्या सा मेरुचिराश्रया तत्रैव तस्याः सद्भावात् स्वरुंडरितिपक्षे पूर्वं अघोषास्थाद्यु ९

131/1933

त्वस्सेषु वालोपमितिविसर्गलोपः॥ अथ कविः सोत्कर्षस्वकीयग्रंथाभिधानमभिदधाति। उदात्तेति॥ ईदृग्विधा च
चंपूः गद्यपद्यमयी कथा हारयष्टिश्च मुक्ताहारलता केन सकर्णेन हृदि चित्ते वक्षसि न ध्रियते। न ध्रियते। किंभूता चंपूः
उदात्तो महात्मा नायकः स्वामी भस्मात् नलस्तेन उपेता सहिता तस्याश्च तत्व्यत्वेन निबद्धत्वात्। पुनः किंभूता गुणव
त् उज्जैः प्रसादादिगुणयुक्तं यन वृत्तं छंदसा बद्धं अबद्धं तु मुक्तकं गद्यं। ततो द्वंद्वस्ते यस्यां सा गुणवद्वृत्तमुक्तका॥ किंभू
ता हारयष्टिः दात्तो महार्घो नायको हारमध्यरत्नं यस्या सा तथा गुणस्तंतुः सविद्यते यासु ता गुणवत्या ईदृग्विधा रत्नमु
क्ता वर्तुलमौक्तिकानि यस्यां सा गुणवत्तवृत्तमुक्तका। शेषाद्विभाषेतिकप्रत्यये आपोन्यतरस्यामितिवा ह्रस्वः इकार
स्तु नत्रांकनीयः तस्य पाक्षिकत्वात्॥ चंपूरिति। चपसात्वने। हभि चपेः स्वरान्तात श्चेति चपेरुप्रत्ययः चंपूः। कथा विशेष
इत्याादिरूना विशेषतं तु। गद्यपद्यमयत्वे नदी चरणानि पदानि किंताष्ट्रासांतत्वेन च बोध्यं यदनेकार्थरत्तिः गद्यपद्य
मयी चंपूः। कथाविशेषां कोष्ठासा च वर्ण्यतइति॥२५॥ अथ प्रकृत नलभूपतिकथांतदृशनगर्यादिकथनद्वारेण प्र
स्तावयन्नाह॥ अस्तीति॥ आर्यावर्तो नाम प्रसिद्धो देशः अस्ति। नाम प्रकाश्य कुत्सयोः संभाव्याभ्युपगमयोरलीके वि
स्मकुधीत्यनेकार्थः हिमवद्विंध्ययोः मध्यं। यत्प्राग्विनशनादपि प्रत्यगेव प्रयागाच्च आर्यावर्तः स उच्यते॥ किंभूतो
देशाः समस्तायाविश्वंभराभूस्तस्याप आभोगः परिणाहस्तत्र। अभास्वल्ललामलीलावान् भास्वल्ललामलीलावान्
भवन् भास्वल्ललामलीलायमानो भास्वत्तिलशोभायमानो यः स समस्तविश्वंभराभोगभास्वल्ललामलीलायमानः
सर्वपृथिव्यां मुख्यभूत इत्यर्थः। लीलायमान इत्यत्र लीलाशब्दात्। नहृति वर्तमानादाचिः॥ तथा नाकलोकस्य स्वर्ग
लोकस्य सेव्यतया आश्रयणीयतया समानः सम ः यथा नाकलोकः सेव्यते। तथायमपि सेव्य इत्यर्थः॥ तथा नीरसस्य
मनोहारी। नीरं च जलेन सस्येन च धान्येन च मनांसि निवासिजनचेतांसि हरति वशीकरोतीत्येवंशीलः। कुत्र ग्राम्यो

चं॰ सू॰ धर्मिणोयः कविमल्लस्यय: कथाबंध: सइवसोपि। नीरसस्यारसिकस्यमनोहरोनतुरसिकस्य॥तथा॥भारता
१० लंकारभूत: भारतंभरतक्षेत्रं। तस्यअलंकारभूतामंडनोपम: कइवभीमइवसोपिभारतस्यव्यासोक्तशास्त्रस्यअ
लंकारभूत:। भूतंसत्योपमानयो: प्राप्तेतीतपिशाचादा। पृथ्व्यादोजंतुयुक्तयोरित्यनेकार्थः।।तथासर्वविषयाणांस
मस्तदेशानामग्रणीमुख्य: कइव। कांतानांकुचमंडलया: पयोधरयो: स्तनोइव। अश्लेषइतिसोपिसर्वविषयाणां
सकलेंद्रियार्थानांमुख्योभवति॥तथाअदृष्टकृतिनिपातोपसर्गलोपवर्णविकार: निपात: स्वस्वपदात्पतनं उपस
र्गो धनापहारादिउपद्रव: लोपोदेवदायब्रह्मदयापालनं। वर्णविकारा बलाद्ब्राह्मणस्यशूद्रीकरणं शूद्रस्यचब्राह्मणीकर
णमित्यादिरूपाद्यातुवर्ण्यो व्यवस्थापश्चात द्वंद्वे निपातोपसर्गलोपवर्णविकारा बलान दृष्टा: प्रकृतीनांप्रजानांनि
पातोपसर्गलोपवर्णविकारा: यत्रस: कइव। अनधीतव्याकरणइवनअधीतंपठितंव्याकरणंशब्दशास्त्रंयेनस:
सोपिनदृष्टा: नज्ञाता: प्रकृतयोधातवोभ्वादय: निपाताश्चादय: उपसर्गा: प्रादय: लोपो अकारादेर्नाश: वर्णवि
काराक्षरविकृतिश्चयेनस:॥पुन: किंभूतोदेश: पशुपतिजटाबंधइवगंगाभुजटाजूटइवगंगायामंदाकिन्यापुण्यस
लिलै: पवित्रांबुभि: प्लावित: प्रक्षालित: किंभूतयागंगयाविकसितानिप्रफुल्लानियानिकनककमलानिस्वर्णाभोजा
निकुवलयानिचनीलोत्पलानितेभ्य: उच्छलितउद्भूतोयोरज: पुंज: परागस्तेन समूह पिंजरितापिंगलीकृतायो
हंसास्तएवअवतंस: शेखरोयस्या: सातयामस्त्रिरोवाच्छितत्वेनतेषांशे खरायमाणत्वात।पुन: किंभूतयाप्रचु
राभूयांसश्चलंतोयेचकोरा: चंचलचंचव: चक्रवाकाश्चरथांगाकारंडकाश्चमुरलास्तेषांयामंडलीश्रेणीतयामंडि
तंभूषितंतीरंतटंयस्यासातया॥तथाभगीरथभूपालस्यतद्रूसूनुनस्थकीर्त्ते: पताकाइवयासातयातेनैवस्ववंशा राम
नांसगरपुत्राणांनरकादुद्धर्तुंस्वर्गगमनस्वर्गप्रवाहस्यानीतत्वादतएवतन्नाम्नाभागीरथीतिप्रसिद्धिंगंगाया: पताकोपमानं १०

133/1933

त्वाऽन्वन्यसाम्यात्तथास्वर्गगमनायसोपानवीथीयमाना: आरोहणमार्गइवआचारमाणारंगंतोविलसंतस्तरं
गावीचयोयस्या: सातयानत्स्नानात्स्वर्गावाप्ते: स्वर्गच्छतांतद्वीचयोमन्येसोपानवीथीव॥ईदृभुक्तंदीपीदृग्विधयागं प
गयाशोभाभवति।तथाचंद्रभागयानद्याअलंकृतएकदेशोविषयांशोयस्यसोचंद्रभागालंकृतैकदेश: पशुपतिजटाबं
धोपिचंद्रस्यभागोंशस्तेनअलंकृतोभूषितएकदेशोयस्यसईदृग्विधोभवति॥तथासकलसंसारचक्रस्यसमस्तसंस्र
तिमंडलस्यसार: प्रधानंतथापुण्यकारियांपुण्यकर्त्तॄणांशरणायसाधु: शरण्य: एतद्देशाधारेणधर्मिणोधर्मंकुर्वंतीति॥
तथारमणीयस्यमनोहरस्यभावोरामणीयकंयोपधाद्गुरू नमाद्बुमतदेवकदलीवनंरंभारण्यंतस्यारामः कृत्रिमव
नंयथा आरामेरंभावनंतिष्ठतितथात्रापिचारुत्वंतिष्ठतीत्यर्थ:॥तथाधर्मस्यपुण्यस्यधामगृहंतथासंपदामृद्धीनां
आस्पदंस्थानंतथाश्रेयसांकल्याणानामाश्रयोआधार: तथासाधवो भव्यायव्यवहारा: प्रवर्त्तनानितेषांआकार: खानि:
।तथाआर्याम्नायामर्यादाइदंकर्त्तव्यंइदंनकर्त्तव्यमित्येवंरूपाव्यवस्थातस्यये उपदेशा: कथनानितेषांआचार्यभव
नंअध्यापकगृहंयथाचार्यगृहेसाधुमर्यादोपदेशा: प्राप्यंतेतथात्रापि॥यस्मिन्नार्यावर्त्तदेशेईदृग्विधा: प्रजा: लोका:
संतीतिगम्यते किंभूताअनवरतंअजस्रंधर्मकर्मोपदेशेनपुण्यकृत्यप्ररूपणेनशांतोध्वस्त: समस्तोव्याधिव्यतिकरो
रागसंपर्कोयासांता: तथापुरुषायुषंवर्षाणामष्टोत्तरंशतंजीवंतीत्येवंशीला: पुरुषायुषजीविन्य: यद्द्वानाकालेलो
काम्रियंतइत्यर्थ:॥पुरुषायुषमिति॥अचतुरेत्यादिनाअजंतेनिपात्यते।तथासकलानियानिसंसारसुखानिवैष
यिकसौख्यानितानिभजंतेयास्ता: सकलसंसारसुखभाज: धर्मकर्मणेतिपाठयस्मिन्देशेधर्म्मकर्मणनीरुजाबद्धा
युष: सुखिन्य: प्रजा: धर्मकर्मणेतिव्यस्तमेवत्रिभि: प्रजाविशेषणै: संबंधंस्यात् अथसर्वसुखभाक्त्वंप्रजानांदर्शाय
न्नाह॥तथाहीति॥इदमिदमेस्वेषवर्तते नप्रजास्विति वक्तुंपरिसंख्यामाह कुष्टेतिकुष्टमौषधविशेषस्तस्ययोग: संबं

धोगांधिकापणेषु गांधिकहट्टेषु दृश्यतेन प्रजासु। कुष्टस्य त्वगरोगविशेषस्य योगः संबंधो दृश्यते इति क्रियाः ये
पिस्वयंयोज्याः। कुष्टं भेषजरोगयोरित्यनेकार्थः। तथास्फुटते व्यज्यते अर्थो नेनेति स्फोटः वैय्याकरणप्रसिद्धं शब्दब्र
ह्म। सच वाक्यस्फोटः पदस्फोटश्चेति द्विधा नित्यश्च तन्मतेतस्य प्रकर्षेण वादः कथनं स्फोटप्रवादः सच वैयाकरणेषु
शाब्दिकेषु न प्रजासु स्फोटस्य पिटकस्य प्रवादः कथनं। न स्फोटकाः कस्य चिज्जायंत इत्यर्थः॥ तथा तालाश्च तलपुटा
यत्तलस्वेव संन्निपातः। उभयहस्तयोजनं॥ यदुक्तं॥ आस्यां दक्षिणहस्तेन तालं वामेन योजयेत्। उभयोर्हस्तयोः पातः
सन्निपातः स उच्यते॥ न प्रजासु सन्निपातः वातपित्तश्लेष्मणामेकत्र योकगः संनिपातो रोगविशेषः। तथा ज्योतिः शा
स्त्रेषु यत्र ग्रहाः सर्यादयस्तेषां मेषादिराशौ संक्रांतिः संक्रमणं न प्रजासु ग्रहसंग्रहसंक्रांतिः ग्रहो बंधनं तस्य संक्रांतिः न कश्चि
दन्यायं कुरुते यो बध्यत इत्यर्थः॥ तथा मतप्रधानाख्यं तत्वं मूलप्रकृतिः ततो महान् तस्मादहंकारः अहंकाराच्च पंचतन्मात्राणि
पृथिव्यादि पंचतन्मात्राणि एवमष्टौ तेन एकादशेंद्रियाणि पंचभूतानि चेति षोडशविकाराः एवं चतुर्विंशति तत्वानि पंचविंश
श्च पुरुषः। तथा च मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः इ
ति सांख्यागमश्च तेष्वेव भूतविकारवादः। भूतान्येव विकारास्तेषां वादः प्रमाणतर्कसाधनोपालंभः सिद्धांताविरुद्धः पंचा
वयवोपपन्नः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहो वादः॥ न प्रजासु भूतं प्रेतस्तस्य विकार उपद्रवस्तस्य वाद उक्तिर्भूतविकारवादः न
भूतेन कश्चिदभिभूयत इत्यर्थः॥ तथा तिथिषु कर्मं वाटिषु क्षयो दृश्यते। अद्य तिथिपातो जात इति। न प्रजासु क्षयो विनाशः
॥ तथा वनभूमिषु गुल्मवृद्धिः गुल्मस्तंबस्तस्य वृद्धिर्वर्द्धनं न प्रजासु। गुल्मो रोगविशेषः तस्य वृद्धिः॥ तस्यापि गलग्रहः
गलग्रहो ग्रहणं गलग्रहः महानमत्स्याः मत्स्यानां मत्स्यं गलग्रहातीति भावः बडिशप्रयोगेण वा गलग्रहणशीलहस्तः तथा पर्व
तवनभूमिषु न प्रजासु गरग्रहः गरस्य विषस्य ग्रहो ग्रहणं न कश्चिद्भक्षणार्थं गरं गृह्णातीति भावः। श्लेषरलयोरैक्यश्रवणात्

135/1933

यद्वा गलग्रहो गलहस्तः तथा पर्वतवनभूमिषु अद्रिनिकुंजेषु गंडकोत्थानं गंडकाः खड्गिनः तेषामुत्थानं उदयप्राप्तिः न
प्रजासु गंडकाः क्षुद्रस्फोटकास्तेषामुत्थानमुद्भवः क्रस्वा गंडगंडकाः अल्पाख्यायां कन्। यद्वा गंडकांतरायस्तस्योत्थानं
यत्नेनकार्थः गंडको विघ्ननिघायां संख्यावच्छेदस्व दिष्टु॥ विद्यतिविद्या विष्कशे संख्यति संख्या भेदश्चत्वारः कपर्दकाः अव
च्छेदः पर्वतितरु वृत्ता॥ तथा चंडिकायतनेषु चंडिकागृहेषु शूलसंबंधः शूलस्यायुधविशेषस्य संबंधः संयोगः तभिः स्व
हस्ते तस्य गृहीतत्वात् न प्रजासु शूलस्य रोगविशेषसंबंधः लोकानां तन्नो वाताधिक्याभावात्तदभावः॥ अपरं यत्र देशे एते
पदार्थाः तद्यथा॥ ग्रामाः संग्रामा इव वर्त्तंत इति क्रियासर्वत्राध्याहार्या॥ किंभूता ग्रामाश्चतुरगोपशोभिताः यत्र परिषत्
मंडपेषु ग्रामवृद्धा उपविशंति ते चतुराः तैस्तथा गोपैर्वल्लवैरुपशोभिताः विभूषिताः यद्वा चतुरैर्दक्षैर्गोपैः पाशुपाल्यजीवि
भिरुपशोभिताः गोत्राब्देस्य पशुमात्रवाचकत्वात् संग्रामपक्षे यत्रः वतिच्छेदः ते च किंभूताः तुरगैरश्वैरुपशोभिताः अपरं
यत्र सर्वत्र नगा इव अद्य इव नगरप्रदेशाः पौरविभागाः किंभूताः नगरप्रदेशाः तुंगसकलभुवनाः तुंगानि उच्चानि सकला
नि समस्तानि संपूर्णानि वा भवनानि गृहाणि यत्र ते। किंभूता नगाः सहसकलभैरिभैर्डिंभैर्वर्त्तंत इति सकलभं ईदृक्विधं यद्भुवनं
तत्सकलभवनं तुंगः पुन्नागरूपलक्षितं सकलभुवनं यत्र ते पुन्नागकेशरोपेत युतकानना इत्यर्थः॥ यद्विश्व प्रकाशः तुंगपुन्नाग
नागवाः तुंगस्या दुन्नते उन्यवत् तथा यत्र नूपुराणि व॥ किंभूतानि पुराणि सत् शोभनमाचरणं आचारस्तदेव मंडनं भूषा येषां
तानि सदाचरणमंडनानि। किंभूतानि भपुराणि सदा नित्यं चरणाङ्घ्रिस्तस्य मंडनानि॥ तत्रैव तेषां विभूषायै निबध्यमानत्वात्
तथा यत्र देशे प्रभंजना इव समीरणा इव जनाः संति किंभूता जनाः सहदानभोगाभ्यां वर्त्तंत इति सदानभोगाः येर्लक्ष्मीर्दीयते
र्थिभ्यः स्वयं च किं भुज्यत इति किंभूताः प्रभंजनाः सदाशश्वत नभसि व्योम्नि गच्छंतीति नभोगाः आकाशगामिनः॥ तथा यत्र
यौवनीवतारुण्यानीव वनानि किंभूतानि वनानि प्रियालं राजादनं पनसं वृक्षविशेषं स्मियति प्राप्नुवंति यानि तानि प्रियालप

चं०र० नमाराणि। आर्त्तरण। राज्ञादनपनसमहितानीत्यर्थः॥ किंभूतानि यौवनानि प्रियाणां दयितानां आलपनेन सकामोल्ला
१२ पेन माराणि प्रधानानि॥ तथा यत्र चेटिका इव दास्य इव वाटिकाः किंभूता वाटिकाः विटपिभ्यः तरुभ्यो हिताः नरुरुद्धिका
रिण्यः। किंभूता श्चेटिकाः विटैः खिंगैः पिहिताः वेष्टिताः विटपिहिताः न तस्या श्चैव विटममुंचतीत्यर्थः॥ तथा यत्र स्रस्तकूल
त्राणावभत भक्तम्बियत्र उक्षेत्र सत्राणि इक्षुक्षेत्रपुण्यानि सत्राणि दानेशालास्तानि किंभूतानि इक्षुक्षेत्रसत्राणि नि
र्वेतिरुद्धानानि निवृत्या वृत्तरभावन स्वच्छंदं रुद्धीयंत एधिनि किंभूतानि सत्कलत्राणि निर्वृत्तिः सुखं तस्या रुद्धानानि पदानि
र्वृतिरुद्धानानि तथा यत्र पशुनां रक्षकाः पुरुषाः पशुपुरुषाः जावालास्ते उवत डगभागाः सरसिप्रदेशाः किंभूतास्तडागभागाः
जलाविलक्षणाः जलाविलाः जलार्थिभिः सदासेव्यमानतया जलपिच्छिलाः क्षणा अवतारादितीरप्रदेशा यत्र यद्वा जले
राविलाविरंध्राः पूर्णाः क्षणाः खातिकानि यत्र पुनः किंभूताः अप्रमाणाः अगाधाः किंभूताः पशुपुरुषाः जडाम्मूर्खाः पुनः
विलक्षणा व्यापतलक्षणज्ञानाः।यद्वा। अविभिमेंढलैर्लक्ष्यंते ज्ञायंत इति अविलक्षणाः।यद्वा अवीनूलक्षयंति रक्षसद्द
न्युपलक्षयंतीति अविलक्षणाः पश्चात्कर्मधारयः॥ तथा अमाणाः प्रत्यक्षादिप्रमाणरहिताश्च॥ तथा यत्र कुपितकपि
कुलाकुलितलंकेश्वरकिंकरा इव। कुपितं सीतापहरणात् क्रुद्धं यत्कपिकुलं हनुमदादिवानरसमूहस्तेन आकुलिता व्या
कुलीकृताः येलंकेश्वरकिंकराः रावणानुचरास्त इव कूपाः संति॥ किंभूताः कूपाः भग्नाः कुंभकर्णाः यत्र ते भग्नकुंभकर्णाः
स्फुटितघटकंठाः तथा घनाः प्रचुराः स्वाः स्वकीयाः पातालमूलोत्थानतु प्रवाहादिना प्रविष्टा आपः पानीयानि येषु ते
घनस्वापाः।यद्वा। घनस्वाः बहुद्रव्या आपो येष्विति। वापीकूपादौ हि प्रायो जीर्णोद्धारार्थं निधिर्भवतीति रव्यातिस्ततः
कर्मधारयः किंभूताः कपिपक्षे भग्नः श्रीरामागमनेन घनेन कुंभकर्णस्य रावणानुचरस्य घनः प्रचुरः षण्मासावधिकः स्वा राम
पशयनं येषां ते भग्नकुंभकर्णघनस्वापाः रामः समागत इत्यकस्मात्तेषां निद्रात्याजितेति॥ तथा यत्र सरित इव नद्य इव गावो १२

137/1933

धेनवः किंभूताः गावाः पीवरं ऊधः आपीनं येषां ते पीवरोधसः। अत्र गोशब्दो धेन्वर्थोपि स्त्रीनरलिंगित इति व्याडिः। ततः
पुंस्त्वात् पीवरोध्न्य इति न स्यात्। यद्वा पीवरं च तत् ऊधश्च पीवरोधस्तस्मात् पीवरोधसो हेतोः गावः सरित इवेत्येवमर्थघटनावि
धेया। एतत्पक्षे धेन्वर्थो गोशब्दः स्त्रीत्व एव। किंभूताः सरितः। पीवरं स्थूलं रोधः तटं यासां ताः पीवरोधसः॥ तथा यत्र सूर्य
द्युतय इव रविदीप्तय इव कुलस्त्रियः सत्कुलोत्पन्नरमण्यः किंभूताः कुलस्त्रियः सती सा धीतस्या व्रतं एकपतिकात्वं पतिव्र
ताधर्म इत्यर्थस्तेन अपगतानष्टा दोषा कलंका यासां ताः सतीव्रतापदोषाः किंभूताः सूर्यद्युतयः सहतीव्रतापदोषैः वर्त्त
न्त इति सतीव्रतापदोषाः॥ यद्वा सहतीव्रतया उग्रतया वर्त्तंत इति सतीव्रता। स्तथा अपगता दोषा रात्रियाभ्यस्ताः अपदोषाः
तथा कर्मधारयः। तथा यत्र च कादंबरी गद्यबंधा इव कादंबर्याः कथाविशेषस्य गद्यबंधाः छंदोनिबद्धा। मुक्तवाक्यरच
नास्त इव। कदाराः संति। किंभूताः कदाराः मनोहारिणी रुचिराणि सारसानां द्वंद्वानि दंपतीरूपाणि युग्मानि येषु ते मनोहारि
सारसद्वंद्वाः। पुनः किंभूताः द्विगुना गोयुगयुक्तेन तत्पुरुषेण तत्स्वामिना धिष्ठिताः आश्रिताः द्विगुनेति चोपलक्षणं तेन बहु
गोयुक्तेनापि। चकारोप्यर्थो द्विगुनापि तत्पुरुषेणाधिष्ठिताः तथा दृश्यमानाः बहवो व्रीहयो येषु ते दृश्यमानबहुव्रीहय इति
पक्षे। अस्य संपर्कद्युणः पक्षे किंभूताः कादंबरीगद्यबंधाः। मनोहारिणः सारा श्रेष्ठाः सद्वंद्वा द्वंद्वसमाससहितास्ततः कर्म
धारयः पुनः तत्पुरुषेण द्विगुना च समासेनाधिष्ठिताः॥ तथा दृश्यमानबहुव्रीहिसमासाः। तथा च द्वंद्वतत्पुरुषद्विगुबहुव्रीहि
समासबहुला इत्यर्थः॥ किं बहुना किं बहु वर्ण्यते तस्य देशस्य तद्वाह॥ नास्तीति॥ यत्र आर्यावर्त्तदेशे। साकापि नगरी
नास्ति। यत्रेति यस्यां न वापी दीर्घिका न तथा सा नगरी नास्तीति॥ यस्यां न पयोधरा न पयःप्रधाना भूमिः तथा सा नगरी नास्ति॥
यस्यां न च स्त्री कोनादृश्यंत। एतत्त्रयमपि। क्रमेण चतुर्थपादेन विशिनष्टि। किंभूता वापी स्तुता न वं स्तुतिमात्रुतः अभी
क्ष्णमिति। नवा पिनीतथाभूते इनपयसि स्वामिजलं धरतीति नवापीनपयोधरा सेधन्या येनेयं वर्णिका रितति स्तुतिमत्र

चं.वृ.
१३

त्कर्नं धरा॥ कश्चादलय। स्नव्यजलधरावित्यर्थः। किंभूतापयोधरावपंत्यवश्यमितिवापिनः वृर्षकालेषमिना आगो
वहेतुत्वात् स्वामिनः पयोधराः मेघायस्यांसावापीनपयोधरा। पश्चान्नसमंबंधः। मेघानपक्ष्यसस्यसंपत्तिमती
त्यर्थः किंभूतास्त्रीनवातरुणी॥ तथापीनपयोधरापीनस्तनीच। यस्यांनगर्यांदृश्यतेसैवनगरीयत्रदेशेस्ति। अथवा
यत्रदेशेमानगरीनास्ति। यस्यांनगर्यांवापीनवनदृते। कीदृशीवापीननपयोधरा। अपितुपयोधरा। नसद्वयस्यप्रकृता
र्थसूचकत्वात्। तथा॥ यत्रनगर्यां एवंविधास्त्रीवतदृश्यते। किंभूतानवातरुणी। तथापीनपयोधरा। सर्वास्वपिनगरीषु
पयोधरताप्यः पीनस्तन्यश्चस्त्रियोदृश्यंतइतिभावः॥ पुनर्देशंव्यावर्णयन्नाह॥ अपिचेतिपुनः भवंतीति॥ फाल्गुन
मासिवृक्षाणांतरूणांजालाः जालाः वृक्षजालविगताः पल्लवाः याभ्यस्ताः विपल्लवायत्रभवंतिजायंते अत्रभूधातुः
प्रादुर्भावार्थः। यदुक्तं। सत्तायांमंगलेवृद्धौ नीवासव्याप्तिसंपदोः। अभिप्रायवशक्तौ च। प्रादुर्भावेगतौ चभूरिति॥ ज
नस्यतुकदापिचविपदामापदांलवालेशः। अपिचनभवंति। अपिचलकभयत्रसंबध्यते। भासीतिमासस्यत्रासादा
वातालोपः॥ यत्रेति॥ यत्रदेशेसौराज्येनशोभनन्नृपनभावनरोचितं आवर्जितंप्रमादितंमनोयेषांतेसौराज्यरंजितम
नसः तथासकलासमस्तायासमृद्धिः संपत्तया। वर्द्धिताःवृद्धिंप्रापितायमहोत्सवपरंपराक्षणपरिपाटीतस्यायः आरं
भउपक्रमः तेननिर्भराः भृताः॥ जनालोकाः स्वर्गवासिनंस्वर्गिणंजनंउपहसंतिन्यक्कुर्वंति। कथमित्याह॥ किंभूताज
नाः कुलीनाअभिजाताः तथानप्राप्ताविमानोभावप्रधानत्वान्निर्देशस्यविमाननातिरस्कारोराजादिकृतोयैस्ते अप्राप्तवि
मानाः। तथाअनेकानिबहूनिवसूनिधनानियेषांते अनेकवसवः॥ किंभूतंस्वर्गवासिनं जनंसततंनिरंतरंनकोधरायां
लीनअश्रितस्तं अकुलीनंतथाप्राप्तंविमानंदेवयानंयेनसःप्राप्तविमानस्तंतथाकतिपयैरष्टसंख्यैर्वसुभिर्ध्रुवादिभिः सम
देवैर्विराजितः कतिपयवसुवसुविराजितस्तं॥ न्यक्कारस्तुल्यार्थेव्याख्येयः॥ सन्नेत्थंजनाः कुलीनाः अभिजाताः स्वर्गवासि १३

139/1930

जनस्तुनकुलीनोनाभिजातइत्यादिरूपस्तथासदेशःकथंचस्वर्गान्नविशिष्यते। नाधिकोभवतिकर्मकर्तृरियंकुवत्रि
क्यं एवदन्नीयतियत्रदेशेगृहेगृहेप्रतिगृहंणार्यागौरांग्यः शुभ्रा भयान्वयावात्त्रियः संतीतिक्रियायथासंभवसर्वत्र
योज्या। तथायत्रमहानीश्वरः तिसमृद्धामहेश्वरालोकः सर्वोपिजनः। तथायत्रमहश्रियाशोभयावर्त्ततइतिसश्रीका
हरयोश्वाः। तथायत्रपदेपदेप्रतिस्थानंलोकपालराज्ञानोधनंददतीतिधनदाः॥ स्वर्गेतुनैवं॥ एकस्मिन्नेवश्वरगृहे
गौरीउमातथास्वर्गेएकएवमहेश्वरः शिवः तथासलक्ष्मीकोहरिविष्णुरेकएवनबहवः। तथास्वर्गेएकस्मिन्नेवस्थानएक
एवधनदः कुबेरः लोकपालस्तथाचकथंस्वर्गान्नायंदेशोधिकोभवेदिति॥ केवलंस्वर्गलोकादयंविशेषः अत्रदेशेसुराधि
पाराजानः। अधिअधिक्येनपिबतीतिअधिपः सुरायामद्यस्यअधिपः सुराधिपः। तथानचकश्चित्कोपिविरुद्धनाय
कोविनायकः सर्वोपिसुनायकइत्यर्थः सुरामधिपिबतीतितुवास्यकर्मण्यंतिसूत्रेणाणप्रसक्त्यागोसंदायवत्सुरा
धिपायइत्यनिष्टंस्यात। तेनपूर्वोक्तएवसमासोविधेयः। सुरात्रपावतुस्वर्गेतुसुराणामधिपोराजाइंद्रः विनायकोगणेश
श्च॥ तथायत्रचदेशेलतानांवल्लीनांसंबंधोयोगासस्लतासंबंधः कलिकायाः कोरकस्यउपक्रमः प्रारंभः कलिकोपक्र
मश्चपादपेषुदृश्यते। नपुरुषेषु। चललालोलंतस्याः संबंधः संगः चललतासंबंधः अचंचलाइत्यर्थः। पुरुषपक्षेचललतासंबं
धइति। समुदितंपदंतथाकलिः कलहः कोपः क्रुततयाः क्रमः पारंपर्यंकलिकोपक्रमः सचदृश्यतेनकोपिपूर्वंकलिंकुरुते
पश्चात्कोपमितिभावः। तथायत्रदेशेचमरकाणांगोविशेषाणांवार्ताकथनंयथातत्रचमरकाः संतीत्येवंरूपातथापरमसु
त्कृष्टं हिमंतुहिनंतेनोपघातउपद्रवः परमहिमोपघातः सचतुहिनाचलस्यहिमाद्रेः रुतलेषुभूभागेषुश्रूयतेनप्रजासु अत्र
पक्षेचाभिन्नजनेनमरकोमरणबाहुल्यंतस्यवार्ताकिंवदंतीतथापरस्यस्वव्यतिरिक्तस्यमहिमामाहात्म्यंतस्याउपघातोविना
शः परमहिमोपघातः सचश्रूयतेनकोपिमरकवार्ताश्रूयतेनचकोपिपरकीयांमहिमामसहिष्णुतयाउपहंतीत्यर्थः तथा

यश्चदेशः नीतिमद्भिर्नयोपगतैः पुरुषैरधिष्ठितोप्यथिनोप्यनीतिः अपिविरोधसचतुल्यार्थव्याख्यायां। कथंयः। नीति
मत्पुरुषाधिष्ठितो भवतिसकथं अनीतिः नविद्यतेनीतिर्यस्मिन्सः अनीतिः सच अनीतिर्न भवति। किंतु सनीतिर्भवेत्
अयंविरोधः तत्परिहारस्तु नविद्यते ईतिरूपद्रवोयस्मिन्निस्यनीतिः एवमयंपिविरोधतत्परिहारो ज्ञात्यौतथायोदेशः
महवटन्वयोधवेर्ततइतिसवथस्तथाविधापिनवटः संकुलो व्याप्तइतिविरोधः तत्परिहारपक्षेतु अवटैः कूपगर्तादिभि
र्वासंकुलः तथाकारूपयतोपिकुत्सितमौषधाकारूपं। तेनयुतोपिसहितोपिनगतानभ्रष्टारूपशोभायस्यसः अगत
रूपशोभः अयंविरोधः तत्परिहारस्तुकारवः शिल्पिनः तैरुपयुतस्तथा अगैर्नगैस्तरुभिरुपशोभायस्येति। तथायत्रच
देशेउदस्मिदमतकुर्वंतिनजनास्तथाहिनक्षत्रराशयो अश्विन्यादिभपंक्तयः गुरोर्बृहस्पतेर्व्यतिक्रममुल्लंघनगुरुव्य
तिक्रमंकुर्वंति। अश्विन्यादयः शीघ्रचारित्वेनगुरुमुल्लंघयंतीत्यर्थः। परंजनाः गुरूणांपितॄणांपूज्यानां वाव्यतिक्रमं
कुर्वंति। तथायत्रमाष्यावर्णावयवस्तस्याः कलहं। अन्यक्तानभ्युपगमरूपंलेखशालायांपठनायनियुक्तालेखशा
लिकाः लेखनशिक्षकाबालाः कुर्वंति। तत्रनियुक्तः सतस्यंतादितिनियुक्तेर्थत्क्वयत्रोपविश्यपट्टादिषुवर्णविन्या
संशिशवः शिक्ष्यंतेसालेखशालेति। नजनाः मात्राजनन्यासहकलहंकुर्वंतीति। तथाउलूकाः पेचकाः मित्रस्यसू
र्यउदयेउद्गमेद्वेषंईर्ष्यांकुर्वंतिकिमित्यसावुदितइतिनजनामित्रस्यस्वसुहृदः उदयेऽभ्युदयप्राप्तौद्वेषंकुर्वंति। तथाय
त्रकोकिलाः पिकाः अपत्यस्यनिजसंतानस्यत्यागंकाकनीडेपुमोचनंकुर्वंति। नजनाअपत्यत्यागंकुर्वंतिसद्वृत्तत्वेन
जातसातत्यभावात्। तथायत्रग्रीष्मदिवसाः उष्णर्तुदिनानिबंधुजीवानांबंधूकानांविघातंनतांकुर्वंति। ग्रीष्मदिनमध्ये
दिनेषुतेषांशोषात्ननजनाः बंधूनांस्वजनानांजीवविघातंप्राणच्यावनंकुर्वंति। यस्नाद्यलुब्धत्वात् किंबहुनाकिंबहूक्त्यादे
शइति। आसौ आर्यावर्तदेशः कस्यजनस्यनप्रियोवल्लभोभवत् अपितुसर्वस्यापिप्रियोभवतकिंभूतोदशः पुण्यतमा राम
१४

141/1933

अतिशयेनपवित्रांउद्देशावनादिभूभागायस्यसः पुण्यतमोदेशः असावितिकः योदेशः अनुक्रोशेनदययासंपन्ना
युक्तेर्जनैयुक्ताभूतः जनैः करिवयोजनैरीदृक्भूतैर्यो जनैः अनुगताः परस्परंसंबद्धाः क्रोशांगव्यूतानि अनुक्रोशास्तैः
संपन्नानि अनुक्रोशसंपन्नानितैः। दिशवर्णनामध्याय अथतदेकदेशीयदेशाख्यानपूर्वकंसप्रपंचंतन्मध्यभागव
र्तिनगरीवर्णनामाह। तस्येति। तस्यविषयस्य आर्यावर्ताख्यदेशस्यमध्येनिषधानामजनपदोनीवृतप्रथितोविख्या
तोस्ति। तत्रनिषधाख्यजनपदेनिषधाइतिपुरीअस्तिकिंभूता। पुरुषोत्तमस्यविष्णोर्निवासयोग्या अवरुद्धानायोचिता
अतिश्रेष्ठत्वात्। यद्वापुरुषेषूत्तमाः पुरुषोत्तमाः प्रधानपुरुषास्तेषांनिवासयोग्या। २७। जनेति। सानिषधानगरी
सततंनिरंतरंमनोहरारम्याभातिशोभते। किंभूतानगरीकस्वामिनाकप्रभुणाकृताविहितानंदाहर्षोयस्यासाकृतानंदा
किंभूतनजनानांनित्यास्वस्वमर्यादानुल्लंघनेनमुदितंहृष्टंमनोयस्यासाजननीतिमुदितमनास्तेनयदाजनाः स्वस्व
नीत्याप्रवर्तंन। तदाराजापिहृष्यति। पुनः किंभूतानागतोभ्रष्टानयायस्याः सागतनया। नतकन्यासा। अपितुस
नयायतएवनभ्रष्टनया अतएव नाननीतिमत्वं। कवगौरीवपार्वतीव। यथागौरीसततंभातितथेयमपिकिंभूतागौरी
जननीमतंतिकृतामुदितमनसाहृष्टेन अतएवशोभनेन। हर्षाच्चित्रकृतिसुंदरेणस्वामिनाकार्त्तिकेयेनकृतआनंदोय
स्याःसास्वपुत्रावलोकनादुमाया अपिहर्षोत्पत्तिः पुनः किंभूतानगस्यहिमाद्रेस्तनयापुत्री। नगतनयातथाभनसिहरः
स्मर्यमाणतयायस्यासामनोहरा। यस्यांचनगर्यांसवलंतेगतिविघातंकुर्वंतोरवेः सूर्यस्यरथतुरंगमाः स्यंदनाश्वा
रविरथतुरंगमामध्यंदिनमध्याह्नेसादिनंअरुणसारथिंखेदयंतिखेदंकुर्वंति। यतएवस्खलंति। अतएवतस्यपुनःपु
नःतत्प्रेरणायांप्रयत्नःखेदः अश्वस्खलनकारणमाह। किंभूतारविरथतुरंगमाः। अभ्रंलिहानिआकाशंश्लिष्यंति
यानिइंद्रनीलमालशिखराणिइंद्रनीलमणिघटितप्राकारकपिशीर्षाणितेषांयानिसहस्राणितेभ्योनिसृतंनिर्गतं

चं॰च॰
१५

यदंशुजालं किरणसमूहस्तदेव बाला: प्रत्यग्रोत्पन्ना: शाड्वलादीनितायेअंकुरास्तेषां यदग्रंतस्य ग्रासेनक्षणे ला
लसालंपटा: धृताभिलाषा:येतेतथाविधा: आर्यभाव: इंद्रनीलमणि किरणान्नीलतृणतुल्यान्जिघत्सव: सततसंनिस
न्नय: स्खलंति॥तत: सारथिनं स्वदयंतीति।तथायस्यांनगर्यांस्फटिकमणिशिलाभिर्निबद्धानिस्वचितानिया
निभवनप्रांगणानि।गृहाजिराणि तेषुगता:प्राप्ता: संक्रांताइत्यर्थस्तास्संचरंत्यो गच्छंत्यो या गृहिण्योवध्वस्ता
सांयाश्चरणालक्तकस्यतदानींमबाईलाक्षारसरंजितत्वात्पदपंक्तय: पदरचनास्तास्मुग्धा अप्रौढायेमधूपास्ते
षांपटलानिसमूहा: पतंतिअन्यत: आगत्यतत्रतिष्ठंति॥कया॥निर्मलंयत्सलिलंतस्याभ्यंतरे मध्यतरंतिविल
संतियानितरुणारुणकमलानिनवरक्ताभोजानितेषां आकांक्षयावांछया।तेमुग्धत्वादिदंजानंतिस्फटिकप्रांगण
गता: स्त्रीयांचरणालक्तकपदपंक्तय: इमानभवंतिकिंतुस्वच्छांभसिरक्तांभोजान्यमूनीतिस्फटिकस्यसलिलंपद
पंक्तिश्चकमलमुपमानं।।तथायस्यांनगर्यां।स्वच्छास्निर्मलास्विविधमणिभि: नीलपीतादिभेदभिन्नै: रत्नै:
निर्मितारचितायावासभवनानां शयनीयगृहाणां भव्यभित्तयश्चारुकुड्यानितास्प्रियतमा: विलासिन्य:स्वां
छायांस्वप्रतिबिंबं अवलोकयंत्यावीक्षमाणा:स्ता: अपरस्त्रीणांसपत्नीनांशंकायकाभिस्ता: कृतापरस्त्रीशंका:
कथमपिकृच्छ्रेणप्रियै: भर्तृभि: प्रत्यानीयंत।प्रसाद्यंते।गृहभित्तिषुस्वप्रतिबिंबं पश्यंत्योमुग्धा: सपत्नी: शंकंते
तत:प्रियतमैमाहृताकाष्टनमा: प्रतिबोध्यंतेयदेतेता: सपत्न्योनभवंतिकिंतुभवतीनांप्रतिबिंबमिति।।तथायस्यां
नपुर्यांस्वर्गाइवमार्गा:संतिकिंभूता:मार्गा: दिविभवादिव्या: रम्या: देवकुलै: देवगृहैरलंकृतादिव्यदेवकुलालंकृता: किंभू
तास्वर्गा: दिव्या:स्वर्गाद्भुत: कल्पद्रुमादिभि:तथादेवानांकुलै:समूहैरन्वय: वाअलंकृता:।।तथायस्यांसागराइव अब्ध राम
यइव।नागरा: पौरा:किंभूता:नागरा: सततंसदाअपांसुरेणुरहितवसनंवस्त्रंयेषांतेअपांसुवसना: पांसदीर्घश्चपशुण १५

143/1933

नात्रांते।इत्यस्मादुत्पत्त्यांदीर्घश्चभवतिपांसु:॥पक्षेकिंभूता: सागरा: अपांअंभसांस्फुटंवसंतपुरीतिस्तवसना:।अपा
मितिकृतेशिवड्डीतलवासाइत्यर्थ:।तथायत्रवनानीवभवनानिगृहाणिकिंभूतानिभवनानि।सहमत्तवारणैमत्तालंबैर्व
र्त्तंतइतिसमत्तवारणानिकिंभूतानिवनानिसहस्वमत्तवारणै: समदगजैर्वर्त्तंतइतिसमत्तवारणानि।।तथायत्रस्वर्गभूपा
इवशक्राइवभूपा:किंभूता:भूपा: स्फरसेनयाभनजलेन अन्विता: युता: पक्षेस्वर्गभूपास्फरसेनयात्रिदशसेनान्वि
ता:।।तथात्रहाराइवमुक्तावल्यइवनिहाराश्चैत्यानिसंतिकिंभूता:विहारा: अधिकंसात्कर्षंयथाभवतितथाधरोद्देशं
अधिवाप्रदेशंउद्भासयंत:विभूषयंत: पक्षेकिंभूताहारा: कंधरोद्देशांग्रीवाप्रदेशां अधिकृत्य।अधिकंधरोद्देशंग्रीवा
मित्यर्थ:॥विभूषयंत:विभक्त्यर्थव्ययीभाव:॥तथायस्यांनगर्यांअंतर्नगरमध्येप्रचुरा: बहुला:प्रसादादेवभूप
गृहा:।बहिश्चवारणेंद्रा:गजा:।ईदृग्विधा:दृश्यतेकिंभूता:प्रसादा: बहुला: कृणाउत्सवाभूमिकावायेषुतेबहुलक्षणा:
क्षण: कालविशेषस्यातसंप्रव्यवसरमह।इत्यार्घनेकार्थ:।पुन:किंभुता:स्कंधालेपविशेष: साविद्यतेयेषुतेस्कंधाव
त: किंभूता:वारणेंद्रा: बहुनिलक्षणानियेषांते।तथासद्धावंतावेगेनगच्छंत:।।तथायस्यांपुर्यांअंतर्मध्येसंगीतक
शाला: प्रेक्षणनिमित्तप्रयुक्तगीतनृत्यवाद्यत्रयंसंगीतंतदेवसंगितकंतस्यशालागृहा:बहिश्चकमलैरुपलक्षिता
दीर्घिका:वाप्य: कमलदीर्घिका: क्रीडार्थंकमलदीर्घिका: क्रीडाकमलदीर्घिका: क्रीडाजलाधारा:समालोक्यंतेकिं
भूता: संगितकशाला: स्फुराभितातिशयेनशोभायुक्तारंगान्नृत्यस्थानंयास्ता: किंभूता:दीर्घिका: स्फुराभिनस्तरं
गायास्ता: स्फुराभितरंगा: यथायत्रअंतर्मध्येकथमपिमहताकष्टेनपण्यस्त्रियोवारांगनाअभिगम्यतेप्राप्यंतेबहि
श्चक्षेत्रभूमयोभिगम्यंते।अतिक्रम्यंतेकिंभूता:पण्यस्त्रिय: बहुधाअनेकै: प्रकारै: अन्यै: विटै: निरुद्धावेष्टिता अतएव
दु:प्रापा: किंभूता:क्षेत्रभूमय: बहुभिर्धान्यै:निरुद्धा: अतएवदुरतिक्रमणीया:।तथायत्रअंतर्मध्यसबाहिश्चसहकारव

नै०च०
१६

नगान्नय: आम्रकाननपंक्तय: शोभंते॥ किंभूता: सभा: नाना अनेकविधाये आसुकवय: शीघ्रकवयस्तएवविभूषणंमंडनंयासांता: किंभूता: आम्रवनराजय: नाना अनेकवर्णायेश्चका: पक्षिविशेषास्तै: विभूषितयास्ता: नाना
शुकविभूषणा: तथायत्रअंत: पुरीमध्ये विपणयोहट्टावदिश्च सलिलाशय्याश्चाराविराजंते किंभूता विपण्य: स्फुग
धीनिद्रव्याणि पण्यमेषामिति सौगंधिकावणिजस्तेषांप्रसर: प्रणयाय पुते॥ प्रसरस्तुसंगरप्रणयज्ञवइत्यनेकार्थ:
पक्षे किंभूता: दीर्घिकाद्याया: सौगंधिकानांकल्हाराणांप्रसर: प्रवीर्त्तयेषुते॥ प्रसरस्तुसंगरप्रणयजवइत्यनेकार्थ:
टिप्पनककारणतुप्रसारा इतिपाठमधिकृत्यव्याख्यायिप्रसारालघ्वापणाविस्तारश्चेति॥ किंबहुनाकिंबहुव्यावर्ण्य
तेतस्या: सकलसमृद्धिमत्वात्॥ भूमयइतियत्तं॥ यत्रयस्यांनगर्य्यांभूमयाबहिर्बाह्यभागनाना अनेकविधेरामै
रुपशोभिता: विभूषिता: सत्य:। तथा अंतश्चमध्येनाना अनेकविधाभि: लघुतरुणीवृद्धाभीरामाभि: स्त्रीभिरुपशो
भिता: सत्योविचित्रवयसां विविधपक्षिणांपक्षविचित्रंवयस्तारुण्यंयेषांतेतेषांरम्यवयसांयूनांचसर्वदाशाश्वतमुद
हर्षं कुर्वंतिबहिरारामोपशोभिताभूमय: पक्षिणआनंदयंतिअंतर्भूमयारमोपशोभिता: यून आल्हादयंतीतिभाव:
वयस्तारुण्यबाल्यादौखगेइत्यनेकार्थ:। तथायस्यांनगर्य्यांदेवतायतनेषुदेवकुलेषुदेवता: हट्टेषुवणिक्जनाईदृ
ग्विधा: दृश्यंते। किंभूतादेवताभक्ताभक्तिमंतस्तैर्भज्यंतेसेव्यंतइतिभक्तभाज:। पुन: ससन्निधाना: भक्तानांनेकधाभा
जन्मलक्षणं कृतसान्निध्याइत्यर्थ:॥ किंभूता: वणिक्जना: भक्तंअन्नंभजंतीति। भक्तभाज: कादंविकाहिआपणेभक्तं
कृत्वाविक्रीणंतीतितथासह। सताप्रधानेननिधानेनवर्त्ततइतिससंनिधाना: सम्यक्निधियुक्ता: भक्तमन्नेतसेरेचेत्य
नेकार्थ:॥ तथायत्रपुर्य्यांकविगोष्ठीषुविद्वत्सभास्वकवयोद्युतस्थानेषुदुरोदरमंदिरेषुचद्यूतकाराईदृग्विधाविलोक्यंते। राम १६
किंभूता: कवय: अक्षरेषुवर्णेषुयुक्तायुक्तविचारणेसावधाना:॥ किंभूताद्यूतकारा: अक्षप्रासक: अक्षरसेपाशक्रांगे

141/1933

स्थितअवधानंचित्तैकाग्र्यंयेषांतेतथाविधा:॥ तथायत्रराजद्वारेषुकरिणोगजा: वेश्यांगणेषुभुजंगागणिकापतय:
चसंचरंतिक्रीडंतिकिंभूता: करिण: कांतारेवनेअगा: सल्लक्यादयस्तेप्रियाइष्टायेषांतेकांतारागप्रिया: किंभूता: भुजं
गा: कांतासुस्त्रीषुयारागानुराग: सप्रियायेषांतेतथाविधा: पुन: पुरींवर्णयितुमुपक्रमते। यस्यांचेति। चतुर्णांसमुद्र
धीनांयावेलामर्यादातीरंजलवृद्धिर्वातयाविराजितंयत्सकलंधरावलयंसमस्तभूमंडलंतस्यचूडामणि: शिरोमणिरि
वयासातस्यांसकलभुवलयमंडनभूतायामित्यर्थ:॥ वेलाबुधस्त्रियांकालेसीमनीश्वरभोजनेअक्लिष्टमरणेभोधस्ती
रनीरविकारयोरित्यनेकार्थ:॥ तथामणिकर्मणास्फटिकादिरत्नरचनयानिर्मितानिकृतानियानिहर्म्याणि धनिनांगेहा
नितेषांरम्यतयाचारुतया। कृत्वासुरपतेरिंद्रस्ययापुरी अमरावतीतस्या: पराभवंतिरस्कारंकरोतीत्येवंशीलाया: सादृ
इपुर्य्यां अपीयमधिकशोभावंतीत्यर्थ:। तथाविधायांयस्यांचनगर्य्यांव्याकरणेशब्दशास्त्रेयउपसर्गा: प्रादयोविंशति
स्तेषु अव्ययभावा: अव्ययत्वंदृश्यते। निपाताश्चोपसर्गाश्च अव्ययीभावसंज्ञकाइतिवचनात् धनिनांधनेषुदानादिनोप
योगाव्ययस्तस्यभाव: सत्ताव्ययभाव: नव्ययभावोअव्ययभाव: सनदृश्यतेदातृत्वेनधनिनोधननिदानादिषुयोज्जयं
तितेनधनाव्ययभावोनालोक्यते। तथाअस्यांपुर्य्यांउन्माद्यंतीमदोन्मत्तायेकरिणोहस्तिन: तेषांकपोलमंडलेषुगंडस्थ
लेषुदानविच्छित्तिर्मदशोभादृश्यतेनत्यागिगृहेषुदातृमंदिरेषुदानस्यत्यागस्यविच्छित्ति: विच्छेदोदृश्यतेसदाधनंददं
तीत्यर्थ:। तथायत्रनगर्य्यांभुजंगेषुफणिषुभोगस्यसर्पवपुषोभंगआमर्दनंकुंडलीकरणइतियावत् दृश्यतेनविलासिला
केषुकामुकजनेषुभोगस्यविलासस्यभंगोव्याघातोदृश्यते॥ तथायत्ररजन्याविरामेअत्ययेविरमंतीनि: प्रभीभवंतोयप्र
दीपा: तेषांपात्रेषुतैलाधारेषुस्नेहस्यतैलादे: क्षयोविनाशोदृश्यतेचतुर्यामोचिततैलस्यतस्यात्रेषुक्षिप्तत्वात्तद्विरामेतस्यक्ष
याभवत्येवनप्रतिपन्नाभिपरस्परप्रतीतानितानिजनहृदयान्निप्रतिपन्नजनहृदयानितेषुस्नेहस्यप्रेम्ण: क्षयोदृश्यतेअ
त्ययनचित्तेषुनस्नेहक्षयोवीक्ष्यतइत्यर्थ:। विरमदितिव्याङ्परिभ्यारमइतिपरस्मैपदेलट: शत्रादेश:॥ तथायत्रगीतस्य

नैष०
११

तानाद्वयेनैकं कूटाख्याः पंचविंशत्। अन्यच्चशुद्धाख्याश्चतुर्दश। एवंएकोनपंचाशत्तेषांविशेषेषुविभेदेषुकूटानांतानवि
शेषाणांप्रयोगो व्यापाराद्दृश्यते नत्वन्यद्दोषेपु वणिक्कंसस्यकूटस्यप्रयोगो व्यापाराद्दृश्यते। यत्रनकोपिवणिजः कमपिग्राम्यं
व्यापारंफलयंतीत्यर्थः॥ तथाविव्याकरणच्छात्रेषु शब्दशास्त्राध्ययनप्रवृत्तशिष्येषुदृष्टिः शास्त्रविवरणंतया कलहः ए
कच्छात्राः पर्गतिइदमस्यांव्याकरणसूत्रोव्याख्यानमस्तिअपरेवदंतिनेदमित्यादिरूपा रतिकलहोदृश्यते नस्वामिनश्च
भृत्याश्चसेवकाः स्वामिभृत्यास्तेषुदृत्तेरावीविकायाः कलहोदृश्यतेस्वामिनोवदंति नतावद्दृयमुक्तंभृत्याश्चवदंत्यता
वद्दत्तमित्येवंरूपात्विगतः कलहोनजायत इत्यर्थः॥ स्वामिभिः प्रतिश्रुतदेयधनदानात् भृत्यश्चतदधिकाग्रहणादि
ति॥ तथात्रचित्रेषुनानावर्णकरचितनानारूपेषु स्थानकभेदाद्दृश्यते॥ तस्यसन्मुखंपराङ्मुखंवासंपूर्णावयवंपार्श्वागत
ततोभागद्वयेनएकतः पतनाथन्यत्रचचटनाक्रमेणऋजुऋजुआगत द्वार्द्धअक्षअर्द्धऋजुसंज्ञानिचेति। स्थितस्थानाक्रा
नित्यंच। गमनमालीढं। त्वरितंत्रिभंगमित्याख्यानिचत्वारिशत्स्थानकानीति एवंस्थानकानांभेदश्चित्रेविति॥ तस
त्पुरुषेषुसचिवादिषुस्थानकस्यरक्षणीयनगरादेर्भेद उपजापाद्दृश्यते। नान्यैः प्रतिपक्षभूपैः सहसंधिंविधायनृपबंधा
दिनातेभ्यः एतन्नगरंसमर्पयंतीतिभावः॥ सत्पुरुषत्वात्॥ किंबहुना किंबहुव्यावर्ण्यतेस्याः सर्वस्याप्यत्रावस्थितस्यवस्तु
नोव्यावर्णनीयत्वात्॥ त्रिदिवेतिवृत्तं॥ इहनिषधदेशेयस्यांनगर्यां। स्फुराणांसदनानि प्रासादाविमानानि चतेषांयानिशिख
राणि कूटाग्रभागास्तेषुवेल्लयंत्यः पताकाः भांतिशोभंते किंभूताः आच्छादयंतेऽभीरीतिआग्रहाः अकुटकास्तेषुयेग्रथयते
नद्रावहाः उत्प्रेक्ष्यते त्रिदिवपुरस्यअमरावत्याः यासमृद्धिः संपत्तस्याः स्पर्द्धयाइवसंहर्षेणतु अन्यापियः स्पर्द्धतेसकिलप
ताकांवध्नातीतिस्थितिः किंभूतावेल्लयंत्यः नभसिउल्लसद्भिः राजमानैः पवनेनमरुतावेल्लतश्चलंतोयेपल्लवाअंचलास्तैः
परमुत्कृष्टंवैभवंमाहात्म्यंशोभातिशयंवहंत्यादधत्याः लुभालक्ष्याः॥७०॥ पुनर्नगरीवर्णनमाह अपिचेति॥ सानग
र्यस्याउत्कृष्टतयासंपदासमृद्ध्याविवर्जितारहितानकिंतु अतिशयेनसंपदासहितेत्यर्थः॥ निषधमुखनविधिप्रतीतिस्सा ११

147/1933

तिशयत्वंद्योतयति॥ किंभूता। चार्वी। मनोज्ञा। तथासदाअनसंसदस्त्वारसज्ज्ञाः साध्वाचारप्रवणाः येसज्जनाः साधवः
तैः सेविताआश्रिता॥ एवंनगरीवर्णनामभिधायनदधीश्वरप्रवरनलवर्णनांकर्तुमुपक्रमते॥ यस्यामिति॥ यस्यांनगर्यां
वीरसेनस्यनलोनाम। इतिप्रसिद्धराजा आसीदितिसटंकः किंभूतोनलः निजभुजयुगलबलेन आत्मबाहुद्वयसाम
र्थ्येन विदलितंविध्वस्तंयत्सकलंवैरिवृंदं समस्तारिकदंबकं तस्यया सुंदर्योवध्वस्तासांनेत्र। नीलोत्पलेभ्योगलत्
श्रवत्याबहलानिबिडावाष्पपूरः अश्रुप्रवाहस्तस्मिन्। प्लवमानस्तरत्प्रतापएवराजहंसोयस्यसः एतावतास
र्ववैरिविनाशेनप्रतापाधिक्यं। तस्यदर्शितं। तथासकलजलनिधीनांवेलावनेषुतीरकाननेषुसकलमंडलविजयात्
निखातानिक्षिप्तायकीर्तिस्तंभाजयस्तंभास्तैर्विभूषितंशोभितंभुवनवलयंभूमंडलंयेन सवेलापदेनवाब्धितीर
भांभाजलकंधीतिपदं करिकलभादिवद्वुद्धपोषकत्वात्नदुष्टंपुनः किंविशिष्टः बहुधाअनेकशःरणक्षमः संग्रामकु
शलः। कइवबसंधरायाः आभोगइवपरिपूर्णताइवसोपिबहूनांगिर्य्यादीनांधारणक्षमः समर्थः॥ आभागः परिपू
र्णत्ववरुणच्छत्रयोरित्यनेकार्थः॥ तथानवस्याश्चर्थात् देवीउसंबद्धांहरंतीत्येवंशीलः वस्याहारीकइव। प्रसादइ
व नृपमंदिरमिवभवनचयाम्। श्यालेपविशेषेणहारीरम्यः तथाअनेकधासप्तांगत्वाद्बहुधायामाराज्यलक्ष्मीः तस्याआ
श्रयआधारः स्वाम्यमात्य। सुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गबलानिच। राज्यांगानिप्रकृतयइतिराज्यंसप्तांगमुच्यते। कइवरविरिवस
च अनेकस्वप्रचुरस्वधाम्नः तेजसआश्रयाभवतिनथा सदानित्यस्त्रीजनस्यरमणीलोकस्य रम्यतयानवः अपूर्वइवक
इवदनुजलोकइवसचदानवैः सहवर्त्तनइति सदानवोभवति॥ किंभुतोनलः विश्वेषांसमस्तानांअमित्राणांशत्रूणांत्रासं
भयंजनयंतीति। विश्वामित्रत्रासजननः। कइववशिष्ठइव। सचकीदृक् विश्वामित्रस्यगाधियस्यत्रासजननोभयकृत् त्रि
शंकुनाम्नः क्षत्रियस्यविश्वामित्रेणसत्रंकारितमासीत्तत्ताडयाइयाजकेनतस्मैक्रुद्धो। वशिष्ठः स्वर्निवासंतस्यनिवा

चं०द०
१९

तवानित्यर्थः ।।पुनः किंभूतोनलः परिक्षितनयः परिक्षितोनिर्वासितोनयः षाड्गुण्यं येनसः । कइव जनमेजयइवन
पविशेषइव । सचकीदृक् । परीक्षिरभिमन्यो नृपस्यतनयसुतः परीक्षितनतनय । तथापरशुभासितः परस्मिन् उ
त्कृष्टे शुभकल्याणे आसीत स्थितः यद्वापरेषांजनानां शुभाय आसीतः । कइवपरशुरामइव सचकीदृक् परशुनाकुठो
रेणभासितादीप्तः पुनः किंभूतः नलः अलघुकोगारवार्हः तथादंडस्य बंधस्यपरिक्लेशार्थं लक्षणस्य भंगेनमुक्त्या
रंजिताः आवर्जिताः प्रमोदिताजनाएव जनकाः येनसः यद्वादंडोगर्वो तस्य भंगो नयनं विनयइत्यर्थः तेनरंजि
ता जनकः पितायेनसः । यद्वादंडश्चतुर्थोपायतस्य भंगेनमोचनेनरंजितलोकः । दंडः सैन्यदमयम । मानस्यइहभे
दष्व श्वकानुचरमथि । प्रकांडलगुडकोणचतुर्थोपायगर्वयोरित्यनेकार्थः कइवराघवइवरामइवसचकीदृक् अलघु
कोदंडस्य आभवहदधनुषोभंगेनरंजिताहर्षिताजनकाजनकाख्यनृपोयेनसः । पुनः किंभूतानलः जातरूपसंपत्तिः
जाता संभूतारूपसंपत्तिः सौंदर्यसमृद्धिर्यस्यसः । रूपंतु श्लोकशब्दयोः पत्रावाकोरसौंदर्यनाणकनाटकादिकेग्रंथावृ
त्तोस्वभावेचेत्यनेकार्थः ।। कइव सुमेरुरिवमेरुरिव । सचकीदृक् । जातरूपसुवर्णसंपत्तिः संपत्तयस्यसः पुनः कीदृक् नलः
पुण्यंभजतीत्येवंशीलः पुण्यभागीतथारथोस्यास्तीति । रथीवान् । तथासतहितैः स्मरस्कारिभिः मित्रैः वर्त्तत इति सहितः कै
इवतुहिनाचलइव । हिमवानिव । सचकीदृक् । पुण्यापवित्रायाभागीरथीगंगातयासहितो ऽन्वितः । पुनः किंभूतः प्राणि
नां अर्थिनां चिंतामणिरिवचिंतितप्रदसमर्थ इव । यथा चिंतामणिश्चिंतितंसर्वंदत्ते तथासोपि ।। तथासंग्रामायप्रभवंतीति
संग्रामिकासांयुगिनास्तेषांमध्ये अग्रगण्योमुख्यः । महासांग्रामिक इत्यर्थः । संतापादिभ्यश्चतुर्थ्यंतेतत्प्रभवतीत्यर्थेठ
ञ् तथादर्शनीयानां दर्शनार्हाणां वस्तूनांमध्ये आदर्शइव । दर्पणइवयः सः यथा आदर्शः सुतरांदर्शनीयः भवति विघ्ननाश
कत्वात् । आदर्शदर्शनादेवसर्वेविघ्नाः प्रलीयंते इतिवचनात् तथायंनलोपिसुतरांदर्शनीय इति भावः ।। तथाअध्यय राम
नं पठनं विदंतीति अध्ययनविदास्तेषांमध्ये उपाध्याय अध्यापकः प्रधानोध्ययनविदित्यर्थः । तथाशौर्यशालिनां शूरा १९

149/1953

णांमध्ये आचार्योमुख्यः । तथास्त्रज्ञास्त्रस्य धनुर्वेदस्य उपदेशक उपदेष्टा कथकः ।। तथादृढसत्त्वामप्रहरंतीत्ये
वंशीलादृढप्रहारिणस्तेषांदृढप्रहारदातॄणांमध्ये परिवृढः स्वामी । तथापुण्यकारिणां धर्मकारिणांमध्ये अग्रगण्य
तइति अग्रेगण्यः मुख्य इत्यर्थः ।। तथाविपश्चितांविदुषांमध्ये अपश्चिमः प्रधानः तथात्यागवतां दातॄमध्ये अपाश्चात्य
प्रथमः तथाचातुर्याणां चार्या दक्षत्वशिक्षकाणांमध्ये अचरमः प्रवरः । परमश्चातुर्यविनेतेत्यर्थः । तथा अपर्यंतः प्रचुरो
याभूभारः तस्याधारधरणेस्तंभभूतस्तंभोपमेआयतत्वपीनत्वसाम्यात् द्वेभुजकांडेबाहुदंडौ तयोः कीलितान्यस्ताशाल
भंजिकेवाचरंती शालभंजिकायमानाविजयश्रीर्जयलक्ष्मीर्येनसः अन्यापिपुत्रिकास्तंभेकील्यत इति ध्यायार्थः ।। पुनः किं
भूतः समस्तंजगदेवप्रसादः सौधंतस्यशिरसि शिखरेवतंसभूतो अवतंसतयाजातः कांतोमनोज्ञः कीर्तिरेवध्वजः पताकायस्य
स्यसः । यस्यकीर्तिर्जगतिसर्वेषां अप्युपरिविजृंभितेत्यर्थः जगतः प्रसादः कीर्तेश्च ध्वजउपमानंतथाराज्यलक्ष्मीरेव करेणुका
हस्तिनीतस्याः यच्चापलंचांचल्यं तस्यसंयमनेनिवारणे शृंखलेवयः सः । यथा शृंखलयाकारणकाचापल्यं निषिध्यते
। तथायेनराज्यश्रीचापल्यंनिषिद्धं । राज्यश्रीस्तंविहायान्यत्र यातीतिभावः ।। अथनलीयगुणवर्णनांचिकीर्षया आह ।। य
स्येति ।। यस्यनलस्यगुणाः शौर्यौदार्यधैर्यादयोभगवतः ऐश्वर्ययुक्तस्य विश्वंसृजतीति विश्वसृट् तस्यविश्वसृजः कमल
संभवस्यब्रह्मणः कर्णलग्नाविज्ञापनार्थं निकटेविभ्रताः । स्वर्लोकमधिवसंतिस्मनिवासंचक्रुः । उपान्वध्याङ्वसइतिवसतेराधा
रः कर्मसंज्ञः स्यात् किमितितत्रजग्मुरित्याह । सततंनिरंतरं एकस्मिन्नेवब्रह्मांडसंपुटे संकीर्णे आकुलोयोनिवासः
अवस्थानंसएवव्यसनंविपत्तिस्तेनविषीदंतीत्येवंशीलाः प्राचुर्यादेकस्मिन्ब्रह्मांडे अमांत इत्यर्थः ।। पुनः अनेकाया
ब्रह्मांडकोट्यस्तासांयाघटनानिर्माणंतामभ्यर्थयमानाइवप्रार्थयमानाइव । अन्योपिस्वनिवासभूमिसंकीर्णे स्वस्वामि
नंबहुभूम्यर्थंप्रार्थयमानस्तत्कर्णयोर्विज्ञप्तिंकुरुतेतथागुणा अपिस्वनिवासस्थाननिर्माणपविज्ञप्तये । ब्रह्मकर्णलग्नाः
बहुब्रह्मांडघटनांकारयंतीवेत्यर्थः । स्वर्गिभिरपितत्रतद्गुणावर्ण्यंत इति भावः ।। किंभूतागुणाः इंदुश्चकुंदश्चपुष्पविशेषः

कुमुदानि च श्वेतकमलानि इंदुकुंदकुमुदानि तानिव उज्वल्य साम्यात्कांतिः शोभा येषां तेन तथा सकललोकानां कर्ण
योः प्रियाणि घयइनवल्लभाभ्यागतावत् एतेन तथा। यथा प्रियातिथयः सबहुमानं प्रवेश्यंते। तथा यस्य गुणा अपि साभि
लाषं श्रूयंत इत्यर्थः॥ तथा यस्मिं श्च जनिता जनानामानंदा येन स तस्मिन् जनितजनानंदे राज्ञि नले नृपे मेदिनी भुव
नंदयति समृद्धां कुर्वाणे सति गीतादिष्वेव जातिसंकरादीनि आसन् प्रजासु न॥ तथा हि गीतेषु गानेषु जातयो नंदयंतिप्र
भृतयो षड्जादयो वा तासां संकरा मिश्रप्रतीतयः न प्रजासु जातयो विप्राद्याः तासां संकरा अनुचितसंबंधेन विप्लवाः। तथा ना
टकेषु च ध्रुवपदादिषु नाना अनेकस्वरविशेषविशिष्टा लयाद्भुतमध्यविलंबितलक्षणास्तेषां भंगा विच्छित्तयः न प्रजा
सु नाना अनेकविधा आलया गृहास्तेषां भंगा विनाशाः अपराधाकरणात्। तथा नृपेषु विषमाणि कर्तुं दुःसाध्यानि करणानि क
रणानि नलपुष्पपटादीनि अष्टोत्तरसंख्यानि तेषां प्रयोगा व्यापाराः न प्रजासु विषम एव विषमकः स्वार्थे कः करणानि युद्धत
स्य प्रयोगाः प्रवृत्तयः न केपि परस्परं युध्यंत इत्यर्थः॥ तथा वाद्येष्वातोद्येषु दंडः। कोणो वादनोपकरणं करः पाणिस्त
याः प्रहाराः आघाताः न प्रजासु दंडो बंधादिः कारागारजदयानु प्रहारो घातनं पश्चाद्द्वंद्वः दंडकृतप्रहाराः तथा पुण्यक
र्मणां धर्मकर्तव्यानां ये आरंभाः उपक्रमाः तेषु पुण्यकर्मारंभेषु प्रबंधाः सांतत्यानि नित्यं जनैः पुण्यकर्माण्येव क्रियंत इ
त्यर्थः न प्रजासु प्रकृष्टबंधाः रज्ज्वादिभिः॥ तथा शारीद्यूतेषु पाशो बंधस्तस्य प्रयोगाः शारयोर्हि दायैर्बध्यंते अक्षायैः
प्रासकाः एव प्रतीताः। न प्रजासु पाशो बंधन रज्जुस्तस्य प्रयोगाः न कोपि रज्जुभिः कमपि बध्नातीत्यर्थः॥ तथा पुष्पितकेत
कीषु दलकेतकीगर्भः तस्य छेदा विपाटनानि। न प्रजासु हस्तयोश्छेदाः कल्पनानि चौर्याद्यकरणात् तथा न्यग्रोधेषु वट
षु पादस्य मूलस्य कल्परचनाः न प्रजासु पादयोश्चरणयोः कल्पनाः कर्तनानि। तथा कंचुकमंडनेषु कंचुलिका विभूषा
रूपेषु वस्त्रविशेषस्तस्य विलेपणहृदयप्रमाणेन। कर्तनानि छेदनानि। न प्रजासु नेत्रयोः नयनयोः विकर्तनानि खंडना
नि॥ पुनर्नलं वर्णयितुकाम आह॥ यश्चेति॥ नलः कोपि पूर्वो विस्मयहेतुर्लौकिकं जगत्पालयंतीति यतेभ्यो नाहताएव वि

151/1933

मद्दशएव विलोकं सर्वां पालयतीति लोकपालस्तथा हि इंद्र्यादिना सोल्लमेव दर्शयति॥ यतो विबुधानां देवानां पतिरिंद्रः सपूर्व
पूर्वदिगयुक्तत्वात्। नलस्तु अपूर्वं उत्कृष्टो विबुधानां पंडितानां पतिः॥ तथा अन्यो हि धर्मराजो यमः दंडः करे यस्य सः दंडकरो दं
डपाणिः। नलस्तु न दंडो बंधादिः करः श्चरामदेयांशो यस्मादित्थं दंडकरः। तथा धर्मप्रधानो राजा धर्मराजः धर्मविजयित्वात्। त्रिवि
धा हि राजा धर्मविजयी लोभविजयी असुरविजयी चेति। यो हि सेवया दंडमात्रेण चतुष्यति स धर्मविजयी। यो हि परेषां श्रि
यं भुवं च गृह्णाति स लोभविजयी। यः श्रियं भुवं प्राणांश्च गृह्णाति सोऽसुरविजयीति विशेषः॥ तथा अन्यो हि प्रचेता वरुणः सहज
घन्यया पश्चिमया वर्त्मत इति स घंजेन्यः नलस्तु अजघन्यः अकुत्सितः तथा प्रकृष्टचेता उदारमानसः। जघन्यं चरमे त्रिष्वे
जघन्यं गर्हितेन्यवत्॥ तथा अन्यो हि धनदः कुबेरः सहउत्तरया दिशा वर्तत इति सोत्तरः। नलस्तु न विद्यते उत्तर उत्कृष्टो य
स्मादित्यनुत्तरः तथा धनं ददातीति धनदः अपरं येन च। नलेन सातेन सुखेन पृथ्वी प्रिया च भुक्ता निर्विष्टा तत्सुखास्वादे
न अनुभूतेत्यर्थः॥ किंभूतेन येन प्रचंडदोर्दंड एव दीर्घभुजप्रकांडमेव मंडपमंडली शोभनमंडपस्तस्यां विश्रांता श्रांतिम
पनीतवती विजयश्रीर्जयः लक्ष्मीर्यस्य सः अन्यापि या श्रांता भवेत्। सा मंडपमंडल्यां विश्राम्यतीति छायार्थः। मंडली शब्दस्तनु
यष्ट्यादिवत्स्वल्पवाचकः पुनः किंभूतेन श्रवणोत्पलदलमिव विशालत्वनीलत्वसाम्यात्। कर्णोत्पलपत्रमिव आचरती श्र
वणोत्पलदलायमाने तथा मानिन्या मानं लुंटत श्चोरयंत इत्येवंशीले मानिनीमानलुंटाके यद्दृष्ट्या मानिन्या मानो गलतीत्य
र्थः॥ ईदृग्विधे लोचने नेत्रे यस्य स तेन जात्याभिषकुद्मलं टलः धाकन्विति शीलाघे लुंटः धाकन्॥ सा तेनेति यदमरसिंहः अ
र्मसातस्कलानि चेति। किंभूता पृथिवी कामरूपाः प्रागज्योतिषाख्य देशास्तान् धरतीत्येवंशीला कामरूपधारिणी। तस्याः तथा
पृथिव्याः सकलजनमनांसि हरंतीत्येवंशीलं विशेषकं देशविशेषः॥ तथा पृथुलं विशालं लाटमंडलं देशविशेषः पृथुललाट
मंडलं तथा यस्या भुवः कुंतलो देशविशेषाः किंभूता अभिलषणीया स्पृहणीया जनानां कांतिः शोभा येषु ते तथा यस्याः ना
भिस्य स्य देशविशेषस्य भागो मध्यादिप्रदेशः श्लाघनीयः तथा यस्या भूमरीद्दग्विधा भूमिद त्राः किंभूता बद्धोलवल्याल

चं० स्तु०
२०

नाविशेषायस्मिन्‌सबहुलपलीकः। नद्युतश्चेति बहुव्रीहौ कप्। तथासरसां मालिकाश्रेणिःसैवअलंकारोमंडनं यस्य
सः॥ तथायस्याःप्रियइदृग्विधाः कांचाः देशविशेषस्यैव प्रदेशोविभागः किंभूतः प्रकटितः प्रकाशितः कामकोटिनाम्ना
दव्याविलासोमलषितार्थंपूरणलक्षणोयस्मिन्‌सः॥ किंभूताप्रिया। काम्यतइतिकाममभिलषणीयंरूपंधरतीत्येवंशी
लायद्वाकाममतिशयेनरूपधारिणी॥ तथायस्याःकांतायाःसकलजनमनोहारिविशेषकंतिलकं तथायस्याः पृथु
विस्तीर्णंललाटमंडलं अलिकं। तथायस्याःरमण्याः अभिलषणीयाकांतिःकृष्णस्निग्धछायायेषांते तथाविधाः कुंत
लाः केशाः॥ तथायस्यानासिकायां भवोनासिक्योभागः प्रदेशः श्लाघनीयोवर्णनीयः तथायस्याःप्रियायाईदृग्विधो
मध्यदेशउदरंकीदृक्। बहुलावल्व्यः उदरलेखायत्र सबहुलवलीकः। पुनः। कीदृक्सहारो मालिकालंकारेणरोमपंक्तिलक्ष
णमंडलेन वर्त्तत इति सरोमालिकालंकारश्च॥ तथायस्याःप्रियायाः ईदृशःकांचीप्रदेशः श्रोणितटंकीदृक्प्रकटितोदर्शि
तः कामकेलिः अनंगोत्कर्षस्य विलासोयेनसः प्रकटितकामकेलिविलासः॥ किंबहुनातस्याःभूमेःकांतायाश्रीर्किंब
हुधावर्ण्यते। सर्वलक्षणकारणत्वात्‌ तदेवव्यक्तिरस्याइतियस्याःपृथिव्या अंगेअंगाख्यदेशएवरंगेनर्तनस्थाने निरु
पमानःशैत्यमांद्यसौरभ्यात्स्वगुणत्रययुक्तत्वेनप्रधानोवायुस्तस्मिन्‌रूपमयायोसतिवनश्रीः काननलक्ष्मीरमणीय
तयाचारुतयानृत्यतीवक्रीडतीव अत्रवाततरलनमेवनर्तनं॥ किंभूतावनश्रीः कृष्णापिप्पलीअगुरुचंदनौवंतिकः
मलयश्चैतेषांआमोदः परिमलस्तया बहुधालकुचानांलकुचानां आभोगोविस्तारसोभूषणंयस्यासा॥ पक्षेयस्याःप्रि
यायाःअंगंत्वतीरमेवरंगोनृत्यभूमिःतस्मिन्‌निरुपमानवायत्यग्रायौवनश्रीस्तारुण्यलक्ष्मीरमणीयतयानृत्यतीव यूनः
प्रेक्षकटाक्षादिमिलासकरणात्‌किंभूता। यौवनश्रीर्नर्त्तवशात्‌कृष्णागुरुचंदनयोः कालागुरुचंदनयोरामोदेन सुर
भिणागंधेनबहुलोव्यासः। कुचाभोगएवस्तनविस्तारएवभूषणंमंडनंयस्यासा तथाविधाकिंबाह्यतः। अस्याःकिंचिद
प्यद्भुतंवर्णनीयमस्ति। तथाहि॥ कोप्यपरिच्छेद्यमहिमातथानवः पूर्वविलक्षणो अवतारोजन्मयस्यसः तथाभूतः॥ राम
२०

यश्चाणुत्तुनाक्रियस्यनवाःस्तुतयोऽवतार्यंते॥ अस्मिन्‌चितिनवावताराःस्तवास्पदं। सर्वेविपत्तिभ्योऽन्यःसाधारण
एव। सनत्वाराजापुरुषेषुउत्तमः पुरुषोत्तमः तथाअमारामोऽस्यास्तीति अमीनामीनोरोगः॥ यदिवानमयति शत्रून्
वश्यमिति कृत्वानमीश्चेतापाक्रांतारिचक्र इत्यर्थः। पुनःकिंभूतः नरूपेणकुत्सिताकुत्याद्दूषितःकलंकितः। तथाअंगी
कृतोविश्वविश्वंभरायाः समस्तपृथिव्याभारः तच्चिंतालक्षणोवीवधोयेनसः। स्वीकृतधराधरोपिकुत्सिताउर्म्मिःपीडा
यस्यसःकूर्म्मिः। अकूर्मिः कूर्मिःकृतः कूर्म्मीकृत। आत्मशरीरंयस्यसः। तथाविधोन। अंगीकृतभारोहि। पीडावान्‌भ
वति। अयंचभूभारंबिभ्रदपिनपीडांयत्ते॥ इत्याधिक्यमस्यनिवेदितं। उर्म्मिःपीडास्रवोत्कंठाभंगप्रकाशवीचिषु इत्यनेका
र्थः॥ तथावरोधिकोयआहवः संग्रामस्तंपुष्णातीति। वराहवपुट्। तेनवराहवपुषाक्रूरेणनराशियासेनपृथ्वीबभार
रेणकरणकरस्यमंतरेणवैरिणोजित्वास्वेनैवभुवंदध्रइत्यर्थः॥ तथानरेषुसिंहःशौर्यात्‌ हिरण्यंधनंकशिपुश्च भो
जनाच्छादसमुच्छिन्नोनष्टोहिरण्यकश्यपुर्यस्मात्सईदृग्विधोनच॥ तथाबलिनांबलवतांराज्ञांबंधनविधौबलात्कर
णविधानेवानवादैन्यंकथमेतान्‌गृहीष्यामीतिचेतसिवक्लव्यंनआकरोत्‌। दर्पिष्टभूपतीनप्यवध्नादित्यर्थः॥ तथारा
मःसुंदरः। तथाअलमत्यर्थंकश्वरश्रियं। कस्यब्रह्मणः ईश्वरस्यचशोभाः श्रियंद्रव्यंनापिनचापाहरत्‌हृतवान्‌। सर्व
देवस्वापहारिनेत्यर्थः॥ आत्मशोदेवानामुपलक्षणं॥ तथाबुद्धोविद्वान्‌पुनःकल्कंपापंविद्यतेयस्मिन्ती निकल्कीनी इदृक्
विधानियानिकुलानितेषुअवतारंजन्मकरोतीत्येवंशीलःकल्किकुलावतारकारी ईदृग्विधोन। नपापिकुलोत्पन्नइत्यर्थः
तथाअन्यएवपुराणपुरुषानदशावतारात्‌विसदृशएवनवावतारोनवसंख्यावतारः कोप्ययंपुरुषोत्तमोविष्णुरित्युक्ति
लेशः॥ अन्योहिपुरुषोत्तमोदशावतारोभवति। अयंचनवावतारः अन्योहिविष्णुर्मीनरूपदूषितोभवति अयंत्वनमीन
रूपदूषितइत्यादितुल्यार्थविरोधाद्भुतनाकार्याविष्णुःकीदृक्‌मीनरूपेणमीनावतारेणदूषितः॥ तथाविश्वंभराभारधरणे
कूर्मीकृतात्माकूर्मावतारः॥ तथावराहवपुषावराहावतारेणक्लेशेनभुवंअदधत्‌। तथानरसिंहावतारःसमुच्छिन्नोनिहतो

हिरण्यकश्यपुश्चदिभ्रश्यपनसनथाविध ः। तथाबलिनामस्यदैत्यविशेषस्यबंधनविधौवामनोवामनावतारः॥ तथा
रामोदाशरथिःलंकेश्वरस्यरावणस्यश्रियंराज्यलक्ष्मींजहार॥ यद्वारामःपरशुरामःसोप्यस्यविलोरवतारःसत्पक्षेश्च
लीमिति॥ भिन्नंकुउपतईश्वरक्रुश्वरःसहस्त्रार्जुनाजमदग्निहोमार्जुनीमात्रहरणात्प्रतिपक्षोजातःततस्तस्यश्रियम
हरत्। यद्वारामःकृष्णः। तदाकेनवायुनाउष्टईश्वरोभवति। पवनात्ञानत्वात्। यदिवाकस्यपापनीयस्ययमुनाहृदल
क्षणस्यईश्वरस्वामिकश्वरःकालियसर्पस्तस्यश्रियमपजहार॥ तथाबुधावतारः॥ तथाकल्किकुलेवतीर्णश्चविष्णुमीन
कूर्मवराहनरसिंहवामनरामबद्धकल्किनोइवसाराःकिंबहुनाकिंबहुत्तया॥ धन्याइति॥ तेदिवसाधन्याप्रशस्ताःयेषुदेव
संपुसव्यावर्णितानलेश्वेयनिलःसमभवत्। जातःकिंभूतः॥ भूपालेषुचूडामणिरिवयःसतथासर्वनृपतिप्रधानइत्यर्थः
पुनःकिंभूतःलोकालोकगिरींद्रेणमुद्रितालांछितायामहीभूस्तस्यांश्रांताअवस्थिताकीर्तिर्यस्यसः। तेचिरंतनाः
पूर्वकालीनालोकाअपिसुकृतिनःपुण्यवतःयेःलोकैस्तस्यनलस्यवक्त्रपंकेरुहवदनपंकजे। विस्फारितानि
अद्भुतावलोकनाद्विकासितानिनियानियानिनेत्राणितान्येवपत्रपुटकास्तैर्लावण्यंसौंदर्यंआस्वादितंपीतंलोचन
स्नहृपंदृष्टमित्यर्थः। पर्णानांनावाकृत्यान्यसनं। पत्रपुटकः॥ ३३॥ यइति॥ तेषांमहतांगुणानांसपार्थिवपुंगवोनृ
पश्रेष्ठएकाःद्वितीयनिधिर्निधानंतेषामितिकेषां। येगुणाःसमस्तभुवनेस्त्रिभुवनलोकैःकर्णयोरवतंसीकृताः
कर्णपूरीकृताःश्रुताइत्यर्थःकिंभूताःकुंदवतपुष्पविशेषवत्द्युतिर्येषांतेकुंदद्युतयः। यतएवकुंदद्युतयस्तत
एवकर्णावतंसीकरणमितिच्छायार्थः। तथायःगुणैःसर्वत्रदिग्भित्तयोदिकुतुड्यानिचित्रिताःविलिखिताःदिग्प्रां
तेपितकुणाःश्रयंतइत्यर्थः॥ उत्प्रेक्ष्यतेगुणैःकैरिवनालाकयालिखितैरिव॥ अन्यदपिलेखनात्चित्रितंभवति॥ त
थायःगुणैःवक्तुंहृदिकल्पितैरपिहृदयेन्यस्तैरपिवयंहर्षेणरोमांचिताःपुलकिताः॥ ३४॥ तथायस्यनलस्यनक्व
चिल्कुत्रापिवचनक्रमोवाक्यपरिपाटीअपार्थःअर्थादपेतःकिंतुसार्थः। कइवयुधिष्ठिरइवसोपिनक्वचिदपार्थोभवति॥ पृ

153/1933

थिव्याःआपत्यंपार्थः। अर्जुनःतद्रहितोभवति। सर्वत्राप्यर्जुनसहितस्यातएव॥ तथायस्यमानसंचित्तंअपापं
निःपापंकिमिवमरुमंडलमिवकिमपितदपिअपापं। अपेताआपोयस्मात्तत् अपापं ऋक्ष्युरस्य पथामनक्षइतिब
हुव्रीहौ॥ अप्रत्ययांतसमासांतः॥ तथायस्यकर्मकार्यंकष्टुउपकारेणसारंप्रधानंसपकारंसारं किमिवमहानसमिवपाक
रुद्धानमिव। तदपिसूपकारैःसूदैःसारंरुचिरं॥ तथायस्यदानंसत्पात्रवितरणात्शोभनंतथाकोटिगुणंकोटिसंख्यफ
लकरणात्। किमिवकार्मुकमिव। तदपिसंतौप्रकृष्टौकोटिगुणौअटनिज्येयत्रतत्॥ तथाविधंभवति॥ तस्ययस्य
राज्यंदृष्टवृषपर्वोत्सवं। वृषाधर्मःपर्वपौर्णमास्यादिःउत्सवःपुत्रजन्मविवाहादिःतेदृष्टाःअनुष्ठितायत्रतत्तथाविधं
किमिवदानवकुलमिवदैत्यकुलमिवतदपि। दृष्टोवृषपर्वनाम्नोदैत्यस्यउत्सवोमहे। यत्रतत्तथारूपंभवति॥ तथायस्य
हृदयंसर्वदाभ्रमरहितं॥ भ्रमःसंशयस्तेनरहितं। सर्वशास्त्रेषुप्रगल्भमतित्वात्। किमिवराजीवमिव। तदपिभ्रमरैर्भ्रमी
हितंसूक्ष्मकारिभवति॥ तथायश्चनलःपरमहेलाभिरतोपिपरमाहेलाशृंगारचेष्टातस्यामभिरतःआसक्तः। यद्वाप
रउत्कृष्टोमहउत्सवोयस्यांसापरमहाईदृग्विधायाइलाभूमिस्तस्यांरतःराजन्वतीहिमहीसदुत्सवाभवति। तथाअपार
दारिकःनपरस्त्रीलंपटःअपि। विरोधेयःयेषांयाःमहेलाःस्त्रियस्तासुअभिरतःआसक्तःसकथमपारदारिकःकिंतुपार
दारिकएवभवति। परिहारस्तुउक्तएवपरदारान्गच्छतीतिपरदारिकः। पश्चान्नयसमासः। गच्छतोपरद्वारेभ्यइतिठ
क्। तथाशांतनुतनयोपिनुतःस्तुतोनयोनीतिर्यस्यसःनुतनयःशांतश्चासौनुतयश्चशांतनुतनयःतथानकुत्सितरूप
युक्तः। अपिविरोधेयःशांतनुनृपस्यतनयोगांगेयोभवति। सकथंनकुरूणांक्षत्रियाणामुपयुक्तउपयोगीअपितुकुरूणामु
पयोग्येव॥ किंबहुनाकिंबहुत्तया॥ सदेति॥ हिमाचलोहिमाद्रिर्यस्यनलस्यसाम्यंसादृशंनोयाति। किंभूतःभूतनाथो
पिभूभृतांगिरयस्तेषांनाथोपिस्वाम्यपि। यथानलःभूभृतांनृपाणांनाथः॥ तथायमपिभूभृन्नाथःपरंतथाविधोपित
त्तुल्यतांनाप्नोतीत्यर्थः॥ कथयंतःसनलःसदाहंसस्वेदसाकुलंव्ययंप्रचलत्कंपमानंजडंव्यामूढंमानसंचेतोनबिभर्ति॥

अयं चेदृग्विधं मानसं बिभ्रदत्यौत्सुक्यतः कृतचुलामासादयेदिति ॥ सिद्धांते तु मानसं सरः सदेतिभिन्नं किंविधं हंसैराकुलं व्याप्तं तथा प्रचलद्भिरप्युनाकंपमानं जलं यत्र तत् स्वच्छजलं आकुलशब्दोभावप्रधानो । यथा तिष्ठंति च निराकुला इति माघ ॥ ३९ ॥ अपिचेति पुनर्नलस्य मेरुरपि साम्यं नाप्नोतीत्याह ॥ नक्षत्रेति ॥ यस्य नलस्य कांचनाद्रिर्मेरुः कांचनकांचिदपि समानतां तुल्यनानोयातिकिंभूतः स जातरूपोपि सम्यग् जातरूपं सुवर्णं यत्र तथाविधोपि यथा नलः सम्यग्जातं उत्पन्नं रूपं सौंदर्यं यस्य स तथाविधः तथायमपि स जातरूपः परं साम्यं नाप्नोति । कथमित्याह यतो नायं क्षत्राङ्कुरः स्म । तथा भोगे न युक्तः किंभूतस्य यस्य क्षत्रकुलप्रसूतिर्जन्म यस्य सः तस्य तथा खलु निश्चितं भागात् राज्यादीन् भजतीति भोगभाक् तस्य अतः साम्ये निषेधः सिद्धांते तु नक्षत्राणां भूरुत्थानं तथा न भ सिग गच्छतिये तन भागादवाप्ते युक्तः ॥ किं ॥ सर्वविभक्त्यंता श्चित्वनो प्रयोज्यो ॥ भू शब्दस्थानमात्रवचनः यथा उदजांगणभूमिष्वित्यत्र भूमिशब्द इति ॥ इंद्रवंज्रा ॥ ३५ ॥ तस्य च महामहीपतेर्महान्नृपस्य श्रुतशील इति नामेति प्रसिद्धो महामंत्री बृहत्सचिवो अस्तिस्म आसीत् । किंभूतः श्रुतशीलः सकलाः कृत्स्नाः याः श्रुतयो वेदाः शास्त्राणि च व्याकरणादीनि तान्येव शासनाक्षरमालिकाः आदेशवर्णपंक्तयः इत्थं विधेयं इत्थं न विधेयमित्यादिरूपास्तासां प्रशस्ति स्तंभः यथा प्रशस्ति स्तंभे लिखिता शासनाक्षरपंक्तिः अविच्युता भवति तथा यस्य हृदये श्रुतिशास्त्राणि स्मृतिवशादविनश्वराणि संतीति भावः ॥ तथा पुण्यकर्माण्येव प्ररोहाः अंकुरास्तेषां न्यग्रोधपादपो वटवृक्षः यथा न्यग्रोधपादपाद्बहवस्तदंकुरा उत्पद्यंते । तथास्मात् पुण्यकर्मोत्पत्तिरिति ॥ तथा साधूनां सतां ये व्यवहाराः यद्वा साधवो रम्या ये व्यवहारा व्यापारास्त एव रत्नानि तेषां आकरः खनिर्यथा आकरात् रत्नानि जायंते तथास्मात्स द्व्यवहारा इति भावः तथा पार्थिवनीतिर्नृपसत्क व्यवहारः स एव ज्योत्स्ना कौमुदी तस्याः इंदुश्चंद्रः । यथेंदो ज्योत्स्ना विसलति । तथा तस्मिन् नृपाणां नीतयः इति नृपनीतिविदेव किल नृपाणां संन्यायप्रवर्त्तनं कारयेदिति ॥ स तथा सकलकलाएव अंकुरकलापः प्ररोहवृंदं तस्य

155/1933

कंदः यथा कंदात् प्ररोहाणामुत्पत्तिस्तथा तस्मात् सकलकलानामिति ॥ तथा समस्ता ये पुरुषगुणाः शौर्यादयस्त एव मणयस्तेषां सागरः यथा कंदात् प्ररोहाणामुत्पत्तिस्तथा तस्मात् सकलकलानामिति ॥ तथा समस्ता ये पुरुषगुणाः शौर्यादयस्त एव मणयः तेषां सागरः यथा सागरे मणयः प्राप्यंते तथास्मिन् पुरुषगुणा इति ॥ तथा चपला अन्यत्र गत्वरा या राज्यलक्ष्मीः सैव करेणुका हस्तिनी तस्या आलानस्तंभो बंधनस्तंभः यथालानस्तंभेन बद्धा करेणुर्नान्यत्र याति तथा येन राज्यलक्ष्मीः स्वस्वामिनं नलं विहायान्यं नृपं न संक्रामतीति ॥ तथा सकला ये भुवव्यापारा भूव्यवहारास्त एव पारावारः समुद्रस्तत्र नौकर्णधारो नाविकः यथा नाविकेनाब्धिस्तीर्यते तथा येन भूव्यवहाराः सर्वेपि तीर्णास्तत्सरिच्छेदात् ॥ कर्णधारपदेनैव नाविकत्व प्राप्तेनौशब्दो हयहेषितादिवदुत्कर्षपोषकः सकलभुवनव्यापारनौकर्णधार इति पाठे सकलभुवनव्यापार एव नौर्वेडा तत्र कर्णव्यापारया धारस्त्वयः सः यथा कर्णधारेण नौर्व्यापार्यते तथा येन भूव्यापाराः सर्वेपि व्यापार्यंते स्मेति भावः ॥ पुनः कीदृक् स धांभोनिधिः क्षीराब्धिस्तस्य ये डिंडीरपिंडाः फेनराशयः तद्वत्पांडुरं यद्यशः तदेव कुशेशयखंडं कमलवनं तेन मंडितं भूषितं संसार एव सरो येन सः कुशेशयः खंडं संसारस्य च सर उपमानं एतावता अस्य सर्वत्रापि यशोस्तीति द्योतितं ॥ तथा सरागीकृताः स्वस्मिन्ननुरागिणः कृताः समस्ताः पार्थिवस्य नलस्य अनुजीविनः सेवका येन सः सर्वेपि नलसेवका इत्यर्थः अस्मिन्ननुरक्ता इति भावः ॥ तथा तस्य नलस्य जीवितसमः भेदे यत्राप्येकार्थपदप्रयोगेणाधिक्यं द्योत्यते अधिकं नलजीवितं तुल्य इत्यर्थः तथा हृदयसमः चित्ततुल्यः किं बहूच्यते शरीरमात्रेणैकं केवलं शरीरेण भिन्नः पृथक् द्वितीय इव आत्मा वस्तुतः ततो रेकएवात्मा परं शरीरभेदेन द्वितीय इव प्रतिभासते । एको नलशरीरांतर्गतो द्वितीयोयं श्रुतशीलदेहांतर्गतो नलस्यैवात्मेत्यर्थः ॥ एतावता तयोः परस्परानुकूलत्वं द्योतितं । तथा कुलक्रमेण नलीयवंशपरिपाट्या आगतः प्राप्तः नलवंशे पूर्वमप्यस्यैव पूर्वजा मंत्रिण आसन्निति ॥ तथा नलस्य सखा स्वरूः स्वयोः संक्रांते दर्पणः आदर्शः यथा दर्पणे अभिमुखपदार्थगतयथावस्थित

चं० टी०
२३

रूसमंकां निर्भवति तथास्य हृदि न लीयमानः दुःखयोः संक्रमो जायते यदा नलस्य सुखं तदास्यापि सुखं यदा तस्य दुःखं त
दास्यापि दुःखमिति भावः॥ तथा स्वभावेन प्रकृत्या नलेऽनुरक्तः अनुरागवान् कदाचिन्न त्यातिक्रान्त्या कारणेन नलेसानुरागोपि व
स्कृवस्तस्मिन्ननुरज्यत एवेत्यर्थः तथा शुचिः शुद्धः तथा सत्यावितथा पुतानि निर्दोषा वाक्यस्य सः तथा कृतं जानातीति
कृतज्ञः परकृतोपकारवेत्ता तथा ब्राह्मणो द्विजवंशोत्पन्नः तथा बाल्यकाल थनस्य मंत्रिणः सूनुः पुत्रः। मित्रमिति॥ स। श्रु
श्रुतशीलनामा तस्य भूपस्य नलस्य मित्रं च बभूव आपादि रक्षकत्वात्॥ तथामात्य बभूव सद्बुद्धिदायकत्वात्। तथा
मंत्री च बभूव। सर्वरहस्योक्तिस्थानकत्वात् तथा प्रियश्च बभूव अत्यंतरक्षणीयत्वात्॥ तथा विद्याभिः शास्त्रैः वयसा च
तारुण्येन शीलेन च सदाचारेण गुणैश्च औदार्यादिभिः समानस्तुल्यः॥ यादृशा नलस्य विद्यादयस्तादृशाः श्रुतशीलस्या
प्यासन्। तथापि विश्वंभराया भुवो भारं चिंतारूपं विविधं। सहत इति विश्वंभराभारसहः॥ ईदृग्विधः सहायः सहचरः
यथा नलो भूभारं धत्ते। तथासावपि॥ अपि चेति॥ पुनर्विरोधाधारेण मंत्रिणं व्यावर्णयन्नाह॥ ब्रह्मेति॥ ब्रह्मणे ब्राह्मणा
य हितो ब्रह्मण्यः ब्राह्मण्यः ब्रह्म न थयवरवलति लमाषवृषात् ब्रह्मस्यदने कार्थः ब्रह्मण्यो ब्रह्मणे हितनाने श्वरे इति। तथा
ब्रह्माणं वदं वेत्ति। ब्रह्मवित्। तथा तापं संतापं हरतीत्येवं शीलः तापहारी। तथा क्रियायुक्तः तथा प्रायशो बाहुल्येन
विप्रैः द्विजैः युक्तः। तथा सन् शोभनो वेष आकृत्यायस्य सः सद्वेषः। तथा द्वेषको धान्निर्मुक्तं द्वेषरहितं चित्तं यस्य सः
द्वेषनिर्मुक्तचित्तः॥ अपि विरोधे यो ब्रह्मण्यो भवति स ब्रह्मवित्तापहारी ब्रह्मस्वापहर्ता कथं स्यात्॥ तथा यः स्त्रीयुक्तः
स कथं विप्रयुक्तो वियुक्तः। तथा यः सद्वेषो द्वेषयुक्तः स कथं द्वेषनिर्मुक्तचित्त इति तत्परिहारस्तूक्त एव॥ तादृक् श्रुतशी
लसमः अन्यः को वा दृश्यते वीक्ष्यते श्रूयते वा न कोपि स एव प्रकृष्टगुणयुक्त इत्यर्थः॥ शालिनी॥ अथानंतरं पार्थि
वानलस्तस्मिन्॥ अमात्य परिजनस्य सचिवलोकस्य परिवृढः स्वामी॥ तस्मिन् श्रुतशीले मंत्रिणि राज्यस्य प्राज्यः प्र
भूतो यश्चिंताभरस्तं राज्यभारं निधाय निवेश्य एवंविधे वयसि तारुण्ये वर्तमानः स्वयमात्मना अनवरतमजस्रं। स

राम
२३

157/1933

कलोपः संसारसुखसंदोहे विषयसुखातिशयस्तमन्वभूत्। विशेषेति। विशिष्टः पार्थिवः मानिन्याः मानवत्याः स्त्रि
यः मानस्याहंकृतेः सर्वस्वं धनमिव यः स यं दृष्ट्वा मानिन्या मानोपयातीत्यर्थः। किंभूते तस्मिन् प्रौढं प्रगल्भं प्रेम स्नेहो
यस्मिन् स प्रौढप्रेमा॥ तस्मिन्। तथा निगूढः परैरपरिच्छेद्यो मंत्रो रहस्यालोचनं यस्य स निगूढमंत्रस्तस्मिन्। तथा तृणीकृत॥
स्तृणवदसारः कृतः स्त्रीणामयं स्त्रैणो विषयरसो विषयरागो येन स। तस्मिन्। स्त्रीषु नासक्त इति भावः स्त्रैणेति। स्त्रीपुंसाभ्यां
नयस्नञाविति स्त्रीवाचकान्नञ्। तथा सौराज्ये सम्यक् नृपतिभावे यो लोकानुरागस्तं जनयतीति सौराज्यरागजननस्तस्मिन्। अने
न मंत्रिणा तथा सच्छिक्षा प्रदीयते। यथा राज्ञः सम्यक् नृपतित्वे रागः संजायते राजा सम्यक् नृपो भवतीत्यर्थः॥ तथा जनस्य लोकस्य
जननीवदाचरतीति जननीयमानस्तस्मिन्। यथा जननी बालकं॥ साधुतया पालयति। तथायं जनानिति॥ तथा अमात्यानां
भयधर्मार्थकामैश्चर्यापरिक्षासा उपधा सर्वाभिरुपधाभिर्मंत्रिपरीक्षाभिः शुद्धा बुद्धिर्यस्य सः तस्मिन् एवंभूतप्रभूता
मात्यगुणोपेतेत्यर्थः॥ अथ वयो विशेषेणाह किंभूते वयसि। अस्मिन् वा नव्यो यौवनारंभस्तेन रमणीये रम्ये। तथा रमो
या रमणीजनः स्त्रीलोकस्तस्य हृदयं नमनयोः प्रियमिष्टं यत्तत्तस्मिन्॥ तथा प्रियंगुः फलिनी लता तद्वत् श्यामः कायकां
तिर्यस्य तत् प्रियंगुभं तस्मिन्॥ तथा जितं रूपसौंदर्याभ्यां जितं मदनस्य महस्तेजो येन तत्। जितमदनमहः तस्मिन् तथा
। अपहसितं तिरस्कृतं सुराणां सौभाग्यरूपं यशो येन तत्। तस्मिन्। तत्सौभाग्यात्। अस्मिन् सौभाग्यमधिकमित्यर्थः त
था विस्मापितानि साश्चर्याणि कृतानि समस्तजनमनांसि येन तत् तस्मिन्। तथा लसन् उल्लसन् यो लावण्यपुंजो लवणि
मसमूहस्तेन परिजितं जितं समुद्राभा येन तत्। तस्मिन् लावण्यं लवणभावः सौंदर्यं च। तथा कांत्या कटाक्षितं निराकृतं चं
द्रमहो विधुज्यायेन तत् कांतिकटाक्षितचंद्रमहस्तस्मिन्॥ अत्र वयसः शरीराभृथक्त्वात्तच्छरीरविशेषणानि अपि
वयस्युपवर्यंते॥ अथ स्वानुभवनप्रकाराद्वर्णयति। तथाहीति॥ कदाचित्कस्मिंश्चित्काले नरो हरिवाहनविलासं हरि
श्चतस्य वाहनं वाह्याली प्रवर्तनं तद्वद्विलासस्तमकरोत्॥ किंभूत। तदुत्कल्या संजाता विषमा उच्चारण भीर्युद्धभयं यस्य सः

चं०वृं०
२४

तथा अहितानांशत्रूणां अपकारी अपकर्त्ता कइवगरुडइव।।यथागरुडस्तार्क्ष्योदरेःविष्णोर्वाहनविलासोवाहनलीलातंक
रोति।वाहनत्वंभजतइत्यर्थः।किंभूतः।नउत्पन्नंविषान्मरणभयंयस्यसःतथा अहीनांसर्पाणांतापंसंतापंकरोतीत्येवं
शीलोऽहितापकारी।।तद्भक्षकत्वात्।।तथाकदाचित्नलःपर्वतभुवगिरिक्षोण्यांविजहारचिक्रीड।विपूर्वोहरतिःक्रीडा
यांवर्त्तते यदुक्तंक्रियाकलापेक्रीडार्थाविहरतिरमते।खेलतिखेलयतिचेतिखल्वार्थाइति।किंभूतायांपर्वतभुवि।मदनः
मि कोगाढोधन्तूरोवा।।बाणोवृक्षविशेषःआसनःप्रियकः।अतिमुक्तकोवासंती।शणमुंजस्ततोद्वंद्वैःसम्यक्छादि
तायांआच्छादितायांकइव।चंद्रमौलिरिवशंभुरिव।यथाशंभुःपर्वताङ्गवर्तीभूतिपर्वतभूस्तस्यांपर्वतभुविगौर्य्यांविहरति
क्रीडति।किंभूतायांपर्वतभुवि।मदनःकामःतस्यबाणासनंधनुस्तेनअतिमुक्ताएवअतिमुक्तकास्वार्थेकःप्रतिक्षि
प्तायेशराःबाणाःउन्मादनमोहनादयस्तैःसंछादितायांवि।धूरितायांमदनाकुलायामित्यर्थः।।तथाकदाचिन्नलः
शिशिरायकमलाकराःसरांसितेषांअवगाहनेनअवलोकनेनउत्पन्नायेपुलकाःरोमांचास्तैःकोरकिताकुड्मलितात
नुःशरीरंयस्यइत्थंविधःसन्अनंतान्बहून्भोगान्विलासान्।भजतीतिअनंतभोगभाक्सुखमानंदंअन्वतिष्ठत
अकरोत्वैषयिकंसुखंबभाजेत्यर्थः।।यद्वाकमलानांआकरोवनंकइवअच्युतइवविष्णुरिव।सोपिअनंतस्यशेषस्य
भोगमहिकायंभजतीतिअनंतभोगभाक्सुखंअनुतिष्ठति।।किंभूतःअच्युतशिशिरःशीतलःसमुद्रोत्पन्नत्वात्कम
लायाःकंलक्ष्म्याःयःकरःपाणिःतस्यअवगाहनेनग्रहणेनउत्पन्नायेपुलकाःतैःकोरकिताततनुर्यस्यसःतथाविधः
।।तथाकदाचिन्नलोराजसभायांनृपसदस्यवस्थितःप्रजाव्यापारंप्रकृतिव्यवहारं।अचिंतयत्जनानांसत्यासत्यादि
विवेकमकरोत्।कइव।नलिनयोनिरिवब्रह्मेवसोपिराजसभावरजोगुणेस्थितःसन्प्रजाव्यवहारंलोकनिर्माणंचिंतय
ति।।तथाकदाचित्नलःकांतानांअंगनानांउन्नमंतीयौवनभराद्दृश्यमानायापयोधरमंडलीस्तनपंक्तिःतस्यावि राम
लासेनउपभोगेनहर्षंप्रमोदमभजत्।कइवमयूरइव।सोपिकांताकाम्याउन्नमंतीवर्षणायप्रगुणीभवतीयापयोध २४

159/1933

रमंडलीमेघमालातस्याअवलोकनयोविलासोनृत्यंतेनहर्षंभजति।।तथाकदाचित्नलःअश्वाःसंत्यस्यामितिअ
श्विनीतयारोनयासहितोयुक्तःतथामृगान्अनुलक्षीकृत्यसरतीतिमृगानुसारीमृगानुगामीसन्बहूनिशिप्याणिबा
लत्वणानियत्रेदृग्विधंवनमार्गंवनपथंबभ्रामअभ्राम्यत्।कइवनक्षत्रराशिरिवभपंक्तिरिवसोपिबहुशोबहुप्रकारंप
वनमार्गंनभोभ्रमतिकिंभूतःअश्विन्यानक्षत्रेणसहितःकिंभूतयाश्विन्यासहइनेनरविणावर्त्ततइतिसेनातयापुनःकिं
भूतोमृगंमृगशीर्षंअनुसरतीतिमृगानुसारी।।अत्रपक्षएकारात्प्राक्विसर्जनीयउपध्मानीयोवाशाप्यपदेतुषकारएव।तद
वंरूपभेदेपिश्रुतिसाम्यान्नदोषइतिकविसमयः।।तथाचचंडसिंहकृतेश्रीचंडिकाचरितेमहाकाव्ये।पुष्पादिपामिहस
दाधिगमेसमृद्ध्या।पुःपादपाःफलभराच्चविनम्रभावं।पुष्पादपापिदधतोमुनिवत्सजन्मा।पुष्पादपातिमधुसाधुमधुव्रतो
घाः।।अपांजलानांअधिगमेप्राप्तौसत्यांपुष्पाकुसुमात्फलभरात्चफलातिशायात्तयासमृद्ध्यातयापादपाःतरवोविन
म्रभावंआपुःसमृद्धेर्हिनमतास्यात्।जलाधिगमःपुष्पफलानांहेतुःताविवसमृद्धेःसाचनम्रतयाइति।।तथापुष्पाणांअ
तभक्षणंतयाअपापिपापरहितंशोभनंजन्मयथामुनयोदधति।तद्वदेवएतेपिमधुव्रतौघाःसजन्मधारयंतःसंतोमधुम
करंदंअपुःपिबंतिस्मपादैःअंघ्रिभिःपादेषुमूलेषुवापतंत्यभीक्ष्णमित्यनेनमधुप्राचुर्योक्तिः।।अत्रायुक्पादयोःपकार
एवयुग्मयादयोश्चविसर्गउपध्मानीयोवानतुषकारःपरंश्रुतिसाम्याददोषः।।एवंविसर्गजिह्वामूलीयषकारेष्वपि।।यथाये
सहजन्निलंकाचाराअपिभांतिनिस्त्रीकूटगमात्।सुधियकाष्ठादशाकंधराधिकंसपदितेश्नुवते।।१।।सहजोवृत्तिर्मोनिःक
लंकानिर्दोषआचारोयेषांतथोक्ताःसुधियःकाष्ठादशाकंदिग्वक्त्रंधरैःपर्वतैरधिकमश्नुवतप्राप्नुवतप्राप्नुवंति।स्त्रीणामभ
भावोनिस्त्रिकूटंपक्षतस्यगमोभ्रंशःकुटगमःनिस्त्रिचकूटगमश्चनिस्त्रीकूटगमंइतिसमाहारद्वंद्वःएतेनजितेंद्रियत्वमु
क्तिःअपिविरोधेयेषांकिलमहसस्वर्णायांलंकायांचारोगतिःतेकथंत्रिकूटाचलभंगनाभावेनभांतिदशाकंधरोरावणःकाष्ठा
दिशः।।अक्षरार्थेनिष्कशब्दपएव।निःकलंकपक्षेजिह्वामूलीयविसर्गौतथाकदाचिन्नलःअक्षैःप्रासकैःविनोदंक्रीडांअ

चं०२०
२५

न्वतिष्ठत। अकृतककर इव अंजनाया अपत्यं आंजनेयः हनूमान् सइव। सोपि अक्षस्य रावणात्मजस्य विनोदं
वधं चकार। तथा कदाचित् सुग्रीवश्शोभनाग्रीवायस्य सः नलः वेस्फुटं देहीति ब्रुवाणस्य कथतः तथा असमं बालघ्यां का
कौभिन्नकंठध्वनौ तिष्ठतीति आलघुककाकुत्स्थः तस्य याञ्चावशात् स्वरभेदवतो ऽर्थिनो याचकस्य प्रार्थनासफला क्रियतां
इति अमुना प्रकारेण नरपुंगवान् नरश्रेष्ठान् आदिदेश। आदिष्टवान्॥ वासमुच्चये॥ कइव वानरेश्वर इव यथा वानरेश्वरक
पीन्द्राः सुग्रीव आदित्यस्तनुः हेवैदेहीसीतेति ब्रुवाणस्य प्रलपतः अलघोर्गुरोः काकुत्स्थस्य रामस्य अर्थिनः सप्रयोज
नस्य प्रार्थनासफला क्रियतामिति वानरपुंगवान् कपिमुख्यान् निर्युक्तवान् काकुत्स्थत्यत्र श्लेषत्वात् वर्णलोपो न दोषाय
॥ तथा कदाचित् नलो मार्गणान् याचकान् इष्टार्थसंपादनेन सुमनसः सौमनस्ययुक्तान् विधाय स्वस्य गुणं त्यागाख्यं जगतो
पि कर्णपूर्यते नेनेति कर्णपूरः। अकर्णपूरं कर्णपूरं कृतवानिति कर्णपूरीचकार। सर्वस्यापि जगतो मार्गणैः स्वगुणं श्राव
यामासेत्यर्थः। कइव मकरकेतन इव। मन्मथइव। यथा मकरकेतनः सुमनसः पुष्पाणि मार्गणान् शरान् विधाय स्वगुणं। नि
जज्यां कर्णपूरीकरोति आकर्णांतमाकर्षति तथा कदाचिन्नलः उच्चैरतिशयेन उन्नताभ्यां स्तनाभ्यां पयोधराभ्यां। नाभ्या च रम्याः
तथा कुमाः अनिमिषा निनिर्मेषा नयनविभ्रमा नेत्रलीलया भिस्ताः॥ तथा सकंदर्पाः सकामा वेलायां वारके विलसंति भोगे
य उपतिष्ठंत इत्येवं शीला वेलाविलासिन्यः स्ता मिषेवे कइव अंभोनिधिरिव। अब्धिरिव। सोपि वेला अंभोरुहाः सेवंते किं
भूतास्ताः उच्चैरधिकाः। तथा स्तननेन नादेन अभिरम्याः तथा कृतमणीमिषाणां मत्स्यानां नयनं प्रापणं यैस्तथोक्ताः विवि
धाभ्रमा आवर्त्ता यासु ताः॥ तथा कं जलं तस्य दर्पणमोक्षणसदवर्तत इति सकंदर्पाः। दर्पेर्मी मवनार्थत्वात्। कं शिरोंबुसु
खेषु कंम्बे। मंत्रेकचकमव्ययं इत्येकाक्षरमाला॥ तथा किलसंत्यभीक्ष्णमितिविलासिन्यस्ताः॥ यथा कदाचिन्नलः। नपैरेयेहुं
शक्या अयोध्यां नियपुंपुभिस्थितः॥ तथा सुमित्रो नेः शोभनसुहृद्भिः उपेतः सहितः सन् रममाणा विलसंत्यो रामावि राम
लासिन्यो यत्र। ईदृग्विधं यद्गृहं तस्य प्रेक्षणं भरतानां संगीतं तेन क्रीडाविशेषेण क्षणं मुहूर्तं आल्हादनं प्रमोदमत्व भूत अनुबभू २५

161/1933

वकइव दशरथइव। यथा दशरथः अयोध्यायां अयोध्यानाम्नां नगर्यां स्थितः तथा सुमित्रया लक्ष्मणमात्रा सहितः सन् र
ममाणा क्रीडां कुर्वाणा या रामभरतौ तनयौ प्रेक्षणेन अवलोकनेन आल्हादमनुभवति। एवममुना प्रकारेण अस्य नलस्य सक
लं यशोवलोकस्य सुखविपर्यस्य तस्य संतानं प्रवाहं अनुभवतो निर्विघ्नमानस्य दिनानि यांति गच्छंति। संतानोस्त्र्युग्मे
त्रयोः संतादेवकक्षे वेत्यनेकार्थः। संततिः प्रवाहः। अथानंतरं कदाचित् अस्मिन् अपि समये इमं राजानं नृपं नलमवलोकयितुमि
वेक्षितुमिव वर्षा अवतरंति स्म। वर्षाः स्वर्गतः स्मीलेन वर्षाणां साक्षात्स्मीलमध्यवासितं। मतश्चोभयत्र श्लेषः किंभूताः व
र्षाः उन्नमंतो वर्षणाय प्रगुणी भवंतो ये पयोधरा मेघास्तेषामंतरे मध्ये पतंती या धरावली जलपातश्रेणी तया वेराजिताः स्त्रि
यः कीदृश्यः उन्नमंतौ यौ पयोधरौ स्तनौ तयोरंतरे मध्ये पतंती क्रीडंती हारावली मुक्तालताश्रेणिः तया विराजिताः। यद्वा उ
न्नमत्पयोधरयोरंतर्मध्ये अपतंतः अतिसंहतोन्नतत्वात्। अप्रविष्टां तो हारा यासां ताः। तथा वलीभिरुदरलेखाभिः विराजि
ताः नतः कर्मधारयः तथा किंभूताः वर्षाः। कमलदलानां कांतमिष्टं नयनमिति वाहनं यासां ताः। वर्षाणां हि अतिवाहेन कमला
नामुल्लासः। पक्षे कमलवत्कांते नेत्रे यासां ताः। पुनः किंभूताः वर्षाः सुरचापवक्रं इंद्रधनुर्मंडलं तदेव वक्रे भ्रुवौ यासां ताः स्त्रीप
क्षे सुरचापवक्रवत् वक्रे कुटिले। भ्रुवौ यासां ताः॥ पुनः किंभूताः विद्युदेव मणिमेखला यासां ता। तथा अलमत्यर्थं। कस्य जल
स्य आरं वेगं धारयंतीति। यद्वा करस्य समूहः कारं तस्य समूहः कारं तस्य राजदेयांशावंदस्य धारिण्यः॥ यद्वा कार इति राजदेयां
शनाम यदनेकार्थः॥ कारोबलौ वधे यत्ने हिमाद्रौ निश्चये यतौ इति वर्षा हि सस्यादुत्पत्तिसाधकत्वात् कारस्यापि साधनं भ
वंति पक्षे स्त्रियः किंभूता विद्योतमानमणिकांचीभूषणधारिण्यः। पुनः किंभूता वर्षाः शिंजनाः गर्जंत्यः॥ तथा मुक्तामानसं प्रति
प्रस्थापिना हंसा यकाभिस्ताः। यद्वा हंसभ्यो मुक्तानि मुक्तहंसानि। हंसरहितानि निर्धातं प्राक्प्रयुज्यते इंदृक् विधानिकानि
कामियाः कृताः। तत्समये हंसानां मानसे गमनात् पक्षे स्त्रियः किंभूताः शिंजाने नादायमाने अमुक्ते बद्धे हंसके चरणाभरणे
यासां ताः पुनः किंभूताः वर्षाः प्रवहति स्मेति। प्रौढं। कर्त्तरिक्तः प्रवाहापन्नं यत्कं जलं तेन रेणुसंचारे रजः प्रसरं हरंत्य। भीक्ष्णमि

चं॰टी॰ नि।प्रौढकरेणुसंचारहारिण्यः॥ पक्षे किंभूताः स्त्रियः प्रौढा प्रगल्भा या करेणुर्हस्तिनी तस्याः संचारवत्गमनवत्संचारेण
२८ गमनेन हारिण्यो मनोज्ञाः शाकपार्थिववत्वात् मध्यपदलोपी समासः तथा कं जलं धरंतीति कंधराः मेघाः कंधारम्याः कंध
राः याः कृता कम्रकंधराः पक्षे स्त्रियः कीदृश्यः कम्रा मनोज्ञा कंधरा ग्रीवा यासां ताः।पुनः किंभूताः वर्षाः तिरस्कृता
आच्छादिता शशांककांतिश्चंद्ररोचिर्याभिस्ता॥तथा कायपानीयायलापाः कलापाः कुटुंबिनीजनगीयमानरास
कामेन रुच्यमुत्ता मेघावलोकना यान्मुखमंडलादेशा यासु ताः पश्चात्कर्मधारयः पक्षे स्त्रियः किंभूताः तिरस्कृतो नि
र्जितः शशांककांतिकलापश्चंद्रकांतिसमूहो येन तत्॥ईदृशं उच्चं उत्कृष्टं उन्नतकपोलं वा मुखमंडलं मुखबिंबं यासां न
ताः किंभूतं राज्ञां॥सकलजगतां समस्तलोकजनैर्गीयमानाः अतिशयेन रागबंधध्वनिनो त्रायमाणा गुणा यस्य स तं
।पुनः किंभूतं अनुपमः अद्भुतो यः कल्पलावण्यराशिः रूपसौंदर्यसमूहलेवराजितस्तं।पुनर्वर्षावर्णनमेवाह॥यत्रेति
यत्र वर्षासु॥आकर्ण्येति॥शार्दूलविक्रीडितवृत्तं॥वसुमती भूः समुच्छ्रितान् उच्चान् शिलिंध्रा भूमिस्फोटा एव ध्वजाः
पताका लानूद ध्वजा धारयामास उल्लसते हर्षेणेव मुदेव अन्योपि यो दृष्टो भवति स समुच्छ्रितान् ध्वजान् धत्ते।किंकृत्वा
जीमूतस्य मेघस्य नूनः ध्वनिः स्तुतो ध्वनिः तं घनगर्जितं आकर्ण्य श्रुत्वाण्यत स्तवने॥किंभूतं घनगर्जितं युवा चासौ
राजा चेति युवराज्यस्तस्य भावो यौवराज्यं स्मरस्य कामस्य यौवराज्ये पटह इव यः सतं।कामस्य तरुणराजत्व पटहोपमं रा
ज्याभिषेकहि पटवादनमुचितं तथा नृत्यत्केकिनां विततकलापकरणप्रवृत्तकलापिनां यत्कुटुंबिकं पुत्रकलत्रादि तस्य
मंडांगभीरां मृदंगक्रियां मृदंगवादनविधिं वधतं दधानं नृत्ये किल मृदंगध्वनिना भाव्यं किंभूता भूः उन्मीलंति विकसंति
यानि नवानि नूतनानि नीलानि हरित्छवीनि कंदलानि वप्रगाः दलानि च पत्राणि नवनीलकंदलदलानि तेषां व्याजे राम
न छलेन रोमांचिता पुलकिता।अपि चेति पुनर्वर्षावर्णनमेवाह॥पूर्णैरिति शार्दूलविक्रीडितं।धाराकदंब द्रुमाः पुष्प २८
मेव पुलकं रोमांचं वहति धारयंति॥उल्लसते तोषेणेव हर्षेणेव अन्योपि हर्षेण पुलकितो भवति॥द्विविधा हि कदंबा।

163/1433

ऐके धूलिकदंबा अपरे धाराकदंबा कर्णपुटायितैः कर्णपुटोपमैः पत्रैः कृत्वा मधकरमृष्टं मंडलेन भस्तले मिलंती
नि विशि भवंति या मेघावली घनपंक्तिस्तस्या गर्जितं स्तनितं शृण्वंत आकर्णयंतः किंभूतैः पर्णैः नवरसप्रभारवि
स्फारितकर्णपुटेन स्युमंडला त्सर्गमंडला न्मिलत्या योषितः शब्दं शृणोत्येवेति च्छायार्थः।किंभूता धाराकदंबद्रुमाः
शास्वायथमाना मिलनः तथा सौरभभरात्सोगंध्यभारान्युर्यात् आंताउपरि पर्यटंत श्वेत अलयश्च त एव पालिध्व
जाः प्रसिद्धचिन्हानि येषां ते यथवं धन इति यौजादिकाठिकल्येन।ग्रथितुं।श्रीलाइति शातडिग्रथमानाः॥यत्कवि
रहस्य।गाथां याथयतिग्रथत्यचिरतं श्लोकांश्च लोको नरान।गद्यं ग्रथयति स्फुटार्थललितं योनाटकं ग्रंथति॥ग्र
थ्नाति श्रुति शास्त्रयोर्विवरणं ग्रंथानने काश्चयः स्वच्छं यस्य मनः स्वभावसरलं नोग्रंथते कुत्रचित्॥असमदात्मने
पदमपि॥तथा च॥वहति जलमियं पिनष्टि गंधानियमियमुद्ग्रथते स्रजो विचित्राः।मुशलमिदमियं च पातकाले
॥मुहुरनुयाति कलेन हुंकृतेन॥अथ क्रमेण यज्जातं तदाह॥नीरमिति॥श्लोकः॥नीरं जलं नीरजं निर्मुक्तं अम्भो
ज विहीनं जातं तथा भुवस्तलं भूतलं निर्गतानि रजांसि यस्मात्तन्नीरजस्कं निःपांशु जातं॥तथा वनं जातिलतापु
ष्पाणां मालतीकुसुमानां यो गंधः सौरभ्यं तेन अंधा आकुला मधुपा अलयो यत्र तत्तथाविधं जातं॥३९॥अपि
च॥भ्रांतेति॥द्रुतविलंबितवृत्तं॥मरुतः पर्वतात् मरुतो वायवो वा वचुः वांति स्म।किंभूता मरुतः धुताः कंपिताः ये कदंबास्त
रुविशेषाः तेषां यत्कदंबकं समूहः तस्मान्निपतति पतन्निः सरनू योनवः परागः पौष्यं रजस्तस्य परः प्रकृष्टयश्च आगमः
संगमस्तेन मंथरा मंदाः भारोद्वहने हि मंदगतिरेव स्यात् एतावता वायूनां सौरभ्यं मांद्यं चोक्तं पुनः किंभूताः हृताउढाः
तुषाराणां शीकराणां तुषाः कणा यैस्ते तथाविधः एतावता शैत्यं अस्त्येवि।तथा रतौ सुरते रागो भिलाषो येषां ते रतिरा
गिणः तेषां प्रियतमा अतिदयिताः तज्जन्यश्रमापनेतृत्वात्।रतिः स्मरस्त्रियां रागे रते इत्यनेकार्थः॥मरुत
इति पंचम्यां तसिद्धु मरुः पर्वतदेशयोरित्यनेकार्थः॥ततश्च ततोनंतरं एवंविधे जीमूतसमये मेघवर्षणकाले जाते

घं०टी०
२७

सतिकदाचित। कस्मिंश्चिनुअनंभसि पानीयवर्षणरहितदिवसेमृगयानं आखेटककाननंपालयतिरक्षतीति
मृगयावनपालकः प्रविश्यराजसभांतर्गत्वाराजानंनलंविज्ञापयामासविज्ञप्तवान्॥ किंभूतेजीमूतसमयेतिर
स्कृता आछादितास्तरणिविंबरविकांतयो येनसतस्मिन्।तथाविगलंत्यः श्रवणंत्योवारिविप्रुषोंभकणाय
स्मिन्सतथातस्मिन्॥ तथाशांतानिरक्ता चातकानांतृत्तृषायस्मिन्सतस्मिन्।तथानिर्वाणानि शांतानिवारण
नांहस्तीनांवपुंषितनवोयस्मिन्सतस्मिन्करिणांतादेवदेहदाहनिवृत्तेः॥ तथामानिन्यामानवत्यायोमानग्र
हः प्रियानभिमुखप्रवृत्तिः सएवग्रंथिस्तंमुष्णातिहरतीति मानिनीमानग्रहग्रंथिमुट्तस्मिन् वर्षासमयेहि
मानिन्योमानंपरित्यज्यप्रियानुकूला भवंतीति प्रियापराधसूचिका चेष्टा मानइत्यानंदलहरीवृत्तौ।तथाशो
षणंशुट्किप्।जनितानवासकानांतरुभेदानांशुटशोषणंयेनसः तस्मिन्तथाविधवानांमृतभर्तृकाणाबधूना
स्त्रीणांविट्टिः।अहितोविधववभूविट्टिः।तस्मिन्।तदानींतासांप्रियविरहेणदुःखोत्पत्तेः।तथार्वाइप्रापिताभ
इकाणांभकानांहदहर्षोयेनसतस्मिन् क्विप्प्रत्ययस्यांतः॥ तथामुद्रितआवृतश्चंद्रमायेनसतस्मिन्।तथा
निद्राणानिनष्टानिपंकजानियत्रईदृग्विधानिसरांसियस्मिन्तथातस्मिन्।तदानींकमलानांअनुत्पत्तेः।
तथास्वाधीनाः स्ववंशाः प्रियाः स्त्रियोयेषांदृग्विधाः।प्रेयांसोभर्त्तारोयस्मिन्सतस्मिन्।तदानीविर
हवत्कामहिसष्णुभिः प्रियैःस्वप्रियाः वशंनीयंत इत्यर्थः।यद्वास्वाधानप्रियाणांसन्निहितनायिकाणांप्रे
यानिष्टोयः सः तस्मिन्।तथाप्रोषितानिमानसंप्रतिगतानिकलहंसपक्षिणोयत्रसतस्मिन्।तदानींपानीय
कालुष्यात्॥तथानष्टगतंनक्षत्रमंडलस्योडुवृंदस्यमहस्तेजोयस्मिन्।तथामेचकीतंकृष्णीकृतंनभोयेनत
स्मिन् तदानींमेघानांकाष्ण्यात्॥तथानिष्पतंति सरीसृपर्नीलरुविशेषाणांरजः परागोयस्मिसतस्मिन्।त
दानींहितपुष्यंतीति।तथास्फुटंतिविकसंतियानिकुटजानि।कुटजपुष्पाणितेषांयोरजः पुंजः परागराजिस्तेन

राम २७

165/1933

पिंजरितापिंगलीकृता अष्टदिग्भागेषुभाश्छविर्यस्मिन्ससतस्मिन् तथाभासुरंदीप्यमानंयत्सुरचापंचक्रभि
द्धनुर्मंडलंतत्बिभर्त्तीति।भासुरचापचक्रभृत्।तस्मिन्।तदानीमेवतस्योत्पत्तेः॥ तथामयूराणांहर्षंकरोतीतिमयूरमद
त।तस्मिन्।मदोरतस्यहंकार।मेघहर्षभदान्वयोरित्यनेकार्थः॥तथामहिषाणांशोषंहरतीति महिषशोषहृत्।तस्मि
न् तथाविस्तराः पानीयप्रचुराः सरितोनद्योयत्रतस्मिन्तथाशाद्वलानीलाहरिततृणानियत्रसतस्मिन्।तथावि
द्योतमाना जलप्राचुर्याद्भासमानाः विद्युतोयत्रसतस्मिन्॥तथावहतवान्मदः शनैर्मेघकरोजलदवर्षणानुकूलो
मरुद्वायुयत्रसतथा।तस्मिन्।मेघान्तिभयप्रकृतिसचूरित्वान्मुमागमः॥तथाहृष्यंत्यः प्रमोदंप्राप्नुवत्यः कर्षक
णांरूपीवलानांयोषितः स्त्रियोयत्रसः तस्मिनतथापुष्पंत्याविकसंत्योयाः केतक्यस्तासांगंधपानेनसौरभ्यग्रहणे
नमत्ताहृष्टामधुकरालयोयत्रसतस्मिन्॥तथाप्रोद्भूताः रुजाताः भूरुहस्तरवोयत्रसतस्मिन्।तथाद्दरिद्राणाम
किंचिनानांनिद्रायैःद्रुह्यतीतिदरिद्रनिद्राध्रुद् तस्मिंतदानींतेषांदारिद्योपहतत्वेनाच्छादितगृहत्वाभावाकुतःश
यनमिति।तथासगर्वाद्दसाः गोदुहोगोपालायत्रसतस्मिन्।तथाकदंबककलंबान् कदंबगुच्छान्।आलंबंते आश्र
यतइतिकदंबस्तबालंबिनः। ईदृग्विधामधुलिहोमधुपायत्रसतस्मिन्।तथामुदितोहृष्टोयोमदनः कामस्तस्य
अट्टहासइव।चरत्।अट्टहस्मायमानोयोघननादोमेघध्वनिस्तंमुंचतीति।मुदितमदनाट्टहासायमानघनना
दमुक्तस्मिन्।तदानीकामस्याधिक्यात्।असौमेघोनगर्जति।मन्येमदनएवहसतोऽट्टहासंविधत्तइतिभावः।
तथापच्यमानानिपच्यंते परिपाकंगच्छंतियानिजंबूफलानितैः श्यामलितामेचकितावनांतराणांमध्यभागानां
ककुकांतिर्यस्मिन्सतस्मिन्जानांकृष्णत्वात्।तथारचिताकृतापांथसार्थस्यपथिकसमूहस्यशुक्शोकोयेनसतस्मि
न्प्रियाविरहितत्वात्।तथाश्रूयमाणाः आकर्ण्यमानामदनहर्षेणमधुरामृष्टामयूरवाचःतस्मिन्।तथाकोशातभ
क्याः पाटलिकायाःकाष्ठलानिकोशातक्यः विनिद्राविहसितायाः कोशातक्यास्ताभिः शालयतेशोभतेवश्यमितिविनि

च० र०
२८

इन्काशातकीजालीतस्मिन॥ ल्वेत्रेऽः कस्त्राघ। हरीतक्यादिभ्यश्चेति फलप्रत्ययस्य लुप॥ तथायूथिकानांमागधीनां
जालंमन्दरेविद्यतेयस्मिन्सयूथिकाजालीतस्मिन॥ अतऽनिरनौ॥ तथानवमालिकानां सतलालतानांमालापंक्तिः
विद्यतेयस्मिनसनवमालिकामालीतस्मिन। व्रीह्यादित्वादिनिः। तथाकंदलानिप्ररोहान्भजनीति कंदलाभा
क्तस्मिन। कडंगदनाम्नानयाः। मदिकंदिकुंडेत्यादिनाकंदेरलः तदानीं कंदलोत्पत्तेः॥ तथापच्यमानमिक्रमं
कर्मरियक। तथाभिक्षाक्षणे भिक्षावसरेभिक्षार्थंक्षपिताः इतस्ततः प्रेरिताः परिव्राजोयेनसतस्मिन् तदानींहि
तेषांभिक्षादुर्लभावर्षाधिक्यात्क्षणप्रेरणेचौरादिकः॥ तथाभ्रांतानिरक्ता सारंगाणांहरिणानांरुरूणांगोयस्मि
न्तस्मिन तदानीमवतेषांतृषानिवृत्तेः तथानीडानांकुलायानांनिर्माणेनिष्पादनेआकुलाविहस्ताबलिभुजःका
कायत्रसतस्मिन॥ तथासांद्राः घनायेइंद्रगोपाः क्षुद्रारक्तजंतवः तान्युनक्तितैःसहिताभवतियः ससांद्रेंद्र
गोपयुक्तस्मिन। तथाश्वानक्षरत्नमालानांसंबंधियद्धाराग्रहंजलयंत्रगृहंतेनसदृक्तस्मिन। तमालानांधा
रागृहस्यकुल्याभत्वाज्जलक्षरणाच्चसाम्यंजीमूतसमयस्य॥ तथाध्यामायमानाः ध्यामीभवंत्योदशादिशःसंस्त्याः
दिशाहशीयत्रसतस्मिन। तथादिवापिदिनेपिश्रूयमाणाआकर्ण्यमानारजनीशंकयाआकुलाव्यग्रायेचक्रवा
काश्चक्रवाक्यश्चपुमांस्त्रियेत्येकशेषचक्रनामकारथांगास्तेषांयच्चकवंदंतस्य कुटीविरहशब्दोत्रसतस्मिन। तदानींमे
घावृतत्वेन दिनेपितेषांरात्रिभ्रांतिरुत्पन्ना अतएवविरहितापरस्परमाक्रंदयंतइतिभावः॥ क्रोशानंकुरुविंवतः॥
तथाअकल्यनांरथानांसंचरणंसंचारंरुणद्धीतिनिरुद्धसंचाररुत्। तस्मिन भुवःपंकिलत्वात तदानींमनसांगतरसंभ
वः॥ तथापल्लविताः संजातकिसलयावीरुधोयत्रसतस्मिन। पल्लवितइतितारकादित्वातइतच। तथाविश्रांतानिव
नागयन्नशीलाजिह्वबोयेक्ष्मापालाराजानस्तेषांयुतसंयामोयत्रसतस्मिन तथाक्षीणानष्टउक्ष्णांबलीवर्दानांस्
द्भुमुक्षायत्रसतस्मिन। तथाक्षीरसमुद्रेक्षीराब्धौनिद्राणः शयितोबाणबाहुच्छित्विष्णुर्यस्मिनसतस्मिन तथा

राम
२९

167/1933

सिंधूनांनदीनांरोधांसितटानिभिनत्ति विदारयतीतिसिंधुरोधोभित् तस्मिन्तदानींपयःपूरेणतटभेदसंपद्यते।
तथास्वदहनंवनवह्निंनुदतिप्रेरयतीतिदवदहननुत तस्मिन। तदानींवर्षाणाम्नशांते॥ तथाविरहिणांमनांसिनुदति
पीडयतीति विरहिमनस्तुत तस्मिन। तथाजनितानन्दनानांमुत्हर्षोयेनसतस्मिन तथातापिछानांतमालतरूणांछायो
शोभांअनुछिनत्ति अनुकरोतीति तापिछछायानुच्छिदतस्मिन तमालानांछायाकिलकृष्णाभवतितथा जलदसमय
स्यापीति॥ तथाच्छन्नात्तृणादिभिराच्छादिता याकुटीतस्यामध्येबध्यमानाः संयम्यमानावाजिनोअश्वायत्रसतस्मिन
तथाविकसितानिविहसितानियानिबकुलवनानिकेसरकाननानितैःविराजितेशोभतेवश्यमितिविकसितबकुलवनविरा
जीतनस्मिन तदानीमवतेषांविकसनात। तथासमीरहलेवसीमंतिताद्धाभाक्तेग्रामसीमानोग्राममर्यादेयत्रसतस्मिन तदा
नींकर्षकः सीरेणग्रामसीमाक्रीयतेऽयमस्माकमियंभवतामिति॥ सीमंतइतिकेशविन्यासेअन्यत्रसीमांतोग्रामइतिका
तंत्रचंद्रिकायां। सीमन्तकरोतिसीमंतइतिमत्करोतीतिणचततःकर्मणिनिष्ठा। यद्यपिसीमंतशब्दोहलफालबद्धेषु अंत
रामार्गउच्यते तथाप्यत्रोपचारिकोवसेयः॥ तथाविज्ञयमानः प्रकर्षेणवर्त्तमानोमनोजन्माकामोयत्रसतथातस्मिन।
तथाजगतविश्वंजीवयतीतिवर्त्तयति जगज्जीवीतस्मिन। तदानींसस्योत्पत्तेः॥ अथविज्ञप्तिमाह॥ देवेति॥ हेदेवनृपदे
वक्तनृपतौतायेदस्फुरस्त्वनेकार्थः॥ किंस्यादिति॥ आईलविक्रीडितवृत्तं॥ ईदृग्विधः कोलसूकरःकुतोपिकस्माच्चिद्
नादागत आयातः किंभूतः दंष्ट्रायुग्मेनकरालंउग्रंकालं कृष्णंवदनंमुखंयस्यसः मुकुगल्करणेन हृमवतनीत्यादिनो
णादिकआलप्रत्ययः। किंकुर्वनइतिभ्रांतिसंदेहंजनयनउत्पादयन। इतीतिकिंदीर्घयोरायोरायतयोःस्फटिकयोर्द्वंद्वं
दधतबिभ्रत्किमितिवितर्केअंजनपर्वतःस्यात॥ तद्वपुषःकृष्णत्वात् अंजनगिरिसाम्यंदंष्ट्रयोःश्वेतत्वात्स्फटिकयु
ग्मोपमानं॥ उत अथवाकिंश्लिष्यद्बलगद्धकाद्वयंयस्यसईदृग्विधः अंभोभिर्मेदुरःपीवरोम्नतोयोमेघः। अंभोमेदुरमेघः
सएववर्त्ततिबलाकाद्वयान्वितः सजलोजलदइति॥ भ्रांतिरूपसंधतइत्यर्थः। तुरथवार्थः। अथवाकरेणशुंड्याशून्यः किं

चं० र०
२९

कुंजरोल्लीवर्त्तते॥हस्तिनो दंष्ट्राद्वय मस्येवातस्तं दंष्ट्रोपमानकस्यनानक्षता अंजनमेघयोश्च शूकरदंष्ट्रोप
मानस्यभक्त्वा असत्वाप्रसरिकस्यनाकूतमि॥कोलस्यमेघकुंजरयोरुपमानंदंष्ट्रयोर्बकादयकरिदंतयोरु
पमानं अत्रयुग्मपदं द्वंद्वंशब्दं कश्चित्पठति।तदयुक्तं।स्फटिकयोर्द्वंद्वमित्यत्रकथितस्यद्वंद्वपदस्यपुनःप्रयोगेपु
नरुक्ततास्यात्।तेनदंष्ट्रायुग्ममितिपाठःश्रेयस॥४१॥मतश्चतानंतरं।असौकिंकिंकुरुतेतदाह॥भिदन्निति।शा
र्दूलविक्रीडितंवृत्तं॥क्रोडःसूकरःक्रीडतिरमते॥किंकुर्वन्भुवःपृथिव्याःकंदाश्चस्फुरणाःकंदारूणिवकंदविशे
षाः।कंदलानिप्ररोहाःतानविभ्रतीति।कंदकसेरुकंदलभृतस्तान्स्निग्धप्रदेशान्सजलभूभागान्भिंदन्दंष्ट्रा
भ्यांविदारयन्।यथा अंजनशैलशृंगे अंजनगिरिशिखरैःसदृशाःसमानाः अंजनशैलशृंगसादृश्यस्तान्उच्चत्वे
ननीलत्वेन चततमदक्षान्फुल्लुलतानांविकसतविरुद्धांमंड्यान् आश्रयविशेषान्भजन्आमर्दयन्।तथाच
पुनर्मदंशानेभयाभावात्मंदरस्यमेरोःयालीलाविलासःतयाअब्धिमदृशंलीलासरःक्रीडासरस्सामश्नन्वि
लोडयन्तथामेरुणाक्षीराब्धिर्मथितस्तभायंउच्चत्वात्मेरुतुलनांप्राप्य भवल्लीला सरोब्धिसदृक् मथ्नन्वर्त्त
तइतिभावः॥एतादृशीभिर्विविधचेष्टाभिर्भवक्रीडावनेरक्षकान्गोप्तॄन्भाययन्निवभयमुत्पादयन्निवभाव
यन्नित्यत्रभयोत्पत्तौपूर्वोक्तभेदनादिक्रियाणांकरणत्।आध्याहार्यायद्वाघंटालालान्यायेनपूर्वार्थसंबद्धायामंद
रलीलायाःकरणतायोज्या।नचकोलस्यभयहेतुत्वंअतोबिभेतेर्हेतुभयेइत्यात्वंआत्मनेपदंचनभवति।मुंडोजाय
ते इत्यादिवत्॥४२॥राजातुलद्वराहगमनमाकर्ण्यश्रुत्वा चिंतितवान्विचारितवान्॥किंचिंतितवानित्याह ॥अ
घार्च्छोरिति॥शार्दूलविक्रीडितंसंप्रत्यधुनातृणैर्हारीभिःछन्नाआच्छादितास्तेवनांताःवनानिसेव्याःआश्रयणी राम
याः अत्रअंतःशब्दःस्वरूपार्थःयदनेकार्थः।अंतःस्वरूपनिकटप्रांतेनिश्चयनाशयोरितिकिंभूतैस्तृणैःअच्छ २९
छःएकार्थौद्विरुक्तःशब्दस्तस्यातिशयत्वंद्योतयतीतिवचनात्।अतिशयेनविमलैःरजोनवगुंडितैरित्यर्थः॥

अतएवशुकानांयःपिच्छगुच्छपक्षकदंबकं॥तद्वद्धरितैर्नीलैःएकस्यतत्त्विषस्यनीलत्वंतथाविधंनप्रतिभासतेतेनस
पिच्छगुच्छेत्युक्तं॥दार्थान्यत्राद्वेवर्त्तमानेपिथदस्योपादानंमदनुप्रासरसिकत्वेनेति॥यद्वाशुकपिच्छानिकीरपत्राणि
गुच्छास्तबकाःतद्वद्धरितानितैः॥गुच्छागुच्छहारकलापयोरित्यनेकार्थः॥किंभूतावनांताःउत्तांडवैःउत्कृष्टंतांडवंनृत्य
विशेषोयेषांतैस्तैर्नृत्यंकुर्वाणैःसांद्राणिबहुलानियानिचंद्रकिकुलानिमयूरकुटुंबकानितैर्मंडिताःभूषिताः॥येषु
वनांतेषुविनिद्राणिविकसितानिकेतकानिकेतकीपुष्पाणियेषुदृशानियानिवनानितेषांस्कंधपृष्ठेलग्नंतःपरिवर्त्त
मानावातावायवःशनैर्मंदंयथातिवहंतिएतेनवायोःसौगंध्यमाद्योक्तिःवाताः॥किंकुर्वंतःपल्वपयःअस्त्वांतसरःपानीयं
मनाकईषत्कल्लोलयंतःतरंगयंतः।शनैःशनैःवानात्ययसांतरंगीकरणंअनेनतस्यशैत्यादिःकिंभूतंक्षीरवद्दुग्धपांडु
उज्वलं।कृतकृतिष्कचिन्वंतिवचनात्सुप्प्रत्ययस्यनलुप्॥४३॥एतेषुवनांतरेषुचसंप्रतिप्रार्थिनःसूकरामाद्यंतिम
दोन्मत्ताभवंति।ततस्माद्धेतोःविहर्त्तुंवनांतरेषुक्रीडितुंयुज्यतेघटतेयुज्जिचसमाधौदैवादिकः॥अइतिअवधारयन्म
नसिविकल्पयन्।वाडकनामानंसेनापतिंआहूयआकार्यआदिदेशआदिष्टवान्।हेभद्रकल्याणिन्दुतंशीघ्रंइति
वक्ष्यमाणंअनुष्ठीयतांक्रियतां॥इतीतिकिंकृतावैरिणांशत्रूणांविपत्तिरापद्येस्तेकृतवैरिविपत्तयःइदृशाःपत्तयःपा
दचारिणःसमादिश्यंतांपुरोगमनायआदेशोदीयतां।तथामनइवइवतुराःशीघ्रागच्छंतिमनस्तुरगाःअश्वाःपर्याण्यंतां
सपल्ययनाःक्रियतां।पर्याणंकरोत्यश्वानांतत्करोतिततदाचष्टेइतिणिचिपर्याणयतिअश्वान्।प्रत्ययेउत्पन्नेसंबंधो
निवर्त्ततात्क्रियासंबंधात्तुद्वितीयैवनतुषष्ठीव्याकरणंस्मरयति॥ ॥त्रिलोकीतिलकवतीत्यादिवत्॥तथाश्वानोगृहमृ
गाःसन्नीक्रियतांसगुणाक्रियतांयदातुसज्जंतामितिपाठस्तदासज्जशब्दःकारितांतःकिंभूताःश्वानःनिजवेगेनआ
स्मरयणविनिर्जितःपराभूतामातरिश्वावायुर्यैस्तेनिजवेगविनिर्जितमातरिश्वानःवायोरप्यधिकवेगत्वात्।तथाधनूंषि
समारोप्यंतांसगुणीक्रियतां।किंभूतानिअपनीतंदूरीकृतमहितानांवैरिणामायुर्यैस्तानितैःशरप्रयोगेणप्रतिपक्षाणांह

चं०टी०
३०

ननात॥तथापाशाः मृगपक्ष्यादिबंधनानिगृह्यतांकरक्रियतां।किंभूताःनिर्म्मथिताविध्वस्ताःप्रोथियूथपानांव
राहयूथपतीनांआघ्राणछायैस्तैःकृतांतेषांबंधनात।अथादेशश्रवणानंतरंमौलिमंडलमस्तकतलेमिलत्संयुज्य
मानंमुकुलितंसंजातकुड्मलाकृतिकरकमलयुगलंयस्यसतेनसेनापतिनादेवान्नृपोयदाज्ञापयतितत्करिष्यामीम
त्यभिधायोक्तात्वस्यावेगेनतथाकृतेनसतिराजादेशोविहितसति॥राजायस्वकारतदाह॥स्वयमपीति॥आत्मनापि
निर्मांसमिति॥राजानलएवंविधेःसकलैःसमस्तैःप्रशस्तैःगुणैर्युक्तंवाजिनमश्वंआरुरोहआरूढवान॥अथविशेष
णद्वारेणगुणानाह।किंभूतंवाजिनंमुखमंडलेवक्त्रदेशेनिर्मांसंमांसरहितंकृशमित्यर्थः॥तथामध्येकटिभागेपरिमितं
शास्त्रोक्तपरिमाणोपेतं।तथाकर्णयोःश्रोत्रयोर्लघुं।लघुकर्णताहियस्यप्रशस्यातथास्कंधेअंसबंधुरंरम्यं।तथाउरसि
हृदयअमायंविशालमित्यर्थः॥तथाचपुनारोमाङ्गमतनूरुहाङ्गदस्निग्धंचकचकायमानं।तथापश्चिमपार्श्वयोरपान
भागयोःपीनंमांसलं।तथापृष्ठेतनोश्चरमभागेपृथुतममतिशयेनविशालंतथाजवेवेगेप्रधानंजवोहिभूषणंवाजिन
इतिवचनात॥शार्दूलविक्रीडितं॥४४॥अथराजाएवंविधगुणोपेतंअश्वमारुह्यचक्रमेणकियताकालेनतद्वनंयत्रव
नेमस्करस्तत्काननंआससादप्राप।किंभूतःअनंतैर्बहुभिःवागुरावाहिभिःमृगबंधनधारिभिःवागुरिकैःपापर्द्धिकैः
मृगयाकारिभिःअप्यनुगम्यमानःअनुस्रियमाणःराज्ञःपश्चात्तैर्गम्यतइत्यर्थः॥किंभूतैरमयरपिकर्दमेननीलो
लोहमल्लादिनारक्तःकार्दमिकःसकलकर्दमाद्रतीकण॥कार्दमिकेनकर्पटेनवेष्टनेनअवनद्धाःबद्धाःमूर्द्धजाःकेशा
येस्तैःतथाक्रूरकर्मणांउग्रकर्मकारिणामुचितायोग्यआकारायेषांतेतथाविधैःयद्धक्रूरमुग्रंयत्कर्मवधादिलक्ष
णंतस्मैउचितआकारोयेषांतैःपुनःकिंभूतैःकृतांतदूतैरिवयमदूतैरिवपाशोबंधनरज्जुर्हस्तेयेषांतैस्तैःयमदूताःअपि
पाशहस्ताभवंतिपुनःकिंभूतोगतावनंप्राणिभिःकाननवर्तिभिःआकर्ण्यमानःश्रूयमाणोहर्षितहयानांप्रमुदिताश्वा राम
नांहेषाचध्वनिर्यस्यसःतथाविधःकिंभूतैःदूरादूरतएवउन्नमिताऊर्ध्वीकृताकर्णामनोज्ञकर्णायैस्तैस्तथाविधैःत ३०

169/1933

थाऽन्यश्चांहेषारवश्रवणायनिश्चलाऊर्द्ध्वकर्णसंपुटायेषांतैस्तैःउत्प्रेक्ष्यतेवनप्राणिभिःकैरिवअकांडेअप्रस्तावेभया
दुड्डीनप्राणैरिवगतजीवितैरिवगतप्राणाअपिस्तब्धोर्द्ध्वकर्णसंपुटाभवंति।पुनःकिंभूतःवनदेवताभिःउड्डीयमानंउत्प
तत्यच्चकृतिकुलंपक्षिसमूहःतस्ययःकोलाहलःकलकलस्तस्यछलेनदंभेनभयातराज्ञःप्राणिवधरूपान्निवा
र्यमाणइवनिषिध्यमानइव।शंकेखगारवदंभेनभयातवनदेवताभिरुच्यतेभवतात्रनागंतव्यमिति॥किंभूताभिर्वन
देवताभिःपवनेनकंपिताश्चालितायेतरुशाखाग्रपुपल्लवाःकिसलयानितेषांव्याजेनदूरादेवउत्क्षिप्तोर्द्ध्वीकृता
हस्तायाभिस्ताःताभिः॥अन्योपियोवार्यतिसउत्क्षिप्तहस्तउच्चैस्स्वरेणप्रत्करोतितिनथैताअपीति।पुनःकिंभूतःवन
मारुतैःकाननवायुभिरुपरुध्यमानइवअनुग्रहंकार्यमाणइवकिंभूतैरभिमुखमागतैःसन्मुखमायातैस्तथाउन्मिषं
तिविकसंतियानितरूणांपुष्पाणितेषांयःप्रकरःसमूहःतस्मिन्येमकरंदबिंदवोमधुपृषतास्तान्वहंतीत्येवंशीलाः
उन्मिषत्तरुपुष्पप्रकरमकरंदबिंदुवाहिनःतैःअतएवतैःकिंभूतैःवनस्ययोविनाशस्तस्याशंकाभयंजातायेषांतै।व
नविनाशाशंकितानारकादित्वातइतच्युतेःअर्घमिवपूजाविधिमिवउपपादयद्भिःप्रापयद्भिः।अन्योपियोनुग्राह्य
तेतस्मैअभिमुखंगत्वाअर्घोदीयतएवतथावनमरुद्भिरभिगम्यमकरंदबिंदवएवार्घोनुग्रहणार्थंप्रदीयतमानव
विनाशंविधत्स्वामिति॥पुनःकिंभूतोराजावनवीरुद्भिःवनलताभिःउद्भ्रांताःकोलाहलश्रवणादुड्डीनायेभृंगाःतेषां
यःआरवस्सएवसकृदरुदितं।सकरुणाव्यक्तवर्णक्रंदितं।तेननिषिध्यमानइवनिवार्यमाणइवकिंभूताद्भिःवनवीरुद्भिः
उन्निद्राणिविकसितानिसांद्राणिघनानियानिकुसुमानितेषांयेकेसराःकिंजल्कानिअंकुराश्चप्ररोहास्तेषांयज्जालं
वृंदं।तेनजटिलाभिर्व्याप्ताभिः।अतएवउत्प्रेक्ष्यतेभयातराज्ञोपद्रवशंकयाउद्गतःसंभूतोरोमांचप्रपंचःपुलकविस्ता
रोयासांतास्तथाविधाभिरिवअन्येनापियदाकश्चिदुल्लीनिवार्यतेतदागद्गदरुदितं।क्रियतेभयात्पुलकितेनचभूय
ते।तथावनवीरु[illegible]द्भिःअपिकेसरांकुराणांउद्गतरोमांचोपमानंभृंगारवस्यरुदितोपमानमिति॥पुनःकिंभूतउद्भिन्नानि

निःसृतानिभासंति। चक्रवक्रायमानानि अमंदानि अलघूनियानिकंदलानि। प्ररोहास्तेषां अवलोकनेन। वीक्ष
णेनआनंदमानः आनंदंप्राप्यमाणः। पुनः किंभूतः श्वभिः श्वानैरनुगतः। अनुयातः श्वानुगच्छतः पुरतोराजा
पश्चात् श्वानायांतीत्यर्थः॥ यद्वा शुनामनुगतः श्वानुगतः श्वपृष्ट्यायीत्यर्थः। तथा अश्वैरनुगतः अग्रतोराजा
पश्चात्अश्वाइत्यर्थः॥ अपिविरोधेयेः श्वानुगताभः अश्वानुगतः कथंभवेत्। किंतु श्वानुगतएवस्यात्। तत्परि
हारस्तूक्तएव॥ किंभूतंतद्वनं। मगजंमजोपेतंतथाअगः पर्वतः तत्समीपदेशोप्यगः। तत्रजातश्चअगजं अपिविं
रोधः। यत्सगजंतद्गजरहितंकथंस्यात्। परिहारस्तूक्तएव। ततश्चततोनंतरं। तस्यनलस्यपृथिवीपतेः भूपस्यईद
शःपदातयः तत्तयोर्वनंरुरुधुः वेष्टयामासुः॥ किंभूतास्ते केचित्पदातयः उच्छृतः पलायमानाः परेउत्कृष्टाः ये
श्वनस्तानरुधतिधारयंतीति। उद्यतस्तथाः ईदृशाः गणस्यसेनाविशेषस्य। पतयः स्वामिनोगणपतयः यदनेकार्थं
वृत्तिः। त्रिभिगुल्मैःगणस्त्वश्ववाहिनीत्रिभिरिष्यते। पक्षगणपतयोहेरंबाःस्तेकिंभूताः उद्यन्तैरुद्गीयमाणत्वा
त॥ उर्ध्वंगच्छन्परश्वधाः तथाकेचित्पत्तयः। उग्रामृदुलोमकंधरतीतिउग्राधराः। किंभूताःदृष्टःसिंहिकासुत
स्याकेसरिकोउग्रास्यविक्रमःशक्तिसंपद्येः तेतथाविधाःपक्षेउग्राधराश्चंद्रास्तेकिंभूताःदृष्टःसिंहिकासुतस्य
राहोर्विक्रमोग्रसनलक्षणोयस्ते॥ तथाकेपिपात्राःपाणौयेषांतेपात्रपाणयःईदृग्विधाःसंतोजंबुकानांशृगाला
नांदिशंपालयंतितद्दिग्निगच्छतस्तान् रक्षंतीति। जंबुकदिक्पालाः। पक्षजंबुकदिक्पालाःवरुणाः। यद्विश्वप्रका
शःजंबुकःफेरवेनीच। प्रतीचिदिक्पतावपि। तेपिपात्रपाणयः॥ तदाकेचित्मृगाणांसमूहोमार्गंमृगकदंबकंच
अनुसरंतिपश्चाद्गच्छंत्यभीक्ष्णमिति। हरिमार्गानुसारिणःतथाविधाःसंतोबलेनरुद्धाभ्यांभद्राःप्रधानाःश्रेष्ठाइ
त्यर्थः॥ पक्षेहरेःविष्णोर्मार्गंध्यातंअनुसरंत्यवश्यमिति॥ हरिमार्गानुसारिणाः बलभद्राःबलदेवाः। तथाकेपित्तयः राम
चक्रंपाणौयेषांते। तथामधूक्षाइंस्तदयंतिनिःपीड्यतीतिमधुसूदनाः। पक्षेचक्रंसुदर्शनंपाणौयेषांतेचक्रपाणयो ३१

171/1933

मधुसूदनाविष्णवस्तुमधुंदैत्यविशेषंसूदयंति। मारयंतीति। मधुसूदनाः। धूर्तकृता अतिहत्याः तथाकेपिशिवा श्र
गालीतस्यागमोगतिस्तं अनुवर्त्तते अनुसरंतीति। शिवागमानुवर्त्तिनः। यत्रशृगालीयातितत्रपश्चात्तेपिग्रहणाय
यांतीत्यर्थः। तथारौद्राःभीषणाःपक्षेरुद्रस्यशंभोरिमेभक्ताःरौद्राःशिवाः। तेकिंभूताः शिवस्यहरस्ययेआगमाःशा
स्त्राणितानि अनुवर्त्तंते तेषां अनुसारितया प्रवर्त्तंतइति विमलोक्ताः पापर्द्धिकाहिकपोतादिपाचनायतरुणामध
लोकाः आलंभणजवाः तथाकेपिपत्तयः खंडिताःछेदिताः अंजनस्यमेचकपक्षिणो धरप्रवालाःपुच्छाग्रःपिच्छ
निर्यस्तेयद्वाखंडिताः अंजनशास्त्रिनाऽथः पल्लवायैस्तेतथाविधाःसंतः प्रकर्षेणभंजंतिपक्षिदेहावयवान् वृक्षान्वा
स्वा॥ दीन्वेति प्रभंजनाः। पक्षेप्रभंजनावाताः। तेकिंभूताः खंडितोअंजनाख्यायाःस्त्रियायाः अधरपल्लवाः ओष्ठपल्लवो
यैस्तथोक्ताः। तथाकेपिपदातयः उत्खाताउन्मूलितादंतिदंताः येस्तेतथाविधाःमुष्टयःसंग्रहाःकरांगुलिन्यासवि
शेषाःयेषांतेतथाविधाःसंतोनिस्त्रिंशाःक्रूरकर्माणःपक्षेनिस्त्रिंशाःखड्गाः तेकिंभूताउत्खातउत्क्षिप्तोयादंतिदंतत्स
त्सधानामुष्टित्सरुर्येषुतेतथाविधाः॥ ततश्चततोवनरोधनानंतरंतेः पदातिभिःवननिकुंजाःविकलभाः विगताःक
यःक्रियंते। भयादितिशेषःतथातेःपदातिभिःखड्गाअसयःअनेकयाधारयापतंत्याभीक्ष्णमितिपातिनःईदृक्
विधाःधीयते। खड्गिनश्चगंडकाअनेकधा अनेकप्रकारेणरयेणवेगेनआपतंति गच्छंत्यवश्यमितिरयापतिनःतथा
विधाधीयंते। गृह्यंतेतथातेःपदातिभिःअनुकूजंतःकर्षणादनुटणत्कारंकुर्वाणाःकोदंडदंडाधनूंषिकृष्यंतेआ
रोपितप्रत्यंचाःक्रियंते। गंडकाश्च अनुकूजंतःग्रहणादनुचीत्कारंकुर्वाणाःरुध्यंते। येउद्भिन्नशृंगाःप्रौढास्तेरव
ड्गिनःअतएवरयापातिनःतएवबालकागंडकाःअतएवकूजंतइतिविशेषः तथातेर्पत्तिभिःपरितःसर्वतःशराःबाणा

चं०द०
३२

वीक्षप्यंते मुच्यंते शरभाश्च श्वापदविशेषा विक्षिप्यंते। तल्लताद्दृहिनिष्कास्यंते। तथा तैः पत्तिभिः तरवश्च रक्षा
स्तरवश्च छिन्नकाया भज्यंते त्रोट्यंते॥ एवं पदातिपुमृगयां विदधत्सु क्षणेन च मुहूर्त्तेन च यज्जातं तदाह। पीवरा मे
दुराः वराहाः पतंति निहिताः संतो भूमिसंगता भवंति। तथा दंतिनो हस्तिनः सीदंति विषण्णा भवंति। तथा रंकवो मृगवि
शेषाः सातंकाः सभयाः संतो विरसं दुःस्वरं रसंति। शब्दायंते। तथा रोहिताः श्वापदविशेषाः भयात् शैलं पर्वतं आ
राहंति आश्रयंते किंभूतं शैलं प्रकाशाः प्रकटाः एल्लाल्लता यत्र तं। तथा महिषाः शरसंघातेन बाणसम्यक्प्रहारेण घूर्णि
ताः घूर्णायमानाः भ्रमिं यांति पतंति तथा तरलित भयादितस्ततः श्चलितं नेत्रेयेषां ते तथाविधा नेत्रकाः श्वापदविशे
षाः दुर्गाविषमाय संश्रय आश्रयो गर्त्तादिस्तं संश्रयंति॥ तथा कुरंगास्त्वरिततरं शीघ्रतरं अतिशयेन सत्वरं नभसि व्यो
म्नि उत्पतंतः। उत्प्लवमानास्तरंतीव। उन्मज्जंतीव किंभूता निजजवेन स्ववेगेन विनिर्जितास्तुरंगाः अश्वाः यैस्ते तथा
विधाः तत्र च व्यतिकरे तस्मिन्नवसरे॥ जातेति शार्दूलविक्रीडितं स मृगयाकोलाहलः। आखेटककलकलः। कास्य
विधाः तत्र च व्यतिकरे तस्मिन्नवसरे॥ जातेति शार्दूलविक्रीडितं स मृगयाकोलाहलः। आखेटककलकलः। काप्य
द्भुताभूत् येन कोलाहलेन निर्भरभृतं अतिशयेन पूरितं सत् इदं ब्रह्मांडमेव भांडं भाजनं तस्योदरं मध्यं स्फुटतीव
द्विदलीभवतीव किंभूतो मृगयाकोलाहलः जातउत्पन्नः कोलाहलः आकस्मिकः अकस्मात् उत्पन्नो विस्मय आ
श्चर्यं येषां ते। तथाविधैः सुरैः किमिदं किं जातमिदमिति। आकर्ण्यमानः श्रूयमाणः किं कुर्वन् संत्रासेन भयेन उभितं तस्य
न्कूर्णनालयोश्चलनं कंपनं यस्य तथाविधान् दिग्दंतिनो दिग्गजान् कंपयन् वेपयन् पुनः किंभूतः जंतूनां प्राणिनां जनितो
दस्त्रासः पायनस्तः जनितक्षरः भांडभूलवणिक् विलतुरंगाणां च मंडने नदीकूलहूयीमध्यभूषणभाजने पिबत्यने कार्थः
॥४५॥ शरानलापिण्डशर प्रहारेण पातिता हता मंदाद्रा मातंगा हस्तीयेन स ईदृक् विधः सर्वतः सर्वदिक्षु विहर्तुं शीलं ये राम
षां ते सर्वत्र विहारिणो ये हरयश्च सिंहाः हरिणाश्च मृगाः शशाश्च शरभाश्च मृगविशेषाः वराहश्च। कोलास्तेषां याहननं ३२
मारणे हेलाविलासस्तया। तः ततो विचरन् भ्रमन् सन् अभिमुखं तस्य सन्मुखं एकस्मिन् अतिसांद्राः अतिशयेन विर

173/1933

लायेभद्राश्चारवे मुस्तास्तं वास्तान् भजति आश्रयतीति अतिसांद्रभद्रमुस्तास्तं च भाक्। तस्मिन्। मुस्तास्तंबसंकुले पं
किलः कर्दमवान् यः पल्वलप्रदेशाः स्वल्पसरो भूभागस्तस्मिन्। तं शूकरं करं ऋद्राक्षीत् अपश्यत्। किंभूतं शूकरं सू
करं तरुणतरा अतिशयेन नवा याल्ल मालमंजर्यस्तापिच्छलता स्तासांयज्जालं वृंदं। तद्वन्निलाः कृष्णवर्णाः। उद्धूषि
ता उद्धूसिताः स्कंधकसटाः स्कंदरोमाणि यस्य सः तं। तथा ऊर्ध्वस्तब्धौ अनम्रौ कर्णसंपुटौ श्रोत्रयुगलं यस्य सतं कर्णसि
न्यकपुटविवरकपाटविवरकर्णसंपुटौ। तथा अश्व श्वक्रायवाजिस्थंदाय कुध्यंतं ईर्ष्यां कुर्वाणं तथा आपूर्णिता घूर्णा
यमाना घोणा। नासिका यस्य स तं। तथा अनवरतं असकृत्कृता घना निबिडा घोरा दृढा घर्घररवा येन स तं तथा उत्क्षि
प्त ऊर्ध्वः कृतः पुच्छगुच्छलांगूलं येन स तं। उत्प्रेक्ष्यते स शूकरं कमिव। अपरं द्वितीयं दवदहनेन दवाग्निना दग्धा अद्रिस्त
मिव। मन्ये एकस्तवद्रिः सन्निहितो वर्त्तते। एवं द्वितीयस्त्वयं दवाग्निदग्धो गिरिर्न सूकर इति भावः॥ दृष्ट्वेति। तं सूकरं दृ
ष्ट्वा विलोक्य स राजा रचितं कृतं शरसंधानं ज्यया सह बाणसंयोजनं। लाघवं त्वरितत्वं येन स सीघ्रं नाणं संयोजय
न्नित्यर्थः। एवंविधः सन् तस्य सूकरस्योपरि परणशानि स्तायुभिर्बद्धानि विविधानि पत्राणि पक्षा येषु। ईदृग्विधैः प
त्रिभिः शरैः। रभ्य वर्षन् वर्षाकः कस्येव। राघव शक्षसेश्वरस्येव। यथा राघवो रामो राक्षसेश्वरस्य रावणेश्वरस्योपरि शू
रैरवर्षयत् तथायमपि तत्र व्यतिकरे तस्मिन् बाणवर्षणावसरे। किमश्व इति। इह वधनाधिकारे। तेषां अश्वनृपतिकाल
नां मध्ये को निपुणः को दक्षो नव्यंते स्तूयन्ते इति वयं न जानीमः तेषां नैपुण्यमेवाह॥ किं वितर्कपार्श्वेषु इतस्ततो भूभा
गेषु प्लवनचतुरः कूर्दनप्रवणः श्वानिपुणः। तुवार्थः अथवा उच्चैरतिशयेन दृढतरं गाढतरं कराभ्यामाकृष्टं यद्धनुस्तेन दृ
ढतरकराकृष्टधनुषा शरान् मुंचन् नृपतिः किं निपुः अथवा उच्चैरतिशयेन दृढतरं कराभ्यामाकृष्टं यद्धनुस्तेन दृढतर
कराकृष्टधनुषा शरान् मुंचन् नृपतिः किं निपुणः। अथवा शौर्यं शूरता यांत्स आसक्तिर्यस्य सः ईदृक्विधः आलोलश्च
पलः पस्तितः प्लवनकौशलेन त्यक्तः शरो येन सः अप्राप्तशरप्रहारः कोलो निपुणः॥४६॥ पुनर्विशेषं दर्शयन्नाह॥ अपि

चं०टी०
३२

चति॥ अजनीतिमालिनीवृत्तं। तयोर्नृपतिकालयोः किमपिवक्तुमशक्यंततदं्वंद्वेनयुग्मेनयुद्धंद्वंद्वयुद्धंअजनिजातंय
स्मिन्। द्वंद्वयुद्धेदिनपतिरपिरविरपि॥ जायस्यअरण्यस्ययदाश्चर्यंतस्यसाक्षीलग्नकोवभूव। किंभूतोदिनपतिःस्खलि
तप्रतिहतस्तुरगाणांवेगोयस्यतस्यः। उत्प्रेक्ष्यतेविस्मयेनेवआश्चर्येणेव। स्वभावेनापिमध्यंदिनेस्खलिताश्ववेगोरविः मध्यं
नघटिकाद्वयंतिष्ठतिइत्युक्तः। तत्रकृतरयम्रहः। किंभूतंद्वंद्वयुद्धंजनितः पृथिवीमंडलेभूतलेउत्पातस्योपद्रवस्यकंपायेन
नतत्। तथाविधंअथेति। मालिनीवृत्तं॥ अथानंतरंकथमपिमहताकष्टेनप्राथिव्यथस्यवराहवंदस्यनाथंस्वामिनंमहा
वराहंजित्वानिर्जित्यक्षरितइव। श्रान्तइवमालआलस्येपतितोराजानलः शालमूलेशालाभिधानतरोस्तले विशाले
विस्तीर्णंस्रस्तमभजत॥ प्राप॥ अन्यापिश्रांतछायमासाद्यस्वमाप्नोत्येव। किंभूतः श्रमांभःकणैः कलितासंयुतो
याकपालातयाशालश्चपलायोलोलालकस्तेनराजमानःशोभमानःक्षरितइवमालमइत्यनेनश्रमातिशयोक्तिः
अन्यापिक्षीणोमलादीनिसेवमानःस्वेदबिंदुलक्ष्यमाणक्षरापगमोराजते।४८। तत्रचशालमूलस्थितंनिविष्टं
नलंअमंदंअतिशयेनपवनाःवाताः आनंदयामासुः। प्रमोदयंतिस्म॥ किंभूतंश्रमेणस्वेदनमुकुलितंसंकुचितंनय
नारविंदंयस्यसतं॥ किंकुर्वंतःपवनाः कुसुमितरूनपुष्पवृक्षान्अंदोलयंतश्चालयंतः अनेनसौरभ्योक्तिः तथा
सिखिनांबर्हिणांशिखंडमंडलानिबर्हसमूहान्तरलयंतःदोलयंतःकंपयंतइतियावत्। तथातनुतराअतिशयेन
लघवोयेलतापल्लवनिवहावीरुत्किसलसमूहास्तान्तांडवयंतोनर्तयंतोअनेनमांद्योक्तिः तथावहतिपर्वतान्निःसर
तियानिनिर्भरजलानितेषांशिशिराःशीतलायेशीकरनिकराःजलकणजालानितान्वहंतोधारयंतोअनेनशैत्योक्तिः
तथाकुटजानाकुड्मलानिमुकुलानिविकासयंतः। पृथक्कुर्वंतः विकासयंतइत्यर्थः। कुरालोगोइतुंगोरुणतुरघुदंतुरेत्यर्थः राम
नकार्थः॥ उरुस्पृथुलैस्तथामकरंदबिंदुभिःमकरंदबिंदुमुचस्तद्वाहितानि। तथाकंपितानिदोलितानिपवनानियै ची
स्तेकंपितनोपवनाः। अनंतरंगतः समीपत्रदेशाएवपरिजनेअनुचरलोकेपतितःसर्वतःअनवरतंनिरंतरंकरालागोडाय ३२

175/1933

दोलेयकाःश्वानस्तेषांयकुलंवृंदंतस्यवल्गनंमूक्षणंतेनाकुलिताव्याकुलीभूतायेकोलाश्वसूकराःकरिणश्च
गजाःकुरंगाश्चमृगाःकंगरवकिशोराश्चसिंहार्भकाः। पृषताश्चमृगविशेषाःतेषांयस्वद्वंद्वंपश्चाद्भागस्तस्मिन्प्रधा
वितेअनुद्रुतेसति। पुनःकसतिभगवतिगभस्तिमालिनिसूर्येमध्यस्थतांनभोमध्यभागंगतवतिप्राप्तवतिसति। किं
भूतरवौअंतरांतरामध्यप्रसारिताःविस्तारिताःकराःकिरणाःयेनसतस्मिन्उत्प्रेक्ष्यतेव्याधान्लुब्धकान्निवारयि
तुमिवनिषेद्धुमिव। किंभूतान्व्याधान्जनितउत्पादितोविविधमृगवधूनांअनेकप्रकारहरिणीनांबधएववदननमेवव्या
धियैस्तेतथाविधान्अन्योपिकारुणिकोमध्यस्थतांगतःकांश्चित्रूपयान्घ्नतोनिस्त्रिंशान्प्रसारितकरोनिवारय
त्येवयथामेतान्जहीतितथायमपिरविःप्रसारितकरान्निवारयतीव। पुनःकथुसत्सु। वनवीरुद्धांवनलतानांपुष्पमण्ये
वस्मावनानितेभ्यःमध्याह्नोत्थेनमध्यंदिनातपेनविलीनाःक्षरितायेमकरंदबिंदवोतेषुबाष्पेषुइवाश्रुष्विवपतत्सु
सत्सु। उत्प्रेक्ष्यतेसहलक्ष्ताभिः सार्द्धंसंवर्द्धितास्तदिंप्रासायेमृगास्तेषांयोविनाशःतस्माज्जातोयःशोकभरस्तस्मादिव
अन्यासहसंवर्द्धितजनविनाशेवीरुच्छोकभरग्रादिस्येव। तथैताअपि। उष्णागीष्मदक्षातपाहिताइत्यनेकार्थः॥
तथाचपुनःतरुसंडाद्वृक्षवनादुड्डीनाःसंडीनाविविधानानाप्रकारायेविहंगास्तेषांयानिविरुतानिकूजितानितेषु
श्रूयमाणेषुसत्सु। उत्प्रेक्ष्यतेवनदेवतानांवनविमर्दस्यकाननविनाशस्यउपालंभाआक्रोशवचनानितेइवअन्योप्या
त्मीयवस्तुविनाशकारिणउपालभतएवंतथैतावनदेवताअपिउड्डीनपतत्रीकूजनव्याजेनवनोपद्रवकारिणउपालभतइ
व। यथाभवद्भिःनसुंदरंकृतमित्यादि। तथाचपुनःवनस्थलीषुविघटिताविघोजिता अर्भकाबालायासांईदृश्योयासुम
कुटुंबिन्योहरिण्यस्तासांयानिकरुणाकूजितानिदयोत्पादकतानि। तेषांव्याजेनअन्यायमिवअनीतिमिव। पूत्कुर्वंतीषु
व्याहरंतीषुसतीषु अन्यास्यापियस्यकस्यचिद्विनाशःकेनचित्कृतोभवति। सकिलतदन्यायंपूत्करोत्येव। यथानेनैतदसा
ध्वनिष्ठितमिति। तथावनस्थस्यापिमृगीरुतव्याजेनान्यायंपुत्कुर्वंतीति॥ पूत्करणमार्त्तव्याहरणंतथाधूलिपटलेरजो

नं॰च॰ ३४

वृंदैः इतस्ततः सर्वतः सततं वल्गंतश्चटुलतराः अतिशयेन परिप्लुवा ये तुरंगाः । अश्वास्तेषां खुरशिखाभिः
खुराग्रभागरूत्खातं उत्पाटितं यद्रजोमंडलं धूलिमंडलं । तस्मात्स्वर्गं तत्समुत्थिते गगने सति उत्प्रेक्षते गगनचरैर्भ्यादे
वेभ्यावनविनाशस्य नाशं वनविनाशवार्तानां कथयितुमिव कुंभ तदनुत कृतं परित्राणं यस्य तत अकृतपरित्राणं
अकृतरक्षणं तथा विधिमर्छितस्वमर्घवत्तुपुनर्भूयो भुवि पततीति गति । अन्योपि कश्चित्परकृतं स्वजनविनाशं दृष्ट्वा
कमप्युत्तमं पुरुषं प्रति तत्कृतापदं कथयितुं याति ततः कृतं प्रतीकारं अलब्ध्वा मूर्छितः पुनर्भुवि निपतत्येवानथेदं ध
लिपटलमपि ॥ किंभूतं धूलिपटलं । भवनस्य गृहस्यैव पारायत पतत्रिणः कपोताः क्षिणस्तेषां यानि पत्राणि पिच्छानि त
द्वत्सर्वंइपत्पांडूनि । तथा सकंपः सवेपथुः यः कपिलकलापो वानरवृंदं तस्य यत उल्लुलनं रंकांशाखां परित्यज्य अन्यत्रा
स्वायां गमनं उत्प्लवनमित्यर्थः तेन ललिताः कंपिता यास्तरूणां तरुणां नवा मंजर्यो वल्लर्यस्तासां यः पुंज्ञो वृंदं तस्य या
निकुंजागव्हरं तस्मात् चंकलं च चंचरीकाणां अलीनां चक्रवालं समूहस्तस्मिन् उद्दिज्ञते सति उद्वेगं प्राप्ते सति । अ
तएव अपरं द्वितीयं वनांतरं वनमध्यं प्रति उच्चलितसति कपिकुलेन तरुमंजर्यो दोल्यंते ततस्तत्रस्थाः भृंगाः उद्विज्ञिताः
संतस्तद्वनं परित्यज्य वनांतरमाश्रयंतीति ॥ किंभूत चंचल चंचरीकचक्रवाल मंजुमधुरं गुंजतिंइं कुर्वंति ॥ चंक्रमणस्य
तस्तत परिभ्रमणस्य क्रमेण परिपाट्या च सैन्यस्य श्रमावसरे परिश्रांतिवेलायां संपन्नेसति सैन्ये श्रांते सतीत्यर्थः श्रम
खेदं भजतीति श्रमभाक् तस्मिन् श्रांते राजनि नले तस्यैव सरलशालद्रुमस्य अधस्तादधोभागे छायायां निषण्णे उपविष्टेस
ति अकस्मादकांड एव कुतोपि कस्माच्चिद्देशात् ॥ वल्लीति शार्दूलविक्रीडितवृत्तं ॥ एकः असहायः । कोप्यविज्ञात जाति
माचरणश्चाः पटच्चरं जीर्णवस्त्रखंडं बध्वा ध्वगः पथिकः आयातः आययौ ॥ किंभूतोध्वगः वल्लीवल्कैन वीरुत्त्वचापि नृद्धं
वेष्टितं धूसरं चर्मरजसा ईषत्पांडुवर्णं शिरो येन सः तथा स्कंधे अग्रदंडकं यष्टिं दधद्धारयन् । तथा ग्रीवायां आलंबिता
रक्तप्रयोगेण रक्ता मन्मणिः पार्थिव महाघटो येन सः । तथा कुथितवतीशादितेकोपीनवसनी कक्षापटोपरितस्त्रेयस्य सः राम ३४

177/1933

परिकुथदितिपाठे तु कुथा वर्णकंबलस्तथ्या निपतितं जरत्पटखंडैः निर्मितत्वात् तुसइव आचरतीति क्विपि लुप्तो शतृडि
समासः तथा कृशो दुर्बलः तथा श्रांतवान् खिन्नः बहुमार्गातिलंघनात् पुनः कमुकत्वचा पूगद्रुमवल्कलैर्न विरचितां
निर्मितां भिक्षार्थं पत्रभयं भाजनं उद्वहन् धारयन् पुटत्वात् स्त्रीलिंगः ॥ ४९ ॥ आगत्य च राजानं नलमवलोक्य दृष्ट्वा स
विस्मयं साश्चर्यं एषोध्वगश्चिंतयां चकार विचारितवान् ॥ अव्हेति शार्दूलविक्रीडितवृत्तं ॥ अस्य नलस्य नयनयोर्युगं
द्वंद्वं अत्रांतं कमलशोभा विलासं गं च क्षुष्यं नेत्रयोः सत्त्वकारीत्यर्थः ॥ तथा अस्य मौलिः मस्तकं उष्णीषं उत्तमांगलक्ष
णविशेषः महदुष्णीषमस्मिन्नस्तीति महोष्णीषवान् एतद्धि सामान्यस्यादिति तथा अस्य मुखं वक्त्रं पूर्णस्य राकासंबंधि
नः शशिनश्चंद्रस्य श्रियं शोभां धत्ते धारयति । किंभूत ऊर्णा भ्रमध्ये शुभरोमावर्तस्तस्यां याणि रोमाणि लोमानि तेषां स
स्ता ऊर्णा रोमसत्त्वं ऊर्णारोमसहितमित्यर्थः । राजाहः सत्त्विभ्यष्टच्च तत्पुरुषे ॥ तथा अस्य पाणितले पद्मं कमललक्षणं तथा
अस्य गले चरांत्वस्य सदृशं समं रेखात्रयं यथा कंबौ कं वरे खात्रयं वीक्ष्यते तथास्यापि न केवलमेतान्येव नृपचिन्हानि किंतु
तज्ञोपि शरीरधामापि तथास्य वीक्ष्यते यथा सन्नलधेः समसमुद्रायाः भुवः कोप्यद्भुत वैभवः एष भर्ता स्वामी पृथ्वीपतिः
वर्त्ततइत्यर्थः । उष्णीषं तु शिरोवेष्टं कीरीटलक्षणांतरइति विश्वप्रकाशः । ऊर्णा भ्रूमध्ये लोम्नि स्यादंतरावर्त्तितेभ्रु
वोः त्रांतस्येन्यथ तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयान्यतरस्यामिति तुल्यार्थयोगे तृतीया षष्ठ्यौ स्तइति वचनात् सादृश्य
योगे षष्ठी ॥ ५० ॥ तत्तस्माद्धला एवंविधाः सकललक्षणोपेताः खलु निश्चितं महानुभावा महाप्रभावाः पुरुषा महनीयाः
स्तवनीयाः स्तोतुं योग्या भवंति ॥ एवमुक्तप्रकारेण अवधार्य नलं समुपसृत्य गत्वा समीपमागम्य । इति अवादीत् अब्रवीत्
इ । तीति किंतु भ्यं स्वकांत्या स्वशरीरच्छव्या निर्जितः पराभूतो मकरध्वजः कामो येन तस्मै स्वस्ति कल्याणमस्तु ॥ इति स्तुतिः
स्वस्त्याशीः क्षेमपुण्यादावित्यनेकार्थः । तेनस्याशिषि उक्तायां सत्यां राजापि नलोपि सविस्मयमनाः कोयं कमित्याशि
यं दत्त्वा इत्याद्याश्चर्यसहितस्त्वेनाः मनाग्स्तोकं उन्नमितं उच्चकृत मस्तकं शिरो येन सः ईदृशः सत् स्वागत प्रश्नेन शोभनमाग

नं०३०
३४

तंभवतइतिसम्बंधनतं अध्वगं अभिनंद्य स्तुत्वाहतीर्थयात्रिकतीर्थयात्रैव पुण्यक्षेत्रगमनमेव प्रयोजनं यस्यासौ
तीर्थयात्रिकस्तस्यसंबुद्धौ भोतीर्थयात्रिकतीर्थगामिनत्वं कुतः कस्मादेशाद्भवत आगमनंजातमित्यमित्यर्थः। ती
र्थयात्रिकेतिप्रयोजनंतदस्येतिप्रयोजनमित्यर्थप्रथमांतात वक्तव्यपुनः क्कस्मिंस्तीर्थेत्वयागंतव्यं अद्यापिकि
यत्यागंतव्यं कियतीभूरद्याप्याक्रमणीयावर्त्ततइति॥ उपविश्यमुहूर्तमेकंनिषाविश्रम्यमार्गातिक्रमणजन्यखे
दमपनीय कांचित अपूर्विकां अपूर्वेव अपूर्विकातां किंवदंतींवार्त्तांकथयवद। किंचपुनः किलेतिसंभाव्यते अनेका
नवहूनदेशानूदृष्टवंतइति अनेकदेशादृश्वानः पथिका आश्चर्यं अद्भुतंपश्यंत्यवश्यमिति॥ आश्चर्यदर्शिनोभवंति
दृश्वानइतिदृशः क्वनिबितभूतदृशः क्वनिवक्तव्यात॥ नचवार्त्ताभिक्षने भवताइतिवक्ष्यमानमेकमप्यात्र्ज्ञाकनीय
विचार्य्यं॥ उक्तेतिकिं आकस्मिकं। अकस्माद्भवं अध्यात्मादित्वाह अदर्शनं अवलोकयन ज्ञातंतथा अपूर्वोनवएव
परिचयः संबंधाज्ञातः अथचस्वत्यापीति : प्रेमज्ञाता : अथचस्वत्याप्रीतिः प्रेम अतः कथंवार्त्तावञ्चीतिनविश्व
नीयं॥ यतः अपूर्वदर्शनेपि। अभिनवावलोकनेपिज्ञात्या : भणयोविशिष्टज्ञानीयरत्नानिस्वांस्वच्छतांनिर्मलतां
नअपन्हुवंत। अपलपंतिनमणयो अपूर्वमेवास्यदर्शनमभूदतः कथमस्यस्वीछतांदर्शयामइतिविकल्पयंति।
तथाभवतापिवार्त्ताकथने अपूर्वदर्शनाद्याशंकानविधेयेत्यर्थः॥ तस्मोद्वेतो : एहि आगछमुहूर्तंयावद कत्रएक
स्मिनप्रदेशस्थित्वा आवांगाढंमिलितयाः परस्परंरहस्यकथंनरूपः संकलापः। तस्याः सुखमास्व अनुभवाव :
अश्वादयवः। इतिउक्तप्रकारेणएनं अध्वगं अवादीत। असावपि अध्वगोपि अपूर्वाया अद्भुतायाः कौतुककथाया
आकर्णनं श्रवणेरसोरागोविद्यतेयस्यासौतत्संबुद्धौ। हे अपूर्वकौतुककथा। रसिकायदि चेत। एवंतव्यवार्त्ता श्रव
णस्पृहायामनीषाविद्यते। नर्हि श्रूयतामिति अभिधायउक्त्वा स्वस्थेनउपविष्टस्यनिषण्णस्य अस्यनलस्यसमीपेस्वय राम
मात्मनाउपविश्यकथयितुमारभतवक्तुंयतनतस्म॥ अथदमयंतीवर्णनां कर्त्तुकामस्तन्निवासपवित्रितदेशवर्ण ३५

179/1933

नांतावदाह अस्तीतित्राइलविर्काडितिस्त्वं। दक्षिणदिङ्मुखस्य आपाचीककुबन्तस्यतिलकः विशेषकोपमदेशः
अस्तिवर्त्तते। किंभूतोदेशः स्वर्गेणसमस्तुल्यस्तस्य तदृद्धिसंपन्नत्वाद्व। तथासमस्तजगतां समस्तप्राणिनांसेव्यत्वस्य
आश्रयणीयत्वस्य यासंख्यागणनातस्यां अग्रणीर्मुख्यः सकलस्लोकस्यापि। अयंदेशः सेव्यः अयंदेशः सेव्यइति
संख्यायांक्रियमाणायां अयंदेशोतिशायिभोगाधिकरणत्वात सेव्यत्वमुख्यतांलभते। अतिशयेनसेव्यइत्यर्थः त
थास्त्रियश्चपुमांसश्च स्त्रीपुंसा अचतुरित्यादिना अंतोनिपात्यते। तएवरत्नानि उत्कृष्टत्वात्तेषामाकरः खानिः। द
क्षिणस्यांदक्षिणाः स्त्रियः पुमांसश्चप्राप्यंते। यस्मिनदेशस्पृहणीयाः अभिलषणीयायेभावाः पदार्थास्तेर्भरिताः पू
र्णाउदेशाभ्रभागाः कंपुरुषंसचेतनं नोत्कंठनोत्कं उत्कंठितंकुर्वंते। अपितुसर्वमपितद्देशावस्थानायउत्कंठितंकुर्वंतीत्यर्थः
किंभूताउदेशाः त्यागदानमहोत्सवाः इंद्रमहादिकं व्यसनं आसक्तिर्विद्यतेयेषांते। त्यागमहोत्सवव्यसनिनस्तैर्न्यैर्घनाढ्यै
र्जनैलोकैः अशून्याअरिक्ताभृताइत्यर्थः॥५१॥ चपुनः असौदेशः कथंनस्तूयते। यत्रदेशेभगवताशूलपाणिनाई
श्वरेण श्रीशैलः श्रीशैलाभिधानोगिरिः सेव्यते यत्रदेशेशंभुनापिनिवासश्चक्रेसकथंनवर्ण्यतइत्यर्थः॥ किंभूतेनशं
भुना त्रिपुरस्यत्रिपुराभिधानदैत्यस्ययानिपुराणितेषुयाः पुरंध्र्याः स्त्रियस्तासांलोध्रतिलकअपनयंतीत्येवंशीलस्त्रिपु
रपुरपुरंध्रीलोध्रतिलकहारीतेनतत्रस्थितेनहि भगवतात्रिपुरासुरोहतः अतस्तात्स्थितविनीनांसौभाग्याद्यभिव्यंजकोलोध्र
तिलकहर्ता। पुनः किंभूतेनहरिविरंचीविष्णुब्रह्मणा। तयोश्चूडामण्योः शिरोमण्योः यंमरीचिचक्रं किरणजालं तदेव
चक्रलस्तेनचुंबितः आस्वादितः चरणनखापेवचंद्रस्तस्यरुचिनिचयः कांतिवृंदंयस्यसतेन। चकोरणाहिचंद्ररुचिः पीय
तेहरिधातारौ अपिहरपादयोर्नमस्कृत्यर्थंपततइत्यर्थंपततइत्यर्थः किंभूतः श्रीशैलाः सेव्यतया आश्रयणीयतयाउपह
सिनातिरस्कृतांकैलासस्यश्रीशोभायेनसः कैलासंकिलशंभुः कदाचित्तिष्ठति। अत्रतुचिरमस्ताद्दतः सेव्यतयाकैला
सोपियेननिर्जितइत्यर्थः॥ तथाचपुनः यत्रदेशे कावेरीनाम्नीमथः अर्द्धजान्हवीतटभ्रं भयः नाकलोकस्यस्वर्लोकस्य

चं० वृ० याकामिनी यतारुंदरनातांकुलकलयंति प्रेरयंति नर्त्तयंतीत्यर्थः। कलीकुलकुमुदी। यद्वा कलयंति धारयंति। याद
३८ गीस्वर्लीकृस्यमंदरमादगीएतामामपि। कलयतिद्वारणार्थोपि। तथाचक्रियाकलापे। दधते दधाति धरतिच॥ धार
यंतिवहतिकलयति चेति॥ किंभूताः कावेरीतीरभूमयः विकचानिप्रफुल्लानि यानिविविधवनानि तेषुयोविहरणवि
चरणं तेन सुरभिः सुगंधिर्यः समीरणोवातस्तेन आंदोलितानि कंपितानि यानि कदलीदलानि रंभापत्राणि। तान्येव
व्यजनानि तालवृंतानि तैर्वा स्यमानानि निधुवनविनोदन सुरतक्रीडया विद्राणानि श्रांतानि अतएव निद्रालसयाल
नियानि द्वविरसिंधुननानि तैः सनाथः सहितः परिसरोनिकट्यायासांताः अत्रविद्राणत्वे [?]करणात श्रांतार्थः। यदु
क्तं शब्दात्प्रकरणात् लिंगादौचित्याद्देशकालयोः। शब्दार्थविज्ञानी यान्नशब्दादेवकेवलादिति। अन्यथा अयंशा
गरनार्थप्रसिद्धत्वान्नार्थसंगतिमंगति। पुनः किंभूताः सरसाः आर्द्राघनानिविरलानि निचुलाहिज्जलाख्यवृक्षास्ते
षांतलस्यधोभागपृथक्वलंतोयेचकोराः चक्रवाककुलचरथांगसमूहः कपिंजलाश्च श्वेततित्तिरयः मयूराश्च शिखंडिनः
हारिताश्च पक्षिविशेषास्तैहारिण्यामनोहराः॥ पुनः किंभूताः कलमाः शालिविशेषाश्चेतपायेकेदाराः क्षेत्राणितैः
साराउत्कृष्टाः तथासरसाः आर्द्राः सहकारकारस्करा श्चततरवायासुताः किंबहुनाकिंबहुक्त्या॥ अस्तिति॥ शार्दूल
विक्रीडितं॥ श्रीदक्षिणस्यदिशास्मिन्। अस्तुकल्याणमस्तुनमस्वस्तिदाःस्वधालंवषड्योगाच्चेति स्वस्तियोगेचतु
र्थी। किंभूतायसमस्तरत्नानांनिधिर्निधानं समस्तरत्ननिधिस्तास्य। पुनः किंभूताय। स्वर्गस्पर्द्धते स्पर्द्धयतीत्येवंशीलास्वर्ग
स्पर्द्धत संस्पर्द्धयंतीत्येवंशीलात्स्वर्गस्यार्हनाद्वंभूतासमृद्धिः संपद्यस्याः सातस्यै। स्वर्गसंपदधिकसंपदधिद्वारिण्यः इत्यर्थः
॥ तथाहृदयंहृन्मनोदरंगोदावरी गोदावरीदामदयस्यांसातस्यै। यत्रदक्षिणस्यां दिशिस्त्रियः कंदर्पशास्त्रे आयुधंभवति। राम
ताभिः कृत्वाकंदर्पः सर्वानपिजयतीत्यर्थः। किंभूताः यस्याः प्रथाकुलाकुरंगकार्भकाः मृगशिशवस्तेषांदृशाविवदृ ३८
शाविवदृशायासांताः शाकपार्थिवत्वात्मध्यपदलोपीसमासः। चलत्कुरंगकार्भकत्वनातिशायिदृशाश्चांचल्यं

181/1933

दर्शितं तथासंभोगलीलया सुरतक्रीडयाः भुवः स्थानानि॥ तथासौख्यविषयसुखस्य आयतनंगृहाः तथार
सिकाः रसोविद्यतेयासुताः रसिकाः अतएवनिर्भिन्ना। शृंगाररसप्रधानाः। अजहल्लिंगत्वादायतनंशास्त्रमितिप्रयो
गः॥५२॥ तत्रदक्षिणस्यांदिशिभगवतः स्कंददेवस्यकार्त्तिकेयस्यदर्शनार्थमितः अस्माद्देशागतवानस्मि। गतोभ
वंननुगतवानित्यत्र आगतार्थतायां अस्मीतिवर्त्तमानार्थता कथंघटते। उच्यते। धातुसंबंधप्रत्ययाइतिभूतेलंटसा
धुः। किंभूतस्यप्रणतानतायसुराश्च असुराश्चतेषांशिरःस्थरत्नाणमयालोहिततराणि तेषांयोमरीचयोंशुजालैस
एवबहुलमनिविडायः कुंकुमानुलेपोघुसृणलेपस्तेन पल्लवितंकिसलयितंपादारविंदद्वयंयस्यसतस्यसुरासुरानेनंन
मस्कुर्वंति॥ तेषांशिरः शोणमणिकांतिः तत्सादयाः संक्रांतातत्तः पल्लवाभपत्वपादान्भोजातमितितथाक्रौंचगि
रिंभिन्नातीति क्रौंचभित्तस्यक्रौंचभिदः तथासुगंधिः चंदनादितरुबहुलतालसुरभिर्योगंधमादनाख्योगिरिस्तम
धिवसत्यधिवासीति सुगंधिगंधमादनाधिवासीतस्य॥ तस्मात्प्रदेशान्निवर्त्तमानेन। व्याघुटितागच्छताकुचित्तद्रत्यव
स्मिंश्चिकुभागएकस्मिन् अध्वानंमार्गरुणद्धिआवृत्यतिष्ठतीति अध्वरोधितस्मिन् अध्वरोद्धिनिः न्यग्रोधपादतलेव
टवृक्षच्छायायांदीर्घाध्वनालंघितमार्गेण श्रांतः खिन्नोदीर्घाध्वश्रांतस्तेनविश्राम्यताविश्रामंगृण्हतामयायत्आ
श्चर्यमद्भुतमालोकितं ततश्रूयतां कथनमितिशेषः॥ तदेवाह अतीति। ईदृशीकापिअद्भुतरूपा भूपालपुत्रिकाराज
सुताकापिकस्मिंश्चिद्रम्यप्रदेशे अधिकरणभूते कुतोपिकस्माच्चिद्राजावसथाद्[?]चलितागच्छंती। तदेवयदानीं अ
हंतत्रश्रांतउपविष्टोस्मि तत्कालएवन्यग्रोधच्छायैवमंडपआश्रयविश्रामस्थानंसिश्रियतआश्रयतिस्म॥ किंभूताभू
पालपुत्रिका अतिललिताअतिशयेनमनोज्ञयः पदविन्यासश्चरणरचनातेनमाराकचिरासाध्वीपीवरांगीयासिंधु
रवरहंसिनीतस्याः स्कंधपृष्ठमधिरूढा॥ आरूढवती तथाप्रौढाइंगितादिभिः चित्ताभिप्रायपरिछेद्यायाः सख्यो
वयस्यास्ताएवसहायाः सहचारिण्यः तासांप्रायोबाहुल्यंवर्त्ततेयस्याः साबहीभिः प्रौढसखीभिः परिवृतेत्यर्थः॥ यद्य

चं० वृ० ग्रालंभमत्य एवसहायप्रायाश्रनुचरसदृश्या यस्याः सा। प्रायो वयस्यस्तनत्रनेमृतौ बाहुल्यतुल्ययोरित्यनेकार्थः॥ त
३७ थाप्रांतयोः उभयोः पार्श्वयोः पततीर्व्रजनायप्रवर्तितचारुणी मनोज्ञचामीकरदंडसौवर्णयष्टिनी। येचामरवाल
व्यजनेनयामरुतावातेन निर्मिता चालिता अलकवल्लुरियंस्यासा। अत्रवल्लरीउ आदातसमासकृतपश्चादिदं तद्धारण
इत्यत्ययः॥ अन्यथानघृदंतातकप्रस्यात।। यद्वाशेषाद्विभाषेतिवाकपप्रत्ययस्ततः तदभावेरूपं॥ तथाकर्णयोः कु
वलयालंकारं उत्पलावतंसंधारयंती तिकुवलयालंकारधारिणी॥ तथारुचिररुचिनाशोभनकांतिना चंचतीदी
प्यमानचरणयोः पादयोर्नूपुरतुलाकोटीयस्याः सापुनः किंभूता। पुरः अग्रेसरसामाधुर्यवान्रागोगांधारादिर्येषां
तेरागसरागायगांधर्विकाः गायनाः तेषांकंठकंदलकुहराद्विनिस्सरंति निर्गच्छंति यानिसरसगीतानि शृंगाररस
निबद्धगानानि। तेषांयत्स्खालनंतस्यप्रयोगाः व्यापाराः तेषुदत्तं अवधानं चित्तैकाग्र्यंययासाईदृग्विधासतीनेत्र
लोचनमनाक्स्तोकं मीलयंती विगलितवेद्यांतरतदानंदरसनिर्भरतया। संकोचयंती। तथाध्रियमाणं सव्याधा
र्यमाणं मायूरातपत्रमंडलं यस्याः सापुनः कथंभूता मंडलितं आकर्षणाद्वलयीकृतंयन्मदनचापचक्रं कामधनु
र्मंडलं तद्वदुत्कं अत्र क्षाभुवायस्यासासा तदनंतरं यदभूत्तदाहतांचेति। तांचभूपालपुत्रिकां मवलोक्य अस्मि
न्नर्थे विस्मितं साश्चर्यंमनोयस्यासौ विस्मितमनाः कौतुकाकुलितचेताः सन् चिंतितवान्। विचारितवान् अस्मीत्य
व्ययं अहमित्यर्थः। किंलक्ष्मीरिति शार्दूलविक्रीडितवृत्तं। मुरारिपोर्विष्णोर्वक्षः स्थलादुरस्थलात् किंस्वयंल
क्ष्मीरागता। उत अथवा भवानीदेवी गौरीपत्युः शंभोः कोपरिकोपात्स्वणयकलहात् भुविधरायामवतारमकरोत् अव
तीर्णा। मर्त्यलोके एतादृक्‌विशिष्टरूपस्यासंभवादियं कल्पना। इमां भूपालपुत्रिकां पश्यतावलोकयतो मम वदनेता
नेति कामस्त्वामंचेण।। हेतात॥ धातः ब्रह्मन् चक्षुः सहस्रं किंनकरोषि किंनविधत्से लोचनद्वयमात्रेण एतद्दर्शनात्त्वया राम
धातारं लोचनसहस्रं याचितवान् बहुनि यदि नेत्राणि भवंति तदा सम्यगेतामवलोकयामीति॥ अनेनावलोकनीयरम्य ३७

183/1933

रूपाधाधिक्यं द्योतितं॥ किंभूतामिमां श्यामां भोजमदृक्षनीलाब्जसमानपक्ष्मलरोमवतीचलतीविलासं कुर्वती नेत्रे यस्याः
स्या तथाविधां॥ पक्ष्माणिरोमाणि यस्मिंस्तत्पक्ष्मलं सिध्मादित्वाल्लः। अपि चेति पुनस्तस्या वर्णनमेवाह।। इंदोरिति।(
स्रग्धरावृत्तं॥ हे नृप तस्याः सुभगगुणनिधर्मनोहारिरूपादिगुणनिधानरूपाराजपुत्र्या अन्यदपरं किं श्लाघ्यते किंव
र्ण्यते॥ यस्याः भूपालपुत्रिकायाः आस्यं वक्त्रं इंदोः चंद्रस्य सौंदर्यं रामणीयकं तुलयति विहसति। तथा यस्या नेत्रयु
गं कमलं स्पर्धते। अनुकुरुतइत्यर्थं शीलिणं त कमलस्पर्द्धिनी। तथा यस्याः कुंतलाली केशकलापः कालिंद्या यमुना
याः भव्याभंगात्लघुगुरुत्वादिरूपात् विच्छित्त्या यो यमुनेतथाविधैस्तरंगैः कल्लोलैः संभृतमित्यध्याह्रियते विभववि
लासं तुलयति विडंबयति तत्साम्यं प्राप्नोतीत्यर्थः। यथा तरंगेषु वक्रत्वं तथा तदलकेष्वपीति। यद्वा उत्प्रयोजना कार्या
यस्याः कुंतलाली कालिंद्या विभवं। तुलयति किंभूतायाः भव्यभंगैस्तरंगैरुपलक्षितायाः कुत्सा रोपयति कुलयति
तथा यस्याः कापि कुमारिका अपूर्वबाह्यतः वयोवनश्रीस्तारुण्यलक्ष्मीर्जयति सा वा कल्पेन वर्त्तते किंभूता यौवन
श्रीः पुष्पेषोः कामस्य वैजयंतीपताका सर्वं जगज्जयादियं काम जयपताका प्रायानिर्मितेत्यर्थः। पुनः किंभूता यु
वजनान्। तरुणलोकान् उन्मादयति उन्मत्तान्करोतीति युवजनोन्मादिनी॥ ७४॥ अपि चेति।। पुनस्तस्या एव स्तुमा
ह आकारेति॥ शार्दूलविक्रीडितं। तस्याः कुमार्याः। समनोहरो मनोज्ञः आकार आकृतिः। आकार इंगिता कृत्यो
रित्यनेकार्थः। तथा समहिमा अनुभावः। तथा तदुद्भव। ऐश्वर्यं। तथा तद्वयो यौवनं। तथा साकांतिः शरीरच्छविः त
था वपुः सविश्वस्य समस्तस्य विस्मयं आश्चर्यं करोतीति विश्वविस्मयकरः सौभाग्यस्य सुभगत्वस्य भागधेयस्य च
उदयः प्रादुर्भावः। एषामाकारादीनां मध्ये एकैकस्य चिद्वर्णयितुमुपक्रांतस्याकारादेरेकस्मिन् विशेषेण सामस्त्येन व
र्णनविधौ वर्णनाकरणे स एव क्षमः स एव समर्थो भवेत्। यस्य उरगप्रभो रिवन्नोपस्येव जिह्वासहस्रद्वयं भवेत्। यथा उर
गप्रभोः जिह्वासहस्रद्वयं वर्त्तते। तथा यस्य एतावत्यो जिह्वा भवंति स एव। वर्णयितुं क्षमः स्यात्। नान्यः वर्णनीयस्याकारा

चं० टी०
३९

देवहविशेषमयत्वात्। यदातु स्त्रिकः। सहस्त्रं मुखं इति पाठस्तदा सहस्त्रनाब्दौमिति बहुत्व वचनयदाहुः वृद्धाः शा
तराहस्त्रशाब्दो भूयसीं संख्यामनियतामाह तुरिति॥५५॥सापीति॥हेमहानुभावयथात्वमिदानीं मामिह प्रदेशे
अद्भुतं पृच्छसि तथासापि बालिका अर्द्धपथे अर्द्ध मार्गे मीलितं कंचित् अज्ञात ज्ञातिनामानं। उदीचीनं अपर दिक् स
भूतं ततः समयागतं वा उदीच्यं पथिकं दक्षिणस्यां दिशि प्रस्थितं गंतुं प्रवृत्तं संतं आदरेण साभिलाषं पृच्छति मुहूर्त्तमिव
अत्र उक्तशब्दः शोभावाची॥मुहूर्त्तमेकं। तत्र वन्यन्यग्रोधतरुतले विश्रमितुं खेदं अपक्रमेतुमारभत। यत्नमकरोत्।
च पुनः मयापि तत्रैव वस्थितेन सता तेन उदीच्य पथिकेन तस्याः बालिकायाः पुरः कस्यचिदज्ञातनामधेयस्य। उ
दीच्यनरपतेः श्लाघ्यमानस्य गुणैः तूयमानस्य अयं वक्ष्यमाणः कथायाः शेषः प्राप्तः आलापो वा ग्विलासो कथात्रो
पाख्यापः श्रुतः। अन्यस्यां वार्त्तायां अवधानं मया न दत्तं किंतु कथासमासापथिकात्तं। इदं वाक्यं श्रुतं। तस्मिन्स्थितिव
त्तं॥तस्मिन् पूर्व वर्णित स्वरूपं भूपे युवतरुणयेषां पुरुषाणां दृशो नेत्राणि न्यपतन्। निपेतुः तं युवानमद्राक्षुरित्य
र्थः। ते धन्याः पुण्यवंतः। यदनेकार्थः। धन्यः पुण्ययुत इति। किंभूते। तस्मिन् स्थितं ईषद्धास्यापेतं मुखं यस्य सत्तस्मिन्
पुनः किंभूते यूपवद्युगदीर्घं। आयतं भुजाद्वयं यस्य सः तस्मिन्। पुनः किंभूते कंदर्प्पण सदृशः समस्तस्मिन् किं बहुना
किं बहुत्तया॥मान्वमिति शार्दूलविक्रीडितवृत्तं॥हे कुमारि मा त्वं मन्मथस्य मंजरी वल्लरि मन्मथमंजरी। स च युवा भृंगस्त
वैव उचितो योग्यः। मंजरी किल भृंगस्यैव उचिता तथा स युवा तवैव उचित इति। तत्तस्मात् हेतोः अपरं किमन्यत् वच्मः किं
तु भवति। च भवां अभवतौ स्त्रियासहाऽको पुमानह्रः शिष्यते तयोर्भवतोः श्लाघ्यं वर्ण्यमेतत् वक्ष्यमाणं आशास्महे॥
॥आशिषं दद्महे॥ पत उयुवयोः भवतोः भाग्यैः पुण्यैः योग्ययोः त्वं तस्य योग्या स च भवत्या योग्यः इति उभयोः कृचित्त
योः समागमन संबंधन विधेः धातुः विधिः भस्त्वनाया विधिनिर्म्माणस्य यः संकल्पो ध्यवसायः स एव शिल्पं विज्ञानं तस्य
यः श्रमः खेदः सश्रयान् अतिशायेन प्रशस्यात्तु भवतोः संयोगेन विधिनिर्माण संकल्पशिल्पश्रमः सफलो भवत्विय

राम
३९

185/1

र्थः। किंभूतयोर्भवतयोर्भवतोः मानुषत्व भूपणभूतत्वात् माणिक्यमिव यातो मानुष्यमाणिक्यो। तयोर्मानुमाणि
क्या। तयोर्मानुमाणिक्ययोः। ननु दमयंत्याः प्रत्यक्षत्वेपि। नलस्या प्रत्यक्षत्वात्॥कथं भवतोरिति प्रयोगः उच्यते
अत्राप्रत्यक्षमपि बुद्धिकल्पितं नलं प्रत्यक्षमिव मन्यमाना भवतोरित्याह॥५६॥अथासा पथिका नलं प्रत्याह। तन्न
जानदीति॥तादृति सामान्याक्तो न पुंसकत्वनिर्देशः। तं हं नजानेनावगच्छामि। मकः। सकृती पुण्यवान्॥यस्तन उ
दीच्येन अदृगन तस्याः कुमार्याः पुरः अग्रे विस्तरेण। एवं पूर्वोक्त प्रकारेण। वर्णितः कथितः किंभूतायास्तस्याः श्रव
णादेव तस्य पुनः अकर्णनादेव। उल्लसंत उच्छ्वसंतो बहुला अदभ्राः पुलकाः रोमांचा एव उच्चत्वसाम्यात् अंकुरास्तैरुत्त
भित्तं उच्च जातं। अंशुकं चीनां शुकं यस्याः सा तस्याः। एतावता तस्मिन् तस्याः रागातिशयो द्योतितः। उत्तंभितेति स्तंभु
मात्रा धातुः। स्वार्थिकाणि वृत्तः। अत्रांतरे नल आह॥साकस्य दुहिता कृयास्यति। कुत आगतेत्यत्राह। नत्वेति॥नच
मया विस्मयेन आश्चर्येण विस्मृता नष्टा विवक श्चातुर्यं यस्य तादृशेन सता॥कयं कस्य नृपस्यायं कुत्र कस्मिन् प्रदेशे
कुतो वा पुरगत्य स्थितेति प्रश्ना ग्रहः कृतः। नष्ट विवेको हि पुमान न किंचित् प्रस्तुतं प्रष्टुं इति॥कुवलप रंपूर्वं दृष्टं दृष्टपूर्वं
न दृष्टपूर्वं अदृष्टपूर्वं यद्रूपं आकारस्तेन उत्पन्नं जातं आकस्मिकं यत्कौतुकं कुतूहलं तस्य यः अतिरेकः आधिक्यं
तेन ग्रस्तमिताः नष्टाः समस्ताः अन्य अवलोकनादपरव्यापाराः चलनादिका यस्य स तथाभूतेन एकाग्रतया तद्
पावाल्लाकनदत्तचित्ततया ग्रहणपिशाचो न निरूहो गृहीतो ग्रह निरुद्धेन वग्रह निरुद्धः। किल न किंचि ज्ञातयेते
तथा अधवनगतादिणेव। तथास्वेकेनेव। तथासुद्धानेव। मूर्वेणेव। तथामुस्थितेनेव। मूर्छालेनेव। मूर्छामोहः। त
थासंजात संतमसं अंधकारं यस्य मनोनेव अवसंनं धैर्य उतिसं पूर्वोक्तस्य भसोऽङ्च। तथा विपणगरण विघूर्णिताथा
गितः तेन विविपिविगावर्जित शरीरेणेव। तथास्तोभश्चपरा व्याघातस्तेन वभया तस्यां बालायां गतायामपि तेनानेन पथिके
न सहतत्रैव तस्मिन्नेव न्यग्रोधतरुतले सुचिरं चिरकालं आस्थितं आसीत् तत्रैवावस्थानं कृतमित्यर्थः॥तदितियेन

चं०टी०
३९

मेव्यअद्भुतंपृष्टंनत्तस्माद्धेतो:॥हे आयुष्मान् चिरंजीवि नृप: अद्भुतावलोकनरूप: स्वस्यवृत्तांतोवार्त्ताकथित:॥म
याचतस्यांदक्षिणस्यांदिशिसकलजनानां आल्हादकारित्वात् ज्योत्स्नेवयासा तथाभूतयातया बालयादृष्टयाअ
स्मिन्नपिउदीच्यदेशेनिवसपजनानांसमस्तलोकानांनयनान्येवकुमुदानितेषुविकाशकृत्वादिंदुरिवय:स:तेनत्व
यादृष्टेन।यतद्द्रष्टव्यंप्रेक्षणीयंतद्दृष्टं अत:परंनकिंचिच्चारुदृश्यमस्तीत्यर्थ:।दृष्टेनेत्यत्रअर्थवशात् विभक्तिपरिणा
मेन दृष्टयेत्यपिद्रष्टव्यं॥चपुनर्मेमम श्लाघ्यं जन्म अभूत॥तथाचक्षुषीनेत्रेकृतार्थेकृतकृत्येसफलेजाते।तथाप
रिभ्रमणस्यपर्यटनस्यप्रयास:सफल:संपन्न:यद्भवतोरवलोकनंजातमिति॥तत्तस्मादिदानींअधुनाअन्यदपरं
किंचिच्चिंतनस्वविषयगमनायत्वंदेवयानायमांअनुजानीहि॥इतिपूर्वोक्तं॥अभिधायउक्त्वाव्यरंसीत् विरराममौ
नंश्रिश्रायेत्यर्थ:राजानलोपिएततपथिकोक्तमाकर्ण्यचिंतितवान॥स्त्रीमाणिक्यानि शार्दूलविक्रीडितवृत्तं॥सवि
षयादेशा:स्त्रियएवमाणिक्यानिरत्नानितेषांमहाकर:महाखानि:उत्पत्तिस्थानंतथाअयंपाथोपितथ्यवाक्सत्यव
च:तथाविधेधातुर्व्यापारोपिचेष्टापिविचित्रारचनानिर्माणंयस्मिन्सतथाविध:एषांमध्येतत्किंयन्नसंभाव्यते
नकल्प्यतेकिंतुएतत आश्चर्यमद्भुतंयतनदृष्टोरूपविभव:सौंदर्यलक्ष्मीर्यस्या:साअदृष्टरूपविभवाइहकुविधापि
कांताप्रियाप्रिंइतिनान्मैवाकर्ण्यमानासतीउन्नतंधीरंचेतोयस्यासौउन्नतचेतास्तस्यममममनोनिम्नंकुरुतेअभिल
षणीयत्वात् लाघवास्पदंविधत्तेउन्नतस्यनिम्नीकरणंदु:शक्यमितिविरोध:॥५८॥अथमनसोनिम्नीकरणमेवाह
॥तथाहीति॥ नानेत्रेति॥शार्दूलविक्रीडितवृत्तं॥तस्याबालाया:स्वरूपमेवामृतंतद्रूपसरूद्धारंवारं नेत्रएवअ
ञ्जलि:नावाकृत्याकरद्वयन्यासेनततोनिपीतंनदृष्टं।अत्यतादरेणावलोकनंपानमुच्यते॥अमृतस्यहिपानोचि
तत्वात्॥तथाचपुन:मयातस्या:नामचाभिधानं अन्वयसोयं अनुरागइतिपदमाग्रेपियोज्यंवंशास्तोववपल्लव: राम
किसलयंसोपिनकर्णयोरवतंसीकृत:कर्णपूरीकृत:पल्लवस्यकर्णावतंसीकरणमुचितंअघ्रापितनामान्वयोनअ ३९

187/1933

तावित्यर्थ:॥यद्यथाअयालोहंकर्तृचुंबकाश्मकंलोहाकर्षकमणिंकर्मबलात् दूरतएवचुंबति।आश्लिष्यतित
द्वत्तथाएतदपिममनस्तस्यांबालायांधावतिगच्छति चित्रमद्भुतमेतत् यदिनामस्वरूपावलोकननामान्वयश्रवणे
चमनोधावतदात्किंचित्रंपरमेतदाश्चर्यंयददृष्टस्वरूपायां।अश्रुतनामान्वयायामपिमनोगच्छतीति॥किंभूतंमन:तर्जि
२ तंतिरस्कृतंधैर्यंधाम्नातायेनततनर्जितधैर्यंत्यक्तलोपालुषं॥५९॥सोयंदुर्लभेषुदु:प्रापेषुप्रियारूपेषुवस्तुषुअनुरागोभिला
ष:पुंसांअदरंदरंविना अत्वारुत्र असमाधि,क्षेरसत्यस्वाख्यंस्यादेवपरमिदंक्षराभावेपिसोयमनुरागइतिपदमाग्रेपि
योज्यं।तथाअदेगेत्यंदारिद्र्यंविनापिदा:स्थंदु:खेनावस्थायितंअन्यद्दौस्थ्यंकिंचनत्वंदेगत्येसतिभवति।इदंचतदभा
वेपितथाअतिपात्यदंविषभक्षणमंतरेण आघूर्णनंमूर्छनविषास्वादेहिअघूर्णनंनभवत्येवपरमिदंविषास्वादाभावे
तथाअन्याध्वसंभ्रयंविनाकंपनंभयेसतिरकंप्यतएव।परमिदंभयमंतरेणापितथानविद्यतेआत्मन:स्वस्यविक्रयो
विक्रीणणंयस्मिन्तत् अनात्मविक्रियंपारवश्यंपारतंत्र्यं।अन्यद्धिपरतंत्र्यंआत्मविक्रियेसति भवतिइदंचात्मविक्रियं
विनापि॥तथानविद्यतेजरावयाहानिर्यत्रतत् अजरंजाड्यंमूर्खत्वं अन्यज्जाड्यंजरयाभवतिजरायांप्राप्तायांबुध्यभा
व:संजायते।परमेतज्जरांविनापितज्जाड्यंयेननकिंचिज्ज्ञातये॥तथाविद्यतेइंधनंय यत्रतत् अनिंधनंक्षलनंदीपनंअन्य
ज्ज्वलनमिंधनेनभवतिइदंचतदभावेपि॥तथानलग्नोग्रहोभूतादिर्यत्रतत् अलग्नग्रहंउन्मादनंउन्मादउन्मत्तताअन्यदुन्मा
दनंउन्मादउन्मत्तता।अन्यदुन्मादनंग्रहेलग्नेसतिस्यात इदंचअलग्नग्रहं।तथानविद्यतेवात्याया:वातसमूहस्यआ
घातआस्फोटनंयत्रतत अवात्याघातंउद्भ्रमणंइतस्ततोमनोदलनरूपाभ्रमि।अन्यदुद्भ्रमणंपर्णादेर्मंडलाकृत्वाउर्द्ध
गमनंवात्याघातेनभवति।इदंचवात्याघाताभावेपि॥तथानविद्यतेमौनंअभाषणंयत्रतत अमौनंमौक्यंमूकता।अ
न्यन्मौक्यंमौनेसति भवतिइदंचमौनाभावेपि॥तथानदीनेशब्दग्राहकेश्रुतीकर्णौयत्रतत् अहीनश्रुतिइदृशंबाधिर्यंब
धिरता अन्यस्मिन्बाधिर्यंश्रुतिदीनेभवत:परमिदंअहीनश्रुतित्वेपि॥तथानष्टदृष्टीयत्रतदनष्टदृष्टिकंअंधत्वंअ

चं०रू०
४०

न्यदं धत्वंदृष्टांनय्यायांभवति।परमिदंदये:गङ्गविपिकामाधानेनपश्यतीतिव चनात्तथानस्खलिता:प्रतिहता
मनोरथा अभिलाषायत्रतेन अस्खलितमनोरथंमन:सोभनं अन्यत्रमनसो आगमनं।अन्यत्मनस्तेभनंस्ख
लितमनोरथत्वंभवतिइदंच अस्खलितमनोरथत्वंपि॥तथानविद्यतेमंत्रो महावीराादिर्यत्रस:अमंत्र:आवज्ञा
व्यंतरादेर्मनसिप्रवेश:अन्योद्यावज्ञामंत्रस्मरणाद्भवत्ययंतुमंत्राभावेपि॥यद्वा अमंत्रइतिनमंत्रगम्यइत्यर्थ:अ
न्याद्यावज्ञा:मंत्रसाध्याभवत्ययंत्वनुरागरूप आवज्ञोनमंत्र:उामइनभाव:।स्मरातुराणांहिप्रियाया अप्राप्तावेता
अवस्थाभवन्त्येवेति॥रुफस्थिता:स्वरूत्वावरुद्धायांस्थितायत्रनास्त्यपिदुर्जनइवदृ:खोत्पादकत्वात् खलइवय:स:
तस्मिमनो नन्मनमनोभवायसर्वथासर्वप्रकारेणनम:प्रणामोस्त्वदुर्जनस्यापिनमस्करणीयत्वेतत्तयस्यमनोनन्मन
एवंविध:पूर्वोक्तोव्यापार:श्वश्रूइतिमनसिअवधारयन् चिंतयन्सर्वांगेभ्य:सकलप्रतीकेभ्य:भूषणानिहारा
दीनि अवतार्य उत्तार्य तस्मैतद्वार्त्तानिवेदिने पथिकायसदयंसकृपंयथाभवतितथा अदात् ददौ।चपुन:तैस्त्वर
कृतावेदकगत्वापिवाक्य:कंचित्समयंकालंस्थित्वा।अथअनंतरमिमंतत्कथाकथकंपांथंकथमपिमहताकष्टेन
प्रस्थितंप्ररूढानमतिकृत्यपथाप्रस्थितंयस्मदेशायप्रस्थिताभूत्तंदेशंप्रयापामासमुमोचयाहिस्वंस्वदेशमिति
तस्मिन्प्रेषितसतिस्वयमपिराजानल:तत्कालेतक्षणादेतगलेअर्धमर्धमीलिते:समवेत:पार्पार्द्धकपरिजने:
अनुगम्यमान:अनुस्त्रियमाण:निशावासंनिजहर्म्यंअयासीत।अगानकिंभूते:पापर्द्धिकपरिजने:सोद्वाणि साश्र
तान् आलोतिमृगशिरांसि।हरिणमस्तकानियेपुनस्तथाविधादस्ताय पातेन:।तथास्थवणासकृर्यां चित्रस्यचित्रकायस्य
स्मिकांत्वचं उनस्कंचमृगयापियोगि।पाशादिवहंति।यततथाविध:आर्द्राशब्दोभाववचनात्कृत्तिवराजानक्षत्राणि
वयथाराजातस्मिन्‌ चंद्रापि तस्मिन्‌ ज्योतिषप्रसिद्धकालेकलासमदे।अस्तनीलक्षणेयदेतगलेतत्रमीलिते:नक्ष गम
त्रैरनुगम्यमानोनिशावासंवारुणींगच्छति।किंभूतैर्नक्षत्रै:सह आर्द्रयानक्षणोत्रेवर्त्ततइतिसार्द्रैमृगशिरोहस्त ४०

184/1453

श्वनसमंपुते:॥तथा श्रवणश्चचित्राच।श्रवणचित्रं।समाहारद्वंद्व:सह श्रवणचित्रेणवर्त्ततेइतिसश्रवणचित्रास्ता श्रता:कृ
तिकाश्च।तासामुपस्कारंममवायंवहंतियानितानितथानि:।तत:प्रभृतीव।यहिनि।तद्वार्तापथिकात्श्रावतदिनादारभ्य:हृ
घाद्यानितिशार्दूलविक्रीडितं॥धीरस्यापिदृढस्यापि अस्यनलस्यमनसएवतृणकुटीकोणांतरालंकंपमाना अमर्थ्यंतस्मि
नचलत्वस्यपरवशोस्त्वाधीरेग:प्रतिक:साधनभूत:अनंगएवअनलोवन्हि:अनंगानलो मनाक्स्तोकंलग्नइतिविभाव्यते
ज्ञायते।परवशगत्वेहेतुमाह।कथंभूतस्यास्यहद्यानिमनोज्ञानियानिउद्यानानितेषांसंबंधीयोमरुद्वायुस्तेनतरंगिताउल्लसि
तोत्कंठायासन्तिस्यात्मोरवेदनकुंगांशाविनां अथ:अधोभाग अनल्यानिबहूनियानिसरोजीनीवनदलानिपद्मिनीषंडपत्रा
णितेषांप्रायोबाहुल्यंविधृतयस्मिंस्तनतथाविधेपितल्पेशय्यायांखिन्न:खेदातुनआत्माशरीरंयस्यसतस्य।तत्रशायितोपि
नरतिंलभतइत्यर्थ:।अन्यस्यापि।यस्यकस्यचिदंगअग्निलग्नोभवति॥सकिलईदृग्विधशीतलप्रदेशगतात्राते॥तथास्या
पिमनसिकामाग्निलग्नइतिसंभाव्यते॥हृदयस्यबंधनहृद्यं॥६०॥एवंअमुनाप्रकारेणअस्यनलस्यअर्थेतिउच्छ्वासप्रांते
मंगलार्थ:।अनंतरंवायुनरपिभयोपितांदमयंतीं अभिज्ञानंतीतितदभिज्ञास्तान्पांथसार्थान्पथिकसमूहान्प्रतिपथंमार्गं
प्रतिदमयंतीवार्त्तामित्यध्याक्षियतद्विकर्मकत्वात्पृच्छ:पृष्टतस्तस्यनलस्ययून:क्रमेणपरिपाट्याप्रावृषेण्या:प्रावृषिकावृ
र्षाकालीनावासरादिनानियांतिगच्छंति॥प्रावृपिवर्षनोभव:प्रावृषेण्य:प्रावृषएण्यप्रत्यय:किंभूतस्यतस्यहरस्यशंभोर्य
श्चरणसरोजद्वंद्वंतस्ययामुद्राप्रतिबिंबंसैवांकोलक्ष्मसमौलौकिरीटेयस्यसतस्य।शंभुपादपद्मद्वयप्रतिमांकितत्वात्तत्कि
रीटस्यकिंभूतावासरामनदस्यकंदर्पस्ययोमदोदर्प:तस्यनिवासाआवासास्तदुद्दीपकत्वात्तदिवसानांमालिनीवृत्तं॥इति
वाचनाचार्यश्रीप्रमोदमाणिक्यगणिशिष्यपंडितश्रीगुणविनयगणिविरचितायांश्रीत्रिविक्रमभट्टविरचितश्रीदमयंतीक
थाविवृतौप्रथमउच्छ्वास:॥उच्छ्वासइतिगद्यबंधांतरउच्छ्वासइतिसंज्ञा।यदनेकार्थ:।उच्छ्वासमीपनेश्वासगद्यबंधांतरेपिच
ति॥ ॥अथद्वितीयोच्छ्वासव्याख्याविधीयते॥अथेति।अथानंतरमितीतिसतिसमहिपतिर्नल:कदाचित्समासन्नवने

बं०वृ०
४१

निकटकाननेविहारिविचरणंशीलंयत्किन्नरमिथुनंतेनगीयमानंरागविदुषणोच्चार्यमाणमिदमितिवक्ष्यमाण
मनर्गलमश्राम्यश्राकर्ण्यअशृणोत।श्राकर्णितवान्।स्त्रीपुंसयोश्चयुग्मंमिथुनंपरिकथ्यतसद्भिरितिहलायुधः
किंविशिष्टोमहीपतिःमदनकमलदलोत्पादनोत्पन्नगर्वेणकलामधुरस्वरोयेकलहंसाराजहंसास्तएवहासस्तन
हारिण्यांरम्यायां॥तरुण्यामभिनवायांआगतायांप्रवृत्तायांशरदिशरदशरत्कालेउत्सुकः।उत्कःशरदिकस्यामि
वआगतायांरागात्स्वयंप्राप्तायांतरुण्यांयुवत्यामिव।उत्सुकइत्यत्रापियोज्यं।किंभूतायांतरुण्यांमदनक्षोभनयान्तर
णीमाद्यकूजत्कलकलःकोलाहलोयस्यांसानथा।शुभ्रवानहंसापमाहासमदरोस्मिनमुक्तालस्तस्तोऽस्यामितिमत्व
र्थीयकर्मधारयः।वरंमत्वर्थीयात्बहुव्रीहिरितिप्रायिकमेतत्।तेनात्रकर्मधारयः।किंविदधानःअकुर्वाणःकांरतिंचित्तास
क्तिं।कासुवर्षासु।किंभूतासुगतप्रायासुगताःप्रायाबाहुल्यंयासांताःतासुस्वल्पशेषासु।पुनःकिंभूतासुवर्षासु
अवगलन्विस्रंसन्बहलानिविरलयःपरिमलआमोदस्तेनमिलन्त्यःसंभवद्यद्दलिकुलंभृंगश्रेणिस्तेनआकुलितानि
व्याप्तानियानिकुटजाश्चकदंबाश्चतेषांकुसुमानितान्यवकर्णपूराउत्तंसास्तैःशून्याःनिरहितानिकाननानियासुतास्तासु
।वर्षोदयाद्वनंतेषांपुष्प्यणात्।तदानींनुगतप्रायत्वात्तासांतदसंभवः॥तथाविश्राम्यद्विरमतमदनमुखराणांवाचाला
नांमयूरगणानांयास्मनावली।निकराश्रेणिस्तस्याःकलमधुरंक्वणितंशब्दितंयासु।वर्षोदयेहि।केकायंते।नप्रांतेमदा
भावात्।तथाविरलतरंक्वचित्क्वचिद्विद्यमानंतडिल्लतानांललितंमनोज्ञंलावण्यंसौंदर्यंयासुतासुविद्युदुद्योतासु।त
थानिगतात्र्यपतद्धंसद्विजानामितरपक्षिणांपंक्तिश्रेणिर्यासु॥तथाप्रांतत्वात्पततोवृंदयतःपयोधरामेघायासुतथा
क्षीणानिप्रभः॥शुक्रास्यापूर्दायासु।वर्षासुकास्विव।वृद्धास्विव।तदातासुरतिसंभोगमकुर्वाणः।किंभूतासुवृद्धासु।त
प्रकृष्टं।अपमिषफलदंवंयासांताःतासु।तथाकुसुमैःपुष्पदामभिःकर्णपूरैश्चशून्यंरहितंकुतिरःआननंचमुखंयासांता
सासु।तथाविश्राम्यन्मदमुखरमधुरस्वरंरसनावल्याःकांच्याःक्वणितंयासु।तथाविरलतरंतडिल्लतावत्ललितंमधुरं

राम
४१

गविन्यासःलावण्यंचलोचनलेह्यंकमनीयगुणोयासांताःतासु।तथाव्यपतद्धंसशुभ्रदंतराजिषु।तथापत्तकुचासु॥तथा
क्षीणंगर्भसंभवाभवान्विनष्टंशुक्रंपुंवीर्यंयासु।नपुनःक्षीणानिरस्तंवीर्यंयास्विति।व्याख्येयं॥पुंसांवीर्यंस्त्रीणांरजः
इतिश्रुतिः।अतएवनविद्यतबलंवीर्यंश्रासामितिअबलास्ताःनाद्याः।कांचीपक्षेनपरंतालव्यादपत्याप्यत्तितथाच
विश्वप्रकाशःरसनाकांचिजिह्वयोरिति।रसतितांरसनारसकांतासेत्र्यइत्यमरटीकामपि।कुसतिश्लोकत्रयम
शृणोदित्यादि।कुसुमिताःपुष्पितायेसप्तच्छदास्तेषांछायासुकंठीरवकदंबकंसिंहवृंदंविस्फूर्जतिसतिआस्फालनंकुर्व
तिसति।किंभूतंकंठीरवकदंबकंरोषेणउपिताउच्छ्रिताये।केसराःस्कंधरोमाणितैःकरालारौद्रःकंठोग्रीवायस्यतत्त
थातस्मिन।किंभूतासुछायासुसंधानंसंधिर्मसादृश्यमितियावत्द्विरदमदगंधस्ययत्संधानंतेनवासितासुसुगंधि
षुद्विरदमदगंधसंबधावसितास्वितिपाठेद्विरदमदगंधस्यसंबधादवसितासुद्विरदमदगंधायमितिप्रत्यभिज्ञयाज्ञा
तासुशरदिसप्तच्छदाःपुष्प्यंतितेचसुगंधयः।ततोगजभ्रांत्यासिंहास्तेरोषंविस्फूर्जितंकुर्वंतिइतिभावः॥पुनःकथंभूतेहं
समंडलेपुसितच्छदश्रेणिषुगृहदीर्घिकासुगृहवापीषुयामृणालिकाःकमलिन्यस्तासांयत्कांडंनालंतस्यखंडनायया
सौविरामोअनंतरानिरत्निरर्थोन्मादस्यवेतनयद्वागृहदीर्घिकामृणालिकाकांडखंडनस्यपाविरामोनिवृत्तिस्तेनर
मणीयंरम्यंयथाभवतिभवंतितथाउन्मदत्सुकूजत्सुमत्सुरिखत्वारिखत्वामृणालंचर्वतितत्कषायसंशुद्धकंठाश्चनादंकु
र्वंतीत्यर्थः।अतएवकिंभूतेषुशरत्समयस्यशरत्कालस्यप्रवेशेसमागमनेमंगलमृदंगइवयेतेतथातेषु।अन्यापियदाराज्ञादि
रागच्छतितदामंगलमृदंगावाद्यंते।तथाशरत्समयस्यप्रवेशेअभिनंदंतोराजहंसाएवमंगलमृदंगलमृदंगाइति।पुनःक
स्मिन्सतिवनस्थलबंधुबंधुरामनोहरायावरकानांकुसुमसमूहःपुष्पसमूहस्तस्मिन्उन्मिषतिसतिविकसतिसति।
उल्लेख्यते।स्मरस्यपंचशरनिकराःउन्मादनमोहनतापनशोषणमारणाख्यास्तैःनिर्मथिताहतायेपांथाःविरहिणःपथिका
स्तेषांप्रहारागतक्षतस्थानात्यो।रुधिरनिष्पंदोरक्तक्षरणंतस्ययोबिंदुःसंदोहस्तस्मिन्इव।बंधूककुसुमानांलोहित्या

191/1933

चं०टी०
४२

द्विरदिजनरुधिरत्वेनापमानं। पुनः कासु। सतीषु। निरुत्तंकादननाभावान्निर्भयाये शुकास्तेषां यत्कुलं समूहः तस्या
या आवल्यः पंक्तिस्तनया श्रेणयस्तासु प्रसरंतीषु प्रवर्तमानासु सतीषु॥ किंभूतासु द्वारलक्ष्म्याः प्रवेशो वंदनमालातो
रणापरिमंगल्यदामवत्यास्तासु। अन्यस्यापि नृपादेः प्रवेशो वंदनमाला बध्यत एव तथा द्वारलक्ष्म्याः प्रवेशे शुकपंक्त
य एव वंदनमालायंते। पुनः कासु सतीषु पक्वस्य कलमस्य श्वेतशालेः पालिका रक्षका या बालिकास्तासां या हर्षगीतयः
प्रमादाद्रागसंबंधवागुल्यास्तासु श्रूयमाणासु सतीषु किंभूतासु स्मरराजस्य कंदर्पनृपस्य राज्ये एकातपत्रत्वे विजयघो
षणा इव यास्तासु अन्यस्यापि राज्यप्राप्तौ जयघोषणा क्रियते॥ तथा शरदि स्मरेण राज्यं प्राप्तं। तत्र तद्बालिकागानं जयघो
षणाप्रायमिति। पुनः कसु नीरजनीरजःसु नीलोत्पलेषु उन्मीलत्सु विकसत्सु विमलेषु किंभूतेषु शारदश्रियः शरल्लक्ष्म्याः
कटाक्षा इव भ्रूविक्षेपा इव यतस्तथा तेषु विकसान्नीलकमलानि शारश्रीकटाक्षा इति पुनः कसति। षट्चरणचक्रवाले भ्रम
रवृंदे क्वणति सति गुंजति सति किंभूते वर्षावध्वाः प्रस्थानपटह इव उच्चलन पणव एव तस्मिन् अन्यापि नृपादिर्यदा चलेत्त
दा प्रास्थानिकः। पटहवाद्यत एव तथा वर्षावधूः रस्थिता तत्र आमोदभृंगाः पटहवादनकृत्यं कुर्वंतीति। पुनः कसति एवंविधे श
रत्समये जातमिति किंभूते शरत्समये घनः एव मेघ एव तिमिरं तस्य यो विरामः प्रसरणं तेन रमणीयो रम्यस्तस्मिन्। शरदि मेघानां निरस्त
त्वस्मिन् उदयप्रभात इव। किंभूते प्रभाते घनं निबिडं यत् तिमिरं अंधकारं तस्य विरामेण रमणीयं तस्मिन्॥ पुनः किंभूते जलनिधिशेषवाधि
रेव शायनं स्थानं तत्र शाते। भीक्ष्णमिति। जलनिधिशायन शार्ङ्गीयः शार्ङ्गी विष्णुस्तस्य निद्रां यो हरतीति जलनिधिशायन शार्यो यः शा
र्ङ्गी विष्णुस्तस्य निद्रा यद्द्रुहतीति जलनिधिशायनशार्याया॥ इति निद्राद्रुते तस्मिन् शरदि प्रातः सायाह्नेर्जागरणात् प्रभातेपि निद्रा
द्राह॥ पुनः किंभूतानि द्राणि विकस्वराणि सांद्राणि घनानि सरसानि समकरंदानि यानि सरोजानि पद्मानि तेषां राज्या प
यागन्निंतसरो यस्मिन्सतथा तस्मिन् शरदि पंकजनामुत्पतप्रभातेपि विनिद्रसांद्रसरोजराजिरंजितसरस्त्वं च भवतीति शारत्प्रभा
तयस्त्रिभिः विशेषणैः साम्यं दर्शितं अथ श्लोकत्रयमिवाह॥ धन्या इति शरदि शरत्काले धन्याः पुण्यवंतः पौराः पुरनिवासि

गम
४२

193/1935

लोकाः प्रासादान् हर्म्याणि। रूपीवलाश्च कर्षकाः केदारान् क्षेत्राणि सेवंते। आश्रयंतीति किंभूताः संत उभये स्त्रीणां सखायो
मित्राणि स्त्रीसखाः स्त्रीभिः सहिता इत्यर्थः। राजाह स्वविभ्यचन्॥ किंभूतान् प्रासादान् प्रोल्लसंत्यो दीप्यमाना श्चित्र
शालिकाः सालस्थाभूमिका येषु ते तान् किंभूतान्। केदारान् प्रोल्लसंत्यश्चित्रा बहुविधाः शालयो येषु ते तथाविधान्॥१
कुतः स्त्रीसखा इत्याह॥ नमिता इति॥ अनुष्टुप्॥ हि यस्मात्कारणात्। शरदि। दारपुत्रकलत्रेषु केन निस्पृहा निरभिलाषाः स्युः॥
अपि तु न केपि। सर्वेपि स्त्रीषु साभिलाषा भवंतीत्यर्थः किं कुर्वंतः। फलभारेण नमिता वक्रिता कुटलीभूता नमिता स्तोक
वक्रा इत्यर्थः॥ केदारपुत्रेषु शालिमंजरीः पश्यंत अवलोकयंतः तद्दर्शनं हि उद्दीपनविभावः। अत एव कामिनो पुसा
भिलाषित्वं॥२॥ प्रावृषमिति वृत्तं। ईदृक् विधा प्रावृषवर्षाकालं शरदं च शरत्कालं रमणीयत्वाद्बहुधा पुनः पुनर्विलोक्य कोन
रपुरुषो नात्मकः प्रियामिलनाय नोत्कंठितः स्यात्। अपि तु सर्वोपि किंभूतां प्रावृषं आकाशं हरतीत्येवशीलां तां मेघैः कृत्वा व्याप्त
तिरोधायिनीं किंभूतां शरदं काशैः काशपुष्पैर्हारिणीं मनोज्ञां तदा। नीं तेषामुत्पत्तेः। पुनः किंभूतां प्रावृषं नीरजसं निःपांसु
पुनः गतामतिक्रांतां शरदं नीरजैः पद्मैः संगतामन्वितां॥३॥ अनेन श्लोकत्रयेण दाराणां यः परिग्रहः स्वीकारः तस्मात
पराङ्मुखोपि विमुखोपि कः स्त्रियं परिणेष्यातीत्यभिप्रायवानपि नलः उत्तुंगमुत्पन्नतरं शृंगारशृंगं शृंगारगिरिशिखरं।
आरोप्यमाणो नीयमानः शृंगाररसनिर्भरं क्रियमाणस्तदेवोद्यानं यस्मिन्नुद्याने स पथिकैर्मीलित। आसीत्तदेव वनं उप
सर्तुंगंतुं आरभत। आरेभे॥ किंभूतेन श्लोकत्रयेण॥ मूर्छनाभिः स्वरायाम् मूर्छना गलनालकृत घोलनास्वरसारणा तासां यत्तर
गा परंपरा स्तरंगितानि व्याप्तमानानि अक्षराणि वर्णाः यस्मिंस्तत्तेन। तथा श्रवणपथे कर्णमार्गे प्रथमपूर्वं प्रियातिथिरिव। वल्ल
भपथिक इव। यत्र श्रांतस्मिन् पथिको यथापूर्वं पथि प्रवर्तते। तथेदं श्लोकत्रयं नलस्य श्रवणपथे पथिक इव तदानीमेव प्रव
त्तं॥ ननु पूर्वं कदाचिच्छ्रुतमित्यर्थः॥ अत एव प्रियातिथिसमानत्वं तथाविधवहिषमाः दुःपरिमाणो ये विषयाः शब्दादयस्तेषां
वैरस्यनियरवादत्वे यद्भूतं एतान् भोक्ष्य इत्येवं रूपं तदेव प्रनतिवीरत्तकृन्निनस्तीक्ष्णधारः कुठारः परशुरिव यत्र तथा तस्मि

नएतस्मिन् श्लोकत्रये श्कतांविपर्यां विरक्ततानं निवर्ननंतइत्यर्थः॥ किंभूतमुद्यानं। अमंदोबहलो योमंदारमकरंदानां
कल्पवृक्षपुष्परसानां आमोदः परिमलः तेन मत्तादुन्मादं प्राप्ता ये मधुकरास्तेषां यो मधुरझंकारस्तेनरमणीयं रम्यं मधुपान
मत्तानां मधुपानां मधुरं तत्र गुंजतीत्यर्थः। ततईदृक् विधेन वनमारुतेन। उत्फुल्लकितारोमांचितानतनुर्यस्य। गईदृक् विधः
सन नलस्तां कमल्यं अंतरं वनमध्यं अतिक्रम्य देवत्यामंत्रितवाग्स्त्रीमुखवर्ननेनापिइदं द्व्यर्थसाधकः श्लेषः। मिति
भंगश्लेषाक्तिदक्षया वनरक्षिकया कथ्यमानानि नवविनोदस्थानानि॥ काननकौतुकस्थानानि। अवलोकयांचक्रा
र। व्यलोकयदित्यन्वयः किंभूतेन वनमारुतेन। प्रथमं पूर्वं सन्मुखमभिमुखं प्रीवितावस्थितः समागतस्तेन। तथा
चलंति वायुना कंपमानानि। यानि चंदनानि गाढार्थंतरवस्तेषामामोदन परिमलेन नंदयति आनंदयतीति। चलच्चं
दनामोदनंदीतेन। तथा अदाल्लनवेगेन तरुणीवेपनरहसा विचस्ताभया कुल्यायाः कुसुमिततरुशिखरेषु पुष्पितत
रुशाखाग्रेषु। सुमाः शायिता कस्श्रामणसंभागखेदेनखिन्नाः किंनर्यः॥ अतएवताभिः निबिडतरं गाढतरं परिरभ्यमाणा
आश्लिष्यमाणाः यत्किंनरास्तैर्नमस्कृतेन। प्रणतेन अनाय। संतासां संयोगविधानात वायोरुपकारित्वेन नमस्करणी
यत्वं। तरुशिखरेषु नाः स्फुरत श्रमखिन्नाः स्फुताश्चासन्। ततो वायुवेगेन भीताः सत्यः प्रियानालिलिंगुरित्यर्थः याः कम
लदीर्घिकाः रम्योसवाप्य सौधां। तरंगोत्संगेषु वीचिक्रोडेषु तरुणानि वनानि यानि तामरसानि तेषां योरस विसरो मकरं
दपटलं। तस्य उत्करेण उत्कमनेन हारी मनोहरस्तेन इहतात तस्या डमनं घटतएव॥ तथा यौवनमदेन निरुद्धा व्याप्ता यानेष
ध्यानिषधदेशोत्पन्नाः स्त्रियस्तासां या धम्मिलवल्लर्यः सयताः केशास्तेषां यश्चलनविलासः इतस्ततो दोलन लीलास्तस्य
ला नस्यलासकानर्तकः तेनयथालासकेन नर्तकी नृत्यते। तथा तेन नैषधी धम्मिल्लवल्लरी नर्त्यतइत्यर्थः॥ अथव
नपालिका यदवादीत्तदाह। हेदेव हे नृप भवद्वैरिवधूवदने त्वदरिस्त्रीमुखे गंडस्थलरूपस्य अलंकार मंडनं। कुर्वतिया
सा: कपोलफलकालंकारकारिण्या लोध्रस्य विलेपनरूपस्य लतामंडनवल्लयो न भांति। नशोभंते। किंभूते वदने अरंत्र

175/1933

त्यर्थं। गतानष्टाकस शोभासौंदर्यं यस्य तत। तस्मिन तथा अगरुद्रवेण चिताः व्याप्ताः चंदनद्रवस्य पत्रभंगाः पत्रवल्यो न भांति।
नशोभंते॥ किंभूते तथा अलिकेललाटे रचितलिलकं विशेषकं न भाति। तत्वभात्वदरिस्त्री मुखवासमुच्चये घनसांद्र
मंजनं कज्जलं तस्य यष्टिः शलाका दृष्टिपथलोचन मार्गं नावतरति नायाति लोचनयो रंजनाय न लगतीत्यर्थः। तथा अभि
रम्याः संस्कृताः नीलतमाः प्रकर्षेण नीला अलकाः कुटिलाः केशाः दृष्टिपथं न अवतरंति। स्नानसमारचनाद्यभावाज्ज
टाजूटीभूतास्संतो विलोक्यंत इत्यर्थः॥ तथा भवद्वैरिवधूवदने। नताबुलं दंतुतया विद्यते यस्यासौ तांबुली। इनंतः॥ रागा
अरुणिमा अधरास्यास्तीति अधरी। ईदृग्वान् ओष्ठसंबद्धः कृतः। नता भर्तृविरहात्तांबूलं स्वादंतीति भावः क्रमुकफलपत्र
चूर्णसंयोगस्तांबूलं तथा त्वदरिस्त्रीमुखं शाकाल्स प्रलापमनोदा: स्वाशातंएतत अलंअनर्थः। पल्लवितं प्ररुद्धं दृश्यते
पल्लवितशब्दो लक्षणया प्ररूढार्थः॥ वने च सहकाराम्रतरुलपाषाणस्थली भूषणालोध्रस्य तरुविशेषस्य लताः शाखाभां
ति। किंभूते वने। नारंगतरुभिः कृतशोभे। तथा च वन नागस्थाद्रिहिभ्योरुचिताश्च सीष्टाश्चंदनतरोः पत्राणां भंगा विशेषा भां
ति। तथा वने नालिकेरैस्तरुभिश्चितो व्याप्तस्तिलको भाति। तथा नवानवीनां शनस्य शाखिनो यष्टिः प्रकांडो॥ दृष्टिप
थमवतरति॥ तथा वने नीलानीलवर्णाः ह्रस्वास्तमालास्तमालकाः ह्रस्वकः पश्चात्कर्मधारयः। अतएव नाभिरम्या ना
भिद्भा इति भावः। वीक्ष्यंते तथा वने तांबूलीनां नागवल्लीनां रागः प्रसक्तिः नाधरीकृतो न हीनकृतो दृश्यते। स्थाने स्थाने
तासां सद्भावात्। तथा पल्लवितं जातकिसलयं अशोकानां जालं स्वडदृश्यते॥ पुनराह। हेदेव इतश्च अस्मिन्प्रदेशे। स्फुर
चितानिर्मिता क्रीडापर्वतः कलिशैलो दृश्यते। कइवकांचनगिरिरिव मेरुरिव सचकीदृशः सरोदैर्वश्चितो व्याप्तः हे नृप इत
श्चवीक्ष्यस्व। नखंडिताः स्फोटिताः प्रवालाः पल्लवाः यत्र तत इदृशं बालमालवनं नवीनशालतरुकाननं वर्त्तते किमिव गूर्जरग
णां गुर्जरदेशोद्भवानां नराणां कुर्वमिव स्मश्रु इव किंभूतं तत्र अखंडिता क्षुरादिना अछिन्नाः अतएव प्ररूढाः बालाः केशा य
थात थाविधं भवति हेदेव इतश्च अनेकविधैः नानाप्रकारैः वकुलैः संकुलं व्याप्तं कूपकूलं वीक्ष्यते। किंमिव भवतां वैरिणां नगरमि

चं०टी० वकिंभूतंतनत्र अनेकविधवामतभर्तकायपुकुलपुंतेः कुलैः पात्रैः संकुलं। तद्भूतृणां त्वयाहतत्वात्। हेनृपइत्तश्चपुनागैस्तरु
४४ विशाषः वेष्टितः परिक्लिम्नावापीसरोवाध्यते। कुरवधूर्जटीजटाजटइवईश्वरकपर्दइवसचकीदृशः पुमानूनागावासकिः
तेनवेष्टितइद्ग्रथितः॥ हेदेवइतश्चप्रदेशाकृताउत्पादिता अश्वत्थाः पिप्पलायस्यांसातथामहिताचचार्वीक्रीडासरि
तः कूलिनद्याः पुलिनपालिस्तटप्रांतोवर्तते। अत्रपालिशब्दः प्रांतार्थः तथाचानेकार्थः पालिस्त्र्यंकाश्रिपंक्तिषुजा
तश्मश्रुस्त्रियांप्रांतेसंताकल्पितभाजने। प्रशंसाकर्णलतयोरुत्संगप्ररूढचिन्हयारिति॥ केवकुरुसेनेव। कुरुक्षत्रियच
मूरिवशांकिंभूतान्नूतंअश्वत्थाम्निद्रोणसुतायहितंयथामा॥ ईदृशेनवनमार्गेणत्वलोकक्रियदप्यंतरंअवकाशंव्यवधानं
अतिक्रांतउल्लंघितवानेषनत्वस्तयावनपालिकयापुनर्बभाषे॥ कीदृशेनवनमार्गेणचलंतीयेचकोराचलवंचनस्तेषां
याश्वंचवस्याटवः ताभिस्तथाचंपलाः चंचलायचंचरीकाअलयस्तेषांचरणैः चाघ्रिभिश्चूर्णिताः खंडितायेचंपकाकु
राः हेमपुष्पकप्ररोहास्तथामरिचानांमंजर्योदलानिचपत्राणितैर्दंतुरः संचारयोग्यस्तेन॥ हेदेवपुरंदरं त्राक्रमानंदय
तीतिपुरंदरानंदि यन्नंदनाद्यानं नंदनवनंतत्रस्पर्द्धतेसंहृष्यंति तदनुकारंभजंतीत्येवंशीलं यत्तत्पुरंदरानंदिनंदनाद्या
नस्पर्द्धितथाविधस्य अस्यवनस्यकिंवर्ण्यते। किंश्लाघ्यते। सर्वस्याप्यस्यवर्णनीयस्वरूपत्वात्॥ तदेवाहयत्रेतियत्र
वनेतरवोवृक्षाः लंकेश्वरंरावणंसमुपहसंतितिरस्कुर्वंतिकथं। किंभूतंरावणंत्रिजटाराक्षस्याः आश्रयआ
धारोयस्य। धारणत्वात्। मतं। किंभूतास्तरवः अनेकाः जटामूलानियेषांतेतथाविधाः पुनः। किंभूतंरावणंस्फुरद्दी
प्यमानमेकं उत्कृष्टं पुष्पकं विमानंयस्यसतं। किंभूतास्तरवः अनेकानिबहूनिपुष्पाणियेषुतेतथाविधाः॥ तथाकिं
भूतंरावणंसमुद्रजितः सीतापहरणात् उद्वेगंप्रापितारामोदाशरथिर्येनसतं किंभूतास्तरवः अनंदिताः प्रमोदिताः रामाः
स्त्रियोयेस्तेतथाभूताः। हासमस्तुतुल्यार्थमथित्यकसंचवंसतिरूपणांजटामाश्रयः अमीअनेकजटाः सस्फुरदेकपुष्पकः राम
स्फुरदेककुसुमः अमीअनेकपुष्पकाः ससमुद्रजितरामः पीडितवनितः अमीआनंदितरामाइतिसमाधिपक्षस्तूक्तएव॥ ४४

197/1933

अनेकजटाइतिएकशब्देन संख्याउपलक्ष्यते। ततो अनेकशाखो असंख्यातवचनः॥ तथायस्मिंश्चवनेवस्फुटद्वयंतालीतालद्रुमः
द्वयं। चविविधा अनेकप्रकाराजातिमालतीदृश्यतेहअपिविशेषयति। कीदृशीमालापंक्तिः स्रगवाअस्याः अस्तांमालिनीतथाशि
खरिणीशीरवस्युक्ता तथापुष्पितंअग्रंशिखरंयस्यासाकुसुमिताग्रभागा। किंभूतेवनेमत्तस्ताःवनावलाकनान्मयूरा(?)
श्चयेमयूराम्तः हारिरम्यंतस्मिन्तथाभद्रंमनोज्ञंभुजंगानामर्दनोविटानांचप्रयातंगमनंयत्रतत्तथाविधेतथाविचित्राविवि
धायेक्रौंचाः पक्षिविशेषाः तेषांपदंस्थानंतस्मिन्तत्रक्रौंचानांबाहुल्यात्। कस्मिन्निवछंदः शास्त्रइव। यथाछंदः शास्त्रइव
यथाछंदः शास्त्रेवनालियंमालिणीशिखरिणीपुष्पिताग्राचेतिछंदोनामानिदृश्यंते। विविधाः अनेकधाः जातिश्चउक्ताद्ि
रूत्त्यंनादृश्यंते॥ किंभूतेछंदः शास्त्रेमत्तमयूरमत्येनछंदसाहारिणिमनोहरे। तथाभद्रभुजंगप्रयातंयत्र। तथाविचित्रा
क्रौंचपदायत्रतस्मिन् हेदेवयस्मिंश्चवनेवीरुद्लताः कुरुवीरान्कुरुक्षत्रियभूरान्बहुमन्यंतेनगौरवयंति अस्माकंपुरस्त
त्कुउत्येवंलाघवयंतीत्यर्थः। अथलाघवप्रकारमेवाह। किंभूतान्कुरुवीरान् एकेनमुख्येनभीमेन अर्जुनेनपार्थेननिर्जितास्ता
न् किंभूताः वीरुधः आक्रांता अधउपरिच आलीढा अनेकवदेवाभीम। अम्लवेतसा अर्जुनाश्चवृकुभायकाभिस्ताभिः
यद्विश्वः भीमोऽम्लवेतसेद्रांभोघोरेचापिवृकोदरे॥ अर्जुनः पार्थेहैहयेककुभिद्रुमे। मातुरेकसुतेचेत्यनेकार्थः। द्रुमः ककु
भास्यः॥ पुनः किंभूतान्कुरुवीरान्कोपितः कुपाउतएकानकुलःपांडवोयैस्तेकोपितैकनकुलास्तान्किंभूताश्रीरुद्धः आल्हा
दिता आनंदिता अनेकेनकुलाजीवविशेषाः याभिस्ताः तथाविधाः पुनस्तान्कीदृशान् एकेनसहदेवेनपांडवेनसहस्पर्द्ध
मानान्स्पर्द्धांकुर्वाणान्। किंभूतास्ताः अनेकैः सहदेवैरोषधीविशेषैः संगताः अन्विताः लाघवपक्षस्तु तुल्यार्थएवव्याख्येयः ते
एकेनभीमेनअर्जुनेनचजिताः अभिस्तु अनेकभीमार्जुनाआक्रांताः पराभूताः। तैर्यएकोनकुलःसोपिकोपितः आभि
स्तुअनेकनकुलाआल्हादिताः तैर्येकेनापिसहदेवेनसहस्पर्द्धते॥ संहृष्यंतिकलहयंतेएताश्चअनेकैः सहदेवैः सहसंग
तामीलिताः तिष्ठंति। किंपुनः अन्यद्रमणीयंदेवान्नृपावलोकयअनुवीक्षतां॥ पटलमिति॥ मालिनीवृत्तं॥ मयूरः केकीपुष्पिता

चं० वृ०
४५

नांकुसुमितानांतरूणामुपरि उन्नमनवर्षार्थंकृतप्रयत्नोयोमेमघस्तह।नीलंकृष्णवर्णंभ्रमतकुसुमेमधुपानायपर्यटत्।
अलिकुलानांपटलंवृंदंविलोक्यमंदंमंदंशनैर्नृत्यमकस्मात्कस्मात्रनःसनकलापंपिच्छवलयतिकंपयतितांडवायस॥
ज्जीकुरुतइत्यर्थः।किंभूतामयूरःमृद्गीश्राचसकस्वामहदामदनकलारम्यायाकेकामयूरध्वनिःतयानिर्भरोभृतस्तांकुर्वन्नि
त्यर्थः॥तस्मिन्उद्यानेपुभ्रमदलिकुलंदृष्ट्वामयूरस्यमेघभ्रांतिरभवद्यदयंमेघइतिततःकेकायतन्नृत्यतिवेतिभावः।मयू
रइतिजात्येकवचनं।कालविरुद्धनृत्यंतुमधुपटलंघनभ्रांतिरेवनिबंधनंअपिच।पुनःहेदेव।भ्राम्यतिउपजातिरवृत्तं
॥इहवनस्थितःमनपुष्पशरःकामःसर्वजगज्जयायत्रिलोकीविजयायधनुश्रमंकरोतिसाप्यकांतवनादीकरोति॥त
थायमपिकिंकृत्वापुष्पाणिशिलीमुखपुंखेषुसंयोज्यमीलयित्वापुष्पाणिबाणस्थानीयानिविधायेत्यर्थः॥किंभूतानिपुष्पा
णिभ्राम्यंतोमधुलिलिक्षयापर्यंटतोद्विरेफाःयेषुतानितथाविकासप्रफुल्लतांभजंतियानितानिविकासभांजिविकस्वराणि
उहत्कघ्राणस्याहीपनविभावातिशयात्कामस्यरिक्तिनिरूप्यतेएतावतासुरभिकुसुमसंपदुक्ता।।वनपालिकापुनर्वि
नोदस्थानंदर्शयतिइतश्चेति।हेदेवइतश्चअस्मिन्प्रदेशे॥हरतीतिमालिनीवृत्तं।हरिणयूथमृगवृंदंवहरतिशाशाद्वल
यूथिकाजालस्यमाग्धीलता समूहस्यमध्ये अधःप्रदेशेमधुकरश्रोत्रसुखकारियन्मधुकराल्यामधुपपंक्तेगीतंझंकाररव
स्तम्भिवदत्तं।अवधानंचित्तैकाग्र्यंयेनतच्छ्रंसत॥दूर्वापल्लवान्दूर्वाकिसलयानि।नउल्लनातिनखादति।उत्प्रेक्ष्यतेहरिणयू
थंकिमिव।लिखितमिवयथाचित्रितंहरिणयूथंपल्लवान्।नखादति।तथेदमपिकिंभूतेयूथिकाजाले।कुसुमजायेमधुबिं
दवोमधुबिंदवोमकरंदस्पृशतास्तेषांयस्पंदःक्षरणंतस्यसंदोहसमूहंभजति॥यत्तत्तथाविधंमधुबिंदुसंदोहःसंबंधातस्पृ
हणीयेपिगीतरसिकृतयामृगाणांदूर्वांकुराग्रहणमुक्तं॥५८॥इतोपीति॥हेदेव।अस्मिन्नपिप्रदेशे॥सोयमपि॥अनुष्टुपवृत्तं।
हेभव्यदेवलोभवत्समनंबंछितसोयंक्रीडाचलःक्रीडागिरिर्वर्त्तते।यस्मिन्नृक्रीडाचलेकिन्नरीसारमुत्कृष्टंगायतिकिंभूताकिन्न राम
रीआसन्नाःनिकटवर्त्तिनःसारंगाःमृगाःयस्यासागीतप्रवृत्तोत्कृष्टत्वान्सारंगाणामासंनता॥राजा॥तदिति॥अनुष्टुप्॥वृत्तं॥ ४५

199/1933

अयंसानुनाशिखरेणक्रीडागिरिःराजतेनरजतनिर्मितेनसानुनातटेनराजते।यस्मिन्गिरौगायंतंकिंनरंनिशम्यश्रुत्वाकिंनरंस्यते।न
यानक्रीडिष्यते।अपितुरंस्यतएव॥६॥इतश्चेहेदेवजनयतीतिमालिनीवृत्तं॥इहक्रीडापर्वतेअयंप्रत्यक्षेणवीक्ष्यमाणः
स्फाटिकस्फटिकमणिनिर्मितोभित्तिभागकुड्यप्रदेशःबालाअर्भकायेलीलामृगाःकेलिहरिणास्तेषांजलबुद्धिंपानी
यमतिंजनयतिकरोतिकिंभूतोभित्तिभागःएहीमलाभावादुज्ज्वलाकांतिच्छविर्यस्यसतथाविधश्चेतांस्फटिकच्छविंवीक्ष्य
बालमृगाःपानीयमितिमत्वापातुंप्रवर्त्तंतइत्यर्थः॥हेदेवइहपर्वतेकदेशहरितमणीनां।उल्लसंतःवर्द्धमानाःमयूखाःकिरणाःबा
लकेलीमृगाणांमरमास्वादवतीनवासाद्रांयानृणालीतस्यालोभंगाढंअभिलाषंउत्पादयति॥तन्मणीनांनीलानश्रूनूवी
क्ष्यतेषांतिविर्नर्कयति।यदमीतृणांकुराइतिततःतद्भक्षणायप्रवर्त्ततइत्यर्थः॥इयंचेति॥गौरेति॥हेदेवइयंचभ्रमरीअकूलत
नेअकुलितमव्यक्तेनशब्देनइदंआस्यतनवगौरस्यआगतस्यप्रतिपत्तिविशेषंकुरुतेअन्योपिधन्यःकश्चित्कुतश्चित्कुतश्चिद्यदागच्छत्
तदातस्यस्वागतमित्यादिमधुरस्वरेणवाचिकप्रतिपत्तिःक्रियते।तथाभ्रंग्यपिविधत्तइत्यर्थः॥किंभूतस्यतेगौरोतिविशुद्धवं
शोन्वयोयस्यसतस्यगौरःश्वेतारुणपीतविशुद्धवंशमस्यपीत्यनेकार्थः॥पुनःकिंभूतस्यतपर्वतस्थलेपर्वतागच्छतः।अतएव
भ्रमेणदहेवक्लांतेनभ्रमीसंजातेनश्रमेणस्यखिन्नस्य॥अपिचपुनः॥इहेतिमालिनीवृत्तं॥इहपार्वतीयकंदरेदर्याक्रोडयूथंवराह
वृंद।क्रीडतिस्खलतिकिंभूतंदलिताःग्रस्ताःकंदाःमरणाःयेनतत्॥तथाकंदलिन्यांप्ररोहबहलायांभुविविरचिताकृताके
लिःक्रीडायेनतत॥तथाविधंहेदेव।इहसरसिकासारंकुरंगाःकंधरांग्रीवांसरलयंतःऋजूकुर्वंतःसंतःकंपनीयंधयंतिपिबं
तिधयुपानेकिंभूतंसरसिसरसिजानांगंधेनसौरभ्येणभ्रांताःइतस्ततःपर्यटिताभृंगायत्रतत्तथाविधंतस्मिन्॥१०॥इहेतिहेदेव
इहक्रीडागिरौपुनर्भूयःअनित्रांनिरंतरंरणंतिझंकुर्वंतिषट्पदानांकुलानिसमूहानिनिशम्य।श्रुत्वाकिन्नरेंद्राःतदनुगुणांभृं
गरणितस्यानुगामिनींवीणांक्वणयंतीतिवादयंति॥किंभूतानिषट्पदानांकुलानिभिन्नानिमुखचरणैःश्लिष्टानि॥द्रुमाणां
मुकुलानिकुड्मलानियत्ततानि॥किंभूताःवीणाःश्रुत्योःकर्णयोःसुखकरणआल्हादकारिणींकारणमत्रआविष्टलिंगःक्रियावि

नं०२०
४९.

शपणं वारणंनीतिरणत्रादेन न्यस्यंयरूसंपुष्पिताग्रा ॥ ७ इत श्चेति। देवदत्तश्च अस्मिनप्रदेशे क्रीडावलरूढो। याः कमलदी
र्घिकाः सरोजवाप्यस्तासांतीरेतटेयनरवस्तेषांतलमधोभागं अनुसरतु आश्रयतु। बहुखेल्या श्रांतत्वात्। तरुछायायामुपविशति
त्यर्थः॥ यश्चवति। तरुतलं वरमीतिवत्तं॥ हृदवचनकारिणावनहस्तिनामदगंधंस्पर्द्धते। मंत्रुष्यंति यामावनकरिमदगंध
स्पर्द्धिनी यामतरुदालीसमरुदव्रक्ष्यपतिस्तस्यायकुसुमजकणामकरंदलवास्ते ःआरः आवलः॥ समीरोवायुः वहतिवाति॥ शा
रः आवलवातया ः घातस्यबापकरणइत्यनेकार्थः। किंकुर्वन्समीरः अज गर्जी ः पंकजश्रेणीः नर्तयनकंपयन। तरलनमेवात्र
नर्तनं किंभवात अन्कारागीः नवविकासेनस राजानां अभिनवाङ्कुरेन उल्लासि विभ्रमरम्यकिंजल्कं केसरं तस्मिन लभ्यंतो गार्थ्यम
भिलाषं कुर्वंतायमधूकराः भृंगाः तैः कृतं गीतं झंकारगानं। यास्कताः। तथाविधः पुनः किंभूतः समीरः शारदिभवानि शारदानिमु
कुदीनि तानिविद्यतेयेषांते शारदिनः। रूपीवलाः तेषां ईनः स्वामी तथा सस्यसंपत्तिहेतुत्वात्। मालिनीवृत्तं॥ ८॥ राजातुनलस्तस्य
वनपालिकायाः तेनमकुल्लाः कल्याः खलितामनोज्ञाः येवनप्रदेशाः काननविभागास्तेषांप्रकटनंप्रदर्शनेयः प्रियोमधुरआलाप
प्रपंचः॥ वाग्विस्तरस्तेनपरितोषितः आनंदितः सन्। भो मारमिके स्मभाषितानां स्म्कानां मंजरिरिव यासा तस्याः संबुद्धौ हस्मभाषि
तमंजरि माधवचारुत्वयाभणितमिस्याभ्याह्रियते। परितोषभवंपारितोषिकं प्रीतिदानं वासनां माधवगृहाण। आदत्स्वेति॥ अभिधायउ
ल्लुतांसारमिकां सर्वांगानि व्याप्नुवंतिइति सर्वांगीणानि यानिआभरणानि केयूरादीनि॥ तेषांप्रदानेनप्रसंनं विकस्वरं आननंयस्याः
सातयाविधांअकरोत्। पारितोषिकमितिअध्यात्मादित्वाट्ठञ्। सर्वांगीणेति तत्सर्वादेः पथ्यंगकर्मपत्रपात्रंव्याप्नोतीति सर्वस्वंका
दंगानव्याप्नोत्यर्थेख ः। खस्यईनः। ततश्चततोनंतरं नलः एवंविधं भुवोभूमेः भूषणायमानं मंडनोपमे। सर्वर्तु निवासनामनि सर्वर्तु
निवासाभिधानं। वनेविहर्तुं विचरितुं आरभत्। प्रयत्नं कृतवान्। किंभूतवनं संचरंतोमधुपुष्पफलाद्यास्वादनायप्रवर्तमानाश्चद् राम
लाश्चंचलायभृंगाश्चविहंगाश्चतेर्वल्गंतः कंपमानाः येबकुलाश्चचंपकाश्चचूताआम्राः। चंदनाश्च वृक्षास्तेभ्यो अमंदाः ४९
अनल्पाः स्पंदमानाः क्षरंतोयमकरंदबिंदवः कुसुमजकणास्तेषांसंदोहेनसमूहेनआडंबरिता आरब्धा अकांडेअसमयेप्रावृ

201/1933

षकालश्चयस्मिंस्तत्तस्मिन्। यद्यपितदानींवर्षासमयोनास्तितथापिमकरंदबिंदुवृंदस्यंदनेन। तदानीमसमयेपिवर्षाः
प्रादुरासन्। इति॥ मंदमंदेडुनोरागिण्यस्तेभाग्यवर्जिते। गजजातिप्रभेदेल्पेस्वैरमंदतरबले। इत्यनेकार्थः पुनः किंभूते
निंबाश्चकिंबाश्च जंबीराश्चजंबाश्चस्तासांयानिस्तबकानि गुच्छास्तेषांकदंबकं वृंदंयत्रतत्तस्मिन्। तथाकुसुमिताः पुष्पिताः
करवीराणां हयमाराणां वीरुधांल्लताय यत्रतत्तस्मिन्। तथाकोरकिताः कलिकाप्राप्ताः येकरंजाश्च अंजनाश्चतेषां निकुंजे कु
टुंगेनिं जाताः कूजनशीलाः शुकाश्च कपिंजलाश्चपक्षिविशेषायस्मिनसः तस्मिन्। तथाजलदसमयस्ययोनाशंकामेघस्तद्धुली
लाः कृष्णाः येतमालस्तरवः तेषांतले जलदभ्रांत्या तांडवितानृत्यंकुर्वंतः शिखंडिनोमयूरायत्रतत्तस्मिन्। जलदसमयइति॥
परंदनीरदस्यजलभृतत्वंद्योतयति। नदाचनीलत्वंघटनएवेति। तथामंडलिताः पंक्त्याव्यवस्थितामदेनदर्पेणकलामधुरस्वराः
येकलहंसाः स्तत्पथेवातंसः शोभारम्यासांईदृश्याया कमलवाप्यस्ताभिर्मंडिताभूषितं यत्ततस्मिन्। तथामंजरिताः संजातमंजरीकाः
येसिंदुवाराः निर्गुंडीतरवः तेषांमकरंदेन रम्यआमोदपरिमलोयस्मिंस्तत्तस्मिन्। तथामंदतरोतिशयेनअल्पोयामारुतोवायुस्तेन
यदंदोलनं वपनं तेनविलोलानि यानिकदलीनांकोडाफलानांकुड्मलानि चापफलानिच॥ तथानालिकेराश्चलवंगानि। पूगाश्च
क्रमुकाश्चपुन्नागाश्चनारंगाश्चतेषुसंगिताः क्रीडिताः विहंगायत्रतत्तस्मिन्। पुनः किंभूते भृंगाणांधम्याटपक्षिणांमुखैश्चंचुभिः
नखपंजरेणचनखजालेनजर्जरिताः खंडिताया ः खर्जूरमंजर्यस्तासांरजः पुंजेनपरागसमूहेनपांसुलारजस्वलाभूर्यत्र। तत्
तस्मिन्। तत्रवनव्यतिकरे। तस्मिंश्चावसरेराजहंसाः। संपदि शीघ्रंपतनसमकालमेव धरामंडलंभूतलं। उत्फुल्लानिविकसितानि
पांडुनिधवलानि यानि पंकजानि पद्मानि तेषां यः प्रकारः समूहस्तस्यप्रकारेण निर्देशस्यभावप्रधानत्वात्। प्रकारत्वेनसादृ
श्येन उत्फुल्लपांडुपंकजप्रकरइवमंडयन्तः। यथाभूतफुल्लाब्जैः शोभतेतथाविभूषयंतस्संतः। कुतोपि कस्माचित्प्रदेशान्निपेतुः
पतंतिस्म॥ प्रकारसदृशेभेदइत्यनेकार्थः॥ किंकुर्वंतः प्रलयकालस्यप्रभंजनः पवनस्तेनउल्लालिताउच्छालितास्तेनवोल्लघवो
येतुहिनाचलस्यहिमालयस्यगंडशैलाः गिरिश्चनरस्थूलपाषाणास्तेषांलीलांशोभां आकलयंतो बिभ्रतः मन्येमीहंसानिति

निपेतु: किंभूतं चंडमरुता उच्छलिनास्तुहिना चलस्य गंगाया: श्राविंति। तथा मंदमरुता अल्पवातेन तरंगितानि जाततरंगाणि
उपचारात् तरंगाकूनी निमनुतराणि अतिलघुनि यानि ज्ञावद‍्याणि। तद्दविभ्रमवंतो विलासवंतो भवंतो विभ्रमाणमाणा
येन मंदमरुत्तरंगिततनुतरद‍्यविभ्रमाय्यमाणा:। तरंगिनेति तारकादित्वादितच्। तथा करवारणेन ऐरावतेन विक्षोभि
ता गाहिता या गगनमंदाकिनी नभ:सरस्सरित। अत एव तस्या: पतंतियानि पांडुरडिंडीरपिंडपटलानि श्वेतफेनपिंडजाल
निनानिविडं चयंत: अनुकुर्वंत: तथा उत्फुल्लानि खंडानि उदितानि उद्गतानि इंदुमंडलानि तेषां यन्नूसहस्रं तेन संछादितं
आवृतमिव गगनं आपादयंत: संपादयंत: स्वंडानि ते ताहंससदृशा एव भवंत्यत्तेषां भ्रम:। तथा मंदरगिरिरेव मेरुरेव परि
क्षेपो मंथा तेन क्षुभितानक्षुभितामथितायः क्षीरवारिधि: क्षीरसमुद्रस्तस्मादुद्गरसमुच्छलिता उल्लसिता उल्लसितायदुग्ध
कल्लोलास्तेषां लीलां शोभां दर्शयंत:। ताहंसा अमीनभवंति। किंतु क्षीराब्धेरुच्छलिता: पय:कल्लोलाउति। तथा शेषाहे: शे
पनागस्य फणाचक्रवालवत् स्फटिकमयहवनकवल्ला: श्वेता: उत्प्रेक्ष्यते मूर्त्तिमंत: संदेहा: पतंत: प्रमुदितस्य हरस्य त्र्यंबकस्य अट्ट
हासलवाइव। हासस्य श्वेतनया वर्णनमिति कविसंकेत:। पुन: किंभूता अमंदेन अनल्पेन मदेन हर्षेण बहलो मनोज्ञो य: को
लाहल: कलकल: तेन भरितपूरितं भुवनांतरालं भुवनमध्यं यैस्ते तथाविधा:। तथा पुंडरीकवत् सिता भोजवत् पांडु: श्वेता
पक्षपत्रराजिर्येषां ते। तथाविधा:। यद्यपि पक्षपिच्छयोरभिधानकृतानभेद: प्रत्यपादि। तथापि महदेवांतरायत: पक्षन्नाम्ने
न पक्षताएवपिच्छत्वेन तु दंतत्वाभिधायते। तथाविधव्यतिकरायस्मिन्नवसरे तेनिपेतुस्तस्मिन्नेवावसरे सपरिजन: स
परिच्छद: नरपति: नल: तान् अवलोकयन् वीक्ष्यमाणो निश्चल एवावतस्थे स्थित:। किंभूतो नरपति: विस्मयेन तत्समागम
नोत्पन्नाश्चर्येण विस्मृत। नष्टो निमेषो नेत्रयोर्निमीलनं यस्य सद्भावस्तत्ता। तथा हेतुभूतया निर्वातेन वाताभावेन निश्चलेय
। नीलोत्पलस्य पलाशं शंपत्रं तद्वत्। अशोभावती शोभावती। भवति शोभायमाने लीलायमाने लोचनेने त्रेयस्य स: यादृग्वा
ताभावे नीलोत्पलदलं निश्चलं वीक्ष्यते। तथा कौतुकाकुलितया निमेषाभावेन नेत्रे निश्चले वीक्ष्येनेत्यर्थ:। शोभायमाने राम
४१

त्यत्र शोभाद्राद्वा वर्त्तिवर्त्तमानादयि:। एवं विभ्राप्यमाणेत्यादयोपि व्याख्येया:। पुन: किंभूत: कौतुकाकुलेन प्रत्युहल्लाभि
प्रायेण तरलितो चांचल्यापितं मनो यस्यासौ तथाविध:। अथ तेषां केलिलीलामाह। ते चलत्खंडा अरुणा नेत्रयुक्ताहंसा धा
र्त्तराष्ट्रा तथा ऊन: पांडुपक्षाणां शुभ्रपक्षतीनां पातान्यासांस्ते तथाविधा: तथा द्विजानय: पक्षिण: तथा सप्तुराजिता: शोभि
ता: सुराजिता:। अपि किंशब्दो यथार्थे धार्त्तराष्ट्रा: कुरवो भवंतिते। अथ च रत्या मदिरया जिता आयत्तीकृता: सिताभवतीत्यर्थ:। तेषां
मध्ये केचिद्धंसा: उच्चचंचुपुटेन उन्नतचंचुसंपुटेन विघटितानि वियोजितानि निकटनलसदसमीपबालानां नवोत्पन्नानां रु
वालानि कवलयंत: भक्षयंत: तथा केपि हंसा: स्वंव्योमआलोकयंतो वीक्ष्यमाणा: किंभूता: संत: उन्नमिताउर्ध्वीकृताः सरला ऋ
ज्वी गलनालि: कंठकांडं यैस्ते तथाविधा: पुन: नलिनवनाभिमुखा: अनग्ववोडीयनाया का शावलोकनं कुर्वंत:। तथा केचिद्धंसा:
उत्क्षिप्ता उच्चै: कृता या पक्षा पक्षतीतयो विक्षेपणविधूननेन संजातो य: पवन: तेन कंपितानि दोलितानि कंदलानि अंकुरा हा
यैस्ते तथाविधा: संत: सलीलं लीलया सहितं यथा स्यात्तथा उत्पतंत: उड्डीयमाना:। तथा केचिदुन्मदेन उत्कृष्टहर्षेण मधुर:
श्रोतानुकूलो यो निजनिनाद: स्वनस्तेन निर्जितं जितं जानं रणत्कारं कुर्वाणं नूपुरं तुलाकोटिर्यैस्ते तथाविधा: संत: अस्य नलस्य पु
र: अग्रतो अग्रतो धावंत: प्लवमाना क्वचित् क्रीडितुं क्रीडितुमारभंत। राजापि नलोपि विहसन्नेव तेषां हंसानां मध्ये अन्यतमं हंसं
ग्रहीतुं हठस्तेन व्यग्रा व्याकुला: समग्रा निखिला: परिजना यस्य स: तथा परिहासेन लीलापूर्वकहास्येन उन्मीलिता विकसंतीया
दंतकांति दंतद्युति धवलितयालंबलितं कर्बुरितं अधरपल्लव उष्ठकिसलयं यस्य स तथाविध: श्वेतारुणवर्णयोगात् कर्बुरित
त्वं किंकुर्वंतं हंसं उन्नाउन्नता चटुला चपला या चरणचारी पादन्यासस्तया या चर्या गमनं तया चारु यथा स्यात्तथा संचरंतं गच्छंत
तथा ईषन्मनाक् उत्क्षिप्ता उच्चै: कृता यापक्षा। तयोर्विक्षेपविलासेन विधूननलीलया विहसितास्थगिता विलासिनीनां गम

203/1933

णीनां लास्यलीला नर्तनविलासो येन सतं। तस्य शिक्षिपलीलायाः पुरः कापिलासिनीनां नर्त्तनलीलेति पुनः। किंभूतं। उन्न
मिताउच्चैः कृता यग्रीवा कंधराग्रभागो येन सतं। तेन नलेन रक्तकमलगर्भवत् शोणपद्ममध्यवद्विभ्रमवान्। विलास
वान् भवन् विभ्रमायमाणाय पाणिपल्लवः करकिसलयं तस्मिन् उत्क्षिप्त उच्चैः धृतः स चराजहंसो व्यराजत। शुशुभे।
कस्मिन्निव पद्मरागमणेः लोहितमणेः शुक्तितले। शुक्तिकायां पाण्डुपद्म इव श्वेतकमलमिव। यथा पद्मरागशुक्तौ
निहितः पाण्डुपद्मो राजते। तथायमपि। पद्मशब्दः पुंनपुंसकः। पुनः कस्यां क इव॥ क्षणं मुहूर्त्तं यावत् उदयशैले उदया
द्रौ शोणमाणिक्याभां लोहितमणीनां या शिखरशिला तस्यां इन्दुरिव। यथा इन्दुरुदयाद्रिशोणमणिशिलायां राजते त
थायमपि शोभतस्म। पाणिपल्लवस्य पद्मरागशुक्तिः शोणमाणिक्यशिला चोपमानं हंसस्य तु पाण्डुपद्म इन्दुश्च। पाणित
लस्य रक्तत्वात् हंसस्य श्वेतत्वात् इयं उपमा॥ ततो गृहीतः सन् एष हंसः विस्पष्टवर्णविशेषं व्यक्ताक्षररचनं यथास्यात्तथा राजानं न
लमुपश्लोकयांचकार। श्लोकैरुपस्तौति स्म॥ उपश्लोकयांचकारेति सत्यापपाशरूपवीणातूलश्लोकसनालोकत्वचवर्मवर्णचू
र्णचुरादिभ्यो णिच्। किंभूतः सन्। भद्रं यथा भवति तथा बाध्यमानाः शब्दं कार्यमाणा गेयः कलधौतमयो घना निबिडा या घर्घरं क
ण्ठ मणिकारिणां रागः स्वरो ध्वनिः तेन वक्तुं शक्तिः शब्दाय येन स तथाविधः॥ अथ श्लोकानेवाह। पाण्डिति। पाण्डुः श्वेतं यत्सरोज हंस
राजं तस्मिन् संलीना आश्लिष्टा या मकुपालिकाअलिश्रेणिः तया समं सदृशं गले कंठे यो बिभर्त्ति धारयति स नाम पुमान् कपालीकपा
लमाली अर्थात् शिवः सततं मंगलं कल्याणं विधेयात्॥१॥ अपि च पुनः। सरलेति आर्यावृत्तं॥ हे नृप एतत् प्रत्यक्षतो दृश्यमान
तव वपुः वनमिव अस्य जनस्य लोकस्य कथं अवनं कथं वनं नाभवत् अवनशब्दस्य वनप्रतिषेधार्थत्वात् पक्षे अवनं रक्षकमभूत्॥
कथमिति विरोधे॥ किंभूतं तव वपुः वनं च॥ सरला अकुटिला प्रिया यस्य तत् तथा गुणैः शौर्यधैर्यादिभिः राढ्यं। समृद्धं तथा लविं
तालं वायमानं वृतामाल्या लक्षःयस्य तत् तथा विचित्राणि विविधानि तिलकानि पिशितकानि यस्य तत्॥ तथाविधं च॥ वनप राम ४८
क्षे सरलाश्च देवदारवः प्रियंगवश्च फलिनी लतास्ताः समाहारे द्वंद्वे सरलप्रियंगुः तेन आढ्यं तथा लवलिनः प्रलंबाः तमालाः

205/1953

यत्र तत् तथा विशिष्टाश्चित्राश्चित्रकाया श्च तिलकाश्च वृक्षविशेषा यत्र तत् तथाविधं च॥१०॥ अपि च पुनः वीरेति। आर्या
वृत्तं॥ हे कृत सहकार वराः महकारका सचिवादयो यस्य स तस्य संबुद्धौ हे वरसहकारक। तथा रंजयतीति रंजकः तत्संबुद्धौ हे रंज
कः॥ तथा वीराणां सुभटानामिव नरो बलं यस्येति तत्संबुद्धौ हे वीरतर संबुद्धौ न दीर्घः॥ तथा न विद्यते शोकः शोकनं यस्य स तत्संबुद्धौ
न दीर्घः हे अशोक। एतेन धीरत्वोक्तिः। तथा मदनवत् स्मरवत् कामदेव इव सः तत्संबुद्धौ हे मदन। तथा हे पुन्नागपुरुषश्रेष्ठ नागशब्दः
प्रशंसायां इति विविधद्रुममय राजन् कथं कापि न विभीतकः कलिनासि। यो हि विविधद्रुममयो भवति स विभीतकोपि स्यात्। त्वं
च न तथा नासि प्रकृते तु विशेषेण भीतो विभीतक भीरुनामि कुत्सायां अनुकंपायां वा कः विविधद्रुममयेति। पदार्थद्रुमार्था प्य
भ्युदयस्य यामरकारश्चाम्रः करंजा नक्तमालः। वीरतरुः नदीसर्जः। तथा चामरसिंहः। नदीसर्जो वीरतरुरिन्द्रद्रुः ककुभोऽर्जुनः
॥ अशोकः कंकेलिः मदनः शल्यः यत्फलं विवाहे वधूवरपाणौ बध्यते। पुन्नागः स्फुरपर्णिका इति विविधद्रुममयत्वं कथमिति
विरोधे॥ अपि च पुनः॥ बाणेति आर्यावृत्तं॥ बाणः कुरबको दमनकः शतपत्रकं बंधुजीवकं। जातिश्चेति विटपिनः संबोधनप
देयाद्याः॥ हे नृप राजन् अस्मिन् विविधविटपिरूपो विचित्रतरुमयः शब्दतो नार्थतः अर्थतस्तु बाणाः शराः करे यस्य तत् संबुद्धौ हे
शतपत्रकः शोभाधिकः। तथा बंधून् स्वजनान् जीवयसि पुष्करोर्पयसि बंधुजीवकः तत्संबुद्धौ हे बंधुजीवक॥ तथा शोभना जाति
क्षत्रियाख्या यस्य स तत्संबुद्धौ। हे सुजाते। तथापि विटपः शाखा वा कथं न यो हि विविधविटपिरूपो भवति स कथं न विटपः स्यात् प्रकृते तु
त्वं न विटपः खिद्गः। यद्वा न विटान् पासीति विटपः। अपात्रभर्तानेत्यर्थः॥ असीत्यव्ययं त्वमित्यर्थः। कथमिति विरोधाद्वा वनेविट
पः पल्लवः स्तंबो विस्तारः खिद्गः शाखयोरित्यनेकार्थः। विस्तारो अर्थाद्वृक्षस्य। राजा तु नलः तद्गं श्लेषोक्तिरूपं वाक्यं सविस्मयं सा
श्चर्यं यथा स्यात्तथा आकर्ण्य श्रुत्वा इति चिंतयन् विचारयन् तं हसं स्वागतं सुखागमनवार्त्तां। अपृच्छत्। पप्रच्छ। इतीति किं॥ अहो
इति विस्मये अस्य हंसस्य मनुष्यगं भिधो पुरुषमतिधियापि धैर्यं धीरत्वं अहो इति अग्रे पि योज्यं तथा अस्य रूपे आकृतौ आश्चर्यं
अद्भुतत्वं॥ तथा वाचि वाण्यां। माधुर्यं मधुरता। तथा प्रज्ञायां बुद्धौ प्रावीण्यं चतुरता तथा अस्य अर्थे व्याख्यायां औदार्यं उदारता

नं०र०
४०.

तथा अस्य वर्णव्यक्तौ अक्षरविवेचने गांभीर्यं गांभीरता। अर्थं दृष्यात्मकत्वात्। प्रायेण बाहुल्येन आहारो भक्षणं मैथुनं कामा
कलिर्निद्रा स्वापः भयं परस्मात् भीतिः भ्रमणमितस्ततः पर्यटनं। तन्मात्र एव तस्मिन्नेव विवेकः आनुपूर्व्या मता तास्तथाविधा अस्म
पक्षिजातिषु कथमेतत् प्रागल्भ्यं धाष्ट्यं॥ तत्तस्माद्धेतोः एषकोपि विहंगेन पक्षिरूपेण बाह्यीकृत्य व्यज्यते इष्यत इति विहंग
व्यंजनो विहंगलक्ष्मी कामचारी गीर्विद्या यशादिर्भविष्यति। व्यंजनं श्मश्रु चिन्हयाः। तेन मनेवयवे कादाचित्यनेकार्थः। सर्वथा सर्व
प्रकारेण मनसापि प्राणिनो जंतवानावान्नयान अवगणनीया। यतो यस्माद्धेतोः भूतानि प्राणिनः कामतः स्वेच्छया तथा क
र्मतः कार्यात्। तथा शापतो वा ऋषीणां शापात्। मंत्र तन्त्रकाणि। आहृतप्रकृत्या कागणि विविधानि आश्रयाणि भजंतीति ता
दृशानि भ्रमंति। एभिः कामादिभिः कारणैः स्वीयं रूपं परित्यज्य अन्यरूपेण प्राणिनः पर्यटंतीति किं भूतागजाउचितायोग्यं यस्मि
न्समये यानि भयं। तज्जानानीति उचितज्ञः॥ पुनः कुंदपुष्पविशेषः तद्वत्कांता उज्ज्वला या दंतदीप्तिर्या दंतच्छवयस्ताभिः रचय
न् पुंजयन्॥ उपेक्ष्यते। ताभिः काभिरिव। ईषन्मनाक् उद्भिन्ना॥ विकसिता मंजुलाः स्यन्निर्गुच्छाः यामंजर्यस्ताभिरिव। अन्योपु
चितज्ञः आगतमतिथिं सिंदुवारमंजरीभिरर्चयति॥ तथा राजहंसमपि दंतकांतिभिः वसिंदुवारमंजरीभिः पुंजयन्॥ दंतकांतिः
तद्वर्गसंक्रान्त्यर्थः। असौ अपि हंसः प्रणयेन स्नेहेन प्रणतं नम्रं शिरो यस्यासौ ईदृशः॥ शुचिरोचिषा निर्मलकांतीनां यश्रय: स
मूहः तद्गुणपांडुलो धवलाय: पुष्पप्रकारो विकीर्णकुसुमानि तेन प्रतिपूजयन्निव राजानं नलं रंजया चकार साल्हादमकरोत्। किं
कुर्वाणः हे दवभवरजो नवदावन्योकनेन आल्यादितं दृष्टं मनायस्य मनस्य मम अद्य अत्रागतं त्वां भवमागतमायातं यद्भवान् दृष्टः
नि ब्रुवाणो वदन्॥ अत्रांतरे॥ अस्मिन्नवसरे हंसी द्राग्झटिति प्रदेशात् अवनिपालं नृपमवाप्य रूप्यमयी या घंटा तस्याः ष्टंकारः त
द्वत्कोमलया मधुरया गिरा वाण्या श्लोकद्वयं अपठत्॥ किंभूता इदृशं चक्षुर्वहंति धारयंतीति किंभूतं त्रासेन भयेन तरलाच्चंचला
तारका कनीनिका यस्मिन्नेवं तत्। उत्प्रेक्ष्यते अकांड असमये आडंबरितः आरब्धो यो बाष्पप्लवः अश्रुप्रवाहः तस्मिन् प्लवमानमि राम
व मज्जदिव असंनने अश्रुबाहुल्यात्। पुनः किं कुर्वंती सहचरे सहाये हंसमग्रहीत् गृहाते राज्ञा कुररुद्धे कृते सति। पक्षोच पक्षती पत्रा ४०.

चपि ध्वानितान्येव कोमलतालपल्लवाः पक्षपत्रपल्लवा उत्क्षिप्ता ऊर्ध्वीकृता यया पक्षपत्रपल्लवाः तेषां व्याजेन मिषेण आरवाद्धुरं
अन्यायपूत्कारचिन्हं आस्वा गृहणगृहणमिव दर्शयंती अन्यस्यापि कस्यचित्केन चित्किंचिदपराद्धं भवति सोपि तदन्याय
पूत्कारचिन्हं आस्वा गृहणं राज्ञः पुरो दर्शयति तद्वयमपि हंसी पक्षतीऊर्ध्वं विधाय मन्ये आरवाद्धुरमेव दर्शयतीति॥ अयं भा
वो हे देव त्वया मत्पति ग्रहणान्महानन्यायः क्रियते उत्क्षिप्तपक्षाभ्यां ज्ञाप्यत इति॥ श्लोकद्वयमेवाह॥ एकांत इति॥ अ
स्य विष्णोरपत्यं उः इश्वरः कंदर्पप्रतिमल्लत्वं बुद्धोत्र एइतिदेवइतिव उपछंदयितुं संबोध्य मुमोचयिषुः पतिं हंसीनृपमा
ह। हे एहदेव मुक्ताहारो मौक्तिकहारः तद्वत् सच्छिद्रो पक्षती यस्य शुभ्रत्वात् मतथाऽक्षुः॥ तथा कस्य जलस्य अंते अवसाने
वर्त्तमानं अगंडुमंयः सेवते तथा मोक्षस्य मार्गेनस्य योग्योपि उचितोपि सहंसः पक्षितया किं कमर्थं बध्यते उत्कृष्टार्थः
अथवा यः कांत इति ममस्वं विज्ञनार्थः अथ च हंसः आत्मा पुरुषः॥ हे देव स हंस आत्मा मोक्षयोग्योपि निर्वाणार्होपि किं ब
ध्यते। न बध्यत एवेत्यर्थः। क्वयाल्वयात्वत्सारः सर्वनामगणमध्ये अन्यार्थः अतः पुरुषापेक्षया अन्ययाप्रकृतत्वर्थः। क
स्मान्न बध्यत इत्याह। यः कांते विज्ञने यत्रा अः कृष्णस्तस्मिन् एकांतकमनीये परमानंदस्वरूपे त्य क्लाहारपरिवारः सन्
यागमध्यात्मं ध्यानं समाधिमिति यावत् सेवते अत्र पक्षे अ उत्यस्माद्विष्णुवाचकात् सप्तम्येकवचने ए इति रूपं। यदि वा
समो मोक्षयोग्योपीति समः समदर्शनः शत्रुमित्रसमानदृष्टिः रागद्वेषाकरणात् तथा अक्षयोग्योपि इंद्रियसंबद्धोपि॥ १३॥
नीरमिति। जनानां पदस्थानं पुरग्रामादौ अतिष्ठन् अवसन् यः सरस उदं सारसं तथा अवसंतीति श्वसाः वयः पक्षिणः अ
भाः प्राणिनो यत्र तत्तनत्वात्तं नीरं जलं गतः स हंसः किं क्वापि बध्यते अपि तु न बध्यत एव स इति कः यस्य हंसस्य नाल्पं
तृणसंबंधि वनं काननं प्रियमभीष्टं नलस्य इदमिति इदमर्थः एणू अथ च अध्यात्म पक्षे नीरंजनपदं नीरागपदे तिष्ठन् हंस आ
त्मा किं क्वापि बध्यते न बध्यत एव। यस्य विश्वेभ्यः समस्तेभ्यः संसारसंगेभ्यः आलंबनमासक्तिः न प्रियं विश्वसंसारसंग
त इति पंचम्यास्तसिल्॥ यद्वा यस्य विश्वेषु संसारसंगेषु आलंबनं आसक्तिर्न प्रियं तत्पक्षे सार्वविभक्तिकस्तस्। अन्यच्च॥

207/1955

पुनरपिहे राजन् जलपक्षिणो मुनयइव यतयइवमी नो मत्स्यमस्याहारं वांछंति। इहते। तथा बहुधावेन अतिशायिभ्र
मणव्यसनं आसक्तिं विंधतेयुपातबहुधावनव्यसनिनः तथा बिसं पद्मिनी नालं आधाराजीवनंयेषांते बिसाधाराः। मु
निपक्षे। अमी मुनयो न आहारं वांछंति तथा बहुधा अनेकधा वनव्यसनिनो वनरुग्णः व्यपेतः साधाराः अन्यलोकसाधार
णस्थितिपूर्वोत्सवादिर्येभ्यस्ते लोकोत्तरवृत्तान् विसादनाइति। नृपावैबिसमदनं येषांते। पक्षेविगतं मादनं पीडनं
येभ्यस्ते अपीडकाइत्यर्थः॥ यतएवं ततस्माद्भूताः आग्रहेण ग्रहणहठेन अलमिति वारणा अव्ययं माग्रहाणेत्यर्थः
राजानुनस्य मस्यादंस्यात्तेन श्लेषश्लाघिना श्लेषप्रकाशनशीलेन एतेन एकांतइत्यादि वचसां श्लिष्टार्थत्वमुक्तं श्रो
कांक्षानांयारमामाधुर्यतेन श्लोकांक्तिरसेन आल्हाद्यमानः नर्मालापानां परिहासं पूर्वकमधुरवाक्यानां यालीला
विलासस्तया नाहंसी प्रतिबभाषे। अनेकधेति॥ उपेक्ष्यावज्ञं॥ हेहंसिक। यः सदाजगतो पिसर्वस्यापिसदं भोदं
भिकः। तथा अनेकधा उक्तोपिप्रणतिमत्स्यप्रकारादिनापक्षपातं ममत्वं करोति। तथा दारेषु परस्त्रीषु विहारशीलः क्रीडा
परः॥ अब्रह्मचारी॥ तथा बहुन् नाडासत्येवंविधः कृतायस्यातिहिंसापापरतः। सकथं न बध्यते संसारकारायामिति शे
षः इतिहंसी प्रतिवचनाचित्यसमपक्षे व्याख्या। यद्वा यो दांभिकः सदाजगतोपि पक्षस्य मित्रवर्गस्य पातं नाशं करो
तितथा जगतोपि दारपुक्रीडापरः। तथा बहुयातकृतास्त्र्यः समूहापरा। धीबध्यत एव नर्मणैवहंसीवचसोन्यथात्वं त
त्वतस्तप्रामाण्यं। तद्यथा हेहंसिकिं बहुनाकिं बहूक्तेन सदंभात्संसत्संगतः प्राप्तः सन्। यः पक्षतिपातं करोति। तथाके
दारविहारं केदारेषु संचरणं शीलयति निषेवते यः सः केदारविहारशीलः सशकुनः पक्षी न बध्यते किंतर्हि मुच्यत एव
। तस्मात्युक्तमुक्तं त्वयेति। वास्तवोर्थः। एवमुत्तरत्रापि॥ अपरपरिभोगप्रतिपादनर्थ्याउत्कृष्टदोषदर्शनेन हंसं प्रति
हंसीकुलयन्नाह॥ किंचान्यदपिहेहंसिक बंधस्यकारणं श्रयताचकारः पराभिप्रायाक्षेपपूर्वकं विशेषएवंनामा॥ सौ
दुरात्मा निर्भयादेनिः शंकश्वेतन आमतोलोकदारः॥ ममापिराज्ञः परिग्रहे स्वीकारे मृणालिका नां पद्मिनीनां अवने राम
५०

2-09/1933

रक्षणे नायिका स्वामिनी सानतो अपरागान् स्वगितं संवृतं मुखकमलं वक्त्राब्जं यथा साइदृश्यपि बलात्। बलात्कारे
ण अनेन तत्क्षत्रं विना शिताविनाशाचशील खंडनं कथं विनाशितं तितदेवाह॥ विनिपत्येति। उपरिविनिपत्य संरुद्ध
येयं नखैर्जर्जरिता॥ तथा अस्या अधरदंदउष्टपल्लवः खंडितं सक्षतं कृतं। तथा अस्या अलिकं ललाटं तस्य। तथा
अलंकानां चकेशानां मंडनं तिलकपुष्पादिदलितं लुप्तं तथा अस्याः स्पष्टकुमारभावः अर्थात्कन्यात्वं अपनीतः उद
स्त। वा अथवा॥ अनेन पीवेरणस्थूलेन किं न कृतं। अपितु पूर्वोक्तं सर्वं कृतमेव तदिलकपसंहारे। तस्मादीयोपराधीपं
जरस्थ बंधनस्यापकरणस्येदंपांजरं। सथं बहुधा अनेकप्रकारेण यावन्नावगाहते ना ध्यास्ते मममतावत्कुतः संतोषः
अथायं द्विजन्मत्वादनिग्राह्यइत्यतआह॥ नचेति॥ द्वाभ्यां सकाशात् जन्म यस्य सः द्विजन्मा॥ नद्विजन्मा अद्विजन्मा॥
तथाक्त अर्थात्क्षिज्ञात निगृहीतेपि अपरुद्धपि गर्गाद्या गरिष्ठं पातकं नचनैवास्तितस्मिन्। कीदृशे। नदीक्षिते। दीक्षा
व्रताचादिमतपरिग्रहः संजाता अस्येति दीक्षितस्तस्मिन् एतेन लिंगत्रिज्ञातोप्यवध्य एव। अपिः समुच्चयार्थो भि
न्नक्रमः। सचद्विजन्मनीत्यनेन संयोज्यः। तद्यथा। दीक्षितव्रतीनि द्विजन्मनि च ब्राह्मणे निगृहीते पातकं न इति। न
चपातकं भवत्यर्थः॥ वास्तवं तु॥ मत्परिग्रहे मृणालिका पद्मिनी नामेति संबोधनेन धनस्य नायिकेव मुख्यत्वात्। वर्त्त
तमाम्रणालिका परागा मकरंदस्तेन छत्रमुखानि कमलानि यस्याः सा इदृशी बलादपि अनेन विना पक्षिणा आत्रिता
सक्षिता अत्र भोजनार्थत्वात् कर्मणिक्तः तथा उपरिविनिपत्य नखैर्जर्जरिता। तथा अस्या अधरदलं अधः पत्रं खं
डितं तथा अस्या अलयएव भृंगाएव कालंकृत कस्यशिरसं। उपरिभागस्य मंडनं दलितं। लुप्तं। एतदागमनेतस्
मुड्डीयनात् तथा अपनीतः सुकुमारभावोमृदुभावः नखसंजर्जरितत्वात्। अनेन हंसेन बाप्यां वरेण प्रधानेन मंडनत्वा
त् किं न कृतं अपितु पूर्वोक्तं सर्वं कृतमेव तत्तस्मात् एषः त्वसतिस्त्र्यां जलानां मध्यं जरत्या बतवार्द्धक्या वधिबहु
धा नावगाहते। तदेव तावन्मकुतः संतोषः तथा न दीक्षिते द्विजन्मनि विहंगे निलरां गृहीतेपि पक्षेद्वात्वीकृतेपिग

चं०३०
५१

रियोत्यर्थं नचपातकमक्षिश्रयएवाम्नोत्यर्थः गरीयइति क्रियाविशेषणं। अपिर्विरोधोभावेन यदानिगृह्यते तदापातकं कथं नभवेदपितु भवत्येव गृहीतशब्दस्यदंडितार्थत्वात्। अर्थीतिप्रश्ने नुनयेवा। हेमुग्धे कलहंसिके त्वं मानेन पूजयासंगतापि विमाननां अवगणनां सहसे। पक्षेमानसं सरोगताप्राप्ता॥ नथाविधुपक्षिषु मानननांप्रज्ञां सहसे यतो यस्मात्कारणात्विपरीतो विरुद्धवृत्तः खलुनिश्चितं एषः हंसपक्षेभावि पक्षिभिः परीतः परिवृत्त:। कादंबकदंबकश्चरात्तथासद्वास्य मदत्वयस्य याः कांताः तासुयोगेगानुरागः तस्मात्सरागमुख॥ नथामधुपश्रेणिभिः मधुपपंक्तिभिः श्रयणीयां। सेव्यां गुरुयाजीवति यासातां कांतं कामयंते इच्छति। पक्षेशोभनावंशाम स्करायेषु ईदृशानियानि कांताराणि विपिनानि। तेषु ये अगावृक्षाः तेभ्याविमुख मधुपश्रेणिश्रयणीयांभृंगपंक्तिश्रितांमृदुशोभनंराजीविनीं कांतां कमनीयकामयते तत्समाश्रिताः अनेनदंसेन अलंमृतं हेवत्से। हंसीयथाप्रियं गच्छप्रियस्यानति क्रमेण यथाप्रियं। प्रियोभर्ता इष्टप्रदेशश्च यस्मेश्वरत्वं नृपइति अभिहितवति॥ उक्तवतिसतिसापिहंसीसपरिहासं सस्मितं तथास्यात्तथा इत्युक्तप्रकारेण आकलितोमनसावधारितः कलहः परस्परं राटिर्यस्मिन्। कर्मणितद्यथास्यात्तथा कलहं समवादीत्॥ हंहोइतिप्रश्नपूर्वामंत्रणे हेहंसविहंगभुजंगविलासिन्। तावत्त्वं निवेदितां मृणालिकांपद्मिनीपालननायिकां। अरसान्वितः स्नेहां तरसा बलेन नुकिंरागेण स्वासक्त्यारंजितं हृष्टं मनो यस्यासौईदृशः सन् कामयसे इच्छसिनु किमर्थं नचायंविलासिधर्मः वस्तुतस्तु हंसहंसः मृणालिकांपद्मिनीं रंजितमनाः रंजितचित्तः कामयसे इच्छसितु। किमर्थं। नचायंविलासिधर्मः। वस्तुतस्तु हंहोहंस। मृणालिकांपद्मिनीं हितामरसांतरसानुरागः तामरसानि अंभोजानि तेषां रसोनिर्यासः तत्र अनुरागो यस्येतिसंबोधनं अंतःशब्दः स्वरूपार्थः यद्वातामरसस्य अंतरमध्यमानुरागेतिसंबोधनं॥ वाअनवापीनदेहस्थूलांगेनीरसेनिःस्नेहेनिर्वीर्या। वावके वकभार्ये त्वयि किंनसंभाव्यते अपितु सर्वं नृपोक्तंसंभाव्यतएव। पक्षेत्वयि किंभूते। वाप्यश्च नद्यश्च तेषां दावांछायस्य सतस्मिन्। तथानीलंजलं। सेवनेयः सः तस्मिन् किंनसंभाव्यते। इतिसंभावना अत्र प्रशंसाविषया शम
५२

2/11/1933

एकमेवद्विवाक्यं प्रकरणादौचित्याच्च। प्रशंसां निंदां च प्रतिपादयति। नथात्वमस्माकं किंकिंनकरिष्यसीति प्रसन्नेनोक्तं प्रशंसांगमयति। दुष्टेनचनिंदां॥ अथसोपिहंसः इतिवक्ष्यमाणं राजानं नलमवादीत्। इतीतिकिं। वैदग्ध्येन चातुर्येण धुरंधरः सर्वेषां मध्येमुख्यः तस्य संबुद्धौ हेवैदग्ध्यधुरंधर। तथाधूर्तानां च स्तरीवाक्यवक्रणामालापेषु वाक्येषु पंडितो धूर्तालापपंडितस्तस्यसंबुद्धौ हे धूर्तालापपंडित अन्यथाएतादृशानां वाक्यानां कुतउल्लापः। तथाप्रज्ञाप्राग्भारेण बुद्धिबाहुल्येन गुरुः गरिष्ठो बृहस्पतिप्रतिमो वा तस्य संबुद्धौ हेप्रज्ञाप्राग्भारगुरो॥ तथाहे चातुर्याचार्य। चातुर्यशिक्षक हे नृप मेममामपि यां हंसीं सकोपयसे ईर्ष्यां कुरु। यतोयूयंवयं च सदृशा। एवसमानाएवराजहंसाः राजमुख्याः। पक्षेलोहितैश्चं चुचरणैर्युक्ता हंसाराजहंसाः। नथायूयं सरसांजनानुरागकरीं श्रियं राज्यलक्ष्मीं अनुभवथ॥ तथापात्रेषु धर्मपात्रादिषु दीनां स्थितिव्यवस्थां नकुरुथ। औदार्यंभजथेत्यर्थः। तथारणचर्यांयां रणविधौ नन श्लाघ्यध्वे। अपितु श्लाघ्यध्वएवचः समुच्चय। वयं च सरसां तडागानां श्रियं अनुभवामः तथानदीनां सरितां पात्रेषु कूलमध्येषु स्थितिमवरुद्धानं कुर्मः पात्रं तु कूलयोर्मध्ये पर्णनृपतिमग्निणीत्यनेकार्थः॥ तथाचरणं चर्यागतिविशेषः तस्यां नन श्लाघ्यामहे। लोके रीतिशेषः अपिश्लाघ्यामहएव। तत्तस्माद्युक्तप्रकारेण। सपक्षेषु समानपक्षेषु नदक्षेषु। पक्षैपक्षतिसहितेषु अस्मासु विपक्षो विरुद्धपक्षो माभूः अत्रास्माभिः अर्थवशाद्विभक्तिपरिणामं विधाय व्याख्याव्यधायि सूत्रकृता तु युष्मदस्मदोर्युगपद्योगे अव्यवधानाच्चपुरुषवचनादस्मत्प्रयोगएवोक्तइति। एवेति॥ अनुष्टुप्। एषाएषैव मेममहृदयं मनः अभिन्नभावत्वात्। तथाजीवाजीवितं। तत्सद्भावेजीवनात्। तथाउच्छ्वास: श्वासोबंधकचिंतादिदुःखभरापगमहेतुत्वात्। तथाप्राणः प्रधानभूतो वायुः देहधारकत्वात् प्राणो बलमिति। यत्प्रशस्तपादः प्राणोंतःशरीरे रसमलधातूनां प्रेरणादिहेतुरिति॥ हियस्मात्कारणात्तु। प्राणिनां प्रयोजनोवल्लभोलोकः संसारः कस्यसर्वस्वं धनं एतस्मादधिकं संसारेकस्वं न किंचिदस्तीत्यर्थः॥२॥ तथारूपमितिश्लोकः। ईदृशं कलशंस्त्रीकेनलभ्यते अपितु आनुकूल्याप्यर्थाद्रूपयस्त्वेन केनापि भाग्यवताजनेन प्राप्यते न तु येनकेनचिदित्यर्थः॥ किंभूतं रूपसं

चं० टी०
५२

पन्नं संपद्युतं॥ तथा अग्राम्यं अप्राकृतं। तथा प्रेमप्रायं सदृशं प्रेमप्रायं ममस्नेहमित्यर्थः॥ यादृग्ममैतस्या उपरिस्नेह
स्तादृग्गतस्या अपिममोपरीति॥ यद्वा प्रेम्णः स्नेहस्य प्रायो बाहुल्यं विद्यते यस्मिंस्तत्स्नेहलमित्यर्थः। प्रायो वयस्य त
त्तानमृतो बाहुल्यतुल्ययोरित्यनेकार्थः॥ तथा प्रियंवदं मधुरवादि। तथा कुलीनं सत्कुलोत्पन्नं। तथा अनुकूलं अनुगामि
॥२१॥ ततस्मोद्धतः अलीकः अन्योक्तिकथनरूपो यः कलहारंभस्तेन अलं अलीककलहारंभं माकुर्वीत्यर्थः॥ भवा
नप्येवं विधायथावयोर्दंपत्योस्तथाविधायः प्रेमप्रपंचः स्नेहविस्तारः स एवनाटकं तस्य नायकः शिक्षयिता॥ नातिचि
रादेव स्वल्पेनैव कालेन यथा भ। वतिवर्तमान सामीप्ये वर्त्तमानवद्वेति वचनाद्भविष्यतिलट्भविष्यति। तथा कमपि
अभीष्टं उपकारं करिष्यामि कांचनराजपुत्रीं भवता सह संयोजयिष्यामीति भावः॥ इत्युवाच। अत्रांतरे अस्मिन्नवसरे
अंतरिक्षमंडलात् आकाशात् अतिस्पष्टा अतिशयेन व्यक्ता या वर्णव्यक्तिरक्षरविवेचनं तया मनोहारिणी मनोज्ञा वाक् श्रु
यंत॥ तथाहि॥ राजन्निति श्लोकः॥ हे राजन् राजीवपत्रवद्विशाले अक्षिणी यस्य सः राजीवपत्राक्षः तस्य संबुद्धौ हे राजी
वपत्राक्ष अयं हंसः क्षिप्रं विमुच्यतां॥ यस्माद्यं हंसोदयंमत्याः प्रलोभनत्वयि सरागीकरणे एतावता इतो भविष्यति
॥ असौ दमयंतीं त्वयि विषये रागिणीं करिष्यतीति भावः॥२२॥ राजा तु नलस्तस्यां नभोवाण्याः सकाशात् कर्णांतरं कर्ण
मध्यं अवतीर्णेन प्राप्तेन तेन दमयंतीति नाम्ना तित्तिरिरिदं तेन तित्तिरिकामलं मंडुयन्तेत्तिरंतित्तिरिसंबंधिपिच्छपत्त्रं तस्य स्व
उत्विपुष्पाश्लेषयत्सर्वं तदनुभवन्निव आस्वादयन्निव मनाक् स्तोकं मीलिते संकोचिते अक्षिणी येन सः ईदृशः सन्
चिंतयांचकार॥ चिंतितवान्। किंभूतेन दमयंतीति नाम्ना सोप्मं श्री ‍ण्यसहितं यत्बलागंधद्रव्यविशेषः तस्यते
लं तस्यय पूरः प्रवाहः तेनेव अंगं शरीरं उत्पुलकयता रोमांचयता। यथा सोप्मबलातैलस्पर्शात्पुलकाः संजायते तथा॥
तन्नामश्रवणादेवेति॥ किं चिंतितवानित्याह॥ आल्हादेति श्लोकः॥ असतां दृष्टाः स्पृष्टा वा श्रुता अपितस्याः श्रोणीबिंबा राम
आल्हादयंति आनंदयंति उत्साहः। वयस्कृत गुरुतरादि बहुविशेषात् बहुत्वं किंभूताः श्रोणीबिंबाः॥ सौख्यमेव अंभोजलं ५२

213/1933

तस्य शातकुंभीयाः सौवर्ण्याः कुंभ्यइव कलशा इव यास्ताः सौख्यसर्वात्मना आधारभूता इत्यर्थः॥ पुनः किंभूताः कांचीकला
पेन मेखलावृंदेन सश्रीकाः शोभमानाः॥२३॥ ततस्मोद्धतः नामेति प्रसिद्धा सा दमयंती का। तथा कश्चायं आश्चर्यभूतो मा
नुषभाषाभाषकत्वेन चेतः चमत्कारकारी विहंगपक्षी॥ तथा काचेयं राजन्नित्यादिरूपा नभोभारती व्योमवाणी। एतत्स
र्वं विस्तरेण प्रपंचेन वेदितव्यं ज्ञातव्यं इति अवधारयन् विचारयन् एकस्यां उत्फुल्लां विहसिताः पल्लविताः किसलयितायां
लतावीरुधस्तासां आधारभूतायां मंडप आश्रयविशेषस्तस्य छायां उन्निद्राणि विकसितानि यानि कुसुमानि तेषां ये मक
रंदशीकराः कुसुमजकणास्तेषां य आहसारो वेगवद्वर्षस्तेन निशिशिरं शीतलं यत्तत् तस्मिन् शिलातले निषद्य उपविश्य तं ह
ंसं अवादीत्। उचिवान॥ किमवादीदित्याह॥ हे भद्र कल्याणिन् इदं सतां साधूनां लक्षणं किं तत् सप्तपदानि गम्यंते उच्यंते
वा यत्र सख्यं तत्साप्तपदीनं सख्यं मैत्र्यं॥ तथा उत्पन्नाः संजाताः कतिपये कियन्मात्राः प्रियालापा मधुरवागुच्चारा य
स्याः ईदृशी तासां प्रीतिः प्रेम स्तोकैरेव वागुल्लापैः सतां प्रीतिरुत्पद्यत इत्यर्थः॥ तथा सतां दाक्षिण्यं अनुकूलता प्रयोजनं
कार्यं तन्निरपेक्ष्यं तदधीनं अन्येषां हि प्रयोजनसापेक्षं आनुकूल्यं सतां च प्रयोजनाभावेपि। तथा सतां वात्सल्यं वत्सल स्नेह
वत्वं न कारणेन प्रगुणसज्जं अन्येषां वात्सल्यं कारणेन प्रगुणं भवति। सतां तु कारणं विनापि वात्सल्यं प्रगुणं तथा सतां मैत्र्याः
प्रीतिर्भावोभिप्रायः मैत्रीभावः न निमित्तेन सुंदरः अन्येषां हि निमित्तप्रयोजनेन सति मैत्रीभावो भवति सतां तु निमित्ताभाव
पि॥ अस्ति च ततः सर्वसतां लक्षणं भवन्मूर्तौ त्वच्छरीरे अंतःकरणात्। त्वं निःशंकेन शंकाभावेन मया अभिधीयसे कथ्यसे
यः मल्लक्षयलक्षितो न भवति तस्य पुरः कथनेन त्स्यात् किमुत्वं कथय कयं दमयंती कस्य नृपस्य सुता कीदृक् रूपं आकारः
सौंदर्यं वा॥ रूपं तु श्लोक शब्दयोः पशावाकारे सौंदर्ये नाणके नाटकादिके ग्रंथावृत्तौ स्वभावे चेत्यनेकार्थः। तथा कुत्र देशसन्नि
वेशादौ सा वसति। कश्च भवान् त्वं अस्माकं उपकर्तुं उपकारं विधातुं इच्छति। का चेयं दिव्या वाणीति एवं नलेन उक्तः कथितः सन् हं
सः कथयितुं वक्तुमारेभे॥ कथयामास शृंगारेति॥ हे देव शृंगाररसस्य शृंगाररूपजलस्य भृंगार इव कनकालुके वयः सन्धंगोत्तर

सस्य श्रृंगाररूपजलस्य श्रृंगारइवकनकालुकेवयः सश्रृंगाररसेनपूरितइत्यर्थः तत्संबुद्धौहेश्रृंगाररस श्रृंगारेनलतस्याः
सौंदर्यणवीरुदिवयासासौकुमार्यात। सौंदर्यवीरुत्तस्याः सौंदर्यवीरुडोदमयंत्यावार्त्तयाविस्मयत्त्राश्चर्यंवार्त्ताविस्मयः
सएवपल्लववार्त्ताविस्मयपल्लवः। सकर्णेआरोप्यतां श्रोत्रंनिधीयतांतद्वार्त्ताश्रूयतामित्यर्थः। श्रृंगाररसेनसिच्यमानाः सौं
दर्यवीरुदुद्दैत श्रृंगारापिकर्णकृतेनाहितेनपल्लवेनशोभतेइत्यभयसमागमोचित्योक्तिः श्लोकः॥२४॥ अथसप्रपंचदेशव
र्णनपुरस्सरंदमयंतीस्वरूपमाह॥ अस्तीतिगद्यं। विंध्याद्रिणाविंध्याचलेनमुद्रितालांछितायामातस्यां अर्थाद्दक्षिणस्यांदि
शिदेशामामुत्तरामुख्योदक्षिणादेशोस्तिवर्त्तते। अपिविरोधेयउत्तरउत्तरदिग्देशवर्त्तीसकथंदक्षिणदेशवर्त्तीस्यात्॥ उत्त
रशब्दस्यदिग्देशार्थत्वात्॥ किंभूतोदेशः विस्तीर्णपृथुयन्मेदिनीमंडलंभूतलंतस्यमंडनमिवअलंकारइवाचरत॥ यःस
तेनकृत्वाभूतलंशोभनइत्यर्थः॥ तथानगाश्चपर्वताः नगराणिचपुराणिचविहाराश्चचैत्यानिआरामाश्चकृत्रिमवनानितैः
रमणीयोरम्यः नगरपूरश्चयोगुरुलघुत्वकृतोविशेषः॥ यद्वापुराणिगृहाः यदनेकार्थः॥ पुरंशरीरेनगरेगृहपाटलिपुत्रयोरि
ति॥ तथासीतासहीयोजानकीसहितसंचरितः प्रवृत्तोयोरघुपतिःदाशरथिस्तस्यपादपद्मेनचरणांबुजेनपवित्रंशुचि
अरण्यंयस्यसःतथाविधः। तथापुण्यतराः अतिशयेनपवित्रास्तंरगावीचयोयस्यासाइदृशीयागंगाचगोदावरीचतयो
र्यद्वारिजलंतेनवारितोनिवर्त्तितोदुरितमेवपापमेवदावानलप्रसरोयस्मिनसजलेनहिदावाग्नेःशमनमुचितंतत्सरित्तोःस्ना
नेनतत्रस्थजनानांपापतापापगमात्॥ तथाबलिनाबलवताराज्ञाभीमलक्षणेनजनितंपरिसमंतात्वर्त्तनंपरिपालनंय
स्यसकइवमंदरइवमेरुरिव॥ सचकिंभूतः बलिराज्ञादैत्येनजनितंपरिवर्त्तनंभ्रमणंयस्यसः॥ पुनःकिंभूतः महानईश्वरः
समृद्धोयोलोकस्तेनकृतावसतिर्निवासोयस्मिन्सः समृद्धलोकैःभृतइत्यर्थः॥ कइवकैलासइवरजताद्रिरिव। सचकीदृशः
महेश्वरस्तस्यलोकेनपरिजनेनकृतावसतिर्यस्मिन्सः तथासद्वर्णाद्विजातयः प्रकृतयोअमात्यास्तैःकमनीयः राम
सुंदरः कइवमेरुरिवसचकीदृशः सुवर्णप्रकृत्यास्वर्णस्वभावेनरम्यः॥ तथादृष्टःशूर पुरुषाणांविक्रमशालिनराणां ५३

अवतारोजन्मयस्मिन्सः तथाविधः कइवयदुवंशइव। सचकीदृशः बुधेनग्रहविशेषेणप्रधानस्तस्यतत्पुत्रत्वात्॥ तथा
दृष्टःशूरपुरुषस्यवसुदेवपितुरवतारोयस्मिन्सः तथाबुधैःपंडितैःप्रधानःकइवसोमान्वयइव। सोमवंशइव। सचकिंभूतः बुधेनग्रह
विशेषेणप्रधानःतस्यतत्पुत्रत्वात्। तथासदेशःअनेकैः बहुभिर्वनैःकाननैरुपेतःसहितःकइववटपादपइव। सचकीदृक् अनेकैःसवनैर्यज्ञैरु
पेतःतद्यंतेषांप्रकरणात्। तथायोदेशःपर्वतेरुद्राणुभिःकालैः॥ तथापुरेपुरेपुराणपुरुषैःवृद्धनरैः। जलेजलेकमलोद्भवैःकमलोत्पत्ति
भिः तथापदेपदेस्थानेस्थानेदेवकुलैःदेवगृहैः॥ तथावनेवनेवरुणैःवृक्षैः जलैर्वा॥ तथास्थानेनंदयतिआनंदयतीतिनंदनानितैःउ
द्यानैर्वनैः॥ कुलास्वर्गस्वदिवाअर्गलाःधिकः। अत्रस्थाण्वादयोबहुत्वविशिष्टाःस्वर्गेहिएकएवस्थाण्वादिः। तथाहि॥ एकएवस्थाणुरादि
॥ तथाहि॥ एकएवस्थाणुरीश्वरः॥ एकएवपुराणपुरुषोविष्णुः एकएवकमलोद्भवोब्रह्मा। एकमेवदेवानांकुलंवृंदं। एकएववरुणःप्रचेताः
सत्यांवा। एकएवनंदनमुद्यानं इंद्रवनं॥ अतःस्वर्गाभ्यधिकदेशइति॥ तथातापीनदीप्रायेणबाहुल्येनयत्रसंतापीप्रायस्तथानतापयस्त
वश्यमिति। अअतापीजनस्यअपिविरोधे। सचतुल्यार्थव्यास्थेयः तथाहि॥ यस्तापीप्रायोभवतिबाहुल्येनजनस्यतापकृत्सःअता
पीकथंस्यात्। परिहारस्तुकृतएव॥ तथायत्रदेशेईदृशाःशोकःशोकरहितालोकानिरंतरंवसंति। कीदृशालोकाः शास्त्रेव्याकरणादौचा
स्त्रेधनुर्वेदादौतथावेदसामादौवेधेच। आयुर्वेदादौतथाभरतेसंगितशास्त्रे॥ तथाभारतेचमहाभारतादौ। तथाकल्येयज्ञकर्मणा
मुपदेशकशास्त्रे। तथाशिल्पेचवास्तुकादिशास्त्रेप्रकर्षेणनंधारणंयस्यसप्रधानः। शास्त्रशस्त्रादीनिप्रकर्षेणधारयतीत्यर्थः॥ ए
वंसकलस्यचलिंगतामुख्यार्थस्यहिप्रधानशब्दस्यआविष्टनपुंसकलिंगत्वात्॥ तथा धनीधनवान्। तथाधन्यःपुण्यवान्। तथा
धान्यवानसस्यबहुलः॥ तथावाचिवाण्यांविदग्धःचतुरः। तथामुखमुखारम्यः॥ परमर्मातुद्घाटनोत्॥ अदनकार्थः॥ मुग्धाःमृदु
रम्या। तथामनसिस्निग्धःस्नेहलः॥ तथायत्रदेशेकुद्धः कुपितायाधूर्जटिःशंभुस्तस्ययोललाटलोचनानलस्तस्यज्वालाभिःयत्के
वलंभक्षणंतेनआकुलाःमकरकेतनःकामोविलासिनीनांस्त्रीणांअंगेषुकुचादिष्ववयवेषुस्वोपकरणानिश्रृंगारादीनिनिधायरक्षा
पयित्वाआत्मानभयात्किंकुचस्थानोनिलीनः किंकिंकुत्रकुत्रनिधायेत्याह॥ उच्चकुंभयोःउन्नतपयोधरकिसलयोःश्रृंगारसर्वस्वं

215/1933

चं॰ वृ॰ ५४

शृंगाररूपं सर्वं धनं निधाय। तथा अधरपल्लवेषु आम्रपल्लवेषु मकरंदं पुष्परसं च। निधाय। तथा भ्रूभंगेषु भ्रूविलासेषु
धनुश्चापं निधाय तदाकृतित्वात्तेषां। तथा कटाक्षेषु अर्द्धवीक्षणेषु पुष्पबाणान् निधाय किंभूतस्तासां जघनस्थलेस्थापिता
तिः स्मरकांतारूपं तं च येन सः। ननु किमिति शंभुभयात् तत्रैव निलीन इत्याह॥ किंभूतानां तासां अपांगेन नेत्रप्रांतेन यद
वलोकनं वीक्षणं तन्मात्रेण तेन वृनिर्जितं परमेश्वरगणां धनवतां मनोरथकाभिलाषा तासां। अथ च परमेश्वरो धूर्जटिः सो
पि ताभिर्निर्जितः इत्यक्लिशः एतेन शरणागतत्राणवैभवं कामस्य जनाशंभुः। शंभो अश्वतात्तेभ्यस्तासां सविधे गच्छन् कामो
निर्भयो भवत्येव जेतृजत्वात् तासां॥ तेन तद्देशे कामाधिक्यं दर्शितं॥ तथा यासां स्त्रीणां तारुण्यं यौवनमेव सर्वांगेषु सर्वा
वयवेषु शोभार्थमाभरणं मंडनं तथा यासां उत्तुंगमुन्नतं यत्स्तनमंडनं पयोधरयुगलं तस्य यत् लावण्यं तदेव मुखकमल
स्य यदवलोकनं वीक्षणं तस्मै दर्पणमादर्शः॥ तथा यासां तारतरातिशयेन उज्ज्वलया नयनकांत्यैव मुखमंडलमंडनाय
चंदनस्य श्रीखंडस्य ललाटिका ललाटभूषणं॥ तथा यासां भ्रूभंगा एव विभ्रमाय विभ्रमाय विलासाय। मृगमदस्य कस्तू
रिकायाः पत्रभंगाः पत्रलताः। तथा यासां कटाक्षा एव अक्षिविकूणितानि जनजयाय युवजनवशीकरणाय परमास्त्राणि प्र
कृष्टशस्त्राणि॥ तथा यासां बंधुककुसुमवदरुणा कांतिर्यस्य ईदृशो यो दंतच्छद ओष्ठः स एव लोकानां युवजनानां लोचनं
च मनश्च तयोर्मोहनाय वशीकरणाय मोहनमणिः मोहनमिंद्रजालं तत्र बलेन अविद्यमानवस्तुप्रकाशनमिति यावत् त
दर्थं मणिः मोहनमणिः। तथा इंद्रजालिका लोकस्य लोचनमोहनाय मोहनमणिं प्रकटयंति॥ तथैतासां ७ दंतच्छद एव
जननयनमनोमोदकृत्। तथा यासां मुखकमलस्य यः परिमल आमोदस्तेन आगताय मधुकरास्तेषां झंकार एव विनोदकृत्
नवीणाध्वनेः प्रयोजनमिति भावः॥ किं बहुनाकिं बहूक्तेन॥ ताएवेति अनुष्टुप्॥ अहमेवं मन्ये संभावयामि ता एव दक्षिण
देशीया मृगेक्षणा नितंबिन्यः शर्मणः स्थानं। पक्षनिष्ठत्रिरवसुभिरवस्थानं॥ कथं येन प्रकारेण तासामेव मृगेक्षणानामेव स्त राम
नांतरं स्तनमध्यं मुक्तानां मौक्तिकानां आस्पदं आश्रयः पक्षे मुक्तानां मुक्तात्मनां आस्पदं निर्वृत्तिर्हि मुक्तानां स्थानं भवत्येवेति ५४

मन्ये इति भावनार्थे तिङंतप्रतिरूपकं अव्ययं॥ २५॥ मन्ये चेति॥ चो विशेषे। अहं मन्ये विशेषेण ताभिरेव भगवान्। कुंभोद्भ
वोपि अगस्तिमुनिः अपि प्रलोभितारंजितो भविष्यति॥ येनाद्यापि दक्षिणां दिशं न मुंचति किंभूताभिः विविधमनेकप्रकारं
वृथिवनुत्थानतमर्कटादिरूपं यन्निधुवनं कामकेलिस्तदेव निधानं तस्य कुंभीभिः कुंभीषु निधानस्य निक्षेपात् तद्वत्स्फुरता
स्पदं वर्त्तन इत्यर्थः॥ अथ वेति। पक्षांतरे देशादिति। असौ दक्षिणो देशः कस्य न वल्लभः न प्रियः किंभूतः स्त्रीभिः संकुलो व्याप्तः
पुनः किंभूतः कृतस्थिताश्च वस्थिता कामकोटिर्देवी। कंदर्पकोटिश्च यस्मिन् सः यस्मिन् देशे कुमारः कार्त्तिकेयो रतिमास्थां च
कारकिंस्तत् त्रिदिवं स्वर्गं विहाय त्यक्त्वा किंभूतं दग्धः एक एकसंख्यः कामो मन्मथो यस्मिन् तत् त्रिदिवे यः एकः कामः सोपि शं
भुना दाहि। अत्र कामानां कोटिरपि प्रस्थिता॥ अतस्तत्परित्यागः। अपि विरोधेय कुमारो डिंभः स कथं रतिं स्फुरतं कुरुते।
एतावता यद्देशे कामकोटिनाम्न्याः देव्याः कुमारस्य च आयतनमस्तीति ध्वनितं॥ तस्य दक्षिणदेशस्य अंतर्भूतं मध्यवर्त्तिय
द्विदर्भमंडलं॥ तस्य अलंकारभूतं मंडनोपमं। एवंविधविशेषणापन्नं तुंगतरंगेषु उच्चा वीचिषु रंगति शोभमानानि तरुणानिवा
नि अर्जुनानि धवलानि यानि राजीवानि तद्वद्राजमानाये गजहंसाः तैः विराजितं वारि यस्याः सा तस्या वरदा आस्तीरे कुंडिनं
नाम नगरं पुरं वर्त्तन इति शेषः॥ किंभूतं कुंडिनं। अनाकुलं॥ स्वपरचक्रादिभिरव्याकुलं। तथा अमरपतिपुरं। अमरावतीपुरं
स्पर्द्धते। संदृश्यति इति अमरपतिपुरस्पर्द्धि। तथा परितश्च नस्त्वपि दिक्षु परिखया खातिकया आक्रांत आलीढः प्रांता इव
मानं तत्र रूढानि उत्पन्नानि प्रौढानि गुरूणि हृद्यानि हृदयहारिणि॥ यान्युद्यानि वनानि तेषां या माला श्रेणिस्तया वलयित
वेष्टितं यस्य पुरस्य परित उद्यानमालाशोभित इत्यर्थः। तथा अदभ्राणि बहूनि अभ्राणि धवला नि अभ्रं लिहानि नभ आलि
खंति उच्चानि यानि प्रासादशिखराणि तेषां शिखराभोगेषु अग्रविस्तारेषु भग्नो रविरथतुरंगाणां वर्गो येषां यत्र तत् आसाद
नां अत्युच्चत्वेन अंतरापतितत्वात् तद्गभंगः। तथा एकत्र एकस्मिन् प्रदेशे आस्मेर अध्यासितं निषेवितं कैः द्विजैः ब्राह्मणैः
अग्निहोत्रस्य अग्निहोमस्य ये मंत्रास्तैः पवित्रा शुद्धा या। आहुतिर्होमं तत्र्यइव्याहवनं तया हतो ध्वस्तः समस्तानां दिव्यानां

217/1933

चं०रु० दिविभवानां व्यंतरादिरूनानां भार्यादीनां अंतरिक्षाणां चआकाशोत्पन्नानां अद्दष्व्यादीनां भौमानांच शुषिरभवानां वागादिक
५४ नानामुत्पातानां मुपद्रवाणां संघातः समूहो यैस्ते तथाविधैः आहूनिहतोपद्रवसंघैः तथाकृतामन्यवो यज्ञायैस्ते तथावि
धैः कृतक्रतुभिः तथामनुभ्रून्यैः कोपरहितैः अपिविरोधेयेकृतमन्यवः कृतकोपास्तेकथंमन्युभ्रून्याइति ।। तथाउक्ता
निसूक्तानिसुभाषितानि यैस्तैः ।। तथानिरुक्तंग्रंथविशेषः तत्रपरैः पठनादिनासावधानैः विरोधस्तुयेउक्तसूक्ताभवंति ।
तेकथंनिरुक्तंवचनाभावः तत्परा भवंति । किंतुवचनपराएभवंति ।। तथासन्मार्गः सदाचारः तस्मिन्लग्नाः प्रवृत्तास्तैः त
थागृहस्थैः गृहाश्रमरतैः विरोधस्त्वेवंयेसन्मार्गश्रेष्ठकर्मनिलग्नाभवंति मार्गविलग्नतीत्यर्थः तेकथंगृहेतिष्टंतीतिमुक्त
गृहाएव भवंतीत्यर्थः ।। तथासकलंसर्वंत्रायंतइतिसकलत्रास्तैः तथाब्रह्मवेदंचरंत्यवश्यंजानंतीतिब्रह्मचारिणः तैः ब्र
ह्मचारिभिरपिसकलत्रैरितिपावब्रह्मचारिभिः निषिद्धकामैः सकलत्रैरितिसएवार्थः विरोधेपियेसकलत्राः सस्त्रीकाः
भवंतितेकथंब्रह्मचारिणइति ।। तथाअभ्यस्ताज्यातिः शास्त्राध्ययनातिथिः प्रतिपदादियैस्तेतथाविधैस्तिथिरित्युप
लक्षणंनक्षत्रवारादीनां । तरिथाअभ्यस्ता थाअतीथीनांगतुनकुशांश्चदर्भान्लांति स्वीकुर्वंतिभोजनानिर्थंचयेतेअति
थिकुशलास्तैः विरोधेतुयेअभ्यस्ततिथयाभवंति तेकथंतिथिषुकुशलानभवंति ।। तथासामवेदस्यप्रयोगेपठनादिव्या
पारप्रधानानिमुख्यास्तैः दंडआज्ञाद्स्तंअवलंबते करेगृण्हंतीत्येवंशीलादंडावलंबिनः तैः विरोधेतुयेसामप्रयोगेसांत्व
व्यापारप्रधानानिभवंति । तेकथंदंडेदमनंतदवलंबिनाभवंति । तथासतपथोयजुर्वेदः तमनुचरंतिजानंतीतिसतपथा
नुचारिणः तैः तथाएकमार्गैः अद्जभिः । विरोधेतुयेज्ञातसंख्याः पंथानस्तेषुअनुचरंति ते एकमार्गाः कथंभवंति एको
मार्गोयेषांतइति ।। पुनरप्यकुत्रविपणिवणिग्जनद्रोणोमानविशेषः सपुरस्सरोअग्रेसरोयेषांते तथाविधैः कैरिव । कु
रुभिरिव । कुरुक्षत्रियैरिवतेश्च किंभूतैः द्रोणः कौरवगुरुः सपुरस्सरोयेषांतेतैः ।। तथातुलासूत्रादिमानंतांधारयंतो
तिकुलाधारिणैः । कैरिव । प्रासादैरिव । तेः किंभूतैः गृहादीनांतीर्यक्धारणः स्तंभस्तुलतांधारयंतीतितैः । तथाअनुमे राम
५५

219/1933

यंकुणादितस्यअनुमानंउद्देशज्ञानंतत्रनिपुणैश्चतुरैः । कैरिवनैयायिकैरिवयोगैरिव । तैः किंभूतैः यदनुमीयतेतदनुमेयंयेन
चअनुमीयतेतदनुमानंयथापर्वतोयंवह्निमान्धूमत्वात् आदित्यत्रधूमानुमानंवह्निरनुमेयः तयोनिर्पुणैः दक्षैः तथाद्रव्यस्वरू
पकादिरनुगुणसकलनात्कर्मविशेषपुपंडितावित्ज्ञास्तैः कैरिववैशेषिकैरिव । तैः किंभूतैः द्रव्यानुगताः द्रव्यसंबंभतायेगुणा
श्चकर्माणिचविशेषाश्चपदार्थास्तेषुपंडितास्तैः । तथारूपटंककरूपकादिनाणकंतस्यथासिद्धिः निष्पिष्यत्तिः तत्राप्रधानानितैः
कैरिवयाकरणैरिवव्याविकैरिवतैः किंभूतैः रूपाणिशब्दास्तेरामादयस्तेषांयासिद्धिः विभक्त्यादिसंघटनेननिष्पत्तिस्त
त्राप्रधानैः ।। रूपंतुनाणकंद्राविरयारित्यनेकार्थः । तथाअनेकेवहवोग्रंथिषुवद्धाः कंदर्पकावराटकायैस्तैस्तथाविधैः कैरिवरु
द्रमिवत्रांभुभिरिवतैः किंभूतैः । अनेकग्रंथिभिः बद्धः कपर्द्दकोजटाजूटोयैस्तैस्तथातैः तथाएकत्रप्रदेशेकर्णाटचेटीभिः कर्णाटदे
शदासीभिः भगिनंप्रविनं । किंभूताभिः कुत्रया रूपणसौंदर्येणलोभितामाभिलाषत्वमापादितालोकायाभिस्ताः तथाविधाभिः
। काभिरिवविटाः स्विद्गायकोलास्तेषांयादंभदिक्षाः कपटदीक्षाः ताभिरिवपल्लवकुशादंभदीक्षाभिरिव । किंभूताभिस्ताभिः
कुत्सितेनचकरुणामांसपाकादिनाउपलोभितालोकायाभिस्तास्तथाताभिः । तथाभद्रंयतिगणस्यमुनिवृंदस्यवृत्तंशीलंयाभिस्ताः
। तथाविधाभिः । काभिस्विकुकवेः कुत्सितकाव्यकर्तृयाः काव्यपद्धतयः काव्यपंक्तयः ताभिरिवपद्धतिमार्गपंक्तयोश्चनेकार्थः ।। किं
भूताभिस्ताभिः यथावदन्यागातभग्नाअपास्तायतयोविरतयोगणाश्चभगणादयोयेषुईदृशानिवृत्तानिपद्यानियाभिस्तास्तथावि
धास्ताभिः ।। तथारजनीदरिद्रतस्यागरावर्णातरागोपाविद्यतेयासांताः तथाविधाभिः कर्णाटदिहमिंडश्चांगरागः काभिरिवनिशा
चरीभिरिव । राक्षसीभिरिव । ताभिः किंभूताभिः रजनीरात्रिस्तस्यांरागआसक्तिविद्यतेयासांताः तथाताभिः । तथासर्वतः सर्वस्मि
नपिकालेमुखजघनेच चपलाश्चंचलास्ताभिः । तथाआर्य्याः साध्व्यानआर्याअनार्यास्ताभिः अपिविरोधोयामुखचपलाज
घनचपलाश्चभवंतीताः ।। कथंआर्याः मात्राछंदोभेदः नआर्याअनार्याभवंति । तथानकिंतुआर्याएवभवंति । तथाएकत्रप्रदे
शेकुलालैः कुंभकारैराकीर्णंव्याप्तंकमिववालकमिवतं किंभूतंकुत्सितलालयाआकीर्णं । तथाएकत्रकुंजैस्तरुभिः राजितंकमिव

शक्तमिवकिंभूतंतंकुलितजरयाश्रितंआयत्तीकृतंजरयाव्याप्तमित्यर्थः॥तथाएकत्रप्रदेशेईदृश्याभवनमालयागृहपंक्त्याअलंकृतं
मंडितंकिंभूतया॥प्रवर्द्धमानैःप्रतिदिनंवयस्त्वादिभिःअधिकीभवद्भिःसकलैःकलावद्भिःशिशुभिःभीमैःशोभितातयातथावि
न्यस्ताररचिताःस्वस्तिकामाक्तिकादिक्षोदान्विताश्चतुष्कायस्यांसातया॥तथासर्वतःसर्वस्मिन्प्रदेशेभद्राणिसुंदराणिवास्तुशा
स्त्रख्यातानिभूषणानियस्यांसातयाअथवास्वस्तिकवर्द्धमानौगृहावयवविशेषौ।कायवचित्रविद्यायवतयाकिंभूतया।प्ररूढ
वर्द्धमानसकलशिशुशोभितया।तथाविन्यस्तःस्वस्तिकोयस्यांसातया।तथासर्वतोभद्रंभूषणंयस्याःसातथा।एतावताशिशुःस
कलःस्वस्तिकोवर्द्धमानःसर्वतोभद्रइत्याख्यानिपंचपत्राणि।भवंति।तानिचित्रकरविद्यायांप्रसिद्धानि।तथाएकत्रप्रदेशेईदृशंदे
वगृहंसंकुलंकिंभूतंदेवकुलैःपताकाध्वजनामः।सर्वांकश्चिन्हंयेषांतानि॥तथासंधिपुभित्त्यादिश्लेषेषुसंगतानिमिलितानि
अविभाव्यसंधीनीत्यर्थः।पश्चात्कर्मधारयस्तैःकैश्चनाटकैःरचितैःकिंभूतैःमुख्यनायकोपरिउपनायकचरितंपताका॥तथाअं
कःप्रबंधविभागः॥तथामुखप्रतिमुखगर्भअवमर्शनिर्वहणाख्याःपंचसंधयस्तैःसंगतैःसंबद्धैः।पुनःकिंभूतैर्देवकुलैःदृष्टंकट
स्यशिखरस्यकर्मघटनोल्लक्षणंयेषुतानि॥तथातैःकैश्चिद्दुष्टाःयेकिराटाःसिंधुप्रदेशप्रसिद्धावणिक्जनास्तैरचितैः।किंभूतैः
दृष्टंकूटंकपटंयेषुनादृशानिकर्माणिक्रयविक्रयादीनियेषांते।तथातैःकिरोलश्चावतिकिरतेःकिराटःप्रत्ययःकिराटःभक्ष्यवि
शेषःवणिक्मल्लपश्चेत्यणादिवृत्तौ।तथालंबालंपविशेषाभयंतिप्राप्नुवंतियानितानितथातैःस्वप्नयालिप्तैरित्यर्थः॥कैरिवच्चा
स्त्ररिवायुधैरिवतैःकिंभूतैःशोभनाधारा:अग्रभागायेषांतानि।तथातैः।तथाविचित्रैःअनेकप्रकारैः॥तथासचित्रवालेख्यसहि
तैःअपिविरोधेयानिविगतचित्राणिभवंति॥तानिचित्रसहितानिकथंस्युरिति॥तथानविद्यतेतुलासाम्यंयेषांतानितथातैः
अनुपमैरित्यर्थः॥तथासदतुल्यया:धारणस्तंभनवर्त्तनेइति।सतुल्यानितैःविरोधस्तुयानितुलयारहितानिभवंति॥तानिकथंतु
लयासहितानीति।तथाविशालंविस्तीर्णंतथाशालाभिर्गृहैःसंपन्नंसहितं।अपिविरोधे।यद्विशालंशालारहितंभवतितत्क
थंशालासंपन्नंस्यात्॥तथाचत्वारश्चरणाऋग्वेदादयस्तैः।संयुक्तं।तत्स्वाध्यायैरधिष्ठितत्वात्।तथारणेनयुद्धेनरहितं।अपि

221/1933

चेतिविरोधे।यश्चतुर्भिश्चरणैःपादैःसंयुक्तंस्यात्तत्कथंचरणैःरहितंभवेत्॥तथावह्निवंशैःमनुष्यैर्वाभृतंपूरितंतथाशुचिमार्गे
पवित्रपथंविरोधेतु।यद्वह्निर्विह्वाभिभृतंभवतितत्कथंशुचिमार्गस्यात्।तथासर्वस्मिन्अपिभूभागेचत्वारःरंगणश्चतुः
पथैर्वाअधिष्ठितंआश्रितं।चत्वरंस्यात्स्थंडिलेपि।स्थंडिलांगणमारपीत्यनेकार्थः॥तथास्थिरानिश्चलाःप्रकृतयोअमात्या
दयोयस्मिन्तत्तथाविधंविरोधेतुचकारस्यसमुच्चयार्थत्वात्पूर्वपदेनयोगस्तदासर्वत्रचेतिभिन्नंयत्त्वराधिष्ठितंवेगाश्रित
भवति।तत्कथंस्थिरभावंस्यात्।किंभूतायाःवरदायाःमजंत्यःस्नानंकुर्वंत्यःयामहाराष्ट्रकुटुंबिन्योमहाराष्ट्रदेशीयपुरंध्र्यः
तासांमुखमंडलैर्वक्त्रांभोजैर्विधीयमाना:क्रियमाणाउत्फुल्लकमलखंडस्यविकसिताब्जवनस्यशोभायस्यांसातस्याःमन्येत
सांमुखान्यब्जानिभवंतिकिंत्वतत्प्रफुल्लकमलवनमिति॥वस्तुतःसौरितिकमलानुसक्तिरतस्तत्रतदारोपः।तथायस्यकुं
डिनपुरस्य।नातिदूरेसमीपपयो।ष्णीनाम्नीनदीवहतिकिंभूतादर्शनेनैवदूरीकृतोनिराकृतोदुरितोपप्लवः।पापोपद्रवो।यया
साअतएवकिंकुर्वाती।आप्लवनेन।स्नानेनजनितःपातकभंगोयस्यासातथाविधांगंगांसुरसरितं।उपहसंतीतिरस्कुर्वंती॥
गंगाहिस्नानात्पुण्यहेतुः॥पयोष्णीतुदर्शनादपीत्यस्यविशेषः॥पुनःकिंभूता।स्वर्गमार्गस्यआश्रयणेआरोहणेनिःश्रेणीव
अधिरोहिणीव।यामाश्रयनिश्रेण्याप्रासादादेरुपर्य्यधिरुह्यते॥तयानयास्वर्गेगम्यतइत्यर्थः॥तथापुण्यंपवित्रंपयःपानी
यंयस्याःसापुण्यपया।तथायस्यकुंडिनपुरस्यपश्चिमप्रदेशेपश्चिमभूभागेभगवतोभार्गवस्यशुक्रस्यआश्रमोवर्त्तते।इतिशे
षः।किंभूतस्यभार्गवस्य।प्रणताःपादयोःपतिताःयेसुराश्चअसुराश्चतेषांयेमौलयःकिरीटानितत्रयेनीलमणयःइंद्रनीलाद
यस्तेषांयेमरीचयःकिरणाःतएवचंचरिकचक्रंभ्रमरवृंदंतेनचुंबितंआलीढंचरणांभोजंयस्यसःतस्यसुरासुराअपियस्यसदाप्रसंप्र
णताइत्यर्थः॥पुनःकिंभूतस्यभोजकटकूपेतिअधिष्ठाननामतत्रजन्मास्येति॥तथाचश्रुतिः॥शुक्रोभोजकटःभवत्कूपादिप्रसि
ध्यादिअधिष्ठाननामानिदृश्यंते॥तथाचमरुदेशेशिवरूपःकिराटकूपःजांगलकूपःइत्याद्यधिष्ठानानितथाराजयापातितःशप्तो
ययातिर्नृपतिर्येनसतस्य॥वृषपर्वदैत्यसुतांशर्मिष्ठांशुक्रसुतांदेवयानींचययातिर्नृपतिःउपयेमे।ततोसौशर्मिष्ठाप्रीत्यादेवया

चं॰२॰
५७

नीमवज्ञानेन नवांगेनरापतत्विति शुक्रेणशप्तः॥तथाप्रचंडयादाडिक्यदंडनोदांडिक्यनृपतेः शाज्ञानानस्थेआडंबरिताः पा
तिताः यगंडपाषाणाःपर्वतच्युतस्थलदृषदस्तैविदलितंविध्वस्तंवैदर्भमंडलंयेनसतस्य।दांडिक्योनामभोजकुटदेशाधिपः
शुक्रसुतामरजःसंज्ञां॥स्वेध्यावसरःप्रसभाद्दृप्येमततःक्षत्रियःकिलदर्गाद्विजकन्यांपरिणीतवानइतिपरिभूतंमन्येन
शुक्रेणमन्युनापातितगंडशैलवर्षिणा सवैदर्भमंडलोहतःतदाप्रभृतिदंडकारण्यमितिख्यातं॥यत्रचेति॥यत्रचकुंडि
नपुरेविपदस्थायंतइतिपवित्राःसाधवःसंतोवर्त्तंतेनतरवोविपत्राःविपर्णाः।तथायत्रविज्ञंभमाणानिविकसंतिकम
लानियपुनानिईदृकशरांसिवर्त्तंते।नजनमनांसिलोकचित्तानि।कुत्सितोविज्ञंभमाणःप्रसरन्मलःपापंयेष्विति ईदृशि
वर्त्तंत निर्मलानीत्यर्थः॥यद्विश्वःमलकिट्टपुरीषंच।पापेनकृपणमलःकुत्सितेक॥तथायत्रपुरेकुवलयान्येवसरोजान्येव
अलंकारमंडनंयासांताईदृश्यःकमलदीर्घिकाःसरोजवाप्यःसंति।नसीमंतिन्यःकुत्सितवलयालंकाराःकिंतुसौवर्णकं
कणभूषितकराःसंति।तथायत्रपुरेवीथ्नांपक्षिणांपदश्वरणैराक्रांतानिअंकितानिसरित्कूलानिनदीतटानिसंतिनकुलानि
अन्वयाःनिपदाविपत्त्याआक्रांतानिव्याप्तानिसंतिनिरापदीत्यर्थः॥किंबहुनाकिंबहूक्तेन।देशानामिति॥अनुष्टुप॥देश
नामध्येदक्षिणोदेशःप्रधानमितिगम्यते।तत्रदेशेवैदर्भमंडलंप्रधानं।तत्रापिवैदर्भमंडलेपिवरदातिरस्यमंडनंभूषणंकुंडिनं
पुरंप्रधानमिति।तत्रकुंडिनपुरेएवंविधोभीमोनामराजाअस्ति॥किंभूतोराजा॥समस्तरिपुपक्षाणांसकलवैरिपक्षाणांक्षोदेच्चू
र्णनक्षमाःसमर्थायेदक्षिणक्षोणीपालादाक्षिणात्याअनुकूलाराजानस्तेषांमौलिषुकिरीटेषुयानिमाणिक्यानिरत्नानितान्येव
निकषःशाणस्तेननिर्मिलितानिमर्द्दिताश्चरणनखाएवदर्पणाआदर्शायस्यसःसर्वेपिराजानस्तत्पादयोःपततीतिभावः।त
थाचतुरुदधीनांचतुःसमुद्राणांपुलिनचक्रवालेषुद्वीपपुंजेषुयावालुकाःसामवस्तद्वत्संख्यानिअनेकानियानिसंख्यानिआ
योधनानितेषुसर्वार्थाख्याताप्रसिद्धाकीर्त्तनीयास्तवनीयायाकीर्त्तिःसैवस्फाटिकलेपविशेषःतयाधवलितंपांडुरितंवसुंधरावलयं
भूमंडलंयेनसः॥तथानिजभुजावेवपंजरांतरंपंजरमध्यंतेननिरुद्धानिगृहीतामारिकायमाणासारिकोपमारणरंगांगणेसमर राम
५७

223/1933

रूपस्यभागनिरअर्जितालक्ष्मीदुर्ज्जितादुर्ज्जसत्वा बलवतीजयश्रीविजयलक्ष्मीर्येनसःयद्रूजयोजयश्रीःक्रीडतीत्यर्थः।सारिका
हिपंजरांतरेविक्षिप्यतइतिछायार्थः॥तथायौवनमदेनतारुण्यदर्पेणमत्ताप्रमदाःकांताःकमनीयाःयाःकुंतलविलासिन्यःकुंतलदेशीय
स्त्रियस्तासांनयनान्येवनीलोत्पलदलमालानीलाब्जपत्रपंक्तिस्तयाअभ्यर्च्यमानापूज्यमानालावण्यमेवपुण्यप्रतिमापवित्रप्रतिबिंबं
यस्यसः॥प्रतिमाहिकमलदलैरर्च्यतइतिमत्सलावण्यंताभिःनेत्राभ्यांपीयतइत्यर्थः।पुनःकिंभूतोराजानअसत्यजनकःअसत्यवक्ता
कइवहरिविरिवसत्यवाक्इव।नासत्ययोर्देवयोर्जनकःपिता॥तथाअकविपुःकुत्सितकविपुस्थानेःप्रतीतःसत्काव्यकर्तृत्वात्सत्कवि
पुभर्त्तीनइत्यर्थः।कइवपुरंदरइवयथाकइवसचकीदृकपाककर्मविख्यातः॥तथाआगमानशास्त्राणिअधिक्षिपतितिरस्करोतीतिआ
गमाधिक्षेपी।नआविवधान।आगमोमर्त्यसंबंधमन्यतइत्यर्थः॥कइवगरुत्मानिवगरुडइवसचकीदृकनागानांसर्पाणांमांलक्ष्मींअधि
क्षिपतिलुंपति यःसतथाविधःतेषांभक्षणात॥तथाअलसप्रयःआलस्योपेतभ्याहितानयद्वाअलेनअनर्थेनसहितान।कइवपद्म
खंडइव सरोजकाननमिवसचकिंभूतःनालिनकांडनसहितायुतः॥खंडःकाननइत्यनेकार्थः॥तथाआमेनअंतकेनरोगेण
वासंपन्नायुक्तःआमोरुपक्लेदरोगयोरित्यनेकार्थः॥कइवव्याकरणप्रबंधःकइवशब्दशास्त्रमिवसचकिंभूतःनामप्रतिपदिकंतेन
संपन्नः॥तथाधाम्नांतेजसांधामगृहं।तथावीरतायाःशौर्यस्यआधारआश्रयःतथापुरुषपौरुषकारस्य पुरंनगरंतथाश्रेयसां क
ल्याणानांश्रियांलक्ष्मीणांश्रुतीनांचवेदानांआश्रयःआस्पदं पुनःकिंभूतःरणांगणेषुनगणिताभाविताभीर्भयंयेनसः।अगणि
तःभीःअथनृपवर्णनेबहुत्वेकत्व श्लेषःयस्यनृपतेःसंबंधिनःईदृशाःकोशार्थंवनपादपावनरक्षाःपौरलोकश्चकीदृशाःकोडव
नपादपाःअनवरतंअजस्रंउत्तमाबल्येन अर्थानरसौरभ्यजनितेनतुष्टाआनीताआलयोभ्रमरायैस्तेतथोक्ताःकीदृशःपौरलो
कःउत्कृष्टाआलयागृहायस्यसतथाविधः॥तथायस्यनृपस्यईदृशादायादादायविभक्तव्यपिद्रव्यंआददतेगृह्णंतीतिदा
यादाभागग्राहिणावाग्विभवश्चवचनविलासःकिंभूतादायादाःअपगताल्दरोषायेभ्यस्तेअपरुषाः।किंभूतावाग्विभवःनपरु
षःअपरुषःनभूतसुरूपःस्निग्धइत्यर्थःतथायस्यनृपस्यईदृशाःसभासदःसभ्याःदेशाश्च।कीदृशाःसभासदःविगतोमत्सरः

नं०रू०
५८

परगुणोत्कर्षसहनंयेभ्यस्तेतथाविधाः किंभूतोदेशः विमंतिपक्षियुक्तानिसरांसियस्मिन्सः विमलसराः तथायस्यनृपस्यईदृशाःश्रंग
स्यउपरिस्थावयवाल्लसपादाघवयवाः) क्रीडापर्वतश्च॥ किंभूताः श्रंगावयवाः विकसंतीउल्लसंतीरुचिर्कांतिर्येषुतेतथाविधाः
किंभूतः क्रीडापर्वतः विकसतांद्रुमाणांवृक्षाणांचयः समूहोयस्मिन्सतथाविधः श्लेषवर्णलोपोनदोषाय॥ तथायस्यनृपतेः ईद
शाः मंडनमणयः अलंकाररत्नानि। सेनासमूहश्च। किंभूतामं डनमणयः। अपगताराजिःरेखायेभ्यस्ते अपराजयः एकत्व
पक्षेतुनपराजीयतेपरैःपराभूयतइति अपराजयः॥ तथायस्यनृपतेः नगनारुकरागोयेभ्यस्ते अगातरुजोअगतपीडारिपवश
श्चवःइतःप्राप्तोंद्रतोमरणंयत्रतथाभूतंविशिष्टनाशंनत्रानंभयादद्रानंवने अन्वभवन् अनुभूतवंतइणः क्तेद्रतइतिरूपं। पुष्प
प्रकरश्चकुसुमसमूहश्च अगतरूपताः नायतइति अगतरुजः पर्वतवृक्षसंभूतावनेनितांतभृशंविनाशंप्रध्वंसं अन्वभवन् समनुबभ
व॥ अनुभवन्निताः तमितिद्विग्यस्यान्याबहुत्वेकत्वयाः सतिसंधौसमानंरूपं॥ ॥तथास्येति॥ कंदर्पवत्कमनीयक्रांतिशरीर
छविर्यस्यसः तथाविधस्यतस्यचनृपतेः ईदृशामन्नाःकरिणादमिनोनमानिनीलोकः कीदृशाःकरिणः सहदाम्नाबंधनविशेषेणवि
घंतइति। सदामानः एकत्वपक्षेसदामानोगर्वोयस्यससदामानः। ईदृशान॥ तथातस्यईदृशाः क्रीडार्थंमुद्यानतरवानश्रवराधन
नः अंतःपुरोल्ल्यः किंभूताः क्रीडोद्यानतरवः कृतंविटपानांशाखानांआनमनंनीचैःकरणंयेषांतेतथाविधाः अवरोधजनस्तु
विटानांपानचुंबनेनमेनायेनसः। नथाविधोनभवति। नथातस्यनृपस्यईदृश्यःसीमंतिन्योनपरिपंथिकःशत्रुःकिंभूताःसीमंतिन्यः कृ
टकैल्लयरल्लरुनादरोवाहयासांतास्तथाविधाः। परिपंथीतुनकटकेप्रकरणान्नृपस्यस्कंधावारे। अलंअत्यर्थंकतोदोपउपद्रवोयेनसतथा
तथाविधः। यस्यशत्रवादीनवस्मात्किंचिदप्युपद्रवंकर्तुंनशक्नुवंतीत्यर्थः। तथायस्यचराज्ञश्चरणांभोजयुगलंपादपद्मद्वयंनमताज
निनविमलीक्रियतेनिर्मलीक्रियते। नमल्लनेनक्षालनेन। एतनमनानुरागसंपत्तिः। तथायोराजानारीणांस्त्रीणांश्रृंगारस्फुरतंरसभेदंमंडने
गनस्पनवंनस्वो। वाजनयति। नअरीणांशत्रूणांश्रृंगारंजनयति। श्रृंगारोयत्नमंडनेस्फुरतेरसभेदेचेत्यनेकार्थः॥ तथायोभूपःआश्रितस्यतच्छरण
मुपागतस्यनवंनव्यंधनंसंपदंक्रोति। नबंधनंनग्रहणं॥ तथायोसमानरमणीनांउत्कृष्टमनुष्याणांगुणेषुआदरयादिपुरुष्यते। अनुरक्तो राम
५८

225/1933

भवति नक्रुणानबहुमन्यतइत्यर्थः॥ नरमणीनांनारीणांगुणेषुरज्यते। नस्त्रीवशइत्यर्थः। तथायस्यचनृपतेर्नमस्यानांपूज्यानां देवद्वि
जातीयानांग्रामेषुनलस्योपाख्यानंभारतप्रतीतंवर्त्तते। लोपस्यविनाशस्यउपाख्यानंकथानेव॥ तथायस्यचभूपतेः। राज्ञेसाक्षरस्य
लिखितनाशस्यपुस्तकस्यबंधावंधनं। अभूत। नसाक्षरस्यअधीताक्षरस्यजनस्यबंधः अन्यायाकरणात। तथायस्यचभूपतेः राज्ञेसा
क्षरस्यलिखिताक्षरस्यपुस्तकस्यबंधाबंधनं। अभूत। नसाक्षरस्यअधीताक्षरस्यजनस्यबंधः। अन्यायाकरणात् तथायस्यनृपस्य
राज्येसगुणस्यज्यासहितस्यकार्मुकस्यधनुषः। आकर्षणंकर्णांतप्रापणंनसगुणस्यशौर्यादिगुणसहितस्यजनस्यआकर्षणं केशा
कर्षणरूपं युक्तंतथायस्यराज्येस्फुवंशाभवस्यशोभनवंशशलाकाकुंतस्यच्छत्रस्यदंडोयष्टिः। नशोभनान्वयेजातस्यजनस्यदंडोद
मनं। तथायस्यनृपतेः। राज्येशोभनाःजातिर्मालतीयत्रईदृशस्यउद्यानविशेषस्यउत्खननं। वृक्षपुष्पपुष्ट्यै। आलवालमार्दवाय
च॥ उत्कृष्टंखननंगोवर्द्धनमितिप्रतीतं नदभूत् नशोभनजातेर्विप्रादेर्जनस्योत्खननं उच्छेदनं। चांडालादितया आपादनं तथायस्यभू
पस्यराज्येकौक्षितौलीनस्यआश्रितस्यकंदस्यकरणस्यउन्मूलनारंभः। उन्मूलनेउद्यमोभूत। नकुलीनस्यअभिजातस्यजनस्यउ
न्मूलनेआरंभः तथायस्यराज्ञोराज्येसमृद्धिमानंसूर्गस्यदंमार्गेलग्नंसक्तं संयोगोयस्यसतस्य। यद्वासनित्यतान्वितोमार्गोअर्थान्न
भः तस्मिंलग्नस्यतथाचपुनः पुनर्वसुनक्षत्रंभजतीतिपुनर्वसुभाक्। यस्यतथाविधस्यचंद्रस्यस्वैरग्रहणंराहुयोगः तस्यावलोक
नंवीक्षणंनसन्मार्गःसदाचारः तस्मिंलग्नः प्रसक्तस्य। तथापुनर्भूयः वसुद्रव्यंभजतीतिवसुभाक् तस्यधनिनोजनस्यग्रहणावलो
कनं धारणंक्षणं॥ अभदितिक्रियासर्वत्रयोज्या॥ किंबहुनाकिंबहूक्तेन॥ दवशत्रि॥ शार्दूलविक्रीडितं॥ सदेवोभीमः किंवर्ण्यते किंस्तूयते
वागगोचरगुणमयत्वात्॥ किंभूतः दक्षिणदिग्वमुखं॥ तस्यतिलकस्तिलकोपमः॥ यथातिलकेनरूत्रामुखंशोभते॥ तथातेनद
क्षिणदिगितितथाकर्णाटकांताना कर्णाटदेशीयरमणीनांयोकुचोनाववक्षचतत्रकमिनत्वसाम्यात्। क्रीडाशैलः क्रीडागिरिः॥ सत्वम
गाद्रवः सः यथामुनः क्रीडाशैलक्रीडेति। तथानामांकुचयोःस्वल्पतीत्यर्थः॥ तथाप्रतापएवकदलीरंभातस्याः कंदइवमूलमिव यःसः
तथाकंद्यात् कदल्याउत्पत्तिःतथाअमात्यतापोमहिमा॥ यद्वाप्रतापएवकदलीतस्यांकंदइवमेघइवयःसःतथाविधःसइतिक्राः। यस्य

भीमनृपस्य भुजदंडएव मंडपस्तस्य तल्ये अधोभागे अराति करींद्राणां शत्रुगजेंद्राणां यो कुंभो द्वीपन्निस: पिंडौ तयो र्विदार
णाद्य द्रुधिरं रक्तं तेनक्लिन्नं आर्द्रं अभिरवरवदूरवदंष्ट्री कृतायस्यासाईदृशीउग्रायं श्री: श्रूरतालक्ष्मी: सिंहीवविश्राम्यति
खेदमपनयति॥ यथासिंहीगजविदारणोत्द्रुतरक्तक्लिन्नदंष्ट्रमंडपतले विश्राम्यति। तथायस्य शौर्यश्री: भुजयोर्विश्राम्य
तीति॥ २९॥ तस्य च महीपत भीमस्य सर्वासांभ्रंत:पुरपुरंध्रीणां अवरोधजनानांमध्ये प्रधानभूता मुख्या प्रियंगुमंजरीनां अ
प्रियारमणी अस्ति॥ किंभूता आत्मरूपेण निजसौंदर्येण उपहसितातिरस्कृतासमस्ता स्फारसुंदरीणां सकला दिवीनां सौंदर्यस्य
मासंपत्ति: प्रधानसंपत यया सा। तदधिकसौंदर्यशालिनीत्यर्थ:। तथा अकलंककुलकंदस्यनि:कलंकान्वयकंदलीवनवन
गाहइव। या सा यथा कंदात् कंदल्याउत्पत्ति: तथा कंदात् नि:कलंकवंशात् अस्या उत्पत्तिरिति। कंदलशब्द: स्त्रीलिंग: उपरा
गमसृहनवांकुरेमृगजातिप्रभेदेच। कंदलौतुकुमांतरेइति॥ तथा कंदर्पदर्प एवगजेंद्रस्तस्य अवष्टंभे आधारदाने स्तंभय
ष्टिरिव या सा। यथा गजस्य स्तंभयष्टिरवष्टंभभूता तथा कंदर्पदर्पस्य समालंबनंभूता। अस्यां कंदर्प: खेलतीत्यर्थ:॥ तथा
अखिलजनानां नयनान्येव कुरंगास्तेषां वागुरेव या सा। यथावागुरया मृगबंधनत्रमृगा: बध्यंते। तथानया समस्तजननेत्र
ाणिस्वीयरूपे बध्यंते। अन्यत्रगंतुं ददातीत्यर्थ:॥ तथा तामणी यरूनरम्यत्वेन पताकायमाना पताकोपमा सर्वोत्कृष्टायुष्म
ताउल्लसिता तथा यौवनश्री: तारुण्यलक्ष्मीर्यस्या: सा। यथा पताका सर्वस्या परिराजते। तथास्या रम्यत्वेन यौवनश्री: प
ताकायतइति। तथा शृंगाररसस्य रूपतस्य रसभेदस्य वा आगारं गृहं। तथा वनितानां विभ्रमा एव विलासा एव अंकुरास्तेषामु
त्पत्ती भूमि:। यथाभुवांकुरा उत्पद्यंते। तथाविभ्रमा अस्या उत्पद्यंतइति। तथा सौभाग्यं चरूपगतं भाग्यं च दिष्टं। द्वंद्वस्ततस्ते
सौभाग्यभाग्यं तस्य आभोगो विस्तार: अधिकसौभाग्यभाग्यवतीत्यर्थ:॥ तथा रागएवानुरागएव रत्नं दृढं यत्नृत्तं नर्त्तनंत
स्य रंगशालानर्त्तनभूमिगृहं। यथा रंगशालायां नृत्यं प्रवर्त्तते। तथा अस्यां युवजनानां रागप्रवर्त्तत इति। वृत्तेवृत्तौ दृढमृत॥ राम
वरितव र्तुलिच्छंदस्य ती त्यातयोर्द्व त्तउत्तनेकार्थ:॥ अथास्या रूपवर्णनं प्रथमं कल्पद्विभ्यां स्त्री क्लीवाभ्यां चकुर्वन्नाह॥ ५९

यस्यां प्रियंगुमंजर्यां: इद्धाकांतिर्दतस्तवि: ईदृग्विधं च लोचनं। कीदृशी कांति: पद्मा श्रीस्तां अनुकरोत्यवश्यमितिपद्मा
नुगामिणी॥ यादृशीपद्माया: कांतिस्तादृशी अस्या अपि। कीदृशं लोचनं। पद्ममब्जमनुकुरुतस्तत्फलयत इत्येवंशीलं पद्मा
नुकारिणी। तथा यस्या ईदृशी रूपसंपत्ति:। सौंदर्यसंपत। ईदृशं च ऊरुमंडलं। सक्थ्नी किंभूता रूपसंपत्ति: सौंदर्यसंपत् ईदृ
शंचऊरुमंडलं। सक्थिनी किंभूता रूपसंपत्ति:। रंभां अप्सरांतरं प्रतिस्पर्द्धितसंहृष्यतीति रस्तरोतीति रंभाप्रतिस्पर्द्धिनी किंभूते ऊरु
मंडले। रंभां कदलीं सा कुमार्याधिक्यात्प्रतिस्पर्द्धते यतरंभाप्रतिस्पर्द्धिनी॥ तथा यस्या: ईदृशीकेशपक्षवरीकेशविन्यास: कबरी
पदेन केशविन्यासप्राप्ते केशपदं व्यर्थमिति चेन्न। हयहेषितादिवदुत्कर्षपकत्वात्। केशपदं नदोषा। ईदृशं च भ्रुभंगचक्रे भ्रूवि
लासमंडले। कीदृशी केशपक्षवी स्मरमनस: पुष्पाणि ताभि: हारिणी मनोहरा किंभूते। भ्रूभंगवक्रे। स्मरमनोहारिणी मनोहरे तथा यस्या
ईदृशी ललाटपट्टिका। अलिकफलक: ईदृशं च कर्णोत्पले कर्णावतंसी कृतनीलकमले किंभूता ललाटपट्टिका भ्रमरकं ललाट
स्थमलकं तेनउद्भासते शोभत इत्येवंशीला भ्रमरकोद्भासि। नीलकिंभूत कर्णोत्पले भ्रमरकै: भ्रमरै: उद्भासते इति भ्रमरकोद्भासिनी त
थायस्या ईदृशी ष्ठंदंतच्छदच्छाया। ओष्ठपुटशोभा। ईदृशं करचरणयुगलं। पाणिपादद्वंद्वं कीदृशी दंतच्छद छाया प्रवालानुवि
द्रुमस्तं रक्तत्वात्। अनुकरोत्यवश्यमिति प्रवालानुकारिणी कीदृशं करचरणयुगलं प्रवाल: पल्लवस्तमनुकुरुत इति प्रवा
लानुकारिणी सर्वत्र नांतत्वात् स्त्रियां ईकि वच उरी। यथा यस्या: वचनं वाक्यं स्फुटवर्णा: अकारादय: प्रकृता यत्रतत्। स्फुवर्ण
मयं पदं। पदं मनोहरति। पदं विभक्त्यंतं। तत्प्रकृतवचने। मयट्। स्वपुरं सुवर्णं स्वर्णं तेन निर्वृत्तं। सुवर्णमयं सौवर्णपदे पदे मनोह
रति। अत्र पदं पादन्यास:॥ यस्याउति॥ अत्रतृतीयाप्रथमयो: श्लेष: यस्या: प्रियंगुमंजर्या: वाचावाण्या सदृशीकं वे कुसुममा
लिका। पुष्पमाला न शोभते॥ किंभूतया वाचा। सत्कुसुमफलाश्रयानुकूला तया किंभूता कुसुममालिका सत्कुसुमधनोमकरंदस्य रय:
प्रसरो यत्र तादृशी॥ तथा यस्या अलकवल्लरीमालया केशकलापेन सह तिलकमेव मंजरी। साराजते किंभूतया॥ अलकवल्ल
रीमालया अलिवत्कालावर्णो यस्यां सा तया। यदातु। अलिवत्कालेति क्रियते तदा नदादित्वाङ्ङादिगणे त्यादिना। ईप्रसंगे

227/1933

नेति॥ किंभूतातिलकंमंजरी अलिकं ललाटं अलय: स्थानं यस्या:सा॥ अलिकालया॥ किंबहुनाकिंबहूक्तेन॥ तस्याइति॥
यस्याप्रियंगुमंजर्या: तारुण्यस्यायौवनस्यभरादतिशयात् मंदरश्चारूतरः। आसमंतादलस: आलस: नआलस: अ
नालस: ईदृशा। लसनविलसनयोलावण्यलक्ष्म्या: सौंदर्यश्रियारस: शृंगाररूप: लुभ्यंतितत्राभिलाषवंतिभवंतिया
निलोकविलोचनानि। युवजननेत्राणि॥ तान्येव अंजलिपुटा: हस्तन्यासविशेषास्तै: सत्वापपीयमानोपि अतिशयेनपी
यमानोपिसन्नंगपृशरीरावयवपुण्यवनमाति किंतु तरंगरंगतविलसन्निवरसोहिभरादतिस्यालसतो तरंगैश्चरंगति।
किंभूतायास्तस्या: कांत्यास्वीयनभशोभनयानिरुद्धजिते। मुग्धहारिण्या: लीलयाच चलंति तरलेचक्षुषीययासातस्या:
शार्दूलविक्रीडितं॥४८॥ एवममुनाप्रकारेणसकलसंसारसुखरसस्य आस्वादनअनुभवनेनमुदितंहृष्टंमनोययास्तो ता
दृशयारनयाः प्रियंगुमंजरी भीमयादिवसायांतिगच्छति॥ कदाचितकस्मिंश्चसमये। वरदाया: नद्या: एवंविधपुण्या
पवित्राया पुलिनपालिसतट भांतमस्यांयपादपालरव: तेषांतलेषुवरदानदतरुतलेषुरममाणयो: क्रीडतोरनयोरजोनृपयो:
कापिकपिकुटुंबिनीवानरीदृष्टिपथंनयनमार्गअवातरत्। ताभ्यांदृष्टेत्यर्थ:। किंभूतपु। चुटुलतरा अतिशयेन चंचलास्त
रुणानवायेषदचरणा भ्रमात्तिपांयस्वरूपंतस्यचुंबनायमधुपानार्थं। यदाक्रमणं आश्रयणंतेन ओभरोभारस्तेनभज्यमान
नम्यमानं यन्मंजरीजालं अतएवतस्माद्गलत: श्रवंतो अमंदा: अनल्पायेमकरंदबिंदवस्तै: कर्दमिलेषुकर्दमवत्सु पिच्छादिल
दिलच्च। तथाविविधांगावर्णादिभेदादनेकप्रकाराउरगायेविहंगास्तेषांविहारेणविचरणेनविदलितानिखंडितानियानिद
लानिपत्राणितैर्दंतुरंसंचारयोग्ये अंतरालंमध्यंयेषांतानितथातेषु तथास्मरबंधवसंत:तेनसुगंधि: सुरभिर्गंधियोयंगंधवा
होवायु:सएववातीतस्यवाह्यालीक्वाहवाहनभूमिरिवयानितानितथातेषु। यथावाजिनोवाह्यालिषु। क्रीडंति। तथावायुरपि
त।तरुतलेषुभ्रमतीति। किंभूताकपिकुटुंबिनीइंद्रवारुण्या: विशालाया: फलंगंइवासुरुणंपरिणतंपद्धंयदेइवारुणं। त
द्वत।यार्द्रंपत। अरुणापिंगलाकपोलकांतिर्यस्याम्यक्तचिन्हेति। वचनासुलप्रत्ययस्यनलुप्त।तथाउद्धुपितउद्धुसितोदरं

2-27/1933

वपिंडगोल: तस्मिनकंडूयनेनकंडूयावांयदाकुतमभिप्रायस्तेनतरलितंकंपितंकरकिसलयंययासापिंडोवंदेतपापुष्पेगोलेवो
लंगमिल्लस्या: केवलदुस्येनकार्थ:॥ तथाएकंबालकंउदरंदत्तोलग्नं। अमरमपिद्वितीयमपिपृष्टेतनो: पश्चातभागेप्रतिष्टितं
स्थितं। बालकंउद्वहंती धारयंती। तांचसकुटुंबांकपिकुटुंबिनी अवलोक्यतयो:राजराज्ञोरनपत्ययोरपत्यरहितयोश्चेत
सिचित्ते। अपत्यविषय: संतानगोचर: योविषमोदु:सहोविषादस्तस्ययावेदनाव्यथा। तस्याव्यतिकर:संपर्क आस्पदं अवरुद्ध
नं अकरोत्। तांसापत्यांवीक्ष्यस्वयंनिरपत्यत्वाद्दुखिन्नौजातावित्यर्थ:॥ तमेवाह॥ करपत्रधारयक्रकचतीक्ष्णाग्रणयद्वि
कर्त्तनंछेदनंतद्वदु:सहंसोढुमशक्यंयद्दु:खंतेनइनंतेनइनंपीडितंमनोययोस्तौ। तयोर्दंपत्योर्भूमीक्षितोराज्यजनेलोकेजी
वितस्वीयप्राणधारणंवरस्यविरागोभूत विनापत्यंकिमेतेरिति॥ अनेनसर्वथासर्वप्रकारेणअधिपत्येनऐश्वर्येणआपन्नं
त्यमन्यनत्रि। नतत्तोइति। अन्योन्यंपरस्परं आलोचयांचक्रतु: विचारयामासतु:। इतीतिकिं अविकाया: प्रियंवल्लभंमहेश्वरं शं
भुंप्रतिपद्यामहेतस्यैवामंगीकुर्महे॥ किंभूतंमहेश्वरंसकलायमराश्च असुराश्चतेषांया: किरीटकोट्योबहूनिमुकुटानितेषांको
पपुअश्मपुमणय: इंद्रनीलाद्या: तेषांयामरीचय: स्ताएवचंचरीकश्चक्रंतेनचुंबितं। आलीढं चरणांबुजंयस्यसतंसुरासुरै: अपि
प्रणतइत्यर्थ:॥ अंबुजेहिचंचरीकै: चुंब्यतएवतिद्वायार्थ:। कोटिशब्दोबहुत्ववचन:। अथेति। अथानंतरंसलोकेश्वरोभीम:
इतीतिज्ञातमतियथावासंस्वीयवासगृहं अयासीत्जगाम किंकृत्वा। इतिअभिधायउक्त्वा। इतीतिकिंहेप्रियेप्रियंगुमंजरिप्रणता
नांप्रियमीप्सितंकृत्यवश्यमितिप्रणतप्रियकारीतं अननस्पष्टसंतानसिद्धि:सचितातथाअभंगाअजेयायोअनंगस्तस्यद
र्पहरतीतिअभंगानंगदर्पहर: तंहरंप्रसादय। प्रसन्नीकुरु। अहंचतस्यहरोभाराधनेसेवायां यदवधानंचित्तैकाग्र्यंतत अनुष्ट
ष्टलग्नोविधास्यामिकरिष्यामि॥ इतीतिदर्शयति॥ केपुसत्सु अरुणेनरविसारथिनावारुणींपश्चिमांप्रतिलक्षीकृत्य रविरथ
स्ययेतुरंगा: तेषुअवतार्यमाणपुनीयमानेषुसत्सु। उत्प्रेक्ष्यते। विपुलंमहद्यद्व्योमलंघनमाकाशातिक्रमणंतेनघनोनिबिडो

यः श्रमः स्वेदस्तस्य प्रशमनार्थं ग्लान्यर्थं वारुणीं मद्यां प्रतिपानार्थं इव। श्रांतस्य खलु मद्यं पाय्यंते इत्यभिप्रायेण वा तेषां तत्र नयनमि
ति॥ पुनः कामं मनोवृ पादप छायासु पूर्वां दिशं अभिधावमानासु अभिमुखं गच्छंतीषु सतीषु उत्प्रेक्ष्यते दिवसभर्त्तरि दिनप्रियेस्त
र्यं अपरस्यां दिशि पक्षे अपरस्यां अंगनायां आसक्ते कृते सति शोकभरादिव प्रिया न्यासक्तिसंभूता दुःखातिशयादिव तमसो
धकारस्य पक्षे तमसो मोहस्य पटलेन वृंदेन आपूर्यमाणां भ्रियमाणां पूर्वां दिशं पक्षे पूर्वां पुरंगीकृतां स्त्रियं आश्वासयितु
मिव धैर्यमापादयितुमिव। यथा त्वमत्रा भव पुनरयं पतिरागमिष्यति यथान्या काचित्सखी। भर्त्तरि अन्यासक्ते दुःखितां पूर्वां स्त्रि
यमाश्वासयितुं याति तथा छाया अपि॥ पुनः कथं सत्सु तरणेः सूर्यस्य मंडलेषु किरणौघेषु। अरण्यांतरात् वनांतरात्
गा मंडलेषु धेनुमंडलेषु मंदगतिभिः अपवर्त्तमानेषु वलमानेषु सत्सु॥ किंभूतात् अरण्यात् हरिता शुकाभाः पक्षिणस्तद्वत् हरिता
नीलाः यद्वरया श्यामाः हरति गच्छति तीक्ष्णमिति हरितः हरिरिति हरित्तस्मात्॥ किंभूतात् अरण्यांतरात्। हरितैः शु
काभपक्षिभिस्तथा हरितैः ग्राहैः तथा हरिभिः वानरैश्च हारिणो मनोज्ञात्॥ पुनः कस्मिन् सति पश्चिमाशायामुखे अलो
हितं लोहितं। भवल्लोहितमाभवत् तस्मिन्सति॥ लोहितादिडाः क्यषिति क्यष प्रत्ययरूपं। उत्प्रेक्ष्यते अस्ताचलस्य या
य नंदवतात् तस्यादस्तोपायि रक्तचंदनार्थः॥ अर्थाद्रवे रवेस्तस्य सलिले अंबुनि पानीयप्रवाहेण प्लाव्यमान इव क्षाल्यमाने इव प
श्चिमाशांगने रवो वारुणी प्रलंबे वा रक्ता भवति तत्र रक्तवेरियमुत्प्रेक्षा॥ पुनः कथं सत्सु वारविलासिनीभिः कपोलमंडल्याः
कपोलबिंबस्य मंडनाय भूषणाय पत्रभंगेषु विलेपन चित्रेषु पत्रवल्ली संज्ञेषु पर्णानां भंजनेषु च क्रियमाणेषु सत्सु मंडलो
बिंबवृत्तयोः भुजंगभेदे परिधौ शुद्ध देशे ग्रामजालके इत्यनेकार्थः। मंडलशब्दस्त्री लिंगः॥ पुनः कस्मिन् सति पादपैः वृक्षैः पत्रा
णां पर्णानां संकोचकर्मणि निमीलविधौ प्रारब्धे विहिते सति रात्रौ पत्राणि संकुचंति॥१॥ उत्प्रेक्ष्यते भयेनेव भीत्येव॥ भीतो राम
हि संकुचत्येव॥ पुनः कथं सत्सु। कमलिनीभिः पद्मिनीभिः कमलमुकुलकेषु पद्मकुड्मलेषु विधीयमानेषु सत्सु रात्रौ तेषां सं ६९

2-31/1933

कोचात्। किंभूताभिः कमलिनीभिः उत्प्रेक्ष्यते विरहेण रविवियोगेन विधुराभिः पीडिताभिः सतीभिः विघटिष्यमाणा वियुज्य
माना या चक्रवाककामिनी चक्रवाकी तस्याः करुणं दयोत्पादकं यत्कूजितं तस्य व्याजेन दंभेन दिवसभर्तुः अस्ताचलगमनं निवा
रयंतीभिरिव निषेधयंतीभिरिव। मा याहि अस्तगिरिशिखरमिति॥ किंभूतेषु कमलमुकुलेषु उत्प्रेक्ष्यते प्रार्थनाभाक्स्मानमुंचत्ये
वं कृतया आनंदार्थं प्रणामांजलिपुटाइव नमस्कृतये संयोजितकुड्मलितकरपल्लवा इव यानि तानि। तथा तेषु। तेपि गतदाकारा ए
व भवंतीति॥ अन्यापि कामिनी विरहविधुरा सती करुणशब्देन गच्छंतं पतिं निवारयति आगमनप्रार्थनायै प्रणामांजलिपुटमपि
करोतीति॥ पुनः कस्मिन्सति क्रमेण गमनपरिपाट्या पश्चिमांभोधेर्यानि तरंगांतराणि कल्लोलांतरालानि तेषु उत्तरन् उन्मज्जन् तरुणं
नवं ताम्रमरुणं यत्तामरसं पद्मं तस्यानुकारि तदनुकरणशीलं समुद्रप्रविष्टमित्यर्थः। तथा केसरायमाणं किंजल्कोपमं यद्रश्मिम
जरीजालं किरणमंजरीवृंदं तेन जटिलं व्याप्तं तरणिमंडलं अवलोक्य इदमतिशयेन तिमिरपटलं ध्वांतवृंदं प्रधावमानं सति। उत्प्रे
क्ष्यते अतिसंभ्रमेण अत्यादरेण भ्रमरस्य षट्पदस्य भ्रमरनिकुरंबं अलिवृंदं तस्मिन्निव नवं तामरसं विलोक्य भ्रमरवृंदं परितः पर्यट
त्येव। तद्वदंतिमिरपटलमपि संभ्रमाभीतौ संवेगादरयोरपीत्यनेकार्थः॥ पुनः कथं सत्सु दिगंगनामुखेषु कस्तागरुपंकेन कालाग
रु कर्दमेन यः पत्रभंगाः पत्रवल्यस्तैः भूष्यमाणेष्विव सत्सु तमःपटलेन दिशां तदानीं कृष्णभावादियमुत्प्रेक्षा। तथा वनांतरेषु कान
नांतरालेषु कोकिलानां कलापः पिकवृंदं गम्यमाणेष्विव आश्रियमाणेष्विव॥ तथा सलिलाश्रयेषु कचानि च कस्वरूपाणि
यानि कुवलयानि नीलोत्पलानि तेषां। बहलो निविडो यो मेचकरुचीनां कृष्णकांतीनां निचयः पटलं तेन श्यामलीक्रियमाणेष्वि
व मममसाश्यामी क्रियंते। तत्र कविरुत्प्रेक्ष्यते। मन्ये जलाश्रया नीलोत्पलदलकांत्यैव नीला जाता इति॥ तथा वनस्थलीषु कानन
गहनाकृता पिच्छानां तमालानां गुच्छैः स्तबकैः छदैश्च पत्रैः श्लाघ्यमानास्विव आश्रियमाणास्विव॥ तेषां हि गुच्छपत्राणि कृष्णा
नि भवंति॥ अतइयमुत्प्रेक्षा॥ तथा शैलस्य गिरेः शिरसि शृंगे यानि शिलातलानि तेषु नृत्यतांडवयद्यत्कलापिकुलं बर्हिवृंदं॥

चं०व०
६२

मस्यथकल्पापाः पिष्टानितैः कालीक्रियमाणेष्विव श्यामलीक्रियमाणेष्विव। तमसा व्रिल्प्तत्वानि नीलानि जातानि॥ तत्र उत्प्रेक्ष्यते
नन्यत्कलापिनां कलापैरव जातानीति॥ तथा भवनभित्तिषु गृहकुड्येषु कज्जलिना जनेन यानि आलेख्यचित्राणि आलेखितुं या
न्त्या रूपविशेषास्तैश्चर्यमानास्विवामन्यमानास्विव। तत्र श्यामत्वादियमुत्प्रेक्षा। तथा पांथावसथेषु पथिकगृहेषु विरहि
णीनां वियोगिनीनां या वियोगाद्भवा निःश्वासधूमस्तेन श्यामलीक्रियमाणेष्विव विवर्णा। क्रियमाणेष्विव। तद्विरहनिःश्वासधूम
नश्यामानि गृहाणि जातानि नतमस्तेति कवरुत्प्रेक्षा॥ तथा कामुकानां विलासार्थं क्रीडार्थं यानि वासवेश्मानि। आवासगृहा
णि तेषां वा दीप्युअलंकृतभूमिषु कस्तूरिसलिलेनासिच्यमानास्विव उक्ष्यमाणास्विव। वेदिरंगुलिमुद्रयो। बुधलंकृतभूतला
इत्यनेकार्थः॥ तथा भूतभवनांगणेषु राजमंदिराजिरेषु। मदगंधा मदाकुला ये सिंधुरा हस्तिनस्तैः निरुध्यमानेष्विव व्याप्य
मानेष्विव तत्रैतेषामवरुद्धानस्योचितत्वात् मन्ये। इदं तमो न भवति किंत्वमी सिंधुरा बद्धा इति॥ तथा गगनलक्ष्म्योत्तभार्यायां क
ल्पितो धृतः कालागरुकः कंचुकः कं। चुलिका यया सा तस्यामिव सत्यां। तथा ज्योतिरिंगणेषु खद्योतेषु रंगत्सु दीप्यमानेषु सत्सु।
उत्प्रेक्ष्यते। मदनज्वरनिक्षेपणकंदर्पबाणखंडनविद्गुताः पतिता ये दरिद्रा संतापिताः खिन्नाः तेषां धनाभावेन आगाया अपूर
णात्। विषादग्नमनः पिंडेव अनलस्फुलिंगा अग्निकणास्तेष्विव अत्रानलपदं करिकलभवदुक्तपापकत्वात्। तद्वत्तथा प्रदी
पकलिकासु दीपार्चिष्षु प्रदीप्यमानासु राजमानासु सतीषु। उत्प्रेक्ष्यते। निशितास्तीक्ष्णास्तिमिरमेव करिकुंभो गजमस्तकपि
उत्तस्य भेदने विदारणे भल्ली विज्ञास्त्रविशेषास्विव॥ तथा भल्लीभिः करिकुंभभेदनं भवेत् तथा दीपकलिकाभिः तमोभिः द्यतइति॥ तथा
वियति नभसि कां चिदप्यद्भुतां श्रियं शोभां कलयति धारयति सति। किंभूते नभसि तारकाभिः विराजिते। अत एव पुनः। किंभूते
प्लवमानानि उन्मज्जंति पांडूनि धवलानि यानि पुंडरीकाणि पद्मानि तैः कल्माषितैः कर्बुरिताय। कालिंदिपरिस्पंदो यमुनाप्रवाह राम
स्तद्वत्कंदरं रम्यं तस्मिन् कल्माषो राक्षसे कृष्णे शबले पीत्यनेकार्थः॥ वियति कस्मिन्निव। उत्प्रेक्ष्यते। अमृतमथनक्षणे सुधार्थम ६२

233/1953

थनावसरे। क्षुब्धामथितोयः क्षीरसागरः क्षीराब्धिस्तस्य ये रसबिंदवो दुग्धपृषतास्तैः स्तबकितं जावलितं यन्नारायणवक्षस्थ
लं॥ तस्मिन्निव तत्सदृक्षश्रियमश्रियपुः श्रीं शामुर्वतिसति॥ कालिंदीपरिस्पंदो नारायणवक्षश्चवियत उपमानं। पांडुपुंडरीकाणि
क्षीररसबिंदवश्च तारकाणामुपमानं पुनः कामसतीषु वेश्यासु विटं भुजंगं कांतं पति। अनुसरंतीषु गच्छंतीषु च पुनः वेश्मा
रापतपतत्रिणां गृहकपोतपक्षिणां पंक्तिषु राजिषु पक्षिणां आवासयष्टेरून्नेतांतं॥ विटंकस्त स्वांतं समीपं गच्छंतीषु रात्रौ पारा
पतास्तन्निवासयष्टिषु निवसंतीति कपोतपाली विटंकः इति हेममाला॥ तथा कुलटासु असतीषु भ्रमो भ्रमणं। तत्र रसता
स्यथं। तं गतासु प्राप्तासु सतीषु निशीथिन्यां अंधकारवशान्निःशंकाताः भ्रमंतीति। च पुनः कुमुदिनीषु भ्रमरा भृंगास्तैः संग
तासु संबद्धासु रात्रौ चंद्रोदयतासां विकसनात्। तथा चत्वरेषु संस्कृतभूमिषु अंगणेषु वा नेतिनिषेधे दीपाल्या प्रदीपपंक्त्या
विरहितेषु सत्सु दीपाल्या सहितेष्वित्यर्थः चत्वरं स्यात्पथां श्लेषस्थंडिलांगणयोरपीत्यनेकार्थः स्थंडिलं संस्कृता भूमिः च
पुनः चक्रवाकमिथुनेषु नदीनां पालिः सेतुस्तस्यां विरहितेषु वियोगेषु सत्सु रात्रौ श्रीरामशापात्तेषां वियोग इति कविसमयः॥ तथा
ईदृशनिशावतारक्षणदागमस्तात्रमति। कीदृशं जगतो वृद्धस्य गवयस्य अरण्यखंडस्य यः कायः शरीरं तस्य कालाकलायाकांति
च्छविस्तद्वत् कान्तादीप्यंत इत्येवं शीलास्तत्र कृवयकालकांतिकाः तस्मिन् कात्राइक्षणे तथा सकलजीवलोके अंधःकारबाहु
ल्यात्तरुणं नवं यत्तमालकाननं तापिच्छवनं तत् ढिशतीव प्रविशतीव। तथा अंजनगिरेः कृष्णपर्वतस्य गुहागर्भकंदरामध्यं विशतीव त
था इंद्रनीलमहामणीनां यन्मंदिरं गृहं तस्यादरं मध्यं विशतीव तमो बाहुल्यात् लोकानामदृश्यमानत्वे इमा उत्प्रेक्षाः॥ तत श्चेति॥
ततानंतरं॥ स्वं इति वृत्तं॥ अथेति मंगलं॥ तस्याः प्रियंगुमंजर्याश्चित्ते शंभुः स्थितः तद्ध्यानलीलाभवत् इत्यर्थः। उदयाद्रे
चउदयाचले चंद्रमाश्चं स्थितः। अथ उभुद्भाविना स्वपः किंभूत शंभुः प्रस्तुदोषेण अंधकारिणा अंधकनाम्ना प्रतिपक्षेण
नखंडितो यादृतः प्रभावो विभवं यस्य सः तथाविधः किंभूतः चंद्रमा। अंधत्वं करोत्यवतामिति अंधकारी तेन। अत्र भावप्रधानो
निर्देशः। यद्वा अंधकारमस्मिन् अस्तीति अंधकारी तेन अंधकारयुक्तेन प्रदोषेण रात्रिमुखेन अखंडितः प्रभायाः आवीरद्धिर्यस्य सः

चं०टी० ६३

नतासभावंभापितइत्यर्थः॥ अत्रत्र्प्रानारथ्यर्थः। अवक्षरणगतिकांतिप्रीतिनृत्यवगमनप्रवेशश्रवणसाम्यर्थेयाचन
क्रियेच्छादीप्त्यवाप्त्यालिंगनहिंसादहनभावदृद्धिर्षितिवचनात्॥ बिभ्रतइति॥ अनुष्टुप्॥ सप्रियंगुमंजरी तस्मैचंद्रायच
शिवायच। शंभवेनमस्कारंचकार॥ किंभूतायचंद्राय। हरिणस्येयंहारिणी। तांछायां। प्रतिबिंबं कलंकमित्यर्थः बिभ्रतेधार
यते। तथानभोगाविषव्यापिनी रुचिःकांतिर्यस्यसः तस्मैकिंभूतायशिवाय। हरिणीं चार्वीं छायांकांतिंबिभ्रते। तथाभोग
विलासरुचिरभिलाषो यस्यासौ भोगरुचिः तस्मैपक्षान्तरेयोगः। छायापक्षेप्रतिमायामर्द्धयापित्यनातपे। उत्कोचपालने
कांताशोभायांतमस्यपीत्यनेकार्थः॥ ॥ नित्यमिति अनुष्टुप्॥ हेभूत्याभस्मनापांडुरशुभ्र। तथागोर्वृषोवाहनंयस्यसत
स्यसंबोधनंहेगोवाह॥ सहउमयागौर्यावर्त्ततइतिसोमः तस्यसंबोधनंहेसोमहेस्वामिनउमापते तुभ्यंनमोनमः नमस्कारोस्तु
किंभूतायतुभ्यं। अंतर्मध्येगारमुत्स्य। तथाज्ञिनंनिजमहिम्नास्तंभिनइति॥ ईदृशंगरकालकूटंनित्यमुद्वहते बिभ्राणायप
क्षेभवनंभूतिःजन्मजन्मनांपांडुरःस्वभावश्वेतः तस्यसंबोधनंहेभूतिपांडुर। तथागावःकिरणानवहतीत्यण्। गोवाहस्तस्यसंबुद्धौ
॥ हेगोवाहहेसोमस्वामिन। चंद्रतुभ्यंनमोनमः। भूतिवत्संदुग्धश्चतांगावश्वेति। कर्मधारये। तुरुते। समासादौदुर्धरस्तथाचप
रमगववन। भूतिपांडुरगवाहः॥ इतिस्यात किंभूतायतुभ्यंनित्यमारंगामृतस्तेनरंजितं लांछितंअंतर्मध्यंउद्वहते॥ ननुन
मोनमः॥ इतिपौनरुक्त्यंदोषइतिचन्न। हतचित्तःमनु॥ यत्पदमेकस्मिन्नेवार्थेपुनःपुनःवर्णितंतत्रपुनरुक्तत्वंदोषायनभवति
। अपित्वलंकारायेति॥ तथाचरुद्रभटः॥ वदवदेत्यादि॥ जयजयेत्यादि॥ तत्रवदवदेतिहर्षे। तवतवास्मीतिभये। चित्रंचित्र
मितिविस्मये। हतिशोके। जयजयेतिस्तुतौ। कुरुकुर्वेतित्वरायां। धिग्धिगिति निंदायां। दिशिदिशीतिवीप्सायांसर्वस्यांदि
शीत्यर्थः वारंवारमितिलोकप्रसिद्धमित्यादिवचनपौनरुक्त्यंदोषो। यद्वाप्रकर्षेद्विरुक्तवचनं॥ एवंचेतिएवंचवक्ष्यमाणप्रकारेण
नातिचिरात्स्तोकेनैवकालेनक्षुभ्यदिति॥ मधवलिताःअपभुवनतलश्चंद्रोदयोजातः किंभूतः लोचनलोभयतिवीक्षणा राम ६३
यलोभवतीकांतोतिलोचनलोभनः। विभ्रमतोर्लुगितिणौ मनुप्रत्ययलोपः। यद्वालोचनेलोभयति विमोहयतीतिलोचन

235/1933

लोभनः॥ लुभविमोहने। तथास्मरस्यसुहृन्मित्रंस्मरसुहृत। तदुदयेनस्योदयात्उत्प्रेक्षते। चंद्रोदयःक्षुब्धंक्षोभंप्राप्नुवन्
यःक्षीरसमुद्रस्तस्यसांद्राणिनिविडानि। यानिसलिलानितेषांयेउल्लोलाःकल्लोलाःस्वर्लोकंप्लावयन्निव। आपूरयन्निवक्षीरसमु
द्रक्षोभस्यतत्सहचरितत्वात्सइतिकः यस्मिन्नुचंद्रोदयोजातेसति। भ्राम्यतः काकहननार्थंपर्यटतः॥ कुंडकाकेनदिवाहननात्कुपि
तंयतउलूककदंबकं। घूककदंबंतस्यपुरतःअग्रेकाकोपिहंसइवाचरतीति। हंसायतेश्वेतःचंद्रकांतीनांसंपर्कात्तस्यापिधवलत्वमा
त्॥ अतएवहंसइतिबुध्यातेनंहतइतिभावः किंभूतस्यसंस्मृतपूर्वकाकेनतहताआसन् अतएवस्मरणगोचरमायातंयैरंरैरोधस्ते
नदारुणंरौद्रंरणंप्रारभंतअवश्यमिति। संस्मृतवैरदारुणप्रारंभितस्य॥ शार्दूलविक्रीडितवृत्तं॥ अपिचेति। अपिचपुनः श्च्योतदिति
विस्तारिणीनिविस्तरणशीलाभिः श्च्योतद्द्रवरूपत्वात्क्षरत्॥ यच्चंदनंगोशीर्षंतद्धार्व्यःशीलत्वात्। मनोज्ञायाःश्वेतरुचयःशुभ्र
कांतयस्ताभिः इयंजगतीभूमिःश्च्योतद्द्रवरूपत्वात्क्षरत् तथाकथमपिवक्तुंअशक्येनप्रकारेणभरात्। अतिशयेनअश्वेताश्वेताभवंती
श्वेतायमानाधृतिःकांतिर्यस्यासा। तथाभूताजाता। यथावराकःतपस्वी। काकः। पुरतःस्थितामपिअग्रेव्यवस्थितामपिप्रियां
काकीं अन्विष्यन् वीक्षमाणःसन्सास्यंतेभ्रमणेन कुलालप्रेरितचक्रवत्॥ भ्रमोयत्र॥ एवंयथास्यात्तथाभ्राम्यतिपर्यटति॥ य
द्वाचक्रःकाकःतस्यैवभ्रमोयत्रएवंयथाप्रवर्तितथासोपिरात्रौसमीपवर्त्तिनीमपिप्रियामन्विष्यन्भ्रमति॥ चक्रभ्रममितिभ्रम
णक्रियाविशेषणं॥ चंद्ररुच्याधवलितत्वात्काकीहंसीतिभ्रमःततइतस्ततस्तदन्वेषणायभ्रमतीति॥ किंभूतःकाकःदिनस्यया
शंका अत्युज्ज्वल्यादिनंजातमित्यारेकातयाविनिद्रोविगतनिद्रः॥ तथाकृतंरुतं। कांकामितिध्वनिर्यनसः॥ शार्दूलविक्रीडि
तं॥ अपिचेति॥ अपिचपुनः मुग्धेतरांद्रानिविडाचंद्रमसश्चंद्रिकाज्योत्स्नाकस्यचित्तेभ्रमंविपर्यासंनकरोति॥ अन्य
स्मिन्वस्तुनि। अन्यबुद्धिंकस्यनजनयतीत्यर्थः॥ तामेवाह॥ मुग्धाअछेकाबालावल्लवागोपालागवांधेनूनांअधःदुग्धधिया
पयोबुध्याकुंभान्निदधते कुर्वंतितमुग्धत्वादिदंनजानंतियदमीचंद्रकराइतिकिंतु। दुग्धंक्षरतीतिततस्तदद्धोघटान्न्यस्यंतीति
॥ तथाकांताअपिकर्णेकुवलयंनीलोत्पलंकैरवशंकयाकुमुदभ्रमेणकुर्वंति॥ तथाशबरीभिल्लस्त्रीकर्कंधूफलंबदरीफलंमुक्ता

चं०र० फलानां मौक्तिकानां याश्चाकांक्षावांछा तया उच्चिनोति आदत्ते॥ जात्यैकवचनं अमूनि कर्कंधूफलानि न भवंति॥ किंतुमुक्ता इति
६४ बुध्यातानि स्वीकुरुते बालागोपालाः त्वाश्चर्यं आरण्यकस्त्रियो विपर्यस्ता भवंतु। परं सततं परिचितानां संरचनाः कांता उत्तमस्त्रि
यापि विपर्यस्ता भवंतु। परं सततं परिचितानां संरचनाः कांता उत्तमस्त्रियो पि विपर्यस्ता इति अपेर्विस्मयार्थता॥ शार्दूलविक्री
डितं॥ यत्रचेति॥ यत्र च चंद्रोदये॥ मुक्तेति॥ शुभ्रान् धवलान् विभ्रमं आत्रांकां कुर्वतीत्येवंशीला विभ्रमका। मणिस्तान्
शशिकरान् इंदुरुचीः पश्यन् को जनो न मुह्यति न मूढो भवति। अपि तु सर्वोपि॥ तत्प्रकारमेवाह। वनिताः स्त्रियः वाताय
नेगवाक्षे मुक्तादाममनोरथेन मौक्तिकमाला कांक्षया शशिकरान् गृह्णंति यदियं मौक्तिकमालेति कृत्वा तद्ग्रहणाय करं
क्षिपंति। तथा गोष्ठे गोस्थाने गोपवधूर्गोपालकांता कुंभीगतान् घटांतर्गतान्। शशिकरान् दधि इति कृत्वा मथितुं वांछति॥
च पुनर्मालिकाः पुष्पलाव्यो मालतीपु जातिपु कुसुमानां ग्रहणे श्रद्धा वांछा यासां ताः कुसुमश्रद्धालवस्तादृश्यः सत्यः शशिक
रान् उच्चिन्वंति आददते। अमी शशिकरा न किंतु पुष्पाणीति॥ शार्दूलविक्रीडितं॥ अपि चेति॥ अपि च पुनः॥ किंकर्पूरेति॥ अमी
इंदोरमृतमयः कराः जनस्य अंगे देहे लगंतः संतः इत्थममुना प्रकारेण परां प्रकृष्टां भ्रांतिभ्रमं जनयंति। उत्पादयंती तमेव प्रकार
माह॥ वियत् आकाशात् किमिति वितर्के कर्पूरकणाः घनसारलवाः श्रवंति क्षरंति॥ वा अथवा किं मनानंदयत्याल्हादयंतीति मनो
नंदिनी अमं दलघवश्चंदनस्य द्रवरूपस्य बिंदवः कणाः श्रवंति॥ शीतलत्वात्तेषामपि॥ अथवा इमाः सुधा निस्यंदस्य पीयुषक्षरणस्य
धाराः सततपाता इति॥ किंभूतास्तमयः कुंदानां पुष्पविशेषानां विलासिनी विकसनशीलानि यानि कुड्मलानि मुकुलानि तेषां
या निदलानि पत्राणि तेषां यास्यकृत उल्लंघरा इति शोभा स्यसोकुमार्यानि तत्रायम् ॥ कुड्मलदलप्रयोगः जरत्कुंदस्य हि दलाग्राणि अरु
णानि परूषाणि च भवंति इति॥ शार्दूलविक्रीडितं॥ इतीति॥ अथानंतरं॥ इत्थममुना प्रकारेण जनितामुद्धर्षयेन ततः तथा सिंदुवारस्रगाभं
निर्गुंडीकुसुममालाप्रतिमं किरणजालं कर निकरं दिक्षु रवेषु किरति वितन्वति सति॥ ईदोमंडले चंद्रमंडले सा प्रियंगुमंजरी हरचरणस राम
रोजद्वंद्वं शंभुपादपद्मं आराधयंतीति ध्यायंती। शुचिपवित्रं यत्कुशशयनीयं दर्भशय्या तस्मिन् निद्रां जगाम अस्वपत् समाधिलयं गते ६४

237/493

निभावः॥ मालिनीवृत्तं॥ इति वाचनाचार्य श्रीप्रमोदमाणिक्यगणिशिष्य श्रीजयसोमगणितच्छिष्य पं० रित श्रीगुणविनय
गणिविरचितायां श्रीत्रिविक्रमभट्टविरचित श्रीदमयंतीकथाविवृतौ द्वितीय उच्छ्वासः समाप्तः॥ ॥अथ तृतीयोच्छ्वास
व्याख्या प्रतन्यते॥ अथेति॥ अथानंतरं रतिमतिसा प्रियंगुमंजरी स्वप्ने प्रस्तावतः स्वप्नमद्राक्षीत्। ददर्श। इतीति दर्श
यति॥ कस्यांमित्यां क्रमणनभोमार्गातिक्रमणपरिपाद्य। रजन्यां पश्चिमांभोनिधेः पश्चिमाब्धेः पुलिनं तटं अनुसरंत्यां गच्छं
त्यां किं कृत्वा उडुमंडलं चंद्रबिंबमादाय गृहीत्वा॥ चंद्रमंडलं किमिव। उत्प्रेक्ष्यते अंभोभरणार्थं पानीयेन पूरणार्थं रजतकुंभ
मिव उज्ज्वलत्वात् श्वेतत्वात् स्वरूप्यकलसोपमा अन्यापि कामिनी कुंभं शिरसि धृत्वा अंभोभरणार्थं अंभोधिपुलिनं याति तथेयं
यामिनीति॥ किंभूतायां यामिन्यां तरुणानवीयः कपोतारक्तलोचनस्तस्य यात्कंधरायां ग्रीवायां रोमराजिस्तनूरुहश्रेणी तद्वद्र
जनेय। उर्यमिति। तरुणकपोतकंधरारोमराजिराजिनी तस्यां धूम्रशयामित्यर्थः॥ पुनः कास्सतीषु। अविलंम कलयत्कम
लखंडं तमयाः कमलिन्याः या भिन्यः तासां विनिद्रायमाणानि विकसंतियानि कमलकुड्मलानि पद्ममुकुलानि तान्येव विलोच
नानि तपु कज्जलरेखास्विव अंजनरेखास्विव भ्रमरराजिषु उल्लसंतीषु सतीषु। पद्मिनीनां स्त्रियमुपमानं कुड्मलानां नेत्रोप
मानं भ्रमरराजेः कज्जलरेखापमानं॥ तथा राजीवानां कमलानां या राजिः श्रेणिस्तस्याः पुंजानिकरस्तस्य निकुंजगहनं हंस
पुंजिधानं उर्ध्वं कुर्वन् धन्मं नीरंहंसकं तस्य यारवस्तद्गर्भं तुलिंमधुरं यथा भवति तथा उन्नदत्सु कूजत्सु सत्सु किंभूतेषु हंसेषु शा
रदुल्लाहकवत् शारदभ्रवल्लक्षा धवला ये पक्षा पक्षतयस्तेषां यो विक्षेपश्चालनं तेन यः पवनो वायुस्तेन तरलितानि चालितानि तरु
णानि नवानि तामरसानि यस्मिन्ताविधपु तथा दीर्घिकाणां वापीनां भवनं सकास्ववेरिवराशिविभूषकत्वात् येते तथा तेषु च पुनः सार
सकुलेरापांसापसमये। यापिर्पि॥ यः किंकिणिकाः धमसेचन स्याणादिकस्तथा तज्जं रवाद्यविशेषः तेषां यः आरवशब्दस्तद्वल
स्तंभमधुरं यथा भवति तथा झंकारयंति झंकारं शब्दविशेषं कुर्वति सति। उत्प्रेक्ष्यते तन्न चक्रवाकमिथुनस्य रात्रौ वियुक्तस्य मं
लकः संयोगस्तस्मिन् मंगलमृदंग इव मंगलार्थं मर्दल इव। यथा वधूवरयोः संयोगमंगलमृदंगो वाद्यते। तथा वियुक्तचक्रवाकयोः
...शार्दूलविक्रीडितं... शशालोचने लोभायति निर्मोहयतीति लोचन ६३

फलानां मोक्तिकानां याश्चाकांक्षा वांछा तया उच्चिनोति आदत्ते॥ जात्यैकवचनं आमूनि कर्कंधूफलानि भवंति॥ किंतु मुक्ता इति
मुग्धा तानि स्वीकुरुते बालगोपालाः॥ बिर्य्य आरण्यकस्त्रियो विपर्यस्ता भवंतु। परं सततं परिचितोत्तंसरचनाः कांता उत्तमस्त्रि
योपि विपर्यस्ता भवंतु। परं सततं परिचितोत्तंसरचनाः कांता उत्तमस्त्रियोपि विपर्यस्ता इति अपेर्विस्मयार्थता॥ शार्दूलविक्री
डितं॥ यत्रचेति॥ यत्र च चंद्रोदये। मुक्तेति॥ शुभ्रान् धवलान् विभ्रमं भ्रांतिं कां कुर्वतीत्येवंशीला विभ्रमका। सरिणस्तान्
शशिकरान् इंदुरुचीः पश्यन् को जनो न मुह्यति न मूढो भवति। अपि तु सर्वोपि। तत्प्रकारमेवाह। वनिताः स्त्रियः वाताय
नगवाक्षे मुक्तादाम मनोरथेन मौक्तिकमालाकांक्षया शशिकरान् गृह्णंति यदियं मौक्तिकमालेति कृत्वा तद्ग्रहणाय करं
क्षिपंति। तथा गोष्ठे गोस्थाने गोपवधुर्गोपालकांता कुंभीगतान् घटांतर्गतान् शशिकरान् दधि इति कृत्वा मथितुं वांछति॥
च पुनर्मालिकाः पुष्पलाव्यो मालतीपु जातिषु कुसुमानां ग्रहणे श्रद्धा वांछा यासां ताः कुसुमश्रद्धालवस्ता दृश्यः सत्यः शशिक
रान् उच्चिन्वंति आददते। अमी शशिकरा न किंतु पुष्पाणीति॥ शार्दूलविक्रीडितं॥ अपि चेति॥ अपि च पुनः॥ किंरूपैरिति॥ अमी
इंदोरश्मयः कराः अनस्य अंगे देहे लगंतः संतः इत्थममुना प्रकारेण परां प्रकृष्टां भ्रांतिं भ्रमं जनयंति। उत्पादयंती समेव प्रकार
माह॥ वियत् आकाशात् किमिति वितर्के कर्पूरकणाः घनसारलवाः श्रवंति क्षरंति॥ वा अथवा किं मनोनंदयत्याल्हादयंतीति मनो
नंदिनो मं दलघन चंदनस्य द्रवरूपस्य बिंदवः कणाः श्रवंति॥ शीतलत्वात्तेषामपि॥ अथवा इमाः रूथा निस्यंदस्य पीयुषक्षरणस्य
धाराः संततपाता इति॥ किंभूतास्त्वमयः कुंदानां पुष्पविशेषाणां विलासिनी विकसनशीलानि यानि कुड्मलानि मुकुलानि तेषां
या निर्दलानि पत्राणि तेषां यास्तु कृतद्वलं सा इति शौक्ल्यसौकुमार्यातिशायर्ष॥ कुड्मलदलप्रयोगः जरत्कुंदस्य हि दलाग्राणि अरु
णानि परुषाणि च भवंति इति॥ शार्दूलविक्रीडितं॥ इतीति॥ अथानंतरं॥ इत्यमुना प्रकारेण जनिता मुद्धर्पो येन तत् तथा सिंदुवारस्रगाभं
निर्गुंडीकुसुममालाप्रतिमं किरणजालं करनिकरं दिग्भुरेवधु किरतीति वितन्वति सति॥ ईंदोर्मंडले चंद्रमंडले सा प्रियंगुमंजरी हरचरणस राम
रोमइडं शंभुपादपद्मं आराधयंतीति ध्यायंती॥ शुचि पवित्रं यत्कुशशयनीयं दर्भशय्या तस्मिन् निद्रां जगाम अस्वपत् समाधिलयं गते ६४

2-37/1933

निभावः॥ मालिनीवृत्तं॥ इति वाचनाचार्य श्रीप्रमोदमाणिक्यगणिशिष्य श्रीजयसोमगणितच्छिष्यपंडित श्रीगुणविनय
गणिविरचितायां श्रीत्रिविक्रमभट्टविरचित श्रीदमयंतीकथाविवृतौ द्वितीय उच्छ्वाससमाप्तः॥ ॥अथ तृतीयोच्छ्वास
व्याख्या प्रतन्यते॥ अथेति॥ अथानंतरं रतिसतिसा प्रियंगुमंजरी कस्त्वन प्रस्रुतासती स्वप्नमद्राक्षीत्। ददर्श। इतीति दर्श
यति॥ कस्यां सत्यां क्रमेण नभोमार्गातिक्रमणपरिपाट्या रजन्यां पश्चिमांभोनिधेः पश्चिमाब्धेः पुलिनं तटं अनुसरंत्यां गछं
त्यां किं कृत्वा उडुमंडलं चंद्रबिंबमादाय गृहीत्वा॥ चंद्रमंडलं कि मिव। उत्प्रेक्ष्यते अंभोभरणार्थं पानीयेन पूरणार्थं रजतकुंभ
मिव स्वच्छत्वात् श्वेतत्वाच्च रूप्यकलसोपमा अन्यापि कामिनी कुंभं शिरसि धृत्वा अंभोभरणार्थं अंभोधिपुलिनं याति तथेयं
यामिनीति॥ किंभूतायां यामिन्यां तरुणो नवो यः कपोतारक्तलोचनस्तस्य यः कंधरायां ग्रीवायां रोमराजिस्तनूरुहश्रेणी तद्वद्य
जंतया उयमिति। तरुणकपोतकंधरारोमराजिराजिनी तस्यां धूम्रराया मित्यर्थः॥ पुनः कास्वसतीषु। अखिलं समस्तं यत्कम
लखंडं तत्रयाः कमलिन्याः पद्मिन्यः तासां विनिद्रायमाणानि विकसंति यानि कमलकुड्मलानि पद्ममुकुलानि तान्येव विलोच
नानि तेषु कज्जलरेखास्विव अंजनरेखास्विव भ्रमरराजिषु उल्लसंतीषु सतीषु। पद्मिनीनां स्त्रियमुपमानं कुड्मलानां नेत्रोप
मानं भ्रमरराजेः कज्जलरेखोपमान॥ तथा राजीवानां कमलानां याराशिः श्रेणिस्तस्याय: पुंजो निकरस्तस्य निकुंजे गहने हंस
पुंजिंत्वानं शब्दं कुर्वंश्च न्मं जीरं हंसकं तस्य योरवस्तद्वन्मंजुलं मधुरं यथा भवति तथा उन्मदकलकलस्य कि भूतेषु हंसेषु शर
रद्भ्राटकवत् शरदभ्रलक्ष्मा धवलायेपक्षापक्षतयस्तेषां यो विक्षेपश्चालनं तेन यः पवनो वायुस्तेन तरलितानि चालितानि तरु
णानि नवानि तामरसानि यैस्ते तथाविधेषु तथा दीर्घिकाणां वापीनां भवनं सका इव नीरव राइव विभूषकत्वात् ये ते तथा तेषु च पुनः सार
सकुलैः रोप्यं रोप्यमये। या पिर्पिः॥ र्यः किंकिणिकाः घंसेचन अंगणादिकस्तथा तत्संबंधो वाद्यविशेषः तेषां यः आरवशब्दस्तद्वत्
रसं भमधुरं यथा भवति तथा झंकारयंति झंकारं शब्दविशेषं कुर्वंति सति। उत्प्रेक्ष्यते तत्र चक्रवाकमिथुनस्य रात्रौ वियुक्तस्य मे
लकः संयोगस्तस्मिन् मंगलमृदंग इव मंगलार्थं मरुजत्र। यथा वधूवरयोः संयोगमंगलमृदंगो वाद्यते। तथा वियुक्तचक्रवाकयोः

संयोगेशारसखाएवमंगलमृदंगा इति॥तथाविधं मरुतिवायौ प्रभातस्फुरतश्रमेणखिन्नाः श्रांतायाः स्यंदथ्यैः नासांकु
रमंडलप्रसवालतिसति। अलक्ष्मतत्वाल्लवनेकिंभूते। मरुति अवश्यायजलस्य ःहिमांभसः शिशिराःशीकराःकणा
विधृतयस्मिन्सतथा। तस्मिन्। तथामंदं॥ उनिरंदोलिता ःकंपिता विनिद्राविकस्वराः श्याद्रुममंजर्यस्तासांरजःकणेनप
रागलवनकषायितःसुरभितस्तस्मिन्। कषायःसुरभौरसेरागवस्तुनिनिर्यासेक्वाथादिषुविलेपनवर्णइत्यनेकार्थः।पु
नःकिंभूते। नमरवसर्प्पेणपूर्वंसंदष्टं भक्षितंपश्चाद्। जीवितं आगतप्राणंयज्जगत्तस्यनिश्वासरव। यरनयः सतथा
तस्मिन्। सर्प्पदष्टोयदाजीवती तदानिश्वासानमुंचति। तथेदंजगदपितमोहिनादष्टा जीवितं।सत्ति निःश्वासानमुंचतीव
॥तथारागवति॥ आरक्तेसवितरिरवौगगनलक्ष्म्याः नभोरमायाः तिमिरपटलमेवपटीवासस्तांहरति अपनयतिसति
किंभूतरवौ॥ मनोहारिणायरम्याःयेहारिताःशुकाभाःपक्षिणास्तद्वद्धरितानीलाहयायस्यसतस्मिन्। पुनःकिंभूतेकरैः
किरणैःपरामृष्टःसंस्पृष्टःपयोधरोमेघोयेनसतस्मिन्। अन्योपिरागवान्। आसक्तःकिलप्रियायाःपटीमुत्सार्यस्तनौ
स्पृशति॥ तथापुरंदरदिङ्मुखे प्राचीमुखेपिंजरितेसति। पीतरक्तेजातेसति॥ उत्प्रेक्ष्यते॥ मृगमदेनकस्तूरिकाद्रवेणमीलि
तंसंपृक्तं वहलंनिबिडंयत्कुंकुमंवा। स्तोकंतस्ययामंडनमंतर्यस्ताभिरिवशचीमुखंरविकरैः पिंजरितंनकिंतुमन्येमृग
मदयुतकुंकुमरसेनेति॥ पीतरक्तस्तुपिंजरइतिवाक्यात मृगमदमिलितकुंकुमेनपिंजरितत्वेचिंत्यं॥ स्वप्नमाह॥ किलेति
वार्त्तायां। दर्पितानांदृप्तानां दनुजानांदैत्यानांनिद्रांहरतीति। दर्पितदनुजेंद्रनिद्राहरस्तद्रुठेजकत्वात्॥ तथाविभोर्हरोदेवः श
शिमंडलात्चंद्रबिंबादुत्तीर्यइत्यभिधायउक्त्वाश्रवणशेखरतंसतरात् कर्णावतंसांतरालात्। ईदृशींपारिजातकमंजरीकल्पवृक्ष
मंजरीमदान्ददौ॥ उक्तामितिकिं। हेपुत्रिप्रियंगुमंजरि इमांमंजरींगृहाण। आदत्स्वमाभैषीः माभयंविभेहि॥ प्रत्यक्षमिप्र
भातमस्मियोगात्मदादेशाद्दमनकोनाममहामुनिरेष्यति॥ संतेतवअनुग्रहंप्रसादंकरिष्यति॥ किंभूतांपारिजातकमंजरींअ राम
मंदाअनल्पायोवकमरंदस्यंदो। मधुरक्षणंतस्मात्संदोहस्थायआमोदःपरिमलास्तेनमाद्यंते। दृप्यंतोयेमधुकरास्तेषांरवेणसंकारेण

239/1938

रमणीयांरम्यां॥ किंभूतोहरः सकलैःसमस्तैःसुरैःअसुरैश्चशिरसिशेखरीकृतवंतंसीकृतंचरणकमलंयस्यसतंकृतास्तैः
यत्पादपद्मंनमस्कृतमित्यर्थः। पुनःकिंभूतः ब्रह्मणानारायणेनचरचिताकृताकचिराचार्चा। स्तुतिर्यस्यसतथाविधः। किं
भूतेनब्रह्मणाकमलेअधिवासोवरुस्थानंयस्यसतेन। पद्मासनत्वात्। किंभूतेनविष्णुनाकमलायाःश्रियोभिवासआश्र
यस्तेन। तत्पतित्वात्। तथाईदृशेनललाटलोचनेनचंद्रमसाचभासमानोदीप्यमानः। किंभूतेनललाटलोचनेनकृशा
नुरूपेण। वह्निस्वरूपेणकिंभूतेनचंद्रेणकृशेनक्षामेण। तथाअनुरूपेणअनुगतरूपेणअविनाभावसंबद्धमूर्त्तिनाकृ
शश्चासावनुरूपश्चेतिसमासः॥ तथाईदृशंकर्णकुवलयं। नीलोत्पलंकरकपालंचनरशिरोस्थि कलयन्बिभ्रत्। कीदृ
शंकुवलयं। विकचं। सविकासं। कपालंतुविगताःकचाःकेशाःअस्मादितिविकचं॥ तथाभुजगाअहिंसावायादयायाअ
टोपसावेशंबिभ्राणःदधानःशिरसाचभूषाअहिंसर्प्पसाटोपंसस्फटंबिभ्राणः। तथाईदृशंनयनार्चिर्नेत्रज्वालांचिता
भस्मचसमुद्वहन्॥ धारयन्किंभूतंनयनार्चिः। प्रोज्वलत्दीप्यमानं। भस्मतुसत्कर्पणउज्वलंश्वेतं॥ तथाईदृशेनस्कंधेन
श्रंसनकंधराईनविराजमानाःशोभमानाःकिंभूतस्कंधेन। अधिगतंप्राप्तंकंकालंशरीरास्थिअर्थान्अंगखट्वांगं
येनसः तथातेनकंधरार्द्धेन। ग्रीवार्द्धेनविराजमानः तुकालेनकृष्णेनसकालकूटत्वात्। अत्रपक्षे। अधिकमितिक्रियाविशे
षणं॥ तथाईदृशंभुजगवनंईदृशींचभवानींचदधानोबिभ्रन्। कीदृशंभुजगवनंसालसदृशं। सालद्रुमतुल्यंप्रांशुत्वात्किंभू
तांभवानीं। सालसमलीलमंथरंदृशौयस्याःसातां॥ तथाईदृशंत्रिशूलं। ईदृशींचमंदाकिनींगंगांधारयन्किंभूतं। त्रिशू
लंसर्वान्दानवान्वारयतियत्तथा तंभूतं किंभूतांगंगां। सर्वदानित्यंनवाअविशाणावाःपाथायस्याःसातांयद्वासर्वदद
तीति। सर्वदाअनूयंतइति आनवाःतथान्ताचाराःस्याःएतेनकामुकत्वनर्मवचनादात्मजलानांस्तुत्यात्वोक्तिः॥ सापीति
सापिप्रियंगुमंजरीप्रसादायमित्यभिधायस्वमनःएवप्रणामार्थनमस्कारार्थंपर्यस्तंनीचैःकृतंमस्तकंयस्याःसातथाभूतासती
स्तुतिवर्णनामकरोत्॥ तामेवाह॥ तुभ्यमिति॥ तुभ्यंशंभवेहरायनमःकिंभूतायतुभ्यं। नमतायेलोकास्तेषांशोकःशोक

सं०टी० नसंताप : कृष्ठेनोहतस्यवश्यमिति नमश्लोकशोक संतापहारिनरम्मे। तथाकृशीकृताविपल्लितां धकश्चासावशति श्चांध
६६ कारातिश्चस्यदंभारंभः कपटोपक्रमाथनमः नमो ॥१॥ विभाइति। हेविभादस्वामिन् सर्वव्यापकवा तथाविशेषणभूत्या
भम्मनासंपन्न : समृद्ध : नस्यसंवाधन हेविभूतिसंपन्न। यद्वादेविभूत्याचतुर्दशभुवनाधिपत्यलक्षणयासंपन्ना तथा
हपन्नगेन्द्रविभूषणवाम्हकिसहदन। माधानिःफलं संकल्याध्यानंयस्यसः मोघसंकल्प। पश्चान्न त्रयागस्तस्यसंवो
धने। हेनमोघसंकल्प। ध्यातमनोभिलषितार्थ प्रकलनसफलध्यान तुभ्यंनमः। किंभूतायतुभ्यं आभ्यंतरात्मनेपरमा
त्मस्वरूपाय ॥२॥ अत्रांतरे अस्मिन्नवसरे। अस्याः प्रियंगुमंजर्याः रजन्याविरामस्यविरतत्तयोयामस्तूर्यः। प्रहरस्त
स्य। अवमानं अंते मृदुमंथरा मंगलतूर्यनादः प्रबोधंजागरणमकरोत्। किंभूताया : अस्याः तरणेः सूर्यस्य अभिन
वादितत्वात् कोमलाम्रईयाकांति : तयाभिन्नानिविकसितानि भास्वतिदीप्यमानानि यानिसरोजानिपद्मानितपायद्
लंपत्रंतद्वर्ध दी आयतेविलोचनयस्याः तस्याः क्रमणचेति॥ क्रमेणविपरिपाद्याजरद्विशीर्णं यज्जपाप्रसूनं जपापुष्पंत
नभिन्नः प्रतिफलितत्वात् आरक्तकांतिःस्फुटः प्रकटोनिर्मलोयः स्फटिकः तस्ययकांतिः तयाप्रसभरसमानकांतौ प्रभा
तसमये जातमति सा प्रियंगुमंजरी समुद्धायशुचिर्भूत्वा पवित्रीभूत्वाय विकचानिसविकासानि नवानिनूतनानि गर्भभि
ध्मेयस्यमतं अर्द्धं। जल्पि। अर्घः। पूजाविधिस्तस्मैयाअंजलिस्तं अवकीर्यंविक्षिप्य। भगवतः सवितुः स्तुतिमकरोत्॥ क्र
मेमेवदर्शयति॥ कुसतिभाभ्यां कुंकुभिद्दिशि नारकाणां उरूणां उच्छेदनायविनाशाय स कुमारमृदुनिरनिम नाले प्रभवति स
मर्थेस्तानसति। पक्षस्कुमारः शोभनकांतिक्रियः॥ मद्दितारकास्फुरछेदनायप्राभवत॥ प्राच्यांकिंभूतायामिव। उत्प्र
क्ष्यंते वहुलानि प्रभृतानि यानिकुसमांभांसि निर्भृतायकुंभाम्ते : सिच्यमानायामिव। प्लाव्यमानायामिवरश्मिजालेनप्र
वदिशारक्तत्वादियमुत्प्रेक्षा। तथा अंशुमालिमंडलसूर्यविंबपूर्वाचलरुल्लीउदयाचलचूलां अधिरोहति आक्राम राम
तिसति॥ किंभूत जगज्जारणस्यय: आरंभः उपक्रमः तस्मिनमंगलकलसइवमंगलार्थकुंभइव। अथ जगा अभोत्स्य ६६

241|1933

ते तदर्थंद्वंद्वंभानुमंडलंनकिंतु मंगलकलसोयंनिरमायीति। तथापुंडरीकखंडे श्वेतकमलवने तांडवं नृत्यंतस्येव ओंड्व
ायस्वलत्तस्मिन् अफुल्लेजातसति इत्यर्थः। तथाकारंडकमंडलीषु भरालपक्षिश्रेणिषु हिंडमानासु भ्रमंतीषुसतीषु। अत्र
वक्ष्यमाणविशेषणान्यथाउपपत्तिः तया आदीर्घिकाकमलेषित्य ध्याहार्यं किंभूतासु दीर्घिकाणांवापीनांयानिकमलानि
तान्येवमुखानितेषां मंडनाय अलंकरणाय मुंडमालाइवशीर्षश्रेण्यइवयास्तास्तासु। यथा शीर्षेणाननंशोभते तथाताभिक
मलानीति॥ दीर्घिकामंडनमुंडमालास्विति पाठे दीर्घिकाणां मंडनाय या मुंडमाला कपिशीर्षाणि तासु कारंडवमंडलीषु हिंड
मानासु सतीषु। तथा श्रवणपुटेषु श्रोत्रेषु वंदिवृंदारका मागधमुख्यास्तेषां यत्वृंदं समूहस्तस्य योवदनारंभरवः स्तुत्यारंभ
राव : तस्मिन् विश्राम्यतिसति। श्रवणपुटंप्राप्तेसति इत्यर्थः। वदि अभिवादनस्तुत्योरिति। धातोर्बुदिप्रत्यये वंदनमितिप्रयो
गः किंभूते हृदयंमनआनंदयतीतिहृदयानंदितस्मिन्॥ तथावैणिकावीणा। वादिनः ततोद्वंद्वस्तेषु वीणानां वेणूनांचयेक्वाणा
अश्राव्यान्तरणयत्कवादयत्क सत्सु॥ तथागायनजनेगायकलोके तारोत्कृष्टध्वनिरतिशयेन तारंतारतरंयथाभवतित
था ग्रामरागंपंचम रंयद्वाषड्जमध्यमगांधारान्ग्रामानरागंचभरतोक्तं षड्विधं श्रीरागादिकं। गायतिसतिकिंविशिष्टे गाय
नजनेकवकुहरे गलनाले यत्प्रस्खलनंघोलनं अलंकाराश्च मुद्रितविलासानुनासिकादयः तेषुकुशलस्प्रवीणस्तस्मिन्। अथ
स्कतिसेवाह॥ वासरेतिप्रथमारंभ सूर्यस्यप्रथमोद्गमेसंभवतीति प्रथमारंभसंभवाः अभिनवोत्पन्नाः भास्वदंशवः सूर्यकरा
जयंति॥ किंभूतारविकराः वासरश्रीदिनलक्ष्मीरेवमहावल्लीलतास्याः पल्लवाकारंकिसलयाकारंधारयंतीतिवासरश्रीमहाव
ल्लिपल्लवाकारधारिणः मन्येदिनश्रीवल्लरीपल्लवाइति। रक्तत्वसाधर्म्यात्॥३॥ जयतीति। रवेर्मंडलंबिंबंजयति। किंभूतं
कुंकुमेनघुसृणद्रवेणरक्तं कुंकुमस्येदंवाकौकुमं पूर्वदिशः प्राच्याः गंडमंडनमिव कपोलालंकार इव अत्र लुप्तोत्प्रेक्षा। पुनः किं
भूतमब्जंभाति। नीरसंडस्यपद्मिनीवनस्य खंडिता यास्त आलस्यसंचयो निद्रासंबंधोयेनतत तथाविधंविकस्वरीकृतानलिनीव
नंकौकुममितितेनरक्तं रागादितिलतीयासमर्थाद्रागवाचिनोरक्तमित्यर्थे अण्॥४॥ राजापिभीमः प्रथमंपूर्वंत्रबुद्धागत

निद्रायप्रगीता: प्रकृष्टगीतागाथकास्तेषांयोगीतध्वनि: रागवद्वाक्योच्चार: तेनध्वस्तागतानिद्रायस्यसतादृश: सत
सांद्राघनाविद्रुमप्रभावत्प्रवालछविवद्ररक्ताभा: कांतिर्यस्यसतथाविधसंध्यावसरसायंतनसमयेसंध्यायांभवंसांध्यं
विधिंअनुष्ठानंसंध्यावंदनादिकं विधायकृत्वाधर्मस्ययत्कर्मकार्यंतस्मिन्अधिकृतेन अधिकारिणातत्कालंयस्मिन्रा
जाप्रवृत्तसमयमेवपुरस्सर: अग्रप्रवृत्त: स्तेनपुरोधसापुरोहितेनसहतामेवप्रियंगुमंजरीमन्वेष्टुंअंत:पुरमाजगाम:॥दृ
ष्ट्वाअवलोक्यविस्मयमान: विस्मयंप्राप्नुवन्सभीम:स्फुरद्विकसत्यदरविंदपद्मंतद्वत्सुंदरंआननंयस्या: मानभाविधाना
प्रियंगुमंजरींइयंप्रियाउदुमौलिनाहरेणअनुगृहीताअस्याउपरिहरेणप्रसाद: कृतइत्यवधारयन्मनसिचिंतयन्सन
अतिहर्षोत्कर्षेणमंथरामंथरायागी: तयाबभाषे।उवाच॥किमाह॥मुग्धेति।हेत्तंहेकरभोरु प्रियेतेतवएततपंकजसदृक्प
द्मसमानंमुखंदृष्ट्वामेममन:चलात्॥सहसाउच्चैरुत्कटंकिंचिदनिर्वाच्यं अचिंत्य: कल्पनातीतश्चर्चित: उत्कृष्टचमत्कारो
यत्रकर्मणि इदृशंयथाभवतितथातृप्यतितृष्टभवतिकथंतर्चसर्चंद्राउन्नोभस्संच।।यद्वामनोविशेषणंकिंभूतंमनो अचिं
त्याधि गतचमत्कारंकिंभूतंमुखं मुग्धंरम्यंस्निग्धंदंतज्योत्स्नयाचकचकायमानंनिरुद्धोनिरुद्ध:आच्छोयत्रतादृशं
यत्नहसितंहास्यंतनस्फारीभवतीविकस।तीलोचनेयस्मिंस्तत्तथाविधंमुग्धेमृदेरम्येइत्यनेकार्थ:।।तथानिर्यतीनि:सरं
तीकांतिर्यत्रईदृश्यायकपालपालीप्रद्वास्तगंडतयायपुलका: रोमांचास्तै: स्पर्धाकृताप्रकटिता अंतश्चित्तस्यध्वति:
सुखंयेनतत्पुलकितकपोलेनमुखेनज्ञायतेयदेतस्या: संतानवरप्राप्त्याअंत: सुखमुत्पन्नमिति। अत्रपालिशब्द: प्रशं
सार्थ:॥धृतियोगविशेषस्याहारणांद्वयंया: सुखसंतोषाध्वस्याश्चापिइत्यनेकार्थ:।मणि बंधकनिष्ठयोर्मध्यंकरभस्त
द्वदूरूयस्या:सा।ततऊरू।तस्या:संबोधनरूपंहेकरभोरु।इतिनिर्यदिति।इण:शत्प्रत्यय: इणोय:॥तादिनि॥हेप्रियेय
स्मात्वंशपामि।हस्तशपथामि।शापउपालंभने।उपलंभ:शपथविशेषस्तथाहि।प्रोवियशापेविप्रस्यशरीरंस्पृशामीतिशप
थंकुर्वाणइत्यर्थ:॥इतिप्रसादे।शपामीतिधातुसंबंधोप्रत्ययाइतिभृतेर्लट् साधु:।तत्तस्मात्हेतो:ममाज्ञयाहर्षवृत्तांतंकथय राम
६७

243|1933

स्वभिहिता साप्रियंगुमंजरीस्मितमेवसुधापीयूषंतयानुविद्वोव्यास:तथामुग्धोरम्यस्तथावीणाक्वणवद्वीणाशब्दवत्
कोमलोमृदु:पश्चात्कर्मधारय:।ईदृग्विधाय: आलापस्तेन आदित:यदानींशंभुध्यानायमुक्ताभूत्।तत्कालादारभ्यस
र्वंस्वप्नदर्शनंस्वप्नावलोकनं।यावत्।आचचक्षे।कथयामास।क्षितिपतिस्तुभीम: नतिप्रियोक्तमाकर्ण्यश्रुत्वाप्रियांप्रति।इ
तिअमुनाप्रकारेण।अभिधाय।पुरोवस्थितं।।अग्रेस्थितंपुरोहितंअभाषयत।अवादयत्।यदेतयो:स्वप्नयो:फलंव
देति।इतीतिकिं।हेप्रियेमयापिस्वप्नांतरेस्वप्नमध्येतरुणेनवोदितं।यदर्कमंडलंतस्यमध्यवर्तितुंशीलमस्येति।तरुणा
र्कमंडलमध्यवर्ती।प्रणणानांकायत्वाद्धा।नोभि:नम्राणांप्रियकरोतीतिप्रणतप्रियंकरो।भगवान्।नीलकंठदृष्ट:तत्तस्माद्धेतो:
एष:ब्राह्मण:संवदितुंशीलंययोस्तौसंवादिनौ।तयो:संवादिनो: परस्परंसंगतयोरनयो:स्वप्नयोरर्थपरामर्शंफलविचा
रणांकरोतु।कीदृश:शंभुरदर्शीत्याह।आत्मानमनुहर्तुमनुकर्तुंशीलमस्येति।आत्मानुहारीतेन आत्मप्रतिमेन।शक्तिमता
सामर्थ्यवताविनायकनंदकेणशक्तिशस्त्रभृतास्वामिनाचषण्मुखेन अनुगम्यमान:।अनुस्त्रियमाण:पुरत:पश्चात्हेरंभ
स्वामिनोर्द्विवापिविगतनायक:सकललोकस्वामी।शक्तिमांश्च विवशस्तयोरविनाभावसंबंधात्।इत्यात्मसादृश्यं।पुन:दि
भूत:दग्ध:काम:स्मरोयेनस:दग्धकाम:॥तथापूरिताभक्तानांकामइच्छायेनस:।वत्राब्दोविरोधद्योतक: योहिदग्धकाम:स
पूरितकाम:कथंस्यात्॥तथाएकोमुख्य: कपर्दोजटाबंधोयस्यस:एककपर्द:॥तथाईश्वरोभगवान्विरोधेतुएक:संख्ययाक
पर्दोवराटोयस्यस:तथाविधोयोभवति।सईश्वरोधनवान्कथंस्यात्॥तथासहसोमेनेंदुनावर्ततइति।ससोम:।तथासहउमया
वर्ततइतिसोम:।नसोम:असोम:॥पार्वत्यारहित:विरोधेतु॥य:सोमसहितोभवति।ससोमरहित:कथंस्यात्तथाविगतोभवो
येभ्यस्तेविभवामुक्तात्मान:तै:सहवर्ततइतिसविभव:भगवत्सायोज्यंहिमुक्तिरितिरूढा:।तथाविगताभूति:भस्मयस्यसवि
भूति:॥नविभूतिरविभूति:॥भस्मसहितइत्यर्थ:।विरोधेतुय:सविभव:सधनोभवति।सविशिष्टाभूति:लक्ष्मीस्तयारहित:
कथंस्यात्॥तथापिनाकंधनुरस्यास्तीतिपिनाकी।तथाअपीतिभिन्नं॥नाकिस्वर्गीयदिवा।चपसांत्वनेचपयंतिसांत्वयंतिअनु

चं०२० नयंति अवश्यमिति चापिनः प्रमादकाः नाल्किनायस्यस चापिना को विरोधस्तु। यः पिनाकी भवति। सपिनाकरहितः कथं
६९ स्यात्॥ अथ फलं कथयन्नाह। मार्पातिसोपि पुरोहितः स्तयोर्दंपत्योरिति। अनेकधाफलपूर्वकं आशंसां चकार। कथयमा
स॥ इतीतिकिं। हे देवराजन् दिष्ट्या आनंदेन वर्द्धसे। तथा एतत् तरुणानवइंदुमौलीयस्यसतस्य। तरुणेंदुमूलः त्र्यंबकालोक आ
नदर्शनं। अनल्पैः बहुभिः पुण्यैः प्राप्यं लभ्यं। तथा देवी राज्ञी अचिरात् शीघ्रं अपत्यं संतानं। अवाप्स्यति लप्स्यते। किंभू
तमपत्यं सकलराजचक्रस्य समस्तनृपमंडलस्य चूडामणिकल्पं शिरोमणिसदृशं। सर्वेभ्योप्युत्तमत्वात्॥ तथा अन्नापभुवन
त्रिकोशयां भ्रांतः पर्यटितः शुभ्रयशःपिंड एव धवलकीर्तिसमूह एव डिंडिमो। वाद्यविशेषः पटहो यस्य तत्तथाविधं त्रिलो
क्यामपि प्रसरत्कीर्तिमित्यर्थः॥ डिमिः किल डिमिः साक्षात् डिमः। प्रत्ययो भवति। डिंडिमा वाद्यविशेष उल्कणादो। एवंविधेच
व्यतिकरे। यस्मिन्नवसरे पुरोहितस्तयोरग्रफलं कथयति॥ तस्मिन्नेवावसरे॥ कोपि मुनिस्तरुणार्कमंडलमध्यादवातरदे
वतनाराकंकुर्वन्। एवंविधं जटाभारं उद्वहन् बिभ्रत्। किंभूतं जटाभारं। कांतं कम्रं यत्कार्त्तस्वरं स्वर्णं तत्स्वरूपं। तद्वर्णं। पुनः किं
भूतं। उत्फुल्लानि विकस्वराणि यानि पांडुपुष्पाणि श्वेतकुसुमानि तेषां मालया जनिता शोभा यस्य सतं। किंभूतया मालया
प्रदक्षिणेन प्रदक्षिणावृत्त्या अक्षीणं अविच्छन्नं। यस्याथा तथा लग्ना संबद्धा यासा तया॥ जटाभारं किमिव। उत्प्रेक्ष्यते न
क्षत्रराज्या नक्षत्रपंक्त्या जनितशोभं॥ शिखरमिव। कनकाचलकूटमिव किंभूतया नक्षत्रराज्या प्रदक्षिणं अनुकूलं अक्षी
णं लग्नं ज्योतिषप्रणीतमेपवृषादि शउयुदया। यस्यां सा तया॥ कनकपिंगजटाभारस्य मेरुशिखरं पुष्पमालायाश्च नक्ष
त्रराजिरुपमानं। तथा ईदृशीं ललाटे पट्टिकां अलिकफलकं कलयत्। धारयत्। किंभूतां अतिबहलेन अतिनिबिडेन मलय
ज रसेन। श्रीखंडद्रवेण रचितानि कृतानि विचित्राणि। आश्चर्यकारीणि। पुंड्रकमंडनानि तिलकरूपालंकाराः अस्यां सातां॥
उत्प्रेक्ष्यते। गंगास्रोतसं विलसत् गंगां अमरशैलस्य शिलामिव। ललाटस्य शिलोपमानं तिलकानां च गंगोपमानं॥ त राम
थाउत्तंभाणि। विकसितानि यानि पंकजानि तेषां यानि किंज ... नि केसराणि॥ तद्वत् कपिलाः पिंगला ये कायकांतिकल्लोलाः शा ६८

245/1933

रीरछविवीचयः तेः प्लावयमान उपस्नानं कुर्वन्निव। तथा स्फारा विपुला या स्फाटिकस्य अक्षमालिका जपमालिका जपमालिका
तानि बिभ्राणः दधत्। उत्प्रेक्ष्यते॥ करुणारसेन कृपाजलेन पूर्णं भृतं यद् हृत्स्थलं। तदेव दीर्घिका वापी। तस्या अंतस्तरं तीमध्यउ
न्मज्जंती बालकहंसपक्षिणां पंक्तिमिव श्रेणिमिव। कृपापूर्णवक्षसोभ्या। स्या स्फटिकाक्षमालायाश्च बालमरालपंक्तिरुपमानं
तथा कुशश्च दर्भः। कौपीनवासः कक्षापटपटस्तो विद्यते यस्य स कुशकौपीनवासाः। पुनः किंभूतः एवंविधैर्मुनिभिः परिवृतो
वेष्टितः किंभूतैः मुनिभिः। कराभ्यां पाणिभ्यां कलितानि धृतानि। कुशकांडाः दर्भस्तंबाः कमंडलुमंडलं वा कुंडिकासमूहो यैस्ते तथा
विधः। तथा विविधा अनेकप्रकाराः शाखा वेदांगाः कंठवक्षवारयो येषां ते विविधशाखास्ते। शाखा द्रुमांगं वेदांगे भुजे पक्षांतरे
तिक। इत्यनेकार्थः॥ तथा जटाकलापरचना वल्कलं च तत्कृतकृते विधृते यैस्ते तथा तेः क्रमिव। तरुभिरिव किंभूतैः तरुभिः विविधाः
काश्चिल्लघ्वः काश्चिद्गुर्व्यः शाखायेषां ते तथा तैः। तथा जटामूलं वल्कलं च तदेव ते विधृतं यैस्ते तथा तेः वल्कलं च तरूणां सहजं मु
च नीनां चाहार्यं॥ तथा सहकंकलया मौज्या वर्त्तन्त इति समेखलास्तैः तथा सहरुद्राक्षाणां अक्षमालया जपमालया विद्यंते तथा तेः स
दर्भवल्कया अद्रिमध्यभागेन वर्त्तन्त इति समेखलास्तैः॥ तथा रुद्राक्षा द्रुमविशेषास्तेषां मालापंक्तिस्तया सह वर्त्तन्त इति स
रुद्राक्षकाः। अक्षमालास्ते: पुनः किंभूतेः महमृगकृत्तिकायां मृगत्वचः श्लेषणसंयोगेन विद्यते इति समृगलतिकाश्लेषास्तेः मृग
त्वचं परिधानः। चपुनः ज्येष्ठा आषाढाः प्रशस्यव्रतिदंडास्तैः सह विद्यंत इति सज्येष्ठाषाढाः तेः केरिव नक्षत्रैरिव किंभूतैस्तेः मृ
गामृगशिरः कृत्तिका अश्लेषाताभिः सहिता विसमृगकृत्तिकाश्लेषाणि तेः। तथा ज्येष्ठा आषाढाश्च नक्षत्रे ताभिः सहितानि सज्ये
ष्ठाषाढाः तेः न सहन इति न मृः सदः षाचेति ढः। षाषाश्यादेशो भवति। आषाढा नक्षत्रं। तत्र भवो दंड आषाढः भवार्थे संज्ञायाम
ण्। तथा ससंमदः स्मृष्णाक्षस्थात्मानंदैः तथा न मदस्य गर्वस्य आकारस्तद्यत्स्वरूपं आकलयद्भिः बिभ्रद्भिः विनयपरैरित्यर्थः॥
अपि विरोधः। स च तुल्यार्थव्यास्थेयः कथं ये सदमस्य प्रकृ मदेन वर्त्तन्त इति ससंमदाः सगर्वा भवंतितेमदाकारं कथं न कलयंति॥ तथा
क्रीडाविपर्यासक्तिः। न विद्यते क्रीडा येषां ते अक्रीडास्तेः ब्रह्मचारिभिः। तथा चक्रिणो विष्णोः शिडास्तुतिस्तत्परैः विरोधस्तु चः एथ

चं०र० ६९

कृय आक्रीडाभवति। ते क्रीडापरा: कथंस्यु:। तथारोमाणिविद्यंतेयेषांतेरोमशा: अस्यार्थरोमपिच्छाभ्यांशेला विति श:
तथाविप्राणांबालकैर्डिंभ:विराधनुयस्तरोमाणाभवति। तेकथंविशेषेणप्रगतकेशाभवंति। पुन:किंभूत:सविना:पुराण
पुरुषाद्वद्वायेनस:तथाविद्यात्जनानामर्दनंपीडाप्रियंयस्यस:जनासंतापक इत्यर्थ:॥तथाप्रपन्नानामाश्रितानांत्रासकत्वं
करोतीतिप्रपन्नत्रासकर:।तथान आश्रित:अंगीकृताभव:संसारोयेन।सातथाप्रबुद्धोविद्वान्। तथानवंदीकृत:हठेनग्र
हीताजनोयेनस:तथाश्रमणतपस्वीतथाअजिनंमृगादिचर्म।तस्यपरिग्रह:स्वीकारोयस्यस:अजिनपरिग्रह:विरोधतु
सवितु:पुराणपुरुषोविष्णुयेनईदृशोयोभवतिसनविद्यतेजनार्दन:प्रियोयस्यसईदृक्विध:।कथंस्यात।सतुजनार्दन
प्रियएवस्यात्।तथाप्रपन्न:त्रासकराभवोयेनईदृशोयाभवति।सअनाश्रितभव:अनंगीकृतत्रासकर कथंस्यात्।तथाय:
प्रबुद्धस्फुरितोभवति।संवंदावंदका:बौद्धव्रतस्थानबंदीकृताजनोयेनईदृश:कथंस्यात्किंतु।बंदीकृतजनएवस्यात्।तथा
य:श्रमण:क्षपणोभवति सकथंनविद्यतेजिनस्यअर्हत:परिग्रहोयस्यईदृग्विध:स्यात्अपितुजिनांगीकर्त्तवभवेत्।तथा
लोकानांवधोहिंसानतनसहित आत्मायस्यासौबद्धात्मकस्तथाविधोनलोकहंतेत्यर्थ:।कइवग्रहगणइव।ग्रहसमूहइव।सच
किंभूत:नवधात्मक:नवसंख्यस्वरूप:आदित्यादिभेदात्॥तथाअलीका असत्यासंधाप्रतिज्ञायस्यस:अलीकसंध:तथा
विधोनसत्यप्रतिज्ञइत्यर्थ:कइवधनुर्धरइव।धानुष्कइव॥सचकिंभूत:नालीकस्यबाणस्यसंधानंयस्यस:नालीकसंध:तथा
दंभयदिनोदांभामायिकास्तेषांस्थानमाश्रय:प्रियंयस्यस:तथाविध:नअमायिस्थानसेवीत्यर्थ:॥कइवहंसइव।सचकोदक
।नंदस्यअंभएवस्थानकं तत्प्रियंयस्यासौतथाविधोनथाअकुलिनो:नभिज्ञानो॥न।कइवपन्नगइवसचकोदृक् नाकुर्वल्मी
कस्तचलीनआश्रित:।पुन:किंभूतामुनि:।दंष्ट्रिकायादाढिकायायारोमराजिस्तस्यायारेखाविलास्तया श्यामलितंमेचकि
तं उभराष्ठपृष्ठं उपरितनाधरापरिभागोयस्यसरेखास्यादल्पकेछद्मनि आभोगालेखयोरपीति अनेकार्थ:॥किंभूतयाद राम
ष्ट्रिकारोमराजिरेखया।प्रथमोद्भेदनपूर्वाउमनभासत।वश्यमितिप्रथमोद्भेदभासिनीतया।तदानीमेवसारोमराजिनि:स ६९

नाच्छितेनभृशंभासते।उत्प्रेक्ष्यते।मुखमेवमंदिरंतस्यशोभायैवंदनमालयैव तोरणस्रजेव किंभूतस्यमुखस्यसत्वत्याभा
त्या:रत्नाभनेनिवासोवस्थानंयस्मिन्नतत् तस्यमुखस्यमंदिरंरोमराजि:चतोरणस्रगुपमानं अत्रदंष्ट्रिकाशब्देनकूर्चमवगम्यते।
अन्यथाश्यामलितोत्तरोष्ठपृष्ठत्वं कथंघटतेपुन:।किंभूत:सीता:श्वेतायेयज्ञोपवीततंतव:तैर्भूषितोदेहोयस्यस भूषि
तदेहोयस्यसभूषितदेह:किंभूते:भक्त्याआराधित:सविनस्त्रीपुरुषो:हरिहरब्रह्मभि:रचिताअस्यैकंरक्षार्थंया:सुक्ष्मरे
खास्ता:अनुकर्तुंशीलंयेषांतेभक्त्याराधितत्रिपुरुषरचितरक्षासूक्ष्मरेखानुकारिण:तैर्मन्येसवया।सत्रन्नीभूते:हरि
हरब्रह्मभि:रक्षार्थमेतस्यवसासितिस्व:सूक्ष्मरेखाविहिता ता:संवीतीतित्रिपुरुषीतित्रय:पुरुषायत्रेतिसमुदायिनएव
समुदाय:इतिदर्शनेबहुवचनंव्यतिरिक्तसमुदायपक्षस्तनदाश्रित:इतिउत्प्रेक्षते।सूत्रत्रीभ्रयपरस्परमविरोधंविधाय।पक्षस्त
सत्रकृपतामाश्रित्यदेहलग्नैर्मुनिवपु:शोभित्रिभि:पुण्यपुंगै:कृतादिभिरिव।ननुकिमर्थमत्रतेषामागतमित्याह।कलिकाल
स्यकलियुगस्य य:कलंक:अपवाद:तस्ययादृशंकाभयंतस्याशरणार्थमागतानितैं:कृतयुगादीनित्रीण्यपीत्युचितंयन्नूमास्मा
कं कलिकालापवादलगतुनतत्स्तद्भीत्यामन्येउपवीतव्याजेनमुनिमाश्रितानि॥अन्यापिभीत:कस्यचित्प्रभो:शरणंगच्छत्ये
व।कलंकोंकापवादयो:कालायसमलेचापीत्यनेकार्थ:।पुनरुत्प्रेक्ष्यते त्रिपुष्करेषुत्रिषुपुष्करारव्यतीर्थविशेषपु स्नानावसरे
अभिषेकसमयेविलग्नानिसरसानिस्थाद्राणिविसकांडान्येवकमलनालान्येव कुंडलनिवलयास्तैरिव।मन्येऋषिणा
त्रिषुपुष्करेषुस्नानंविहितंतत्रप्रत्येकमेकैकबिसकांडवलयालग्नस्तत:त्रयामीतेषांत्रयाणांतीर्थानांबिसकांडवलयाइति
॥कुंडलंवलयेपाशे ताडंकेत्यनेकार्थ:॥तथाशमा अस्यास्तीतिशमीशांत:।तथाविद्रुमंप्रवालंतदाभारक्तत्वात।तत्तुल्यो अ
धरओष्ठोयस्यसविद्रुमाभाधर:।तथाप्रजापानीतिप्रजाप:।कतुकृद्योतिप्रजात्राणं।तथाविप्रानजापयतिजपंप्रापयति
विप्रजाप:भद्रदर्शनान्वयत्वात॥जपरुद्धआरजपंतीति।तथास्फुटतपाब्रमंतेस्यतिस्फुतपा:।तथाकोभुवितपसालोकोत्तर
णधर्मेण श्लाघनीयशील:कुतप:श्लाघीयद्राक्तेतपसाश्लाघाअस्यास्तीतिकुतप:श्लाघीव्रीह्यादित्वादिनि:।तपश्चांद्रायणादि

2-47/1933

स्यादेमेलाकालेरपिचेतिविरुध॰ यदाकृतयोदर्भस्तदाकृतपाङ्क्तिको विसर्गाभावेपि अत्याविरोधप्रतीतिः। तथाविकलत्रो
विगतकलत्रः तथासकलंचायम् इतिसकलत्रः तथाअहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहाख्यमास्तेषांअंतं पारं अनुस
र्तुं शीलमस्येति यमांतानुसारीतथा कुशानदर्भान् लातिगृह्णतीतियेत कुशलादक्षास्तैः सहवर्त्ततइति सकुशलाः॥ चशब्दः
सर्वत्रविरोध। तद्यथायः ग्रामीनामतरुर्भवति सकथं द्रुमाभांधरतीति द्रुमाभाधरः विर्नत्र्यर्थं द्रुमाभाधरो नभवेत् किंतुद्रु
माभामेवधरेत्। तथायः प्रगतजापोभवेत् सकथं प्रगतजापानभवेत् सकथं प्रगतजापानभवेत् अत्रापिविर्नञर्थः त
थायः मलतपाभवेत् सकथं कुत्सिततपः श्लाघनीयशील। तथायोविगतकलत्रः सकथं कलत्रसहितः स्यात्। तथायोय
मस्यांतकस्य अंतं समीपं अनुसरत्यवश्यंसकथं सदकुशलन क्षेमेणवर्त्ततइतिसकुशलः॥ पुनः किंभूतः रुद्राक्षवलय
नरुद्राक्षजपमालयाविराजितो वामः सव्यः पाणिपल्लवः यस्यसः उत्प्रेक्ष्यते। विकचंसविकासंनवंनूतनं य। न्नलिनंतस्य
शंकया भ्रमणमिलत्संयुज्यमानं मुग्धमप्रौढं यन्मधुपमंडलं भ्रमरवृंदं तेनेवमन्ये। अमौरुक्षाद्रवलयानभवति। किंतुनलि
नोपकंठमागतामधुपमंडलीति॥ तथास्मरएव अपस्मारो ग्रहावेशास्तेन नस्मृतः नस्मराधीनइत्यर्थः॥ तथाकृतंहंतीतिकृ
तघ्नः तद्भावस्तत्तानयानांगीकृतो परकृतोपकारवेत्तेत्यर्थः। तथाकितवत्तेन कपटाचारेण नआलेकितः नेक्षितः अ
दंभइत्यर्थः। तथाकलिनाकलहेनन आकलितः। स्वीकृतः नकलहप्रियाइत्यर्थः॥ तथाविरुद्धक्रियाभिः असभ्यकर्मभिः
नविरुद्धः। विशेषेण आक्रांतः सत्कर्मकर्त्तेत्यर्थः। तथाअतितजस्वितयाअति। दीप्तिमत्तयापरमब्रह्मणाप्रकृष्टत्मनोद्वि
तीयइवएकंतुदीप्तिमत्परमब्रह्मासीदेव॥ द्वितीयंत्वयमेव अतितेजस्वित्वात्॥ तथासूर्याचंद्रमसोः तृतीयइव अत्राप्यति
तेजस्विताहेतुः सूर्याचंद्रमसावित्यत्र अवातसहोक्तस्वराणां द्वंद्वइतिदीर्घः॥ तथागार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्नीनां चतु
र्थइव अत्रापिसएवहेतुः॥ तथादिक्पतीनांदिक्पालानां इंद्रयमवरुणकुबेराणां पंचमइवप्रजापालकत्वात् तथामहाभूतानां पृ राम
थिव्यादीनांपंचानामधिष्ठात्रीदेवतामहाभूताधिदेवतास्तासांषष्ठइव अस्यापिमहाभूतरक्षकत्वात्। तथामूर्त्ताः सशरीरा ७०

249/1933

येकृतत्रेतादयः तेषांसप्तमइवपरार्थगुणत्वात् तथासप्तर्चेत ऋषयश्चमरीचिरत्र्यंगिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः वसि
ष्ठश्च महातेजाः सप्तमः परिकीर्त्तितइतितेषांअष्टमइव जितेंद्रियत्वात् तथाचस्रतांधरोध्रुवश्चसोमश्च अहश्चैवा निलोन
लः प्रत्यूषप्रभासश्च अष्टौतेवसवः स्मृताइत्येवंरूपाणांअष्टसंख्यदेवविशेषाणां नवमइव। तथाग्रहाणांसूर्यादीनां नवानांदश
मइवभास्वररूपत्वात्। अतितेजस्वित्यतिवासर्वत्रयोज्यं। पुनः किंभूतः अच्छंअमलंयद्भस्मतस्य अनुलेपनअंगरागेण आ
द्यत्वात्द्योतिताधवलिताउदहोयस्यसः उत्प्रेक्ष्यते। बहिर्निर्गच्छतां बहिर्निःसरता। अनवरतंसंततंहृदयमेवकमलं तस्ययाक
र्णिका बीजकोशास्तस्या अंतर्मध्यस्फुरदीप्यमानं ज्योतीरूपं यत्परमब्रह्मप्रकृष्टज्ञानंतस्यकांतिकलापेनवदीप्तिसमूहेनेवम
न्येअंगलग्नमिदंभस्मनभवति। किंतुबहिर्निर्गताहृदयांतर्गतपरमब्रह्मकांतिरेवेयमिति। श्वेतत्वसाम्यात् उत्प्रेक्ष्यते। मु
निः विमलाश्चचंद्रातपश्चंद्रज्योत्स्ना तेनआपांडुरितदहः कनकगिरिरिव मेरुरिव मुनिर्मेरुः भस्मनश्चंद्रातपः उपमानं पुनः
किंभूतः उत्प्रेक्ष्यते। दीर्घंआयतं सरलसमांईयद्विसकांडं कमलततुस्तद्वत्पांडुनाधवलेनतथाप्रचंडपवनेनवेगवद्वायुना ऊर्ध्वं
उच्चैः उक्षालितेन अंदोलितेन जटाजूटस्यजटाबंधस्ययोबंधनार्थपट्टः तस्ययःप्रांतपल्लवः अवसानांचलस्तेनकृत्वाशिरसि
पतंती यात्रियद्गंगा अमरसरितस्याः याअंबुधाराजलसंततयपातस्तेन हारिणोमनोहरस्यस्वामिभक्त्याप्रभुसेवया। कृतस्य
स्वामिनाविहितस्य यदनुकरणं अनुशीलंतंदेवव्रतचर्या। तांकलयन्निव धारयन्निव अन्योपियायद्भक्तो भवेत्। सकिलतद्भक्त्या
तदनुकरणव्रतं अनुतिष्ठतितथामुनिनापिशंभुभक्तत्वात् तद्भक्त्यातदनुरूपंव्रतमनुष्ठितमिति। जटाजूटेति॥ स्नानभस्मादिना
रूक्षकेशाजटास्तासांजटाबंधविशेषः। मुनेर्हरः। वष्टनपटप्रांतस्यचगंगोपमानं। तथाकोमले अनुग्रमहसितेऽसि तथातरुणे
वयसियौवनेतथारंहसेतपसिल्लका? रथर्मे तथापृथुनिविस्तीर्णेयद्मसि। तथागुरुणिमहति। श्रेयसिकल्याणेवर्त्तमानइति
सर्वत्रयोज्यं॥ तथासदाचाराणांसाधुकृत्यानांसदः सभासदाचाराश्रयत्वात्। तथाश्रुतीनांवेदानांआश्रयः आलयः तदध्येतृत्वात्
तथामहिम्नोअनुभावस्यसहोभूः तथा कृपारसस्यकरुणारूपजलस्यप्रपा। पानीयशाला तथाक्षमैव अंकुराः प्ररोहास्तेषांक्ष

चंकेदार ः। यथाक्षमंत्रकुराणां आश्रयस्तथाश्रमायामुनिः। नथामेनीरवस्कधार्थीयूषं तस्यापात्रंममत्रं। यथापात्रेस्कधा
वतिष्ठत। तथाम्मिनमेत्रीति। नथाप्रसादस्य प्रसन्नतायाश्च प्रासादामंदिरंसर्वेषामप्युपरि प्रसीदतीत्यर्थः। नथास्मा ऋता
या ः सोऽनन्यस्मिंधुःसमुद्रः॥राजातुभीमाद्रतएव विप्रकृष्टतएव तंमुनिमायांतमवलोक्यदृष्ट्वा विस्मयेनाश्चर्येणाथि
स्फारितविकासितविलोचनयनसः। तथाहर्षवशेन आनंदोल्लासनविनिःसरंतारोमकूपभ्योनिर्गच्छंतो बहुलानिविडायेपु
लकारोमांचास्तैरुत्तंभितंउच्छ्रितंजातं उत्तरीयवासोवित्कक्षपटोयस्यसतथाविधः सनससंभ्रमं सादरं यथास्यात्तथा आसना
द्विष्टरादुत्थाय कियंत्यपिपदानि पादन्यासान् अभिमुखंसन्मुखं समेत्य आगत्य क्षितितलेभूपीठे मिलन्मौलिमंडलंमं
स्तकंयस्यसः। यस्यसदृशविधः प्रणाममकरोत्। मुनिरपिप्रणामानंतरं आशिषं अवादीत् किंकुर्वन् सदारुणोरक्तो अंतः
प्रांतो यस्यासातया सौम्ययारम्ययादृशा आप्लावयन् प्रक्षालयन्। दृशाकयेव उत्प्रेक्ष्यते। विद्रुमप्रभयाप्रवालकांत्याभिन्न
याउन्मिलितयासुधामिंधोः क्षीराब्धेस्तरंगाणामालयाइवपंक्त्येव। रक्तांतनेत्रत्वंशुभलक्षणं। अपिविरोधे। तत्राक्षेपइतिमु
निविशेषणं। यादारुणानारौद्रपांना भवतिसासौम्याकथंस्यात्॥दृशः सुधातरंगोपमानं रक्तप्रांतस्य प्रवालोपमानं नतुसास्य
देवतत्वधिस्कन्य सोमाद्युत्पत्तिविधानात्। कथमिहसाम्यमुच्यते। सोमंदवतोहित्प्तिहेतुरतः सुंदरेपिवस्तुनि तृप्तिहेतु
त्वादुपचारात् सौम्यमित्युच्यते॥तथा चामरसिंहः। सौम्यंसुंदरसोमदवतइति। धाराहंतुपयोमृतमितिशेषोक्तेः। तथापीयू
षः।भिनवं पयइति अभिधानचिंतामणिवाक्ये। पियूषमिति त्रिःउच्छ्रा न्कश्चतत्पर्यायस्य सुधेतिपदस्यापितयोरिवक्षी
रार्थता श्रीचंद्रपालेन व्याकृतत्वक्कीयते इतरथा सुधासिंधोरितिशब्दस्य क्षीराब्धिपर्यायता दुर्घटेतिध्येयं आशिषमेवाह
सिंदूरेति। तरनथमाङ्कतं प्रथमतएव संभृतं। सोरंभास्कृतेजोवायुष्मान्चिरंचिरकालंपातुरक्षतु किंभूतं भ्रमकरं भ्रांति
जनकं तमेवाह। आधोरणाहस्तिपकाः करिणांदंतिनां कुंभरुचयतेऽः सिंदूरायनागजययास्पृहावांछातया स्पृशंतिआ
मृशंतितेतस्मः सिंदूरभ्रमात्स्पर्शनं। तथाभिल्लीशबरीसांद्रानिबिडायाद्रुमद्रोणयस्तरुश्रेणयः तासांपल्लवानां किसलयानां

2-51|1933

यांशंका भ्रमसत्यं याचनेतोविचिनुते आदत्ते। तेऽस्मःपल्लवाअमीइतिभ्रमादुच्चयनं द्रोणिरिकागंतः श्रेण्यामपीत्यने
कार्थवृत्तौ तथाकांताकामिन्यः करतलेपाणितलेलग्नं यत्तेऽः कुंकुमकांक्षयावालिकद्रवबांछयामृद्नंति। मृदयंतीति
नवगितिलसोभ्रमासादकृत्वा एवदत्ता आशीर्येनईदृशोमुनिश्च अवनीपालेनभीमेन स्वयमात्मना आदरेणउपनीतंदत्तं
उपढौकितं उच्चं कांचनासनं हेमासनं। अध्यतिष्ठत्। आश्रितवान् किंभूतोमुनिः प्रणामेननृपतिनमस्कारेणपर्यस्तः॥
पतितोयः कर्णपूरः कर्णावतंसः सएवपल्लवोवासः भांतस्तनपरामृष्टः अपनीतः पादपद्मयोः पांशुर्धूलिर्यस्यसः तथाविधः
यद्वा कर्णपूरपल्लवा अवतंसकिसलयंतइतिव्याख्येयं। एतेननृपतेरप्यर्च्यत्वंमुनेरावेदितुं॥अथेति। अथानंतरं नरपतिद
त्तभीमोपढौकिततस्मिन्नासनसंनिविष्टः स्थितसमुनिः। कांचिदपूर्वांउच्चैरतिशयेनकांतिंशोभांबभारदधे॥किंभूते आ
सने। शातंसौंदर्येयनतत्तथाविनिर्यन्निस्सरन्मणीनां मदरत्तश्रेष्ठो यस्मात्तेजोयस्मात्तत्तथाविधे उत्प्रेक्ष्यते। रुचिरमनोज्ञा
कांतिर्यस्यासातथाविधायःसुमेरुः तस्यशृंगभागेशिखराग्रेसंगतः स्थितः कमलजइति अस्मिवयथा अस्मामेरोः शिख
रस्थितः कांचिच्छोभांविभर्तियथाचमपिमुनर्ब्रह्मणउपमानंसिंहासनस्यसुमेरोः रुपमानं सिंहासनस्यकमेरुपमानं॥
दत्वेपि॥ सोपिमहीपतिःभीमः तस्मैमुनये अर्घेणार्घायपृष्ट्वाय अर्घंजलाक्षतादिकंपूजाविधिंदत्वा। भक्त्यास्वभद्र
भ्यां धौतोक्षालितौयौतौ। तयोः पादयोर्जलंववंदे कृत्वेति। सराजासम्यक् आतिथ्यक्रियाचरणक्षालनपुष्पादिदानरूपा
मावर्त्तनात्स्वांविनयंच अंजलिवाग्बवादिरूपं प्रकाशयनुसन। तस्यमुनेरग्रेविष्टरसिंहासनेनोपविष्टः॥किंतुभूतलंभेजेशि
श्राय॥ललाटेति॥ वपुनः सराजानोचैर्विनयपुरःसरंवाचंउवाच॥ किंभूतः ललाटपट्टे अलिककलके विन्यस्तं रचितंपाणिसं
पुटंरूपं कुड्मलंमुकुलं येनसः पुनःकिंभूतः चंचतीदीप्यमानादशानानांदंतानांदीधितिः कांतिर्यस्यसः अद्येति हे
भगवन् अद्यसुमहाः अतिभव्यिस्तात्कालान्मेममदंशूरं श्लाघनीयं श्लाघ्यमभूत् किंभूतंत्वत्पादपद्मस्ययः संस्पर्शः सं
पर्कः सएवसंपन्नः संजातो अनुग्रहः प्रसादोयस्यतत्तथाविधं। भगवद्भिः स्वपदन्यासेनमद्गृहस्योपर्यनुग्रहः कृतइत्यर्थः॥

यस्माद्धेताः ईदृशा भवादृशाः कृत्यवतो भवनं अवतरंति ॥ किंभूताः भवादृशाः समस्ता ये मुनयो यतयस्तथा मनुजानाथ
तद्वंदं कृदंबकं। तथा वृंदारकादेवास्तेतार्हत्स्तेषां वंदनीयं नमस्करणीयं पादारविंदं येषां ते तथाविधाः। तथा परमानंदस्य यः
परिस्पंदः श्रेयध्यानं भजंतेइति परमानंदपरिस्पंदभाजः ॥ पुनः किंकुर्वंतः पार्थिवानपानपांश्रुनिव धूलीरिव तथास्त्रिणं स्त्रीणां स
मदंतृणमिव स्त्रीपुंसाभ्यां न भस्मसा भवनादितिसमूहेतत्र। तथा धनं निधनं मरणमिव। तथा भोगान्रोगानिव ॥ तथा लक्ष्मी
श्रियं राजयक्ष्माणं गगरलमिव अकलयंतः। निः अवधारयंतः ॥ निस्पृहत्वात्। अतएव संकलयत्संसारस्फारं त्रपयित्कंसा रवे
तस्मात् विमुखाः पराङ्मुखाः। तत्तस्माद्धेताः हे भगवन्नद्यमग्दृहागमनेन अहं अनवद्यस्यामलस्य भस्माभावप्रत्ययरवि
चक्षयाधराधरकुलस्य यशोगतोः कीर्तिश्रेणभाजनेपात्रं अभवं। तथा अद्य श्लाघार्हे श्लाघनीयपदे स्थाने आरूढआ
श्रितः। तथा गुणपुगुणवत्स्कं नरपुंगास्वं गरिमाणं आधिक्यं आगतः प्राप्तः। तथा स्वस्य धन्यवतां पुण्यवतां उपलब्धवान्
प्राप्तवान्। तथा पुण्यवतां पुण्यात्मनां अग्रणीर्मुख्यः संपन्नो जातः तथा जनस्य लोकस्य वंदनीयः स्तवनीयो जातः तत्त
स्मादित्थं पूर्वोक्तेन अनेकप्रकारेण यन्नाः प्रापकत्वादिरूपेण उपकर्तुं शीलं येषां ते अनेकप्रकारोपकारिणः तेषां भगवतां ब्र
वीमि ॥ अथानुक्तिप्रकारमेवाह। भवतां किंकरोमीत्यत्रापुनरुक्तं। पुनरुक्तता। यतः किंभूतानां भवतां सर्वेषां स्वामिनं प्रभवः ते
षां सर्वस्वामित्वसिद्धं। मम किंकरत्वं सिद्धमेव। सर्वपक्षानर्पतत्वात्। मममनः किंकरोस्मीत्यस्वारपोनरुक्त्यं तथा भवतां केन
वस्तु अर्थित्वं याचकताकस्य वस्तुनाः र्थाविद्यतइत्युक्तं। न उचितो यो गम्य आदरः अनुचितादरः यतः किंभूतानां भवतां नि
स्पृहाणां निराकांक्षाणां निःस्पृहाणां भवतां पुरः कस्यार्थी विद्यतइति वाक्यमनुचितं तथा भवद्भिः इदं मम सर्वस्वं सर्वधनं गजा
श्वकोशादि आत्मीक्रियतां। आत्मसात् क्रियतां इति स्वल्पउपचारः स्वल्पोपचारः स्तोकार्थुक्तेति ॥ यतः किंभूतानां भवतां
स्वाधीनं स्ववशं अष्टसंख्या गुणानामणिमादीनामैश्वर्यं येषां ते ॥ तेषां तथा एषां हि अष्टगुणैश्वर्यं भवति तेषां येषां हि ॥
अष्टगुणैश्वर्यं भवति तेषां राज्यप्रदानं कियन्मात्रमिति। तथापि प्रणयेन प्रेम्णा भक्त्या च मुखरितो वाचालो जातः सन् किंचि

253/1933

दल्पं विज्ञापयामि कथयामि तदेवाह॥ इदमिति ॥ इदं राज्यं इयं लक्ष्मीः इमं प्रत्यक्षा दाराः अवरोधजनाः इमे गृहप्रसादाः।
एते भगवतां पुरः स्थिताः वयं विधेया विनयस्थाः स्मः हे भगवन् कथ्यतां इह राज्यादौ यत्। वायुष्माकमीप्सितं वांछितं ए
तेन राज्ञा महाशयत्वं द्योतितं दारशब्दः पुंस्येव प्रयोक्तव्यः क्वचिदेकवचनमिति अपि दृश्यते यथा धर्मप्रजासंपन्ने दारेना
न्यं कुर्वीतेति। गृहशब्दः पुनर्युंसकः ॥ यदुवाच तदेवाह॥ हे राजन् एतद्भवादृशां महतां। यानां इदं राज्यमित्यादिरूपं वाक्यं
वक्तुमुचितं योग्यं॥ तथा एतदासनप्रदानादिरूपमातिथ्यं चकर्तुं विधातुं। उचितं। यतः उपकर्तुमिति। सज्जनानां साधूनां
अयं स्वभावप्रकृतिः॥ कः स्वभावइत्याह। उपकर्तुं उपकारं विधातुं। तथा प्रियं मधुरं वक्तुं। तथा अकृत्रिमं अनौपचारिकं स्ने
हं कर्म कर्तुं प्रवर्त्तनइति क्रिया सर्वत्राध्याहार्या। कथं अवगम्यते अयं सज्जनानां स्वभावइत्याह॥ इंदुश्चंद्रः केन शिशिरीकृतः
शीतलो विहितः किंतु स्वभावादेव शिशिरइत्यर्थः। यथेंदुः स्वभावत एव शैत्यं। तथैषां सज्जनानां उपकारादिकरणं स्वभा
वत एवेति। अपिचेति॥ पुनर्विशेषमेव दर्शयति। यथेति। साधूनां यथा चित्तं सरलं तथा वाचोपि सरलाः यथा वाचः सरलास्त
था क्रियाश्चेष्टाः अपिशब्दश्च ततश्चित्तवाचिक्रियायां साधूनां सनामैकरूपता अव्यभिचारित्वं। वाचि क्रियायां चेति। जात्या
एकत्वेपि बहुत्वमवमेवं निष्पन्नो व्रीहिरित्यादिवत्॥ अपि च पुनः॥ विवेकइति। एतन्महात्मनां महतां लक्षणं चिन्हं तदेवा
ह॥ संपत्त्यां संपदा सदविवेकः। साध्वसाधुपरिज्ञानं। क्षुद्राणां हि संपदि विवेको नश्यति। महामनां च समृद्धावपि विवेको
नगच्छति॥ तथा विद्यया शास्त्रपरिज्ञानेन सह विनयो गमनमांपृजनं अन्येषां हि विद्यायां सत्यां विनयो याति। महतां च सं त
स्यां सत्यां अपि विनयविधानं तथा प्रभुत्वं स्वैश्वर्यं प्रश्रयः प्रणयस्तेनोपेतं सहितं। अन्येषां हि प्रभुत्वे जाते लघुभिः सह पूर्व
केन प्रणयो याति। महतां च। तस्मिन्संपन्नेपि। न प्रणयापकर्षो जायते॥ ३॥ सदेतत्पूर्वोक्तं सज्जनलक्षणं सर्वदीर्घायुषि
चिरजीवि नित्वयि अस्ति॥ अथ मुनिर्यन्नियोगान्नियोगादागाद्दुवाच वचनदाद॥ श्रूयतामिति॥ हे राजन्निदानीं प्रस्तुतं यदर्थं मन्त्रम
या यातं तत्स्वरूपं श्रूयतां। वयं च जगद्गुरोर्मणेर्देवस्य संभोगादर्शन आज्ञया आगताः स्मः किंभूतस्य देवस्य अनवरतं सततं स्मा

चं०रु०
७३

कराणां चक्रेण समूहेन चरामणीकृतं शिरामणीकृतं चरणरजो यस्य स तस्य यत्पादौ करास्तैरपि नम्यते इत्यर्थः
तथा भुवो भर्त्तुः भूपतेरुचितं योग्यं अतिमान्यं भर्त्तुर्गिरिवार्दि। धन्यं पुण्यवत् असामान्यं अनन्यसदृशं कन्यारत्नं संप्रव
दृष्टपुर्वी भवान्यस्य भिक्षिं भूतायाभूवः सकलाश्चत्वारो ये जलनिधयः। अब्धयस्तेषां या जलकल्लोलमाला वारिवीचि
पंक्ति सैवालंकारं मंडनं भजतीति स कृतजलनिधिजलकल्लोलमालालंकारभाक् तस्याः समुद्रपर्यंत भूनाथस्येत्यर्थः॥
तस्मिन् दमनात् तपस्विनि। इत्येवमुक्तप्रकारेण उक्तवति। कश्चितवति सति। पुत्रार्थिनी पुत्राभिलाषुका प्रियंगुमंजरी कन्या
लाभं विप्रियमनभीष्टं मन्यमाना जानासनी निंदा च तद्गुणग्रहणं स्तुतिश्च तस्य वर्णना॥ तयोर्धर्मः स्वभावस्तेन एकत्र प
क्षे निंदा द्वितीयपक्षे स्तुतिरित्येवं रूपेण वाग्विलासेन नर्मलीलया परिहासविलासेन कलहो नर्मलीला कलहस्तं
अकरोत् अकार धर्माय मापमा पुण्यस्वभावचार धन्यस्य सत्संगहत्यहिंसादौ न्यायापतिषदारपीत्यनेकार्थः॥ किंकुर्वाणा उ
पक्ष्यत। तरलतरीभवद्यन्मं जिरंहंसकं। तस्य यो रवः शिंजितं। नहस्तैर्नरीणिह॥ नाद्वाराणि विलक्षाणि चवीक्षापन्ना
नि। अक्षराणि वर्णा यस्यां सा तया गिरा वाण्या क्रोधस्य परिस्फुटं चेष्टं कुर्वाणेव। मन्ये क्रोधानुविद्धा वदतीति अथम्। नेनि
दाम्ल्.ती। नयति॥ यत्राद्गोभाजनं पात्रे यशोभाजनं पश्चात् नञ्प्रयोगस्तस्य संबोधने। हेना यन्नाभाजन। अयशस्विन्। तथा
कृतानि कृत्रिमाणि न तु वेदवत् अपौरुषेयाणि तथा कुत्सित टीकानि कुटीकानि एवंविधानि कुशास्त्राणि गृह्णासीत्येवं शी
लः॥ कृतकुटीक कुशास्त्रग्राहितस्य संबुद्धौ हे कृतकुटीक कुशास्त्रग्राहित यतोहं अवेद वेदपाठरहितं तथापि विद्वत्सरिषि
दि नोद्गारमुचारस्तवानस्ति वक्तुमपि न वक्ष्मीत्यर्थः। तथा सर्वदा नित्यं अनादेयेषु सर्वलोकग्राह्याक्येषु वा प्रतिकूलवर्त्तिषु
सदाचारपराङ्मुखेषु जडेषु मूर्खेषु रतिं रागं कुर्वाणः विदधत्। रतिः स्मरस्त्रियां रागे रते इत्यनेकार्थः॥ तथापाठीनान् मत्स्यान्। राम
हिनस्तीति पाठीनहिंसकः धीवर इव केवलं त्वं वापलक्ष्यसे अवबुध्यसे धीवरोपि किल कूलं कूलं प्रतिवर्त्तमानेषु नादेयेषु न ७३
दीसंबंधेषु जलेषु पयस्सु रतिं कुरुते पाठीनाहारत्वात् तथा कुत्सिता रंगा आसना येषां तेषु विषयेषु प्रीतिं प्रेमबध्नासि प्रीतिमा

2-55/1933

न तथा कदंबैः कुमार्त्तकैः कुत्सिता अंबा कदंबाः ताश्च दुश्चेष्टितैः कुर्वंति आचक्ष्यते वा इति नामकारितां नादविप्रसिद्धं व
हुब्रीहिरातुरः कृन्त भवति। तथा कुत्सिता रवा येषां ते कुरवकास्तैः तथा कुत्सितमलीकं कदलीककोः कृतु बहुबहुलं कदलिकं
येषां ते बहुकद लीकाः तैः तथा पलं पिशितमश्नंतीति यतः पलाशा राक्षसास्तेषां प्रायैः सदृशैः। तथा कुत्सितं जन्म येषां ते एवंविधैः
सदमं वससि संवासं विधत्से किमन्यत्त्वत्त्वरूपं वयं ब्रूमः एतदुपालंभवचनं। यद्यस्मात्त्वन्नववतीपुरजन्स्वलाक्रकांतास् रागआ
सक्तिर्वा प्रियश्च इष्टः किं भूतस्वाक्त्राग सदाचारेण सज्जनेन सह विरुद्धः सदाचारविरुद्धः कुलधर्मानुचितः। तस्माद्धेतोः हेता
पस तपस्विन् हिस्फुटं ते नवसंबंधिना कन्यावरप्रदानेन अलं न पर्यातं नेष्ट मयूर्यं तद्गतियावत्। यतोहं पुत्रार्थिनीति। अथवा ता
पसंतापः सन्तस्तेन कन्यावरप्रदानेन अलं॥ इति निंदापक्षः। स्तुतिपक्षेस्तु नयश्च नीतिः शोभा च लक्ष्मीः नन्नोभतेजनयसीति॥
नयशोभाजनस्तस्य संबोधने हे नयशोभाजन यद्भूद्माग तोसि तस्य नयं शोभां च जनयसीत्यर्थः॥ तथा कृतानेकृपृथिव्यां टीकागम
नं येन स्वर्गिणाप्यसमद्नुजिप्स्याशतिशेषः तस्य संबोधने हे कृतकुटीक। तथा कुशाः दर्भाः स एवास्त्रं तद्गृह्णास्यवश्यं कुशास्त्र
ग्राही एतेन अदृश्य शस्त्राणामपि विघातोक्तिः। तस्य संबोधने हे कुशास्त्रग्राहिन्। तथा वेदनाद्दुःखं तदर्थमुद्गारउच्चारस्तं येन वा
क्या च्चारेण परस्य दुःखं उत्पद्यते। तथाविधं वाक्यं आलापं कापि नाकरोः। एतेन प्रियंवदत्वोक्तिः। तथा सर्वदा सर्वकाले नादेयेषु
नदीभवेषु कूलं प्रतिवर्त्तमान जलेषु वा रिधुरागमासक्तिं कुर्वाणः॥ तथा पागीपाववान्॥ न हिंसको हिंसाशीलः तथा धिया
बुध्या वरः एवावगम्यसि अत्र इव शब्दो वधारणार्थः। एतेन नीर्थं रुआस्तुः ज्ञानी दयालुश्च। तथा कुरंगेषु मृगेषु प्रीतिं बध्नासि
प्रीतिमानित्यर्थः॥ तथा कदंबैः कुरुवकैः बहुकदलीकैः प्रचुररंभैः प्रपलाशप्रायैः पलाशबहुलैः कोपृथिव्यां जन्म येषां ते तिरूत्वा ज
न्मना भूरुहाः ते सदसंवससि मुन्यादिमृगनगप्रियाः वनवासित्वात्। हे सदाचारशोभनकर्म्मन् किमपरं ब्रूमो यं। यस्य ते नवविभिः
पक्षिभिः रुद्धो व्याप्तस्तथाविधः पुष्पवान् कुसुमितो यः कांतारः तस्य विपिनस्य अगस्तरुः मएव प्रियः॥ हे तापस हे तस्मात्तद्धेतोः
हिर्निश्चिंतं तेनानेन कन्यावरप्रदानेन अलं पूर्यंते नान्यत्प्रार्थनीयमित्यर्थः एवमुक्तप्रकारेण निंदास्तुतिरूपेण वाक्येन प्रियं

गुमंजर्या अभिहित उक्तः सा किं मुनिस्तां प्रियंगुमंजरीं प्रतिनिंदास्तुतिरूपेणैव वाक्येन बभाषे॥ दोषेत्यादि दोषाणा माक
रामुखं यस्याः सा तस्याः संबुद्धौ हे दोषाकरमुखि। येन तान् मुनीनपि दूषयसीति पक्षे दोषाकरश्चंद्रः तद्वन्मुखं यस्याः सा
तस्याः संबोधने हे दोषाकरमुखि। किंमा मुधालिभस उपालंभान् ददासि तज्ज्ञं यसि प्रायो बाहुल्येन प्राणिनामीशः स्वामी
शंभुरेव शुभा शुभकर्म आलोच्य एषां शुभं कर्म एषां अशुभं कर्म इत्येवं विचार्य तुलामान कार्युपकरणविशेषः तां धारय
तीति तुलाधारो वाणिजः स इव तुलारोपितं तुलितं समीकृतं फलं सुखदुःखादिरूपं उपकल्पयति। तथा शंभुर्जनानां शुभ
मशुभं च वीक्ष्य तद्भुतिदनति यानि समं फलं सुखदुःखादिकं विधत्ते सा कस्य शुभस्य स्तोकं शुभं भूयसः शुभस्य भूयः ए
वमशुभस्यापि॥ तथाहेति। एतदेव दर्शयति॥ यदिति। येन असुमता यदिति यन्नामकं यावदिति यावत्प्रमाणं यादृश
मिति यादृक् स्वरूपं शुभाशुभकर्म कृतं। तस्य प्राणिनस्तदिति तन्नामकं तावदिति तावत्प्रमाणं तादृशमिति तादृक् स्वरू
पं फलं सुखदुःखादिकं ईशः शंभुः प्रयच्छति ददाति॥१७ अथवेति पक्षांतरे एकः पक्षस्तु किंमा मुधालिभस इत्येव
रूपः द्वितीयस्त्वयं। मत्तः क्षीबो यो मातंगः स्वबलमत्तह्रुच्छति चेष्टते ; वश्यमिति मत्तमातंगगामिनी तस्याः संबुद्धौ
हे मत्तमातंगगामिनि। यथा मत्तो मातंगः अनुचितचेष्टः तथा त्वमपि क्षीबा यथा तथा वादित्वात् म्लेच्छाभिगमत्वनुचित
वाग्व्याख्येयः। स्तुतिस्तु मत्ता या मातंगा दन्तीति तद्गच्छतीत्येवं शीला मत्तमातंगगामिनी तस्याः संबोधने हे मत्तमातंगगा
मिनि तथा यस्या भवत्या आलोचनं श्रीर्विवेकसंपत् अप्रमाणा प्रत्यक्षाप्रमाणानुपेता सा त्वं बलिनो बलवतो गज्ञः
संश्रय आश्रये अवलग्ना अवष्टभ्यासती कस्य पुंसः अधिक्षेपं तिरस्कारं न करोषि सर्वस्यापि करोष्येव। स्तुतौ तु यस्या
स्तव लोचन श्रीः अप्रमाणा प्रसृत्यादि प्रमाणातिरिक्ता वर्त्तते॥ तथा वलयः उदरलेखास्तासां संश्रयः आश्रयो ऽवलग्नं म
ध्यं यस्याः सा वलिविभूषितमध्या एवंविधा सा त्वं शुभलक्षणा कस्य आधिक्षेपं आधः पीडाया अपनोदं न नयसि न करो
षि। न तन्मांद्यतो : हे प्रियंगुमंजरि अलंपर्यतामनेन आलापसंभाषे आलभ्य अभव्यस्य सतस्य अभव्यस्य प्रपंचेन वि

257/1933

स्तारेण निंदास्तुतिरूपेण वाक्येनेत्यर्थः। प्रकृतं प्रक्रियत इति भावः उक्तयो हि सप्रतिपक्षाभवंतीति। अलंप्रतिषेधे
सतोपि प्रतिषेधः॥ तथा हि संतः सच्चरितादयः व्यसनिनः प्रादुर्भवद्घंत्रणाः सर्वजनापवादचकिताजीवंति दुःखं स
दा। अत्यक्तसन्मतिः कृतेनन सत नैवासताव्याकुलो युक्तायुक्तविवेकशून्यहृदयो धन्यो जनः प्राकृतः। अथवा आ
लापस्य आलनस्य वस्तुरूपेण सत्ययोमाप्रपंचः तेनालं निरर्थकत्वात्। यदुक्तं। यदेवार्थक्रियाकारि तदेव परमार्थसत्॥ भ
गिरः प्रचुरो दिवसो गतः अस्माकं मुनीनां। आन्हिकं नित्यक्रियातस्य समयो अवसरो समासन्नो निकटवर्त्ती एषां आन्हिका
नां क्रियाणां परिपत्तस्याभासीदतीति स्विद्यते बहुकालमवरुद्धानात्। तथा भगवान् अशेषकल्याणानां समस्तशुभानां पूरणे चिं
तामणिरिव यः सः तथाविधः तरणिः सूर्यो गगनमंडलस्य यन्मध्यं तदारोहति आश्रयति। नयशोभाजनपागी नहिं सकेत्या
दिकस्य मुनीनां प्रतिपादनात् दारुणं रौद्रं वदनं यस्याः सा तस्याः संबोधने हे दारुणवदने न अरविंनत्कं समयं अपितु सर
विसंध्यासमयं पुनर्यो प्यनुपालयंति संध्योपासनादिना प्रतिजाग्रति नक्तमित्यनेन संध्या लक्ष्यते। वयमपि मुनयः सतोस्मा
कं संध्यासमय इत्यभिप्रायः॥ स्तुतौ तु अरविंदवत् अरविंदवत् अरुणं लोहितं वदनं यस्याः सा तस्याः संबोधने हे अरविंद
नयनेंने ते मुनयः। संध्याकालमनुपश्चात्पालयंति। अवश्यविधेयत्वात्तत्कालमेवेत्यर्थः॥ तस्मात् अनुपम्यस्व अनुज्ञा
नीहि वयं यामः इति अभिहिता। उक्ता सा प्रियंगुमंजरी इति अभिधाय अस्य मुनेरन्यदपि उक्तव्यतिरिक्तमपि वस्तु अतिथि
संस्कारोचितं आतिथ्यक्रियायोग्यमुपढौक्य उपादाय प्रसादनाय मुनिं हर्षयितुं प्रणामं प्रणतिमकरोत् चक्रे। इतीति किं॥
हे महर्षे महामुने अयमकस्यक्तः कुलबध्वाकुलकांतायाः धर्म आचारो यत्र ईदृशो नर्मणा परिहासेन योपराद्धो मंतुः सम
र्षणीयः। सहनीयः अयं परिहासापराधः कुलस्त्रीणामनुचितः परं भगवद्भिः सोढव्यः। तथा एतानि विविधानि नानाप्रका
राणि आभरणानि अलंकाराः स्वीक्रियतां अंगीक्रियतां। किंभूतान्याभरणानि। उल्लसंती विकसंती या मयूखमंजरी किरणरा
स्तया रचितं विहितं इंद्रचापचक्रं सुरपतिधनुर्मंडलं यैस्तानि तथा तैः आभरणानां विविधवर्णरत्नमयत्वाच्छविरप्यनेकविधा अत

चं॰टी॰
७५.

एवंद्रवापरत्वनं। तेषां यथाइदं चीनांशुकपट्टस्य चीनदेशवासोविशेषस्यास्य परिधानयुगलं अधस्तनोपरितनाछादनयु
गमं गृह्यतां किंभूतं इंदुधवलं तिवत् चंद्रकांतिवद्धवलं। अनलेनवन्हिना तथा शौचं पवित्रं। चीनादेशोणतंतुषु। ब्रीहिवस्त्रे। इ
त्यनेकार्थः। च पुनः इयं कुंकुममालिका गृह्यतां। मुनिस्त्वदमनकस्तोमेवं वदंतीप्रत्याह। हेगौरमुखी। अरुणवदने। गौरश्वे
तरुणपीतत्यनेकार्थः। अयं हारः वृत्ताः वर्तुलामुक्तामौक्तिकानयस्मिन् सवृत्तमुक्तः पक्षे शीलरहितः। तथाइदं अंगदं के
यूरं दोषा बाहुरालय आश्रयो यस्य तत् दोषालयं। यद्वि अथ दोषारात्रौ भुजेपि च। पक्षे दोषा अवद्यानि तेषामालयो यस्मि
त्। दोषालयं। तथाइदं कांचीदाम मेखला जघनेनवं जघनं यस्तदंस्थानं तदाश्रयो यस्य तत् जघन्यपदाश्रयं जघनविभ
षणमित्यर्थः पक्षे जघन्यं गर्हितं यत्पदं तत् आश्रयो यस्य तत् गर्हितस्थानावस्थितमित्यर्थः॥ तथाइदं नूपुरं सदा त्वामश्वत् पदे
पादावधिष्ठानमाश्रयो यस्य तत् सदापदाधिष्ठानं। पक्षे सतामप्यापदा आसमंतादधिष्ठानं नगरं उपसर्गात्स्कुनोतिस्त्व
वतिस्यति स्तौति स्तोभति स्थासेनयसेवसिच संजस्वंजामिति। अध रूपसर्गात्स्थः सस्य षः आपदामाधेश्च स्थानेमिति
तु वाक्ये निरुपसर्गत्वात् तत्वं दुर्लभं। इति प्रकृतिरलंकारस्य वर्णनं गोणवृत्याइयणं॥ तस्मादेवं दोषयुक्तोलंकारो भवद्विधानां यु
ष्मत्सदृशानामेव राजतेभाति। नास्माकं यतीनां यतयोहि चारित्रमल्लाः नर्मणि तु अलमत्यर्थं कारो गला ग्राह्य भागस्ता
दृशी नामव राजप। त्वीनांसंगच्छ नास्माकं। वनस्त्रीनो लाधस्यापकुर्म एववयं नकुतोपि किंचित् प्रतिगृह्णीम इति भावः रु
रावला ग्राघयन्नेहिमाईनिश्चये यत्नाविप्यनेकार्थः। वलिराज ग्राह्यो भागः। इयं च परिमलमामोदं वहतीत्येवंशीला परिम
लवाहिनी स्कंधिः तथा निवधः संजातामक्षरणामाल्यायो यत्तइदृशी सभंगालापामालास्त्व। चीनं वासः चीं शुकं। तवे
वड चितं शुकं। नास्माकं अस्मात्परिता मलंपापं वहति या सापरिमलवाहिनी। मुनीनां हि। उपादीयमाना माला पापका ति
णी भोगांगत्वात्॥ तथानिवद्धमक्षना। समवतमकर या करालारोद्राएवं भूता असास्त्व अपावीनं निकृष्टं वासः इति अनेक राम
प्रकारस्याश्लिष्टालापलीलया भंगश्लेषादि विलासेन काश्चित्कालकलाः। कियतः समयांशान् अतिवाह्य निर्गम्य। केरक ७५

2-59/1933

लिनाद्यतः। कमंडलुः कुंडिकायत इदृशो मुनिः जरवश्चिरोत्पन्नत्वात् परुषायस्तमाल स्तापिच्छस्तद्वन्नीलं कृष्णं अंबरतलं
गगनं उदपतत्। उत्पपात्। किं कृत्वा मंडलेश्वरं राजानं भीमं अपृच्छच पुनस्तां प्रणतां नम्रीभूतां प्रियंगुमंजरीं आपृच्छ्य। वि
यतीति। अथानंतरं तस्मिन्वरप्रदातरि मुनींद्रदमनके वियति नभसि गतवति सति क्षितिपतिर्भीमो विस्मयेनाश्चर्येण उन्ना
मितं। अनिमीलस्तुच्चः स्तब्ध अक्षिणी नेत्रे येन सतथाविधः सन् रुद्धाणाः स्तंभस्य संधामर्यादातां दधानो बिभ्रद्वत्तस्थौ स्थि
तः विस्मयेन निश्चलत्वात् नृपस्य स्ताणोरूपमानं निःक्रियत्वात्। मन्ये स्ताणुरेवायमवस्थितइति। संधास्थिति। प्र
तिज्ञयोरित्यनेकार्थः।। किंभूते मुनींद्रे विशदा अमला या विद्युत् सौदामिनी तद्वत् आलोललीलावान् चपलविलासवान्॥
भवतलोलोल्ललीलायमानो यः सविशदविद्युल्लोललीलायमानस्तस्मिन् यादृक् क्षणिको विद्युत् संकाशो दृश्यते तादृक्
अतिग जम्मित्वान्मुनिरपि क्षणं यावद् दृश्यतेतिभावः। लालायमानेत्यत्र लीलाशब्दात्त इतिवर्त्तमानादायि॥ पुनः किंभूतो
स्फुरंती दीप्यमाना उर्वी पृथुला। परिवेषाकायस्तिः परिसर्पिणी कांतिर्देहदीप्तिः यस्य सः तस्मिन्। १८॥ स्थित्वेति। काश्चि
त्कालकलाः कतिचित्समयांशान् तस्य मुनेर्या कथा वार्त्ता प्रबंधस्तया आश्चर्यस्थानं तया स्थित्वा च कंचित्समयं तत्कथाभिः
अतिवाह्य। नीति सति पश्चिमं प्रविष्टं दंसत्वन्त्वस्वमंदिरं प्रति मुक्ताराजाभीमा मज्जनभवनाय मध्यान्हस्नानसद्मने उद
चलत्तस्थौ॥ ह्नमिति भर्यां सन्नाभेरी सत्त्वां मध्यान्हे गंभीरं मधुरं भेरी सत्त्वं भेरीसहितं यथा शंखयुगलं कंबुयुग्मं तस्मिन्
रणति ध्वनति सति। किं भूतं त्वा अरव्यत्वात् सम्बलो यो जलधरो मेघस्तस्य यो रवो गर्जितं तद्वत् रमणीयं श्रवणस्य सुखकृत् यत्त
त्तस्मिन् रणाङ्गीरा सत्त्वशंखयुगस्य नवमेघरवानुकारित्वात्॥ अत एव पुनः किंभूते कलापिकुलस्य मयूरवृंदस्य उत्कंठारणकं
करोतीत्येवं शीलं कलापिकुलोत्कंठकाभितस्मिन्॥ पुनः कस्मिन्। हंसकुलेन वनलिनीनां नवकमलिनीनां या निरुद्ध दानि पत्राणि
तेषां याछाया मंडलं आतपाभावस्तदं तद्विशति प्रविशति सति किं कृत्वा विसकांडानां कमलनालानां कवलनं भक्षणं अपहाय त्यक्त्वा
किंभूतं दं मक्तुन्तीव्रतरा अत्यर्थायः तपनतापः सूर्यधर्मस्तेन नाम्यं तां ग्लानिं प्राप्नुवत्स्य स्तनवः नृणिगणिययस्यतत्तथाविधे अत ए

चं०र०
७६

वच्छाया श्रवणां। पुनः किंभूते उपवनेवनसमीपे या दीर्घिकावाप्यः ता मां श्रवतंसइव नोग्वरइव विभूषकत्वात् यत्त तथावि
ध। तथापरस्वरगचक्रवालेमधुकरवृंदे कुमुदानिव श्वेतासलानि कुवलयानि च नीलकमलानि अंभोजानि च सामान्यक
मलानि तेषां यः पत्रपुंजोदलसमूहस्स एव पंजरं तस्यांतरं मध्यं अनुसरति गच्छति सतितथा परिलूतं त्यक्तं रविनापयोगात् उ
यां मधुमकरंदोयेन तत्तथाविधं तथा मुकुलितां संकोचितां तापभयादेव पक्षपुटोपक्षिति उयं येनतत्तस्मिन् तथापिया
गनुगम्तृपात्तायितुरंगमाः तेषु पानीयपानाय बंधनान्विमुच्यमानेषु सत्सु। किंभूते पुपिपासातुरतुरंगमेषु चटुले श्चंचले
अग्निमखुरस्तिखरैः अग्रिमअपाग्रैः उल्लिखितं विदारितं भूमंडलं यैस्ते तथा तेषु तथा खंडितं विदारितं अखर्वदीर्घं य
दूर्वानालं तद्वन्नीलः कृष्णा घुरुघुरायमाणा घुरघुरस्वं कुर्वन् घोणा कोणा नासाग्रभागो येषां ते तथा तेषु पुरत भीमार्थ शब्द
मा इदुदुयांत्याभ्यां क्विदिङ्गताविति अः प्रत्ययः मरुरेचंठरूरभतनः तृल्कणादिवृत्तोपुनः केषु सत्सु। सेवायै नृपपर्युपास्त्यै
आगताये राजकुंजराः तेषु मज्जनाय स्नानाय सज्जितेषु। सावधानीकृतेषु सत्सु। किंभूतेषु राजकुंजरेषु धर्मेण तापेन घूर्णिते
षु घूर्णायमानेषु घूर्णं भ्रमणं घूर्णनं। हिव्यआहर्षोद्रकाद्भवति तथा सम्यक्ताश्रयः करः शुंडा तेन विमुक्ता ये शीकरा जलक
णास्त एव आसारो वेगवद्वर्षो तस्य वर्षणेन आर्द्रितं क्लिन्नं अगणंराजाजिरं यैस्तेतथा तेषु। तथाक्रीडार्थं क्रीडार्थं यानि स्व
गमिथुना दीर्घ्यहासीलक्षणद्वन्द्वानि तेषु क्रीडागिरेर्लीलार्थ पर्वतस्य या सरिन्नदी तां अवतार्यमाणेषु नीयमा नेषु सत्सु। तथा
पंजरपक्षिणां पंजरनिरुद्धपतत्रिणां याः पयः पानपात्र्यो जलपानार्थ कुंडिकास्तासु पयोभिः अंभोभिः पूर्यमाणासु क्रियमानासु
सतीषु तथा रोधयो जलकुक्कु भामयूराश्च वर्हिणस्तेषां मंडलीषु श्रेणिषु उद्यानस्य याअरघट्टतदी पादावर्त्ततीरं तां प्रतितिष्ठ
मानासु गंग। तीषु सतीषु। तथा संगीतश्रमेण गानायासेन खिन्नाः श्रांताये किंनराः तेषु क्रीडासरः क्रीडासरसीं प्रतिसरत्सु गच्छ
त्सु स त्सु तथा आतपात् य आंतक्लोभ यंतेन आकुलाव्याकुलाये कलविंकाश्चटकाश्च तेषु कपकुलेषु अंधुतटेषु ये कुलायानीडा राम
नितेषां कोणेषु अश्रेषु कुणिता संकोचिताः तेषु सत्सु क्रमात् संकोचे श्रांतकोक्तिद्रांकायां संतापमुरजध्वना वित्यनेकाथः ७६

261/1933

तथा तरक्षिन श्चोष्णयोगात् कंपितायेन क्रः कुंभीरास्य मत्स्यविशेषः तस्मिन् शीता शिशिरा या शैवलावलिः शेवालपंक्तिस्तां
श्रयति सति। नक्के शिलाल्पिकवचनं। किंवृत्वाउग्रमयुखकरस्ततसदुष्णाभूतंभवनस्य गृहस्य वने या वाप्यस्तासां पुलिपुलट
प्रांतेषु पंशुपटलं धूलिवृंदं अपहाय त्यक्त्वा। तथा कोचाश्च कुंच : चकोराश्च विषमच्छदाः चक्रवाकाश्च कोराश्चतेषां चक्रवृंदे
कांकारयति। कंकारं शब्दविशेषं कुर्वंति सति तथा काकवयसां बलिभुकपक्षिणां कुटुंबके परिवारे कर्णकटु श्रवणदुःखकारिय
था स्यात्तथा कांकारयति। कांका मिति शब्दविशेषं कुर्वतिसति। किंभूते कुटुंबके। क्रीडाये केलये प्ररोपिता उप्ताये प्रांगणप्रांते न
खाद्युमास्तेषां यष्टिशिखरमध्यं शाखाग्रं तरालं तस्मिन् मध्याह्ने मध्यंदिनायां बलिपिंडः पूजार्थं मोदनादिकवलः तस्मे पिंडितसम
वेतसति। मध्याह्ने हि जनैर्बलिपिंडो दीयते देवपूजायै न तस्तद्भक्षणार्थं काकास्तरुशिखराग्रेमिलंतीति।। तथा चंडरोचिषिर वो
दीप्तानदीपनशीलान् दीप्तयएवदंडास्तदाकृतित्वात् संमिलितरुचिप्रपंचास्तान् दिक्षु क्षिपतिप्रसारयतिसतिकिंभूतान् दीप्तिदंड
न् चक्रवाकयादानां यो वलयामंडलं तद्वद्धवलक्षान् धवलान्। दीप्तानितिनभिकंपिस्म्यजसक्मिमिहिंसिदीपारइतिदीपारप्र
त्ययः ईदृशं मज्जनभवनं स्नानगृहं गत्वा च अवतारिता वि आभ्यंग पनीतान्याभरणानियेन सः इदृक्विधः सराजा स्नानपीठेनि
षसादनिषण्णः किंभूतं गृहं पयसापूर्णा समुद्रांकिता द्रोणी जलपात्री कुंडिका यत्र तत पयः पूर्णसमुद्रद्रोणीस्नानीय जलादि
षु मुद्रादीयतइति राजधर्मः कमिव पृथ्वीवलयमिव भूमंडलमिव तत्किंभूतं पयोभिः पूर्णः समुद्रोब्धिर्द्रोणी च यत्र तत्तथा
तिवह्नीहैकपृद्रोणीदशविशेषः यद्विन्धः द्रोणीस्यान्नीरदंतरे। पुनः किंभूतं कलशाः कुंभास्तेषामालिः पंक्तिस्तया सह युक्ता
नि स्नानानि निष्पत्ता यत्र तत। किमिवक्कदाशदरमिवक्षेत्रमध्यमिवक्षेत्रमध्यमिव। तत्किंभूतं सकलशालीनां कलमप्रभृतीनां स्नानंप
दं। पुनः किंभूतं सदकलधौतस्य हेम्नपटेन आसनेनवर्त्ततइति। सकलधौतपट्टं किमिव श्रोत्रियद्विजन्मनोच्छांदसब्राह्मणानां भवनमि
व गृहमिव। तत्किंभूतं सकलाः सर्वे धानाक्षालिताः पट्टा आसनानि यत्र तत्। पुनः किंभूतं अतिरमणीयं अतिमनोहरं यदाद्य राजा तत्र निषसा
द तदेव प्रस्थगाद आसन्न तो निकटप्रदेशारूढश्च प्रवसर पाटको मागधः पपाठ उवाच वर्वेति॥ हेवरप्रधानहेन्सतम ज्जनभवनं।

चं॰ २० स्नानमदने सविता नासोस्त्रो वा परमश्रीकृ लक्ष्मीर्भातिद्योतेस। अथनृपसंबाधनानि। रजनीकरस्य चंद्रस्येव कांतिरस्येति
११ रजनीकरकांतिस्तस्य संबाधने देरजनीकांते। चंद्रकांते। तथारणयुद्धे चित्राव्याघ्रस्तद्वदाभायस्य मचित्राभः तस्य संबाधने ह
रणचित्राभ। यथाव्याघ्रः शूरस्तथात्वमपि शूर इत्यर्थः। तथानिशावि स्तजास्विभिः वभस्तीतिनिशानभा। तस्य संबाधने देनि
शानभः। कृष्णदरस्य अथवा निशानं निर्मलं यथाभवति तथा वभस्ति शोभते। इति निर्मलिप्तैनेरवदिकः तथा सदृशः
कामाइस्येति। कस्मादे सदृशे॥ कंदर्पप्रतिम। अथवा हेनृप नवमज्जनभवने। सवितारविर्नाभाति परं केवलमश्रीः निःप्रभएवे
त्कृष्टिग्लेश॥ यतः किंभूते मज्जनभवने निशायां यन्नभस्तस्य सदृशे भयानतानुद्यातहेतुत्वं॥ तथा चित्राणि अद्भुतानि आ
भरणानि यत्र तत्तथा विधे चित्ररवतिलके कृते। आलेख्यकर्बुरे इत्यनेकार्थः॥ नभपक्षे चित्रैव आभरणं यस्य तत्तथा तस्मि
न्पुनः किंभूते। वराश्चयारजनीहरिद्रानां कुर्वंति संस्कुर्वीतीति। रजनीकराः गंधकारकास्तैः। कांतं कमनीयं। तस्मिन् नभः
पक्षेतु वरेदीप्तिमान् सर्याभावायोरजनीकरः शशी तेन कांतिमनाज्ञे॥१६॥ अनंतरमिति॥ अनंतरं पीठनिषदनात्। प
श्चात्। उत्तुंगौ। उन्नतौ यौ कनककुंभास्फुवर्णकलशौ। तयोः शोभां श्रियं स्पृहंते। सहृत इत्येवं शीलिये कुचमंडले पयोधरौ त
योरर्द्धं बद्धः। उत्तरीयांशुकेन उपरिवस्त्रेण परिकरः पर्यस्तिका याभिः स्ताः जघने पटं विष्टिं कृत्वेत्यर्थः॥ मज्जने स्नाने नि
युक्ताः अधिकृताः कामिन्यः। राजानं भीमं। स्नपयामास। मंजयंति स्मा स्नपयन्। परिकरः। पर्यंकपरिवारयोरित्यनेकार्थः
किंभूताः कामिन्यः समरसमन्मथायः स्मितविकारकारिण्यः। तथा दर्शितः प्रकटितः ससीत्कारः सीत्कारसंबद्धः अंग
गमल्लनस्य शरीरमर्दनस्य विन्यासो रचना याभिस्ताः॥ तासां मध्ये काश्चित्कामिन्यः संभ्रमविपमेण करेण उत्क्षिप्तानि उ
द्धृतानि आमलकानि यानि याभिस्ताः। ईदृश्या वर्तंत इति क्रियासर्वत्रयोज्या। आमलकचूर्णहिस्तानीयं। काइवसमुद्रवेला
इवाब्धिजलस्य हृदयइव। ताः किंभूताः मकरैः सह उत्क्षिप्तं। अमलकं जलं यकाभिस्ताः तथा काश्चित् भृंगारभरभुग्नदेहाः राम
भृंगारः कनकालुकातस्य योभरोभारस्तेन भुग्नः कुब्जीभूतो देहो यासां ताः काइव तरुणाः प्रत्ययाया स्नरमंजर्यस्तासां रा ११

2-63/1933

राजयष्ट्यः। अणयइवताः किंभूताः भृंगाणां आरआगमनं तस्माद्योभरोभारः तेन भुग्नो वनतो देहो यासां ताः। तथा काश्चि
द्धाशनं पात्रं तत्रोथल्लनं चूर्णविशेषस्तेन सहयुक्तः करः पाणिर्यासां ताः सचूर्णपात्रपाणय इत्यर्थः। सभाजनो द्वलनपा
त्रेतु उत्त्वलनं उद्वर्त्तनं काइव अन्यायकारिण्य इव॥ अनीतिविधायिन्य इव किंभूतास्ता। अवान्यवचनैः सभाजनस्योद्वल
नेमालिन्यं। कुर्वीतियास्ताः उद्वलनपात्रेतु सभाजनादुद्वलनं अपसरणं कुर्वंतीति॥ तथा काश्चित्तु उत्कृष्टान्यद्भुतानि उद्धृतानि
उत्क्षिप्तानि गंधधाराणि सौरभ्ययुक्तानि तैलानि यकाभिस्ताः काइव मलयाचलस्य भूमय इव किंभूतास्ताः उत्कृष्टगंधाधा
रिता धनाः उल्का औषधिविशेषा यकाभिस्ताः॥ तथा काश्चिन्न चामरं संकीर्णकं धारयंतीत्येवंशीला। श्वामरधारिण्यः कइव देव
लोकस्य वसनय इव। गृहा इव ताः किंभूताः चः पृथक्। अमरान् देवान् धारयंतीति। अमरधारिण्यः। तथा काश्चिन्नु विशिष्टो
भ्रमश्चलनं तेन सहयुक्तं। यान्कंकतिका दंत्रमार्जनीतस्याः उपांतेन प्रांतेन आसमंतात् केशानां प्रसादनं विरलीकरणं आ
रचयंतः कुर्वंत्यः। काइव। पुरंदरस्येंद्रस्य पुरंध्रिकाइव स्त्रिय इव किंभूताः स्ताः सविभ्रमं सविलासं कंमुखं यस्मादेवं यथा भवति
तथा कनिकायां नैकियत कोपविगमेन कृशास्य दिवस्पतेः। प्रसादं कुर्वंत्यः। कनीति पुरंध्रिविशेषणं वा॥ तथा काश्चित्कामिन्यः द
र्शिता विविधा पादपालिः पादमर्दनावसंगा यकाभिस्ताः। पालिः पर्यायावसंगो। थदजयः पालिः कर्णलतायां स्यात्सिदेशो पंक्तिचिन्ह
योः पृदे शमश्रुस्त्रियामश्री पर्यायावसंरक्रमे॥ काइव विंध्याटव्य इव। ताः किंभूताः दर्शिता विविधा पादपानां आलय पंक्तयो
यकाभिस्ताः। तथा काश्चित्त कृतं प्रकर्षेण हस्तमलनं यकाभिस्ताः। काइव। राघवसेनाइव। रामचमूइव। ताः किंभूताः हस्तप्रह
स्तस्य रावणप्रतिहारस्य मलमभिभवो याभिस्ताः॥ तथा काश्चिद्बाहुलतां भुजलतां संवाहयंत्यः प्रयत्नेन मर्दयंत्यः। वहु बाहुप्र
यत्ने काइव व्याकरणवृत्तय इव॥ ताः किंभूताः बाहुलतां बाहुलकं संवाहयंत्यः॥ सम्यक् प्रापयंत्यः। वहप्रापणे समपूर्वकः॥ किंबहु
नाकिंबहु कनताइति भवस्य संसारस्य अभि न्याचुः शिवस्तेन भवानियाप्रसंन्नेन हेतुना द्युलोकात् स्वर्गलोकात्कुं पृथ्वीमेत्यागत्यया
स्युर्भवेयुः॥ ताः स्ताः कुंभवारिणा कलशोदकेन तं राजानं भीमं स्नपयामास। स्नपितवत्यः ईश्वरेण प्रसादं विधाय स्वर्गाद्यादृश्यः

चं०स०
१८

मरांगना अवतारिता भवंति। तादृश्यः स्वरूपास्तस्त्वं स्वप यामास इत्यर्थः ॥१७॥ अथेति॥ अथ स्नानांनंतरं विमल दुकू
लशोतन निर्मलक्षौमां चलनेति नीरितं निर्जं स्याकृतं अंगं यस्य सा तथा परिहितं संवीतं । सितं धवलं वासो दुकूलं येने
स। तथास्त्यास्तोका मंगल्यभूषा रुचिरभूषणानि। यस्य स तथाविधः। स राजा भीमः कुंजोदर्भः। कुसुमानि च पुष्पा
णि तानि कौचयस्य स तथाविधः सन् हास्वयमात्मना धर्म्यं धर्मादनपेतं। धर्मसंबंधि। कर्मक्रियां माध्याह्निं संध्योपासना
दि चकार कृतवान ॥ यतः किंभूतः सः शुचि पवित्रं रुचिरं अभीष्टं विधिं अनुष्ठानं जानातीति शुचिं तं रुचितं विधज्ञः यो हि
विधिज्ञो भवति॥ स एव धर्म्यं कर्म करुत इति। यद्वा शुचिः शुद्धः उचितविधिज्ञश्च योग्यकृत्यवित ॥ पुनः किंभूतः स्वरूप म
व्याकुलचेताय स्यासौ स्वस्थचेताः मगल्यारुचिरेस्वरुद्ध। त्रायमाणमसरके बि। त्वेट्टत्यनेकार्थः ॥ धर्म्यमिति॥ धर्म पथ्यर्थ
न्यायादनपेतइति यत्। अनंतरं वस्त्रालंकारपरिधानं मध्याह्न समये उचितधर्म्यं कर्मादि च विधाय पश्चात॥ जनस्य लोकस्य॥
वल्लभाद्यितः। स नृपो भोजनसमये भोजनावसरे भोजनस्थानस्य यावेदी। संस्कृताभूमिस्तां गतवान् प्राप्तवान् किंभूतः। सत्रा
वर्तिना मृपायां न पितायां अनेक स्वर्णस्य बल्लास्तोल्यमान विशेषाः। सहतुभाकातिर्यस्य सः पुनः किंभूतः सभायाः सत्रासाः आ
गताः य जनास्त स्वरणापन्नाः तेषां जनितः कृता रक्षारंभः पालनोपक्रमो येन सः॥ पुनः किंभूतः अरमत्यर्थं जनानां स्थानं अ
वस्थानवेदी लोकस्यां उचिता मनज्ञः किंभूतां भोजनस्थानवेदीं॥ मयेन दैत्यवर्द्धकिना निर्मितया कृतया तया प्रतीतया॥ धर्मसु
तस भया युधिष्ठिर संसदाम धर्माणं सदृशां। तस्यां च भोजनस्थानवेद्यां उपविष्टस्य निषण्णस्य अस्य राज्ञः सूपकाराः औदनिकाः
सूदउपकाराश्च। सूपकारांगनाश्च ते स्त्रियः। परिकरं आबध्य जघने पटीवेष्टितं कृत्वा॥ क्रमेण यथा समयोचितभोज्यानयन पा
द्या। गाढं भव्रां स्वस्य अनुहारिणः अन्नविशेषेन आदाय अढौकनं प्राप्ताः। यादृक् यादृक् स्वस्य नाम तादृक् तादृक् अभिधा
नं अन्नविशेषं गृहीत्वा पस्थिता इत्यर्थः। किंभूतायां तस्यां वहु विधानि गुरु लघुत्वभेदात अनेकधा विस्तीर्णानि पृथु नियानि राम
स्वर्णस्य हेम्नो भोजनार्थं पात्राणि। पत्राणि च पलाशादीनां पर्णानि तांस्वाश्च बंबुपात्राणि तैः सनाथा सहिता तस्यां। अथ ते क १८

2-65/1933

थं स्वस्व नामानुकारि भोज्यमानीतवंत इत्याह॥ तथाहीति। तदेव दर्शयति। भक्ताः प्रसादकास्तस्य राज्ञो भक्त मोदनं तथा मुदं ग
च्छंति प्रामुवंतीति मुद्गान् हरितान्। तथा मोदयंति हर्षं जनयंतीति मोदकाः मोदकान् लड्डुकान्। तथा नञ्वो केवर्त्तते शीघ्रणनि
ति अत्राकव चीसदाहय। सनिर्नायकायथायामांवा अत्राक। वर्त्तिन्या। अत्राकवर्तीमिंडिका भिधपक्वान्नः विशेषान् त
था समोहंसः स्कंधा यासांताः समांसाः मांसपक्वं। तथा भाना अनेकप्रकारा आज्ञावो क्षयास्ता नानाज्ञांकाः शेषाढतिकः
शाका निर्तदुलीचक्रादीनि॥ तथा व्यंजना विशिष्टां जनाः। व्यंजनानि तेमनानि। तथा अपराक्काश्चित्। अक्षीणि ईरयं
ति निश्चमात्कपयंति यास्ता अक्षीराक्तथाविधाः क्षीरं दुग्धं। तथा काश्चित् अर्थस्य पापस्य अरिकाः शत्रुरूपाः थारिकाः प
रिवेषयामास। रीतिक्रिया सर्वत्र योज्या। अपिशब्दा विरोधः। या अक्षीराः क्षीररहितास्ताः कथं क्षीरं परिवेषयति। तथा या अघा
रिका घारिकारहितास्ताः कथं घारकाः परिवेषयंतीति॥ तुल्यार्थ विरोधः। परिवेषणं भोज्यस्य भाजनाक्षेपणं। सोपि भूभु
जां शेषराजानां अधीशः भीमः भोज्यान् भक्तादीन् भुंजानः खादत्। तथा लेह्यं मध्वादि लिहन्। तथा स्वाहून् मक्षन्। शाकं
गरीन् आस्वादयन्। तथा च पुष्पाणि स्वारुदीनि चूषयन्। चुषपान॥ तथा पेयानि पातुं योग्यानि। द्राक्षापानीयादीनि पि
वत् आहारं खादन् कृतं। अनंतरं भोजनकरणात् पश्चादाचम्य आचमनं गृहीत्वा शुचीभूय चंदनेन उद्वर्त्तितो आमृष्टो पाणि
पल्लवो येन सः इदृग्विधः सन राजा। तस्मात् देशात भोजनस्थानात् अपरं अन्यत आस्थं यथा भूतवादिभिः सेवकैः सह विनो
दस्य क्रीडायाया आस्थायिका आस्थानमंडपः से वस्थानं पदं तत आगात् आययौ किं कृत्वा शीघ्रं धूपस्य गंधद्रव्ययोगविशेषस्य
धूममाघ्राय जिघ्रित्वा। तथा आस्य वक्त्र कल्लिकाकुंकुम द्रवः कर्बुराणि त्रावलानि क्रमुक फलानां यानि शकलानि खंडानि तानि
क्षिप्य निवेश्य॥ च पुनः शुक्तिवत् शुक्लानि धवलानि तांबूलीदलानि अहिवल्लीपत्राणि आदाय गृहीत्वा किंभूतानि विश्रस्तो भ
याकुल मृगतर्णको मृगशावः तस्य याः कर्णा तडस्त्र मंणि मनोज्ञानि त्रस्तस्य हि मृगशावस्य कर्णौ स्तब्धौ भवतः तांबूलीदलान्यपि
तादृशीति भावः॥ किंभूतं विनोदास्थायिकास्थानं अप्रकीर्णानि इतस्ततो विक्षिप्तानि यानि कुसुमानि तैर्हारि रम्यं। पुनः किंभूतं वि

स्तीर्णोविशालस्थार्स्तीर्णः क्षौमवासमा आच्छादितः स्वर्णमयीदैमी वर्ड्र्य वालवाय संपर्यंत यस्यसपश्चात्कर्मधारयः ईदृग्वि
पर्यंकः पल्यंकः अंकउत्संगस्थानीयमध्यभागयस्यतत्र ॥ तत्रच आरूढायिकारूढाने सकामससमन्मथाया कामिनीतस्याः
कमलवत्कोमलौ मृद्व्याकरपुटापाणिद्वयं ताभ्यांपीड्यमानौ संवाह्यमानौ पादपल्लवौ चरणयुग्मं यस्यस ईदृग्विधः सगजा
एवमेवं कुर्वन कांतायाय कुचकुंभमंडलं तस्यया अवष्टंभलीला आक्रमणविलासः तया अपराह्नसमयं माध्यान्हादूर्द्धं या
मद्वयं अतिवाहितवान् अतिक्रामितवान ॥ किं कुर्वन नाट्यपरिपाट्यांनृत्यदर्शनक्रमेयपटवा अभिज्ञास्तान नटान नर्त्तकान
नर्त्तयन तांडवयन । तथा अमृतंपीयुषं श्रवंतिक्षरंतीति अमृतश्रुतस्ताः कविवाचः कविगिरोभावयन तदभिप्रायंगृह्णन
अत्रभूधातुरभिप्रायार्थः । यदुक्तं सत्तायां मंगलेवृद्धौ । निवासव्याप्तिसंपदोः अभिप्रायेणशक्तौ च प्रादुर्भावगतावभूः ॥ तथा
चिरंतन कवीनां पूर्वकवीनां कथागद्यपद्य मयात्रकाव्यबंधास्ता वाचयन पाठयन । तथावीणासु प्रवीणानि चतुराणियानि
किन्नरमिथुनानि तेषांयानिगीतानितान् शृण्वन आकर्णयन तथालोचनयोः उत्सवकरान् हर्षविधायिनो विलासिनां स्त्री
णांयेलास्यविलासान्नृत्यलीलास्तान आलोकयन वीक्ष्यमाणः । तथा मृदंगमधुरंयथाभवतितथा वाद्यविशेषान मुरजादीनवा
दयन ॥ तथावंशवादमंदं । तथा वाद्यविशेषान । शिल्पमेषामिति वांसिकास्तैः वाद्यमानायेवेणवोवंशाः तेषां निक्वाणानशब्दा
न अवधारयनमनसा आकलयन ॥ शिल्पं । शिल्पंकौशलं क्रियाभ्यासपूर्वको ज्ञानविशेषः तस्येतिठक् ॥ तथापंजरशुका
न पाठयन ॥ किं भूतान पंजरशुकान कलामधुरागीः स्वनायेषांतितान् क्रमेणनभोलंघनपरिपाट्या अंशुमालिनिसूर्ये पतति
नीचैर्गच्छतिसति किंभूत अंशुमालिनि । चषकं मद्यपानपात्रमिवाचरन्नर्चषकायमाणं विकचं सविकासं यत्कमलंपद्मंतस्यमध्यं
अंतरालेयन्मधुमकरंदः तस्यपानेनमत्त इवपुनर्वारुण्याः शथाशयापश्चिमदिशा अभिभूतापराभूता विच्छाया ज्ञानाभाः कां
तिर्यस्यसतस्मिन । पुनः किंभूत अलोहितो लोहितोभवन लोहितायमानः तस्मिन कस्मादिवमदादिव । लोहितादिडाज्भ्यः
क्यषितिक्यष् । पुनः किंभूते मुक्तास्त्यक्ता अंशवः किरणायेनसः मुक्तांशुकस्तस्मिन अन्योपि मधुपानेन मद्यास्वादनेन माद्यति

267/1933

पुनः वारुण्याशया मधुवांछया अभिभूतभाः निःप्रभःस्यात् तथामदात् क्षीवतया आगत्य सन्मुक्ता शुकोनिवस्त्रो भूमौपत
ति तथादिनकर दीधितिपु रविरश्मिषु वनांतरेषु कान्तेनानगलिषुयेतरवस्तेषां शिरस्सुशिखरेषु स्थितानि । अवस्थितानि यानिशाखाग्रि
स्वराणि शाखायाणितेषु विलंबमानासु किंचित्काल प्रपंचवर्णासु सतीषु । तथा अस्ताचलस्यास्तगिरेः यावनराजिरेखा का
ननपंक्तिविस्तारस्तस्यां । रेखास्यादल्पके छन्नन्याभोगोल्लेखयोरपीत्यनेकार्थः । उपरिपतितं उपरिस्थत्सान्द्रं रागिणं रक्तं अहर्म
णिंसूर्यं अवलोक्य वीक्ष्य ईर्ष्याचपरोत्कर्षासहनं मात्सर्यं यदसावस्यां वनराज्यां रक्तः इतिशेषश्च भर्त्तुरवोपरिकोपः मामभुक्त्वे
व माममन्यदितिरुषः भयंचमाकदाचिन्मागच्छदपि ततोत्कंठकवद्भावे ईर्ष्यारोषभयं तस्मादिव पश्चिमाशामुखे जपापुष्पनिचय
वज्जपाकुसुमसमूहवत् आरक्तकांतिर्यस्यस ततस्मिन जातेसति किंभूतायां अस्ताचलवनराजिरेखायां । विस्तीर्णशीला
वकाशः पृथुशिलांतरमेव जघनं श्रोणी यस्याः सातस्यां तथाउल्लसंतो विलसंतो रागिताररक्ता अधरा अधःस्थिताः पल्लवाः कि
सलयानियस्याः सातस्यां अन्यस्या अपि कांताया मुखं विस्तीर्णशीलावकाशवज्जघनं यस्याः सा । तस्यां तथाउल्लसन् ॥
लोहिता अधरपल्लवा आरक्तिमलयस्याः सातस्यां अपरकांतायामनुरागिणं उपरिपतितंपतिमवलोक्य ईर्ष्यादिवशात् रक्तं
स्यात् । तथानिजनीडेषु आत्मीयकुलायेषु । यन्निलयनमवस्थानं तस्ययदाकूतमभिप्रायस्तेन कूजितः शब्दितः दरदंडजा
नां रक्तपक्षिणां यात्रजातवृंदं तस्मिन नभोव्योमसुखसर्याः स्मशब्दं कुर्वतिसति । तथासंध्याविधेः सायंतनकर्मणः संध्यावंदनादेर्या
विधिस्तात्कर्तुं निष्क्रांता देवभवनवा हिसन्मंत्रमा ब्राह्मणलोकामुलयश्च यतयास्तेषां निकायेसमूहे सरःसरसीं व्रजतिसति । स्नानपू
र्वकत्वात्संध्या विधिविधानस्येति ॥ तथा अंधकारेतमसि गगनलक्ष्मीनभःश्रियंश्यामयति श्यामलीकुर्वतिसति ॥ कालागुरुसस्य क
थागुरुद्रवस्य अंगरागइव विलेपनइव । कृष्णागुरुमांगरागोहि अंगश्यामलयत्येव किंभूते अंधकारे । अभिसारिकायाः संकेतस्थानं
गामिन्याः कामिन्याः । स्वैरिण्याइत्यर्थः ॥ बंधुरिवभ्रातेव । यसः तस्मिन् यथाभ्रातुर्गृहे स्वैरगमनं तथांधकारेपि अभिसारिकायां यथे
च्छप्रवर्तिनीरितिभावः ॥ हित्वालज्जाभयेश्लिष्टा मदेनमदनेन या । अभिसारयतेकांतंसाभवेदभिसारिका ॥ १ ॥ रुद्रटेप्युक्तं । अभिसा

चं॰टी॰ रिकानुयामा। दूरादूरेतनवासंदेकावा। अभिसरति प्राणेशंरत्नसंकेताय यथारूढानं॥ १॥ बंध ध्रांतनृणां धवयोरित्यनेकार्थः
८० एवंविधमभयेनाभीमस्वमंध्यावसंसायंतनसमयं आवेदयन्। आपयत्तसत्किंनरमिथुनं श्रुंदंनक्ष्यमाणं। अगायत गगवेउच्चारेण
अपवन॥ नागानिति॥ भोऽइति आमंत्रणे। भोः प्राणिनः गांगवीच्याविमलितं उरो यस्य तस्य गंगोर्मिनिर्मलीकृतोत्तमांगस्य त्वं भो
त्रिवम्य प्रगादान् भोगान् शब्दादीन् विषयान् प्राप्य दर्प्यभाजो दम्भास्मंतः मोहादज्ञानात् सकाशात्। ऊहानभिज्ञाः उहायां विचा
रणे अभिनज्ञाः अचतुराः अविमर्शकामाक चिरपि विषय भवनमायोगपि सानुबंधत्वात विधौ पंचमी यस्माद्धेतोस्मान्नविप्रः श्रुतिपा
वक द्विजः प्रणतो भणाममयं नुनेकृत। पदे चरणे यस्य सः तथा सर्वा संपत् यस्य सः सकलश्रीकः तथानभोगविषयकामी यो भास्वा
नृरविः सोपि स्वांगभृता स्वदारोगमभाभादीमीः परिहरन्॥ त्यजन्। एषभवतां प्रत्यक्षोऽस्तं प्रयाति। सर्वस्फलभादुर्लभाश्च संपन्ना
भोगा अस्थेत्यकत्याभिदिनंतस्मादेवंविधस्य महात्मनो रवेरस्तं विलोक्य उभोगराधनादिकार्ये। नप्रमदितव्य मित्यर्थः॥ पद्भशार
घुन्नपुंसकः॥ भूतं सत्त्वापमानयोः प्राप्तेति नेपिशाचादौ। पृथ्व्यादौ त्रनुरूपयुक्तयोरित्यनकार्थः॥ एतदिति एततरवरस्यं विधा
वल्लभवति। नत्वन्यथा काविकल्यंनत्यादिवंगर्यभिगतं। किंनरमिथुनोक्तं वचं॥ आकर्ण्य नरपतिर्भीमः॥ संध्यायां भवं सांध्यं विधि सं
वंदनादिकं अन्वतिष्ठन्। चकारः सांध्यमितिभर्तुः संध्यादरणं इत्यण। क्रमेण च। तत्समयोचितकृत्यकरणपरिपाट्या प्रचुरा बहुला अवलंतो
ये चापाः किंकिदिवय स्नेपांथकुलं वंद्रं। तदुत्कालाकलायाका तिस्त्रया। काशंते। दीप्यंते। वश्यमिति प्रचुरवलत्वापकुलकालकांति
कांत्रिनस्तेः कलस्थिविभिरित्यर्थः। एवंविधेः। बहलतमा अतिशयेन निबिडाः ये तमःकल्लोलाः अंधकारपरंपरास्तैः लोके आलोडि
ते अवगाहिते व्याप्ते सति लोकस्थगे भीमः विदितो विकालवलायां संध्यासमयस्य व्यापारः कर्मयेन ईदृग्विधः सन्। एवंविधे शय्या
गृहे निवासभवने रजनीं अनैषीत्। अत्यवाहयत्। किंभूते शय्यागृहे। पार्श्वादेशादुपनीता उपढौकिताः अतिशीघ्रगामित्वा
त्॥ पारावारपारगामिनः पारावारपारिणः येपारापत पतत्रिणस्तेषां यानि पंजराणि वीतंसास्तैः सनाथे सहिते। अवारपारत्वेनानुका राम
संगामीति निमंत्रणयस्मात् द्विपरीता च त्यत्रं स्वातरव। स्वस्य चेनः। तथाविकीर्णा विक्षिप्ता वास धूलिः। सुगंधिचूर्णपांसु ८०

शुर्यंतस्मिन्। तथा। धूपधूमं मुंचतीति। धूपधूममुक्। तस्मिन्। तत्रतस्य विधीयमानत्वात् तथा विचित्राणि विविधानि चित्राण्या
लेख्यानि यत्र ईदृशी शालागृहैकदेशो विद्यंते यत्र ततः विचित्रचित्रशालितस्मिन्। शालोकस्तत्देशयोः स्कंधशारवायामित्यने
कार्थः। यद्वा विचित्रैः चित्रैः शालते शोभते ऽवश्यमिति। विचित्रचित्रशालितस्मिन्॥ तथा प्रांतगृहकोणे प्रदीपितास्तैल
क्षेपणप्रभास्वरीकृता दीप्ता दीपनशीला यप्रदीपास्तेषां ये दीप्तिदंडाः संमिलितरुचिप्रपंचास्तैः खंडितं शकलीकृतं तमोंधका
रं यस्मिन् तत्तस्मिन्। दीपयष्टवदंडा दीप्तिदंडाः। तथा सज्जिता समारचिता शय्या शयनीयं यस्मिन् तत् तस्मिन्। किंभूतो राजा
गृहीतः स्वीकृतः स्पृहणीयो अभिलषणीयः अंगरागो विलेपनं येन सः। पुनः किंभूतः सर्गो विषयाभिलाषः सएव सागरः त
स्य ये कल्लोला विविधरूपविविधरचयः यद्वा रागा रागसकल्लोलाः अनुरागपरंपरास्तैः लोलाचलो यस्याः सा तया रागसागरकल्लोललो
चनया तयापूर्वोक्तया प्रियया वल्लभया प्रियंगुमंजर्या कन्या। अलीककलहाय्यः कोपस्तेन कुटिलो वक्रो भ्रमनूपरावर्त्तमानो
यो भ्रूकोणो भ्रूप्रांतस्तेन यत्तर्जनं तेन वंजनितं उत्पादितं स्मितं हास्यं यस्य सः ईदृग्विधः सन्। स्मरविकारं कुरुतः इत्येवंशीलौ स्म
रविकारिणौ मन्मथविलासोल्लसिनौ। तथा कलभकुंभवत् करिपोतशिरःपिंडविभ्रमवंतौ विलासवंतौ भवतौ विभ्रमायमा
णौ यौ तौ कलभकुंभविभ्रमायमाणौ। ततः कर्मधारयः। ईदृशौ पीवरौ पीनौ यौ कुचकुंभौ। नोविवपीठमासनं। ततः कर्मआ
रोपितः अवस्थापितः अनेन रजन्याः स्वरवातिक्रमउक्तः विभ्रमायमाणेत्यत्र विभ्रमशब्दात् तत्ढितिवर्त्तमानोदायिः। शोभादिभ्यः त
द्धितिभ्य एवप्रत्ययो भवतीति वचनात्। एवमनेनप्रकारेण अस्य भीमस्य सकलसंसारसुखानां या परंपरा परिपाटी तामनुभवतः
आस्वादयतः सतो दिवसाः यांति गच्छंति। कदाचित् कस्मिंश्चित् समये स्फुटरुचिरितिधारवश्चस्वरो यस्याः सा स्फुटरुचिरवा॥ शो
भनाभिलाषा कलभाषिणी च पत्नी भीमस्य प्राणेभ्योपि प्रिया दयिता प्रियंगुमंजरी गर्भं बभार। दध्रे। किंकुर्वती। बहुधा अनेकधा आ
नंदयति हर्षयति यसः तथा तस्मिन् यौवनारंभे तारुण्यादौ सुरतं मोदनं तदेव उत्सव उद्धर्षस्तमनुभवंती। आस्वादयंती प्रियंगुमंज
री केव। उत्प्रेक्ष्यते। चारु मनोज्ञो यः श्यामीकगचलोमरुतस्य वल विमलतनुदेहो यस्या ईदृशी अधिष्ठातृदेवता इव सा हि बहु

2-69/1933

चं०र०
८१

धा अनेक धाम ॥ अतिशयेन रुचिस्वायो मदुस्मर भिमरुति। नंदनाख्यवनारंभेवनमुग्धा स्मरतायादेवलस्योत्सवं हर्षमनुभ
वति। आरंभणमारंभः आदिरित्यर्थः। नंदनं हि वनानां आदिरग्रं प्रधानमित्यर्थः। यदिवा वनानि आरभ्यंते। अनेनेति ॥ कृता
वनारंभः ज्ञातानंदनहि प्रथमं नंदनं॥ स्पष्टाक्षावयवैर्वीजशाखादिभिः इन रवनानि जगति स्पष्टानि। तेनत्वेति। तनच गर्भेण सं
दर्शिनार चित्तेन लावण्यनसौंदर्येण पुण्यः पवित्रायः परमाणुपुंजस्तेन लावण्यपुण्यपरमाणुपुंजेन सा राज्ञमहिषीपट्टराज्ञी
व्यराजत शुशुभे। किंभूतामाकुसुमामग्रंत ॥ फलारंभ कुरसकणिकारूपोबंधः कोमलाभिनवोत्पन्नत्वात् मृदुयः फलस्य बं
धस्तेन विकासविकासाया च्युतमंजरीमिवाबंधुरमणीया। अतिशयेन सुंदरा आकृतिराकारो यस्याः सा बंधुरमणीयाकृतिः य
था फलबंधयुना स्वमंजरीरमणीयाकारा भवति ॥ तथा तेन सापि बंधुरमणीयस्य त्वग्कार्थाद्विस्तुः ञब्दस्तस्येव सा तिन्नायत्वंद्या
तयति ॥ तथाकृप्रवेशेन कलांत श्वारेण चंद्रकलेव शिशिरा पोऽशोगडव ॥ उपचीयमानावर्द्धमाना वर्द्धिनीयमाना प्रभा देहकां
तिर्यस्याः सा उपचीयमानप्रभा यथा चंद्रकलाप्रतिपदि वर्तमाना सती कलाप्रवेशेन द्वितीयायां उपचीयमानप्रभा भवति। तथा
तेन गर्भेण सापि तथा उन्मील सा दुर्भवत। यत। अंशुमालिमंडलं रविबिंबं तेन प्रभातवेलेव प्रभातसमयइव। आनंद्यमानाहर्षं
प्यमाणा। यथा नकविबिंबेन प्रभातवेला आनंद्यते। द्योतनसापि। तथा अंतर्मध्ये अर्थात्तरंगमालायाएव। स्फुरत्दीप्यमानो यो मा
णिक्यानां रत्नानां कांतिकलापो दीप्तिसमूहस्तेन रत्नाकरस्याब्धेस्तरंगमालेव वीचिपंक्तिरिव उद्भासशोभमाना यथा अंतस्फुरद्रत्नकां
तिवृंदेन रत्नाकरवीचिमाला भासते। तथा तेन सा रीति। उद्धत्स्कवके चुर्चिद्विवमेषु गर्भानुभावात् सा प्रियंगुमंजरी ईदृशं पयोधरद्वंद्वं
कुचयुग्मं उद्वहती ॥ क्षणं क्षणं मुहूर्ते २ अविच्छिन्न खेदमापं किंभूतं अंतरमंध्ये क्षीरेण पयसा आपूर्यमाणं भ्रीयमाणं अतएव पुनः किं
भूतं। एरावत मस्तकपिंड्वत्। स्मरगजकुंभस्थलवत् पांडुरं श्वेतं ॥ तथा उच्चचुचुकयोर्यः श्यामलिमा श्यामत्वं। तेन अलंकृतं विभू
षितं एतावता अथः पांडुरं उपरि च नील चुचुकं शोभितमस्तीति भावः ॥ अथ तदपरदृष्टं वोपमानान्याह ॥ उत्प्रेक्ष्यते बालमयूरा
भ्यामाक्रांतमाश्रितं स्फुरत् वर्तुलाकारं तुहिनाचलस्य हिमाचलस्य गंडशैलयुगलमिव। पर्वतच्युतस्थूलपाषाणद्वंद्वमिव कुच

राम
८१

271/1933

कुचयुगलस्य गंडशैलयुगलं चुचुकद्वयस्य च बालबर्हियुगमुपमानं ॥ तथा शेखरीकृतौ अवतंसीकृतौ इंद्रनीलस्य नील
मणेः कलशौ कुंभौ यस्मिन् तत् तथाविधं। अनंगस्य कामस्य कामंदिरस्य चित्रशिखरद्वयमिव। अत्र कुचयुगस्य चित्रशिखरद्वयं। चुचु
कद्वयस्य च। इंद्रनीलकुंभद्वयमुपमानं। तथा भुजंगाभ्यां कृष्णाहिभ्यां संगतां परिवेष्टितं ॥ मुखं यस्य तत्तथाविधं ॥ उज्ज्वलं
दीप्यमानं रौप्यं रूप्यघटितं निधानकुंभयायुग्ममिव। कुचयुगस्य रौप्यघटद्वयं। चुचुकद्वयस्य च कृष्णभुजंगद्वयमुपमानं ॥
तथा चंचुभ्यां उत्खातौ पंकिलौ कृतौ मवनौ कमलकोमलकंदौ येन तत् ईदृशं उल्लासि उल्लसनशीलं हंसमिथुनमिव। कुचयुग
स्य हंसमिथुनं चुचुकद्वयस्य च चंचुलवात पंकिलकमलकंदद्वयमुपमानं ॥ अथ प्रियंगुमंजरी गर्भानुभावाद्यद्यदभिलषत्य त
त्तदाह ॥ ववंधेति ॥ पूर्वक्रियापेक्षया च शब्दप्रयोगः चपुनः चंद्रकलांकुराणां कवलनेभक्षणस्पृहां वांछां बबंध अवध्नाद्क
रादित्यर्थः। च पुनः चंचलचंचरीकाणां चटुलभृंगाणां यत्कूलं तस्य यः कलरवो मधुरस्वरो तेन रमणीयं रम्यं यद्विकचच्युत सवि
कासाम्रकाननं तत्र ये विहाराः विचरणानि तेषु अभिलाषमकरोत ॥ तथा मंदतरः शनैःशनैः वान् तथा तरंगाणां संगेन संपर्के
शीतलः शीतो यो मलयमारुतः तस्य बहलं निबिडं स्पर्शो बहु अमन्यत। बहुमानमादरमदात् पुनः पुनः स्पर्शमवांछदित्यर्थः ॥
किंभूतस्य मारुतस्य अभ्यर्णगाद्याः समीपं अवकीर्णा निक्षिप्ता विकसितकमलवनेभ्यो निस्पंदिनः क्षरणशीला मकरंदबिंद
वो येन सत् तथा तस्य कमलमधुबिंदुवर्षिण इत्यर्थः ॥ तथा चतुर्णां उदधीनां लावण्यरसं लवणभावस्वादं आस्वादयितुं अनुभ
वितुं चिंतयां चकार व्यमृशत् यदहं लावण्यरसमास्वादयामीति। ववांछेत्यर्थः ॥ तथा अतुच्छं अतुलं अशेषं समस्तं अमंदो
अनल्पो यो मंदर एव मेरुरेव मंथानो मंथदंडस्तेन यन्मथनं विलोडनं तेनोत्पन्नं जातं अमृतं सुधां आतृप्तितृप्तिपर्यंतं पातुमभ्य
वांछत्। आच काक्षः इति अमुना प्रकारेण अनेकधा बहुधा उत्पन्नानि गर्भप्रभावेण गर्भानुभावेन अनुरूपाणि योग्यानि अद्भुतानि
यानि दोहदानि दौर्हृदा। न तेषां या संपत्तिः संपत् तया संपन्ना युक्ता प्रियंगुमंजरी तस्य पूर्वोक्तस्य अवनिपतेर्भीमस्य द्विगुणं पूर्वस्मा
त् प्रियत्वात् अधिकं यथा भवति तथा प्रियावल्लभा बभूव ॥ किंभूता अधिका कमनीया चार्वी कांतिर्देहदीप्तिर्यस्याः सा तथा मुखेन अं

तर्मध्यस्फुरन् विलसन् कलंकोलक्ष्मयस्य सः तथाविधं उत्तांकस्वं द्रमुपहसंती जयंती। मुखिकलंकसाम्यमाह॥ किंभूतेन मुखे
न उल्लसत् विकसत् वदलंनिबिडं यन्मृगमदजलं कस्तूरिकाद्रवस्तेन लिखिता विस्मृता विचित्रा नानाविधा ये पत्रभंगाः पत्रवल्
ल्यं स्तैर्भव्यं मनोहरं विपुलं विशालं कपोलमंडलं गंडस्थलं यस्मिंस्तेन। गर्भानुभावात्पांडुरस्य मुखस्य चंद्रः मृगमदपत्रभंगानां च
कलंकउपमानं॥ तथा हीति द्विगुणप्रियत्वमेव दर्शयति। सेति सा प्रियंगुमंजरी तस्य प्रतीतस्य भूपतेर्भीमस्य आल्हादमानंद
[redacted]
ज्ञान प्रसवस्वरूपा यस्याः सा॥ तथा पयसा क्षीरेण पूर्णो भृतौ पयोधरौ स्तनौ यस्याः सा केव अग्रप्रावृडिव। अग्रं प्रावृषे अ
ग्रप्रावृट्। आषाढवर्षाः यथाग्रप्रावृट्। भुवः परमोपकारिणीति भुवः पत्युरल्हादं करोति॥ किंभूता अग्रप्रावृट् समपि स्थि
तो ज्येष्ठः शुक्रो मासो यस्यां सा॥ तथा पयसा जलेन पूर्णाः पयोधरा मेघाः यस्यां सा एवममुना प्रकारेण अविरतं निरंतरं विविधवां
छा लसवानां अनेकविधाभिलाषरूपा द्रवानां अविच्छेदकर्त्तापरकस्तथाविध भर्त्तरि प्रियेसति। तथा संज्ञयेव अकरांगुलि
चालनादिरूपसंकेतेनैव अपरे अपर्यंते परिवारे परिजने आज्ञामादेशं करोतीत्येवंशीलस्याज्ञाकारिन स्मिन्सति वक्तुमपि प्रया
सं न कारयति किंतु संज्ञयैव सर्वः आदेशं करोतीत्यर्थः॥ तथा बाहुभंग्या अनेकविच्छित्त्या भाग्यस्य शुभकर्मणो यउपभोग
नुभवस्तस्य क्रमेण परिपाट्या कुचचित्कालकस्मिंश्चित्समय अतिक्रामति सति। तथा कालकलासु कालविशेषेषु त्रुटिलवमुहू
र्त्तादिकेषु येकुशलाः प्रवीणास्तेषां नवांश्लाघनीय भवंद्यस्तस्मिन् प्रसवसमये जन्मकाले पूर्णप्राये स्तोकमपूर्णे सति। तथा भा
स्वतिरवौ उदयउदयाचलमारोहति आश्रयति सति किंभूते रवौ विलीनं द्रवीभूतं यत्यंसदा करोत्युत्पन्नं यत् शातकुंभं स्वर्णं तद्वत्पिं
गलाभाः कांतिर्यस्य सः तस्मिन् उदयः पर्वतोऽस्त्योरित्यनेकार्थः तथा दिक्षु हतानि ध्वस्तानि तिमिराणि यत्र ईदृशीषु
सप्तकान्तासु सतीषु सा प्रियंगुमंजरी एकक्षणं कालविशेषं नाडिकाषष्ठांशं मुहूर्त्तं वा यावत् प्रसववेदनायाः प्रसवव्य राम
थाया व्यतिकरं संपर्कं अभूत्वा न अनुभूय। तत श्चेति। ॥ततः प्रसववेदनामनुभूय प्रभृति रत्नं सा प्रियंगुमंजरीक्ष्या ८२

273/1933

त्नमणी जनत प्रासतकिंभूतं प्रभाया कांतेः संयोगो विद्यते यस्मिंस्तत् प्रभासं यो गिरीशमिदित्यर्थः॥ तथा विशेषेण ख्यातं प्रसि
द्धं। तथा नलस्यनृपेतेः इदं नालं तस्य कर्मणः अगण्यपुण्यात्मकस्य योग्यमुचितं नलस्य योग्यमित्यर्थः॥ कामिव पृथ्वी भूः
पुण्यतीर्थमिव। यथा पृथ्वी पुण्यतीर्थं प्रभासाख्यमुत्तनयत्॥ किंभूतं पुण्यतीर्थं योगिभिः योगमार्गरतैर्विख्यातं प्रसिद्धं तत्र योगी
नएव योगमभ्यस्यंतीति तस्य तैः प्रसिद्धिः तथा आलस्य असारस्य कर्मणो न योग्यं किंतु सारस्यैव तपोध्यानादेर्योग्यं॥ अथवा आ
लस्य कर्मणो न योग्यं किंतर्हि उद्यमक्रियाया योग्यं तदर्थं केनापि न प्रमदितव्यमितिभावः॥ तत्र च दिवसे कन्याजन्मदिने दन्ना दशस्
स्यादिशः प्रसंनाः स्फुटावकाशाः समपद्यंत जाताः कस्मादिव उत्प्रेक्ष्यते विकसितानि प्रफुल्लानि यानि कुमुदानि श्वेतपद्मानि कुंदा
श्चपुष्पविशेषास्तद्वत्कांता विशदा कीर्त्तनीया प्रशंसनीया या कीर्त्तिः सैव स्कंधा तथा कृत्वा एषा दमयंती भवद्भुमाना सती अस्म
न्मुखानि धवलानि करिष्यतीति। इतिप्रियादिव अभीष्टादिव। अन्योपि उक्तः। प्रियं प्राप्स्यामीति आकलय्य पुरापि संप्रसन्नो भव
त्येव। तथा तादृशोपि॥ तथा चंद्रादयो देवास्तस्यै कन्यायै कुसुमांजलिं अमुंचन् अवर्षन् उत्प्रेक्ष्यते एषा कन्या पुनर्भूयो अस्म
द्गुणान् कल्यादीन्। मा स्म अपहार्षीत्। मा अपहरतु। इतिहेतोः अपहृतः कन्ययागृहीतः एकैकः सारगुणो येषां ते ईदृग्विधाः सभा
या नमस्यंत इव अन्यस्यापि कस्यचित्किंचित्सारवस्तु केनचिद्धूलता अपहृतं भवति। तदा अन्यवस्तुरक्षायै। सतः सभयो नमस्यन्
पुष्पादिभिस्तत्पूजां कुरुते॥ तथैते देवा अपि। वस्तुतस्तु तद्भाग्यादेव नभसः पुष्पवृष्टिर्बभूव। परं तत्र कविरित्थमुत्प्रेक्षां चकार मा स्म
अपहार्षीदिति अत्र मात्रा शब्देन निषेध उच्यते। स्म शब्देन च। स एव द्योत्यते इति रत्नसमुच्चये तथा अप्सरसो देवांगनादि वि
आकाशे ननृतुर्नृत्यन्। उत्प्रेक्ष्यते। स्वकांतिरेव निजदेहदीप्तिरेव यत्सर्वस्वं सर्वधनं तस्य यो ऽपहारोऽपहरणं। तस्य यद्भयं तस्मा
दिव मा अस्माकं कांतिसर्वस्वमियमपहरतु इति भीत्या ननृतुः। नर्त्तनेन हि प्रसंना भवष्यंति ततो न अपहरिष्यतीति भावः॥ तथा स्फुर
भय सौरभ्यवंतः समा अनुकूलाः समीरणाः परितः सर्वतः ययिवभ्रमुः परिभ्रांताः उत्प्रेक्ष्यते। किं अस्याः कन्यायाः समं तुल्यं अ
न्यदपि कन्यारत्नमुत्पन्नमित्यन्विष्यंत इव विलोकयंत इव। कन्यारत्नान्वेषिणो हि स्फुरभयः सौरभ्यवंतः समाः सश्रीकाम्या भवंति

चं० पू० किंबहुनाकिंबहूक्तेन॥अमंदेतिवृत्तं॥तस्यादमयंत्याजन्मनियउत्सवो।महस्तस्मिन्जगत्पीतंआस्वादितममृतंयेनईदृशमिव-अभवत्।पीतामृतत्वस्यैवस्वरूपमाह॥किंभूतंजगत्अमंदोःतुष्टः-अमंदस्यप्रमोदस्यनिस्पंदःश्रेष्ठायस्यतत्तथा-अपाम्नोमुक्तः-अन्यक्रियायाःजन्मोत्सवविक्षणादपरकर्मणः-क्रमःपरिपाटीयेनतत्।सर्वोपिलोकोजन्मोत्सवमेवावीक्ष्यते।नान्यत्कर्मकुरुतइत्यर्थः॥अन्योपिहियःपीतामृतोभवतिसः-अमंदानंदमयोभवति।अमृतपानादन्यांक्रियांचक्रामयितकुरुते।तथेदंजगदपि॥२२॥अथानंतरंबहोःकालाच्चिरात्।अनुरूपंयोग्यंप्रौढंप्रगल्भंयत्प्रहरणंदमयंतीलक्षणं।आयुधंतस्यप्राप्त्याप्रीतंतुष्टंहृदयंमनोयस्यसतेन।कुसुमसायकेन।कामेन-अस्फोटितमिव।समुल्लसितमिव।अन्योपियश्चिरात्किंचिदिष्टंलभेत।तदासमुल्लसति॥तथाकामेनापि।दमयंतीलाभात्समुल्लसितं।किंभूतेनकामेनसकलस्यसमस्तस्यजगतोविश्वस्यविजयवशीकरणाद्योव्यवसायउद्यमस्तत्रसहसाअविमर्शात्प्रवृत्ते।नवलेनवर्त्तनइतिसाहसिकस्तेन।उक्तसदाप्रसावर्त्तते।वगितिवक्र॥यद्वासाहसंधार्ष्ट्यंविद्यतेयस्यासौसाहसीउनंतस्तनःस्वार्थेकःसाहसिकःतेनतथाशृंगाररसेनस्फूर्तितमिवविलसितमिव।किंभूतेनचिराद्बहुनाकालेनउचितोयोग्यायआश्रयोदमयंतीलक्षणंस्थानंतस्यलाभवप्राप्त्यामुदितंहृष्टंमनोयस्यासौतेन-अथाहंदमयंतीमाश्रयिष्यामीतिहृष्टमनसातथावसंतमासेनवल्गितमिवक्रूर्दितमि[illegible]तेनशुचीनिधवलायानिकाशकुसुमानिमदानीमिवतथासंभवात्।तान्येवहास्यंयस्यासौशुचिकाशकुसुमहास्यःते[illegible]योग्यंस्वस्योचितंयत्सहकारिकारणंदमयंतीरूपंयथावसंतेनकामउद्दीप्यते।तथादमयंत्यपि-आलंबनरूपता[illegible]तेनपूर्णोमनोरथोभिलाषःकामोद्दीपनरूपोयस्यसतेनमुख्येनापिहिकारणेनसहकारिकारणं[illegible]यंतीरूपंसहकारिकारणंप्राप्यपूर्णमनोरथः।।मत।वसंतोवल्गीतीतिमथानिजकर्मणोवि[illegible]तांमन्यमानेन।जानतामलयानलेनमलयवायुनाउच्छ्वसितमिवमलयानिलेनज्ञातं राम
[illegible]चा।स्वकर्मणःसाफल्यंप्राप्स्यामीतिउच्छ्वसितं॥तथाचिरकालेनउपलब्धः ८३

275/1133

ग्रामश्लाघः-आथाहंदमयंतीरूपयामास्ददृश्याद्रूपसंपदाहसितमिव।रूपसंपदाव्यातर्कि-इयंतमनेहंसंश्रयाम्यथदमयंतीचेज्ज्ञातान्यंहमेतामाश्रयिष्यामीतिहर्षेणहसितं॥अन्योप्याश्रयलाभात्हृष्टःसन्हसतीति॥तथालावण्यलक्ष्म्याःसौंदर्यश्रियाविलसितमिव॥तथासमस्तानांश्रीलक्षणानांअधिदेवतयाअधिष्ठातृदेव्याप्रनृत्तमिवनाटितमिवशुभाश्रयलाभात्॥तथाकांतिकलापस्यदीप्तिसमूहस्यश्रियालक्ष्म्या॥कलकलितमिवकोलाहलितमिव।कांतिकलापश्रियाचिंति।यदिमामघाश्रयिष्यामीति।हर्षात्कोलाहलश्चक्रे।किंबहुनाकिंबहूक्तेन॥सर्गेतिवृत्तं॥सर्गस्यसृष्टेर्योव्यापारःकरणंतेनखिन्नस्यश्रांतस्यनिधेरपिब्रह्मणोपिबहोःकालात्चिरात्दमांदमयंतींविनिर्माययनिष्पाद्यशिल्पपरिश्रमःश्लाघ्यावर्णनीयआसीत्।अन्यस्मिन्समस्तेपिनिर्मितेनविधेःशिल्पपरिश्रमःश्लाघ्योभूत।अस्यांचनिष्पादितायांश्लाघ्यतामलभत।यदियंविधेःसृष्टिःश्रेयसीयस्मादीदृशीदमयंतीअजायतेति॥२३॥एवमनुनाप्रकारेणअस्यादमयंत्याःजन्मनिसंपन्नेसतिप्राप्ते।नामकरणसमये-अभिधानप्रस्तावेमान्यमानपूज्यलोकं।सन्मान्यपुष्पफलतांबूलादिभिरभ्यर्च्यराजाभीमंदमनकमुनेर्वरदानमनुस्मृत्यविचार्यदमयंतीतिनामप्रतिष्ठितवान्स्थापितवान्।किंभूतेजन्मनिसततंनिरंतरंविस्तीर्णानिविपुलानिस्वर्णैःपूर्णानियानिपात्राणिभाजनानितैःपूजितैःपूजिताःसत्कृताःपूज्याःद्विजन्मानोब्राह्मणायस्मिंस्तत्।तस्मिन्जन्मनिविप्रेभ्यःस्वर्णपूर्णानिपात्राणिआदीयंतेत्यर्थः।क्रमेणचदिनपक्षमासादितिक्रमपरिपाट्याअस्याःसुकुमाराःकोमलाःअंगावयवपल्लवावर्द्धंते।तथानदंगावयवपल्लवशरीरावयवरूपकिसलयानिप्रसर्तुमारभंतप्रवर्त्तंतस्मउत्पद्यते।प्रचुरामृतरसनसिक्ताइवयथाअमृतेनजलेनसिक्ताःपल्लवावर्द्धंते।तथानदंगावयवपल्लवापि।तथाकेश्चिद्दिवसैःकियद्भिःवासरैःवंचत्दाप्यमानयाचामीकरस्वर्णंतस्ययारुचिःकांतिःतयारुचिरंमनोज्ञं।यदंगणंअजिरंतत्स्वचितत्वात्।तत्रयामणिवेदिकामणिनिबद्धसंस्थलतभूमयस्तास्।अनुच्चाभ्यांस्ंपनुत्क्षिप्ताभ्यांचरणाभ्यांयःप्रचारागमनंतस्मिन्याचापल्यलीलाचचलताविलासस्तांचकार॥तथाकश्चित्दिवसैःबालकेलिर्बालक्रीडाःजनयंतीसंतीपरिजनंतत्सेवानुवर्त्तिनंलोकंसहासंहास्यापतमकरोत्।बाललीलिधाय्यपरिजनंसहासंचक्रेइत्यर्थः॥तथाकश्चिद्दिवसैःस्वच्छंदस्वेच्छयातरंगभंगमिवतर्वाचिविच्छित्तिवस्यदूरगीतंगमनंतेनपितरंभी

चं०२०
८४

मंश्चानंदयांचकार। अहर्षयत्॥ तथैकस्मिन्दिवसे स ननीं प्रियंगुमंजरीं जाता विस्मयश्चाश्चर्यं यस्याः सा तथाविधां अजीजनत्
उत्पादयामास। आश्चर्यवंतीं चकारेत्यर्थः। किं कुर्वती स्मितेन मुग्धा रम्या। तथा दुग्धवत् स्निग्धा चिक्कणा दंतिनां प्रकृटिना यादंतकांतिः
मेव उज्वलत्वात् कुंदपुष्पमिव यत्र कर्मणि इदृशं यथा भवति तथा॥ न निष्पन्नानि स्फुटीभूतानि अक्षराणि यत्र ईदृशं अव्यक्ताक्षरं यथा भ
वति। तथा अल्पाल्पं स्तोकस्तोकं जल्पंती भाषमाणा। अल्पाल्पमिति। एकं बहुव्रीहिवदिति पूर्वपदस्य लोपः। किं बहुना किं बहूक्तेन। अपी
ति। रेणुना कृता क्रीडा यत्र तत्। तथा कस्यां परिणेष्यति त्वं कस्मै दास्ये इत्यादि उक्तिभिर्नरेषु पुंसि विषये। अणुक्रीडयान्वितं। अल्पकौ
तुककरं तस्याः संबंधि वयः शिशुत्वपिशुनं पिशुनं प्रौढप्रगल्भं वैचित्र्यमात्र इव। दधौ अपि विशेषार्थः॥ सा च तथैव रेणुना कृतक्री
डायेन इदृशा भवति। सरेणुक्रीडया अन्वितः कथं न भवेत्। किं तु रेणुक्रीडासहितमेव भवेत्॥२४॥ एवममुना प्रकारेण अनवरतं नि
रंतरं यः स्वैरविहारः स्वेच्छया विचरणं तेन हारिणि मनोज्ञे। शैशवे वयसि क्रमेण सूर्यपरिस्पंदपरिपाट्या अतिक्रामति गच्छति सति
पितुः नियोगात्। इत्थं कुरु इत्थं वद इत्थं गच्छेत्यादि रूपादेशात्। तथा गुरूणां शिल्पाचार्याणामुपदेशात् शिक्षावचनेन। तथा स्वा
धर्मिः स्वभ्यर्थ्य च सहसा श्रामात् अवरुद्धनात्। तथा बुद्धिविकाशात् च स्वीयमत्या द्वैधात् न अतिचिरेण स्तोकेन कालेन पुण्यकर्मणां
दानादीनां ये आरंभा उपक्रमास्तेषु नैपुण्यं॥ प्रावीण्यं प्राप्ता। पुण्यकर्मारंभकुशला जातेत्यर्थः॥ तथा वीणायां प्रवीणा दक्षा जाता तथा कु
ल [illegible] अन्वयविधेषु कर्मसु निरा कुला अव्याकुला तत्र प्रसक्तेत्यर्थः॥ तथा शला कया आलेख्यकुचिकया यानि लेख्यानि चित्रा
[illegible] तथा द्यूतानां द्यूतोपकरणानां दायादानानि तेषु विशारदाः कोविदाः शारः शबलवातयाः॥ द्यूतस्य चोपकरणे इ
[illegible] धने सोऽत्र भाषणे विभक्त्यपि न द्रव्य इत्यनेकार्थः॥ तथा प्रबंधानां पूर्वनृपादिसंबंधानां आलोचनेषु
[illegible] चनया विचित इति सप्रबंधा समूलं तत्संबंधान् विचारयतीत्यर्थः तथा आतुराः रोगादिना पीडि
[illegible] प्रतिक्रियासु चतुरा च अभिज्ञा। किंच पुनः॥ अन्यत् अपरं। लास्यं नृत्यं अनालस्य उ राम
[illegible] रागा अनुष्ठानानि तेषु प्राधान्यं प्राप सद्यवहारानाचरदित्यर्थः॥ तथा चित्रे ८४

277/1433

आलेख्ये वैचित्र्यं प्राप। तथा तौर्यत्रिके गीतनृत्यवाद्यत्रयरूपे चार्यपाटवं प्राप। तथा शल्योद्धारे निखातशल्यस्याकर्षणे कौशल्यं दक्ष
तां प्राप तथा पटहवादने पाटवं पटुतां दक्षत्वं प्राप॥ तथा नवमाल्यस्य नव्यमालाया ग्रथने संदर्भणे वैमल्यं वैशद्यं प्राप॥ तथा गीत्यां गाने
अगीता प्रसिद्धा तस्या भावः अगीत्यं प्राप तथा कामकथायां प्राकाम्यं उच्चानभिघातत्वं प्राप किं बहुना। किं बहूक्तेन। नेति। तत्काव्यं सर्ग
संधान। नन्वाख्यभारतादिशास्त्रं न। साविद्या नमस्कृत्य न यत्र काव्यादिषु तस्या दमयंत्या अप्रबुद्धाया ज्ञातत्वायाः सत्या बुद्धिः शेमुषी नै
व व्यक्तं भवति अपि तु अलभत सर्वं चापि काव्यादिषु अस्या बुद्धिः प्रससारेत्यर्थः॥२५॥ एवममुना प्रकारेण शैशवे एव बाल्यावस्थायामेव
निजजनकगृहस्या आत्मीयप्रौढबुद्ध्या प्रज्ञाता अवबुद्धः ज्ञातव्यवस्तूनां ज्ञेयपदार्थानां विस्तरः प्रपंचो यया सा तस्याः। अस्याः दमयंत्याः क्र
मेण शैशवाति क्रमपरिपाट्या। कांततरं अतिशयेन कमनीयं यत्तारुण्यं यौवनं तस्य यौवतारः॥ प्रादुर्भावस्तस्य यः प्राक् प्रारंभः प्रथमोप
क्रमस्तेन तिलकभूतं। तिलकोपमानं प्रधानं वयः कला वस्त्रा अभूष्यत्। अलंक्रियत॥ किंभूतेन मनोहारिणा चारुणा। तथा संसारे सार
भूतः प्रधानभूतस्तेन केन किमिव। वसंतस्य मधोः प्रवृत्तः आद्यः प्रथमः पूर्वपल्लवोल्लासः किसलयोद्गमस्तेन नूतनं चूतवनमि
व॥ वन्याम्रकाननमिव॥ यथा वसंतप्रवेशप्रथमपल्लवोल्लासेन नूतनं चूतवनं भूष्यते॥ तथा अमंदानि अनल्पानि विदलंति विकसंति
मानि कंदलानि प्ररोहा स्तेषां यः कलापः समूहः तेन प्रत्यग्रघनसमये प्रथममेघागमावसरे। यन्महीमंडलं भूतलं तदिक॥ यथा तेन
न भूष्यते॥ तथा नवकेसरांकुराणां स्वभाविदस्य धनपरोहाणां यउद्गारउल्लासस्तेन केसरिणाः सिंहस्य यः किशोरः शिशुस्तस्य कंठ
पीठमिव यथा नवकेसरांकुरोद्गारेण केसरिकिशोरकंठपीठं भूष्यते केसरो नागकेसरे तुरंगसिंहयोः स्कंधकेशे घुबकुलद्रुमे पुन्नागवृक्षे
किंजल्के स्यादित्यनेकार्थः॥ तथा प्रथममदोद्भेदेन अभिनवदाननिर्गमेण करिकलभस्य दंतिपोतस्य कपोलस्थलमिव। यथा प्रथम
मदोद्भेदेन करिपोतगंडस्थलं भूष्यते। तथा प्रभातप्रारंभे अहर्मुखे पुरस्य यः प्रभाया दीप्तेः प्रभावः शक्तिस्तेन निशावसाने। रात्रिप्रांते। य
न्नभस्तलं तदिव यथा प्रभातप्रारंभप्रभाप्रभावेण निशावसाने नभस्तलं भूष्यते। प्रभावस्तेजसि शक्तावित्यनेकार्थः॥ तथा विदलंतीवि
कसंति कोमलानि मृदूनि यानि कमलानि तेषां यः कांतिसंतानः शोभाप्रभावस्तेन सरसलिलमिव सरसी जलमिव। यथा विदलत्को

चं०२० ८ मलकमलकांतिमंतोनिनसरःसलिलंभ्रष्यत॥तथातेन तदपि।।तदश्वेति॥ततोनंतरं।परिहरतीति॥यथायथास्यादम
यंत्याः स्फुरद्धिकसत उरुरुहद्युतकंदलंप्ररोहस्तद्वा तशालतेशोभते।यत्तथाविधं वयोबालभावंशैशवंपरहरतित्यजति।तथातथा
मनोभूःकामः धनुश्चापंदृढंकरोति धनुषोदृढयति।अत्रकर्मण्यपीतिकेचिद्यथाभजेत्रोभोश्वरणयोरिति प्रक्रियाकौमुदीस्वचना
नूकर्मण्यपिषष्ठी।तथात्रानपिसज्जयनूसज्जीकुर्वनमनत्र्यांप्रत्यंचांस्पृशतिकामःप्रागल्भ्यंप्राप्नोतीतिभावः॥२६॥ अपिच॥
पुनः।मुंचत्याइति॥त्रिश्रुतां सैद्रावं मुंचंत्याःस्तनंत्यास्तस्याःकुरंगादृशादमयंत्याःवारंवारंतरंमध्यंहृदयंमुहुर्वारंवारंपश्यतामम
वलोकयतांयूनांतरुणानांनिमेषा अपि अक्षिसंकोचा अपि अंतरायसदृशाविघ्नोपमाः अहमेवंमन्यसंभावयामियदिनिमेषानभ
वेयुस्तदानिरंतरं।ततदृदयंपश्यंतीति।एतावताप्रेक्ष्यस्याद्भुतत्वंनिवेदितं।किंभूतायास्तस्याभरान अतिशयेन अवतरत् प्रादुर्भवद्य
तारुण्यंतदेवमुद्रालांछनं तयाअंकितंचिह्नितं।तथास्फारीभूतं विपुलीभूतंतथानितांतकांतं अतिकमनीयंपश्चात्क्रमेधारयद्दृशं
वपुःशरीरंयस्यासातस्याः स्फारस्फारकादीनां बुद्बुदेविपुलपिवत्त्वनकार्थः॥किंभूतंवाक्षरंतरंउन्मीलतीविकसतीविकसतीकुचा
वेवकांचनारंअमुकुलस्वर्णकमलकुंडलेयत्रततउन्मीलत्कुचकांचनाब्जमुकुलंमन्येइत्यव्ययमुत्प्रेक्षायां॥२७॥नदितिं।तस्या
दमयंत्याःतद्वयःतारुण्यंसंसारसारंप्रधानंसमभवज्जातंकिंभूतंवयःकमनीयकांत्यास्कंदरदीप्त्याकृत्वा विजितानित्रैलोक्यना
रीणांवपूंषितनवोयेनततत्।।पुनःकिंभूतं शृंगाररस्य निकेतनंगृहं॥यस्मिन्वयसियूनांतरुणांकामेन अलसामंथराद्दृष्ट्यःपति
ताःसत्यःपुनर्भयोनोत्थेपवंतिननिवर्त्तंतइत्यर्थः।कस्मिन्केइव।पाशबंधनग्रंथौ शकुंताइवपक्षिणइवयथापाशेपतिताःशकुंता
नोत्थेपंवितुंशक्नुवंति॥तथेमादृष्टयोपि।किंभूताद्वयसःविस्मृतं।तद्दूरसिक्तत्वेन नष्टंपक्षपाल्योनेत्ररोमप्रांतयोश्चलनंयासां
ता अनिमिषाइत्यर्थः॥२८॥ अपिचपुनः॥आवेति।तन्वंग्यादमयंत्याःकांचनशीलावत्कांतकमनीयकपोलस्थलेलावण्यं
नयनलेह्यंस्निग्धत्वंपरिस्रवतीव।तथाहसतीव।हास्यंकरोतीव।तथाउल्बणंप्रकटंयथाभवतितथा उत्सर्पतीवमूर्च्छतीवविलसती राम ८५
व।एतावतानदाधिस्यंदर्शितं किंकुर्वत अलमत्यर्थंवक्त्रेंदुबिंबानवहिःपरितःपरिवेषमंडलंकांतिपरिधिं आबध्नत्।कुर्वत्॥पुनः

किंकुर्वन्।चंपकस्यसंभमाणाविकसंतीयाकलिकातयायाकर्णावतंसक्रियाकर्णाभरणशोभातांकुर्वत्विदधत्।यथाचंपककलिकया
कर्णावतंसक्रियानतथालावण्येनेवचंपककलिकाकर्णावतंसक्रियाक्रियतइतिलावण्येनेवतच्छोभाविधीयतइत्यर्थः॥२९॥रा
ज्ञानलः एततूदमयंतीस्वरूपनिरूपहंसात्कवचनकदंबकंआकर्ण्यश्रुत्वातत्कथयादमयंतीकथयारंजितआवर्जितःसन्पुनर्भूयस्तंभमी
स्वांदंभंप्रतिपन्नवपुष्ठवानपृच्छदित्यर्थः।किंभूतःपुदंचंतस्तदासौश्रवणान्निर्गच्छंतः उद्भाभिरोमांचापुलकास्तैःकंचुकितःपरिहितकंचु
कःकायोदेहोयस्यासौउदंचद्रुचरोमांचकंचुकितकायः।तथातत्कालमेवतत्कथाश्रवणसमकालमेव अंतश्चेतसिस्फुरंतोविलसंतो
यमन्मथमनोरथाःकामाभिलाषास्तेषांभरेणअतिशयेनभ्यमानंपीड्यमानंमानसमंतःकरणंयस्यसः।भरोतिशयभारयोरित्यनेकार्थः॥
हेपक्षिगःपक्षिश्रेष्ठगजीववनअवतंसस्वविभूषकत्वात्शेखरइवयःसः तस्यसंबोधनहेगजीववनावतंसहंसतस्याःदमयंत्याः
संगतिवयमियावनेरत्नोज्ञातोयोस्मांतव्यतिकरोवार्त्तासंबंधःसत्वयाकथ्यतामिति।अमुनाप्रकारेणउक्तःकथितः।एषहंसःपुनर्बभाषेउवाच
हेराजन्वःकेवयःअस्मद्विधःअस्मत्सदृशःपक्षी क्षीरतरंगवत्क्षीरोदधिवीचिवत्धवलेलोचनेयस्याःसातांक्षीरतरंगधवललोचनांतां
दमयंतींकिंवर्णयतकिंस्तुवीतस्त्वनाशक्नोतिहेतुमाह॥ ॥यस्यादमयंत्याःसर्वदेवमयइवआकारःआकृतिर्विभाव्यते।दृश्यते॥त
थाहितिसर्वदेवमयत्वमेवदर्शयति।यस्याःदृष्टिःसतारातारोभनककनीनिकापक्षेस्फेमेरुवतस्तारादेवी।तथाकटाक्षाअपांगदर्शनानि
सकामाःसाभिलाषाःपक्षेकामःस्मरः।सम्यक्काम्यायेभ्यइति।सकामाःतुमःसमश्चकाममनसोमलोपः।तथाचरणपाणिपल्लवाः
सुकुमाराःसुकोमलाः।पक्षेमहेंद्रवत्कार्त्तिकेयोपिसुकुमारः तथासुधावत्कांतिरस्येति।सुधाकांतिशुभ्रंस्मितंहास्यंपक्षेसुधा
कांतिश्चंद्रः॥तथादंतच्छदओष्ठः अरुणअरक्तःपक्षेअरुणरविसारथिः॥तथाभास्वंतोदीप्यमानाःदंताः।पक्षेभास्वानरविः॥तथा
यस्याःकेशाःसुष्टुअतिशयेनकृष्णाःमेचकाःपक्षेकृष्णोविष्णुः॥तथाप्रबुद्धाध्युत्सन्नावाणी।पक्षेबुधःसुगतः॥तथागौरीपीतव
र्णाकांतिर्देहच्छविः।पक्षेगौरीपार्वती।तथागुरुविशालाःस्तनाभोगःपयोधरपरिपूर्णता।आभोगःपरिपूर्णत्वेवरुणेच्छत्रयत्नयोरित्य
नेकार्थः॥पक्षेगुरुबृहस्पतिः॥तथापृथ्वीपृथुलाजघनस्थली।पक्षेपृथ्वीभूः॥तथासुरभिःसुगंधिःनिश्वासः।पक्षेसुरभिर्वसंतः

279/1933

दं०वृ०
८६

तथाघ्राणभनंगंधं परिमलं वहतीति। रूगंधवाहः॥ कर्मण्यण। प्रस्वेदो धर्मः॥ पक्षे गंधवाहो वायुः तथा यस्याः सकलः समस्तो अंगा
भोगः अंगविस्तारः महश्रिया कांत्या वर्त्तत इति सश्रीकः। पक्षे श्रीर्लक्ष्मीः॥ एतावता सर्वदेवमयी तस्यास्तनुलता वर्णिता। अथ न
क्षत्रमयत्वं तस्या वर्णयति किं चान्यदिति किं तु पुनः अन्यत् शृणु सा दमयंती विधिना वेधसा नक्षत्रमयी व निर्मिता निष्पादिता॥
तथा दीप्तिभृता तां तत्क्रमेव द्रष्टयति। भद्रंकं दरं पदं पादन्यासो यस्याः सः॥ भद्रपदा॥ तथा ज्येष्ठा प्रथमा पत्नी तथा शोभानो हस्तो
यस्याः सा रूहस्ता॥ तथा सर्वमुत्कृष्टं उत्तरं भवति कथो यस्याः सा पूर्वोत्तरा। तथा सार्द्रमनिष्ठुरं हृदयं यस्याः सा मा इंदुदया। तथा कंदर्पस्य कामस्य म
लं कारणं पक्षे॥ भद्रपदा ज्येष्ठा हस्ता पूर्वा उत्तरा आर्द्रा मूलं नक्षत्राणि किं बहुना किं बहुक्तेन। लावण्येति वृत्तं॥ नवकंदलीवत्। नवरक्षविशेषवत्
मृदी मृकुमारा तनुर्यस्याः सा तस्याः दमयंत्याः सकोपिवाचा मगोचरा मधुरा मनोहरो लावण्यातिशयो सौंदर्याधिक्यं वर्त्तत इति क्रि
या सर्वत्र। ध्याहार्या तथा तत्केप्यद्भुता दृष्टिविभ्रमाः दृष्टिविलासाः। तथा साकाचित्सकलजनस्पृहणीया तारुण्यलक्ष्मीरपि। च पुनः वि
श्वस्य समस्तस्य विस्मयमाश्चर्यं करोतीति विश्वविस्मयकृत॥ तस्य विस्मयस्तन्वा अगच्चमत्कारकारिण्यः सौभाग्यस्य चक्षुष्यताया साक
व्यक्ता संपत यया सौभाग्यसंपदा सर्वे युवानस्तरुणा जना लग्नः अनंग एव मन्मथ एव महाग्रहो येषां ते। इदृग्विधा। इवकृताः सकामा
जाता इत्यर्थः। त्रिलिंगमुपरागोपि। कलापे वनवांकुरे। मृगजातिप्रभेदे वा कंदली तु कुमांतरे इति गोडः॥ रोजानल्तः ततस्तत ः। किमि
त्कृत्वा च॥ ततो हं स्यनुवीति। हेराजन् तस्याः दमयंत्याः पुनरिदानीं। दूरेति। रजंतस्यादमयंत्यातर्जितो अपाकृता शैशवव्यतिकरो बा
लत्वसंबंधो येन ईदृशं रम्यं वयो यौवनं वर्त्तते॥ अथ वयसो रम्यत्वमेवाह॥ तस्या इत्यमतिशयेन आभोगेन विस्तारेण यो भरो भारस्ते
न नितंबस्थली श्रेष्ठा आश्रिता ब्रहदागोहवर्ती जातेत्यर्थः। किंभूतेन दुराभोगेन भरेण भुग्ना रूस्लाकु ब्जीभूता गतिर्गमनं येन सत तथा
तेन॥ भुग्नेति भुग्नो संगे। आदितश्वेति निष्ठानत्वं॥ तथा मुग्धं रम्यं द्वस्वं स्तनद्वंद्वं। अल्पारव्यायां कन्। स्वर्णसरोजस्य हेमपद्मस्य कु
ड्मलकलां मुकुलकलां धत्ते। बिभर्त्ति कला स्यात कालन्निल्पयो कुलनेभक्लैरिहेरा। षोडशांशो विधारपीत्यनेकार्थः॥ तथा स्मितं राम
नि षद्धास्यं तस्य रूदं स मनोहरा आलापाः संभाषणानि तथा दृष्ट्यादर्शनानि। परिचिता अभ्यस्ता भूविक्षेपा याभिस्ताः परिचितभ्रू ८६

281/1933

विभ्रमाः दृष्टिपदेनात्र चक्षुरुच्यते। तस्याः द्विलेनवदुत्वासंभवात। तेन दर्शनं दृष्टिरिति त्रयं तं रूपं साध्यते॥ यस्मात्तु लया पृष्ट ः तत्त
स्माद्देनाः मया तस्याः दमयंत्याः स्परत्तांतः कथितः॥ अन्यदपरं किं वच्मि। किंभूताया तस्याः। सकलयुवजनानां समस्ततरुणलोकानां
मन एव मयूरो वर्हितस्य वासयष्टिर्या सा तस्याः यथा मयूरो वासयष्टौ रमते॥ तथा युवजनानां मनो अस्यां क्रीडतीत्यर्थः॥ तथा समस्तं यत्सं
सारसारं श्रेष्ठं सौंदर्यलावण्यं तस्य अधिदेवतेव अधिष्ठातृदेवतेव। या सा तस्याः यथा अधिष्ठातृदेव्याः सर्वमायत्तं भवति। तथा सर्वम
पि सौंदर्यं तदायत्तमस्तीत्यर्थः॥ हरंति॥ वृत्तं॥ हरचरण सरोजाराधनेन त्रांभुपादपद्मसेवनेन अवाप्तं लब्धं पुण्यं ये भासः
तथा परमकृतस्य उत्कृष्टपुण्यस्य कंद इव असमिकारणत्वात। यथा कंदः कंदलानां कारणं तथा सोपि परमसुकृतानां कारण
इदृग्विधः। सकोपि पुरुषः वंदनीयः स्तवनीयः। अपिश्चार्थः॥ च पुनः स जयतु परमोत्कर्षेण वर्त्तता। स इति कः यः अस्मिन् सं
सारे दुर्लभां दुःप्रापां तां दमयंतीं लप्स्यते। प्राप्स्यति॥ इति अमुना प्रकारेण कथिता उक्ता॥ कथावृत्तांतो येन इदृग्विधः सन् स हंसः अथ
अनंतरं व्यरंसीत विरराम। तूष्णीमभजदित्यर्थः॥ इति वामनाचार्य श्रीप्रमोदमाणिक्यगणिशिष्य श्रीजयसोमगणितशिष्य पंडि
त श्रीगुणविनयगणिविरचितायां श्रीत्रिविक्रमभट्टविरचित श्रीदमयंतीकथाविवृतौ तृतीय उच्छ्वासः समाप्तः॥ अथ चतुर्थोच्छ्वासव्याख्या
प्रतन्यते एवमिति॥ एवममुना प्रकारेण एतत् हंसोक्तं आकर्ण्य श्रुत्वा राजा नलः। स्वं चेतः स्वयमेव स्वस्थीकृत्य समाधौ संरुध्यापि वि
तर्कितवान् विचिंतितवान्॥ किंभूतं चेतः तत्कालं दमयंतीकथाश्रवणसमकालमेव आश्चर्येण अद्भुतेन। आपूर्णितं भृतं साश्चर्यं जात
मित्यर्थः॥ तथा आत्मनरणरणकेन आकुलितं व्याकुलीभूतं। तथा उत्कंठया वांछया आमंत्रितं अभिमुखीकृतं। दमयंतीं प्रत्यभि
लाषुकीकृतमित्यर्थः॥ तथा कंदर्पेण स्मरेण कटाक्षितं आईवीक्षितं सस्मरं जातमित्यर्थः॥ तथा रणरणकेन औत्सुक्येन अभिवा
दितं। नमस्कृतं तां प्रति सोत्कं जातमित्यर्थः॥ तथा आग्रहोदाहस्य यो ग्रहो ग्रहणं तेन इत्योत्कर्षितं। प्रणतं तस्यां संग्रहं जातमित्यर्थः
तथा अकाले असमये यात तस्य ना चंचलता तया परं कुशलं यस्मिन् स्वस्थकुशलं चंचलं जातमित्यर्थः॥ तथा अस्वास्थ्येन। असमाधिना
स्वीकृतं आयत्तीकृतं अस्वस्थं जातमित्यर्थः॥ तथा मदनदर्पेण आलोकितं वीक्षितं। समदं जातमित्यर्थः॥ तथा चिंतया तन्निमित्तविकल्पेन। आलोचितं

चं० २०
८०

विनर्कितं। मंचिंतं ज्ञानमित्यर्थः॥ त्वनः स्वास्थ्यं विधाय किं विचारितवानित्याह॥ प्रायइति श्लं॥ यत्कृते यदर्थं मेमम विगतानिद्रा यस्यां सांनि
निद्रास्य अपगतनंद्रस्य चियामयागत्यायुगेनेवाचरितं युगायितं॥ मानपथिकातमया अश्राविश्रुतासंवेषा। इयंहंसेनापि कथिता
प्रायोभवत॥ युगंकृतयुगादिः त्रियामयातित्रिसंख्यामितप्रहरगात्रिवाचकत्वेन साभिप्रायं प्रायशब्दो वितर्के॥ तदेतत् मेमंतद्दिति
वृत्तं श्रवणद्वयीभयापिपुनरपि नस्यादमयत्याकीर्तिं अमृतस्याधानस्यपानं असंतादरेण श्रवणतल अर्थयते। अभिलषनीत्येव
शीलं। तदस्ताममतपार्थिनो वर्त्तनि॥ पुनरपितद्वार्त्तां शृणोमि। भेनत्रूमे। स्यामित्यभिलाषुकमस्मीत्यर्थः॥ वेतिपक्षांतरे वा अथ
वा आनंदस्य कंदइवोत्पादकत्वात यस्य त आनंदकंदं तस्मिन आनंदकंदे। कांता कथानके। कथनत्यंत प्रीयते। अपितुनकेनापि॥ नलिं
एनं हंसंपुनः पृच्छामि तद्वार्त्तामिति शेषः। नदं नायकप्रधानस्य स्थानं स्थितिं नित्यं। नायकस्थानकं धत्ते हि नायकपदं परमंवदंति। य
दिपुनः पृच्छामि तदानायकलंभयाति। नायकलक्षणं तु कर्कभट्टोक्तमिदं। रूपवान्युवतुरंगकुलीनरूपवानरूकमानी॥ अग्राम्योज्ज्व
वेषानुरूपणवेषः स्थिरप्रकृतिः॥ सुभगः कलासु कुशलः तरुणस्यागी प्रियंवदो दक्षः। गम्यासु च विश्रंभी। तत्रस्यान्नायकः ख्या
तः। अनः अस्माद्धेतोः संप्रतिअधुना। मंदेतिवृत्तं॥ मंदलीलतया आरोपितः कोदंडो धनुर्येन। इदृशः कामस्तं॥ काममिति मथ्यर्पितं
विचार्य तांमम कर्मणि व्यापियतां। अहंस्त्वयि स्थिरतापाच्छिनावस्थितः रतनव्यथिष्ये नव्यथामनुभविष्यामि॥ यतोधामवतां तेजस्विनां धे
र्यमेवदृढं तद्धनं मे॥ तेनममात्मधैर्यमेव कर्त्तुं श्रेयः इतिविनर्क्यविचार्य विदमनदास्यंकुर्वन्। मनदंसंआबभाषे॥ उवाच॥ सभाषितमेवा
मृतंपायंतस्य मंदोहधि विवषः सः तत्त्वसंबुद्धा॥ मारभाषितामृतमहादेधमाधूसाधूचारुश्रोतव्यं श्रव्यं श्रुतं॥ इदानीं भद्रगताभूयिष्ठः
प्रचुरोदिवसः। तत्त्वस्माद्धेतोः हे वयस्य मित्र वयः समानस्तत्रोनिकटोयस्यान्हिकमयोनित्यक्रियावसरः तस्मिन्न समुचितोयोग्योव्यापारः दे
वार्चनादिस्तंसाधयामः कुर्मः॥ भवतापि एताइतिमंदाक्रांतावृत्तं॥ एताः क्रीडावाप्ययाः परिसरभुवस्तीरभूमयस्तावत्तेते॥ भवता
पि स्वपथ्यास्वैरंस्वेच्छयतामिति॥ किंभूताः क्रीडावापीपरिसरभुवः। सांद्राः निबिडा अनंतरप्ररूढाः येद्रुमास्तेषांतलेषुच्छायासु। चक्रवास्य राम
श्चचकोराश्च चक्राकोचकोराश्चलंतश्चक्रवाकीचकोरायास्ताः॥ यत्रक्रीडावापीपरिसरभूषु कुरंग्यामृग्यः। उन्मिलंतिविकसंति यानि ८८

कमलमुकुलानि पद्मकुड्मलानि तानि श्रा श्रयंत्या अवलंबमानाया भृंगश्रेण्याः श्रवणयोः श्रोत्रयोः सुभगंसुखकारिगीतं झंकार
रवं आकर्णयंति। मृगीणां हि गीतं प्रियं तत्र चस्मृत्वा सत्यः सा भृंगारवं शृण्वंतीति॥ एतेन वापीतीरभुवो भिगम्यत्वमुक्तं॥ अपिचपुनः
प्रतीतिवृत्तं॥ यस्मिन्वापीणिमहिमकं। महात्म्यकं तथा च मंसारभ्यातिशयात्पतितः पर्यंतः। अलिनिवहो भृंगाणां यत्रईदृशं म
करंदरसं। अंबुजानि पद्मानि वहंति धारयंति। नदिदंवाप्यावारितरंगभंगैवींचिविच्छित्तिभिः अतिलोलातरं। अतिचारुतरं वर्त्तते।
किं विशिष्टं वारि तद्धरं। तृष्णातिशयं वारयतिच्छिनत्ति यत्तत्तद्धरं वारि। पूर्वोक्तक्रीडावापी सत्कथनापेक्षया अपिशब्दोत्रसमुच्च
ये। इतिअभिप्राय उक्तः। राज्ञा नलेनासनभवनं आयासीन्। जगमोद्दतातितिकिं। हेभद्रेवनपालिके त्वमपिकुताक मलमालाया नितंबकेज्ञ
घनप्राये। मध्यप्रदेशे क्रीडाद्येन सतंडमंडलं आदायगृहीत्वाभालनं भुक्तं। तस्याविमानप्रांते। आरुह्यतां॥ यस्यां ईदृशी यागोष्ठीप
र्यत। तस्यां आरूढानगोष्ठ्यांस्थितस्यममसमीपमेष्यसि। मालाशब्दगतस्त्रीत्वेन कमलमालायाः साक्षात्स्त्रीत्वाध्यवसायान्नितंब
शब्दस्य अवयवोपितदर्थमात्र मयुक्त॥ गगनतलेचस्ववासभुवनं गतेसति। हंसः विलासेनलीलया सरसः सरस्यायानितरंगांतराणि
तरंगांतरालानि तेषु विरं चिरकालं विक्रीडन् अक्रीडत॥ किंकुर्वन्। गतीविनीनां पद्मिनीनां जीवितसमाः प्राणोपमाः वल्लभा इत्यर्थः॥ स्वादू
निमृष्टानि कोमलानि मृदूनि यानि मृणालानि बिसानि तान्यत्र कंठल्यानवप्ररोदानाः समास्वादयत। अनुभवन्। आस्वदः स्वकर्मकाद्दि
ति आङ्पूर्वात्स्वदतेः सकर्मकात् णिज्भवति। नपुनरकर्मकात्। आस्वादयति यवागूमित्यादिवत्। अत्रापि पिच्। तथादलानि पत्राणि
दलयन् विदारयन्। तथा बहलं घनं निबिडं मधु मकरंदो यत्र अनल्पस्निग्धानि आर्द्राणि यानि मधुकुलानि मधूकपुष्पकुड्मलानि। ता
नि कवलयन् अभ्यवहरन्। मधु श्वेतनंदत्य पुष्पं वाशाकमधूकयोः मधुक्षीरजलमद्यक्षौद्रपुष्परसेपि चेत्यनेकार्थः॥ तथा शीतलाशि
शिरायाः ऊवलाकस्य शैवालपंक्तयस्ता अनुशीलयन् उपचरन्। भजन्। चपुनः। सहंसइति। चिंतितवान् विचारितवान्। तथा तेनरा
ज्ञा कृतं कृत्रिमं कापट्यं। तथा अलमत्यर्थं। आलिनितंबद्वे तथाव कृतक्रीडायस्य तादृशमिमं हसमादाय गृहीत्वा मत्समीपमायास्यतीति अमु
नाप्रकारेण शिष्यार्थमिव यथा भवति। तथा वनपालिका आदिष्टा॥ राज्ञाभिप्रायस्तु कमलमालायानितंबके क्रीडायेनेत्येवंरूपः

283|1933

चं०च०
८८

हमनतुएवंभनीतं। यथाक्लकमित्यादि॥ ततस्मांडुतो॥ इहरूदानेचिरंस्थातुंनयुक्तं। उत्थमुनाप्रकारेण अस्थानएवदोषानवकाश
एवआगतकमान। ल्वजकमित्यादिशंकांकुर्वन। तेनपूर्वोदितेनराजहंसमध्यवर्त्तिनासह। अंवरतलंगगनंउदपतत। उड्डीनः स्थानंत्यक्त्वा
वकाशया। सदृश्यसर्गनिवेशोनत्यनेनार्थः॥ तत्र वत्र्यतिकार। तस्मिंश्चावसरे। ततउड्डीनास्तेहंसाक्षणंयावन्नभस्तलं अन्योन्यं अ
भूपश्यन॥ कथं॥ किंभूतं। नभस्तलं अभ्यस्यन। दिवापिदिवसेपिस्फुरंति विशालानिस्फुरंतिदीप्यमानानिताराणांमंडलानियत्र ईदृशमि
वमन्य अमीहंसानभवंतिकिंतुदिनेपितारामंडलान्युदितानीति। तथाश्वेतत्वादियमुत्प्रेक्षा। पुनरुत्प्रेक्ष्यते। अंतरांतरा अंतरंतः उल्ल
द्दविकस्वरं कुमुदखंडंधवलकमलवनंयत्र ईदृशंविकचानिसविकासानियानिकुवलयवनानिनीलान्यंबुजानितद्वद्विलेषांगहनमिवगगनमि
व। नीलनभसि श्वेताहंसाइतिशोभांजनयंति। मन्येइदंनभोनभवतिकिंतुकुवलयमिववनंविद्यतेतत्रचामीहंसानभवंतिकिंतुअंतरंतः
प्ररूढंकुमुदषंडमिति॥ अविलंविताश्चाविलंबंकालक्षेपंअकुर्वाणास्तेहंसानचिरादेवस्तोकेनेवकालेनवैदर्भमंडलस्यवैदर्भदेशस्यमं
डनमिवविभूषकत्वात्यत्तथाविधंकुंडिनपुरंअवापुःप्रापुः अवतरुश्च अवतीर्णाः नभस्तोभ्रमंडलंदमयंतीसरभसंसहर्षंयथाभवति
तथा। प्रधावितेनसमागतेन। तथासरस्तीरयोविहारोविचरणंतत्रव्यसनमासक्तिर्विद्यते। यस्यसतेनसरस्तीरविहारव्यसनिनाकन्य
काजनेनविविदिताविकथितान्तानहंसानअतिकौतुकेन। कुतूहलातिशयेनअवलोकयितुंकन्यांतःपुरात्राजभवनस्यसमंदि
रस्य आसन्नंनिकटंयत्कन्यांतःपुरोद्यानंराजकन्यकानांक्रीडावनंतस्यसत्क्रीडासरःतस्मिन्नतिशीघ्रंजगाम आयासीत्। किंभूते
क्रीडासरसिचकिताभयाकुलाश्चकलहंसास्ततः पर्यटंतोयेचक्रवाकाः तेरालोक्यमानावीक्ष्यमाणायतः कुतः अंधकारस्यविभ्रमोभ्रां
तिर्यस्मिन्ततः कर्मधारयः इदृशायमेनोयेभ्रमरास्तेषांभारेणभारेणभज्यमानानिकुब्जीभवंतियानिअंभोजानितानिभग्नानियत्रतस्मिन्
कच्छपवानभंगानवीक्ष्यचक्रवाकानांअंधकारभ्रमोभवत्ततश्चकिताःसंतःतान्वीक्षंतइति। किंभूतादमयंतीपुराणमदिरावत्ताम्रं
सुरावत्आरुणंईषद्रक्तंआयतेविशालेअक्षिणीयस्याःसापुराणमदिरारुणायतनाक्षी॥ आगत्यवसादयंतीतान्हंसान्यहितुएकं राम
एकंप्रतिइतिएकैकशः वीप्सायांशस् पृथक् २ सर्वाञ्जनमादिदेश॥ आज्ञप्तवती किंभूतान्तान्चटुलतराणांअतिचंच ८८

2-85/1955

लानांचरणानांचंचूनांचप्रहारैः आघातैः विदलितानिखंडशःकृतानिअरविंदलानिअब्जपत्राणियैस्ते। तथाविधान्पुनःकिं
भूतान्उन्नालानिऊर्द्धमृणालानियानिबालनलिनीवनानिवनपद्मिनीषंडानितत्रविहर्तुंशीलंयेषांते उन्नालबालनलिनीवनवि
हारिणस्तान्नालकांडेमृणालेचत्यनेनार्थः॥ स्वयंच आत्मना। साराजपुत्रीकरपल्लवेनपाणिकिसलयेनसविलासंसविभ्रमंयथा
भवतितथाविस्मयमाश्चर्यंकरोतीतितथाविधंतंराजहंसं। योराजहंसानलंप्रति एतद्वार्त्तामचकथत्तंमरालंउत्क्षिप्यउद्धृत्यकिंभूतेनक
रपल्लवेनचलंतिकरचालनात्कंपमानानियानिवलयानिकंकणानितेषांरावःस्वनस्तेनचारु यथास्यात्तथाचालितोमुखरितःप्र
काष्टः कलन्विकायस्मिन्तथातेन॥ सोपिहंसःपाणिपंकजस्थितएव अभिमुखोभूयः सन्मुखोभूत्वा॥ अस्यादमयंत्याश्चेतश्चमत्कारकारणं
कांचिविशेषंनिभाव्यविलोक्य आशिषं अदात्ददौ॥ कंदर्पेति॥ वत्से॥ हरंभाक्त्वंदीर्घायुश्चिरंजीविनीस्वामिनीचभवकिंभूतात्वं
कंदर्पस्यजगज्जेत्रंजगज्जयनशीलंशस्त्रं आयुधंतेनजगज्जैत्रशस्त्रेण अनेनप्रत्यक्षेणरूपेणसौंदर्येण आश्चर्यंकरोतीत्येवंशीला
आश्चर्यकारिणीजगज्जैत्रशस्त्रेणाश्चर्यकारिणीतिपाठेतुहरंभाक्त्वंअनेनरूपेणस्वामिनीदीर्घायुश्चभवकिंभूतेनरूपेणआश्चर्य
कारिणेतिव्याख्येयं॥ अपिचपुनराह॥ निर्मायेति॥ हेदीर्घनेत्रेत्वंनलंपतिमाप्नुहि॥ किंभूतंतंदृष्ट्वाविधिदर्शनीयेषुपरमकाष्ठ
प्राप्तंरूपंआकृतियस्यसमतंप्रकृष्टाकारमित्यर्थः॥ समितिकिंनलं। सौंदर्यस्यसारंनिष्कर्षंतेनस्वयमेवनिर्माय निष्पाद्यवेधाःविधिः
विस्मितंसाश्चर्यंमनोयस्यासौविस्मितमनाः इदृग्विधाःमनस्वव्यापारस्यजगत्सृष्टिकरणस्ययःपरिश्रमोव्यायामःतस्यफलंसंस
मापयत्अरुणापयत॥ यथादेवकुलंनिष्पाद्यापरिमाणंकलशोनिधीयते॥ तथाधातायंनिर्मायस्वव्यापारश्रमस्यकलशरूपा
नीयमकरोत॥ अतःपरमुत्कृष्टोनकश्चिदस्तीत्यर्थः॥ चपुनः यस्मिन्नलेदृष्टेसतिपुरुषाः कंदर्पमहंकारंदधतेपुष्णंतिनक्षमतीत्यर्थः
सर्वेपिसौंदर्यादिभिःमदस्थानेःस्वतस्मिन्नाधिक्यदर्शनात॥ यस्मिन्दृष्टेस्त्रियःपुनःकंदर्पंमन्मथंदधतेधारयंतिसकामाःजायं
तइत्यर्थः॥ अपिःपुनरर्थसमुच्चयेवा॥ दमयंतीतुतस्मिन्क्षणेपक्षिणोविहगाःक्वचकुमिथ्याविविक्षिताइदृशोवाचश्चक्व। क्वशब्दोअत्यं
तासांगत्यसूचकोऽतिदेतोर्विस्मयमाश्चर्यंभयंचभाति। तथानलस्यनामाप्यभिधानमपिआसानांदर्शनस्पर्शने आल्हादजनकंप्रात्यु

सारकं तदिदेतो : वपुर्विपथं चमाविकाभावान्कवंगेमाचं चपुलकं ॥ तथाहृदयेचेतसि अनुरागंनलं प्रत्यभिलाषं औत्सुक्यं चउत्कं गं एत
त्सर्वं समकालं युगपत् उल्लोलायमानं कल्लोलवदाचरमाणं उद्वहंती दधती चिंतायां चकार वितर्कितवती ॥ सोयमिति वृत्तं ॥ योनलस्ते
न पार्थेन गोगीमदोत्सवयात्यागउत्यासेमपुरः धुराविर्णितः स्तुतः । सोयं नलोप्यनल एव आमीत अपिविंश धयोनलो भवेत । मकथ
मनलः परिहारेतु अनलोवन्हिः सस्संतापहेतुत्वात ॥ अथानेमं अस्यादमयंत्याः परिहासशीला नामेतिप्रसिद्धा सखी सखी ॥ इमां
दमयंतीं नलस्य नाम्नि वर्णि नाउद्भूता बहला निबिडाः पुलकांकुरा रोमांचप्ररोहा यस्याः सा तथाविधाम वलोक्य दृष्ट्वा नर्मा
लापं परिहाससंभाषणमकरोत ॥ तद्यथा ॥ कासुमिति वृत्तं ॥ सखीत्यामंत्रणे हे सखि नुइतिवितर्केतव आश्रया : कर्णयोरंतर्न
ध्ये किं कुडपद्मकोरं । वला औषधिविशेषस्तस्य तैलं निषिच्यते निक्षिप्यमाणं वर्तते । अथवा मदुरुक्रु कुमार तितिग्निरिपत्रिणः
पत्रं पिच्छं मंदं शनैर्भ्राम्यति । कथमेतदवगम्यते । येनहेतुना अंगेषु शरीरावयवेषु निखातानि मग्नाः येमन्मथशराः कामबाणाः
तेषां प्ररूढाणि विपुलानि यानिपत्रानिपत्राणि तद्छविः शोभायस्य स तथोक्तो रोमांततनूरुहाणां उद्गमः प्रादुर्भावो नीलत्वा
औषधिविशेषणमेव किं तस्य शामलितस्य उद्गमरूपस्य कांतिं वदति धारयति प्रस्फोरत्वं हि पिछानाम प्रवेशहेतुः । अन्य
थाऽत्रापि प्रविष्टेषु पुंखेष्वपि अन्यपि कथंनप्रविशंति तेनापि उच्छीविगिति कविराचष्टे । येनरोमोद्गमः संजातोस्ति तेनावगम्यते किं तं
कर्णयोर्वलातैलं निषिच्यते किं वा मदुतितिग्निरिपिछं भ्रमदस्ति । वलातैलनिषेकं तितिग्निरिपिछभ्रमेच रोमस्समुद्गमात ॥ दमयंती
तु तस्याः ऊरुमित्यादिवादिन्याः सख्याः विलक्षं वीक्षापन्नां अनयामिसमस्मरविकारावगमात तस्याभावो वैलक्ष्यं तेनसहयुक्तं सीप
दुरस्यंतरे वउत्तर तिरश्चकृत्य यंती राचयंती अवलोकनं । उलेन मर्दिताः कंपेनतरलितं अदोलितं श्रवतं सोत्पलं उरवगिकृतकमलं यया
साईदृशीसमलत्वात वाक्यश्रवणात ह्रीणासती चलनयो विलोचनांतो नेत्रप्रांतस्तेनतां सखीं अतर्जयत ॥ चपुनस्तं हंसमवादीत । अ
हो विस्मये दमहानुभाव महाप्रभाव सर्वथा सर्वप्रकारेणातं आश्चर्यस्य हेतुः कारणं असि भवतो दर्शनादाश्चर्यं जायत इत्यर्थः ॥ तथा
हृति ॥ उक्तं सवद्दी करोति हहम । तवरूपं आकारः दृष्टव्यस्य दृष्टुं योग्यस्य वस्तुनः अनुरूपं सदृशं । यथा अन्यदपि द्रष्टव्यं वस्तु सा

287/1933

भिलाषं धार्यते । तथानरूपमपि तथात्वदीयाः प्रपंचितं विस्तारितं वाक्यं वचस्तथ्यं यथाभिलाउदश्यो वाचो महाश्चर्यगर्भाः महत आ
श्चर्यं गर्भे मध्ये यासां तास्तथाविधाः संति तथास्य विनादग्निः संस्कारस्य भावनाख्यस्यमानसकर्मणो वा अतिरेकआधिक्यं येनईद
शस्त्वविकमदसाठिच नं यदनेकार्थः । संस्कारप्रतियत्नेतु भवमानसकर्मणि । गुणभेदइति । तथातवप्रश्रयः प्रणयः सोऽनन्यस्य
मत्तनताया : आश्रयः तथानवेमे चीमद्दनानि : कारणकाराणंविवापि उपकारं दधाति । पुष्णातीति : कारणं परकारं धात्री ॥ ततस्माद्धेतोः
हृदं सत्वं अनकाधावहुभिः प्रकारैः ननिर्नोविस्मयोधनईदृग्विधः सनवद्दप्रचुरं प्रष्टव्योसि किंतु प्रस्तुतं प्राकरणिकं पृच्छामः त्वं क
थय । कायं नलोनामेति प्रसिद्धः किंभूतः आत्मरूपेण संभाविनः मदकृतयाज्ञातायः नूं दर्पस्तस्य दर्प एवदवोवनं तत्र अनलइव
अग्निरिव यः सः तदधिकरूपत्वात । योह्यधिको भवति । सत्वस्पर्धिनां दर्पं स्फोटयत्येव । तथानलोपि यस्य एतानि मंदरेण म
रुणा यन्मथनं विलोडनं । तस्यक्षणो अवसरे क्षुभिताय : क्षीरसागरः क्षीराब्धिस्तस्य यतरंगा वीचयः तेषां यो भ्रमो भ्रमणं तस्य
भ्रांतिं संदेहं कुर्वंति यानिनानिउरंशियशांसि भ्रमंतिमन्ये अमृनियशांसिनभ्रमंति । किंतु क्षीराब्धरेव तरंगा एवभ्रमंतीति ॥ य
शसः धवलतया वर्णनमिति विसमयः । उत्यंदमयंत्या उक्तः कृथिनः सापिदंसउवाच हे सं दगिथद्यवंतउत्तीश्रवणमनो विद्यते तर्हि उ
पविश्यतां स्थीयतां तथामनः अवधीयतां एकाग्री क्रियतां अस्कत्वलाभिर्विल्यितामित्यर्थः ॥ तथासविश्रब्धं विश्रंभणं विश्रब्धं भावेकः
तेनसहितं सविश्रब्धं सविश्रामं यथाभवति तथाश्रूयतां ॥ आकर्ण्यतां । इति अभिधायकथयितुं आरब्धवान ॥ अस्तीति । धीरः शूरो वीर
सेनोनामप्रसिद्धः प्रजानां पतिः राजा अस्ति । किंभूतः वीरसेनः समस्तायसंगाश्च असमताश्च लोकाश्च तत्कर्णपूरीकृतं अवतंसीकृतं कांतकी
र्तिरवविशदयत्तलएव कुंदकुसुमं यस्यसः यत्कीर्तिः सर्वैरपि श्रुतास्तीत्यर्थः तथा कुसुमायुधः कामः तस्यरूपवद्रमणीयाचार्विदिहप्रभा
तनुकांतिर्यस्यसः तथा ॥ प्रभावा अनुभावा माहात्म्यं तेनयुक्तः ॥ नथाविप्राणां भांतेजो अवतीतिरक्षतीति विप्रभावः चोविरोधार्थः स
चस्थंयः प्रभावयुक्तो भवति स विगत प्रभावः । कथं भवति किंतु सप्रभाएवस्यात तथाशुचिः पुण्यः ॥ नथानडपतापं लोकानां संतापं करोती
त्येवं शीलः अनुतापकारी विरोधे तु शुचिर्ग्रीष्मसमासः ॥ यः शुचिः ग्रीष्मो भवेत ॥ सकथं अनुपतापकारी भवेत किंतु उपतापओष्ण्यं त

चं॰ प्र॰ १० करणशीलत्वस्यात शुचिः शुद्धतनुरहते। शृंगारादयो मिलितयोग्मद्भुतत्वंदर्पानिमिश्रप्रकाश॥ तथाघनः प्रचुरः आगमः सिद्धान्तः
समयः। यद्वाघनागमानांप्रचुरशास्त्राणांसमयोज्ञानंयस्यासौ घनागमसमयः अपथेभाषागेपदः कालसंविदोः सिद्धान्ता
रसंकेतनियमावसरेषुवाक्रियाकारंनिर्दिष्टवेत्यनेकार्थः॥ तथावासमुद्धयो अरिभिः शत्रुभिर्बहुलोव्याप्तोअरिबहुलस्तथाविधो
नप्रतिपंथिरहितइत्यर्थः विशेषेणतुयोघनागमसमयोवर्षाकालोभवति। सवारिबहुलः कथंनभवेत्किंतुजलप्रचुरएवस्यात्
तथाशिशिरः शीतलः स्वभावः प्रकृतिर्यस्यासौ शिशिरस्वभावः॥ तथाज्ञाद्यंमौर्ख्यंतेनयुक्तानविरोधेनतुशिशिरोमाघफाल्गु
नौ। यः शिशिरस्वभावोमाघफाल्गुनस्वरूपोभवेत्। सज्ञाड्ययुक्तोहिमसहितः कथंनस्यात्। उत्कृष्णवर्णंशीतकालवत्यव्यतिरेकः
तथाकुशलेन चतुरेणनयोगमणीयकेन। अवस्थगमोदयेणरामश्चारुः तथाविदेहादेशास्तेषांमयंवदेहाभागस्तेनजनकोज
नकास्त्यव्ययप्रतिमाः। यथाजनकोवैदेहभागस्वामी॥ तथायमपिनैषधोनिषधदेशपः पद्मरामोदात्तारथिः॥ वैतकोदेहस्य
भाकांतिः तां गच्छतीतिव्याप्नोतीतिरुता॥ उभयत्ययोदेहभागस्तेनशरीरकांत्यनुहारिणा रमणीयकेनसौंदर्येणउपलक्षितस्त
थाक्या: कुत्रान्नवस्थवसनकोजनयिताराम: श्यामैहलायुधः पशुभदसितवारो। राघवेरणुकासुतेइत्यनेकार्थः॥ तथाग
मेरयुद्धन अभिभूतः पराभूतः कुड्डवविशिंचड्डवा॥ धनेव। सवकिंभूतः प्रज्ञानांपतिर्जनकत्वात्॥ तथानाभेर्विष्णुनाभेर्भूतोजातःय
स्यवेति। अचरथात्नीयाया: श्रेष्ठः॥ तथाहियस्यगजः उदात्तसरला मानाध्वनिश्वेतो व्यापारो। अंगप्रभयासहस्फुरतिविज्ञं
भते किंभूतामनोरज्ञि: बहुशोबहुभिः प्रकारैः अभयाभयरहिताकिंभूतया अंगप्रभयावर्द्धमानोभायस्यांसातया। बहुशोभयात
थायस्य आज्ञयासदृशोराज्यस्थितिराज्यव्यवस्थाराजतेशोभतेकिंभूताराज्यस्थितिः अखंडा अप्रतिहतोनयः षाड्गुण्यंसंधिविग्र
हयानासनद्वैधाश्रयरूपं यस्यांसा अखंडनया किंभूतया आज्ञया नविद्यतेखंडनमुल्लंघनंयस्यासा॥ तथातथायस्यसेनयासह
श्लाघनीयावर्णनीया कृपाणयष्टि: असिलता किंभूताकृपाणयष्टि: सन्तो शोभनोजयोयस्याः सा॥ नया॥ सन्नया॥ किंभूतयासे राम
नया सन्नयासन्नद्धया। सन्नोसन्नद्धरांभूतो॥ तथायश्ववराङ्गनासुसहशृंगारेषुसमरेतेनरसभेदेनवाविद्यतइति॥ सशृंगारः १०

289/1733

शृंगारोगजसमंद्वे। क्रूरेतररसभेदेचेत्यनेकार्थः॥ तथावैरिषुशत्रुषुवीरः शूरस्तत्रोत्सृत्वात्। तथापरदारेषुसत्सुबीभत्सः अ
हृद्यदर्शनः॥ तथाद्रोहिषुरौद्रः भ्रुकुटीक्रूरामर्षादिव्यंगरसविशेषवान् तथानर्मालापेषु। परिहासवाक्येषुसहास्यो हास्यरसो
पेतः तथासंग्रामांगणेषुभयानकाभीष्मः। बिभेत्यस्मादितिभयानकः श्वानकः शीडृ भियइतिशतेबिभेतेश्वानकः स्यादिषु
ज्वलदनः तथाशरणार्थमार्तेषुनतेषुकरुणः सदयः॥ एवंशृंगारादिरससमयत्वंअस्यनिवेदितं। शृंगारादिषुमतन्वापिपदेषुअ
कृतत्वादनुक्तोप्यद्भुतोयाद्यः शांतस्ववाविरक्तः एवाधिकारिणातस्यदनुक्तः॥ यस्येति। चतुरुदधिनदेषुचतुःसमुद्रकुलटाव
मानः परिभ्रमनशारं स्यंद्रवनविशदउत्कलोयशःराशिरवगहंसायस्यसनत्रापियद्यशोगीयतइत्यर्थः। तथाविधस्ययस्य
राज्ञः कृपाणपुनिस्त्रिंशनानारवद्भुत्वं॥ तथाकलत्रेषुदारेषुकुचाभ्यामातुर्यंपीडितत्वंदुर्वहभरत्वात्॥ तथापापर्द्धिकेपुमृगयाभ्या
सिषुकूपप्रदेशसेवा॥ स्नानार्थंमृगादीनांतत्रागमनात्। तथाकिवर्त्तेषुमत्स्यबंधिषुलुब्धकइतिपर्यायएकार्थशब्दोंतरअत्रके
वर्त्तकेषुलब्धकपर्यायत्वंमालुंठनस्यव्याधेषुभिधानकोषभिधानके। षभिधानात्तथाशस्त्रेषुप्रहरणेषुतीक्ष्णताशीतत्वं॥
तथाधनुर्विद्यायां धर्मनामाद्भुमोयन्मयंधनुर्विधीयतेतस्यछेदनंकर्तनं॥ एवंरूपाणादिष्वेवनिस्त्रिंशतादीनापरिसंख्याक्ता न
तस्मिन्नितिशयः तद्यथातस्मिन्राज्ञिनिस्त्रिंशता क्रूरकर्मत्वं। तथानकुत्सितत्वातुर्यं। तथाकुत्सितउपदेशः प्ररूपणंयेषांते
कूपदेशास्तेभिकाम्लिषांसवासवनंनतथाकुत्सितोलुब्धोलुब्धकः कुत्सायांकः तस्यपर्यायः परिणामान्। तथातीक्ष्णोताम्राय
सृष्टिकत्वंचनः। तथाधर्मस्यपुण्यस्यछेदनएवममुनाप्रकारेणअस्यवीरसेनस्यस्फुरत्नदिवसा अतिगच्छंति॥ किंभूतस्यअ क्रामति
शेषंसमस्तंमंडलंदेशंकरराजभागलिप्तंकृत्वाकरदंविधायेत्यर्थः। अनवरतेनिरंतरंविख्यातविज्ञाय: आनंदतोत्यवंशो
त्थः अनवरतविख्यातविजयानंदात्तस्यप्रथितविजयहृष्टस्येत्यर्थः। पुनः किंभूतस्यकंजलंएलालता। असनः पीतमालः
ते: स्फुंदरः कल्लासनः अभिरम्येषुमनोज्ञेषुवनांतरेषुकाननविशेषेषुविहरतोविचारतः॥ ॥ तथामदन
नन्निरुद्धाव्याख्याः सकामायानिषध्योनिषधदेशास्तस्त्रियः तासांपीनोच्चकुंभयोरवष्टंभेन आश्रयेणनमस्तणितं

चं॰ च॰
९९

सकुमारिकृतंवक्षः स्थलं येनमतथा तस्य कुस्यवत्तं भाभिवविहरणकृतमिहहरणमहेपम्यां किं भूतस्य हरस्य शेषं शेषा
ख्यंनागंमंडलं कुंडलाकारं करस्थं पाणिस्थितं कृत्वासंदराय : कैलासः रजताद्रिः तस्य नाभीमध्यभागरम्याणिमानिवनांत
राणितेषु विहरतः नाभिमुंस्यार्थीवा ॥ पुनः किं भूतस्य अनवरतं विख्यातो प्रसिद्धो विजयागौरी नंदीश्च हरप्रतीहारः स्तोयस्य
गतस्य ॥ पुनः किं भूतस्य मदनेन निरुद्धा यान पर्धा निषधस्य गिरश्चाद्रि मांद्रपत्यं स्थानपर्धागोरी तस्याः कुचकुंभयोरवष्टंभेन
मसृणितंवक्षस्थलं यस्य सतथा ॥ तस्य यदेनकार्थतिलकः निषधः कठिनेदंत्तनिषधस्तेरगिराहस्तके करिभेदेचेति ॥ कदाचित
चकस्मिंश्चित्सकाले ॥ चतुरुदधिवेला भिर्वलयिता वेष्टिताया वसुंधरा तस्यां विख्यातं प्रसिद्धं अपत्यं संतानमभिलषन् वांछन् स
राजा भगवंतं अंबिका ॥ पतिं महेशं अर्चयांचकार ॥ पुपूजा ॥ किं भूतं शंभुं ॥ अनादरेण अवहेलया चरणांगुष्ठेनयन्निक्षिप्तं निरसनं तेन कृ
त्वा कैलासोन्मूलनाय आगतः पतनयादशवदनो रावणः ॥ विरसाया परुषाया विकृतिशरदनं तथा विहसिता हास्यं कुर्वंती
या अमरमंडली देवश्रेणिस्तया महिनीचिनामहिमा अनुभावो यस्य सतं ॥ महशतिभगवता येनासौ रावणः कैलासोन्म
लनायागतः स्वचरणांगुष्ठेन तस्य अरटन् मुक्त इति अमरैः कृतास्तुतिः ॥ निष्ठापित पांसु निशेषणस्थापनं शेषं पूर्ववत तथा अनव
रतं निरंतरं वीरविंचनः ब्रह्मणा विरंचिना कृता विचित्रनामभिर्भर्ग भव त्रिनेत्रादिभिः सामवत्तृभिश्च सामवदार्थः स्तुतिर्यस्य सतं ॥
तथा अनवरतं सततं मंगलानि श्रेयांसि कल्याणानि तेषां पूरणकामधेनुरिवयः सतस्मात ॥ तथा अनुपमं वर्षं लिंगयस्य सतं ॥ तथात
तः अतिभक्त्यातोषितः प्रमोदितो आहरस्तस्मात्लब्धः प्राप्तो वरः पुत्रप्राप्तिलक्षणो येन ईदृग्विधः क्ष्मसरा जानिरूपमं अतुल्यं रूपंय
स्याः सातया च पुनः अनुरूपया स्वयोग्यया रूपवत्याभिधानया प्रधानया प्रकृष्टया प्रियया दयितया सह मकरकेतनकेलि मन्मथ
लीलां अनुभवन् ॥ आसादयन् अतिचिरं चिरंकालं आसांचक्रे तस्थिवान् ॥ तुर्यार्थः ॥ अथ कियत्यपि समये अतिक्रामति गच्छति
सति रूपवती प्रियासंपन्नसत्वा सगर्भा समपद्यत जाता ॥ तेनच समस्तानि यानि संसारवस्तूनि तेभ्यः उद्धृताः उच्चिताये कांतिकलादीप्ति राम
वास्तैः कलितायुता या गर्भारंभो दोहदलक्षण प्रथमास्य निस्तेन मनाक् ईषत् मेदुरितं मांसलं जातं उदरं यस्याः सा तथाविधा राज्ञीवव्हि ९९

241/1933

शालि आयतनयनं यस्याः सा राजीवनयना राजीवपत्नी राज्ञमहिषी विरराज शुशुभे कलकवविर्ति ॥ बस्यविध : उत्पन्नयत्कमलंतस्यय
कंदं मूलं गस्य यो बंधः तदुत्पादकरसकणिका रूपस्तेन नारायणनाभिरिव यथा नारायणनाभिः विरिंचोत्पत्तिकमलकंदस्य बंधनमनाग्भद्रु
तिनादराजत ॥ तथा तनमपि ॥ पुनः कुलपल्लवारंभस्य किसलयप्रथमोत्पत्त्यर्थं उष्णा अन्तत्यतेन कल्पपादपलतेव यथा तेन सा
राजते तथा सा तेन राज ॥ क्रमेण च गर्भारंभदिनादारभ्य मचकृष्णा उच्चा उन्नते ॥ चूचुके यत्र ईदृशायाकुचकुंभास्तयाः कपालपाले श्व
राजते तथा सा तेन राज ॥ ...
प्रशास्तगंडस्थपांडिम्ना धवलतया ॥ मृगलांछनस्यो स्यचंद्रस्य छायां शोभां निस्तयंती तिरस्कुर्वती सती सा राज्ञी अच्छं विमलं अमृत
मवयत्स्ययोनो रंतनपिबाघस्टाया सौम्यतिमती ॥ मधुसमयमदनस्यौगांकमंडलानां रसः तेन आत्मानं आलिंगु दग्धुं ॥ अवांछत इयम
वयत्स्ययोनो रंतनपिबाघ ... मणिमयं रत्नप्रधानं प्र
ववांछ ॥ कुचकुंभस्य चंद्रमाः मेचक चूचुकस्य लांछनमुपमानं ॥ अयत :पुरतः सखीजनेन विधृतं गृहीतं मणिमयं रत्नप्रधानंप्र
धान्यमयः ॥ मुकुरमंडलं ॥ आदर्शतलमपास्य अपनीय ॥ अनवरतं सततं निर्मातानां दृश्यानिर्मलाः कालिकारहिताये करवालाः
खड्गाः तेषां तलेषु उपरिभागेषु आत्मनो मुखकमलं आलोकयांचकार ददर्श ॥ एतावता गर्भस्य शौर्यं वन्ना दर्शिता ॥ तथा नीलोत्प
लं सख्यापनीतं नीलकमलं तस्य अपनीय जरवश्चिरकालीवाय : कंठीरवः सिंहस्तस्य कंठय : केसरस्तवकारोमगुच्छस्त
कर्णावतंसं कर्णशेखरं अकरोत ॥ तथा सख्यापनीतं अतिबहलोतिनिबिडोयः कुंकुमो घुसृणइवस्तस्य अंकं रुचं तत्सहि
मित्यर्थः ॥ कस्तूरिकापंकं अपाहाय परित्यज्य मनमातंगानां दृप्तगजानां मदकर्दमेन निजभुजद्वितयो राजभुजाययार्विचित्र
विविधाय चित्रभंगाः पत्रलतास्तान् ॥ विरचयांचकार ॥ व्यधात ॥ अंको भूषारूपकलक्षणः ॥ चित्रांजो नाटकाद्यंशांस्थाने क्रोडेतिक
गर्भात्स्यनकार्थः ॥ एवममुना प्रकारेण स्फुरंतः प्रसरंतो गर्भानुरूपाः गर्भानुकूला ये दोहदाः ॥ अभिलाषास्तेषां पूरणयत्सुखोत
ग मा रित्यनकार्थः ॥ एवममुनाप्रकारेण स्फुरंतः प्रसरंतो गर्भानुरूपाः ... उच्चस्थानेषु स्थितेसति ॥ ग्रहाणां हि द्विविधमुच्चत्वं राशी
दनुभवंती ॥ सा राज्ञी ॥ कदाचित्सामस्यग्रहग्रामे वृहस्पत्यादि ग्रहसमूहे ॥ उच्चस्थानेषु स्थितेसति ॥ ग्रहाणां हि द्विविधमुच्चत्वं राशी
कृतं भागकृतं च ॥ तत्र प्रथमराशी रवेर्यस्याः अस्ता दशभागेषु वृषे शीतगोस्त्रिषु भागेषु हरो ॥ कुजस्याष्टाविंशेषु कन्यायां बुधस्य पंच
दशभागेषु ॥ कर्केगुरोः पंचकभागेषु ॥ मीने शुक्रस्य सप्तविंशतिभागेषु ॥ तुलायां शनेर्विंशतिभागेषु तथा च ज्योतिशास्त्रं ॥ अज

चं॰ र॰ ९२ रुपमगांगनाककर्कमीनवणिजां चांकि चिनाघस्रा॥ दग्निरग्न्यष्टाविंशतितिथींद्रियत्रिघनविंशेषु। एवमुच्चरुच्चानि।
ननु विषयादिवसंग्रहात्॥ ग्रहाद्ग्रामशब्दः कथं वृंदवाचीत्यत्रो॥ अथग्रामो॥ वृंद। शब्दादिपूर्वके। शब्दादिपूर्वकश्चवृंदो
संघमर्थं चेत्यनेकार्थः। आदिशब्दान्न विषयास्त्रभूतेंद्रियगुणादिग्रहः। इति तट्टीकायामदिशब्देग्रहादन्यस्मादपिग्रामशब्दो वृंद
वाची॥ एतएव॥ तथा महाराजस्य जन्मनदुस्थितो पर्वश्च। हि दिवसे। यस्मिन्दिने महाराजस्य जन्म भवेत्। तथा विधे वासरे सर्वोत्कृष्ट
इत्यर्थः। तथा शुभसंभारस्य कल्याणसमूहस्य कारणा याजनयित्र्यां कालकलायां कालविशेषे त्रुटिलवादिरूपे संभारः संभृतो ग
ण इत्यनेकार्थः॥ तथा शुभसंभारस्य कल्याणसमूहस्य तथा जातप्राये अल्पावशेषप्रभाते नरपालप्रियाराज्ञी प्रभाप्रतानेन दीप्तिस
मूहेन जनितः परिवेषः परिधिर्यन सतं। तथा आत्रापतेजस्विनां समस्तदीप्तिमतां तेजः पुंजमपहरतीत्येवंशीलं अधिकतेजस्वित्वात्ता
नुविश्रयं कुर्वतमित्यर्थः॥ तथा आईपल्लवहितो पादपल्लवा तयोरुल्लसिता उत्सर्पिता पंकजवच्छाया शोभा यस्य स तथाविधं प्राणात
गात्रं दर्पितं वंशपुत्रं अजीजनत। प्रासूत। काष्ठमिव द्यौर्व्योम रविमंडलमिव। यथा द्यौः प्रागरविमंडलं जनयति। तमपि दीपि
तति रूनवत्नं। तथा समस्तदीपप्रभातेन तस्वितेजोमुषं॥ तथा आलोहिताः पादाः किरणाएव पल्लवास्तैरुल्लसिता पंकज
च्छाया यस्मात् स तथाविधं भवति। मंडलं पुंस्यपि पुनः केके घविधः तालोलोलविलासस्त। उच्चमंतीवर्षणार्थ स्तनयत्ना मेघमालेव
यथा उच्चमन्मेघमाला विद्युल्लोलं जनयति॥ तथा वितानं विस्तारि विस्तारं वैश्वानरं। अरणिरग्निमथकाष्ठमिव। यथा अरणिर्वितानवै
श्वानरं जनयति॥ तन्नेतानोविस्तारः घर्मविशिष्टस्तानो वितानः किंभूतं रविमंडलं शोणितांगोन उदयाचलपर्वतो येन तं विद्युल्लोलपक्षे
शोणिता गोत्रा गोसमूहा येन। तं वितानं वैश्वानरपक्षे शोणितगोत्रं शोषितपृथ्वीरं। गोत्रं क्षेत्रेन्वये छत्रे संभाव्यबोधवर्त्मने। वनेना
न्निवगोत्रा द्विगोत्रा भुविगवांगणे इत्यनेकार्थः॥ यस्मिन्दिने सजातः॥ तन्नृदिवसे॥ सांशुकेति॥ तस्य राज्ञो वीरसेनस्य पुरस्य च सको
पिका वितत्वक्ष्मीः शोभा वभूव यया शोभया स्वर्गो जीतितः वास्वर्गो देवः स्वर्गलक्षणो लोकश्च सोपि निर्जितो जितः॥ राज्ञः श्रि राम
यास्वर्गो देवो जितः। पुरस्य च श्रिया स्वर्गरूपो लोको जित इति॥ किंभूतस्य राज्ञः अंशुना रविणा सहसांशुकः उन्नत उदय प्रा ९२

2-93/1933

प्तोवंशो अन्वयो यस्य स तस्य स्वदेवेशस्य च। तुल्यमुदनमिदं। अंगतस्याप्युदितत्वात् किंभूतस्य पुरस्य। सांशुकाः सपताकाः उ
न्नता॥ उन्नताः वंशा वेणवो यस्मिंस्तत्तस्य॥ अपि चेति पुनः॥ संहृष्टेति वृत्तं॥ अस्मिन्काले जन्मसमये पौरा पुरवासिनो
लोकाः प्रीतिं प्राप्ताः वनेषु च तपस्विनस्तापसाः प्रीतिं प्रापुः किंभूताः पौराः वृद्धा पितामहादयो बालाः पुत्रादयः ताभ्यां सहयुक्ताः स
वृद्धबालाः॥ तथा मुक्ताहारा मौक्तिकलता विभूषणमलंकारो येषां ते मुक्ताहारविभूषणाः किंभूताः मुनयः सहवृद्धबालैः
प्रलंबकाशाविर्भूतेन इति सवृद्धबालाः॥ कृतादिसंस्कारात्॥ तथा मुक्तत्यक्तः आहारो यैस्ते मुक्ताहारा तथा व्यपेता निभू
षणा निर्भूषणा येभ्यस्ते पश्चाद्धर्मधारयः सर्वत्र स्व॥ अपि च॥ अलमि॥ रत्नं॥ तत्रतत्र प्रभाते वप्रदीपानां प्रभा निर्गता॥ ज्ञिग्य
प्रथा प्रभाते प्रदीपानां प्रभा क्षीयते। तथा तेनापि किंभूतेन अलंकृतं विभूषितं निशांतं गृहं येन सः तेन तथा तरुणायोरुणा रविस्त
स्तरुणारुणाम आन्तार्कः तद्वद्वचिर्यस्य सः अत एव महात्मनां हि भ्राम्यन्तेजसा दीपप्रभाप्यभिभूयते। प्रभातेन तु अलमत्यर्थं त
रुणयानतया अरुणस्य रविसारथेः रोचिषा कांत्या कृता निशाया रात्रेरंतो येन यद्दिवा अरुणरोचिषा लोहितकांतिना तरुणरक्षेण
उपन्क्षितेन प्रभातेन तस्मिन् यहि दिनकरकरस्पर्शात् तरवो रक्ताभवंतीत्यर्थः। तज्जन्मावसरे राजवंशानन्तपाविन्यथ न चिरात् पल्लवितं
किसलयितं। वंशादि पल्लवानां संभवात् तथा राज्यश्रिया राज्यलक्ष्म्या उच्छ्वसितं उच्छ्वासः श्वास॥ तथा प्रणयिभिः स्नेहलैः प्रीतं तुतुपत था
पौरैः पुरवासिभिः प्रनर्तं हर्षान्नर्तितं। तथा बांधवैः स्वजनैः प्रमुदितं हर्षं प्राप्तः तथा दुर्हृन्निर्जिघांसतीति द्वेषिण स्तैरेव जनाद्वि
हितना तो विद्राणं संकुचितं विशेषेण पलायितं वाद्रालस्य प्रपलायनं च तथा वियति व्योम्नि अदृष्टानि अर्वाक्षितानि यानि मंग
लवादित्राणि तेषां ध्वनिभिः शब्दैः स्तनितं उल्लसितं तदा दृष्टान्येव वादित्राणि व्योम्नि वादिषु तथा अति बहुलो अति प्रचुरः परिम
लः आमोदो यस्यां दृष्टिशा पतंता भसंवधमाप्नुवंता या पुष्पवृष्टिस्तया चित्रायितं। भक्ति निशाप विन्यासायितं तथा दिग्वधूनां यानि
वदनारविंदानि तैः विकसितं विकासितं प्राप्तः दिशः प्रसन्ना इत्यर्थः अरविंदानां हि विकसन धर्मत्वात्॥ ॥ तथा सुरवय
नीतितस्व रवः सुरव कोमि स्पर्शश्च तथाविधः स्पर्शो यस्याः सौकुमार्यस्पर्शः अनिलः कृभिः सुगंधिश्वासो सुखस्पर्श तथाविधोयः समी

चं० २०
०३

रणो वायुस्तनविलसितं विलासः प्राप्तः तेन यास्तु प्रवृत्तमित्यर्थः ॥ तथा बंदीकृता हठाद्गृहीता या अरिरमण्यः शत्रुस्त्रियस्ताभिः
स्वछंदाभिर्विवाचरितं स्वछंदायितं कुमारजन्मोत्सवे हि गुप्तिमोक्षणात् बंदीनां स्वछंदं ॥ तथा अर्थिलोकैः याचकजनैः आखूा
यितं आढ्यैरिवाचरितं अद्ध्यायितं धनवद्भिः जातं आढ्यत्वे त्यागातिशयो हेतुः ॥ किं बहुना किं बहूक्तेन ॥ अस्त्वेति ॥ रत्नं ॥ तस्य
जन्मोत्सवे जगदीदृशमभवत् जातं किंभूतं अवस्या धूल्यभावेनापि नष्टा धूलिर्यत्र तत् । अत्रशरदागमकालाभावेनापि निर्मलं
विपदमंबरं नभो ॥ यत्र तत् ॥ तथा पानं पीतं भावक्तः न पीतं । अपीतं मद्यपानाभावेनमत्तः क्षीबो लोको यस्मिन् तत् अपीतमत्तलोकं अन्यथा
हि प्रवृष्टा पूलिनकायतिन शरदा घोरमत्तता पानान्मदः अत्र तु तदंतरेणापि ईदृशं जगत् अजायत तस्य तदुत्पत्तिप्रभाव ॥ १ ॥ विभवेन धनेन भूयिष्ठः
प्राचुर्येण विभवभूयिष्ठः तथा विधेदेयबहुलधनेऽत्यर्थः षष्ठीजागरणस्य महोत्सवविशेषस्य व्यतिकरः प्रस्तावस्तस्मिन् भूते पवृत्ते सति
तथा भनकादिवसेषु अतिक्रांतेषु निवृत्तेषु सत्सु नाम्नकरणं अभिधानदानं तस्योचिते योग्ये प्रधाने अह्नि दिवसे । एकोऽर्भकः साधुभ्यो
ब्राह्मणादिभ्यो दत्तानि धर्मार्थं धनानि धर्मधनानि लास्यति नयही ष्यति इति हेतो ब्राह्मणाः प्रविश्य राजमंदिरांतः प्रवेशं विधाय त
स्य अर्भकस्य नल इति नाम प्रतिष्ठापयामासुः निमित्तान् सामुद्रिकलक्षणात् जन्मलग्नाद्वा साधूनां धर्मधनाग्रहणे अंतर्मुखमभिप्रा
यमाश्रित्य नल इति अभिधानं प्रतिष्ठितवंत इत्यर्थः ॥ क्रमेण च दिनपक्षादिपरिवर्त्तनपरिपाट्या सनलः कल्पनादयांकुर इव वर्द्धितुमा
रभत प्रावर्त्तत किंभूतानल विस्तरंतोर जटाला स्वाभावजटाबंधा बाला कुचायस्य सरत्न चूडाकरणे हि केशा विजटीभवंति किंभूतः कल्प
पादपांकुरः विस्तरंत्यो जटामूलानि यस्मिन्नेवंविध आलवालस्तरुमूलकृतोदकाधारगर्तो यस्य स प्रसरन्मूलालवालः ॥ पु
नः किंभूत सकलानि समस्तानि यानि चक्रवर्त्तिचिन्हानि रेखारूपाणि चक्रचापकुलिशादीनि तैः अलंकृता विभूषिता अवयवा ह
स्तपादादयो यस्य सः अलंकृतावयवः राजचिन्हैः कैरिव उत्प्रेक्ष्यते कुमारसेवका युवराजानुचरास्तो नो रिव नदुपमैरित्यर्थः ॥ ॥
॥ मन्ये अमूनि राजचिन्हानि न भवंति ॥ किंतु अमी युवराजानुचरा इति ॥ ॥ किंभूतैः राजचिन्हैः चतुरुदधिवेला राम
वनानां चतुःसमुद्रतटकाननानां विकाशाय प्रकाशाय उचितो योग्यः कीर्त्तिरेव कुंदपुष्पविशेषः तस्य कंदला इव प्ररोहा इव यानि तानि ०३

295/1933

तथा तैः पुनः किंभूतैः विश्वसाः समस्ताया विश्वंभराया भुवः योऽभिलंभः प्राप्तिस्तस्मै लंपाकानि लंपटानि लालसानि यानि तानि त
थातैः ॥ विश्वविश्वंभराभोगदायिभिरित्यर्थः कुमारसेवका पि एवंविधा ये प्रभवंतीति ॥ तथा चूडाकरणं सांवत्सरिकस्य कार्य चूडाख्यं कर्म न दा
दो यस्य एवंविधोयः संस्कारक्रमो व्रतबंधव्रतादेशावतविसर्गादिकर्मपरिपाटी चूडाकरणादिसंस्कारक्रमः विरचितः कृतचूडाकरणा
दिसंस्कारक्रमो व्रतबंधव्रतादेशा यस्य स ईदृग्विध एव सनलः विद्याग्रहणस्य शास्त्राध्ययनस्य समये अवसरे प्राप्ते निमित्तमात्री
कृतउपाध्यायपाठकयेन स उपाध्यायस्यायासमनुत्पादयन् सन् स्वयमेव समस्ता अनवद्या निर्दोषा या विद्या आन्वीक्षीक्यादयस्ता ए
व दुर्लभपरभागत्वादंभोनिधिः समुद्रस्तस्य परं अन्त्यं पारं परतीरं अवाप समस्ता अपि विद्या अधीतवानित्यर्थः ॥ तथा हीति उक्तमेव दर्शय
ति बौद्धे बुद्धशास्त्रे प्रबुद्धा जागरूका स्फुरंती बुद्धिर्यस्य स प्रबुद्धबुद्धिः बौद्धशास्त्रावगतेत्यर्थः ॥ तथा वैशेषिके काणादशास्त्रे सविशेषा तत्व
पर्यालोचनसहिता शेमुषी मतिर्यस्य स तथा सांख्ये कापिलशास्त्रे विख्यातः प्रसिद्धः सांख्यशास्त्रवेत्त्यर्थः तथा लोकायिते चा
र्वाकशास्त्रे रंजितः आवर्जितः प्रमोदितो लोको येन स रंजितलोकः बार्हस्पत्यशास्त्रे प्रवीण इत्यर्थः ॥ तथा प्रभाकरे प्रभाकरशास्त्रे प्राप्त
प्राप्तप्रभा स्फूर्तिर्येन स प्राप्तप्रभः ॥ तथा चित्रच्छन्दलक्षणं छंदस्तस्मिन् प्रतिछंदकः प्रतिबिंबः छंदसा स्वतिभायां प्रतिभातमित्यर्थः ॥ तथा
कल्पः पितृदेवताद्याराधनविधिशास्त्रं तस्य ज्ञाने अनल्पो बहुर्विकल्पो वितर्को यस्यासौ अनल्पविकल्पः तथा अकारादिवर्णजन्मस्था
नानां कंठताल्वादीनां बोधिका शिक्षा तस्यां विषये शिक्षा शिक्षणं तत्र क्षमः समर्थः । सर्वाक्षरोत्पत्तिस्थानविज्ञेत्यर्थः ॥ तथा शब्दशा
स्त्रे व्याकरणे कृत अपशब्दो विपरीतशब्दो येन स नापशब्दभाषीत्यर्थः ॥ ॥ अपशब्देत्यत्र अपशब्दो विपरीतार्थः ॥ तथा
यदुक्तं प्रमादं । अपो वियोगे न कृता विपरीते निदर्शने ॥ आनंदे वर्जने चौर्ये । वारणसम्यगीरिते ॥ १ ॥ अपयाति ॥ अपकृतवान् । अप
शब्दः अपदिशति । अपहसति । अपत्रिगर्त्ता वृष्टो देवः ॥ अपहरति । अपसरतीति । यथा अन्वर्थस्य प्रकाशकं निरुक्तं । तत्र अभि
युक्त उपयोगी तथा अतींद्रियशुभाशुभकर्मणां प्रकाशकं ॥ ज्योतिषं ॥ अर्वाआदित्यादत्र तस्मिन् सज्जः सावधानः परिछेत्त्यर्थः ॥
तथानदांतशास्त्रविशेषतत्ववेत्तात्यवशीलस्तत्ववेदीरहस्यपरिज्ञाता तथा सिद्धांते पुराणशास्त्रेषु प्रसिद्धः ख्यातः तथा तंत्रीवाद्येषु वीणावादित्रेषु स

नंत्र: परमपेरस:। सर्वमवर्धावादयती त्यर्थ:॥ तथापटहे पुपटयादेनेषु पटु कुशल:॥ तथामल्लरीपुमर्द्दरीपुप्रतिमल्ल: अनन्यसदृश: अ
तूर्य्यां सम्यक्वादयतेत्यर्थ:॥ तथापणवपुवाद्यविशेषपुनिपुणोनिष्णात:। पणवेष्विति। पणिवपव्रदास्त्रयो: वीरविदिपेल्लूक्णिप
णिपनिर्वल्प्रवद्दनिपणरवप्रत्यय: आणादिक॥ तथावेणुपुशुषिवंशेषुप्रवीण:॥ तथा चित्रविद्यायां आलेख्यशास्त्रे चित्रकृत
आश्चर्यकर्त्ता सम्यक्चित्रइतत्यर्थ:॥ तथाकामतंत्रे कामशास्त्रे उद्दामिउत्कटात्म प्रवीणइत्यर्थ:॥ तथाशालिहोत्रे अश्वलक्ष
णशास्त्रे कुशलश्चतुर: तथाकाष्टकर्मणि काष्टतक्षणे अष्टउत्तम:॥ तथालेप्येलेपनकर्मणि। सावलेप:। सगर्व: सम्यकुलोप
त्यर्थ:। तथाकोदंडधनुर्विद्यायां पंडित:। तथाआरिपुद्यूतापकरणेपु शौंडो विख्यात:॥ शौंडौविख्यात मत्तयोरित्यनेकार्थ:॥ त
थागणितसंख्याशास्त्रे गुणवान् कुशल:। तथाबाहुयुद्धेपुबहुल: प्रचुर: भृशिबाहुयुद्धकर्त्तेत्यर्थ:। तथाचतुरंगद्यूतक्रीडायां चतुरं
गाभिधद्यूतविशेषे चतुरोनिपुण:। तथादेश्यानां याभाषा वाग्विशेषास्तासु उपदेष्टा कोविदो वक्ता। तथालोकज्ञाने विश्वविशेषपरि
छेद आलोकिकालोकोत्तर: प्रधानइत्यर्थ:॥ किंबहुना किंबहूक्तेन। रसेतिवृत्तं। रस: पारद: रसायनं जरामरणापहन्त्र्योप
धयोग:। ग्रंथकाव्यशास्त्रादिरचना। ग्रास्त्रं सद्दर्शि। शास्त्रं व्याकरणतर्कादि कला गीतनृत्यादि॥ का॥ एते पुनिपुणा अपि संतो
लोका: नलगतिप्रमाणमियत्तां अथाइमादीनामेव नलेभिरेनप्रापु:। एतावद्रसादिपरिज्ञानमस्यास्तीत्येवं नाज्ञासिषु:। अतिश
येनरसादिपरिज्ञोनेत्यर्थ:। क्रमेण चंद्रवत्पक्षमासादिपरिपाट्या शैशवं बाल्यत्वमतिक्रामतो मुंचतो अस्य नलस्य अंगावयवै:
शरीरावयवै: नेत्रादिभि: अनुसृतिरनुगामित्वं॥ वृत्तं॥ यथा अनेन अंक्रिपृता तथातदंगावयवैरपि सेवकैरनुचरैरिवयथा
नुचरै: रोहानुसरति। क्रियते यदि रागा गच्छन्नर्तते पिगच्छति। यदि तिष्ठत्तदा तेपि तिष्ठतीत्येवमनुगमनं कुर्वंतीति। तथांगावयवा अपि
तथादीतिनमेवानुवर्त्तनप्रकारमाह॥ श्रवणेशास्त्राकर्णने आसक्तोलग्नोयः सतस्य नलस्य लोचनद्वयमपि श्रवणसंगतिं क
र्णसंबंधमकरोत्। आकर्णंतलोचन इयागमनस्य प्रशस्यलक्षणत्वात्॥ अनुरूपमिति। सर्वत्रतुल्यार्थे व्याख्येया। तथाउन्नतउ
दार: स्वभावोयस्य सतस्य। नासावंशोपि नासिकादंडोपि औन्नत्यंजगाम। यद्यस्मान्तस्याउन्नतस्वभाव: तर्हिमयाप्युन्नतेनैवभाव राम ९४

247/1933

मितिवितर्क्यनक्रमप्युन्नतत्वंजातं॥ तथावक्रांक्रो भंगा श्लेपोक्तौ कुशलश्चतुरोय: स: तस्य नलस्य केशापाशोपि प्रशस्तकेशसमू
होपि वक्रतां कुटिलतां भेजभजिभ्राय। यद्यसौवक्रोक्तिपुकुशलस्तर्हि अस्माभि: अपिवक्रैर्भाव्यमिति केशापि वक्रा बभूवु:। तथाशं
खवत्कंबुवन्निर्मला विशदगुणायस्य सतस्य नलस्य कंठोपि त्रीन्स्वाकारान् त्रीन्स्वरेखास्त्रयमधारयत् बभार। यद्यासौत्रं खवन्निर्मलगु
णस्तर्हि मयापि त्रीं रेखा कृत्य वाभाव्यमिति कंठोपि त्रीन्स्वाकारमभजत॥ तथापृथुला विशाला मतिर्बुद्धिर्यस्य सतस्य पृथुलमतेनलस्य अ
सकूटद्वयमपि स्कंधशिखरद्वयमपि पृथुलं विशालमभूत्। यद्यस्य मतिर्विशालातर्हि मयापि विशालेनैव भाव्यमिति स्कंधकूटद्वयमपि विशालम
भूत्॥ कूटशब्द: शिखरार्थ: तथाप्रमाणतर्कशास्त्रं वेत्यवश्यमिति प्रमाणवेदी तस्य प्रमाणवेदिनो नलस्य वक्ष: स्थलमपि सत्प्रमाणं मानं य
स्य तत् सत्प्रमाणं। आज्ञायत यद्यसौ प्रमाणवेत्ता तर्हि अहमपि सत्प्रमाणं भविष्यामीत्याकलय्य। हृदयेनापि सत्प्रमाणता श्रियता तथाम
ध्यस्थस्य अस्तपाक्षपातस्य। तस्य नलस्य रोमराजिरपि मध्यस्थमाप। तथाशोभनंवृत्तं शीलं यस्य सतस्य नलस्य बाहुयुगलमपि भुजस
किथंद्वयमपि सद्वृत्तं वर्त्तुलमभवत्। तथागंभीरा अम्लाया प्रकृति: स्वभावो यस्य स। गंभीरप्रकृतिरलक्ष्यकोपप्रसादस्तस्य। नलस्य नाभिरपि
गंभीरा निम्ना व्यराजत शुशुभे तथापल्लववत् किसलयवत् सुकुमारं कोमलं सकरुणं दयंचेतो यस्य सतस्य नलस्य करचरणैरपिपल्लववत्
सौकुमार्यमंगीकृतं मार्दवं स्वीचक्रे॥ अथकिंबहुना॥ अथकिंबहूक्तेन। सोर्ध्वापेति॥ वृत्तं॥ एषनल: कस्य नरस्य नयनाभिरामे नेत्रस
खकृन्नस्यान् किंभूता: उष्णीषाकारं मुकुटाकारं॥ शारीरकं लक्षणमुष्णीषं। उष्णीषेण सहयुक्तो मूर्द्धा शिरो यस्य स: सोष्णीषमू
र्द्धा। तथाध्वजचक्ररेखारूपपाणीयस्य स ध्वजचक्रपाणि:॥ तथावर्णाभ्रमध्ये शुभरोमावर्त्त: स्वार्थे केऊर्णा केशोपलक्षिता वि
स्तीर्णा विशालो ललाटपट्टो लिकं यस्य स तथा सूक्ष्मातिशयेन स्निग्धा अरूक्षा मूर्त्ति: शरीरं यस्य स: तथा ककुद्मत्वृषस्कंदव
त्। उन्नतो मांसलो अंसौ स्कंधौ यस्य स: अपि च पुन:॥ ॥ अस्यति॥ तस्य निषधपतेर्नलस्य किमुक्तिं न श्ला
घनीयं वर्णनीयं॥ अपितु सर्वमपि। तद्यथा यस्य अस्य अंगुष्ठलक्ष्मी: इंदोर्धं इस्यासंनिभा सदृशी॥ आल्हादकत्वात्तथायस्य रू
मध्ये उदरेतिष्ठतीति मध्यस्था शुशुभे रराज यद्यसौ मध्यस्थस्तर्हि मयापि मध्यस्थया भाव्यमिति रोमराजिरपि ४०

चं०टी०
०५

दमंदिरंसभागःसमदोहते। योवृषस्कंधसदृक्सन्यस्कंधयवनवंधूरोसमयःककुत्शब्देनस्कंधःस्कंधग्रहणंहयहेषितादिवदु
न्नतेपोषकत्वान्नतुदं। तथायस्यकुंतलानांकेशानांरुक्कांतिःस्निग्धावक्रत्वकायमाना। तथायस्यदृशौदृष्टीइंदीवरस्यपद्मस्यअनुह
रतिअनुकरोति। तत्समंविशालंवर्ततइत्यर्थः॥ तथायस्यवक्षोपिलक्ष्म्याःशोभायाःस्थानमाश्रयः तथायस्यभुजयुगंजानुकं
स्पृशति॥ दीर्घत्वात्॥ तथायस्यजंघेवज्रवत्तुंलेवर्तुलेरम्येतथायस्यअवलग्नोमध्यप्रदेशःक्षामस्तनुः॥ अस्तिचेति॥
तस्यनरपतेःमनोरंजकस्यसालंकायनस्यमंत्रिणःसनुःश्रुतशीलानाममंत्रीसचिवोमित्रंचसखाअस्तिविद्यते। किंभूतःसमा
नतुल्याःशीलंच। सद्वृत्तं॥ वयश्चबाल्यावस्था। विद्याश्चशास्त्राणिअलंकाराश्चविभूषणानि। कांतिश्चदेहदीप्तिः। कलाश्च
गीतनृत्यादिकानांतासांकलापःदेहस्यस्यसः। तत्सन्मानशीलादियुतइत्यर्थः॥ तथाशरीरमात्रेणशरीरेणद्वितीयोपिअद्वितीः
यंअभिन्नंहृदयंचित्तंएकंजीवितंप्राणाः॥ अपरदीनपरोरस्मादितिअमरः। उत्कृष्टःयद्वाअपरःअनन्यःउच्छ्वासःपरस्परंस्वहलत्वा
दित्यर्थः एकदातुएकस्मिन्कस्मिंश्चित्प्रस्तावेएवंजायमानेसतिश्रुतशीलेनसमंअन्येपिक्रीडासहायैःकेलिसखैरनुगम्यमानः
अनुसियमाणोनलःसेवाकृत्वंचित्पर्युपासितसौख्यं॥ अनुभवितुंअनुशीलयितुंआगतवान्क्कसतिएवंविधेस्तरुणतरेअत्यग्र
रणिमंडलेरविबिंबेसतिकिंभूतेअस्तयंतेवियतिआकाशेतरनीवउन्मज्जतीवपुनःकिंभूतेतरणिमंडले। पूर्वदिग्वधाःकुंकुमपंके
नघुसृणकर्दमेनपल्लवितंकिसलयितंरक्तंजातमित्यर्थः। यद्वदनंमुखंतदिवाचरन्पूर्वदिग्वधूःकुंकुमपंकपल्लवितवदनायमानेय
स्मिन्। मन्येभार्गावधूःकुंकुमद्रवलिप्तंवदनमिति। यथानिरुद्धंअपाकृतंअंधतमसंअंधकारंयेनतत्। तथाविधोअवसंबद्ध
भ्यःतमसइतिअंधशब्दात्तमसोंचतथासौगंधिकानांकल्हाराणांबंधूरिवभ्रातेवविकासकत्वाद्यततथाविधेतथाबंधूककुसुमवत्
बंधूजीवकपुष्पवत्अरुणेलोहितेपुनःक्कसतिरोचिषांचयेदिनकरनिकरेगगनांगणंनभस्तलंमंडयतिभूषयतिसतिकिंभू राम
तेरोचिषांचये। कुसुंभकुसुमानांयानिकेसराणिकिंजल्कानितेषांयःप्रकरःपटलंसइवआरक्तःरक्ताभतात्कुसुंभकुसुमकेस म ९५

299/1933

रप्रकरायमाणेतस्मिन्। तथाअंभोजमुकुलानांपद्मकुड्मलानांनिद्रांसंकोचमुद्राणिहरतीति। अंभोजमुकुलनिद्रामुद्राहरि
णिअंभोजविकासकारिणीत्यर्थः॥ पुनःक्कसतिपक्षिकुलेपतत्रिपटलेउपवनंकाननंचरितुंविहर्तुंचलितेसतिकिंभूतपक्षिकुलेनतरा
तरुवृक्षश्रेणःकर्णोत्पलमिवअवतंसपद्ममिवयच्चरत्स्मिन्तत्रांतेनिविष्टत्वात्तेषां। तथाविद्राविरामेणतंद्राभ्यमेनविधुतांकंपितो
पक्षौपक्षतीयेनतत्तस्मिन्पुनःक्कसतिराज्ञोवीरसेनस्यसालंकायनेमंत्रिणिप्रविष्टेसतिप्रकरणात्राजसभांतःकिंभूतस्यराज्ञःकृतं
प्रभातिकंप्रभावतमेयप्रभवंकर्मसंध्यावंदनादियेनसतस्यप्राभातिकेतिअभ्यात्मादित्वाट्ठञ्। तथासभायांयोमणिमंडपोमणिविर्मि
तआश्रयस्तत्रमध्यवर्तिनुशीलंयस्यासौसभामणिमंडपमध्यवर्ती। तस्यसभायांनिषण्णस्येत्यर्थः। अतएवपुनःकिंभूतस्यदत्त
संज्ञयाअवसरोयेनसःतस्यपृष्ठतभवद्भिःममसंप्रतिसेवाविधीयेति। पुनःक्कसतिराजन्यचक्रेनृपसमूहेयथास्वआसनंप्रदत्त
मस्तिमदत्तमितिक्रमेणआसनंस्वस्वपीठंउपविष्टेनिषण्णेसतिजनश्वशुरादिदितिअपत्येयतराजन्यःक्षत्रियःकिंभूतेराजन्यचक्रे
प्रणामेनतृपायनमस्कारेणपर्यस्तानिपतितानिकर्णोत्पलानितैर्धवलितंपांडुरीकृतंसभांगणंयेनतत्तस्मिन्। यदानीतंनृपतिंप्रणे
मुःतदातेभ्यःकर्णेभ्यःश्वेतकर्णोत्पलाम्भितुःततःशुभ्रंराजांगणंबभूवपुनःकिंभूतेसस्तुतःप्रारब्धोयःसेवालापश्चाटुवाक्यंतेनरं
जितआमर्शितःराजावीरसेनोयेनतत्तथातस्मिन्। पुनःक्कसतिशास्त्रीयःचागमसंबंधीयोविनोदःक्रीडारस्तानंसंभाषितस्मिंत
स्मिन्प्रक्रांतसतिआरब्धेसतिआगत्यचक्षितिलिलेमिलत्संयुज्यमानमौलिमंडलंमस्तकंयस्यसतथाविधःसन्पितुःपादारविंद
द्वयंप्रणम्यप्रकर्षेणनत्वाअदूरदेशनिकटेवितीर्णेआसनंपीठंभेजाश्रित्यआश्रय। तस्मिन्नलेउपविष्टेसतिअवनिवादनात्आसने
प्रमाणात्उत्सन्नोजातामन्युःकोपोयस्यसईदृग्विधःसन्सालंकायनःपत्रकोमंत्रीभ्रूभंगेनभ्रुकुटीकरणेनभीषणोरौद्रइत्यादृशा
अस्यनलस्यअभिमुखंसंमुखंअवलोक्यशिक्षाबुध्याप्रणयेनस्नेहेनपरुषाक्षरंरूक्षवर्णंयथाभवतितथाअभाषतअवा
दीत्। किंभूतःसालंकायनःइषत्कोपेनमनागमन्युनाकंपितश्चलितायःकरस्तेनपरामृष्टःकूर्चस्यश्मश्रुरोम्णांभग्निमग्रंथिःप्रां
तभागायेनसः। पुनःकिंभूतःमंत्रिमंडलस्यसचिववृंदस्यअग्रणीर्मुख्यःकिंभूतयादृशाशोणकोणांतरेरक्तेप्रांतरूपावकाशेन

त्वा चपला तरंगी विलसंती तारा कनीनिका यस्याः सा तया ॥ अथ यदवादीत् तदाह ॥ कुमारेति ॥ हे कुमार त्वं राजा अहं मोपि राजमुख्यो
पि सन् न रूपा रूपवान् हमित्यमुनाम कारण हं मोवान् मास्म भूः मोहं मागाः रूपमदाहिनी च विदं । यथ राजहंसः सकथं अ
हं स्वरूपइति विधेयः यथा तको अपि शब्दः । ननु इति रूपाहंकारान्तु पामृतः स्यात् तदाकादृशइत्याशंक्याह ॥ अनुभवति स
च रूपाहंकारान्मूढः कोशशून्यतां अनुभवति । चकारो योगपद्ये यदेव कुतोपि मुह्यति तदेव । कोशेन भांडागारेण शून्यतां व्यति
रकं प्राप्नोति कोशरहितो भवतीत्यर्थः ॥ कइव शस्त्रसंघातइव प्रहरणसमूहइव यथा चर्मासिनया उढाध्यतः शस्त्रनिचयः को
शशून्यतां प्रत्याकाररहित्यमायाति । अथ कोशस्यापि किं तदाह ॥ अविभवोनिर्द्धनः पुमान् बलस्य सैन्यस्य शक्तेर्वा कसुप
योगं माफल्यं गच्छति याति । न कमपीत्यर्थः ॥ निर्द्धनत्वात् सर्वमपि सैन्यं त्यजति अतनः प्रयाति तस्ता जवादिकं तस्फलं कसंस्येति न
एतेन निःकोशस्याबलत्वमिति स्थापितं । कइव मेषइव अजइव स च किंभूतः अवमेढाकृतिस्तेनेति अविभवः । न थकं बलस्
स्य अच्छादनविशेषस्य उपयोगं विनिमित्तं गच्छतियाति । तद्रोमभिः कंबलोसत्त्वः ॥ तस्मात् बलस्य का कथा यत प्रद्युम्नजातो
पि प्रद्युम्नजः पुष्पबाणेः शब्दैः यद्युद्धं कोलाहलः तद्व्यतिकरकारिण्या तत्संपर्कविभायिन्या सहद्रोषैरिति द्रोषान्वितया यौव
नावस्थया तरुण्यावस्थया निरुद्ध आत्मवशीकृतः को नाम कःशंठुः स्वं नानुभवति अपि तु सर्वाण्यनुभवत्येवेत्यर्थः ॥ नामेत्यभ्युपग
मे प्रद्युम्नं द्रव्यमपि षणधातुः ॥ शब्दो मोपजेनः कइव अनुरुद्धइव सोपि प्रद्युम्नः कामः तस्माज्जातो अनिरुद्धाभिधानो बाणाख्य
नदैत्येन समं युद्धव्यतिकरविधायिन्या यौवने इवतिष्ठतइति कृत्वा नारुण्ये स्थितया उपया उपाख्यया पत्न्या सह निरुद्ध आत्मवशी
कृतोद्धुः स्वमनुभूतवानित्यागमः श्रुष्यतिकर्मणे गंगस्यवाः ह्रीशानुभवहेतुः तत्त्वानेति । नद्धुपसंहारे ॥ तातेति प्रणयपूर्वामंत्रणे । त
स्मादलकस शब्दाभिशयन विषमप्रसाधमिनया अथवर्तिनि पापकारयितरि अतिस्वं चलस्तथा विशेषणद्योतं तद्वतिविह्वतो रोचमानाः वि
लासा शृंगारादयः यस्मिन् तथा विधेनारुण्ययौवनेस्थित सन् समयेन गर्वेण विनयं मास्म विस्मरः मास्म विस्मार्षीः किमिव अस्थिरविद्यु राम
ल्लासइव सापि स एविपंजलयनेतिकृत्वा सविषपुजलंमेघवर्त्तनतदीति । तथा अस्थिरालोलः ॥ अथ विनयविस्मृतौ । दूषणमाह ॥ अवि

301/1933

नीतः अविनयी पुमान् । अग्निरिव दहति दाहमुत्पादयति । आत्मनः परस्य वा पक्षे अविरुणी युक्तेन नीतो यथाग्निस्तं नेतारं द
हतिहिंगुलिका खीकृता दहतीति लोकोक्तिः ॥ अथवा अविरग्निर्वाहनं यस्य स दाहकः पतिविपतौ स्यादयः परदाहकः कामस्त्रिपु
रीनकप्रभूतय अक्षयते । नन्वविनयादाहात्मकमपि मां जनः स्तोष्यतीति निरस्यन्नाह । अज्ञातेति । नज्ञातो नयो यस्य स
गइव स्त्यते अनेन कतिमपि न प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ प्रागस्त्य अज्ञायास्तन्वयः आत्मनं स्वामी यादृक् तादृक्वा भवतु वेत्य सहायस्तद
पि नारंभोत्यावि कुर्वन्नाह ॥ किंच पुनः वयं ब्रूमो भगवंतं भ्रातिमसहायः शोभनानुचरः । शून्यरहितस्य यस्य भवत ईदृशा अ
मीसहायास्तव यथा न मीमांसामि योगो विचारात्साहो येषां ते तथा विधाः केइव । राक्षसा इव ते किंभूता मांसे अभियोग उद्यमो ये
षां ते मांसाभियोगाः । अत्र पक्षे अमी इति पूर्वपक्षीयसहायविशेषणं । तथा न विद्यते न्यायो नीतिर्येषां ते । इत्यन्यायाः न्यायरहि
ताः केइव पारदारिका इव परदारलंपटा इव परदाराननुगच्छतीति पारदारिकः गच्छंतो परदारेभ्य इति ठक् । ते किंभूताः अन्यां अन्य
संबद्धां कांतां अयनं गच्छतीत्यन्यायाः परस्त्रीरता इत्यर्थः ॥ तथा अलब्धलाभोलब्धपरिरक्षणं रक्षितविवर्द्धनं च योगस्तस्य
क्रियाकरणं नास्ति येषां ते । अयोगक्रियाः । असंबद्धकर्माणो वा केइव लोहकारा इव ते किंभूताः अयो लोहं न पश्यन्तीति अयोगाल्लो
हगमा क्रिया कुद्दु नारिकाद्या येषां ते अयोगक्रियाः । तथा न श्रुत आगमः शास्त्रं यैस्ते । अश्रुतागमाः केइव शोकवेगाद्वशाकप्रसारा इव
ते किंभूता याः अश्रुतायाः भावप्रसवात्तिस्यानयनप्रलस्य आगमः आगमनं येषु ते तथा विधाः ॥ एवं सहायसंपदं विपक्षमित्रमंडलीम
प्यन्याह । नेत्रेति हे सिंधुशिल असाकृतया अभक्तिनिया हेन्द्रकलस । तेवं गोभिन्नमंडलेन च व्याकरणमार्गेषु शब्दशास्त्रपद्धतिषु निपुणा
कुशला शब्दत्वानवाधिहिनीसिंधुस्यागमः नीत्यवगमेव । रूत्या सत्य विमर्दितां तस्मात् असंपदः नच तन्नैपुण्यं तव भिन्नमंडिस्यामस्तीति भा
वः । केवनमंत्रिणः न सयाह्रद्धः शिक्षितन्यपकमादुपाभिशिक्षितान्यकला येनेति संबोधनं । सान्वभरतोक्तेपुरुषमार्गेषु भव्या प्रज्ञा स्यात् तदि
त्युपसंहारे हे अयुष्मन् तत्तस्मात्त्वः अहितयाहिते तरयाप्रकृत्या अविनयादिस्वभावेन । अयुक्तसहायभिन्नलक्षणया अमात्यादि
कयाच ॥ युद्ध्यः संबधोप्रभवान् लोकस्य भुजंगस्यव भयाय भयहेतुः । भुजंगात्स्य अहेर्भाव अहिता ॥ तयादन्नानलक्षणया प्रकृत्या

चं०टी० वयुक्तः दुष्टप्रकृतिनप श्रेष्ठजनोऽस्य भयायभवति ॥ ततः किमित्याह ॥ उग्रासेना अमात्यादिकायस्वस्य संप्राणिनं सानुरागं जनयेत कु
१७ र्वीत ॥ नकुपीत्यर्थः ॥ विरागहेतुरेवेतिभावः उचितपरिवारोहि जनानुरागाय परिवार एव हि लोके स्योपद्रवं रक्षणं च ॥ कुरुतकुउ
व उग्रसेनः उव उग्रसेनादत्याविशेषः ॥ सच्च साक्षरस्यानुरागं जनयति ॥ रुत्वागमोक्तोल्लिंगनं चेदमी विरुद्धबुद्धयः सहायाद्यः पृ
थ्वी वामयिमंदानुरागास्ततः किंममेति निरस्यन्नाह ॥ अमृतेति ॥ मंदारसः प्रीतिर्येषां ते मंदरसाः मंदानुरागास्तैर्मंदयामदानुरा
गयारसया पृथिव्यावा अनुगतः संगतः कोनध्वस्यते ॥ कोनरक्षते ॥ अपितु सर्वोपि कश्च अमृतमथनाय उद्यतः सावधानो योह
रेविश्वोवाहुपंजरेः सइव ॥ पुराहि देवदैत्यैश्च अमृताय अंभोधिर्ममंथ ॥ तत्र च मुख्यो बलिश्च विष्णुस्तस्य भुजपंरो मंदरना
मागिरिर्मंथानभूतस्य मान्निततटानिगतः प्राप्तः सन् घृष्टः ॥ तस्मादरिहरतां च चलत्वं परिहरस्वे ॥ ॥ कामिव मुनीमिव ॥ मा
नुष्यास्त्विमिरतामसहा ॥ कुशीति ॥ कुत्सितं शीलं लौल्यादिलक्षणं यस्य स कुशीलस्तस्य भावः कुशीलता तां ॥ गुप्रतालत्येवं शीलं तथा
विधस्त्वं दुःखकरवलोपाशामाय दुर्जनापभावायमाभ्रमः ॥ कुशीलो हि दुर्जनानां नाभिवापयोगीनसा जनां ॥ तस्मात् कुशीलतां त्यजेत्यर्थः
कुडवंतलिकाइवखा कृडव ॥ सच कुशीलस्सालतां त्यजहातितथारवलः पिण्याकः स एव उपभोगउपयोगो यस्य अयोविकार: कु
कुशीलस्याकृत्यानिपरिहार्यं कृत्यमुपदिशन्नाह ॥ आवर्जयेति ॥ गुणान् आवर्जय वशीकुरु ॥ एवं शादेवास्माकं लोकाग्रहो भविष्य
तिइतिनविमृश्य ॥ एवं तत्रापि शोभनालय जातपिनिर्गुणकस्याग्रहो भवति ॥ यस्माद्गुणानामिवाग्रह आदरो अवस्तुन कुले कुलीना
नां कस्मिंश्चिव एकवंशेपि एकत्रणभृतपि गुणा ज्यात्वरहितधनुर्वे ॥ अथास्त्रवंशे पि विस्तारादिते धनुषि कस्य आ आभिमुख्येन बाणाके
पणाय ग्रहो ग्रहणमाग्रहो भवेत ॥ अपितु न कस्यापि तथात्रापि ॥ तथा कलाविदत्तादिकानां अभ्यस्य परिशीलय ॥ असंदेवादिको
लभतिप्रत्ययः ॥ यस्मात् आवर्जिता शौर्यादिगुणोपिनिः कलः अनभ्यस्तकलासमतिकलः पुरुपानप्राप्यतेनस्तूयते एवनिः कलां
वीणाध्वनिमिव ॥ यथा निःकलः कलयितुं अशक्या वीणास्वनो नश्रूयते तथा तथाविधः पुरुषोपि ॥ तथा जाड्यं मौर्ख्यं त्यज ॥ हियं राम
स्माज्जाड्याद्यामयमानोस्तब्धः पुमान् दूष्यतां दूष्यत्वं याति ॥ आमेति ॥ हिमानीहिमसंहतिः सापि जाड्यता इतिशेत्यात दूष्यत्यथां १७

303/1933

तरं हिमारण्ययोर्महत्वे अनुक ॥ महद्धिमं हिमानी जाड्यपरित्यागे कि पितन्मंत्रिन् ॥ मुखरस्यामित्येतदपि निषिध्यन्नाह ॥ मास्मेति
मुखरतावाचालत्वमपिमास्म भूः यस्मान्मुखरस्य भावो मुखरता तां वा वाचालतां साधवो न ज्ञासंति ॥ नस्तुवंति ॥ कामिव ॥ कर्णाटवटीमि
व कर्णाटदेशवासिनीमिव ॥ यथा कर्णाटचेटीस्साधवो नवंदन्ति किंभूतां मुखरतं यस्याः सा तां ॥ यस्मात्तु वार्यासहमाधुर्येण वर्त्तत इति ॥
समाधुर्या तामनोहारिणी न च वा पंडितायां वा वामा भूयें केवथ वलवल्लीव दूपत्ति रिश्वेतच्छपश्रेणिविसादि समा अविषमाधुर्या
वाहिनीनां भुरं वहतीत्यर्थः धुरं वहतीति धुर्या धुरो यदृक्काविति यत्न तथा अतः शब्दं अर्णांना अक्षाय क्लीलिंग्यां हरति वहतीत्यर्थः ॥ वा अथवा
र्थे ॥ वर्जेति पूर्वस्मात् पूर्वोच्चादस्मान् अदेशाद्विपरीतं अन्यथाभावं वर्जयत्यज ॥ पूर्वोक्तमनुपदेशानुसारी कुवैत्यर्थः ॥ यस्माद्विपरीतो विपरी
ताचारं कावसरह निर्बुद्धीन वायसमिव ॥ यथा विविधैः पक्षिभिः परिपंथ्यास्वरावं च विहरंति ॥ न यैनमपि स किं बीता नामावर्जित गुणानामभ्य
स्तकलानामपि आपन्नश्च भवंतिपततनिरस्त्रिन वः प्रमादश्च व्यसन परस्त्रीवा त्यासक्तिर्मद्यसनं द्व्यशीलयोः क्षयहेतुत्वात् स्त्री व्यसनंदि
शनयदेमा द्रुत ः ततः स्त्रीव्यसनं च स्त्रीयमार्गं परिहारयन्नाह ॥ कमलेति कमलदलवत्पद्मपत्रवद्दीर्घे आयते अक्षिणी यस्य स कमलदीर्घा
क्षस्तस्य संबोधनेहे कमलदलदीर्घाक्षत्वमस्माभिः अस्मिन् शीक्षा क्रमे निक्षिप्तवसरे अवसरमप्यन्यदप्यभीवस्तुउच्यसे ॥ रूपवान् भवान् सर्व
स्त्रीप्रियः अतः सा कदिग्व्याहरणं वा तत्कमलस्य हले त्वया मंत्रणेनाभिहितं ॥ कमलेति ॥ त्वयाति दुर्विभासती आसनः परस्पवा गुणगणं प्र
च्छादयतीति स्त्रीयस्यां तुसतो धर्मयोगादस्यार्थस्यान्यथात्वं तत आह्वयेति कल्याणपरंपराभिः सत्कुलं पतिकुलं च स्त्रस्नवः तस्या दुर्विनीता
याः स्त्रिया अपवद्य याविश्वासं त्विं संमन्यमानः ॥ स्त्रीः स्वोप्रात् स्वभावात् हृता अलीकानुरागं दर्शयति ॥ परंपरिणाम विरुद्धत्वेति भावः ॥ त
थाविश्वसिमन् सर्वं च निक्षेपस्य योग्ये आयोग्ये वा आसत्त्वबलं विश्वासस्त्वं स्त्रियो लक्ष्म्या मागाः मा कुर्याः ॥ यथा धीहि पितरौ यं पुत्रेभ्यः
पुत्रा अपि न भ्यो द्रुह्यंति ॥ तस्मादेव अद्रोहत्वउपधा शुद्धमतेरेवास्यो निक्षेपणीयेति भावः ॥ आसेरिन् कुदंतस्ययोगेकर्मणि षष्ठि ॥
किंमिमिरिस्त्रियानविश्रंभणीयं स्त्री व्यसनं चाप्य निभयेत्याह ॥ अधिकेत्यो सोमलः पापं तस्य वसतिरास्पदं तथा अनार्यैः असाधुभिः संग
ताः तेषामेव कास्त्रीकं पुरुषं न प्रतारयतिन वंचयते ॥ अपितु सर्वमपि विप्रलंभयतीत्यर्थः ॥ ॥ श्रीमत् अधिकमलं पद्मेव सति यस्याः

चं॰रु॰
९८

सा अधिकमलवसतिः कमलं हितरणशीलं मा चेतनाविनाभावसंबद्धातः पद्मासना श्रीः कं पुरुषं न तत्कर्षेण नारयतीति ॥ किंविशि
ष्टा ननारी अनारी अमानुषी ॥ तथा अः विष्णुः तेन संगता संबद्धा संमिलितेत्यर्थः ॥ संप्रति स्त्रीपक्षमेव व्याख्यास्यामः श्रियं तु पश्चा
त् व्याख्यालिति ॥ या स्त्री अकाले अकस्मात् कूटं कपटं न तु द्वितीयं यस्याः सा अकालकूटद्वितीया अकाल कूटसहाया । तथा नीरोष्यते
स्म इति नीरोषिता प्रसादिता प्यार्द्रहृदया स्निग्धहृदया न भवति । तथा विवाहेनोपयामेन सा नलमग्निसाक्षिकं स्वीकृतापि अंगीकृतापि
सा स्त्री कं पुरुषं घनेन प्रचुरेण वा पक्केन लोल्येन नोद्वेजयति नोद्वेगं प्रापयति अपि तु सर्वमपि उद्विग्नं कुरुत इत्यर्थः ॥ तथा अस्याः स्त्रि
या हतो लोकः समस्तोपि सकलोपि अमंदरागो दृढानुरागः सन् सदा भ्रांतः पर्यटितः ॥ तथा भुजंगानां विटानां मंडली पंक्तिः अलोल
ने चाल्लोवल्लनेश्वा कृतालोलनेत्रीकृता चपलाक्षीकृता समनी धृष्टा विप्रलब्धा ॥ तथा जडशीर्षस्येति जडधीः जडबुद्धिः मूर्खः स्त्रीवशगः
सराज्ञः सकाशात् कुत्सितो याऽसौ मारः पंचबिल्वादिबंधनेन विगोप्य हिंसा स एव पराभवस्तं प्राप्नः ॥ अथवा राज्ञस्तथा कुत्सिता च
मारात् स्मरात् पराभवं प्राप्नोति कुबुद्धिः ॥ अपि भ्राता सुतो थ्वा वा स्वसुरो मातुलोपि वा ॥ दंड्यो नाम न राज्ञोस्ति । धर्मांद्विचलितः स्व
कान्दर्प्पात् स्मात् च्यावित्तः स्वपितुरपि राज्ञः सकाशात् राजकुमारस्य अन्यायवतः परिभवो युज्यत एवेत्यर्थः ॥ तथा अनया स्त्रिया अव
ष्टब्धः आश्रितः कः पुरुषो गुरूणां पित्रादीनां वारणनिषेधयोग्यो न भवति । अपि तु सर्वोपि स्त्रीवशगः पित्राभिरपि स्त्रीव्यसनात् हार्यते
वा अथवा कः स्त्रीवशगः पुरुषः अश्रिः संग्रामः तस्याः पृष्टं मध्येन आरोहति नाश्रयति । वा अथवा कः पुरुषः स्त्रीवशगः वंचनातः
वंचनायाः पंचम्यायाः तसिलकं सकलवंचनाकृतं सकलमित्यर्थः कणनशब्दायमानः सन् न प्रकटयति प्रकाशयति ॥ तथा कः पुरुषः
कं गत्वांतः हा इति आरावः तस्य मोचनं न कुरुते स्त्रियादि विवर्जितः को न रोदितीति । तथा कः पुरुषः स्त्रीवशगः कांचनकांचित् श्रंखलं
बंधनं नानुभवति ॥ वा अथवा कः पुरुषः अनया अंधीभूतो विवेकविकलः सन् गुरोर्गुरुविषये अर्चनां पूजां करोति । कइवकुरंगइवस
च अंधीभूतः को वा गुरां मृगजाल्विकानस्यावंचनामुल्लंघनं करोति अपि तु तस्यामेव पततीत्यर्थः ॥ तथा कः पुरुषः स्त्रीवशगः पराभवाद्
नाप्रागवस्थायाविसदृशालक्ष्यत इति विलक्ष्यस्तस्य भावो वैलक्ष्यं ॥ वीक्षापन्नत्वं गतगौरवत्वं । अत्र भावे इण् । नआगउतिन प्राप्नोति । कइवका रम
मुकाद्धनुषो निर्मुक्तः शिलीमुख इव बाण इव । स चक्रो विस्फुटेलंस्पंवेध्यं नासाति । अपि तु सर्वोपि ॥ तथा कस्य स्त्रीवशगस्य पराभूतिः ॥ पराभवो न भवति ९८

305/1733

नथाकस्यनिषेधवाचीपूर्वोयस्मात् । यत्रा: शब्दरूपास्तदपूर्वयत्राः अयश इत्यर्थः ॥ नसमुच्छलति । नोद्भवतिस्वरूपवस्त्वा
स्त्रेषानि वंचनकूटलसपराभवादीनि । अभिधाय संप्रतिपरपरिणामेयत्साम्तदाह ॥ किमतोपीति पूर्वोक्तादपिवंचनादिप्र
कारात्समस्यत् । अस्याः स्त्रियः किमपि उच्यते कथ्यते । आदेवति ॥ या स्त्री देवमुपतापं प्रीणाति देवप्रियं रोगिणं । अथवा दु
नोतिदवः कुतश्चित् गुण्यो दुःसतापः तनाकायः प्रियः कांतस्तं भूरं विक्रांतं । महत्तरं बहुभयान्नोपसर्पति । न तत्समीपं गच्छति अ
गमनस्य हेतुं भयेच मूसत्वं हेतुः । कमिव शार्दूलमिव द्वीपिनमिव । यथा द्वीपिनं भूरं भयं प्रतिभयान्नोपसर्पति । किंभूतं दवः कान
नं प्रियावल्लभो यस्य स तं कनयेति नयमर्वर्जन प्रोत्साहवायामंभणं । हे सनयनस्य । नादे शब्दे वरं प्रधानं प्रियंवदं तथा बलेन स्वा
न्नाभङ्क्षेयं दृष्ट्वा पिपपलायते प्रणश्यति प्रियमिति शेषः किमिव सिंहमिव । यथा सिंहं नादे शब्दविषये वरं प्रधानं सिंहनादस्य
प्रतीतत्वात् तथा कलेन परामेण भङ्क्षा पलायते । तथा न मंपि ॥ तथा वसद्दाति । इति चक्रदे । धनप्रदे अवरक्षं कं पि चक्ष
र्नयनं न पातयति । सन्मुखमपि नालोकयतीत्यर्थः ॥ सदिवा वेपते वश्यमिति कृत्वा वेपीति चक्षुविशेषणं । यदाहृशोपकमोपकारि
णि न प्रमवर्ता । तरा अन्यत्र कस्मिन्नपि गुणिनि प्रेमबंधं धारयतीति ॥ नरस्यन्नाह ॥ केवलमिति ॥ नूयत इति नवं प्रशस्यं न नव
मनवमप्रशस्यं । न नवमनवमप्रशस्यं रतं कृतं यस्याः केवलं बीजक्षयहेतुत्वात् ॥ नहि तस्याः संततिः । रतं च संतत्या सफलं त
थाविशेषणद्वयेनिंद्या विदग्धस्तस्य भावो वैदग्ध्यं । संतापस्तस्य कला वैदग्ध्य कला शिक्षिता अभ्यस्ता वैदग्ध्य कला यया सा पश्चात
कर्मधारयः तथा अपराधात्मात्मकं संयस्याः सा अपराधात्मिका अपराधमयी तथा । नत्रायते नरकात् अन्नं । अत्रं । तथा भूतं
यसापं कमप्युपसर्गं न तु गणितद्दाति । इत्यत्र पापरागुरूनपित्रादीन् । गुणिनः सगुणान् ग्राह्यपुरुषान् परिहृत्य । परस्याः पुरुषे अन्य
नारीकांतमायाविनि कापटिके । थैश्चिमे । अशिवमकल्याणं दधातीत्यशिवधे । ध्रुतमंदरागेक्षणप्रेमणि । रागबध्नाति ॥ अनुरज्यते
परपुरुषः त्यत्र सर्वनामत्वात् दृत्तौ पूर्वपदस्य पुंस्त्वं ॥ श्रीपक्षे तु ॥ कालकूटं विषं द्वितीयमस्यास्तदनंतरं उत्पन्नत्वात् ॥ तथा नीरं जले
उषिता जलधिपुत्रीत्वात् । परं नार्द्रहृदया भवति किंतु निर्जलरूक्षाः दैवतानुभावात् जलेन तद्वत्क्षांसमदृश्यं न नीतमिति भावः ॥ स्त्री

चं०टी०
१०१

कृतेति॥ आत्मीत्यवश्यमित्यार्थः॥ स्मृतमात्रागामुक्तो येविः पक्षीगरुडलक्षणः। सवाहो वाहनंयस्यसः अपिविवाहेतेन॥
तथाच स्यतकं मासगस्यत अलंघनमलंघनं अर्थात्किंसस्यलंघनंमारणात्मकं तथाभूतं वापलंयस्य। अर्थाद्विष्णुस्तेन
स्वीकृता॥ तथाउग्र अश्ववौविविविष्णू उत्कृष्टोवायस्यसउग्रः इश्वरोविष्णुश्च। यस्यप्रसंनत्तस्मिन्। नन्नयति। अपि
तु नयत्येवेत्यर्थः॥ अथवायाश्रीविष्णुना स्वीकृतापिसतीनीरउपिता। अर्णो कृतानुमथनात्पूर्वंनीरे अरुणादेवेत्यप्यर्थः
॥ कालकूट द्वितीयापिमताघनस्यमेघस्य चापलेनविलसितेन। कंसमंवजगत्संतापकारित्वात्। अनलंअग्निमुद्धजयति
॥ पाडयति॥ अर्थान्नशमयितभिविवाह। गरुडवाहन। आर्द्रहृदयाननभवति। अपितुभवत्येवेत्यर्थः। यत्कालकूलटद्वि
तीया मारुथमिवार्द्रहृदयतिविगे धाङ्गवनया॥ अपिशब्दान्निन्नक्रमे। आर्द्रशब्दो ऽत्रस्निग्धार्थः॥ यदिवाविवाह विष्णु
त्तनापि श्रीः स्वीकृतातत उपादेयत्यर्थः। अपिरत्रापिभिन्नक्रमे॥ अस्यादिति॥ अस्याः श्रियाः कारणे निमित्तेइति वाश्य
श्रयेपियान्नं॥ मंदरो अगपर्वतो अभ्रमाकाशमंतःस्येति॥ अभ्रांतः व्योमावमानः सन्नुशोभनः आलोकोऽस्येतिसदा
लोकः सम्यगक्तः क्षिप्तःइत्यर्थः॥ संपूर्वादस्यते क्तः। यदिवा॥ सम्यगक्तसन। अपक्वभ्रांतः श्लेषवर्णलोपानदोषाय।
तथाअस्यानिमित्तभुजंगमंडलीवासुकिप्रभृतिनागवंमंडली अलोलनेत्रं कृतालोलनेत्रीकृतामतीधृष्टा। चापल्यमत्र
मथनप्रवर्तितत्वात् नित्रंमंथानरज्जुः। तथाअस्यानिमित्तं जलधिराब्धिः पराभवं मथनलक्षणक्रियांप्राप्तः। गजकुम्भ
रत्यामत्रणे॥ अनयालक्ष्म्या। अवष्टब्धः। आश्रितः कः पुरुषोगुरुर्महान्वारणोगजस्तस्ययोग्योनभवति। अपितुगजस्कंध
मारोहतीत्यर्थः॥ तथाअनया अवष्टब्धः कोनवाजिपृष्ठं तुरंगपृष्ठं। नारोहति अतः। अस्याः लक्ष्म्याः प्रसादात् कः पुरुषः
नवमविद्यायंचः समुच्चये। कंकणंहस्तसूत्रंनप्रकटयतिप्रकाशयति॥ तथाअस्याः आश्रयणात् कः कंठहारस्य मुक्ताभरस्य अ
वमोचनंबंधनंकुरुते। अपितुसर्वोपि॥ तथाकोनकांचनस्य सुवर्णस्यकंवलाभाभरणविशेषं नअनुभवति नबध्नाति॥ कोवान राम
यावष्टब्धः अगुरो अगौरवाहेनीवअंधी भूतोनिर्विवेकः सन्अंबनांपुज्जांकरोति। अपितुसविवेकः सनगुरुंवपूजयति॥ १०१

307/1933

कोवस्फुटंलक्षंशतसहस्रंन आगच्छति॥ नाप्नोति॥ तथाकस्यनपरा उत्कृष्टा भूतिरुन्नतिर्भवति॥ तथाकस्य अपूर्वसुत्कृष्टंय
शोनसमुल्लसति॥ किंभूतापीति॥ यादवावदुवंश्यालेषांप्रियः कृष्णनामा आद्यपुरुषस्तंभयाल्लिंतिलंघनलक्षणात्। नउपसर्प
ति। नतत्समीपंगच्छति। एतेनस्वभुरोर्व ध्यानस्मृद्वयंतइतिस्थितिरुक्ता॥ शोभनेनयनेयस्याःसादेवांगदनामानंकृष्णस्यगदा
ग्रजत्वात् बलभद्रमपिअन्यंसंबंधनमतानंदृष्ट्वा बीभत्सप्रकर्षेणपलायते। स्पर्शभयात्। अपिर्भिन्नक्रमः॥ तथावसुदेवः कृ
ष्णस्यपितातन्नापिवक्षःस्थितस्तनपातयतिनस्पृश्यति। अत्रापिस्थितिरेवहेतुः॥ केवलमिति। तथाअनवरतं॥ नाश्वतंशि
क्षितो वैदग्ध्यकलापोदक्षतातिशयोयथासाचासोगमात्मिका च। राधास्वरूपापरा च। रूपसुशीलसापिस्त्रियाःएवभेदः
अपापरासल्लक्षामतोगुणिनोगुरून् श्रृंगारान्। यदूनामादिपुरुषान्। परिहृत्यपरपुरुषेसुरासुराणां प्रीतिंबध्नाति। किंभूतेवि
ष्णा मायाभिलाषोनिर्माणलक्षणा। वामनरूपमिदंमहिलात्वादिलक्षणावाविद्यते अस्येति। मायावीतस्मिन्। अस्मायामेधा
स्यस्थाविनिः। तथाकृतः केशिनाऽश्वरूपस्यदैत्यस्यवधोयेनसतस्मिन्। तथाधृतो मंदरनामागोऽद्रिर्येनसतस्मिन्। एवमु
क्तरूपवामनमाहेइत्वात्वादिदोषान्वितानांस्त्रीणांविश्वासंविश्रंभं। श्रीणांचविश्वासंयत्रतन्निक्षेपंसर्वथापरिहरन्सर्वो
प्यायुष्मान्। इत्यायुष्मन्इत्यनेनसंबोधनेनाभिहितं॥ तदित्युपसंहारे। तस्मात्श्रेयार्थिनांपुण्यार्थिनांस्त्रीनशरणंनर
क्षितोऽस्यहतुत्वात। यतः कीदृशीहृदयंचेतोहरतिहृदयहरामोहकामिणी। एतत्स्वस्थनिदानमुक्तं। पुनः किंविशिष्टा। अति
गं अतिशयेनविभर्तीतिभीः। भीरुः स्त्रीस्वभावात॥ अथवाभीर्भयहेतुत्वात्। दुष्टाचारयत्वात्। तथानास्तिगौर्वाक्यस्यसः अगु
स्तं अहातिअगुत्वाय एवमायामयंवस्तुं वतिक्षणमात्रमपि। तमेवाश्रयतिइत्यर्थः॥ अथवागौर्धेन्वर्थः। तच्चोपलक्षणं। तेनअ
गुंनिर्धनं विहायधनिनमेवाश्रयतीति। यदिवनंतानम्रतायांगुर्भागगैर्वाक्यस्यसतमपिजहातीत्यर्थः। नचभवादृशाश्वादृ निव
कुंभभविघ्नवः। सर्वान्वितत्वात्। यदिवा अतिगमतिशयेनभियंगतिददातीतिभीरागोर्यस्यतं। अतिगंभीरगुंजहाति। स्त्रियोहिम
कुमारप्रक्रमाः केवगिरीशोहिमाचलस्तस्यभूः पृथ्वीसेव। सापिकीदृशी अतिगंभीरागुहाः पाषाणसंधयोयस्यासा॥ श्रीश्च॥

आश्रयार्थिनां न शरणमगारं किंतु श्रेयोर्थिनां श्रियो श्रेयोर्थिन एव तिष्टंतीत्यर्थः ॥ किंविशिष्टहृत दारिणीतथा अयं शुभकर्म
दर्शित ॥ अथ हरातत्स्यास्याशुभकर्मणा भुक्तत्वात यदुक्तं नेपथ्ये । पूर्वपुण्यविभवव्ययसंस्थाः संपदो विपद एव विमृश्यंते । के वणि
गिंद्रकमिव । गिरींद्रात हिमालयात भवंति स्मेति रुत्वा । गोगीव सार्वा किं विशिष्टात् हृदयहर: स्यात्मीलितहृदयहरा ॥ तथा तन्निषं
भोगप्रणाम प्रगल्भा गुरु: कार्तिक यायस्याः सातत्य युक्तत्वात् अथ तारुः श्रियं सर्वथा परिहार्या यस्मा ध्या अपि अत्यंत विश्वास प्र
तिपथ दूरतः । सेवंते निपयान्न कालमुक्ता तत्परतां वशीकृत्वं हि फलमर्थस्य: तन्निरोधवत्था श्रियः ॥ इति पूर्वकविकथित म
नुगामुका: स्यात्मनि मनागं किंच निषेधयन्नाह ॥ शृंगारेत्यादि ॥ रूक्षा क्रिकाव चापि राज्ञा कीनरसो विमनस्को भवत्थ नीति
भिन्नं धारयन ॥ सत्यं चापदिशेन । नानेति कोमलमामंत्रयति ॥ शृंगारारसः । प्रधानं यास्ता: । तथा शृंगरस्यारं अयं शृंगारं तत्प्र
धानं यासुता: तथात्का: तथागम्मा: सदृशा भवंति । स्त्रियस्तु शृंगारमंडनं मप्रधानं यासां एवं भूता विचारितास्त्रर्णतिदु:शी
ला: मन्या गुणगणं छादयंतीति । ततनो विमृष्टा: मन्योनस्य रमा: किंतु वेगात्पदेनत एव ॥ नतस्मादिमो: एता: स्त्रियो ना
त्यंतं नात्यर्थं विश्वासयोग्या विश्रंभार्हा: किंतु कियदिच्छा संयोग्या इत्यर्थः ॥ तत्रहेतुमाह ॥ कंदर्प एव या कंडूः स्वर्ज्जूस्तस्या:
कषणेन घर्षणेन यो विनोद: अपनयनं तन्मात्रं । तमेव उपकुर्वंतीत्येवंशीला: ॥ मन्मथकंडूया या अपनोदस्ताभिः क्रियते रुद्रत
नामामुपकारकत्वमित्यर्थः ॥ सर्वथा विश्वस्तं विश्रब्धं नरं स्त्रियो विश्वासं विगतश्वासमेव कुर्वंति । तस्मात्साध्व्योपि नात्यंतं वि
श्वासार्हा: तथा च वाक्य: । अंतर्गृहगतस्तिष्ठन् विरक्तां परिशुद्धां देवीं पश्येत । अपरिशुद्धां न कांचिदभिगच्छेत् हि । देवीगृहगतो
भ्राता भद्रसेनं जघान मातृशय्यांतर्गतश्च पुत्रः कारूषमित्यादि ॥ स्त्रीणां दोषान् स्मरकंडूविनोदमात्रफलं चाभिधाय संप्रति श्रि
यः फलमाह श्रियोपि लक्ष्म्या अपि दानोपभोगाभ्यां दानमर्थिभ्यो वितरणं उपभोगश्च स्वशरीरे भोजनाद्यर्थं प्रवर्तनं ताभ्यां उपयो
गं साफल्यं नयेत् । प्रापयेत् । न लोभं तद्व्ययबुद्धिं कुर्यात लोभदूषणमाह बहुना लोभेनानुगत: संगतो नृप: संतापयति दु:खी राम
करोति जनं किरणकलापेपि करसंघेपि बहुल: प्राज्य: । तथा भानुं रविं गतो भानवीय इत्यर्थः । जनं संतापयत्येव । यदि लोभव १००

309/1933

तामया संतप्यते जनस्तर्हि किमित्याशंक्याह ॥ अतः पुत्रेति ॥ अत एतस्माज्जनसंतापनात् हे पुत्र चिरात् बहुनापि कालेन निजकु
लैभवकमलं तस्मिन् राजहंसीव मंडनभूतत्वात्त्वां राज्यश्रियं न प्राप्स्यसि । जनानुरागप्रभवा हि संपद: । अथवा अत एतस्मात्त्व
द्वीक्तादस्मदुपदेशात ॥ हे पुत्र न चिरात् स्तोकेनैव कालेन राज्यश्रीयं प्राप्स्यसि ॥ प्राप्य च श्रियं अनवरतं निरंतरं सुतंयथा नतद्दान
दहि धर्मादि पात्रेषु श्रियं निवृत्स्वेति भावः ॥ नारायणेति खलु निश्चितं इयं लक्ष्मी: पात्रे पुण्यवत्कलयति त्वयि नारायण इव विस्मा
विव चिरं चिरकालं सहर्षं रंस्यते । स्थास्यति यथा विष्णौ लक्ष्मीश्चिरं तिष्ठति तथात्वय्यपि कीदृशे विष्णौ यं कृता यशोदया तन
या आनंदायनम: तस्मिन् । हि स्फुटं ॥ बलादपि प्रजाभ्यो वित्तमाहृत्य पात्रेषु मयोपकल्पनीयमिति मा कृथा हृदितदाह पाहि पाल
य प्रजा: अनेन बलात्प्रजाभ्यो वित्तं न ग्रहीतव्यमिति भाव: ॥ यस्मात्प्रजां पातीति प्रजाप: क्षत्रियो राजा न पातकै: पापैर्लिप्यते । उप
दिह्यते । लिप उपदेहे कउव । ब्राह्मणस्तु भक्ष्यो जपो यस्य स प्रजाप: । पापैर्न लिप्यते । जपनं जप: । अथ जप मध्यएभ्यो: अनुपसर्ग
स्यो भावाकर्त्रो रल् स्यात । सोपसर्गस्तु भावाकर्त्रो रिति घञि प्रजाप इति । प्रजप्यते येनेति । नाचेति । चपुन: रड्गिराज्यादि सम्
द्धिं प्राप्य गुणपुष्टयं नाकार्षीर्मा विधेहि ॥ हि यस्मात् व्याकरणे शब्दशास्त्रे वृद्धिर्गुणं बाधते । गुण बाधिका वृद्धिरिति वैयाकरणसमय:
। न समस्तु एवं वृद्धिर्गुणं बाधत इति । तेन हि वृद्धो समानापि गुणानमन्यंत इत्यर्थः ॥ इदानीं शिक्षामभिधाय आत्मोपदेशे आदरपरं कुमा
रं कुर्वन् मद्वचोभि: प्रोत्साह ॥ यन्नाह ॥ मा न्ववमिति ॥ हे वत्स मा च वंवस्थ मा णं चेत सि कृथा: यत् छांदसो ऽयं श्रोत्रियोयं म
न्त्री छांदसश्च गुरुस्तत्वोपदेशावकाश एव अनर्हेव भवति । तत्त्विमनन मंत्रिणोति । पक्षे छंदस: शास्त्रविशेषस्या यं छांदसो गुरुराव
रादन्यो न विशेषा करणमेव भवतीति ॥ यत्तस्मात्कारणात् भवान् पुण्यश्लोक: पवित्रयशा: तथा चतुरान् कुशलान् आनंदयतीत्येवं
शीलश्चतुरानंदी एवंविधं पदं राजलक्षणं यस्य स एवंविध: अतो वक्रोक्त्यापि वक्तव्य च सोपि गुरव: तं तव भावं भावनां यांति । त्वयि भा
विता आत्मानो भवंतीत्यर्थः । अंगेति कोमलामंत्रणे । सरलतया ऋजुमार्गतया लघवो लघुवृत्ता अपि अंतरंगाश्च ता भिप्रेता: स्यु: परं अंते
कौटिल्यमर्पदर्शयंति । अथ च पुण्य भयान् श्लोक: पद्यं । तदा चत्वारि आनंदीनि पदानि यस्य स तथाविध: तेप्रसिद्धा गुरवोऽव

चं.२०

क्रान्तया रंगभावमवयत्वंयांति। आकर्ण्यतिनाप: सरलतया ऋजुतयाल्पबोलेरवाकृतयोपि अंतरंगामध्यगता:
स्युः परंतहिस्फुटं अवमानपदांत कुटिला अपिस्युः। वापदांतस्त्वगोम्य ऋरितवचनात॥ ननोहितो: किंबहुनाकिंबहुक्तेन
नयाभीता। नानेति कौमलामंत्रणं। हेनानन तथातेन प्रकारेणत्वं भवन्यायंप्रवर्त्तस्वेत्यर्थः। यथायेन प्रकारेणतेतरस्मा उपदिष्टः
प्रजापालनादिभिः विशेषैरुपलक्षितमात्मानं भुवि उपितः। पृथ्वीक्षितनएवत्रैलोक्यमेव यासौ दर्पणः स्तत्रनित्यमविनश्व
रमीक्षसे पश्यसि। अन्योपितम्मात्कस्य विशेषैः मंडितमात्मानं दर्पणे पश्यति॥ किंचान्यत् किंचिदन्यदप्युच्युत बिभर्त्ती
ति। अर्जुनमपि वर्णोति आच्छादयति वास्यति वस्त्रंवशोल्लं निजप्रकर्षेणात स्वेच्छापन्हवकारि पौरुषं विक्रमं यो गंगा बिभर्त्ति य
त्न॥ वा अथवानघेन मलशीलरिपोश त्रावपिरूपं कोपं नचैनं वकरोति। धर्मविप्रियत्वात्॥ तेन राज्ञा अगराजिता अगराजिता अथ
मंख्य कुलाचलं नूना तथासागर: सत्युक्तसमागरास समुद्र॥ सहसाबालेनाकिंमहानवीनामवत॥ किंतुजितैवेतिभावः॥ अपिचपुन
राहमंत्री॥ किंनानेति॥ मातुर्जनन्यायौवनंहरतीत्येवंशीला यौवनहारीतेन तारुण्यमुषा। तेनसुतेनजातेनउत्पन्नेन किंचिदित्यर्थः॥ यो
जातु कदापि स्वस्यवंशस्यान्वयस्याग्रेगिरोहति अग्रगण्यतनयातीत्यर्थः। कइवध्वजइव। यथाध्वजोवंशाग्र्ये वर्णोरंग्ररोधि रोहं कुरुते। अत्रैवा
र्थे यथान्वादः॥१८॥ वाचस्पतिसमबुध्यागुरुसमानमंत्रिणिसालंकायने। एवममुनाप्रकारेण उक्त्वा विश्रांता उपरता कयस्य सतस्मिन् विश्रां
तवाचिसति। तूष्णींसमानंसतीत्यर्थः॥ राज्ञापि वीरसेनापिप्रेमावद्धवाजलंतेन आर्द्रयास्निग्धयादृशानलमवलोक्यनलं संमुखंवीक्ष्य
वक्तुमारभत॥ यतेतस्मतानेति कोमलामंत्रणे हेतात सालंकायनेनमंत्रिणायुक्तमुचितमनुयुक्तोस्मि शिक्षितोस्मि। माधुपदेशोरुपदिष्टोसि
एनस्मात्सालंकायनादन्यस्य अपरस्य जनस्य वदनारविंदात एवंविधावाचोवाण्योनिर्यांतिनिस्सरंतिकिंभूतावाचः विभजंते पदं पदेपदे अ
र्थेनअभिधेयेनसमर्थायुक्ताअर्थंसमर्थास्तथामल्लः सकुमारा। तथाभूयाविशुद्धावाग्दोषरहिता: तथाश्लिष्टा: भंगश्लेषोक्तिसंगता:॥
नदितिउपसंहरे। तस्मात्त्वं अनेनमंत्रिणा शिक्षावचोभिर्वदत निर्वापित: शांतीकृतादहायेन। इदन्ना: स्नेहार्दितेन:॥ चपुन: अनेनमंत्रि राम
णामनसा त्वात्रैसमस्ताय: भाग्यात्मारो राज्यभारस्तस्योद्वहने धारणेयाधुर्यता धौरेयतातांप्रतिसीदतोसिसमस्तंराज्यभारमसौ धारयिष्य

तीतिएवं आकलितोसि॥ तेनप्रकारेण अयंमंत्री एवंहितोपदेशेन अनुज्ञाप्तिशिक्षयति। योहियोग्योभवति। तस्यैवशिक्षातदीयत
इत्यर्थः॥ एतत् अनुज्ञानंचमंत्रिणएवयुज्यते। घटते। तथाहीति। तदेवदर्शयति। संग्रहमिति। सएवमंत्रीसम्यग्गारुडिकइवश्ला
घ्यते। प्रशस्यते। य: सर्पस्यवदुष्टस्य अकुलीनस्यानभिज्ञातस्य। संग्रहंस्वीकारंनकरोति॥ किंभूतस्यस्फारसर्पस्य नाकुर्वल्मीकस्तत्र
लीनस्यप्रविष्टस्य। गारुडिकोहिनाकुलीनस्यसर्पस्यसंग्रहंकरोतीति। कर्मणामारंभोपाय: पुरुषद्रव्यसंपदूत्वा काल विभागो विनिपात
प्रतीकार: कार्यसिद्धिश्चेति। पंचांगामंत्र: गरुडादिविषयश्चेति योगान्मंत्रिणावमात्याहितुंडिका। अत्रयथाशब्दइवार्थः॥१९॥ किंच
पुनस्त्वं सांप्रतमिदमस्माकं वलयस्तवकशैथिल्यानितराक्रांतमाश्लिष्टं॥ अशेषंसमस्तं अंगंशरीरंनपश्यसि किमिव अतिभीरुत्व
निभालयं यदृपालमंडलं। तदिवतच्चकिंभूतंबलिभि: बलवद्भिर्नृपराक्रांतं॥ तथा अशेषं अंगं आवरितुं संवीतुं नशक्यते रहूत्वा
न किमिव अति जीर्णं स्फटितं कुथ्यतत्रुटितं यत्कर्पटखंडंवास: शकलतदिव। यथातत् आवरितुं सव्यातुं नशक्यते आवरणं सव्यानं
अंगपक्षसंवरणं। तथाव्यापीति॥ उपसिपतितं शैथिल्यात स्रस्तं। भ्रूचक्रं भ्रूमंडलं यस्यांसातथाविधा दृष्टि: क्वापिनष्टायेव नदृश्यत
इत्यर्थः॥ केतभीरुभटानांपेटीवभीरुवाहलमंडलीवसाचउपसिपतितं भ्रूचक्रं यस्या: साप्रतिभटानामितिशेष: तथाविधानश्यतीतिभाव
राहिवरिणि विलोकयंतिपलायंते। पेटशब्द: संघातेत्रिलिंग:॥ तथायेहितवग्रहीतसमूहमुपदिष्टं। तीत्येवंशीलाहितवर्गोपदेष्टारोमु
ख्याश्चप्रधानास्तेपिसालंकायनप्रभृतयोमंत्रिणइव विरलीभूता: दंता: यथासालंकायनप्रभृतयोमंत्रिणोविरलीभूता: विरलाएवके
चिन्नसर्वे। तथाएदंताहिस्फुटं तथयमुपदिशंति। उच्चारयंतियते तथाविधा: नवग्रस्यत्वात। तथाचोक्तं॥ ल्हतुलसानांदताइति॥ त
थामुख्यभवामुख्यास्तेपि अविरलाविरला: संपन्नाविरलीभूता: वलिग्रस्तानांहिमांससंयुक्ता: दंताविरला: स्यु: मुख्याश्चतुसंख्या: राजदंता:
शब्दशास्त्रेहिव्याकरणगणादीनां राजादिगणोक्तानां शब्दानां अदंतता अत् अंतेयेषांते अदंतस्तद्भावो अदंतता। आघ्यंते प्रणाश्यतेन
अन्यच्चमुखं अदंतता। दंताभावत्वं आघ्यतेमुखंहिदंनसंगतमवत्र॥ भवतेत्यदित्युपसंहारे तस्मात् इदानीं ममवन्यश्वापदमिव॥ मनो
वनायधावतीति किंभूतंवन्यश्वापदं विषयात्जनपदाद्विमुखं। वनप्रियत्वात् चपुन: मनुष्यजन्मनियतक्रियतेपरोपकारादितत्कृतं॥ तथा

311/1933

च०१० हीति॥तदेवदर्शयति॥एताइतिएताहस्य आदिरूपाः श्रियोलक्ष्म्यः प्राप्यपरोपकारविधिनापरोपकारकरणेन श्लाघ्यतांप्रशं
१०२ सनीयतांनीताः श्रियस्ताएवप्रशंस्यायाः परोपकारायप्रवर्त्यंते॥तथाचपुनः पूर्वापरसिंध्वोः सीमानं आमर्यादीकृत्य आपू
र्वापरसिंधुसीम्नि। पूर्वापरसमुद्रपर्यंतंयावत्। नृपाश्चिरंचिरकालंस्वाज्ञांस्वादेशंयाहिताः सर्वेपिभूपाः स्वाज्ञायांप्रवर्तिता
इत्यर्थः। अल्पपाङ्भिः पंचम्यादयोद्वितीयान्तविभाग्यादुर्योगेसप्तम्यपितथाप्रभातस्योद्वहनेक्षमंयोग्यंदीर्घयुगंयस्यसतेन
भवतायपुत्रिणः प्रशस्यपुत्रवताजाताः तदिवित्रउपसंहारेसंप्रतियत्। अस्यवयस्यवद्धलस्यउचितंयोग्यंवनवासादितत्क
र्मवयंकुर्मः॥ वर्तमानसामीप्येवर्तमानवद्वेतिप्रणनादत्रभविष्यतिवर्तमानात्तेनकरिष्यामइतिध्येयंपुत्रिणइति। अतद्रइतिवना
दितीतिनिः॥ सचात्रभूमर्भिक्षाप्रशंसास्मृनित्ययोगेतिशायिनि। संसर्गेस्तिविवक्षायांभवंतिमतुबादयः भूमनिगोमान्निंदायां
ककुद्मती कन्याप्रशसायांमेनस्वीनित्ययोगेसानुमान्गिरिः। अतिशायिनिस्तनकेशवतीस्त्रीः संसर्गेदंडी। अस्ति मात्रसंपन्नः
इत्यमः प्रशंसार्थेबाहुल्यः एतावताययथाक्रमंधर्मार्थकाममोक्षाणांउपन्यासः। २०। इतिपूर्वोक्तंअभिधायउक्त्वा॥ तत्कालमे
वतस्मिन्नेवसमये। मौहूर्तिकान्दैवज्ञान्आहूय आकार्य आदिदेश आदिष्टवान्भोमौहूर्तिकाः यौवराज्याभिषेकोत्सवायदि
वसः कथ्यतामिति॥ अथसदिवसप्रश्नानंतरं तेपिदैवज्ञाः कथयामासुः॥ अवादिषुः हेदेवश्रूयतांआकर्ण्यतांआनवद्यंनिर्दो
षमघभवमद्यतनमेवराज्याभिषेकस्य नृपपट्टाभिषेकस्ययोग्यमुचितं। अहर्दिनंवर्तते। कथंसर्वेषुग्रहाः केंद्रस्थानवर्ति
नः कंटकावस्थिताः। तथापुण्यः शुभकर्मकरणार्होमासः उत्तरायणत्वात्॥ तथापूर्णातिथिः पंचम्यादिः ततः तथाश्लाघ्यः प्रशंसो
योगः शुभादिः तथाप्रशस्तोभिषेकार्होवारोबृहस्पत्यादिः। तथाशुभंनक्षत्रंपुष्यादितथाकल्याणीकल्याणकारिणीवेलाअमृता
दिमुहूर्ताः वार्द्धकेतत्सुतस्यराज्याभिषेचनंआत्मनाचवनायगमनमुचितंउचितंप्रत्यार्थेद्विरुक्तिः॥ अतिशयेनयोग्यमित्यर्थः॥
किंभूतलतीयवयसा।तस्मात्शुभमद्यदिनंवर्तते।यद्विधेयंकर्तव्यंतद्विधीयतां।इतिअभिधायतेषुदैवज्ञेषुस्थितेषुतूष्णीं आश्रितेषु राम
सत्सुहस्तश्रोणि। शोभनमितंबबिंबा। अनंतरमेवतेषांकथनादनु। यत्अस्माभिराश्चर्यंअद्भुतंश्रुतंतत्श्रूयतांआश्चर्यमद्भुतंयथेति १०२

313/1933

पात्यते॥तद्यथा॥उचितमिति॥धैर्यमेवधामतेजोयेषांतेधैर्यधामानस्तेषांनृपाणांतृतीयेवयसिवार्द्धकेएतत्पुत्रस्यराज्याभिषेचनंआत्म
नाचवनायगमनमुचितंउचितंप्रत्यार्थेद्विरुक्तिः अतिशयेनयोग्यमित्यर्थः॥ किंभूतेतृतीयेवयसिकांतालोचनानांकदुनि अप्रियेच
त्यादिसंवलितांगत्वात्तासांतत्राप्रीतेः॥ इतिअमुनाप्रकारेण अस्यवीरसेनस्यप्रस्तुतंराज्याभिषेकवनगमनादिकंरभसंहर्षंश्लाघमान
इवस्तुवन्निवविचितिआकाशेअकस्मादकांडेलपट्टः स्पष्टस्तूर्यनादउत्थितः उच्छलतिस्मरभसोवेगहर्षयोरित्यनेकार्थः॥२१॥ अपि
चपुनर्यज्ञातंतदाह॥उपरीति॥सदसिसभायांसुरैः देवैः विमुक्तपुष्पवृष्टिः प्रापतत्॥ किंभूतापुष्पवृष्टिः परिमलेनामोदेनअंधाः
आकुलिमालिः। तथासस्वरंसप्रकारारवंयथाभवतितथाउपरिपुष्पाणांऊर्ध्वंसंचरद्भिः परिभ्रमद्भिः मधुकरनिकुरंबैरलिपटलैः भरे
णातिशयेनचुंब्यमानाआस्वाद्यमानाघतः किंभूता॥ अविरलानिबिडायामधुधारापुष्परसपातः सैवआसारोवेगवद्वर्षस्तेनसंसि
क्ताआर्द्रीकृताभूमिर्यासातथाविधा॥ अथवाभरेणभारेणप्रापतदित्यन्वयः। भरोतिशयभारयोरित्यनेकार्थः॥२२॥ अवेति॥नके
वलंपुष्पवृष्टिरभवत्॥ चपुनः तत्कालेतत्र। तस्मिन्नेवसमयेकेपिकुतोपिब्रह्मर्षयः अंबरतलान्नभस्तः अवतेरुः अवतीर्णाः किंभू
ताउल्लसन्तउत्सर्पंतयोब्रह्मकांतिकलापस्तेजसमूहस्तेनपवित्रीकृताः अष्टसंख्यादिक्भागभूमयोयैस्तेतथाविधाः अष्टस्वपिदिक्षु
आ ब्रह्मकांतीनांप्रसरणात्। ब्रह्मतुतपसिज्ञानेब्रह्मनेकार्थः॥ तथासकलानांसमस्तानांसागरसरित्तीर्थानांसमुद्रनदीप्रयोगादीनां
यानिअंबूनितैः पूर्णाभृतायेकमंडलवः कुंडिकास्तयातेषामेवयाभृन्मृत्तिका। तथाकुशाः दर्भाः कुसुमानिपुष्पाणिऔषधयोवनस्पति
विशेषास्तेनोद्वहस्तारूढाभृतापाणीहस्तायेषांतेतथाविधाः केचिज्जलभृतकुंडिकाहस्ताः केचित्तीर्थमृत्सहितहस्ताइत्यादि॥ तथाद
र्शदैनीस्वरूपावलोकनादेव॥ अपनीतानिद्रवीकृतानिसमस्तानिकलेः कलियुगस्यकल्मषाणिपापानियैस्तेतथाविधाः दर्शनादितिण्यं
ताद्द्वोर्मुदिकसं॥ अथसहर्षेणसप्रमोदेनतथासविनयेनविनयसहितेनतथासविस्मयेनसाश्चर्येणतथासपरिवारेणसपरिच्छदेनतथा
चलमीभणामात्कंपमानयेकर्णोत्सलश्रवणाभानितोभ्यांगलत्क्षरन्बहलोनिबिडोयोरसः पुंजः परागस्तेनपिंजरितेपिंगीकृतेकपोल
पालीप्रशस्तकपोलौयस्यसइद्गिधेनतेनपृथ्वीपालेनवीरसेनेनप्रणम्यशिरसानमस्कृत्य। कृतंआतिथ्यं। अतिथिकर्मणिसाधु
जलाक्षतदानादिपयस्तकृतातिथेयाः। संनस्तेब्रह्मर्षयः समुचितानितेभ्योयोग्यानिआसनानिपीठनालंचकुः भूषयामासुः पालि

चं०कु० शब्दस्य समासे कृशपान्नावत् प्रशंसार्थत्वात् भित्तिपर्यायो लेखापर्यायो वा पालिशब्दः ततः कपोलभीनी कपोलेखेवेत्यर्थः अति
१०३ थिपुंसा कृ अतिथयपथ्याति थिवसतिस्वपतेर्ढक् । अथ आसनोपवेशनानंतरं कृतः कुशलप्रश्नस्य आलापो भाषणं यैस्ते कृतकुश
लप्रश्नालापाः भवतां कुशलमित्येवं कृतालापा ब्रह्मर्षयः प्रस्तुतमारब्धः कुमारशभिषेको येन स तस्य नरपतेः वीरसेनस्य स्वस्य
कमंडलोः कुंडिकायाः वारीणि दर्शयामासुः ॥ तथाहि इदमिति । हे राजन् इदं मंदाकिन्याः गंगायाः सलिलं किंभूतं अवगाहाय ज
लक्रीडार्थमागताया मरुत्पुरं ध्यो देवनार्य्यः तासां पीनस्तनशिखरेण पीवरपयोधराग्रेण भग्नाः ठर्मीवलयो वीचिमंडली यस्य
तत् हे नृप ॥ च पुनः इदं कालिंद्या यमुनायाः पयः पानीयं किंभूतं प्रवकसिताभिर्विहसितानि । तथा तीरद्रुमलताभ्यः पतंति च यानि पु
ष्पाणि तैः कृत्वा अंतर्मध्ये सुरभिताः सुवासिताः तरंगा यस्य तत् तथाविधं ।।२३।। इदमिति ॥ हे नृप इदं अपि गोदावर्याः गोदा
नाम्न्याः सरितो जलं किंभूतं त्रिनयनजटाखंडात् शंभुजटाजूटात् गलितं पतितं पुनः किंभूतं मज्जनविधौ स्नानविधाने महाराष्ट्रीणां
महाराष्ट्रदेशस्त्रीणां नेत्रैः कृतानि कुवलयानि यानि नीलोत्पलानि यत्र तत् तत्र ताः मज्जंति ततस्तासां नेत्राणि नीलोत्पलभ्रांतिं ज
नयंतीति भावः च पुनः इदं नर्मदायाः इदं नार्मदमपि जलं किंभूतं प्रेरवं तोदीप्यमानाये मुनिजनाः तैः किरणानि विक्षिप्तानि अर्थार्थं
कमलानि यत्र तत् यद्वा प्रेरवदिति भिन्नं जलविशेषणं पुनः किंभूतं विंध्यस्कंधस्थले विंध्याचलमध्यभागे विलुलितं क्षुभितं तत्प्रदेश
स्य रुद्रपुत्त्वात् ॥२४॥ इत्यश्वति हे नृप इतोस्मिन् प्रदेशे वीक्षस्व ॥ तदेतदिति ॥ त्र्यायनसमये युगांते त्राईः धनुषो विष्णोः संबंधिनो अं
घ्रिचरणौ प्रक्षाल्य पुण्यानां पवित्राणां मध्ये परमं अधिपमाधीमानं त्रासंगतं एतस्मात् अधिकं पवित्रं न किंचिदस्तीत्यर्थः उदधेः समुद्रस्य त
दैतत्पयो वर्तते ॥ यस्य विहारकीडार्थं उन्मज्जंति उच्छ्वभावं तियानि वरुणवनितावंद्रवदनानि पात्रामृक्लना वद्रिवक्त्राणि तैः कृताक्षणं
यावत् आकुलं नवकमलखंडश्रियं विकसदंभोजखंडशोभां धातु दधौ ॥ सन्यवरुणवधूनामम्लानि मुखानि न भवंति किंतु विकसंत्यंभो
जान्यम्लानिवर्ततं इति ॥२५॥ राजा तु वीरसेनः तत्काले सम्यक् पदित्रितं जलं विलोकून समकालमेव उन्मीलंतो निर्गच्छंतो बहला निबि राम
डा ये पुलकांकुरा रोमांचप्ररोहास्तैः कारकितः कुड्मलितः कायः शरीरं यस्य सः तथाविधः किमपि वक्तुमशक्येन अद्भुतरसेन आ १०३
श्चर्यरसेन आवेशित इव ग्रहगृहीत इव निश्चेष्टविधश्यचिरं चिरकालं चिंतयांचकार । विचारयामास ॥ नूनं श्रितं अयं नलो अस्मद् हृदि

315/1933

हरिहरिहर हिरण्यगर्भाणां विष्णुशंभुवेधसां मध्ये एकतमः अन्यतमो हरिः हरो वेधा अप्यवतीर्णो भविष्यति यतः स्वयं शिक्षा क्रमः
सालंकायनो मंत्रिशासापरिपाटीमथा अस्माकं आकस्मिकी अकांडभवा सा अस्य पुनः तरुणस्य अभिषेकाय बुद्धिः वृ । च पुनः अ
नुकूलकालस्य सन्मुहूर्तयोगस्य संपत्तिः तथा समस्तानि अभिषेकोपकरणानि तीर्थजलौषध्यादीनि पाण्पार्येषां ते इत्थंविधाः अमी
महामुनयो ब्रह्मर्षयः कथघटितं योजितं दुर्घटं घटयितुमशक्यं शिक्षाक्रमादिलक्षणं येन तस्मै वेधसे सर्वथा नमोस्तु ॥ ॥
यस्य वेधसः अयं शिक्षाक्रमादिरूपमिति एवंविधो अद्भुतो व्यापारः इत्यवधारयन् मनस्याकलयन् उद्धृत्य तानि रूपि
तानि तीर्थोदकानि गृहीत्वा तथा कनककुंभेषु कृत्वा सौवर्णघटेषु निक्षिप्य तत्काले अभिषेकसमये भवस्तात्कालिकं तल
मयाक्ष आस्फालितमृदंगप्रहरीणां वादितमृदिनमर्घरीणां संतारसलनरभसाद्यैः उत्प्लवमानाया मिलितसीनिवहानि कामिनीस
मूहास्तैः गानं धमानो दृश्यमाणो तात्कालिकः इति अध्यासादिलात् तथा मंगलोच्चारणं मंगलवाक्योच्चारणं मुखरो वाचालो यः
परिजनस्तेन परिवृतः सन् राजा तात एव सालंकायनेन मंत्रिणा सह सहस्रं समाः सहस्रं वर्षाणि यावत् राज्यं अनुपालय त्वं तु इति अभि
धानं वदंतं अनिच्छंतमपि अनीहमानमपि नलं बलात् हठात् अभिषेकपरं । स्नानपीठे निवेश्य संस्थाप्य स्वयमेव अभिषे
कं अभिषेचनमकरोत् । तथा अभिषेकानंतरं मंगलार्थं अयं आभरणवाससी अलंकारवस्त्रे ते परिधाय च पुनः सिंहासनं स्था
सनं आरोप्य अवस्थाप्य पुत्रप्रेम्णा सुतस्नेहेन सिंहासनोपविष्टस्य पुत्रस्य पुरः स्थित्वा क्षणं मुहूर्तं ऐक्यावत् प्रतिहार्यं प्रतिहारक
त्वं दंडधरत्वं अनतिप्रचकार ॥ सालंकायनोपि अतिस्नेहेन अतिप्रेम्णा अस्य नलस्योपरि आपांडुरं समंतात् धवलमातपत्रम
धारयत् बभारकिंभूतं लंबितः शीतमालावल्लूवायमानो ती मुक्ताकलापो मौक्तिकसमूहो यस्य तत् पुनः किंभूतं कनककलशदंडाय
थिर्यस्य तत् तथाविधं उल्लसति अभाबंनीगलं नीकथाधारार्थाय पश्चाद्भावस्य तत् तथा कनकगिरेः मेरोः शिखरे स्थितं इदं कृविधर्दु डुमं
डलमिव चंद्रबिंबमिव पक्षस्य चंद्रबिंबं । लंबितमुक्ताकलापस्य कथाधाराकनकदंडस्य कनकगिरिशिखरमुपमानं ॥ सामंतचक्रेश्वमंडले
श्वरा स्ते च कलिविजनाय प्रवर्तितत्वात् पृमानानि चामीकरेण स्वर्णेन चारूणि मनोज्ञानि यानि चामराणि प्रकीर्णकानि तथा यः दलापा
दं तस्मै व्यापारितो नियोजितः करपल्लवो येन तत् तथा विधं सत् । अस्य नलस्य अग्रे विनयं सेवां अवर्तयत् ॥ मुनयोपि चतुर्णां वेदा

नांसमस्तायेमंत्रास्तान उच्चारयांचक्रुः अवादिषुः उत्थाय आसनानिमुक्त्वा अक्षतान् लाजान् गृहीत्वा अस्यनलस्यशिरसि
विकिरंतो। विक्षिपंतः पुनरिदमवाचन॥ याः स्कंधस्येति॥ हेनृपतेमववस्त्र या विवाहसमयेराज्याभिषेकसमये अद्युताभिवंदी
भिर्वंदसंबंधिनीभिर्मंत्रोक्तिभिः मंत्रवाक्यैः मंगलमाशास्महे मंगलाशिषंदद्महे। ताभिरीतिकाभिः यामंत्राक्तोर्देवः स्वयंभूब्र
ह्मा स्कंदस्यगुहस्यतारकदैत्यस्य जयेस्वयंजगादउवाच। अपिचपुनः यामंत्रोक्तीः शचीकांतस्यइंद्रस्यस्वः साम्राज्यमहोत्स
वेस्वर्गराज्याभिषेकवाचस्पतिर्जगाद किंभूताभिः मंत्रोक्तिभिः विशिंचः वसणो यावक्कसरसी आननमहासरस्तस्यांहं
स्यः स्तवपालीनाभिः यथासरस्यांहंस्यो विलसंती। तथाब्रह्मवक्त्रेषुमंत्रोक्तयः इतिसरसीतिपदेोरादिभ्यश्चेतिसरः शब्दस्यगौरादित्वा
त् ङीप्। महांतिमहासिसरस्यः इतिजिनेंद्रबुद्धिः सरसिशब्दस्यपल्वादित्वान्महत्वस्वार्थप्रत्ययः इतिकेचित्। अमरसिंहस्तुकासारः सर
सीसरतिनिर्विशेषमाह। हेरूनृदमयंतीनलदिवसे अनर्दमिअस्मादृविविरत्नमपिवरदत्नमभूत्। तत्समाकर्ण्यतां श्रूयतां॥ दिशइति॥ दिशः
आशाः प्रसेदुः विमलाः जाताः तथामरुद्वायुः सरसिरुगंधिर्वर्षुः वातिस्म। तथासरुमुक्ताः पुष्पदृष्टयो दिवोव्योम्नोनिपेतुः पतिताः तथारुतोभि
षेकोभिषक्तं यस्यसतस्यनलस्य अनाहतापि अताडिता अपिदुंदुभयो भेर्यः निस्वनान् ध्वनीन् चक्रिरे विदधिरे अवादिता अपिभेर्योदध्वनुः
इत्यर्थः॥ अंतरिक्षस्थआकाशकोप्यदृश्यमानएव अवलोक्यमानएव आशिषासंबद्धं श्लोकद्वयं अपठत्॥ अवादीत्॥ तद्यथा। अहो
नां नामिति हेभूपेंद्रहरादशिरवनवमंगलंकल्याणंकरोतु किंभूर्तानश्चिवः अहीनांसर्पाणां मालिकांस्रजांतेन तथांभेकोरणइलांबरं तांडवादि
प्वातिविततमूर्तित्वात् व्याप्ताकाशं नकेवलं व्याप्तदृश्याकं किंतु इलांबरमपीत्यर्थः॥ अष्टमूर्तिर्भगवान् यस्यहरूणः उर्व्वीसमीरणयज
मानमलानलार्कसोमांबरादिभिरिति। अथवापरात्विनावरूगावादिगंबरत्वादि तांवरागतवस्त्रं अत्रपक्षे अपिः समुच्चयेप्य
दिवा आसमंतात् पीतं ग्रस्तं अतिविततयाउन्नमंबरमाकाशंयेन॥ तदापीतांबरं। तथाविधंवपुः शरीरं बिभ्रत् धारयन्हरिश्च
विष्णुर्वनमालीतिरव्यातत्वात्। अहीनांवर्णोपवमालिकां। तथापीतांबरंहरिद्रवसनंवपुर्बिभ्रत्॥१॥ अपिचपुनः लीलयेति। हरो
देवावहेशः अदेवस्तुममप्रभृतिं श्रियं आश्रयं नीश्रियेलक्ष्मींदेयात् ददातु किंभूतोहरः लीलयाअवहेलयाभुजंगान् सर्पान् मंडलीकृत्यवल
याकारत्वविधायधारयन् बिभ्रत् वराहस्तुभुजं बाहुंमंडलीकृत्यवलयितकृत्यागांभूवंधारयन्॥ अत्रवराहइतिनरवराहमूर्तिर्नर राम
१०४

317/1933

सिंहवत्॥ इत्यमुनाप्रकारेण। आत्रागत्य आशीर्वचनमुक्त्वा वियद्विगगनवाण्यां विश्रांतायामुपरतायांसत्यां तथाकिंचि
त्कालंस्थित्वा तक्षणादेवमुनिषु अंतर्हितं॥ अदृश्यीभावंगतेषुसत्सुकिंभूतेषु। कृताराज्ञाविहितपूजातामुनिजनयोग्या अपचि
तिः पूजायेषांतेकृतो विमापचितयास्तेषु। तथाइत्यमुनाप्रकारेणपमितः समंतात् परितः जनानांपरिच्छदलोकानां आलोपेषु
वनेषु श्रूयमाणेषुसत्सु। इतीतिकिं। केचित्सभ्यजनाः इत्थंवदंति। यद्ध्वजयंत्यः पताकाः समुच्छ्रियंतां वंशाग्रेषुन्यस्यंतां॥ तथा
केचिद्वदंतितोरणानिवंदनमालाः बध्यंतां। रच्यंतां॥ बुधैर्वंदनमालाचतोरणंपरिकीर्तितमितिहलायुधः॥ तथाचंदनांभोभिः
गाश्रीर्षजलैः पंथानोमार्गाः सिच्यंतां॥ आर्द्रीक्रियतां। तथामसृणः सुकुमारोमुक्ताफलानांमौक्तिकानांयः क्षोदश्चूर्णं
तेनरंगोरंजनं। धवलीकरणंतस्य आवलयः पंक्तयः स्थानेस्थानेधवलत्वमित्यर्थः एताभिः प्रांगणानि अजिराणिमंड्यंतां। भूष्य
तां। मुक्ताक्षोदनांगणादीनि धवलीक्रियतामित्यर्थः॥ तथाकेचिदेववदंति। चत्वाराणिसंस्कृताभूमीः पद्मां श्लेपानूनकुसुमा
नांप्रकरा विकरणं तंप्रशंसितयानिलानिनयाकियतां पुष्पोपचिताविधीयंतामित्यर्थः तद्विजन्मानोब्राह्मणादेवताश्चपूज्यंतां॥ अ
र्च्यंतां॥ तथादानमिदीयतां तथामंगलानिमंगलवाक्यानिगीयतां रागवद्ध्वनिनाउच्चार्यतां। तथावैरिणोपवंदीहवान्गृ
हीतास्त्रियो। बलवनोहस्तेक्षिप्तारात्रपुत्रादयश्चता विसृज्यंतां उन्मुच्यंतां। तथापंजरेभ्योपीतंसेभ्यपक्षिणोपिमुच्यंतां
॥ तथापौरनारीजने। पुरपथेषुनगरकर्मसु। संचरतिपरिभ्रमतिसति किंभूतेपौरवधूलोकेलास्येननृत्येनउन्माद्यतिहृष्यती
त्येवंशीलोलास्योन्मादीतस्मिन्। पुनः किंभूते। मृदुभंभधुरायोमंगलोद्धारोमंगलवाक्यं आरस्तेमुखरोवाचालः तस्मिन् स
नलराज्याभिषेकदिवसः॥ राज्ञोवीरसेनस्यकृतकृत्यतामात्मनः सफलतांमन्यमानस्यजानतो अतिक्रांतवानुल्लगाम अद्याहं
कृतकृत्योजातो यदेतस्यनलस्यराज्याभिषेकंकृतवानित्येवंचिंतयतस्तद्दिनमयासीत् किंभूतस्यराज्ञः उत्प्रेक्ष्यते संप्राप्त
स्वर्गसुखंयेनतस्येवयद्वाभुक्तं अन्त्रोपंसमस्तंभुवनं भूमंडलंयेनतथाविधस्येव। अथवा आस्वादितः पीतोमृतरसोयेनतथाविधस्ये
व। यद्वा अनुर्भुक्तः अभंनुतः परमानंदसुखवान् कृषीयेनतथाविधस्येव॥ एतावतातस्यवाचामगोचरंसुखमभूत्॥ दित्यर्थः॥

चं०८० एवममुनाप्रकारेण केषुचिद्दुर्गमेषु दिवसेषु अतिक्रामत्सु गच्छत्सु सत्सु तथा महान्समस्य गत्याभिषेकमहस्य यो व्यतिकरः
संपर्कस्तस्मिन् सर्वोभूते चिरकालिन जातसति। तथास्वंस्वंपंथानमतिक्रम्य। यथायथं येन २ मार्गेणायात स्तंतं मार्गं प्रति
पूर्वं आमंत्रितः आहूतः पश्चात् आयातः इत्यामंत्रिता यातस्तथाविधाय समस्तः सामंतलोको मंडलेश्वरसमूहस्तस्मिन्
।।ग। नवतिगतसति। तथावोनरघुवंशो ऽत्रचतुराणां मंडलानां ईश्वराः सामंता इति।। चपुनः परिजनसेवकादिलोके परि
तः समंतात् गतवति सति किंभूते यौवराज्येन युवराजभावेन रंजित आनंदितो यौवराज्यरंजितस्तस्मिन्। जनेश्वरो वीरसेनो
रिपवएवपयोधिरब्धिः तत्रशोषणाय वडवानलइव वाडवाग्निरिव। यः सः तथातं नलं आबभाषे। उवाच। हे नल किम
पिवयं अमोनखिद्यासनमनस्तापंदधासि।। तद्यथा। संप्रत्यधुना अस्माकं एणानां मृगाणां मृगाणामिदं रणं सख्यं मंत्री
श्रयस्करं कल्याणकारि। नरेंद्राणां सख्यं। स्त्रीणामिदं स्त्रैणं।। स्त्रीपुंसाभ्यां नस्नञौ तथा अस्माकं आभरणाय अलंकरणा
ययोग्या। तटाभारा जटासत्कविविधाः।। नहारा। मुक्तालतायोग्याः।। तथास्माकं साहाय्याय आलंबनाय बुधाः पंडिताः
साधवो भद्राः।। नबांधवाः स्वजनाः साधवः।। तथा अस्माकं शयनाय स्वापाय कुशपुलिकादर्भपूलिका उचितान
तूलिकातूलशय्या उचिता। तथा अस्माकं क्रीडाय केलये वेगवंतो द्रुतगामिनो निर्झरप्रवाहाः वराः प्रधानाः नवाहाः।। अ
श्वावराः तथास्माकं हरविलोप्रसादाः अनुग्रहाः प्रार्थनीयाः अभिलषणीयाः नप्रसादाः धवलगृहाणि। अभिलषणी
याः तदिल्कपसंहार। तस्मात् हे आयुष्मन् चिरंजीवित।। एषत्वंदृष्टोसि। अवलोकितोसि।। तथा एषत्वं आपृष्टोसि यदहं वना
य यामीत्येवं तथा एषत्वं आश्लिष्टोसि आलिंगितोसि तथएतवं दुरुक्तं दुर्वचनमुक्तः क्षमितोसि नीरोषितोसि इतीमं नलं प्रत्यभि
धायोक्त्वा चपुनः उत्संगस्थितं क्रोडमारोप्य संस्थाप्य चपुनः तस्मिन्काले नलस्योत्संगारोपणसमये गलन्क्षरन् बहलो निबि
डो यो बाष्पांबुपूरः अश्रुजलप्रवाहस्तेन प्लावितस्त्रपिते वक्षसि निधाय चपुनः पुलकरोमांचैः कोरकितेकुड्मलीकृते ये राम
भजलतेतनाभ्यांपुनः परिघाय आश्लिष्य पुनः मूर्ध्नि आघ्राय वनितासहायः स्त्रीसखो वनाय स्त्रीसखो वनाय प्रतस्थे गुरवः

319/1933

पुत्रंमूर्द्ध्नि जिघ्रंतीत्याचारः।। किंभूतमिमं अंतर्मध्ये भूम्नभरेण दे व्यातिशायनविरुध्यमानं निषिध्यमानमुत्तरं प्रतिवचो
यस्यसतं तथा अजस्त्रं निरंतरं आश्रवंतिक्षरंति यान्यश्रूणि तैः क्लिन्नो आर्द्रो कपोलो यस्यसतं तथा आविर्भवंती समु
ल्लसंतीयामोहमूर्च्छा मूर्च्छाविक्लवं सवांधकारं तेन आकुंचितं इषत्कुंचितं लोचनयस्यस तथा तं परिहृतं त्यक्तं राज्यं येन त
थाविधतस्मिन् राजनि वीरसेनेवनाय प्रस्थिते चसति।। तथाहतः करुणो दयासारः क आर्कंद आरटनं यस्मिन्नाः तथा
विक्लवसाध्वस मतीपुरजालक कास्तिव रुदन्त्यांवियुज्यमानाविवियोगमाप्नुवत्यो याश्रुकवाक्य स्तास्तिव। यथायाभिन्यां
मर्त्यभ्योवियुज्यमाना श्रक्रवाक आरटंतितैं तथान्पविप्रयोगात्प्रजा अपिरुदंतीति।। तथाप्रतिभवनं प्रतिगृहं अरंतोल्द्रयेपो
रजनाः तेषु उच्चरितं दुवनायगच्छत्सुसत्सु अथसालंकायनः सकृतंनलं प्रतिसमर्पयन्नाह।। हे कल्याणि नल एषपितु
र्जनकस्य। अनयस्य स्नेहस्य प्रणामांजलिः नमस्करणार्थं करसंपुटयोजनं एतदर्थमस्माभिः प्रणामः क्रियत इत्यर्थः सिक्षयि
तुः पितसमानत्वात् मंत्रिणः पितृप्रणयेस्नेह।। तथाहि। अस्यक्रमेण स्नेहं नृपतिपादा आगतं यत्कर्म सामादितत्कर्तुं
शीलं यस्यसतथाविधस्य कृतशीलस्यक्षमापराधस्य विहितागसोपित्वया।। अस्माकमुपरियाअनुकंपादया तयाकंपितयं
पि किंयंनोप्यपराधाः सहनीयाः क्षम्याः। किंवत्। तंपश्य अवलोकय मृगांकस्य चंद्रकराः किरणाः कमलाकरान् कमल
खंडानि। मीलयंतोपि अपराधाः सहनीयाः क्षम्याः।। किंवन्। तंपश्य। अवलोकय मृगांकस्य चंद्रस्य कराः किरणाः कमलाक
गनकमलखंडानि मीलयंतोपि संकोचयंतोपि पयोनिधिसमुद्रस्य उद्गाय उद्गवाय न।। तथाकमलाकरान् स्वसंतानभूतान्
संकोचयंतोपि चंद्रकराः पयोधिना सह्यंते। तथालक्ष्मनसः पुष्पाणि भ्रमराणां योभरो भारस्तेन यानि भंजनानि। नु क्षोदनानि
तानि किंनसहते। अपितु सहते एव। नतु तान् निर्वासयंति। तथा भवतायेतस्यापराधाः सहनीया इतिभावः इत्यभिधाय स्वस्कृत
कृतशीलं नलं प्रति समर्प्य वद्धचरमे स्नेहेन अनुगतः अनुयातो भुभुकु येनसतस्मिन् सालंकायने उच्छ्वलितेच प्रस्थितेव
सति पुरतोगजापश्चात् सालंकायनइत्येवं नगायप्रस्थेसति किंभूते सालंकायने भुजायामेन बाहुदैर्घ्येण निर्जितः सालः सर्ज

नं० २० तत्र्येन सतस्मिन् प्रलंबवाहा धित्यर्थः । नल: पतंतो गलंतो बदबाला निविडा येनिविडा येवाष्पबिंदु संदोहो : अश्रु अ०
१०८ जलप्रवाहास्तर्वक्षमिवि धीयमान : क्रियमाणो हारो येनस : इदृकविधो हमानोतितिब्रुवन् । लोचनोतदिवसं उदमीलयत्
नाहृदयामासस्थिरीभूतोनल : उत्प्रेक्ष्यते शुष्यत्तरविकरै : ग्रीष्मप्राप्नुवत् यत्सर : सलिलं तयत्र संताप आत्यंतनवेपित
कंपितमंग शरीरं यस्यईदृकविधा बालमत्स्यइव ॥ यथाबाल मत्स्य : शुष्यत्सरसिवेपितांगस्तिष्ठति ॥ तथायमपि पुनरुत्प्रेक्ष्य
ते ॥ विसृज्यमानो वियोगमासादयन् यूथपतिर्वृंद्धयनाथो ॥ यस्मात् इदृशा : करिकलभइव हस्तिपोतइव यथायूथनाथ
र्सति यष्ट : दीनकलभो दु : खीभवति । तथायमपि । महाराज महामंत्रिवियोगाद्दु : खमनुभवन् ॥ केवलं अमंदोनल्पायो
मन्युकंगादन्यवचना स्वारस्तन गद्गदया अव्यक्ताक्षरयागिरा पुन : पुन : इमं श्लोकमपठत् ननाततितातस्य कृता
दरस्य दत्तबहुमान स्यइरतादवीयादशात् स्वसमात् वेगात् ननु आह्वानेन हेपुत्रेत्यादिनाशब्देन आकारणं चपुन :
अंकउत्संग विनिवेश्य संस्थाप्य बाहुयुगलेन आश्लिष्य आलिंग्यसतत् संभाषणं मधुरै : वचने : वादनं चपुन : अभित्र
स्ला अतिस्नेहेन अर्द्धचर्वितं अर्द्धास्वादितं मुखेन स्वीयवक्त्रेण अर्पितं दत्तंतत् तांबुलं स्मृत्वा हेपाषाणोपमपाषाणवत्कठिण
हृदयहाठितिविषादेत्वंकिं नदीर्यसे विभिन्नं द्विदलीभवसि कर्मकर्तरिपक्रपूगपत्र चूर्णसंयोगस्तांबूल इत
स्मरं साक्षं सर्वमाकर्षयं दमयंती चिंतयति अहो इति आश्चर्ये स्नेहवान् स्नेहल : आर्द्रहृदय : स्निग्धहृदय : स्निग्धचित्त :
स्नेलीनिश्चितं असौ महानुभाव : ॥ तत्तस्मात्हेतो : सर्वथा सर्वप्रकारेण अस्माकं प्रीतिपात्रं प्रेमभाजनं भवितुमर्हतिस्म : स्नेहलस्वभा
वतीतनेव सहस्नेहः क्रियते नान्येन इति अवधारयंती मनसा आकलयंती दमयंती पुन : पुन : भूय : पप्रच्छ हे हंसमित्यन्वयं
प्रश्नेहेहंस नवस्तत : किं जातं इति प्रश्ने कृतेमपि नल कथावक्ता हंस : कथामुपसंहर्त्तुं समापयितुमिच्छन् इमं श्लोकं मद्यमु
च्चारयांचकार । उच्चचार ॥ हे सुंदरि दरिक्षोदरि ततश्च ततोनंतरं ॥ किमपीति ॥ सोपिनल : पितृविरहेयोविषादो मन : राम
पीडातं भनस्वकीयेनपरिजनेन ततो विनोदगीतसुभाषितादि कौतुकं । किमपि किंचिद्विस्मार्यमाणस्तत्र वधानात्याप्य १०६

321/1933

मानसन्न इदानीं वासराणां वासराणां परिवर्त्तं परिवर्त्तनं मतिक्रमणं गमयति प्रापयति दिनानि अतिक्रामयतीत्यर्थः
विभूत : हरचरणसरोज द्वंद्व शंभुपादपद्मयुग्मे दत्तमवधानं चित्तैकाग्र्यं येन सतथाविध : भगवच्चरणसेवाविहितचि
त्त इत्यर्थ : ॥ इति वाचनाचार्य वर्य श्रीप्रमोदमाणिक्य गणिशिष्य श्रीजयसोमगणितच्छिष्य पंडित श्रीगुणविनयगणिविर
चितो श्रीत्रिविक्रमभट्ट विरचित श्रीदमयंतीकथा विवरणे चतुर्थ : उच्छ्वास : समाप्त : ॥ अथपंचमोच्छ्वासव्याख्या प्रस्तूयते
अथेति ॥ अथानंतरं वाचस्पतावेव मत्या बृहस्पतिसमाने राजहंसे विश्रांते उपरते वाक्प्रपंचे तथाविधे तूष्णीं भजमाने
सतीस्थिरीभूतराजहंसे उच्छ्वासिताउत्का अनल्पाविद्यमाना विस्पष्टा व्यक्ता येवर्णा अक्षराणि तै : वर्णितस्तुतो निषद्धराजो न
लोयेन सतस्मिन् ॥ अहहंसो नलस्य सेवार्थी सेवितुकाम इत्यभिधाय उत्कंठावत्कृत उत्पादित उत्तरस्यादिशिविषये असंग
आसक्तिर्येन उत्तरस्यां नलाधारत्वात् हृदयेन छिन्नमनापक्षिणा उपरुध्यमानानलं प्रत्यानुकूल्यं नीयमाना स्थिरीभूतेन हंसे
न श्रुतानलविषयतस्या अनुरागो मनसत यातेन अथ चक्षुभ्रांतस्मिन् स्मिनमुखे यूनीत्यादिये न दिव्या ध्वंगनांकं नस्मा
दकस्मात् । द्वितीयाच्यहसात् जन्म उत्पत्तिर्यस्य सतया भूतव श्रुताश्रवणमाद्योनुराग : प्रेमबंधस्तेन उपरुध्यरुध्यमाना व्याप्यमा
ना ॥ कृतवक्रसेव अभ्यवचनुरमणविप्रणदक्षिण्यं नीयमाना इत्यर्थांतरं एवंभूतासतीप्रकर्षेण रहिंगतयाचिंतयाकदम्ले
नसहमिलित्याभीत्सवंकृपयाक्लेतुचिंचिता प्रिरबालानिमिलितालं इतुकं अहृदयं चिंत आश्लिष्य अवष्टभ्यासंचिता जा
तेत्यर्थ : असौ स्वव्यंयंतभिस्पर्थ । अथाहपुनि कृकथमपि वे. महताकष्टेन दृष्टासीति संभाष्येव बादयित्वेव उत्कंपंजनयतीतिउ
त्कंपन्नवनीतयारोमांचवस्त्रया सर्वांगेषु सर्वावयवेषु आलिंगिता आश्लिष्यसर्वांगेषु संकटकाजातेत्यर्थ : । अर्थांतरेतुप्रवृद्ध
या सरत्याउत्कंपया जनन्यामाचा आलिंगितेव ॥ तथाहतकौतुणीइदानीं शैशवव्यवहार : बालत्वस्यहृयतां इति आलाप्येव
संभाष्येव प्रमुखेन प्रधानेन मुखस्वंवर्णनवअक्षिपात्रभोत्न स्पृष्टा । मुखविलासयमत्स्यदित्यर्थ : ॥ तथाहे मुग्धे स्वच्छंदभाव : स्वैरमिलव्यतां
इत्यनुशास्येव शिक्षयित्वेव गुरुणा दुर्लंघ्येन मदनध्वजेन मनसा निजाज्ञां आहिता स्ववशं नीता । कामातुरा जातेत्यर्थ : । अर्थांतरेतुप्रकृष्टं मुखंय
स्यगतेन प्रभुत्वेन गुरुणा आचार्येण निजाज्ञां आहितेति । तथापिदमयंती क्षणमिव क्षणं एकं यावत महानुभावतां महाशयतमवलम्ब्य अवष्टभ्य उप

चं० ३०
१०७ लक्षितात्मापिता अवरुद्धा अभिलाषां चनदिक्षादशसंख्या यस्या सा तथाविधा अवतस्थे अरुद्धान् स्वाभिलापं द्यवस्थां नाज्ञापयदित्यर्थः॥ नोचेति॥ तथैतिम
दनानुगतां चंदमयंती अवलोक्य परिहास शीलानामेतिप्रसिद्धा सखी वाइति वक्ष्यमाणप्रकारेण दमयंतीमईक्षणेन अर्द्धनेत्रेण कटाक्षयंती अवलोकयंतीतंरा
नदत्त आलापयांचचर। अवादत किंभूतां दमयंतीं बलात बलात्कारेण सरलीभवतो दीर्घीभवतो नायनि श्वासा नैसर्त्विनो ज्ञापितः अंतः अंतःसि मन्मथव्य
थावगः कामपीडाप्रसंगो यस्यास्तां तां दीर्घनिश्वासैः हिज्ञायते यदंतस्या मन्मथव्यथा प्रथिताऽस्तीति॥ तथा अकांडएव कुंटिताभग्ना धैर्यं धीरत्वमेव अ
भिडाराखड्गधारा यस्या सा तां विलीन धैर्यामित्यर्थः। तथा अंतर्मुखीभूता अबहिर्मुखीभूत अक्ष्णव्यापारो नेत्रावलोकनं यस्यास्तां नांतर्हृदयं प्रसवलो
कयंतीमित्यर्थः। उत्प्रेक्ष्यते हृत्पुंडरीके हृत्पद्मे मनोरथेन अभिलाषेण आनितो यो नलस्य अवलोकनार्थमिव मन्ये हृदये मनोरथेन नलः समानितोऽस्ति॥ त
मवलोकयितुं न च हृदयाभिमुखं किं दितंरीति। तथा आकस्मिकः अकांडएव उत्सवोऽस्य स्मरएव अपस्मारो ग्रहविशेषस्तेन दमयंती गृह्यमाणां स्मरपरवशामि
त्यर्थः॥ अपस्मारश्चावेगः अस्तु स्वाधुरस्यास्तीति इतिकाव्यप्रकाशटीकायां किंभूता परिहासशीला। यस्या दमयंत्या इंगितं चेष्टितं आकारो मुखरागादि
स्तत्कुशला स्वतुलनादिंगिताकारयो निपुणेत्यर्थः॥ पुनः किंभूता लीलापूर्वको हास परिहासस्तस्मिन् परिहासे व्यसनमासक्तिर्यस्याः सा तथाविधा इतीति
किं। दमयंत्युवाच महाप्रभाव तस्य नलस्य ये गुणास्तेषां श्रवणाय नास्माकं श्रवणौ द्वयं। अद्यापि आम्यति। श्रांतं भवति विशेषतः श्रवणाय प्रवर्त्तत इत्यर्थः॥ तथा
स्माकं जिह्वा न श्रांता तत्कथाय अकरणमेव रसायनं जरामरणापहमौषधं तस्मिन् न तृप्यति। न तृप्तिं एति। अद्यापि पुनः पृच्छामीत्येवं साभिलाषेत्यर्थः॥ तथा
स्माकं बुद्धि तद्गुणविशेषज्ञानाय तस्य कथानां सर्वपरिच्छेदाय न संतुष्यति न संतुष्टा भवति। पुनरपि तद्विशेषावबोधाय प्रवर्त्तत इत्यर्थः॥ तथास्माकं मनः
अनुरागाय प्रेमबंधाय नोपरमत। न निवर्त्तते पुनरपि तस्मिन् अनुरज्यत इत्यर्थः। तदिति उपसंहारे तस्मात्कथं अत्यादं अतिशयेन रसविच्छेदं स्वादभं
गकरं तीलं कथां पुनरस्य कथापरिपाट्या। कथावसरस्य बालिशमौनं त्वं धृतवानसि। अकस्मात्वसरं कुर्से इत्यनेन कथं॥ कस्य किमिव। उत्प्रेक्ष्यते गीतस्य
गानस्य विस्वरीकं अस्वरमिव। यथा गीतं मधुरं स्वरं स्थाने तालविरुद्ध स्वरोद्गारसंविष्ठकारी अनुचितस्तथा यमपि कथाभंगो अनुचित इत्यर्थः॥ तथा
वाद्यस्य वादित्रस्य विनालमिव विरुद्धतालमिव। यथा वाद्यं विरुद्ध अन्यत्र त्रुटादि तालो रसभंगकारित्वात् नशोभते तथायमपि। तथा लास्यस्य नृत्यस्य य
अन्यथा यथा वन्यमनानावेनयः पादन्यासः स्वरणन्यासलक्षणयथा लास्ये अन्यथा पादन्यासो रसविच्छेदकारित्वात् न शोभते तथायमपि। तद
वे। तत् परमपयास वाऽल्प दोष स्वयाप यो जलं पातुं उद्यतस्य प्रवृत्तस्य पुरुषस्य अविरताया भिनिरंतराया नृपवारिधाराया विधारणं विच्छेदस्तदिव १०७
निवारणमिति वा पादः। तृषितः पुमान् पानीयं पातुं प्रवृत्तः यावन्नतृप्तः स्यात् तावता अंतराले भव पानीयं पानविच्छेदं कश्चित्करोति तद्वत्तना

पितनत्कथामुपसंहरता विहितमिति। तथा इयं कथामृतं नलस्य सौजन्यं कुर्वन्तः पुंसो अर्द्धतृप्तिः अर्द्ध आहारा भिलाषविच्छेदः तथा सोयं अ
समाप्तं अपूर्णं वृत्तं तस्य तथाविधस्य पुंसोऽतिरिक्त आयासमयं कथा व्याघातो निरोधः इति व्याघातपादेतुस्पष्टमेव। तत्तस्मात् इतोऽनंतरं कथा
या अंतराल एवमिमं तु निवर्त्तितुं न युक्तमेव। निःकारणोपकारी निर्निमित्तं कारणं विनैव उपकर्तुं शीलं यस्यासौ तस्य संबोधने हे निःका
रणोपकारिन् हंसत्वया पुनर्मधुर्यः स्व स्वपुण्यराशौ पुण्यात्मानः स्वकासरव्यानमेव स्वरूपकथनमेव अमृतप्रपा मंडपः सुधापानीय
शाला कृतास्मयविशेषः सम्बद्धर्यंतां विरच्यतां। पुनस्तत्कथा क्रियतामित्यर्थः। अतएव अनंगएव ग्रीष्मो निदाघस्तेन उपतप्ताः संत
पिताः एवंविधा दमयंतीसदृक्षाश्च ना कन्यका अपि एवंविधकन्यकाः प्रसारितो विस्तारिता श्रवणएव अंजलीयाभिस्तास्तथाविधाः
सत्यश्चिरकालं चिरं निर्वांतु नाम। तिष्ठंतु अमृतप्रपामंडपेहि ग्रीष्मोपतप्ता अंजलिभ्यामृतं पीत्वा निर्वांति तथेमा अनंगतापतप्ता
श्रवणाञ्जलिभिः नलकथामृतं पीत्वा सुखिन्यो भवंत्वित्यर्थः। इत्थं परिहासशीलया उक्तः सोऽपि हंसः इत्यभाषत उवाच इतीति किं हे सुंदरि
तस्य मम मत्स्त्रोत्रोमिः हृदयमेव प्रासादो देवगृहं तत्र प्रतिष्ठापिता निहिता प्रतिमा प्रतिबिंबं यस्य तस्य सर्वासामपि स्त्रीणां हृदये संक्रांत
स्येत्यर्थः। नलस्य अन्यदपरं किं स्तूयते। किं श्लाघ्यते। तथाहि यत्र नले श्रूयमाणे वेणुश्च तंत्रः वीणा च वस्तुतस्तयोः क्वणशब्दो न मधु
रिमरवकारी। यदस्य प्रतिध्वानः श्रूयते तदा वेणुवीणारवो न मृष्टो लपन इत्यर्थः तथा यस्मिन् नले दृष्टे कामो नाभिरामः न सुंदरः नस्य तनो
र्यस्य कदर्पवस्तान तथा यस्मिन् नले संभाषिते वदति सरस्वती भारती न सारा न प्रधाना सरस्वती भाषितादपि तद्भाषितमत्युदारमित्यर्थः
तथा यस्मिन् नले परिचिते परिशीलिते अमृतं न श्लाघ्यं तत्सौख्ययस्त्वमृतादप्यधिक इत्यर्थः॥ तथा यस्मिन् नले आश्रयस्ते सन्निहिते इंदु
श्चंद्रोन आनंदिन आनंदजननशीलः तत्संनिधानं तु चंद्रादपि अधिकानंदजनकमित्यर्थः। तथा यस्मिन् नले प्रसादिते अनुगृहीते धनदः
कुबेरो न प्रसादास्पदं न श्रयंस्य धनदप्रसादादपि तत्प्रसादोऽधिकफलप्रदानत्यर्थः॥ किं बहुना किं बहुक्तेन भवतीति। हे कमलमुखी पद्मवदने
यदि वाक्सिवाण्यांपटूनि समर्था मि वाक्यदूनितपां वाक्पटूयं कंचन सुगंभ्यानां मुखानां सहस्रं भवति॥ अपि च निरूपमं अत्यद्भुतं अवधानं तद्गुणव
र्णने चित्तैकाग्र्यं यदि भवति। अपि च दीर्घं चिरं जीवितं प्राणधारणं यदि भवति। तथापि तस्य क्ष्मापतेः नलस्य सकलगुणानां विचारो विमर्शः कर्तुं
वा शक्यते न वाक्ये न वेति॥ एतावतामुना नामावं त्वं दर्शितं॥१॥ अपि च पुनः॥ संसारेति॥ हे दमयंती संसारवृत्तिर्भौ नदे तन् स्त्रीपुंसां वैव

323/1933

चं० कां० १०८

रत्नद्वयं अजनि जातं स्त्रीपुंसेति अचतुरेत्यादिना अजंत्यो निपात्यते। अध्यावेवरत्नोत्पादात्॥ किं तद्वयमित्याह॥ नारीणां मध्ये भवतीरत्नं॥ नृणां मध्ये पुनरसौ सौभाग्यस्य सर्वजनवाल्लभ्यस्य सीमा मर्यादा यत्र स सौभाग्यसीमा अतो धिकं सौभाग्यं न कस्याप्यस्ती त्यर्थः ईदृशानुजारत्नं फलितमाह कुरंग शावनयनवत् मृगार्भकनेत्रवत्तरलं चंचलं नयनं यस्याः सा तस्याः संबोधने हे कुरंग शावनय ने शाकपार्थिवादित्वान्मध्यमपदलोपी समासः। सा त्वं दमयंती तस्य पृथ्वीपतेः नलस्य योग्या सी॥ भवत्याएतावत्पूर्वकं कथितं अ स्मात् पूर्वं कथिता न अन्यत्तु अपरमुत्तरं किं न किं वदसीत्यर्थः भवता योग एव श्रेयान् इति भावः। अथ वयं यामः ते तुभ्यं स्वस्ति क ल्याणमस्तु॥२॥ अन्यत्र इति इदं वंद्रमुखी मृगाक्षि वदने अन्यदपरं च। ईदृशं व्याकरण शब्दशास्त्रं विचार्यमाणे अपशब्दाः साधुत्वादः तस्य संबंधः सम्यक् बंधो रचना सन भवति साधुशब्दप्रयोगो भवतीत्यर्थः। ईदृशं च दूत प्रेष्यमाणे मुच्यमाने अपवादः अपवादस्तस्य संबंधः संश्ले ष सम्यक् बंधा रचना सन भवति। साधुशब्द प्रयोगो भवतीत्यर्थः॥ ईदृशं च दूतप्रेष्यमाणे मुच्यमा सन भवति अपवादेन भवतीत्यर्थः किं भू ते व्याकरणे। महान्नाम यस्मिन् तत् तस्मिन् नाम प्रातिपदिकं। तद्विषयं प्रकरणमपि नाम इत्युच्यते सति महदिति तद्विशेषणस्य सफलत्वं नाममात्रस्य नुमहत्त्वं नत्वं तद्द्योतनाभावात्। तथा कृत संधि वर्णसंश्लेषः कृत्वं कृत्प्रत्ययो यत्र तत् कृत्संधि कृत् तस्मिन् कृतसंधि कृतितथा समास समासः न सुरूपाद्विरास्व्यातं क्रियातिद्धिवाः आदिर्यत्र तत् तस्मिन्। स समास्व्यात तद्धिते। तथा स वर्तमानं कारकमपादानादि यस्मिन् तत् तस्मिन् कारके न थापिभाषान्याय समाज्ञितया कुशले भद्रे। तथा बलाबलं पूर्वं परविधानां बाध किं वाक्यस्य विचारो विमर्शो विद्यते यस्मिन् तत् तस्मिन् बला बलविचारिणि॥ इतपक्षे महत्नामाभिधानं यस्य स महान्नामा तस्मिन्। तथा कृतसुसंधि संबंधं पणबंधं करोतीति। कृतसंधिकृत् तस्मिन्। कृतसंधि कृति॥ तथा कृतसमासेन संक्षेपेण आख्यातं कथितं। तस्मिन् नलायहितं येन मतं तस्मिन्॥ तथा सत्कारके सत्क्रियाजनके। तथा परितो भाषाः संस्कृ त प्राकृतद्याः कर्णाटादिदेशभाषा यातासु कुशले दक्षे तथा बलाबलेशजयशालौ तयोर्विचारो विद्यते यस्यासौ एतस्य त्रि किंरस्तीए तस्य नास्ती त्यवं विमर्शके॥ तत्र स्मात्तता: तस्य नलस्य अंतिकं समीपं तथा विधः पूर्वोक्तिस्वरूपोद्गतः प्रेष्यतां मुच्यतां ननु यद्यहं दूतं प्रेषयिष्यामि त दास्वच्छंदचारिणी यामिति किं वदंति भविष्यति। इत्याशंक्याह॥ नचेति॥ एवं विधं छंदसि पर्यालोच्यमाने विचार्यमाणे। स्वलं पदं तस्य भंगो न भवति छंदो जाति परिरक्षणात्। तस्मिन् निषधेश्वरे नले वहत दूत सार्थ्यमाने अभिलष्यमाणे च जस्य शीलस्य भंगो न भवति किं भू राम १०८

325/1953

ते छंदसि। बृहती जगती शब्दो छंदो जातिवचनौ। तृतीयां तास्यात पदेन प्रसिद्धार्थेनयो ज्यौ। बृहत्यां जाते प्रसिद्धे। तथा जगत्यां ख्या ते प्रतीते। तथा संगतैः पदैरन्विते॥ अथ च पदे सिकृथं भूते पदान्विते कथं यथा भवति बृहत्यासं। बृहत्यां जातो असौ १ स्वस्थानं यस्ये ति पदान्वितक्रियाविशेषणं यद्वा बृहत्या जात्या हेतु भूतया या सो संपत् शोभा तयान्विते। तथा गुरवो द्विमात्राव क्राकृतयः सत्कृते गुरूणां गणा यस्मिन् सन्मथा विधौ। तथा तु शार्दूलविक्रीडितं नाम छंदस्तस्य आडंबरो गौरवं। यत्र तत् तस्मिन्। तथा पुण्यः श्लोकः पद्यं यस्मिन् स तथा किं इह यद्यपि श्लोको नुष्टुप्॥ छंदस्तत्र लोके प्रसिद्धस्तथापि केचित् सर्वमपि पद्यं श्लोकमाहुः। नलपक्षे किं भूते नले बृहत्या गुर्व्या संपदा श्रिया अन्विते। तथा जगति लोके आख्यातकीर्तितथा सत्कृतः सन्मानितो गुरूणां गौरवार्हाणां आचार्या णां गणो वृंदं येन स तस्मिन्॥ तथा शार्दूलविक्रीडितं सिंहविलसितं नद्द्राडंबर आटोपो विद्यते यस्य स तस्मिन्। तथा पुण्यः पवित्रः श्लोको यशो यस्य स तस्मिन्। इति पूर्वोक्तिमभिधायोक्त्वा गंतुं यातुमुद्यतवत्। प्रावर्तत। उच्चलितं च तं हंसं परिहासशीला स्वरवीपु नर्वभाषे हे मरालु ॥ हंस। यथेयं दमयंती अनुरागाय प्रेम बंधाय कुंदला इत्यत्र रोहाइव। नत्तनकत्वात्। येन तथा विधे रालापैः त्वया उक्ता तथा सापि नलः। तथा सो पि नलः स्पृहणीयात्र अभिलषणीया याउक्तयस्ताभिः अभिधातव्योवाच्यः। यथा यं तस्मिन्ननुरक्तां तु ना विद्यते तथा सो प्येतस्यामनुरागवान् विधेय इति कंदल भयो पिरागस्य रक्ततायाउत्पत्तिः भवतीति भावार्थः॥ यतो नह्येक हस्ततले न नालिका वाद्यते। नवैकं तसंलोहं अपरेण अन्येन अतप्तेन लोहेन संधीयते। संधानं संश्लेषं प्राप्नोति कर्मकर्तरि यक् तथा नाप्येकं रक्तमपि वस्त्रं अन्येन रक्तेन वाससा संयोजितं संधितं सत् शोभां लभते। केवलं परं वियुगलमेव भवति। विरुद्धमेव इत्यादि लेवं चतुंशी लं यस्याः सदैवं वादिनीतां परिहासशीलां प्रतिदमयंती अलपत्॥ हंस त्वं अस्य निष्कारणस्य वत्सलस्य कारणाविना स्निग्धस्य हंस स्याकिमेव मुक्तनीत्या अभ्यर्थनं किं याच्यते॥ यस्मादेतस्य अस्मात् निरपेक्षः अपेक्षा प्रयोजनं विनैव पक्षपातो मित्रादुपष्टंभः अन्येषां हि अपेक्षामपेक्ष्यैव पक्षपातो भवत्य सत्वन्यथापि॥ तथा अस्य सौजन्यं सज्जनतास्वभावतः अकृत्रिमं। अन्येषां हि सौजन्यं कृत्रिमं स्याद स्यतु न तथेति। तथा अस्य स्नेहभावः अकृत्रिमः स्वभावतः तथा अस्य उपकारित्वं उपकारजनकत्वमुपचरितं अगौणं मुख्यमित्यर्थः। तथा अस्य प्रीतिः प्रेम अपरिचयापरिचयं विनैव अन्येषां हि प्रीतिः अपरिचया महती वा सा द्भवति अस्य तु परिचयं विनापि तथा अस्य सौहार्दं अ

चं०उ० नभ्यामं अभ्यासो भावप्रत्ययनिर्देशात् ॥ सामीप्यंनास्त्यभ्यासोयत्रनथाविधं अन्येषांहि सामिप्यात् मोहार्द्रभवति अस्यत्वन्यथापि तथाअ
१०१ भ्यासे वानप्रवर्त्ते दृष्टंदर्शनंयस्यां। सा अदृष्टपूर्वाभावत्क: आहिताग्न्यादित्वान्निष्टांतंप्राक्प्रयोज्यं अन्येषांहिमैत्रीदर्शनपूर्वाभवति अस्यतुपू
र्वमदृष्टावा अपिमथिमैत्रीकरणशीलतायां॥ तदित्युपसंहारतस्मादेवंविधो निर्निमित्तबंधुनिमित्तं विनैवबंधुस्वजन: किमर्थमिति किंयाच्यते
यत: केनयाच्येत चंद्रचंदनसज्जना: परोपकारस्य। यदुनभवंत उपकुर्वन्त्विति किंतुस्वतएव उपकुर्वंति। नत्राथिता: किंतुकपिययात् क्रियता
मुहूर्तांनयावद्यो मैत्रीरसस्तेनरंजितं अस्माकं मनोयेनस: नस्यदुस्त्यजस्यत्यक्तुमशक्यस्य अस्यहंसस्य अकांडएव गंतुमुत्सहमान
स्य अकांडएव अप्रस्तावएव गंतुं उत्सहमानस्य आवर्तितं अभिलपन: किंब्रूम: किंवच्म: मागाइत्यत्राकुन: गच्छतिनिष्ठुरता कर्कशत्व
अमयतस्त्वं वांछितंनाधीयतामित्योदासीन्यं उदासीनता॥ अथ आदर्शनातदर्शनंयावत्प्रियापिवल्लभासि इति किंयाशून्य आला
प आभाषणं॥ अथकस्त्वंएवंविधोदिव्यवाकूमधुरगी: पक्षिरत्निमिति अप्रस्तुत: अप्राकरणिक: प्रश्न: अथकेनाधिकेनवस्तुना अर्थी
अर्थी: स्यान्नीति अर्थीकिंवस्त्वर्थयसे इत्यसंक्रांतं अनावसरिकं। अथकिंतेप्रियमिष्टमाचराम: कुर्म इत्युपचार वचनं से वावाक्यं
अथकृतउपकारो येनसकृतोपकारस्तथाविधो सि इति प्रत्यक्षा साक्षात्कृतिप्रत्यक्षे कृतिरनुचितानदिक्उपसंहारे तस्माद्धेतो: हेव
त्याणबंधोभद्रत्वनंजानीम: किमुच्यसे॥ कथंकथ्यसेयत्रतथापिवाक्येबाधासंभवात् भवादृशामुत्तमूर्तिना मदर्शनं मवीक्षणमे
वबरं। मनागिष्टं नतुलयमानाक्षिप्यमानाच्यंगावयवाल्लदु: सह: सोढुमशक्योदर्शनव्याघातो दर्शनविच्छेदोवरं एकत्रामिलितावपु
नर्वियोगस्त्वतितरांदु:खंजनयतीत्यर्थ:॥ अमृतंअनास्वादितं अपितमेवकंनतुसकृदेकवारंपीत्वापुन: अलाभेन अप्राप्त्यादु:खंव
रं नतत्फलं प्रार्थ्यसेयाच्यसेयाच्यसभूयोदर्शनार्थं। पुनर्दर्शनंदेयादित्यर्थ: अस्माकमनुस्मरणमेव नाटकंन्यस्यंतस्य सूत्रधारीवस्त
चित्तरंगाचार्यपि अनयादृष्टयास्माकं स्मरणंभविष्यती त्येवंरूपा। इयंचहारलताभवता प्रियस्येष्टस्यकस्यापिउपायनमात्रं ढौक
निकामात्रं भविष्यतीत्यभिधायउत्फानलमुरगीकृत्याधिकृत्य इति हंससंदेशार्थं इंसकारसंदेशनिमित्तमिवद्विगुणीकृत्य द्विसरिक सम
त्वमस्कंठकंदलात् आत्मकंठपीठात्। उन्मुच्यचउन्मार्यमूर्त्तिमतींसंदेहामुक्तंगमिववाचामिवमुक्तावलीतस्यहंसस्यगलेव्यलंबयत् १०१
निक्षेपइतीतिकिं हेमस्तनुभावनलडिधाक्तासिपांथात्। अस्मास्वराजहंसात्॥ तथाद्युत्यामुद्यसे धार्यमेवचाहृदयं नचवाण्यात्वन्त

मग्राह्य मनसावसमर्पसे इति॥ तथाहिकालंस्मर्यसेदिवादिवनक्तंरात्रौ॥ तथाद्यीगतिरूपायोऽस्माकं इदानींत्वंवात्वद्प्राप्तौमृत्युर्वा॥ सो
पिहंसइतिअभिधायनवीदिंमगणेनसहवियतिव्योम्निउत्पपातउड्डीन: इतीतिकिंहेकंदरिमयामुक्तावलिच्छलेनमुक्तालतादंभन
मस्यनलस्यपुरोऽग्रेसोयंभवद्गुणनाभारस्तदीयस्तुतिसंदोह: स्कंधीकृतोगीकृत: तदीयास्तुतिस्तस्यपुरोवक्तव्येत्यादृतमित्यर्थ:
र भारोपहिउध्वनायस्कंधेक्षिप्यतइति॥ अथनभस्तलंउत्पतितेचोड्डीनेचतस्मिन्पक्षिपटलेहंसवृंदेविस्मयेनाश्चर्येण उन्मुखीसाभूप
लपुत्रीदमयंती निर्णिमेषं अक्षिसंकोचरहितं चक्षुर्निक्षिप्यसंस्थाप्यचिरंचिरकालमूर्ध्वानुपविष्टवावनस्थेस्थिताऽपनितनेत्राभ्यां राज
हंसीनवल्कमक्रयंतीनत्वअवितर्य: किंभूतपक्षिपटलउत्प्रेक्ष्यते चलंतौ यापक्षपल्लवौपक्षतीतयोव्याजतोदंभेनदूरादिक्पालानइति आह्व
यतीव आकारयतीव अनेनभाविदिक्पालागमनसूचा॥ इतीतिकिं आगच्छतभोदिक्पाल्यमूयंतयासफललोचना: सफलनेत्रा: भवंत:
संपद्यतां। नेत्रयोफलमासादयंतित्यर्थ:॥ तथायूयं अपूर्वंमद्भुतंस्त्रीरत्नंपश्यता अन्योपियादूरात्कमप्याह्वयति। सकिलविनकर
चालनयाकर्यति। नयैतं मापि। पुनरुत्प्रेक्ष्यते तीव्राउग्रावेगप्रमयूरस्वारविकरालै: संततांदिवंनभउपसवीजयतीवव्यजनकर्मकुर्व
तीव अन्योपिपक्षमेभवति सकिलशांतीकरणायवीज्यते नत्साक्षिप्तदमपिचलत्पक्षतिभ्यांरविकरतसंव्योमविजयतीतिपुनरुत्प्रेक्ष्यते
दिकुंजरै: दिग्गजै: निरुद्धव्यासा अवकाशांतरालंयामांताइदृग्विधा: ३५ आश्वासयतीव। नासांदु:खनिरुद्धंकुर्वतीव। अन्योपिय:
केश्चिन्नबलवद्भिरुद्धोभवति तस्यदु:खभिव्यस्यर्थं आश्वासनंक्रियतेतथै। तेराजहंसा अपिचलत्पक्षतिभ्यां दिग्गजाक्रांतदिशां आश्वासनं
कुर्वंतीति॥ चिंतितवतीचविचारवतिसम॥ तातत्यावदाद्ये॥ हेतातपित: प्रजापते: वेध: एवंविधैपक्षौविहितौत्वत्तथासमर्पित
पक्षौकिंवविधत्से किंमकुरुषे। किमित्यध्याहियते नहेतुनापक्षिवदुड्डीयविहायोगतिंविधायतस्यनलस्यसुखंपश्यामि ॥३५ अपिच
पुन:॥ उड्डीयेति॥ उड्डीयवांछितमभिलषितंदेशंयांतानागच्छंतएतेविहंगमा: पक्षिणावरंमनागिष्टा: नपुन: पक्षहीनहीनत्वात् पि
क्षरहितत्वात्पंगुप्रायंपंगुसदृशंकुमानुषंवरवरमितिमनागिष्टव्ययं॥ यद्यपि॥ मनोरपत्यंस्त्रीमानुषीपुमानमानुषइतिद्विनु: पदेस्याद्दि
लिंगत्वेनान्मानुषशब्दस्यस्त्रीपुंसवर्त्तिता॥ तथापिनपुंसकत्वंलिंगस्यलोकाश्रयत्वात् तथाचभवभूति: अद्वैतं सुखदु:खयो अवगतं
सर्वास्ववस्थास्वपदिश्रामोहृदयस्य यत्र जरसा यस्मिन्नहार्योरस: कालेनावरणात्ययात्परिणते यत्स्नेहसारे स्थितं भद्रंतस्यतुमानु

327/1933

नं०३०

षम्यक्‌थभेप्येनंबहिनउल्लंघ्यं ॥७॥ इत्यमुनाप्रकारेण चिंतयंती। नथातेषु हंसपुंगवेष्वपि। उन्मुखीउद्भुमुखीसती तांउत्तरांदिशामनुलक्ष्यी
११० कुर्यात्विस्मयेन आश्चर्येणा वस्फारितेनिकासितेनलोचनेनयुयासा। तथाविधा। तथानिष्पंदतयानिश्चलतयातदवलोकनरसिकत्वेनका
ष्ठकृत्यावरूकाष्ठारूमदृशावल्लिकेति। दधानामतीसादमयंतीचिरायचिरकालंसखिभिः सखीभिः हंसरिरिणीहि। गृहंयामइत्येवंसंबोध
नेनविपर्यीकृत्य। स्वगृहान्। अनीयत। प्रापिताहंसः पुंसिस्त्रिभूम्न्येवेत्यमरः णीढिकर्मकः ॥ ततः प्रभृति॥ आगमनदिनारभ्य। तस्याः
दमयंत्याः निश्वासाः सरलीभवंती। दीर्घीभवंति। नहासाः हास्यानिसरलीभवंति॥ तथातस्याः वाण्यः वाचः स्खलंति। प्रतिघातमा
प्नुवंति। नसुचः शोकाः स्खलंति। सर्वदापिनासांप्रवृत्तेः॥ तथानस्यास्तंद्रा आलस्यं वर्द्धते स्फीताभवति। ननिद्रास्वापोवर्द्धते विर
हिणीत्वान्निद्रानेत्यर्थः॥ नथातस्याः स्वेदांभो घर्मजलं द्रवतिक्षरति। नस्तंभो जाड्यं द्रवति॥ तथातस्याः स्वरो ध्वनिर्मंदायते। मंदीभव
ति। वकुंनयकोतितिनस्मरः कामो मंदायतानासवदिने २०अधिकोभवतीत्यर्थः तथातस्याः विरहतापतप्तत्वात्। चंद्रनाक्षगोशीर्षद्रवायवां
छाइदा। नस्पंदनायरथायवांछा। नस्पंदमारूढवीत्यर्थः॥ तथातस्याः संतापशांतये। तस्यनलस्यैयेगुणा औदार्योदयस्तेषां यदाद्वनग्र
हणंतद्गुणादानंसदभूत। नस्नानं। सवनंसंतानशांतयेभूत्। ततः प्रभृतिनकदापिस्नातिस्मेत्यर्थः॥ तथातस्याः प्रीतयेप्रेल्लेहरः नो
भुरवानंभतू न आरामगनक्षणे प्रीतयेभूत्। तथानस्याः अंगेशरिरेउद्यानप्रभंजनोवनवातएवलगन्। आश्लिष्यन्। सुखाय। नजनः
परिजनाः गेल्रमन्। क्लेशायेति। मुहुः मुहुः वारंवारं इदं श्लोकंपद्यंपठतिव। विश्राम्यंतीति॥ वृत्तं॥ यस्मिनदेशे सप्रियो नलआस्तेविद्यते
सत्तायामस्यास्तइति क्लिशाकल्पनंदेशं प्रतिउत्कंठयाघांजयाधावंतादुतंगच्छंतो अमीमनंसिरथादवमनोरथाः सकं ल्याः॥ कथं न
कुत्रचिनविश्राम्यंति। श्रांताभवंति। नथापुनर्मार्गेष्वपिकथंनमुह्यंतिमूढाभवंति। नचेतिसामुदायिको निपातोनिषेधार्थः॥ तथाप्रोत्तुं
गपिप्रकर्षणोच्चेपि। अंतरंतयोरंतरालेयातरुश्रेणी शिखास्ताएव अतिगहनत्वात्पंजरमिवपंजरं। तस्मिन्कथंनलगंति। नश्लिष्यंति
नथाकथंनस्विद्यंते। नखिन्नाभवंति॥ तथाकथंविषमेदुस्संचारपथिमार्गेनंस्खलंति। नप्रतिहताभवंति। यत्रगंतव्यंतत्रगच्छतीत्यर्थः
विश्रामादयास्तेधर्माः आत्माहिरथ्याविश्राम्यंति। तथाविषमार्गेषुमुह्यंति। तथाद्रुमपंक्तिशिखापंजरेलगंति। तथाखिद्यंते। स्खलंतिच
। नपुनरमीमनोरथाः इत्याधिक्यमेषांतेभ्यः इति अथतपिराजहंसावनेषुकाननेषुसरः सलिलेषुच। सरसिजलेलगंति। नथाखिद्यं ११०

ते। स्खलंतीव नपुनरमीमनोरथाइत्यादिषुचविहरंतोविचरंतः। नथानगाश्च पर्वतानगराणिचपुराणि। ग्रामाश्चसरस्तयोजनावासाः
आग्रहारा अवग्रहस्थानविशेषाः। पुराणिच पत्तनानिच पुटभेदनानितेषां प्रदेशान् स्थानानि। उल्लंघयंतोतिक्रमंतः कतिपये कियद्भिः दिव
सैः निषधाया उद्यानं आसेदुरापुः॥ नगरपुरयोः गुल्मगुल्मकृतोविशेषः यत्रपुराणिगृहाणियदनेकार्थः। पुरंशरीरेनगरेगृहपुरेच्यो
रिति। ग्रामोदेशशब्दादिपूर्वकं पश्चाद्संवसथं चरत्नेकार्थः॥ कीदृक्षु वनेषु न्नाश्चंगउत्संगे यस्याः सातथाभूताभूमिर्येषु। त्रासंकुले
ष्वित्यर्थः तथाभूताधराभूमिर्येषु। त्रासंकुलेष्वित्यर्थः॥ तथासप्रपंचा सप्रधानाः पंचाननाः सिंहायेषुतानितेषु। पुनः किंभूतेषु त्रिच
रूपेषु रूप्याणस्वरूपेषु पक्षेशिवरूपेषु त्र्यंभुस्वरूपेषु किंभूतेषु सिंवेषु। त्रासांकं चंद्रंधरंतियते। तथाविधेषु। तथासहप्रपंचैः। पृथग्मात्रा
सपादद्वालक्षणविंचेन यानितथाभूतानि॥ पंचसख्यानिआननावक्त्राणियेषांते। तथातेषुसरोजलेषु। कुमुदानामियंकौमुदीनाशो
भनशोभांदधत्सु विभ्रत्सु। तथानामस्वन्तिरं अनुरूता अनुरूता समुद्रस्यवाद्धिर्यैस्तानितथातेषु। यादृश्यआरंभसांवृद्धिस्तादृशीसरो
जलानामपि। अमृश्यतचंद्रमंडलरूपष्विव रात्रिविंबस्वरूपेष्विव। किंभूतेषुचंद्रविंबेषु शोभनाशोभायस्याःसातथाविधांकौमुदींज्यो
त्स्नां दधत्सु तथाशश्वत अनउदयानपश्चात्समुद्रस्यवाद्धिमत्सानि। तथातेषु चंद्रोदयोहिजलधिवृद्धयेच्यदिवा॥ नविद्यतेनावोय
त्रतत् अनुपमनुपाभवति। एवंरूतसमुद्रवंद्धेषु। पूराससंहितकोपिनावंक्षिपतिकोदृशानगनगरादिप्रदेशान् सत्राणिब्राह्मणादीनांभो
जनस्थानानियत्रासविधनेयषुतेसत्रिणः तेचतेपंथानश्चसत्रिपथा। स्तान् गच्छंतीतिप्राप्नुवंतीतिसत्रिपगास्तान् सत्रवन्मार्गसहितानित्यर्थः
कान्निवदृष्टिवाद्दिग्निकुंभाविव। तानकिंभूतान् सतीत्रिपथगयावर्जंतइतिसत्रिपथगास्तथाविधान्॥ चपुनस्तेहंसाः स्वछंदंस्वछयाक्रीडितुं
तुमारभंत। अथचतेषांहंसानांमध्ये अन्यतमाः क्रीडातडागस्ययानिपंकजानिपद्मानितेषांपंकजेमध्येराजहंसीमवलोक्यसरोरक्षिकः
सरसीरक्षित्रीत्वरयावेगनसमागत्यहमदंशानोलंकृ मरालावलोकनेत्वं ठितंराजानंव्यतिज्ञपत् विज्ञप्तवती॥ हे देवदेव भवान्नृराजहंसंवा
र्ता अनुदिवसंप्रतिदिनंपृच्छति। नद्यकाचितहंसी॥ कुरुत इतिवृत्तं॥ हेराजन् नृप उद्यानसरोवनतडागंगताप्राप्ता हंसी। नलस्यादिसकांड
स्य कवलंग्रासंकुरुते। तथागर्भजंबालं। गर्भतन्मध्ये याजंबालः कर्दमः तंचदूरं अनिकं विक्षिपतिपरिहरतिकेवलंदर्गिवधूगिवलदीव
अविरिस्वीव॥ साचकिंभूता उद्यानेपलायनेन। सरोगतासामर्थ्यता यस्याः सातथाविधातथा अलकानां केशानांचलनंसंमार्जनंनकुरुते

327/1433

चं०टी०
१११

तथागर्भं जात बालं इभं दरं वा क्षिपति। भीत्यादिगर्भः पतति॥८॥ अपि च पुनः अमीति हे नृपते राजन् हंसी नवरिपुवनितेव आचरति रिपुवनि तेवाचरति रिपुवनितायते। कथं याहंसी नालं कमलकांडं अन्नमाहारं अभिलषति वांछति। तथा नवा भा तल्पशयने तत्तेना तल्पते शय्यायां स्वपित्यपि। तथा नीरजले आगमनं यस्याः सा निरागमना रिपुवनितानु निरागं वैराग्यापेतं मनो यस्याः अत एव अलमत्यर्थं अन्नानाभिलषति। नापि कमलदलतल्पे शेते वा। अथवार्थः॥७॥ राज्यपितस्याः सरोरक्षिकायाः श्लिष्यर्थं द्व्यर्थं भिदमार्यायुगलं छंदाजाति विशेषनिबंधपद्यद्वयमवधार्य मनस्याकलय्य स्तोकं अल्पं यद्विमितं हास्यं। तदेव कथापीयूषं तथा धवलितः सितः अधरपल्लवो यस्य स तथाविधः कुतूहलवांश्च भिदं साध सरं समयं प्रस्तावात् चितं सत्त्वात्तं प्रधानं यथा भवति तथा। कथयति यथा तेपि हंसा आगताः। अन्यथा तेषामनागमने खलु निश्चितं॥ तस्याः एकाकिन्याः हंसाः कथं संभवः। इति न दार्न्तव्याहंस व्यात्तयायावदास्ते हंसागमनवार्त्तां वा करते। नृपस्तावन्मतिमती संदेहान्तरीदेव वनपालिका प्रविश्य राजांगणांतः प्रवेश्य विधायहे देव सोयं यः पूर्वं तडागं मरोत सएवायं रणरणककारणं। आलक्ष्यनिमित्तं अपराधी विरहव्यथोत्पादकत्वात्। कृतापराधो हंसः कथमपि केनचित् कारण आगत इत्यभिधाय उत्कायमानाभ्यां करकमलाभ्यां। ततस्तत्र गतं प्राप्तं उभाभ्यां कराभ्यां धृत्वा तं राजहंसं। राज्ञः पादारविंदयोः पुरो अग्रे निधाय संस्थाप्य प्रणामं अकरोत्। तत्रामभिकिं भूतं उपलक्ष्यंत। उत्फुल्लं विकसितं यत्सांद्रपंकजं श्वेतपद्मं। तदेव अर्घः पूजाविधिस्तमिव मन्ये पांडुकमलमपार्थी रजमिति॥ किंभूता वनपालिका नीलोत्पलवद्दीर्घं आयते लोचने यस्याः॥ तथाचंद्रवत्तुलं मुखं यस्याः सा चंद्रमुखी तथा बंधूककुसुमवत् कांता रक्ता दंतच्छदा यस्याः सा॥ तथा नीलमंशुकं वासः तस्य पटी उत्तरीयं तां परिदधाना वसाना। तथा पक्का याकलमंजरी तद्वत् गौरं पीनं अंगं शरीरं यस्याः सा परिपाके हि शालयो गौरवर्णा भवंति॥ तथा प्रकाशः प्रकटो हासो हास्यं यस्याः सा तथा हंसैः परमरालैः अनुगम्यमाना अनुस्रियमाणा। पुरतो वनपालिका पश्चात् हंसा आगच्छंतीति॥ किंभूता शरन्नीलोत्पलदलान्येव दीर्घलोचने यस्याः सा तथा चंद्र एव मुखं यस्याः सा शारदि प्रभावीतात् चंद्रमसः। तथा बंधूककुसुमान्येव कांतो मनोज्ञो दंतच्छदो यस्याः राम
सा। तथा नीलां नीलवर्णां शुका एव पटीं तां परिदधाना बिभ्रती। तथा पक्व कलममंजर्य एव गौरमंगं यस्याः सा। तथा प्ररूढाः काशाः का
१११

331/1953

काशपुष्पाण्येव हासो यस्याः सा कश्चा हंसैरनुगम्यमाना शरदि मानससरसो हंसानां आगमनात् तदानीमेव कांतानां विकसनात् उत्फुल्लपांडुपंकजार्घेतापि युक्ता राजापि नलः उवाच हे सारसिके। त्वया सार्धं कतं चारु चक्रे। न दिस्य कपक्षं करते तस्माल्वा धिकारं वनपालिकलक्ष्या निजाधिकारः अशून्यो अविरहितः क्रियतां॥ तथा यथारूढां स्वं स्वं रूढां मनतिक्रम्य यथारूढानं स्वीयेर रुढा नेइ दानीं गम्यतां इत्यभिधाय तुष्ट्या हर्षेण यत्न दानं हाराद वितरणं वा सेनया वनूतन प्रकर्षेण तोषितां आनंदितां तां सारसिकां लवंगिका सहितां विसृज्य मुक्तात् तथापरिजनं विरलीकृत्य स्तोकीकृत्य अग्रेकृतं तं हंसं आनंदनिस्पंदे निश्चल पक्ष्मपाली प्रशस्तेन नेत्रोत्पलेन यस्यतत्तथाविधे न चक्षुषा चिरं विलोक्य बहुमानयन् गौरवयन् मुग्धस्मितेन रम्यहास्येन स्वागतं अपृच्छत् स्वागमनवार्त्तां पप्रच्छेत्यर्थः। पृष्टं चकर्मकृतं। किंभूतं तं उपलक्ष्यित प्रत्युज्जीवनस्य पुनः प्राणधारणस्य औषधमिव अगद इव अनेनागतेन नलस्य प्रत्युज्जीवनमिव जातमित्यर्थः॥ तथा प्राणरक्षाया अक्षरमिव यथा प्राणरक्षाक्षरेणागच्छंतः प्राणास्तिष्ठंति तथानेन हंसेन नलस्य गच्छंतः प्राणा धृता इति॥ तथा स्वच्छीकरणस्य चेतः स्वाच्छ्यविधानस्य मणिमिव यथा स्वच्छीकरणमणिना चेतः स्वाच्छ्यं विधीयते तथानेनापि॥ तथा आश्वासनाय दुःखनिर्वर्तनाय भेषजमिवौषधमिव यथा भेषजेन आश्वासो जायते तथानेनापि। तथा आह्लादनाय प्रीतिजननाय कंदमिव यथा कंदात्तरोरासत्तिः तथास्मान्नलस्याह्लादो जायत इति सोपि हंस इत्यभिधाय नलमुपश्लोकयांचकार श्लोकाभ्यामुपस्तौतिस्म इतीति किं हे देव तव दर्शनमेव अमृतं अनुभवन् आस्वादयन्। अवलोकयत इत्यर्थः। मम स्वागतं शोभनमागतमागमनं। हे देव॥ प्रसूता॥ त्वयि कुलरूपिरुष्टे सति आसां तावद् यज्ञीतास्त्वत्ताः शत्रवस्तडागमेवं विधं नाद्रियंते नादरं कुर्वंति यावन्विजं कलत्रमपि रमणीयमपि नाद्रीयंते किंभूतं तडागं प्रसृतः प्रवृत्तः कमलानां अब्जानां गंधो यत्र तत्। तथा नीरेण संसक्तः संयुक्तः कंठः पालिप्रांतो यस्य तत् तथा धृता कुवलयानां नीलोत्पलानां माला पंक्तिर्येन तत्॥ तथा जाता उत्पन्ना भंगास्तरंगा ऊर्मयश्च कल्लोला यत्र तत्। पुनश्चतुष्टयं तडागादरहेतुः किंभूतं कलत्रं प्रसृतः कमपि भिन्नमलगंधो यस्य तत् तस्नानाभावात्। तथा निर्गतो रसो वस्त्रामृतकल्पश्रृंगारादिर्वा यस्मात्तत् तथा मलातैलग्नः कंठो यस्य तत् तथा धृता कुत्सितवलयानां स्वर्णाद्यभावात् काचादिवलयानां माला पंक्तिः येन तत् तथा ज्ञाता भंगा भग्ना ऊर्मिका अंगुलीयकं यस्य तत्॥ किंचान्यत्॥ पुनरपरं किं॥ असमेति॥ हे देव वयं इह वनांते वनप्रांते

११२ एवंविधत्वदरियुवतीलोकस्त्वदहितस्त्रीलोकं यापयामास एवंविधं सरश्च दृष्टवंतः। अवलोकितवंतः। किंभूतं त्वदहितस्त्रीलोकं हरितनेः सिंहपदेन सकाशात् उरः क्षेपस्त्रासो हरिततीरः असमो विषमो हरिततीरो यस्य सतं। अथवा मालक्ष्मीः तयास हवर्तत इति समं न समम् असमं असश्रीकं तथा हरिततीरान् रपंक्तिर्गस्यति क्षिपयतीति हरिततीरः पश्चात्कर्मधारयस्तं तथ विस्त विसतमालं तथा बाला एवं शेषा अवशिष्टा यस्य सतं हतभर्तृकादित्वात्। तथा स्फुटं कुकुलं यस्य ममेनं स्फुटंकु कुलायस्य तं स्फुटकुं त थाउऊतो पुरागस्य रागाभावस्याल्लासो यस्य स मतथा विधन्त्रा सो संपट्टिचुक्तश्च अथवा स्फुटा कुत्सिता उदरभरणादि मात्रज्ञा मुग्धस्य सस्फुटकुमुदतया एकांगता रागो ल्लासो यस्य स्फुटकुमुच्चासौ अपरागोल्लासश्च स्फुटकुमुदपरागोल्लासः सचासौ सपट्टिचुक्तश्च तथा तं। तथा बहूर्वहल्लः शोकः शुक् यस्य सतं। कीदृशं ग्रीष्मसरः। समंहरितं मीरं यस्य सततं समहरिततीरं न समहरिततीरं असमहरिततीरं विषमं गुप्तवनीरं यस्येत्यर्थः। तथा किंत्र आमगंधिका जंबालः कर्दम एव शेषो यत्र ततू। तथा विकसितकुमुदरेणूल्लास सम्हिरहितं तथा नालिकं जलमत्रेति अरूं बहुधा इति क्रियाविशेषणं॥ सा अप्युवाच॥ हे स्नेहाति निभ तथा असन्न नो गृहीत्वा गतवानसि। यथा स्मा वं कथमपि महता कष्टेन एतसुखं संपत्या सर्वसंघा॥ शून्यारहिताः तथा संतापं दुःखमारभंते जनयंतीत्येवं शीलाः संतापारंभिण स्तथा रणरणकं भवदमयंतीप्रत्यासुक्यमेव अंकुरास्तेषां प्ररोहजनकाः दिवसा अतिक्रांता। तत्र स्मात् कथय कानाम राभिनंद नीया स्तवनीया दिक्। यस्यां दिशि त्वं विहारं भ करोः। हे हंस अनतस्फूल्व चक्षुषः कृतार्थं नेत्रा जनाः येत्वं चिरमालोकितोसि वीक्षितासि। तथा तव्यः सभापिनाल्येव अमृतरस तस्य आस्वादो यैस्ते लब्ध सुभाषितामृतरसास्वादा। जनाः यैः संभाषितोसि। वा दितोसि तथा निमानं प्राणितस्य जीवितस्य फलं यैस्ते प्राप्तप्रणितफलाः यैः सह गोष्ठीसंलापं अनुष्ठितवान्। कृतवानसि गोष्ठीसंला पपरिपद्यपीत्यनेकार्थः॥ स्पृहणीय अभिलषणीयः। संगमः संबंधो यस्य सतस्य संबोधनं क्रियते हे स्पृहणीय संगम हंस त्वयि गते सति। इदमस्मा कं मनः प्रस्तुतः प्रकृतः परउत्कृष्टो मोहो मूर्छा यस्मिंस्तत्तथा विधं। प्राप्तचैतन्यराहित्यं आसीत्। मूर्छितं जातमित्यर्थः किमिव तर्कशास्त्रमिव किं भूतं तर्कशास्त्रं प्रस्तुतः परमऊहवितर्को यत्र तत्तथाविधं। तथा त्वयि गते सति अस्मन्मनः भूतनिष्टं भूता संज्ञा निष्टा कृष्णयत्र ततत्तथाविधं। आसीत् किमिव व्याकरणमिव किं भूतं तत भूते अतीतकाले निष्ठासंज्ञः प्रत्ययो यत्र तत्। निष्ठा कप्रव्यवक्तवतोः ११२

कृशांगि पत्रानात्र्यां ते निर्वाह याचनेत्रत इत्यनेकार्थः॥ ततस्मा उक्ताः हे हंस एहि एहि। आगच्छ आगच्छ इत्यभिधाय उत्कास्वयं करकमलतलेन। उत्क्षिप्या उच्चैः गृहीत्वा। सस्नेहं सप्रेमं। परामृशन्। परस्पर्श सोपि हंसः इत्यभिधाय गमनादारभ्य यद्दिने दूतो गमनं विहितं। तद्गमनदिनादारभ्य। दमयंत्या दर्शनं च अवलोकनं। आलापश्च संभाषणं। तयोर्व्यतिकरे। वृत्तांतस्तं अशेषं स मस्त हारलताया अर्पणदानं तत्पर्यंतं तदवसानं आचचक्षे। आख्यातवान्॥ इतीति किं हे राजन एष महान् प्रसादः अनुग्र हः यत एवं कस्यचिदर्शनादिनादेवा भवान् अस्मान् अनुकंपाते। दयां कुरुते॥ आख्याय च॥ उत्काच। एतेन चरणेन च तां मुक्ताव लीं हारलतां। तथा क्षितां इव द्विगुणीकृतामिव ग्रीवा दाकृष्य गृहीत्वा॥ इदमवादीत्॥ उन्मादिनीति॥ वृत्तं॥ हे नरनाथ। मा एषा मुक्तावली तव कंठग्रहं। कंठस्वीकारं करोतु। कंठ कंदलानिधायतामित्यर्थः॥ केव तस्याः दमयंत्याः भुजलतेव यथा तस्याः भुजल तानवकं आलिंगनं करिष्यति। तथेयमपि करोतु उभयो अपि कीदृश्यौ। उन्मदयति हर्षयतीत्येवं शीला उन्मादिनी तथा मदन कार्मु कमंडलस्य कुंडलीकृतस्मरधनुषां जीवप्रत्यंचेव। उभयोश्च अपि जगज्जयात् तथा सौभाग्यस्य सुभगत्वस्य भाग्यस्य च भाग धेयस्य च परमुत्कृष्टं यद्वैभवं प्रभुत्वं तेन च जयंती व पताके वयासा। अतः परसौभाग्यं च कस्या अपि नास्तीत्यर्थः। तथा कुलस्य त दन्वयस्य धनं स्वंकुलधनं तत्कुलसर्वस्वमित्यर्थः। इदमुक्तावलीमवाप्य क्षयविशेषणं॥ ९॥ अपि च पुनः प्रेमेति वृत्तं॥ हे नृप ए षा हारानवल्ली भवतां हृदि हृदयपदं अवस्थानं करोतु त्वद्धृदयमलंकरोतु किंभूता हारलता प्रेमप्रपंचएव गीतिः विस्तारएव न वं नाटकं नृत्यं। तस्य सूत्रधारीव। रंगाचार्येव। यथा सूत्रधारी नृत्यं प्रवर्तयति। तथेयं प्रेमप्रपंचप्रवर्तयतीति। तथा मनोभव नृपस्य कामभूपस्य। मूर्तासचारिणी नियंत्रणा युवजनमनो बंधनरूपा आदेशः॥ तथा तस्याः दमयंत्याः स्वयंवरे यः प रिग्रहः स्वीकारस्तत्र हस्ति कवयासा॥ यथा हस्तिनी प्रियस्य प्रियायाः स्वीकारं कारयति। तथेयमपि दमयंती स्वीकारं कारयिष्य तीति॥ १०॥ स जातु तां हारलतामादाय निरूप्य च अवलोक्य च चिरं चिंतयां चकार विचारयामास॥ आनंदीति वृत्तं॥ एषा चेयं हारलता मा च दमयंतीं कस्यचिद्वक्षसि मिव तमिव पदमवस्थानं न करोति। अपि तु सर्वस्यापि करोत्येवेत्यर्थः॥ किं भूता हारल

नै॰ च॰
११३

ता आनंदी आनंदजनकः मंदरगुणमंतर्यस्यां सा। आनंदिमंदरगुणा॥ तथा। अद्भुतमाश्चर्यकारिणं आमलकोपमानानां मुक्ता
फलानां मौक्तिकानां प्रचयं समवायं। उद्वहंती। धारयंती। तथा नयनयोरुत्सवकारिणी हर्षविधात्री। कांतिश्छविर्यस्याः सा ल
थाचेतोहरा मनोहरा किंभूता मादमयंती आनंदिनः मंदरगुणाः नार्यादर्यादयो यस्याः सा। तथाविधा। तथा मलापापात
मालिन्यात् सकाशात् आधान्मनाऽर्वाक्। मादश्यात् मुक्ताश्रेष्ठा। तथा अद्भुतं चित्रं फलानां प्रचयं उद्वहंती। परिणतुरिति शेषः। तथा
नेत्रयोरुत्सवकारिणी हर्षविधायिनी। कांतिदेहदीप्तिर्यस्याः सा तथा चेतोभिहराय्यस्याः सा चेतोहरा॥ ७१॥ इत्यमुना प्रकारे
ण चिंतयन् मनसं त्वया द्विगुणां तां मुक्तालतां एकगुणां कृत्य। एकामित्यस्य पुनः सस्पृहं साभिलाषमैक्षत॥ व्यलोकयत। हंसस्तु
विहस्य परिहासं नर्मलीलामकरोत्। नवभितवत्तं। देशजनृतयादमयस्यादत्रामयादिसनोनीतान वस्त्रयमाल्हादिनी प्रीतिजनयित्री। उ
त्थितं अनेकवारुतादयो गुणा यस्याः सा अनेकगुणा एवंविधा। एषा हारलता कथं एकगुणीकृता। एकवारत्वादिगुणसंयुतास्कृता। पक्षे एकस
रीकृता॥ ७२॥ राजापि परिहासमनलीलापूर्वकं हासे। अंतःसूत्रं मध्यगतं गुणं दर्शयन्। हे पक्षिपुंगव पक्षिश्रेष्ठ किं न पश्यसि सएक गुण वयं॥ अ
थवा इति पक्षांतरे। कः करोति इत्यत्रं॥ को गुणवान् अस्या हारलतायाः स्फुटं प्रकटं गुणसंख्यां गुणगणनां करोति किंभूतायाः अस्याः श्ला
घ्यं प्रशस्यं जन्मासत्तिस्थानं भरवर्जनं जायस्याः सा। अथ या हारलतया तस्याः दमयंत्याः कुचयुग्मपयोधरं देवैस्वरस्थे ख्या आस्यत अस्तु अय
नोऽर्भनकुचयुग्मं। कुंभिकुंभवत्। परिणाहो विशालता विद्यते यस्य तस्मिन्॥ कुंभिकुंभपरिणाहिनि॥ ७३॥ इत्यमुना प्रकारेण अभिधाय
निजकंठके दलनीत्वा विदेहरमेत। मातवपूर्वप्रणयिनी। पूर्वप्रणयः स्नेहविद्यते यस्यां सा इति पूर्वप्रणयिनी। पूर्वं मद्धारिणी दमयंती। उह्रदय
आसक्तिः अमुना न कारणेन अंतःस्थितां चिंतास्थितां दमयंतीं दर्शयितुमिव तां हारलतां हृन्मध्ये वर्तितुं शीलं यस्याः सा तां। अकरोत्। हृदये न्यधा
त्। च पुनः किंचित् अल्पं अनुस्मितं अप्रकटं हास्यं कृत्वा। मधुरं मधुरया अतिशयेन मृष्टया वाचा उवाच। हे विहंग हे पुंगव पक्षिराज पुनः
कथय तां कीदृशी स्वकीयं कारुरूपाकीदृगाकृतिः किंकृतयः कीदृशी लावण्यसंपत्। नयनल्हादं सौंदर्यं लावण्यं तस्य संपत् समृद्धिः को विनोदः स। राम
भाषितादिरसास्वादलक्षणं कौतुकं तस्याः कीदृग्वैदग्ध्यं। चातुर्यं किं प्रियं इष्टं। का गोष्ठी वर्णनसंलापो वा इत्येवं श्रुतामपि अपूर्वमिव ११३

335/1933

अश्रुपूर्वामिव। नहार्ता आदरेण गौरवेण पृच्छन्। तथा चरलकरभ्यां लघुहस्ताभ्यां कृतं त्रासस्य संधानं योजनं येन स तस्य तथा अनवर
तं अजस्रं विरचितं अद्भुतमाश्चर्यकारि भ्रमणकर्म यत्र ईदृशं कार्मुकवलयं मंडलीकृतधनुः यस्य स तथाविधस्य मकरकेतोः कामस्य लक्ष्य
तां। बध्यतां आगच्छन् कामकृतां पीडां सहमानश्च। स राजा हंसवार्ताया न विदिता ज्ञाता यः पश्चमोतिक्रमणं एषां ते तथाविधान् अतिबहून्
काललवान् कालविशेषान् अवतस्थे। नास्थिवान् अथ भास्वरमासि दीप्तिं तज्जन्मभगवति भास्वति सूर्ये मध्यमं नभोभागं विभू
ष्य अलंकृत्य स्थिते वसति मध्यान्हे जाते सति इत्यर्थः॥ तथा प्रहरस्य द्वितीययामस्य अवसाने। अंतेयः प्रहारस्ताडनं तेन भांक
रणीया भेरी तस्याः घोरवो ध्वनिस्तस्मिन् श्रवणपुरपथं श्रोत्रमार्गं अवतरति सति भेरीत्राब्दे श्रूयमाणे सति इत्यर्थः॥ हे वयस्य
मित्र हंस मंदिरोद्यानारविंदः। दीर्घिकायां गृहकाननकमलवाप्यां इदानीं विश्राम्यतां श्रांतिच्छेदः क्रियतां किंभूतायां अम
दा अनल्पाः अमंदतरतरवः स्वरक्षा। तैः परिकरितं वेष्टितं राधकं टंयस्याः सा तस्यां॥ च पुनः एष त्वं प्रार्थ्यसे। याच्यसे अविसर्जि
तेन मया अमुक्तेन त्वया पूर्ववत्। न गंतव्यं। यथा पूर्वं विसर्जितं एव आगास्तथा च अविसर्जितेन न गंतव्यमिति अमुना प्रकारेण
राजहंसं नियम्य। नयं च स्वयमपि। राजा आन्हिकाय नित्यक्रियायै उदतिष्ठत्। उत्तस्थौ। एवं च। अमुना प्रकारेण शिथिलित
ति॥ शिथिलिता मुक्ताः सकलाः समस्ता अन्या हंसगोष्ठ्या अपराव्यापृतयो राज्यव्यापाराः येन स तस्य राज्ञः हंसेन सार्द्धं दिनम
नुदिनं लक्ष्मीकृत्य एतेन णत्रिनिपथः। पक्षिणो हि निद्रां नीडे निलीयंते। दमयंत्याः वृत्तः भूताये वार्ता विनोदास्तैः। यद्वा दमयंत्या
या वृत्तवार्ता श्वरित्रसंतानानि। एवंविनोदाः कौतुकानि तैः अविदितः परिवर्त्तो गमनं येषां ते तथाविधाः ज्ञातदिभवं शारदरूपं उष्ट
त्वाति अस्वादितं ह्रियते यस्याः सौत्रारदि शारदो इनः सूर्यो यत्र ते शारदीनाः वासराः यांति। एतेन तद्दिनानां तापहेतुत्वेपि हंसवा
र्तया तत्कालातिक्रमण मुक्तं। किंभूतस्य राज्ञः परिहृतो हंसेन वसहवार्त्ताकरणात्यक्तो निजो बांधवः। स्वजनो येन स तस्य। वृत्तं वृत्ता
दृढ मतं वमिंत्रवर्तुलं। छांदस्य नीता धीनयो वृत्तेः स्तेनकार्थः। एकदा तु एकस्मिन् दिने। एवंभूते न राजहंसकदंबके अनुगम्यमा
नो अनुक्रियमाणः स विहंगमः पक्षीराजहंसः सरसीरं तीरं हाय त्यक्त्वा। उपसत्य राज्ञः समीपं समागत्य किं नराणां मधुरो मनो

चं० २०
११४

ोयांगीनध्वनिः शगवछदा स्वारस्तत्वाविर्निद्रितं। प्रबुद्धं आवश्यकं गोचावसाने अवश्य करणीय शुचिकर्म प्रांतेरा ज्ञानमि
दं वक्ष्यमाणं अवदितत्रु मतिनभमि अंधकारे। प्रस्फुरंतीदीप्यमाना प्रभातार्भिप्रत्यपादयथा प्रभादीप्तिम्नयाभिद्यमाने विध्व
स्यमाने भति किंभूतनभमि। नवं नूतनं यन्नीलांजनिका कुसुमं तापिच्छतरपुष्पं। तद्वन्नीलाकांतिर्यस्यतत नथातस्मिन्। पुनः ह्य
गत्यां उपक्षपत। प्राचोदयितदुः तस्यादिशि प्राच्यां रोने: मंदमंदविनत्लाक्षांभोभिः गलितजतुपानीयैः सिच्यमानायामिवह्य
व्यमानायामिव विकलप्रल्स्यत्वप्रभातं प्राचीलोहितामवति। स्परंकाविरसंरक्षांकुरुते। मन्येलाक्षारसेन सिच्यतदीति॥ किंभूतेन
गजदसकदंवकेन। मंदवानरनिमपात। विकसंतिय निकमल मुकुलानि पद्मकुड्मलानितेभ्यः उत्कलम्भिः मरबुलं चंचलं यत
अलिचक्रवालं भ्रमरवृंदं। तस्य कलकलेन गुंजारवेण कलाउन्निद्रित तस्यकौनिद्रेण तथातंद्रया आलस्येन मुद्रितसंकोचिते। उ
न्मीपतीविकसतीवक्षपीयेनतत्तथा विधेन। तथा चलंतीयाचलनीया चंचुकोटिः चंचुग्रं तयायत्कंडूयनं। खर्जूकरणं तस्यविरा
मनिरुमानतिविधूताकंपिनापक्षत्यागेभरणिः तनूरुहपंक्तिः येनतत्तेन॥ अथहंसायदुवाच तदाह। हेदेववयंविज्ञापयामो
निवेदयामः देवस्य भवतादर्शनं अनालेप्यं चंदनं गोशीर्षद्रवः। अन्यच्चंदनमालेप्यं। आलेपनार्हं भवति। इदंनतथा। तथा अ
स्पर्शं स्पर्शविनवकर्पूरपांसुपटलस्य घनसारधूलिवृंदस्य उद्धूलनं चूर्णं। अन्यत्तदुद्धूलनं। सस्पर्शं भवति। इदंचतदभावेपि। तथा
अपातव्यं भवति इदंच न तथा॥ तथा॥ अनास्वाद्यं अननुभवनीयं रसायनं जरामरणापहमौषधं। अन्यद्रसायनं आस्वाद्यं भवति
इदंनतथा अलक्ष्यं मधुकापिशापिनं अन्यन्मधुलक्ष्यं भवति। इदंचनतथा। सर्वत्राप्यानंदकारित्वादितिहेतुः॥ किलेतिसंभाव्य
ते पुनर्दर्शनमनुभवतां वीक्षमाणानां॥ आस्तां मनुष्याणां अस्माकमपि। पक्षिजातीनामपि कृतार्थसहस्रेणापि परितोषः संतोषः
किंनु॥ हेराजन् प्राणिनां जंतूनां परेण परिग्रहः स्वीकारः। परवशवर्तित्वं स्वातंत्र्यं स्वेच्छया प्रवर्त्तनं तिरयंतितिरस्करोति। परवशाः
किलस्वेच्छयाप्रवर्त्तितुं द्राक्षंति। एतावता ज्ञापितं। त्वया अविसर्जितेन नगंतव्यमितिनियंत्रद्रुः सहेति॥ तथाजलजन्मनोपिज राम
लोद्भवस्यापि जन्मभूमयो दुस्त्यजा भवंति। एतत्सर्वमपि विश्रब्धं विश्वस्तं यथाभवतितथा देवो नृपः अवगमिष्यति ज्ञास्यति ११४

337/1122

स्तदितिकिं। आदेशायेचवयं येनकेनचित् प्रेषिता मुक्ताः स्वलुनिश्चितं। अस्य कथाप्रक्रमस्य कथापरिपाट्याः अनवसरः अस
मयः नदिरूपसंहारो। तस्माद्देवो नृपः अस्मान् गमनाय आदिशतु आज्ञापयतु। हेराजन् वयं हंसाः प्रस्तुताः प्रकृताये अ
नुचराणां सेवकानां आलापाः कथनानि अस्माकं अयं सेवकः इत्येवंरूपाणि तेपुनश्चविस्मारणीयानविस्मार्याः यथासे
काः तथास्माकं तेहंसा अप्यनुचरा इतिस्मृतिविषयीकार्याः किमन्यत्। अपरं किं अस्माकं तदेवजन्मजीवितं च वयं श्ला
घ्यं मन्यामहे प्रशस्यं जानीमहे। यत्र जन्मनि जीविते च वर्त्तमाना नस्मान् प्रसंगेन अनुचरगणनाप्रस्तावेन भवादृशाः महा
नुभावाः सर्वेनइतिसर्वेषां मध्ये अनुस्मृतिं अनुस्मरणं कुर्वंति। सर्वेतरुतिसार्वत्रिकः त्सस तदिरूपसंहारे हेरा
जन एष अस्माकं प्रार्थनायाः गमनयाच्ञायाः प्रणामः इत्यमुना प्रकारेण उक्तवंतमि मं हंसं अवनिपालो नलः कथंक
थमपि महताकष्टेन विसर्जयामास मुमोच गतेचेति अविस्मरणीयः अविस्मार्यः प्रियासंदेशात् कथनादिरूपउपकारो यस्य
सतस्मिन् अविस्मरणीयोपकृतितस्मिन् कादंबकदंबकेश्वरे हंसवृंदेनतरिगते चसति श्रवणमाकर्णनमेव प्रणालीजलमार्ग
स्तयाकृत्वा मानसं चित्तमेव सरस्तडागं अथच मानसाख्यं देवतडागं कर्मतापन्नं प्रविश्य विदर्भराजपुत्री हंसः तस्यपुत्र्यांदमयंत्यां
पक्षसंहस्यांतरलयंत्यां कंपयंत्यां सत्यां हंसा विहंगभेदस्यान्विलोभान् पतावपि तथाआकर्णपुरीकृतैस्त आकर्षणेन कर्णांतं प्रा
पितः कार्मुकगुणोधनुः प्रत्यंचायेनसतस्मिन् अनंगधानुष्के काम धनुर्धरे प्रत्यंगं प्रतिप्रतीकं प्रहरतिप्रहारान् ददतिसति
तथा। अतिमधुरमधुलिहां अलीनां झंकारेण श्रवणपथं कर्णौ गच्छतिसति किंभूतानां मधुलिहां समीपवने विकासिनी
विकसनशीला येकुंदाः पुष्पविशेषास्तेषां योमकरंदास्वादो मधुपानं तेनयो मदो मत्ततातेन मेदुरा मांसला पुष्टागीः येषां तेते
षांतेषां सांद्राः स्निग्धकं मेदुरः मदोरेतस्य हंकारमधहर्षभेदान्नयाः। कस्तूरिकायां क्षिप्यचेलनकार्थः॥ तथारणरणकारं
भिणि औत्सुक्यकारिणि तमवसरेसति आविरिति। वृत्तं॥ उत्सुकस्य दमयंती मीलनाय उत्कंठितस्य तस्य नृपते नलस्य
तत्क्षणक्रमवस्थानां नैतरं जातं यस्मिन् क्षणके पंचमरागएव पंचमाख्यरागविशेषएव प्रयानतिशयेन क्षोभूत्। शेषास्तु
सर्वेरसाविषयानुरागा रिपवः अनिष्टाः जाताः किंभूतं क्षणकं आविर्भूतः प्रकटीभूतो विषादो मनःपीडा एव कंदो यस्मिन् त

नतया असमांतुल्यायायामोदोमर्खातनमीलत्वं कुचतउपरतविषयानुरागं मनोयत्र ततू तथाचिंतयातदध्यवसायेनउत्तंभित उच्चैः
कृतोनिर्णिमेष अक्षिसंकोचरहितनयनंनेत्रंयत्रतत्तथाविधा ।। तथा निश्वासेनविरहोष्णमुखवायुना दग्धो अधरोष्ठ्यत्रततत्
उत्तंभितमित्यादिमु: सोत्राधातु: स्वार्थिकाणिचक: ।।१६।। ततश्चेति । दमयंतीविरहात् सराजा मनागपिस्तोकमपि नक्षपितस्य तः
कृतोविश्रवृद्धावागतनिद्रः सनृपामंकृत्वंलभत्राप । नल: किंकुर्वन्निवउत्प्रेक्ष्यते दृश्चिकदंशेन अलिभक्षणेन दुःसहासाद्गमत्रा
क्या व्यथापीडायत्रउदशामवस्थांदधानो अनुभवन्निव मन्येदृश्चिकेनदष्टइति । तथाकंटकैःचरणमर्मणिपादमर्मप्रदेशे ।। विध्य
मानइवभिद्यमानइवकामव्यथयातिपीडितत्वात् । तथामुहुर्वारंवारं तापातिरेकेणक्षिप्तमात्रशुष्कत्वात् मुर्मुरः पुंजोयेषांतानि
मुर्मुरपुंजानितथाभूतानि राजीवानियेषुअंगेषुतानि च तान्यंगानि धारयन् मुर्मुरस्तुषवन्हिः यद्विश्वप्रकाशः । मुर्मुरस्तुष
वन्हीस्यात् मन्मथेरथवाजिनि ।। तथाउष्णास्तप्ताः ये ग्रीष्मानिलानिदाघवायवस्तेषांयेउल्लोलाः कल्लोलास्तैरालिंग्यमानइव
आश्लिष्यमाणइव ।। तथाहीतिविरहिणादुःखमवदद्भायतिश्वैतदिति । वृत्तं ।। सोधोत्करभुवः नृपमंदिरमध्यभूमयः
पूर्णेंदुरम्यश्रियापरिपूर्णचंद्रचारुशोभयारम्यायामपिरमणीयायामपिनिशिरात्रौहृदयंचेतानहरंति नवशीकुर्वंतिकिंउद्दुगाय
भवंतीत्यर्थः राजइतिशेषः इतियुक्तं चततउत्कृष्टानोद्वःखितानांकिंहृद्यंकिंमनोहरंनकिमपीतिभावः किंभूताः सोद्दत्संगभु
वः श्वातंतानलंदरंतायवद्रमणिप्रणालाश्चंद्रकांतजलमार्गास्तैः शिशिराः शीताः ।। तथासौगंध्यनसौरभ्यप्रकर्षेणव्याप्त
अंबरयैस्तानितथातैः सुगंधितनभोभिर्निर्गच्छतिगवाक्षमार्गेणनिःसरंतियानिनवधूपधूमस्यपटलानिवृंदानितैः
संभिन्नानिमिश्रितानिवातायनानिगवाक्षायासांताःसंभिन्नवातायनाः । तथाविकीर्णानिविक्षिप्तानिपुष्पाणियासुताः ।। प्रणा
लत्राह: स्त्रिलिंगः ।।१७।। अपिचपुनः दयंति । वृत्तं ।। एवंविधा उनैरंगेलेंगतः प्रालेयशीता अपिहिमसमा अपिपवनावाय
वः अंगारसमास्वपतंतिविरहसंतापोत्पादकत्वात् ।। किंभूताः पवनाः हृद्यानिरम्याणियान्युद्यानसरांसि वनतडागानि
तेषांयानितरंगशिखराणि कूर्म्याणितेषां यत्संखालनंतरलनंतेन आयासिताः खेदिताः खिन्नाइत्यर्थः एतेनजल

331/1133

कणवाहित्वमुक्तं ।। अमएवपुनः किंभूताः संभोगश्रमेण स्मरतखेदेनखिन्नाः श्रांताः याः किन्नरवध्वस्तासांस्वेदोदबिंदून् घर्मजल
पृषतानुच्छिंदंतिशोषयंतियेतेतथाविधाः । तथासायंसंध्यायांसांद्राणिनिबिडानिविकस्वराणि यानिकैरववनानिकुमुदखंडा
नितानिअंदोलयंतःकंपयंतः एतावताशीतोमंदः स्मरतिश्वेतिगुणत्रययुक्तस्यापिवायोर्विरहिणांदुःखजनकत्वमेवोक्तं ।।१८।।
तदाप्रभृतिचयद्दिवहंसेनगनिगतं तद्दिनादारभ्य अस्यनलस्यप्रायोबाहुल्येनदाक्षिणात्यजनेषेव । दक्षिणदिग्वासिपथिकेष
वर्णीतिरभूत ।। तथाविदर्भदेशस्यनामापिपुलकैरोमांचमकरोत् ।। तथाश्रवणयोः कर्णयोः श्रुतापिदक्षिणदिक् स्मरवमजीजनत्
उत्पादयामास किंबहुना ।। किंबहूक्तेन ।। लिखितेतिवृत्तं ।। दक्षिणादिक् तस्यनलस्यकर्णयोः मनसोदृशोरीदृशी आसीत् किंभूताउत्प्रे
क्ष्यते । अमृतपंकेनलिप्तेवदिग्धेव ।। तथा आनंदस्यकंदल्याः प्ररोहास्तैः घृष्टेवस्पृष्टेवतिप्रागंतरंपरमाल्हादजनकत्वादितिभावः
।।१८।। दमयंत्यपिहंसदर्शनदिवसादारभ्य आसन्नोद्यानलतामंडपेषु निकटवर्तिनस्यक्रीडादिलतामंडपेषु नविहरतिनविचरति ।
किंभूतेषुलतामंडपेषु भ्रमसंचरद्द्भृंगकुलं भ्रमरसमूहस्तस्यकलकलेनझंकाररवेणउन्नादितामुखरितमःपर्यंतःप्रांतोयेषांते
तेषु । तथाप्रस्यग्राणिनवानिउल्लूनानि । त्रोटितानियानिपुष्पाणिपल्लवाश्चकिसलयानितेषां आस्तराणिनिस्तरायेषुतेषु ।।
तथाविलसंतः क्रीडामिव विनोदनकौतुकवि हंगाः पक्षिणोयेषुतेषु तथानि । क्रीडासरसि क्रीडतिस्खलतिकिंभूतक्रीडासरसिविकचानि
मकासानियानिकुवलयानि । नीलासन्नानिवकस्काराणि च सौगंधिकानिकुसुमयानि कमलानितैः सारेप्रधानं वारिपानीयंयस्य
तत् ।। तस्मिन्नत थारणत्शब्दं कुर्वन् ।। चटुलचंचरीकाणां चंचलालीनां चक्रवाकाणां च चक्रवृंदंयत्रततत्तस्मिन् तथामाणिक्यमालामं
डनानि माणिक्यानां रत्नानां यामालास्ताएव मंडनानि अलंकारास्तानिपाणिनापिनस्पृशति ।। तथारुचिराः स्फुरदशा या अलकवल्लरी व
णीदंउस्तस्या अंगानरेषु विक्षिप्तंनरालेषु उन्मिषंति विकसंतियानिकुसुमानि तेषांविन्यासान् रचनानिनरचयति । नकरोति ।। तथाकोम
लोमृदुः यः कपोलयोरवष्टंभोगंडस्तंभनत्याश्रयतियत्तथाभिधाकांचिदपिकस्मिंश्चिदपिउच्चैउन्नतेयतहंसतुलीतुल्यंहंसतुली
शय्या । तस्मिन्न चनिद्रासुखं अनुभवति । नकरोतिनिद्रातीत्यर्थः केवलंपरंएवंविधासतीसादमयंती अनंगेनकामेन अभ्यंचूयत
पराभूयत् किंभूताविरहात्पांड्वांगंडपालिः कपोलोत्संगस्तां अधिकृत्य अधिपांडुगंडपालिकपोलेनिहितोन्यस्तः पाणिपल्ल

नै० ह० वोषयमादन्तकोलहस्मा एवंभूता सतीप्रतिक्षणंप्रतिसमयं उत्तरस्यांदिशिदृशंनेत्रंप्रेषयंतीददती ।। पालिर्य्यकाश्चिपंक्तिषु ज्ञातउम
११६ श्रुस्त्रियाप्रांते सेनाकेल्पितभाजने ।। प्रशंसाकूर्णलनयोरुत्संगप्रस्रुडचिन्हयोरित्यनेनार्थः ।। तथातद्देशागतान् ।। उत्तरानिवृदाया
तान । गगनपदिशांपि । सस्पृहं साभिलाषं यथाभवति तथापश्यंती अवलोकयंती । नलोक्तानिवाक्यानिश्रुत्वा ।। आगनाभ
विष्यंतीत्यभिप्रायेण । तथातत्रत्यान् । उदीच्यान ।। अध्वगानपि पथिकानपि बंधुप्रीत्या । स्वजनस्नेहेन । आलापयंतीसंभाष
यंती यथाबंधुभयकरालापेन । भाष्यते ।। तथातानपि । तथातन्मंडलागतायउदीच्यदेशागतायमरुतेपिवायवेपि अर्पनीतंदूरीकृतं
उत्तरांशुकंउपरिवस्त्रं यया सास्तंभता सतीस्वयमात्मनाहृदयंवाक्षो अर्पयंतीददतीवक्षः स्थलंनिर्वस्त्रीकृत्य ।। उदीच्यं वायुमपिस्पृ
शतीत्यर्थः ।। तदंगस्पृष्टस्तद्वायुरागतो भविष्यतीति अभिप्रायेण तथाहीति ।। तदेवं अनंगस्याभिभवनं तस्यादर्शयति ।। अरविंद
मंदरदशः कमलविशाललोचनायाः अस्यादमयंत्याः साकाप्यनिर्वाच्यादशाअवस्थाजज्ञे । ज्ञातानामेति । संभाव्यते । यस्यांदशायां
नयनयोः नेत्रयोः विषयलास्यंनृत्यं क्रियमाणंपांशुकणइव । रजोलवइव । आचरतिपांशुकणायते । अक्षमत्वकारित्वात् तथायस्यां
वल्लकीवीणाश्रुतः श्रोत्रस्यशल्यंभल्लीव । तथायस्याकुचयोः पयोधरयोः सचंदनरसाः चंदनद्रवसहिताः ।। कर्पूरवारिच्छटाः घ
नसारघनरससेचनानि नाराचाः लोहबाणप्रहारतुल्याः । तथायस्यांदशायां केवलमसहायं कथं वनलवार्त्तेव । प्राणानामसूनांत्राणे निर्व
धनं कारणं अभूत । प्रियकथैवतस्याः जीवितमधारयदित्यर्थः । नामप्रकाश्यकुत्सयोः संभाव्याभ्युपगमयोरलीके विस्मये क्रोधोत्प
नेनार्थः ।। १९ ।। एवममुनाप्रकारेण अन्योन्यंपरस्परंप्रेषिताः मुक्ताः प्रच्छिन्नाः गुप्तायेदूतास्तेषांउक्तिभिर्वचनैः विवर्द्धिताधिकीभूतोनु
रागः प्रेमानुबंधोययोस्तौनथाविधयोरनयोर्दमयंतीनलयोः । अंगानिशरीरावयवा श्वर्लंति । नमनोरथाश्वलंति । तथाचक्षुः परिवर्त्त
ते । नांदिअंनति अभिमुखीभूयनिवर्त्तते । नहृदयंचेतः परिवर्त्तते ।। तथाअंगयष्टिस्तनुलताउलातालानवं पतिप्राप्नोतिनोत्कंठा ।। कृशता
मेति । उत्कंठादिनेदिनेधिकाजायतइत्यर्थः ।। तथाउत्साहप्रगल्भतामंदता अत्यंतंयात्याप्नोति दिने २ उत्साहः स्तोकः संजायते । नाभि राम
लाषवांछा अल्पीभवती ।। तथानिस्सहताविरहस्य असहनास्फारीभवतिविशालाजायते दिने विरहः सोढमशक्यो जायते ननिद्राप्र ११६.

341/1133

मीलास्फारीभवति । विरहान्ननिद्रातइत्यर्थः ।। तथाचिंतानत्स्मरणंवर्द्धतेनरतिः । कस्मिन्नपिवस्तुनिरागोवर्द्धते । तथाअधरप
ल्लवो विरहाच्छुष्यतिन आग्रहरसः असक्तिरागः शुष्यतिदिनेदिने तयोरन्योन्यमासक्तिरसोवर्द्धतेइत्यर्थः ।। आग्रहोनुग्रहेग्रहे ।।
आसंगाक्रमणयोश्चापीत्यनेनार्थः ।। किंबहुनाकिंबहुकेन । कर्पूरेति ।। अन्यदपरंकिं तयोर्नलदमयंत्योः काप्यनिर्वाच्या अवस्थाप्र सा
भवत् यस्यामवस्थायां चंदनंश्च चंद्रश्च चंपकदलानि च चंपकपत्त्राणि तेषां याश्रेणिः पंक्तिः सा आदिर्यस्य कर्पूरादेस्तत । चंदनचं
पकदलश्रेणिकर्पूरप्रभृतिवन्हिरिवाचरतिवन्हीयते । तानिशीतान्यपिनयोर्दुःस्सायंतइत्यर्थः ।। किंभूतयोस्तयोः । कर्पूरांबुनिषेकं घन
सारद्रवसेचनं भजतियसः तस्मिन् । कर्पूरद्रवणसिक्तइत्यर्थः ।। तथासरसैः आर्द्रैः अंभोजिनीनांपद्मिनीनां दलैः पत्रैराकीर्णेपि
आस्तेपि ।। तथास्त्रस्ता विक्षिप्ताः स्रग्मालायस्मिन्सतथा तस्मिन् । एवंविधेपि स्वस्तरे । स्वास्थ्याभावात् । विवर्त्तमानं वामपार्श्वा
द्दक्षिणपार्श्वे । दक्षिणपार्श्वाच्च वामपार्श्वेपरावर्त्तनं कुर्वाणंवपुर्ययोस्तौतयोर्विवर्त्तमानवपुषाः । पुनः किंभूतयोः मंद्रोन्मेषाअल्यो
न्मीलना दृक्दृष्टिर्ययोस्तयोर्मंदोन्मेषदृशोः । दृशाम्बागुन्मीलयंतः ।। २० ।। आसीदिति । चपुनः ।। कृतोन्योन्यंपरस्परं यो गुणानांप्रश्नाक्षे
पः प्रश्नाभाषणं सएवजपोजाप्यं यकाभ्यांतयोः तथाच्छिन्नकृतावर्त्तितंवचनमुक्तंभावेक्त् । पुनः पुनः कथनेन परावर्जितं नामधेयं
नामैवस्वाध्यायोयाभ्यांतयोः नलदमयंत्योर्नामपुनः पुनः कथयतिदमयंतीचनलस्येत्येवंविध एव यः स्वाध्यायः तंकुर्वतोः
तथासंकल्पेचित्तकर्मणि । यः समागमस्तत्र आवर्द्ध्यानं यकाभ्यांतयोः ।। तथास्मरानलेकामाग्नौ स्वहृदयंस्वचेतोजुह्वतोर्हो
मयतोस्तथातप्यमानयोः संतापमनुभवतोः तथाकृतंमौनव्रतं यकाभ्यांतयोर्मौनिनोरपितयोः दमयंतीनलयोर्वियोगो विरह
एवआसीन्नयोगः योगः संबंधो ध्यानविषयश्च । अन्यस्ययःतपस्वाध्यायंध्यानहोमंतपोमौनव्रतंचकुर्वतोयोगलाभः स्यात्
अनयोस्तु वियोगएवभुवनयोग ।। इति अपिशब्देनव्यज्यते । तप्यमानेपि । संतापपक्षे कर्मकर्त्तरियगात्म अन्यत्रतुकर्त्तरिनेपदादि
नपः कर्मविषयत्वात् । कदाचित्तु कस्मिंश्चित्प्रस्तावेदमयंत्या । एवंविधांयौवनावस्थांतारुण्यदशामवलोक्य विदर्भेश्वरोभीमः कोन्य
स्याःदमयंत्याः किलेति संभावनायां अनुरूपोगुणादिभिः एतत्सदृशः । पतिर्भवेदिति ।। अमुनाप्रकारेण चिरंचिंताकुलः संचिंत
मन । स्वयमात्मनास्वयंवरकर्मप्रारंभाय । स्वयंवरविधिविधानाय । मंत्रिभिः सममंत्रनिश्चयंगुप्तवादनिर्णयंचकार । व्यधात् ।। मंत्रोहि

नै० टी०
११७

देवादिमाधनेवदांऽऽगुप्रवादेचेत्यनेकार्थः॥किंभूतांयौवनावस्थां।तरुणजनानांनयनान्येवकुरंगास्तेषांवागुरेव।मृगबंधनमिवयासातांय
थावागुरयामृगाबध्यंते।तथानयायुवनयनानीति॥तथाअनंगःकामःसएवगजेंद्रस्तस्यमदप्रवाहस्य।तेव्रवाद्यविशेषइवयासातांयथा
गजेंद्रस्यमदप्रवृत्तेःयक्कभवति।तथाइयंकामस्यमदप्रवृत्तिकारिणीअस्यांदृष्टायांकामःस्फीतोभवतीत्यर्थः॥तथाअपहसितनिरस्कृ
तास्कराकरसुंदरीणांरूपश्रीःसौंदर्यलक्ष्मीर्ययासातां।तथाशृंगाररसस्य।राजधानीवस्करवावरुढानहेतुत्वात्यासतांततोमंत्रिभिःमंत्रक
रणानंतरंविदर्भश्वरानचिरात्तत्क्षणेनैवकालेनप्राच्याःप्राच्यांपूर्वस्यांभवाःप्राच्याःउदीच्याःउत्तरदिगुत्पन्नाःतथाप्रतीच्याःपश्चिमदिगु
त्पन्नाः।तथाप्रतीच्याः दाक्षिणात्यादक्षिणदिगुद्भवास्ततोइदृएवंविधायनरपतयोराजानस्तेषांनिमंत्रणायआह्वानायसाप्राभृतानदृढ
कनिकासहितानप्रगल्भःप्रौढःप्रश्रयःस्नेहस्तयुतंतथानप्रधानांबान्नरांस्तदक्षायप्रेष्याद्दूताःतानप्रेषयामाससुमोच॥प्राच्येति॥घुप्राग
पागुदक्प्रतीचोयदितियत्॥दक्षिणात्येति।दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यगितित्यक्जातादौ।तेषांमध्येउदीच्यनरपतिनिमंत्रणायप्रस्थितंच
चलितं।कंचित्प्रबुद्धोपंडितोवृद्धोनलस्तयाब्राह्मणस्तंप्रतिदमयंतीआप्तसर्वामुखेन॥यथार्थवाक्यस्याद्वारार्श्लिष्टार्थंद्व्यर्थमिदंवक्ष्यमाण
मवादीत्॥नृपालेतिवृत्तं॥नातेतिसंबोधनेहेतातभूपालामंत्रणं।तथात्वयासंवर्यतां॥तथाप्रवर्त्यतां।यथागमबुद्धिःआगमावगतिः।आत्म
प्रतीतिर्लोप्यानिषधानस्यान्इतिवाद्योऽस्यर्थः।इष्टार्थस्तुनलनामापिनृपो।यथाआगमनबुद्धिर्भवेदिति।अतःपरंइतोप्यधिकंकिंप्रार्थ्यसे
किंयाच्यसेनकिमपीत्यर्थः॥२१॥सोपिब्राह्मणोदक्षत्वात्अवगतोज्ञातःश्लेषकस्यपद्यस्यअर्थस्तात्पर्यंयेनसतथाविधःसन्॥तथाविध
श्लिष्टमेवकंप्रत्युत्तरंप्रतिवचनंअदात्कनापीतिवृत्तं॥अहंकेनापिअकुतेनव्यवहारेणव्यापारेणतथाकयापिप्रौढलीलयाप्रगल्भविला
सेनआगमस्यशास्त्रस्यअर्थतात्पर्यं।नलंघनंअतिक्रमणंकरिष्यामीतिवाद्योर्थइष्टार्थस्तु।आगमनस्यार्थेनिमि[illegible]रभसेनोत्सुक्येनघ
नंविस्तरेणलंघनंनृपंकरिष्यामियथाआगमननिमित्तंअस्यत्वर्कोभविष्यति।तथाविधास्यामि।आनेष्यामीत्यर्थः॥२२॥नदित्युपसंहारे।तस्मा
तहेआयुष्मतिदमयंति।भवतीसत्वरमास्तां।सुस्वतिष्ठतु।इतिउक्त्वाकारणअभिधायउक्त्वागतवान्॥अथानंतरंनातिचिरेणस्तोकेनैवका
लेनतत्रगत्वाआगतस्तत्रस्थयादमयंत्यादृष्टवतंसमाहूय॥आकार्यसामशर्माब्राह्मणःसामसभाचंद्रवशीतलायानर्मालापलीलापरिहा राम
सवचनविलासस्तयाहेतुभूतयावभाषेउक्तः॥आहूतेति॥आहूताआकारितादीच्यभूपाउत्तरदिग्भवनृपायेनसतथाविधेन॥तथातो ११८

343/1933

देशंपिआंदशंविदधातीत्येवंशीलस्तान्नादेशकिंधार्थानेनत्वयाहेविद्वनममअलीकापिअसत्यापिवार्तानिआवेदिताकथिताइतिबाद्योर्थः
अंतरंक्नलस्यनपश्यंतीलीलावार्ता।साकापित्वयानआभ्यर्थितासापि॥ब्राह्मणःएषोअहंकथयामिहेकयापिकुंडलेद्व्यर्थवचनविलास
दक्षश्रयतांइतिअभिधाय।विरमन्किंचिद्धास्यंकुर्वन्।आख्यातुंआरब्धवानप्रायतत्।इतस्थानान्निर्गत्यनिःसत्यमयामंडलेश्वरा
णांमुदिव्यनृपाणांआमंत्रणस्याह्वानस्यय।क्रमःपरिपाटिपूर्वंतेषांआह्वानं।पश्चात्तेषामित्येवंरूपातेनपरिभ्रमता।पर्यटतासता
अन्यंकपाणिअन्यंकोणिलिहानि।अत्युच्चानि॥अनेकानिबहूनि।यानिकुटानि।शिखराणितेषांयाःकोटयोऽग्रभागास्ताभिः
यद्वाकोटिसस्व्याविज्ञापकस्तयारूक्षपुटत्वंविषमोन्नतारुक्षपुटितस्तारकादित्वादितच्॥एवंविधःकटाकोनितंबोयस्यासौएवंभूतस्य
निषधनाम्नोमहीध्रपर्वतस्य।संबंधिनीषुदक्षिणारण्यरुक्षलीषुमृगयायामासक्तोलग्नः॥माद्यादितिपद्य।एकःकोपिमनोहरःसुं
दराकृतिःपथिमार्गेसयुवाद्दष्टः।यस्मिन्यूनि।सकृदेकवारंदृष्टेसतिनष्टःकौतुकावलोकनाकृतोनिमेषाक्षिसंकोचोयस्याःसात
याविस्फारितयाममदृशाजन्मनःउसंतःफलंलब्धं।तद्दर्शनेनसाफल्यकृत्यामभूदित्यर्थः॥किंभूतायुवामाद्यन्दृप्यन्मांसलोस्तुंग
उन्नतायःपुंगवःपुमांश्चासौगौश्चपुंगवः॥वृषभइत्यर्थःतस्ययत्ककुत्स्कंधशिखरंतद्वदुन्नतंअंसरुक्षलंस्कंधौयस्यसपुंगवेति
गोरतद्धितलुकीतिगोंतात्तस्पुरुषात्टच्समासांतः॥तथाकालिंदीजलवद्यमुनानीरवत्कांतिःकृष्णाछविर्येषामीदृशाःकुंतलाःके
शाःयस्मिन्नेवंविधोशिरोयस्यस।तथापूर्णइंदुबिंबवत्राकाशशांकमंडलवत्।वर्तुलंआननंमुखंयस्यसः॥२४॥तेनापियूनादक्षि
णात्योयमिति निश्चित्यनिर्णीयसाभिलाषंसस्पृहंयथाभवतितथा।अस्मिअहंआभाषितावादितःमयापिकृतउचिता।ब्राह्मणकुशल
प्रश्नःक्षत्रबंधुनमनामयंवैश्यंक्षेमंसमागम्यशूद्रमारोग्यमेवचेति।मनुवाक्यात्क्षत्रिययोग्यआलोपेनामयत्वंप्रश्नरूपंअभाषणंयेन
सतथाविधेनउक्तः॥यथेतिहेभद्रकल्याणिनतवलोकलोचनानाआनंदमाल्हाददातीतिलोकलोचनानंददायिनी।यथायेनप्रकार
णइयंआकृतिःआकारोदृश्यते।सत्यमवितथ्यंतथातेनप्रकारेणमनशोभनस्त्यागोदानंयस्यस्यसत्यागोवर्तसे तथानलंलोभवा
न्आसीत्यव्ययंयुष्मदर्थे।पक्षेसत्यागस्त्वंतथानलोनलाख्योभवानिति॥पृथक्वाक्यद्वयंएकवाक्यतायांतुभवानसीतिमध्यमपुरुषाभाउ
लेभः॥२५॥एवममुनाप्रकारेणउक्तः॥सोपियुवामनाकृदपतमुग्धस्मितमेवरम्यहास्यमेवांतरंकल्पितवान्चिंतितवान्अब्रुवन्इत्ज

नं॰ टी॰
११८

हामित्यर्थः ॥ अथानंतरं तद्वितीयः स एव नल एव द्वितीयो यस्य न तु द्वितीयः नलस्य सखा यद्वा तस्मान्नलाद्वितीयो अन्यस्तद्वितीयः यद्वा स एव न
लएव द्वितीयस्तद्वितीयो नलसमानो युवा तेभ । सोदन्यं यस्मिन्नदेशे न नलस्तमेव प्रदेशे आयातवान् । आगतः किंभूतः प्रथमवयो विशेषेण
नवयौवनारंभेण विभूषितं अलंकृतं अंगं यस्य सः तरुण इत्यर्थः । तथा तुंगमुन्नतं तुरंगमश्वमारूढः तथा गाढमत्यर्थं ग्रथितो बद्धः प
रिकरः कटिवेष्टनपटो येन सः । तथा करे अग्रायेण कोदंडं धनुरास्फालयन् टंकारयन् ॥ आगतश्च बालाः नत्य अनीला नीलवर्णा येन ल
ता : आहुल आश्र बालतृणानि तैः आलंन इत्येवं शीलस्तस्मिन् । तथाभूते शीलो अयस्य पर्वतस्य यः स्थलीप्रदेशस्तस्मिन् । कांचित् का
चनकुंभवत् । गौर्वर्णकलत्र अवतांतो मनोज्ञो यो कुचकुंभौ तयोर्विलितापरिवर्तमाना कुसुममालिका यस्याः सा तथाविधां गोपबालिकां अव
लोक्य अन्यिदमवादीत् । हे सुवराम कुमार नृप पश्य अवलोकय ॥ नद्यायेति ॥ विभ्रमोदभौ यस्यां सा विदर्भा तस्या नद्याः सरितस्तीरे ए
पा अन्यस्याः कापि आनीरिका नाम्नी गोपालबालिका गोपीवत्से रवं नलं तृणविशेषं क्षेत्रीकृत्य केदारीकृत्य समुद् सहर्षा सती गाः धेनूः चारयती
॥ एतत्पुत्रोक्तं आकर्ण्य श्रुत्वा कश्चन को नया मयाप्युक्तं हे महानुभाव न केवलं इयं गोपालबालिका अन्यापि कापि कापि नवा इति विद
र्भा अभिधायानत्र तीरे कापि महद्भाव महिमा गोपालस्य राज्ञो बालिका सुता नलं सजानं वरं वरयितारं क्षेत्रीकृत्य आश्रयीकृत्य याः गिरः स
म्यगुच्चारयति वरई या यां पर्वत इति वरः क्षेत्रं सद्भिः ॥ २६ ॥ इत्यमुना प्रकारेण उक्तं तं मामवलोक्य भावितार्थः यदयं नलमधिकृत्यैवं व
दतीति विदितपरमार्थः ॥ स पुरुषस्तु वा सस्मितं सहास्यं यथा भवति तथा अवोचत् ॥ इयं च सा न ॥ अनुभवेति ॥ गोपपुत्री गोपालिका क्षीरस्य दुग्ध
स्य सपरिणामानि परिणताभियानि फलानि दधिघृततक्रैरादिप्रभृतीनि तान्यनुभवतु ॥ आस्वादयतु किंभूता चिरायचिरकालं चंचला लोला
गौ चारणवशात् यस्याः गोप्याः संश्लेषपधेनुरागो महासमनदेतुनाकथमपि केनापि प्रकारेण न अपसरति न निवर्त्तते । श्लेषेतु गोपपुत्रीरि
प पुत्री दमयंती स आचंचलाक्षी चंचलनेत्रा अंगनादिरसपरिपाकफलान्यनुभुंक्तां यस्याः सात्रनंमहोदयेन महाप्रयत्नवती । नैषधे नले नुरा
गोप्रबंधः कथमपि नापसरति ॥ तत्रैवानुरागः प्रवर्त्तत इत्यर्थः ॥ २८ ॥ अस्ताभिति ॥ तावदादौ अन्यदपरं वचस्तद्वचस्यांतरे आस्तां तिष्ठतु
हे अधुना कथय कुतः कस्माद्देशात् तं पृच्छ्योसि कुतो समागतोसीत्यर्थः ॥ तथा किंच कियत् । कियत्प्रमाणं अद्यापि कर्म अतिक्रमितव्यं उल्लं
घितव्यं इत्येवं पृच्छितं स्ववृत्तांतं यत् आयतं यथावद्गंतव्यमित्येवं रूपं येन स तथाविधेन मया पि इति पर्यनुयुक्तः पृष्टः स पुः श्रुतशील उक्त सम
वान् ॥ इतीशिदंचो अशेषमनुष्याणां समस्तमनुष्याणां मस्तकमणिरिव चूडामणिरिव यः स प्रधानस्तान् ॥ तथाचपुनः स्वसंज्ञाप्रकारेण स्ववुद्धि ११८

345/1933

वैभवन पराभवेनात्मनि निर्जितो पुरंदरगुरुर्बृहस्पतिर्येन ईदृग्विधो भवानपि कः ॥ हे साम्यकंदर अयमसौ समस्तानि यानि शास्त्राणि
च आगमाः ॥ शास्त्राणि च आयुधानि तेषु कोविदो दक्षः तथा विदारिता विध्वस्ता वैरिणो येन ईदृशो वीरसेनस्यापत्यं वैरसेनिर्नलः किं
मन्यत् अहमपि श्रुतशीलनामा अस्यैव आज्ञाकारी आदेशकारीत्यभिधाय विश्रांतवान् विरामान् तूष्णींभाजेत्यर्थः ॥ वैरसेनि
रिति ॥ अतइञित्यपत्यार्थे इञ् ॥ नलो पितदमयंत्यैव आश्रयो या सांतरास्तदाश्रयास्त्वामधिकृत्य प्रवृत्ता इत्यर्थः ॥ तास्ताः प्रकटि
ताः प्रकामिताः प्रेमकंदलाः स्नेहप्ररोहा यासु तास्तथाविधाः कथाः कृत्वा ॥ च पुनः स्वयंवरामंत्रणं समर्थ्य यद् दहमेष्यामीति अं
गीकृत्य उत्कंठया तत्कालं तस्मिन् समये उद्दीयस्व आगंतुमीहमानो वांछन् तथा संभाषितेन आलापितेन स्मितेन ईषद्धास्ये
न आलोकितेन वीक्षितेन च मामतवर्षणपीयूषसेचनेनेव आह्लादयन् आनंदयन् सन् अनिच्छंतं अनभिलषंतं अपि मां अनर्घा
णि बहुमूल्यानि स्वागाभरणानि हारकेयूरादीनि बलाद्धटात् मीतिग्राह्यं च ग्राहयित्वा चिरादेव व्यसर्जयन् मुमोच स्वयं च मृगयायां
व्यसनमासक्तिर्विद्यते यस्या सौ मृगयाव्यसनी तद्भावस्तया आखेटकरसिकतया मृगयालुभिराखेटकारिभिः सह ॥ धीरमिति ॥
धीरमन्नासं रंगंतं चलंतं तथा रहसि वेगं सारमुत्कृष्टमीदृशं वाजिनमश्वमारुह्य अधिष्ठाय गलकंठहयं गुणं बिभ्रत् बिभ्राणः स्वै
रं स्वच्छंदं तं कौरिं पुनरप्यगादयात् ॥ ३० ॥ तदित्युपसंहारे हे आयुष्मन् इह चिरं जीविनि स्वामिसुतभर्तृदुहितर्यथायेन प्रकारे
ण मया तस्य नलस्य यः कथाप्रश्न भवद्वार्त्ता प्रच्छन्नानुरागस्तत्कथाप्रश्नानुराग उपलक्षितो ज्ञातः तथा तेन प्रकारेण निश्चितमचिरा
त् अयं नलः एष्यतीति अभिधाय स ब्राह्मणः सोमशर्मा स्वगृहमगात् । गत च तस्मिन् ब्राह्मणे दमयंती इत्यमुना प्रकारेण चिंतयती कान्यपि
दिनानि कृयाप्यनिवाच्यया अवस्थया । दुःखावस्थानेन अनैषीत् । अतिवाहयामास इतीति किंसकः । श्लाघ्यः प्रशस्यः । कालः तथास
कतरा धन्या वासरा तथा सा कामलक्षणा लक्षणापेता शुभलक्षणेति पाठांतरं । नामेति कोमलामंत्रणे । वेला यस्यां वेलायां अस्य स्वक्षस्त
स्य नलस्य आलोकनेन वीक्षणेन कमप्यद्भुतमानंद आह्लादमनुभविष्यति । कमिति कुमिवाइंदुदर्शनेन कुमुदमिव यथा चंद्रदर्शनेन कु
मुदं कैरवमाह्लादमाप्नोति ॥ अथानंतरं नलापितत्कालमेव । तत्समयमेव विदर्भमंडलाभिमुखं दर्भदेशं प्रति । उदवलत् ॥ प्रतस्थौ किं
भूतस्तेन ब्राह्मणेन आमंत्रित : तथा रणरणकेन च । उत्कंठया च आमंत्रितः ॥ आहूतः तद्दिशायै उत्कंठापि जातेत्यर्थः । तथा मंत्रिणा श्रुतशी

चं०टी०
११०

लेनत्रमित:।यथास्वामिन नत्रगम्यतामितिमदनेनचकामेनचप्रेरित:।मदनानुगा जाता इत्यर्थ:।तथासेनयाचमापरिवृत:परिकरित:
नथाउक्तंच्याचवांछयापरिवृतो वेष्टित:।तस्यमांछा वभूवेत्यर्थ: नत्रैवचलितेचमति।चलंतौ गच्छंत: पर्याणिता:तस्ययर्नीतास्तु
रंगा: माश्चर्यमाकुतयथाभवतितथाचक्रामा चक्रु:।शुशुभिरेकिंभूतैनस्तै चतुरंगबलस्य हस्त्यश्वरथपदातिरूपसेनायाश्चलेन
नचक्रमणेनचूर्णितं पिष्टंशिलो च्चयानां गिरीणांचक्रवालंवृंदंयेनमतस्मिन्।एतावतासेनाबाहुल्यमुक्तं।तथाचक्रिचक्रस्यस्यं
दनमग्रहस्यचत्वंक्रमणंगमनंतस्मिन्यथाश्रीत्कारस्तैनबधरिता:शब्दांतरश्रवणागोचरीकृता:ककुभोदिशोयेनसतस्मिन् त
थाविषमंदु:सहंचंद्ररिपुंदंमत्यर्थिसमूहस्तदेववनंतेवघनानलइवचवन्हिरिवय:सतस्मिन् यथावेघृतानलेनवनंभस्मसा
तन्क्रियते।।तथायनेवैरिवृंदंनिहतमिति।।एतावतास्यशौर्याधिक्यंवर्णितं।किंभूतास्तुरंगा:चटुलतरा अतिचंचलायेखुरण
प्रहारा:।खुराघातास्तै:रणितंशब्दितं।धरणीमंडलंभूतलंयैस्तै।तथाकांतामनोज्ञायाकांचनस्वनामुखादिविभूषायेसौव
र्णभूषणपरिधायनेनयाशोचिर्णव:शोभनशीला:।।तथाचक्रवर्तिन:सार्वभौमस्यवाहनायधारणाययद्वाचक्रवर्त्तिनोवाह
नानीचपत्राणीवउचितायोग्या:प्रधानाइत्यर्थ:।तथाअपर्यंतविशालाहृदयादय:पर्याया:धर्मा:येषांतेयद्वाअपर्यंतोदीर्घ:प
र्याणनिर्माणंयेषांते।अत्यत्युच्चाइत्यर्थ।।यदनकार्थ:।पर्यायावसरेकर्मनिर्माणद्रव्यधर्मेषुचेति।।तथाशृंगारिताश्चविभूषिता:इभेंद्रा:
महादन्तिनोभ्रवंकंपयांबभूवु:।कंपयंतिस्म।किंभूताइभेंद्रा:चलतिचलनवल्गादेजमानेचारुणीमनोज्ञेचामरेयत्रतथाअवचुल
भ्यांअथामुखकूर्चकाभ्यामलंकृतामंडित:पश्चात्कर्मधारय:इद्यश्चधायाकपालभित्तिभागोगंडस्थलंतत्रमीलिता:समवेता:येभृं
गास्तेषांसंगीतकझंकारारवणमुखरितंवाचालितंमुखमंडलंयेषांते।तथाकथमपिमहताकष्टेन आधोरणेनहस्तिपकेनिरुध्यमानं
निर्वार्यमाणंशौर्यविस्फारस्यमदवशात्गमनचांचल्यस्यविस्फुरणंव्यापारोयेषांते।तथास्फुरद्दीप्यमानंकुंभभित्तौसिंदूरंनागजं
येषांते तथाइरअपसारिता:अपनीता:स्यंदनारथायभ्यस्तैतथास्यंदमान:क्षरनअमंदोअनल्पोयोमदोदानंतेनकर्दमितापंक्ति
कृतामदिनीभूर्यकैः।वहवोनाह:किंभूतांभुवंभूरिभारेणबहुविवधेन।भुग्नंरुग्नं।कुब्जीभूतं।अंगंशरीरंयस्यइदृशोय:पन्नग:शे राम
षस्तस्यपशिराम्।दृढ़ोनदवशिथिल:अदृढ:अवष्टंभ:आधारोयस्या:साता।।भूरिभारमसहमानेनशेषेणवपु:वक्रीकृतंतेन ११९

347/1933

शिरोपिमनाग्निम्नीभूतं।ततोधरावष्टंभमृतस्यशेषशिरस:शिथिलत्वं।।किंबहुनाकिंवहूक्तेन।तत्रावसरेसेनाया:प्रस्थानावसरे
पूर्वति।।पूर्वापरयो:शत्रुयो:शोमानंपर्यंतंयावत्संक्रांता:चलिता: सैनिकाश्चभूचराश्चयस्यसतस्मिन्पूर्वापरसागरावधिसंक्रांतचमू
चरेतस्मिन्चलसतिभूमेर्दिनाभारातहतो:वराहवपुषोवराहावतारस्यहरे:विष्णो:सस्मार स्मृतवतीयद्ययंवराहवपु:हरिरधुना
भविष्यत।तदाएतंभारमुद्वक्ष्यत्।मयातुवोढुंनशक्यते।इत्येवंवराहरूपधारिणंनारायणंस्मरतिस्मह रेरिति।स्मृत्यर्थकर्मणि
षष्ठी।।३१।।अपिचपुन:।।आसीदिति।।तस्यनलस्यप्रयाणप्रस्थानेसरघुवतडागमिवअंबरमाकाशमभवत्ज्ञातंसरोधर्मा
न्तमस्यचमारयन्नाह।।क्वचित्सदेशेअंबरंश्वेतातपत्रै:।धवलछत्रै:कृत्वापिहितानांमिलितानांपांडुनांसितानांपंकजानांवनंयत्रइ
दृशं।आसीतमन्यमूनिसितातपत्राणिनभवंतिकिंतुपरितसिताब्जवनमिति।।तथाक्वचिन्नभ:मायूरातपवारणै:श्रीकरीभि:कृत्वा
मुन्माल्यानिउद्वह्कांडभि।नीलोत्पलानियत्रइदृशंआसीत।।तथाक्वचित्प्रदेशेनभ:उर्द्धनभोगामीनियानिधूलिपटलानिरेणुसमू
हास्तै:कृत्वा।।उन्मयउन्नतमंभजातं।तथाक्वचित्प्रदेशे।नभअंबरंतौवायुवशात्कंपमानायपताकापटा:ध्वजवस्त्राणितै:कृत्वाप्रकृष्टा:
उर्द्धवीचय:कल्लोलायत्रतत प्राद्रीप्ति।आसीतयथासर:पिंजिनपांडुपंकजवनंभवति।तथाउन्नालनीलोत्पलंचभवततथाउन्मेघम
पिशाच्चादशामहासरस्करूमेघा:अंभोग्राहितुउन्नमंति।इतिप्रसिध्याउन्मेघत्वमुक्तं।तथाऊर्द्धूच्चपिभवतयथावरमाभिरिति।।३२।।धू
लयानिस्त्रपानिर्लज्जा:स्त्रियस्त्व।जाता:उभयोपिकीदृश्य:।जंघाजघनस्पृशंतीतिजंघाजघनस्पृश:रुचल्यायल्लोलनंविलसनं
तत्रलंपटा:लालसा:तथाग्रीवाया:कंधराया:ग्रहणस्वीकारआग्रहोहठोविद्यतेयासांता:।।ग्रीवाग्रहणाग्रहिण्य:तथावस्त्रेषुप्रस
भंहठात्लग्नंत्य:।पुन:किंभूता:खलय:नखा:अश्वादीनांखुरा:पदंपादविन्यास:तेषामभिघातात्प्रहारदानातउद्यता:।उत्थिता:
किंभूता:निस्त्रपा:स्त्रिय:।नखाभिघातेनखक्षतेपदयोश्चाभिघात।उद्यतासोद्यमा:।।तथासैनिकानांचमूचराणांचिबुकंचअसि
काथ:कपोलौचगंडौअधरोवउष्ठौचस्पृशिचनेन।तानिचुंबंत्य:निस्त्रपा:स्त्रियोप्येवंविधाएवभवंतिधूलिपक्षेसुंवत्य:इत्यत्रचुंबन
वक्त्रसंयोग:सचात्रानुपपन्नइतितस्यस्पर्शनमात्रंलक्षयति।ततचुंबंत्य:स्पृशंत्य:इतिचुंबितपदमत्यंततिरस्कृतवाच्यंतथाचोक्तं
काव्यप्रकाशे।।एतच्चकस्मिचरवर्णवबंधूजीवपुष्पउदामुदयाचलचुंविबिंबमिति।स्त्रीपक्षेतुचुंबधानंअर्थपरंव्याख्येयं।।त
थाअतिप्रसरेणअतिप्रसक्त्याशिरोबद्धनाशिरशिलग्नास्त्रियोप्येवंविधाएवस्यु:तथाबलात्सैन्यात्प्रबुद्धाप्रबला:स्त्रियश्चप्रव

चं०टी०
१२०

हर्षार्थाः ॥ तथाधूलयोविपयत्तभ आवृणवंतीतिविपदावरणाः नभस्तादिन्यः विपूर्वस्यण शतृरावियदिति। स्त्रियश्चविगतउडरुत्राः
तथाधूलय आसन्नवननिकुंजपुउच्चरीतउायन अतिप्रसंग अति आपिंचक्रुः। पक्षेस्त्रियः आसन्नकाननकुंजेपुरतिप्रसंगम्
रतप्रसंगंकुर्वंति। तथापुरस्कृतस्यनृपस्य अग्रपदातयः पादचारिणः समुच्चलंतोविचेरुः चलंतिस्मकिंकुर्वंतः पदातयः कोटिजा
अनकधाकूजंतः ॥ शब्दायमानाः ॥ तथाकोदंडेनधनुषामंडलाग्रेणवासिनाव्यग्राः याकुलाः करुः पाणयोयपांत तथाअधिकर्माति
उायनरणकर्मणिसंग्रामक्रियायांकुशलादक्षाः कृत्स्वपाणिनिउिप्याइत्वतकिंभूताः अधिकर्माणिकारकतया कुन्नाल्माः त
थावल्गानकूर्दनपटवश्चतुराः तथालांपट्यानदीयधनादिवस्तुग्रहणेलंपटतयाउल्लुंठिताः विध्वस्ता अरिपुरउस्तनगर्योयैस्ते
तथाविधाः ॥ तत्रचव्यतिकरेतस्मिन्नवसरे। मंदमति ॥ वृत्तं ॥ भोः सैनिकाः यूयंप्राध्वं अनुकूल्येनधावतशीघ्रंगच्छतधावुत्प्लव।
तथायातउतः स्थानादन्यत्रगच्छततथापुरः अग्रतः पंथानंमार्गंमुंचत। एवंविधएवंप्रकारोवहतागच्छतः सैन्यस्यकोलाहलः कल
कलस्त्रैलोक्यंत्रिभुवनं। बधिरीचकारश्रवणपटु अकार्षीत ॥ किंभूतः कोलाहलः मंदरोनमंदरमंदिरेषुमेरुसदनपुंजायितान्
समानकिंनरानुउद्विद्रयन्। आगरयन्। यतः पुनः किंकुर्वन् मेरामत्तककंदरेशिखरदर्यां प्रतिरवान्प्रतिउच्छंदान् उत्थापयन्
उद्भावयन् ॥ तथाउत्त्वणउत्कटः। प्राध्वंनर्मानुकूल्ययोः। प्राध्वंनभा उपविज्ञातवा। असउपवेशने आग्निषिमध्यमपुरुषबहु
त्वभाष्यकारमतेनसलाप आध्वमितिरूपं ॥ ३५ ॥ एवममुनाप्रकारेण असमानवइदंइदंकुर्वन्नातिचिरेणस्तोकेनैव कालेन
विंध्याचलंविंध्यादिं अनुलक्षीकृत्यससारचचाल। किंकुर्वन्लंघयन् अतिक्रामन्। कानुगिरीन्। ग्रामांश्चकिंभूतानगिरी
न् कीडिताखेलिताः अनेकपागजा अमराश्चदेवायेषुतानकिंभूतानग्रामान्। कीडिताअनेकपामराः ग्राम्यायेषुतान् तथासरितो
नदीः सीम्नश्चग्रामावधीन्। लंघयनकिंभूताः सरितः बहुभिः तरंगैरुपशोभिता अलंकृताः किंभूताः सीम्नः बहुतरंयथाभवतित
थागोपैः गोपालैः उपभिताः। तथापथामार्गांचपादपांश्च। नरूनलंघयनकिंभूतानपथः विशेषणोरूनिप्रवलानिपत्त्राणिवाहनानिहस्ती
रथानिरथाश्वयेषुतथविधान्। तथाएवंविधापुरीः नारीश्चवनिताः सेवमानाभजमानः किंभूताः पुरीः मालनप्रकारेणसहिताः किंभूताः ना राम
रीः मालसाः आलस्यापनाः। हिताः हिताश्च अनुकूलाः। पश्चात्कर्मधारयः अलमत्यर्थंदोत्रभावप्रधानः लवणादिपाठवत् तथाएवंविधाक्षे १२०

349/1933

त्रभुवः केदारभूमीः भिल्लपल्लीश्चशबरउावरनिवासस्थानानिपरिहरन्त्यजन् किंभूताः क्षेत्रभुवः पच्यमानैः पक्वलिमैः गोधूमैः
सस्यविशेषैः श्यामलानीलावर्णापच्यमानैतिकर्मकर्तरियक किंभूताः भिल्लपल्लीः गोभूमैर्धूमोगोधूमः ततपच्यमानपरिपाकंगच्छ
न्नवतुरुरूभवनयासांगोधूमस्तेनश्यामलाः नतुपच्यमानावासांगोश्चेतिअदंतनापसंगान्। रुआवनीहिदग्धासतीसमधिकंफल
मीति। तथावांकरघुकाव्ये। शरवणबाधिकारस्थ्यांदहनअपित्त्वत्क्षितिमिडुवेझे बीजमरोहसननीज्वलनः करोति। गोधूमोभू
म्यधानपचनयोनिधन्वार्थोनोविस्तात् ॥ तथाएवंविधाः शत्रुसीमंतिनीः प्रत्यर्थिकामिनीः अटवीश्चअतिक्रामन्लंघयन्किं
भूताः शत्रुस्त्रीः विगताधवाभर्तारोयासांताः विधवाः ताः हतभर्तृकत्वात्। किंभूताः अटवीः उाघधवास्तरुविशेषाः यास्ता
विधवास्ता ॥ तथाएवंविधानिबंधुकुलानिस्वजनवर्गान्सरांसिचबहुमानयन्गौरवयन्बंधुकुलानांहिरण्यादिदानेनव
हुमाननंसरसांचअवरुउनेनबहुमाननं ॥ किंभूतानिबंधुकुलानिपरिरक्ष्यंतिपरिवारीभवंतियानितानितथातानिपरिवारी
णिकिंभूतानिसरांसिपरिसमंताद्वारिजलंयेषुतानितथातानिपरिवारीणि किंभूतंविंध्याचलंविरथतुरंगमैः नरणिरथाश्वैः परित्य
क्तंत्यक्तं विषमशिखराणांदुर्गाग्रकूटानांसहस्रंयस्यसतंरविरथाश्वाः तत्रगमनस्यविषमता तदधित्यकामभ्यंपरित्यज्य अन्यमा
र्गेणागच्छंतीतिभावः सहस्रशब्दोबहुत्ववचनः तथाअमरगणाश्चदेवसमूहाः गंधर्वाश्चदेवगायनाः सिद्धाश्चदेवविशेषाः तैः
रुद्धाव्याप्तः स्कंधोमध्यभागोयस्यसतथातं ॥ ततश्चतनोनंतरं ॥ दिव्रीति ॥ शबरवधूभिः भिल्लीभिः इतिअमुनाप्रकारेण तर्क्यमाणानि
उह्यमानानिबलानि सैन्यानिसपदिशीघ्रंविपुलंविशालंयद्विंध्यस्कंधमध्यंतत् अवापुः प्रापुः। इतीतिकिं अंतरिक्षादाकाशातूर्कि
मितिनिर्वद्रदिविशादिडिसर्वासुदिक्षुइमानिबलानिप्रवर्तते नव्रयंतिपतंति। उतअथवाभूतधात्री पृथ्वीदेवीइमानि अविरतंनि
रंतरंप्रसूतेजनयति ॥ एतावतासैन्यजनानांबाहुल्यंदर्शितं ॥ ३४ ॥ अतशैलस्तरुएवंविधास्तुवनस्थलीषुनिहितेचक्षुषीयेन
तथाविधंतत्वदन्नरपतिराजानंनलमवलोक्यइदमब्रवीत् ॥ किंभूतासुवनस्थलीषु तुंगशृंगेषुउच्चगिरिशिखरेषुरंगंत्यः
क्रीडंत्यः सारंगांगनामृग्योयासुतासुतथानक्षत्राणां आसन्नानिकटवर्तीयस्याकाशावकाशोनभोंतरं तेनविशदं सत्र कान्ता

चं०द्व० यंत्रजालं वेणुदंडेन जटिलाग्रेण तावता वंशाग्रानां नक्षत्राणि यावदुच्चत्वमाख्यातं जटाग्रटकटसंघाते औणादिकः डुलप्रत्ययः
१२१ ॥ तथा चन्द्रमा विचरंति श्विञा आश्चर्यकारिणो ये चित्रिका श्वद्वीपिनः करिणगजा: कलभा श्वकरिपोतास्तेषां य त्कदंबकं वृंदं तस्यसं
चारेण प्रवर्तनेन दावल्गाः कर्बुरवर्णाः तास्त्र। तथा हरिणा मनोहरा ये हरितांकुरा नीलप्ररोहास्तैः रमणीया स्तरम्यास्त्र॥ अथ स्कंतशी
लाश्रदुवाचतदाह॥ हेदेवनृप॥ माद्यदिति। हंतइति प्रमोदे एताः मातंध्यरुक्ली भूमयः कस्य त्हृदयं चेतो न हरंति न वशीकुर्वंति॥
हंतदानेनुकंपायां वाक्यारंभे विषादयोः निश्चयेत्। प्रमोदे चापीत्यनेकार्थः॥ किंभूताः माद्यंताद्दप्यंतो ये दंतिनो गजाः तेषां कपोल
पालिभ्यो गंडप्रांतेभ्यो विगलत्क्षरत् यद्दानां बुमदजलं तेन सिक्ता आर्द्रीकृता द्रुमा यासां ताः तथा क्रीडत्सु खेलत्सु क्रोडकुलं वरा
हवृंदं तेन अर्द्धचर्विता अर्द्धास्वादिता पतंत्यो या मुस्ताः कंदविशेषास्तासां रसेन निर्यासेन आमोदिताः सुगंधिताः॥ तथा श्रांतम
ध्यगखिन्नाः सुखेन अविखिन्नाः पांथा येषां एवंविधाः मंथरमंदमदनिलेन लोल्लंतः चलंतो लताः मंडपायाः कृताः॥३५॥ इत
श्च अस्मिन्नद्रदेवान्नृपः पश्यतु॥ एषेति॥ मा एषा नर्मदा वर्त्तते। किंभूता विंध्यमध्यस्थले विपुलविशाला ये शिलोत्संगाः स्फुल
कोञालस्तुरंगैर्ना विलसंता तरंगा वीचयो यस्याः सा। तथा संभोगेन स्वस्रेन श्रांताः खिन्नास्तूर्थातीरे नटमाश्रयते यास्तास्तीराश्र
याः यद्रावीर आश्रयो गृहं यासां ताः तीराश्रयाः पश्चात्कर्मधारयः एवंविधाः शबरवध्वस्तासां शर्म ददातीति संभोगश्रांततीराश्रय
शबरवधूशर्मदा सरितिका॥ यस्याः नर्मदाया एतत्कूलच्छायातट नृपप्रायदेशाः सिद्धैर्देवविशेषैः सेव्यंते किंभूतैः सिद्धैः सांद्रनिबि
डाया द्रुमावली वृक्षपंक्तिस्तस्याः ललितं मनोहरं यत्तलं अधोभागस्तस्मिन् मिलत्यः पुंजीभवंत्यो याः संध्याः ताभिः सन्निरुद्धैः
आश्रितैः स्त्रीभिः सहितैरित्यर्थः॥ किंभूताः कुलकस्थाः मृगः मर्दितादीलिताः दलंत्यो विकसंतः कंदलाः प्ररोहाः येषु ते तथाविधाः कुञ्ज
कुभंदनाकांगः नृपप्रायनटपिवत्यनेकार्थः॥३६॥ हेदेव अस्या नर्मदायाः अंतरेपि मध्येपि। मज्जदिति कल्लोला विद्दीर्थां नभो
मार्गं अलंकुर्वंतः शोभयंति॥ किंभूताः प्रकर्षेण उद्वेलोल्लसंतीलोलो चंचलत्वविलासं कुर्वंत इति प्रोल्लोललीला कृतउद्धं उच्छलंत उत्यर्थः राम
लोलत्वाद्दोत्र भावप्रधानोल्लवणादिवद्द्रवत्। अत एव उत्प्रेक्ष्यते स्वः स्वर्गस्य सोपानपरंपरास्वभन्ये अमी कल्लोलाः न भवंति किंतु स्वर्गमार
हतां एता आरोहणपरिपाद्यइति॥ किं कुर्वंतः कल्लोलाः मज्जंतः स्नानं कुर्वंतो ये कुंजरास्तेषां कुंभमंडलात् गलत्स्रवद्धृद्दानांबु। मदजलं तस्यसौ १२१.

351/1933

रभात् सौगंध्यात् भ्रामत्यः उपरिसंचरंत्यो या भृंगकुलावल्यः मधुकरवृंदपंक्तयो भ्राम्यद्भृंगकुलावल्यः ताएव कुवलयश्रेणीर्नीलोत्पल
गं राजीः समाबिभ्रत धत्तः। भृंगकुला [illegible] मधुकरवृंदपंक्तयो तेषां कुवलयान्युत्पमानां तथा कलिकालस्य कलियुगस्य कल्मषं
पापं मुष्णंति स्नानादपनयंतीति कलिकाकल्मषमुषः॥३७॥ हेदेव इतश्च अस्मिन्प्रदेशे अस्याः नद्याः तीरेषु तटेषु
श्यंतीति॥ वृत्तं॥ पश्य अवलोकय एते जरत्तापसा जरंतो वृद्धाश्च ते तापसाश्च तपस्विनो जरत्तापसाः पिच्छिलं मसृणं कर्दमिलं यत् शिलाजालं
शिलावृंदं तस्मिन् पतंति स्खलंतीति किंभूताः अंसयोः स्कंधयोः स्रंसिनः पतनशीला जलार्द्रा नलिकीर्णाजर्जरा धवलीभूता ये जटाजूटाः
जटाबंधास्ते मस्तकोपरि अंबरा अमलं गतस्य आर्द्रजटानां भारो वहनात् मंदं गच्छंत इत्यर्थः। तथा तरुपुष्पवल्कलवासे चेतेतंत व्वत्कलवंत नवस्तेः
निर्मितरचितं कुपत शाटितं यत् कौपीनं कक्षापटः भिन्यदा इभवद्य नारवं तु निर्मितं कुथत्कोपीनं निम्यनारवतं तु निर्मितकुथत्कोपीनं। तन्मात्रं एव तदेव
छदस्यावरणं येषां ते तथा शीतेन हिमवायुना उत्कंपिताउद्ध्रुलकिता अस्थिशेषाः तनुर्येषां ते तथाविधाः। अजस्रं तपः करणात् अस्थिशेषत्वं। तथा शोष
त्वं। तथा त्रीन् स्नानं विधाय उत्तरंतः नदं प्रतिगच्छंतः पश्यत्यत्र वाक्यार्थस्यैव कर्मत्वं पश्यमृगो धावतीत्यादिवत्॥३८॥ हेदेव इतोपि अस्मिन्नपि
प्रदेशे॥ पश्यति दृश्यं॥ हेदेव संपश्यएताः पुलिंदस्त्रियः शबरनार्यः अस्मात् पयसि स्वैरं स्वेच्छया क्रीडंतिरमंते किंभूते पयसि। अत्र विकासभ
जतीति यत्तत्तस्मिन् विकसितपंकजवति किंभूताः पुलिंदस्त्रियः कृशिकुंभसंनिभं दलिमलकसदृशं यत् कुचद्वंद्वंपयोधरद्वंद्वं तेन उल्लसंतः उच्छलं
तो वीचयो यास्ताः॥ यासां पुलिंदवनितानां नेत्रयोः पक्ष्मांतरे नेत्रशोभां अभ्य भृंगांगना भ्रमर्यः हस्ततलेन आहता अपि अपनीतापि। उ
न्मिलत विकसत नवं नूतनं नीलवर्णं यन्नीलं तपमं तस्य धियावुद्ध्या परितः समंतात् भ्राम्यंति संचरंति। नेत्रशोभां नीलत्वात् कुवलयमिदमिति बुद्ध्या मुग्ध
त्वात् भृंगांगनाः परिभ्रमंतीति भावः॥३९॥ हेदेव नृप इतोप्यस्मिन्नपि प्रदेशे अवलोकयतु॥ वालेति॥ वृत्तं॥ अयं तीरचारितटसंचरिष्णुर्मयूरः अति
तरामतिशयेन हर्षान्मोदात् बालनवं उन्मीलन् विकसन् यत्कुवलयवनं नीलोत्पलपंडं तमसश्यत्तत्त्व लोकयति किंभूतं वनं विस्तरता प्रसरता गंधेन
सौरभ्येण रुद्धा अन्यत्र गमना न्निषिद्धा॥ अत एव भ्रामंतो भृंगा यस्मिन् इति अनुकृततुलितः पूर्णमेघांधकारश्रयेनतत्॥ मयूरचक्राभ्यामित्यत्र
यतेन भृंगमिदं वनं न किंतु पयः पूर्णमेघांधकार श्चेति। तथा रचारि मुग्धचक्रवाका नितरां शोभा चक्रवत् आलोचयत् रणवत्। पार्श्वे वनस्य समीपे भ्रमतौ

चं॰टी॰ मघाटिमयस्मात् हेषीभवति। अंधकारा अंशाविशंकया चक्रवाकस्य भ्रमः॥३०॥ हेदेवइदं॥ कुरंगेति॥ वृत्तं॥ प्रचुराः प्रकृष्टामतिर्यस्यतत्
१२२ न्यमंबोधन। हे प्रचुरमते। इदंनर्मदाइदं च रोध: तटं विलोक्य चिरंचिरकालं कोवानरमंतनक्रीडति। अपितुसर्वोपिक्रीडत्येव किंभू
तं रोध: कुरंगाणां उच्चाआभिर्यपक्षिणांभरमतिशयं सहते। इतिकुरभयसहं। तथा सहंसमालं यावत्तेन शतिसहंसमालं। तथा
मुदिताहृष्टामधुराश्च चकोराश्च चक्रवाकाश्च यत्र तत्। यतः कल्परुचिरं मनोहरं॥३१॥ इतश्च अस्मिन्प्रदेशे हेदेव चकोरितवृत्तं।
प्रशमायवनं यथा तप्रशमधना: एते मुनयः निरुपमविभवं अनुपमसामर्थ्यं। भवमीश्वरं स्मरंतो ध्यायंत: इंद्रस्थानं दंत्तक्लांशयाविशेषं भ
जंते गतवंते। किंभूताना येन उत्पन्नाद्युत्कामयोपपन्ना: किंभूतं नदं। वक: कृतोनिनदः शब्दो यत्र तं तथानदं भात। अपितु धर्मवासनया कृतं स
वनं स्नानं यत्र तं। तथावनं सदयुक्तं सवनं॥३०॥ खलुनिश्चि अमी महानुभावा: मुनयो विधूता: प्राकृत: पाप्मा पापं यैस्ते विधूतपाप्मान:। तथा
हिदेवदर्शयति। मुहुरितिवृत्तं। नर्मदायास्तटनिकटवनानि तीरसमीपकाननानि किंभूतानि मुहुः वारंवारं अधिवसतां। आश्रयतां सतां विदुषां
मुनीनां कथं कल्मषाणि पापानि भवंति अपितु नभवंत्यर्थ:। किंभूतानितटनिकटवनानि। इभवंतिगजवंति। तथावीनां पक्षिणां पदमंकोय
तं तथाभूतं पंकं भजंते यानि तानि भितथा तानि विपदांकपंकभांजि किंभूतानां मुनीनां अपगताविपदोभ्यस्तादृशां॥३२॥ इतश्च अस्मिंश्च
प्रदेशे हेदेव। क्वचिदिति॥३३॥ क्वचिदिति॥३४॥ इहनर्मदायास्तीरे। वनंमुनीनामपिमनोविक्रियां नयति सविकारं कुरुते। अथवनवि
शेषणानि किंभूतं वनं क्वचित्स्यंदो भवरंगैरिक धातुविशेषो यत्र तत्। तथा असममप्रतिमं। सर्वोत्कृष्टमितियावत् तथासमुल्लसंत:प
ल्लवा: किसलयानि यत्र तत्। पश्चाद्यथायुक्ति कर्मधारय:। गैरिकशब्दोनपुंसक: प्रवरं गैरिकोपमेति वापाठ:॥ तथा क्वचित् लवंगा
नि देवकुसुमकुसुमा: लवलीलता श्वद्रुमविशेषास्तेषां नल चलंत: संचरंतश्च कोरा यत्र तत्। तथा क्वचिद्वनं दलंती विकसंती या निचुलमं
जरी। तस्या यन्मकरंदो तेन निरुद्धा अन्यत्र गमनान्निवारिता: भृंगा यत्र तत्॥३५॥ तथा क्वचिद्वनं वटलकोकिलाभिशकुलिता व्याकु
लिता: संतापिता: नृता हुता अनाकुरा: आम्रप्ररोहा: यत्र तत्। पूर्ववनोपस्थायां रूपं तथा क्वचिद्वनं कुरंगकुलै: सेवितं प्रदलानां राम
प्रकृष्टपत्राणां शालानां तरुविशेषाणां मूलं निकुंजं यत्र तत्॥ मूलं पार्श्वाद्ययोः कुंजौ निकुंजशफयोरित्यनेकार्थः॥ ॥तथाक्वचि १२२

353/1738

द्वनं। प्रवरा: श्रधाना: संचरंत्यो या: करवध्वस्तासां पदे: चरणन्यासै: पावनं पवित्रं॥३४॥ वृत्तं॥ युग्मं॥ तन्नस्मादेतो: हे देवत्प: आ
घ्रातं दिवसं अस्य सैन्यस्य अध्वनो मार्गस्य य: श्रम: खेदस्तस्य या आनुत्तिरपनोदस्तस्यै इमं तं हृदं वनं। अधिवसतु। आश्रयतु उ
पान्वध्याङ् सइतिउपादिपूर्वस्य वसतेराधारस्य कर्मसंज्ञानतु सैन्यस्य कृता आवासस्तलत्राह॥ यचेति॥ हि यस्मात्॥ यत्र वने। एते पादपा:
स्कंधत्रावद्ध: संहत्यर्थो सार्थश्च वायो: स्कंधमवष्टभ्य अवलंब्य स्फोरितै: विकसितै: पुष्पाण्येव लोचनानि तै: कृत्वा विपधिस्तारं नभोवि
शालतं वीसंतइव अन्योन्य उच्चै: यो वीक्ष्यते सोपिवृक्षस्य विस्कंधमवष्टभ्यैव वीक्ष्य इति। एतावता उत्तरवस्तुंगा: पुष्पिता अस्संतस्ते निवासास्पदे
नदितिभाव:॥२९॥ अपिच॥ पुनः एषामिति हे राजन्नूनं अप्येषां तरूणां शाखांतरालेषु शाखाभ्यंतरेषु आभूतपंक्तयो लंबमाना अधोदोलायमाना
दृश्यंते उत्प्रेक्ष्यते। वल्लयो याः पुत्तलिका खेलपायिका या एवता अपिशाखांतरालेषु लंबमाना एव तिष्ठंतीति तासां भ्रमं कुर्वंते मेघपंक्तय इति मन्ये
एताव पुत्तलिका इति॥२८॥ एषां चेति उच्चैरिति। हे देव अहमंमन्ये। संभावयामि। नूनं निश्चितं येषां तरूणां उच्चैरुच्चैः शाखाग्रेषु सलग्ना: आ
श्रामा: निशि रात्रौ नक्षत्रपंक्तयो नगोकमानगपर्वते आकीर्णा सायं पातनगोकसे शीर्षगिरिद्वारवरीनिवासिनां पुरुषाणां पुष्पसंदेहं कुसु
मभ्रांतिं कुर्वंति। जनयंति। ते जानंति। एता नक्षत्रराजयो न भवंति किंतु पुष्पाण्येव लग्नानि संतीति॥२७॥ हे देव इतश्च अस्मिन्प्रदेशे एतेषु वृक्षे
षु मधुलिहां भ्रमराणां श्रेणय: प्रचंडपवनेन वेगवद्वायुना आहता: कंपिता: ये तरवो वृक्षा: तेषां तलेषु अधोभागेषु गलितै: क्षरितैः य: सुगंधीनां
कुसुमानां विकचानां सविकासानां कुड्मलानां प्रकरस्य वृंदस्य मकरंदो मधु तं अपीयर्ह्यसीला पुन: त्रिसरत्रासाभिमुखं अग्रत्रारतासन्मुखं
उत्तरंत्य: उड्डीयमाना विभांति शोभंते। उत्प्रेक्ष्यते कल्पापि दुरारोहतया दु:खेन आरोहउपरि चटनं येषु तद्दुरारोहास्तरवस्तेषु यापाद पानां
अत्युच्चत्वात्तत्र आरोढुं न शक्यते अतएवनिश्रेणय: अधिरोहिण्य: कृताइव। मन्ये उत्तरंत्य: एता: अलिपंक्तयो न भवंति किंतु तरुषु आ
रुहतां पुंसां कृतापिण्ना निश्रेणय: कृता: संतीति॥ हे देव इतश्च प्रदेशे ससैन्यभ्रमेण निश्चलमनांसि: प्रकंपानां तुंगान्युच्चानि यानि त
रुशिखराणि वृक्षाग्राणि तपापर्जरमध्यपुंजिता: मिलिता: ये गोलांगूला: कृष्णमुखमर्कटास्तेषां यानि मंडलानि समूहा: त
षां अधोलंबिन्य: अधोदोलायमाना या लांगूललतिका: पुच्छवल्ल्य: तावनदेवतानां क्रीडायै खेलनाय यद्दोलनं उद्धूधउत्पर्ण
नदर्थं यादोलारज्जवस्तासां शोभां भ्रमं कुर्वंति। ता: तानिगोलांगूललतानभवंति॥ किंतिमा अस्माकं क्रीडनाय दोलारज्जवस्तां। किंभूता: अतिले

डीयमाना: तरुशिखराडुत्पतंत्यो विहंगावल्यः पक्षिपंक्तयश्च का सति शोभते। उत्प्रेक्ष्यते उच्चत्वात् तरुशिखरशाखाग्रेषु यत्स्खलनं
प्रतिघातस्तेन विलग्ना आश्लिष्टाः ग्रहा मंगलादयो गण्यंते ऽष्टाविंशति संख्यायेति गणाभ्यो ज्यादीनि नक्षत्राणि बहुलवचनात्त्र
त्र। ग्रहाश्च गणानि चेति द्वंद्वस्तेषां। यद्वा ग्रहा नक्षत्राणि तेषां गणो वृंदं ज्योतिषी समुद्ग्रह इत्युक्ते। तस्य या: विमानपंक्तयस्तासो
पताका इव ध्वजपटा इव। उत्पतंतां पतत्रिणां मदारुत्यागतिभासात् हे देव इतश्च प्रदेशो विजृंभायमाणानि विकस्वरीभवंति मंजरीजाल
नियत्रैर्दशेषु सर्वेषु ऋतुषु विकासीनि विकसनशीलानि यानि सहकारवनानि तेषु निश्चलं स्थिरं कोकिलकुलकदंबकं पिकान्वय
वृंद आलोक्यता कोकिलवृंदं विभिव उत्प्रेक्ष्यते वनदेवताभिः उद्दामउत्कटो यो दवदहनो दावाग्निः तस्य प्रतीकारार्थं नूतमनाय अनाग
तमवदवाङ्कवातपूर्वमेव रुष्टगृहीतं शामिमधेगर्भेयस्येद शं मंभोदपटलमिव जलदवृंदमिव। कुसुमान्नि श्चलता च पिका पिकानां
जलदभ्रांतिजनकत्वं इतश्च प्रदेशो विकसिता निविडसितानि यानि सितपुष्पाणि श्वेतकुसुमानि तेषां पिंडेन समवायेन पांडुरशिखरं
अग्रं येषां ते इदृशाः अमंदाः अनल्पा ये मुचुकुंदपादपास्तेन मनउन्मादयंति उन्मत्तं कुर्वंति सकामं कुर्वंतीत्यर्थः। उत्प्रेक्ष्यते। कुसु
मसायकस्य कामस्य सुधयालेपविशेषेण धवलिता उर्ध्वा भित्तिर्येषां ईदृशा विलासार्थं रमणार्थं प्रासादा इव। सितपुष्पाणां सुधा
धवलमुपमानं। पिंडे वृंदे जपापुष्पे गोलबालेंगसित्यः केवले इत्यनेकार्थः। पुनरुत्प्रेक्ष्यते वनदेवतानां जरयाविस्रंसया धवलः
पलितवान् मोलिर्मस्तकं येषां ते ईदृशाः वृंतुचिकनइव सोविदल्लाइव सितपुष्पाणां धवलकेशा उपमानोत दित्युपसंहारे तस्मात् एवंविधेषु ए
वंप्रकारेषु देवानृपः सैन्येन सह विहरतु। क्रीडतु किंभूतेषु वनेषु उज्झिंपंति विकसंति यानि मुकुलानि कुड्मलानि अतएव ते भ्यो विगलिताः क्षरि
ता ये मकरंदशीकराः मधुपृषता स्तेषां ये आसाराः वेगवत् वर्षस्तेन करंबितानि सुवासितानि भूतलानि येषु तानि घातेषु मुकुलमर्द्ध विकसितं पुष्पं
तथा मुग्धमृगैः परिहतानि त्यक्तानि तथा दावानलक्षालेव आशंकया इति दावानलक्षालायमानानि तथा उन्मदाः दृप्ता: या: शबरसीमंतिन्यः ता
सां चरणप्रहारेण पादाघातेन विकसितानि प्रफुल्लानि ततः कुमंधारयई दृशानि अशोककाननानि येषु तानि। मत्ताते पुलोहित्या मुग्धमृगैः
दावानलभ्रांत्या कुसुमिताशोककाननानि परिहृतानीति भावः॥ तथा नवजलधराणां यच्चित्कुरंबं वृंदं तद्वत् सुसाकांतिश्छविर्येषां एवं राम
विधाय तमालतरवस्तेषां शिरस्यग्रे स्थिताः शब्देन केकया अनुमेया अनुमातुं योग्या मायंतो दर्पं तो मयूरा यत्र तेषु वनेषु घाभत मालावलोकन १२३

355/1933

ने मायंति ततः केकायंते तत अश्वो भयोरपि नीलवर्णत्वेन विशेषपरिच्छेदाभावात् केकयाते अनुमीयंते यथा मयूरा हीणा क्रीडंतीति
तथा मरनेन कामेन अलसा मंथरा या: पुलिंदराजस्य स्कंदर्यस्ताभिः शिष्यमाणा विनीयमाना येन वानूतना श्च कपोता अपास्य पताः
कुक्कुरा अतनाम्ना चसकुक्कुराश्च पक्षिविशेषास्तेषां कलं मधुरं कुहरितं तुरीटितेपिकलापे रत स्वने इत्यनेकार्थः। तथा कूजंतः शब्दायमा
नाः ये कुररा: पक्षिभेदास्तैः परिवारिता वेष्टितः सरः परिसरः सरसीसमीपं येषु तानि तेषु तथा चलंतौ विचरंतौ येन चकोराश्च
सारसाश्च तेषां यो रवः कूजितं तेन रमणीयानि रम्याणि यानि तानि तथा तेषु पुनः किंभूतेषु वनेषु नर्मदोर्मिभिः नर्मदावीचि
भिः मंदा स्खलं घट्टनात् अस्य वेगाये अनला वायवस्तै रंदोलिता कंपिता लता पल्लवा येषु तानि तथा तेषु एतेन वातानां
शैत्यं मांद्यं च दर्शितं अतएव च ते अध्वश्रमापनयने हेतवोपि भवंतीति राजापि नलः श्रुत शीलेन मंत्रिणा दर्शितान् वलो
किताननंतान् उदेशान् प्रदेशान् अवलोक्य चिंतितवान् विचारितवान्। किं चिंतितवानित्याह। हंतेति एते वनोद्देशा वनप्रदेशाः कस्य चेतो म
नः विलसित उल्लसितो विकारो विक्रिया यत्र ईदृशं न विदधति न कुर्वंति सर्वस्यापि सविकारं मनः कुर्वंतीत्यर्थः। किंभूता वनोद्देशाः क्रोडेः व
राहैः कृता क्रीडा केलि: यत्र ते तथाविधाः तथा मदकलं मंदेन अमनत्या कलं मनोज्ञं सकामं यथा भवति तथा कुरंगीभिः दृक्षिता मृगा
ये षु ते तथाविधाः। तथा परितो भ्राम्यंतः संचरंतो भृंगा येषु ते तथाविधाः। तथा परिमल: कुलेन पिकवृंदेन आक्रांता आध्यासिताः स्वरोय
षु ते तथाविधाः तथा पांथ्यैः पुष्पसौगंधिभिः परिमलेरामोदैः सुरभिताः सुवासिता दिगंता दिशः एव येषु ते तथाविधाः अश्रांतः शब्दः स्खल
पार्थः। अनंतः स्वरूपेन अकृष्टप्रांते निश्चय नाम्ना यो अवयवेपीत्यनेकार्थः। इतश्च अस्मिन् प्रदेशो वीचीनामिति। अस्या नर्मदाया वीचीनां नि
चयाः समूहा जलदान् मेघान् स्पृशंति आश्लिष्यंति उच्चत्वात्। किंभूता उद्धूनि इकृत सुरभि गंधीनि सौगंधिकानि कल्हाराणि येषु ते तथा
विधाः उद्धूधिरिति गंधस्य इत्यनि सुरभि भ्य इति दंतः च पुनः वीचीनां निचया रोधांसि तटानि स्पृशंति किंभूतानि रोधांसि नृत्यत् तांडव
यन्तः कीनां करंबकं वृंदं येषु तानि तथा विकसंत्यः पुष्पंत्यो वीरुधः लता येषु तानि तथा अस्या नद्याः सैकतं जलाभितं तटं क्रौंचावल्यश्च सार
सा श्च कैचावली सारसा: उन्नदंत: उच्चैः कूजंता मदेन कलामनोज्ञा ये क्रौंचावली सारसास्तान् धत्ते बिभर्ति चकारः रोधार्थः अथवा अस्याः नद्याः
सिंधोः नर्मदाया: किं न सेव्यं अपि तु सर्वमपि किंभूताया: सिंधोः पद्मानां परागो रजः तेन पिंगं पिंजरं पयो जलं यस्याः सात

स्या:॥३९॥तत्र समाहितो: इह प्रदेशे अयं वसमावासं निवासं कर्तुमुचितमिति विचिंत्य विचार्य अक्रोणेन अक्रोट्या यासं स्था
प्रयाणविश्रमवचनं तया अस्तानसंकेतेन ज्ञापित: सेनासन्निवेशश्च स्थानं येन स:॥इट्‌शोनलति अमुना प्रकारेण तत्कालमेवासेना
संनिवेशसमय एव उन्नालंशीघ्रमुत्थितं उच्छलितं सेनापतिप्रमुखाश्च भूपतिप्रभृतयो मुखरावाचालयेलोका स्तेषां कलकलं कोला
हलं असहमान: तस्य कोलाहलस्य विरामावसरं निवृत्तिसमयं प्रतिपालयन् प्रतीक्षमाण: तस्या: सरित: एकांतविजने अन्य
तरप्रदेशे सूक्ष्मस्तनुर्योमुक्ताफलक्षोद: मौक्तिकचूर्णं तद्वत् धवला श्वेता वालुका यत्र ईदृशं यत्पुलिनपृष्ठं तस्मिन्नेव आरुह्य नगो
ष्ठीं सभासंलापं बबंध रचयामास यावत्सैन्यस्य कोलाहलनिवृत्तिर्न भवति तावदत्रैव विद्वद्गोष्ठीं करिष्यामि इति भाव:॥इतीति
किं भो: किंकरा: तुरंगाणां मंदुरा वाजिशालाविरचयंत: कुरुत। मंदुरापदेनैव वाजिशालात्वे लब्धे तुरंगपदं करिकलभवदुक्तेपोषकत्वा
न्नदुष्टं तथा सरमा आर्द्रा: दीर्घा: प्रलंबा याइर्वाश्च अनंतानलाश्च नड्वलास्ते: नीलानीलवर्णाया निम्नरुच्यस्योनीचैर्भूमय: तास्क्रा
यमानानि तृणाकांमि कुरुत कायमानं रोहिषादितृणमयावासविशेषा: तथा सरितो नद्या: सेव्यानि सेवितुं योग्यानि यानि सकता
निजलोच्चिततटानि तेषु पटकुटीदर्भगृहाणि उन्नमयंत: तत्वं शैरुत्तंभयत तथा मदा: मदानां बहवो मतादृस्ता: ये मतंगजा हस्तिन
स्तान् स्थ।नितमदमत्तिपाक्सत्वमदेनवीर्यविपाकेन मत्तान् लोपध्यादियोगात् ये मतंगजास्तान् फुल्लकाननेषु सरित्तटवनेषु मंदे नदानेन
कंडूलयो: कंडूयावतो: कपोलयोर्गंडयो: कापंकृपणं संहीतयत तथाविधेषु सल्लकयश्च गजप्रियासर्जाश्च साला: अर्जुनाश्च कुकुभाख्यद्रुमा
सल्लकीसर्जार्जुना: सरला: प्रलंबा: शाला: स्कंधशाखा एषां एवंविधा ये सल्लकीसर्जार्जुनास्तेषां स्कंधेषु प्रकांडमस्तकेषु आलानयनब
ध्नीत सरलसालेतिपाठे सरलसालादेवदारुतरव: साल: सर्जतरो वृक्षमात्रप्राकारयोरपीत्यनेकार्थ:॥कंडूरस्य भूरस्यास्तीति कंडूल: सि
ध्मादित्वान्मत्वर्थे लप्रत्यय: तथा शैवलानि शिलाश्च दृषद: जालानि चमर्कटिका स्थ्यकृमिकृतगृहाणि काष्ठानि वदारूणि कूटं चवप्रकंट
कानां पटलं चवृंदगतानि दूरमित: स्थलादि प्रकृष्टदेशा उत्सारयत अपनयत तथा विषमानि म्नोन्नतायि भूभागा: प्रदेशा: तान् समीकुरुत समारचयत॥अथ
एकांते आस्थानगोष्ठी रचनानंतरं अस्य नलस्य पुर: अग्रेनातिदूरे समीपे शीतं यद्वल्लव चक्रवालं शैवालवृंदं तस्मिन् चरत: संचरत श्चक्रवाककदंबकस्य मध्यकोपि चक्र
वाकयुवा तरुणश्चक्रवाक: पक्षपुटं पक्षतिद्वयं उत्क्षिप्य उच्चै: विधाय तथा ग्रीवाग्रं उन्नमय्य उच्चै: दीर्घं कृत्वा अनंगेन कामेन परवश: पराधीनो अनुरागिणी तस्मिन्ननुरक्तो १२४

कांचिच्चक्रवाकीमति दूरादुपसर्पन् समीपमागच्छन् दर्शितं चाटुप्रियप्रायं चातुर्यं कौशलं येन ईदृग्विध: सन् दृष्टिपथं दृष्टिमार्गं अवातरत् अव
तीर्ण: दृष्ट इत्यर्थ: अपरे च चत्वारो राजहंसा: स्तामेव चक्रवाकीं कामयमाना: अभिलषत: तं चक्रवाकयुवानं आपतंतमागच्छंतं अंतरांतरा अंतरं
तानिपत्य स्खलयां चक्रु: तस्य निघातं चक्रु: तांश्च राजहंसान् विलोक्य राजा विहसन् आसन्नवर्तिनं निकटस्थितं श्रुतशीलमभाषित अवाद
त हे वयस्य मित्र इदं असमंजसमन्यायो विलोक्यतां को अन्याय इत्यत आह॥अमी राजहंसा: स्वजाते: हंसजातेरुचिता योग्याय अनुचर्यो हं
स्यस्ता: सति च पितिद्यमानास्वपि क्रमिति मिथ्या अन्यस्मिन् चक्रवाके आसक्तां बद्धप्रीतिमपि इमां चक्रवाककामिनीं चक्रवाकीं कामयंते अ
भिलषंति। एषा हंसानां इयं चक्रवाकी न खलु नैव अनंगक्रीडाया: भूमिस्थानं। नात्रैषां स्मरक्रीडा युज्यत इत्यर्थ:॥एतावता यथा चक्रवाकी च
क्रवाकस्य सजातीया। एवं मनुष्य जातेर्नलस्य मानुषी दमयंती उचिता। यथा हंसानां अनुचिता एवं लोकपालानां दमयंतीति सूचितं। अ
र्थवंतिपक्षांतरे किंचिदिति॥कुवलयनेत्रा: नीलोत्पलोपमलोचना कापि देवांगना: किमु किं नो संति नविद्यंते। यत् त्रिदशपतिरिंद्र: अहि
ल्यां गौतमजायां तापसीं शिशिरे भिन्नपरं हृदयमवलूणकुटीरं तृणाशाय स्तस्मिन् स्मर एव अग्निस्तस्मिन् दीप्यमाने ज्वलति सति क: पंडितोपि
विद्वानपि उचितमिदं योग्यं अनुचितं वा इदं अयोग्यं इति वेत्ति अपि तु न कोपि अत एव स्मराकुला अमी अपि स्वअनुचितामपि चक्रवाकीं कामयं
ते इति। न कामिनां किंचिदप्यसमंजसमस्तीति कुत्स्ताकुटीरकुटीरं कुटीशुंडाभ्यां रस्वेर:॥४०॥एवमनुनाप्रकारेणक्रीडासुशील: एवंवादी तस्मिन्नेव
संवादिनिरानिनिचलसति। अकस्मात्कांडस्य गच्छेत्योचितगांधारस्वग्रामोथामविशेषस्तं गच्छति प्राप्नोतीति गांधारग्रामगामी गीतध्वनि:
दचरत् उच्चचारउद्गजगामेत्यर्थ:॥गांधारराग इति रागोपुनीतवरं तरेहत्वेनेकार्थ:॥ग्रामो संदेशा: दिपूर्वकेषडुदौ संवसथेचेति गांधारगामी
तिपाठांतरं किंभूत: कोमलं मृदु कंबुकुहरे गलनलेयच्छेस्वोल्लनं पोलनं तदेवालंकारस्तेन संदरो मनोज्ञ: तथा अमंदा अनल्पाया: मूर्छ
ना: षड्जगांधारमध्यमग्रामेति स्वरेषु क्रमात् क्रमात् स्वरानरगमनरूपा: स्वरसारणास्ताभिरविच्छिन्ना: क्रोडीकृता: सरसा: मधुरा: ये
स्वरा षड्जादय: सप्तनस्वरूपस्तदासक्त: तथा प्रसन्नाविशदा: प्रयुज्यमाना: क्रियमाणा यतानाविशेषास्तैरभिव्यक्ता: प्रकटा: स्पष्टा: अहीना
या: श्रुतयो द्वाविंशतिभेदा: संगीतशास्त्रप्रसिद्धास्ताभि: सुभग: अभिरामा:॥तथा चोक्तं सप्तस्वरास्त्रयोग्रामा: मूर्छनास्त्वेकविंशति:
तानास्तानपंचाशदित्येतत्स्वरलक्षणं॥१॥स्वरा: षड्जऋषभगांधारमध्यमपंचमधैवतनिषधा: सप्तषड्जऋषभौ ग्रामौ गांधारश्च अस्यतु स्व

357/1883

नं०च०
१२५

रूपं स्वर्गादिवक्तुं शक्यते तरूभ्वात् न पुनरेवंविधो वायुर्वातुं वातिस्म किंभूतः चलत्संचरद्दलितपल्लवं भ्रमरवृंदं तेन पीयमाना आस्वाद्यमाना
अपूर्वपरिमलोद्गारिणः अद्भुतामोदप्रवर्तकाः येषां ते जातमंजरीणां कस्य तरुमंजरीणां मकरंदबिंदवो रसकणाः तेषां वर्षं वर्षणं सेवनं वहतीत्ये
वंशीलः मकरंदबिंदुभिर्वं भुंक्तिं च भित्यर्थः ॥ अथ दिव्यध्वनेरुच्चारादेवं वि धेवायो अवगमात् । अनंतरं कौतुकेन उन्नानितं उच्चैः विहितमा
नं मुखं येन एवंविधेन नरपतिनापि नलेनापि अंबरात् अवतरन् निर्निमेषा अक्षिसंकोचरहितः स्फुवेषः शोभनाकल्पः पुरुषः
अदृश्यत दृष्टः किंभूतः शातकुंभं स्वर्णं तस्य यो भंगो विच्छेदस्तद्वत् पिंगलं पिंगलं यत् भामंडलं कांतिवृंदं तस्य मध्ये वर्तितुं शीलं यस्य
स तथाविधस्य प्रधानपुरुषस्याग्रे गृहीतो धृतो जात्यजांबुनदस्य शुद्धस्वर्णस्य दीर्घः प्रलंबो दंडो यष्टिः येन सः तथा कुंडलालं
कारवान् कुंडलालंकृतगंडः । तथा उन्मिषंती विकसंती या मंदारमुकुलमाला कस्य तरुकुड्मलस्रक् तया मंडितो विभूषि
तो मौलिर्मस्तकं यस्य सः अवतीर्णश्च स पुरुषः अतिविस्मयेनात्याश्चर्येण विस्फारिते विकासिते लोचने येन तं अवनीपालं
नलम् अवादीत् हे नृप धैर्यं रक्ष त्वरितं शीघ्रं । उत्तिष्ठ उत्थानं कुरु अर्घ्यादिपूजाविधये मत्तोऽभव किं न पश्यसि नाकलोकं यासि । अवत
रति । एष स्वर्गिणां देवानामधीशः स्वामी देवः पुरंदरः अवतरति किंभूतः घनाघनाद्यंबुदाः स्कंधे अंसे लिलयाविन्यस्तोद्गतो हस्तो येन स त
था । अभीक्ष्णं श्रौती कर्णौ रसयतीति श्रुतिरसं श्रवणरसं स्वादयति एवंविधं कलं गीतं गानं येन सः तस्मिन् च किंनरदत्तकर्णो येन सः त
था किमपि कथंचित् लपीरं भंसालिं मनं यथा भवति तथा रंभयो अप्सरो विशेषेण आरभ्यमाणो क्रियमाणो व्यजनविधिः वीजनप्रकारो य
स्य सः ॥५२॥ अपि च पुनः ॥ विरचितेति ॥ एते यमवरुणकुबेराः स्वामिनो अधीशा लोकपाला अवतरंतीति गम्यते किंभूताः स्वाभिः स्वी
याभिः अंगप्रभाभिः देहकांतिभिः विरचितः कृतः परिवेषः परिवेष्टनं येषां ते । कांतिकलापकलिता इत्यर्थः । तथा भुवनस्य जगतो यद्वह
नं निर्वाहः तदेव भारस्तस्य उद्धारे उद्धरणे धूर्यं स्वधौरेय इव अंसपीतं स्कंधकूटं येषां ते तथाविधाः यथा धूर्येण भार उद्धूयते । तथा ये जगत्सा
लवास्थिभार स्वस्कंध पीठे धृतो लिलत्थाउ उरसि हृदये परिविलोलत् दोलायमानं दीर्घं प्रलंबं दाममालां येषां ते तथाविधाः ॥५३॥ राजा तु नलः तद्वचो
नं आकर्ण्य श्रुत्वा संभ्रमो भयादिभिः श्चिन्नव्याक्षेपात्त्वरणं तेन सहितं । सादरं यथा भवति तथा त्युदुत्थानतः शान्तः तन्निमित्तात् उल्लसत् उच्छलितो
यउत्तरीयांचलो विकक्षपटप्रांत लेन स्खलद्वाक्कनककंकणं स्वर्णकटकं । अतएव तस्य यो रणत्कारस्तेन मुखरितं वाचालितं एवंविधं संपुटितं मीलितं य राम
त्पाणिपल्लवयुगलं तेन प्रभृतिं अधाय संस्थाप्य आश्चर्यरसस्य अद्भुतरसविशेषस्य यो रभसो वेगस्तेन उच्छ्वस्यमाना सर्वांगपुलकरोमांचा यस्य स एवंवि १२५

359/1933

धः सपरिजनः परिवारेण सह कतिपयपदानि अभिमुखः पुरंदरादीनां सम्मुखं उच्चलितवान् ॥ जगाम संभ्रमो भीतौ संवेगादरयोरपीत्यनेका
र्थः । रभसो वेगहर्षयोरित्यनेकार्थः ॥ अथानंतरं अग्रकपालैः यमादिभिः स भगवान् पुरंदरः इंद्रः पूर्वदिग्भागांबरात् पूर्वदिग्भागव्योम्नः अ
वानरदित्यन्वयः ॥ किंभूतः शक्रः सकलसुराणां शिरस्सु शेखरायमाणः अवतंसोपमश्चरणरेणुर्यस्य सः सर्वेषां सुरैः यत्पादो नम्यत इ
त्यर्थः ॥ तथा अनेकाः या नाकिकामिन्यः अप्सरसस्तासां कुचकुंभयोर्या कुंकुममंजरी घुसृणपंकस्तस्मिन् वातस्यालिंगनाद्यामुद्रालांछनं त
या अंकिता चिह्निता विपुला विशाला या वक्षःस्थली तस्यां दृश्यमानो दृश्यमाणः । महानीलमणिमंडननिभः इंद्रनीलरत्नालंकारसदृशो
व्यः स्फुटः रस्य देत्यविशेषस्य शस्त्रव्रणः शस्त्रक्षतं यस्य सः वीराणां हि विपुरग्रभागे शत्रुशस्त्रव्रणो अलंकारायते अतएव वक्षोव्रण
स्य भव्यत्वमुक्तं । तथा अवणशिखरे आरोपितान्यत्यासत्यग्राणवासन्नाया पारिजाततरुमंजरी तस्याः लगंतः क्षरंतः बहला निबिडा ये किंजल्ककणाः
कृसरलवास्तान् उद्वहन् बिभ्रत् । उत्लक्षते परिपूर्णा समंताः इतो यात्कर्णाभवसी अतएव ता अंशाउड्डीणान् अधिकतास्तिः स्वता कपोलपा
लिगंदस्थला आमर्याना आमर्यादीकृत्य आकपोलपालि कपोलपर्यंतं यावत् लग्नान् उपांते अरः समीपगायत् तुंबरो देवगायनस्य साक्षा
च्चस्य अमृतायमाना अमृतमिव आचरतां ये गीतरसतुषारागानरसजलकणास्तानिव सन्ति अमूनि कस्य तरुमंजरी किंजल्कानि न भ
वंति किं तुंबरोगायंतो गीतरसतुषाराः एव कणे परमांतः संतो निर्मिता कपोलयोः लग्नाः संतीति । तथा अनवरतं निरंतरं यच्छ्याघ्रता च्या
श्चुंबनं तेन संक्रांतं लग्नं यन्नाबलेन स्यलांछनमिव लक्ष्मेवाचरतः स्कंधात् अघ्रा उद्दिष्टचंदनं अतिशयेन स्वच्छ गोशीर्षं द्रवस्तेन निरुद्ध
प्रावफरा रम्यः स्कंधयोः संधिर्यस्य सः तथा हारयष्ट्या मुक्तालतया आस्फालितं चलनवशाद् आस्फोटितं वक्षःस्थलं यस्य सः कइव अंधक
उवंदत्य विशेषद्वेषस चक्रिं भूतः हरस्य यं हरियष्टिः शूलं लक्षणातया आस्फालितं आहतं वक्षःस्थलं यस्य सः तथा सहस्रं अक्षिणी यस्य
स सहस्राक्षः समासांतो द्रष्टव्यः कइव विंध्यागिरिरिव स च किंभूतः सहस्रं बहवो अक्षाः विभीतकाख्यवृक्षा यस्मिन् स तथा सहस्रशब्दः प्राचुर्यवचनः त
था कुंडलीकर्णालंकारवान् । तथा पातारक्षिता । तथा अमलमत्यर्थं उज्ज्वलसमानप्रभो रोचमानः कइव पन्नगेंद्र इव शेष इव स च किंभूतः कुंडली कुं
डलालंकारोऽस्यास्तीति कुंडली तथा पातालभुवं पातालभुवं तथा आसमानोदीप्यमानः पातालवासित्वात् तथा मत्तमातंगः ऐरावतो दिग्ग
णः तेन गंतुं शीलं यस्य स शीलोमत्तमातंगगामी कइव कलिकालकलियुग शापेन दीर्घो चमुने आक्रोशेन अवतीर्णः आयातो यासरस्व

नै०च०
१२८

तीवाग्देवीतस्यागीतप्रवाहइवगानेनैः अतर्यामिवसः चकिंभूतः मत्तमातंगः क्षीबचांडालस्तद्विलगच्छतीत्येवंशीलो मत्तमातंगगामी किल
पुराणादौ श्रूयते पुरा सरस्वतीदधीच्योर्दैवत्वविषयसंवादे जायमाने क्रुद्धेन दधीचिनाशप्ता सती सरस्वती कलिकाले चांडालकुले स्वतीर्णा अ
तएव कलिकाले चांडालाएवमधुरंगायंतीति ।। तथा दिग्विरसर्वासुदिक्षु विकीर्णा विक्षिप्ताः कनकवत्कपिशाः पिंगलवर्णा अंशवः कि
रणायेन स ।। तथा आविष्कृतं प्रकटितं पद्मरागस्य लोहितमणेर्यत् अरुणं लोहितं प्रभामंडलं कांतिछटातद्वमंडनं बिंबं नतोदृष्यासस
एवं अंशुमानि वरविरिव स च किंभूतः आविष्कृता यः पद्मानां रागो रक्ततातथा अरुणस्य सारथेर्याप्रभाकांतिः यथा मंडलबिंबं नतो
दृष्टानि मंडनं अलंकरणं यस्य सः अथ अंबरादवतीर्य उत्तीर्य पुरंदरः उन्मीलितविकसितनीलं नीलवर्णं यन्निजवनं कमलषंडं तत्र अनुक
रणीत्येवं शीलं नीलकमलषंडं तत्तुल्यं तेन चक्षुषा सहस्रेण पादयोः पुरोग्रेपतितं अष्टभिरंगैः त्रिरोनामा कूर्परजानुपादद्वयरूपैः श्लिष्टं
आश्लिष्टं भूमितलं येन स तथा तं इमं नलं निरूप्य अवलोक्य एवं विधेन दक्षिणरत्निना अपसव्यहस्तेन सहेलं सविलासं यथा भवति
तथा उन्नमय्य उच्चैः कृत्वा मूर्ध्नि शिरसि पस्पर्श परामृशत् ।। किंभूतेन दक्षिणपाणिना ऐरावतकुंभकूटस्य ऐरावणकुंभरुत्कलस्य यत् आ
स्फालनं तत् प्रोत्साहनाय ताडनं तेन कर्कशाः कठोरस्पर्शा अंगुलयो यस्य स तेन तथा दुर्दांत उत्कटा स्तथा दितस्यात्यानि दत्याएवंविधायदा
नवा असुरा तेषां यावध्वसासौ च ध्वरूपं यद्दानं तस्य यूपः शालातस्या मूलस्तंभ स्वमलस्तूणवयः स तेन यथा दानशाला मूलस्तंभेन प्रो
यते तथा नेयन स्वपाणिना तद्ध्वंसध्वयदानशाला आप्रोयतस्वदणदानवानां हननात्तासांच ध्वयहनमित्यर्थः ।। दैत्यतिदित्यस्य कृत्तरपदात्यइति
प्राग्दीव्यतियार्थपुण्य अत्र पदसंस्कारपक्षाश्रयणाद्दैत्यपदस्य विशेषणत्वबाध्यमन्यथा अस्मदादितिदनुत्राऽदत्याभिधानात्कोशप्रमाणा
दुभयोः पर्यायरूपत्वेनैकत्र युगपत् उपन्यासे पुनरुक्तत्वमथं मापद्यते ।। तथा त्र्याद्द्राण्याः कुचकलशयोयः संस्पर्शः संघट्टनं तेन संक्रांता प्र
तिबिंबिता कुंकुमपत्रवल्ली घुसृणपत्रलता यस्मिन् स तेन बहुव्रीहौ कः ।। चपुनः कुशलप्रश्नालापस्य या व्यतिकरः संपर्कः भवतां कुशलमित्य
वं रूपं कृत्वा अवनी भुजा नलेन स्वहस्ताभ्यामुपनीतं दत्तं उत्कृष्टं कांचनासनं सौवर्णपीठं अध्यतिष्ठत् आश्रित्य अश्रयत् किंभूतं कांचना
सनं उल्लसंती निर्गच्छंती या मणिमयूखमंजरी रत्नकिरणमंजरी तस्याय ज्ज्वालं वृंदं तेन च्छादितं व्याप्तं चपुनः यमवरुणकुबेरप्रमु राम
खेषु देवेषु यथोचितासनं यथायोग्यपीठं आसन्नेषु इंदुनिकटेषु सत्सु क्रमेण यथा ज्येष्ठादि परिपाट्या कृतउचिता यो १२८

361/1933

ग्यआचारः पादधावनादिर्येन सः एवंविधो निषधेश्वरो नलः पुरस्तेषामेव अग्रे विनयात् पृथिवीपृष्ठे एवं भूतलेपवनिषद्य उपवि
श्य पुरंदरमिंद्रमवादीत् ।। दिष्ट्येति ।। हे दिवौकसां नाथत्रातः युष्माकं समागमनात् अस्मि अहं दिष्ट्या आनंदेन आकल्यं आयुगतं
कीर्तनीयानां प्रशस्यानां अयसां कल्याणानां । भाजनं आश्रयो जातः दिष्टिरानंदमानचेत्यनेकार्थः ।। अस्मिइत्यव्ययं अहमित्यर्थः ।। ५३
अपि च पुनः दिष्टेति ।। हे भगवन् येषां भवतां मुनयोपि कृतन् यागान् या उद्यायोगान् विधायेत्यर्थः ।। तथा युगशतावितपश्चरित्वा तपो वि
धाय संगमः संयोगएवमस्त्वंतरङ्गं धनं इदं हंत ।। अद्य स्वयमत्यागत्य मनुष्यागादिप्रेरणया मे मम अनुग्रहं प्रसादं कुर्वंतीति अनुग्रहकृतस्तथा विधानां तेषां
युष्माकं किंप्रियं इष्टमाचरामि करोमीति यूयमादिशत आज्ञापयत अन्येषां हि यूयं बहुभिः यागादिभिः कृते दर्शनं तेऽभमतु तदभावेपि दर्शनमदत्तं
मतावदत किमिष्टं करोमीति भावः ।। ५४ ।। पार्थिवपुंगवेन नलइति अमुना प्रकारेण प्रकाशितः प्रकटितः प्रश्नालापः किंप्रियमाचरामीत्येवरूपो ये
न स तथाविधे सति पुरंदरः शक्रोदरस्मरदलिताविकसिता या कुंदकलिका कुंदपुष्पविशेषस्तस्य कलिका ... तद्वत्कांता श्वेता यादं
तद्युतिः दर्शनदीधितिरूपा या ज्योत्स्ना चंद्रिका तस्याः अधरदलं यस्मिन् कर्मण्येवं यथा भवति तथा ईषद्धस्यस्मितं विधायलीलया विलासेन वलिता परि
वर्तिता वक्रीकृता कंधरा ग्रीवा येन स इंद्रकेशिम स नकुबेरमुखं आलोकयांचकार ददर्श ।। दस्त्यव्ययमीषदर्थे शक्रेणावलोकितः स नूनं सोपि कुबे
रः अभिधाय उक्त्वा वरं शीव विरराम ।। नूष्णीमस्थात् ।। इतीति ।। हे निषधेश्वर नल अस्माकं यदागमनं तस्य कारणं निमित्तं श्रूयतां आकर्ण्यतां ।।
त्वयेति शेषः ।। आगमनकारणमेवाह ।। विदर्भाधिपतेर्भूपालस्य सुता दमयंतीनामेति प्रसिद्धा अस्ति किंभूता सुतारभ्यां शोभनकनीनिका
भ्यां नयनाभ्यां निर्जितमिंदीवरं यस्याः सा तथा वरं चरथितारं अर्थयते अभिलषतीत्येवंशीला या सा वरार्थिनी तस्याः निजकांत्या आत्मशरी
रशोभया तिरस्कृता निर्जिता त्रिदिवनारीणां अप्सरसां रूपसंपत्तिः सौंदर्यसंपद्यया सा तथा कुंदवत् दंता यस्याः सा कुंदरदंती स्त्रियां संज्ञायामिति दि
दआदेशः नासिकोदरोष्ठेत्यादिना नदादित्वादि ।। तथा च चंपकदलवत् चंपकपत्रवत् अवदातो विमलो मनोज्ञो वा देहो यस्याः सा तस्याः गौराङ्ग्याः
दमयंत्याभिके तिवार्यायास्वयंवरमहोत्सवः सांप्रतं प्रस्तुतः इति नारदात् अधिगम्य ज्ञात्वा वयमपि विदर्भाधिपतेः भीमस्य पुरं प्रति प्रस्थिताः
अवदातं तु विमलमनोज्ञे मितयोरिति अनेकार्थः ।। तर्हि भवद्भिरेव किं इति तत्र न गम्यते ।। तत्राह ।। कित्विति ।। स्वमुखेन निजवक्त्रेण अर्थिभा
वो याचकत्वं यतः पुरुषं लघयति लघुं करोति हीनीकरोति यदा स्वमुखेन वयाच्यते ।। तदा गुरोरपि लाघवं स्यात् ।। लघयतीति ।। तत्करोतितदाचष्टे

नै०च.
१२७

इतिशिव॥ पुनर्वागमेन हस्तं नमोऽस्तु॥ नवेति। महिम्नो अनुभाव॥ तत्र गत्वापि दमयंतीं प्रति विकल्पम् ऊचुः देवाः॥ वयमिंद्रादयो लोकपालाः त्वां दमयंतीं
अर्थयामहे इति अस्माकं धिपु अस्मासदृक्षु महिम्नो नुभावस्य असदृशं अतुल्यं एतदर्थं। नमस्मन् महिमाया अनुचितमित्यर्थः॥ अथ स्पृहणी
यमभिलक्षणीयं रूपं यस्याः सा एवंविधा त्वं नो न स्वीकरोषि नो न स्वीकुरुषे। इति अपरिचितयु। असंस्तुतेषु चाटुचातुर्यं प्रियवचनकौशलं
अनुचितं परिचितामेव पुरश्चारु चाटुं प्रयुंजते॥ नापरिचिताना॥ अथ खलु निश्चितं वयं अमराः अजरसो जरया रहिताः॥ जरारहितं हि स्त्रीणां
प्रलोभकम् इति वचनात्॥ इति स्वभत्वो सायाः स्वीयवर्णनायाः प्रक्रमः अवसरः ग्राम्यो अनुचितः प्रक्रमो वसर क्रमः उत्सन कार्थः॥ अथ त्रयाणाम
पिलोकानां स्वर्गमर्त्यपातालानाम् अधिपत्यम् ऐश्वर्यं प्राप्नुहि असमत्संगमादिति। महताप्रागल्भ्येन उत्सादेन प्रलोभनं विमोहनं लुभविमोहने॥ अ
यथा अल्पायुषा अल्पजीवितधारिणो मानुषाः स्त्रजनमाहतो अस्माकं देवानां मध्ये कंचित्कमपि वृणीष्वेति॥ पापीयः अतिशयेन पापं अभिप्रेतं
परदोषाणां यदुदाहरणं कथनं यथा अल्पायुषा नराः इत्येवंरूपं तस्य हारेण मुमुरेन अपि अर्थनं यदस्मान् वृणीष्वेत्येवंरूपं यतो स्माकं कथनविधेर
भावा। अतोऽस्माद्धेतोः अस्माभिर्यस्मिन् दत्ता यस्मिन् काले र्यायाग्रहि कथनं तस्यां कुशलाद् दक्षस्त्वमुच्यसे। कथ्यसे यथा अग्रे गच्छ पुरो याहि॥ अ
त्राप्स मस्त॥ यद्दूतस्य चातुर्यं तस्य या विशाः परमार्थास्त्वं याउक्या वचनानि तत्र कोविदः पंडितः त्वं देवानां दूतो भव॥ अन्यदपरं दूरतः स्थित्वा त्रा
स्यसे किं विनीयसे॥ तस्मात् दूतरूपायः ताभिस्ताभिः कल्पनाभिः तेस्तैः प्रलोभनप्रकारैस्माकं गार्हजनकविधिभिः देवकार्यं क्रियतां॥ यतः प्रायो व्वा
हुल्येन। आर्याणां मतां परोपकारणार्थमेव परहितविधानार्थमेव जन्म च जीवितं च प्राणधारणं आर्यो सज्जनसो विदो॥ तर्हि मर्यात
त्रकन्यांतःपुरे कथं गस्यते॥ इत्यत आह॥ नवेति। नच अस्मदनुभावादस्मत्प्रभावादन्यः कोपि मनुष्यः कन्यांतःपुरे रहस्यपि एकांतेवर्त्त
मानां विद्यमानां विदर्भेश्वरसुतां दमयंतीं प्रति उपसर्प्यं तं समीपं गच्छंतं भवंतं त्वां। उपलक्षिष्यति ज्ञास्यति एतावता तत्र गतस्य तव दूत्यं स्वस्वन सा
ध्यं भविष्यतीति॥ अथ नलोपि तत कुबेरात् आकर्ण्य चिंतितवान् तदिदं संकट संबाधः आपतितं इतो अस्मिन् प्रदेशे व्याघ्रः दु
तोरुत्तटी॥ भ्रश्यत्व्रदशत्वात् दृश्यते तटिनी नदी॥ इतो दावाग्निर्दावानलः। इतोदकस्य वश्वासः इतो दुष्टो दंदशूकः सर्प इतोपि अंधकूपः राम
सोंधकारांधः इति न्यायात्॥ इति निदर्शनेन इतः कर्णांतं यावदाकृष्टं शरासनं धनुर्येन ईदृशो मर्मप्रहारी अरुंतुदो मकरध्वजः काम १२७
प्रहरति॥ राजा आस्यं तेक्षिप्यंते अनेनेति शरासनं धनुः इतश्च एतेषां देवानां अयमादेशः॥ अलंघनीयः दुर्लंघ्यः तन्नजानी

363/1933

मः किमपरमंत्र प्रतिवच॥ एकार्थे दमयंतीवरणलक्षणे एकस्मिन्नेवार्थे अस्माकं भवतां च प्रवृत्तिः इति प्रणयप्रार्थनायाः स्नेहया
च्यायाः भंगकरा तौल्यवशीलं विहतो निरस्तो विनयाय यासा एवंविधा प्रीतिकूलो किं प्रतिकूलः कथनेयदानीमेव मुच्यते तदा एभिः स्ने
हनया प्रार्थना कृता सा भग्ना विनयाप्ययास्तु एव॥ अथ दूतो केनां दूतवचनपद्धतानां अभिनत्तः अचतुरः दौत्यायवचनानि वक्तुं न जाना
मि इति अयुक्तं धूर्त्तता॥ तान् नेष्यन्नानो स्मी स्वकोहि स्पष्टा धूर्त्तता॥ अथ संदिग्धक्रियायां दमयंती भवतः परिणेष्यति न वेति संशयितविधौ या
कारिता भवतां तां लभिष्यामीति निश्चयकरणशीला तस्यां असमर्थोस्मि अप्रभुरस्मि विवाहलक्षणं संदिग्धं कार्यं कर्तुं न शक्नोमीति
आज्ञालंघनं अस्माकमिदं कार्यं कुरु इत्येवंरूपादेशप्रतिषेधनं॥ आज्ञालंघनं च सतु बंधनमिव पालिकरण श्रेयास्येव श्रोतासि जलप्रवा
हा स्त्रानिस्रव। स्त्रीति प्रतिघातयति॥ तथा आगच्छत श्रोतः मेतः सेतुबंधनेन प्रतिषिध्यते। तथा महतामाज्ञालंघनं आगच्छत् श्रे
यः प्रतिघातयतीति॥ तथा आज्ञालंघनं पंढस्य नपुंसकस्य यन्मुखदर्शनं वक्रावलोकनं तदिव अलक्ष्मीं अश्रियं वर्द्धयति। यथा पंढ
मुखदर्शनादलक्ष्मी जायते। तथाज्ञालंघनादपि। तथाज्ञालंघनं रजस्वलायां पुष्पवत्यां यदभिमनं विषयोपभोगासेवनं गमनं इह
लोकपरलोकविरोधिशत्रु। तदिव आयुर्जीवितं हरति यथा दक्यां गमनादायुः क्षीयते। तथाज्ञालंघनादपि इत्थमनेकप्रकारेण अने
कविधं अनेकं प्रकारं अवधार्य मनसा आकलय्य इति अभिधाय उक्त्वा स नलः भक्त्या भयेन च हृत्वा देवां इतकर्मकरणाज्ञां समर्थितवान् अंगीकृत
वान्। इत्यतः परं कर्म इत्यं इतव्वणि अर्थांवयः॥ दुर्ज्ञातिरिति किं नामेति॥ नामेत्यभ्युपगमे अशेषजगतां समस्तभुवनानां ईश्वराः अशेषजगदीश्वरा
स्तेषां भवतां पूज्यानां न कृपीति। पदार्थो दुरधिगमाः दुर्ज्ञेयाः अशेषभुवनाधिपत्वात् ममापि प्रसिद्धं प्रकटमध्यवसायं मनोरथं न जानीथ
न वित्थ इति न च॥ अयमपि परिणयनार्थमेव प्रवृत्त इत्येवं ममनोवृत्तिमपि अवगच्छथ। एवं स्थितेपि एषोहं वो युष्माकं आदेशं करोमि व
र्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवद्वेति वचनात् करिष्यामीति वर्त्तमाना करिष्यामीत्यर्थः। यस्मात् आदेशकारिणः आज्ञाकरणशीलस्य पुरुष
स्य आदिष्टस्य ज्ञापितस्य वमुनः परामर्शः कुरोमीत्येवंरूपो विचारो नाश्रयात् किं त्वविमर्शं कर्त्तव्यमेवेत्यर्थः॥ ।
यतउक्तं आज्ञा गुरूणां ह्यविचारणीयेति किं तु परतः पश्चात् बलीयान् विधिरेव मम प्रमाणं भयात् भवदादेशः॥ करिष्यते॥ परं पश्चा
द्विधिः किं विधास्यतीति न जानामि चोथार्थः॥ अथ उचितालापलिरुया योग्याभाषणविलासेन किं चित्क्षणं कियत्कालं स्थित्वात

चं०द० थाकांश्चित अन्योन्यंपरस्परंप्रस्तुता: प्रशंतायेप्रियव्यवहाराः इष्टव्यापाराः उचितप्रतिपत्तिरूपास्तानूकृत्वा च अथ आपृच्छनतं
१२८ पृष्ट्वा यथागतंयथा यातंगातपुंतेषु। पुंदरं प्रमुखेषुनिपधाश्वगेनलः चिंतयांचकारविचारितवानकिंचिंतितेवानित्याह तदिद
मित्यादि। तत इदंदृत्यं। अनुष्यासविरामं उच्छ्वासनिवृत्तिंविनामरं अत्यस्मिनूमरणं उच्छ्वासनिवृत्तिर्भवति अत्र तु तथेति तथा
अमोहंमोहंवैचित्त्यंविनामूर्छनं अन्यन्मूर्छनंसमोहंभवति इदंचतदभावेपि॥ तथा अरोगंरोगंविना अंगव्यथनंतनुपीड
नं अन्यदंगव्यथनंरोगाद्भवत् इदंचतदभावेपि॥ तथा अशल्यप्रवेशंविनापि अंतः शूलं अंगमध्यवर्त्ति शूलाख्यमस्त्रंश
ल्यप्रवेशाद्धि अंगमध्य शूलंभवत्येव परमत्रशल्यप्रवेशाभावेपि इदं अंतः शूलमिति॥ ॥ यद्वा शूला शूलाख्यो
रोगः शूलरुगस्त्रयोरित्यनेकार्थः॥ तथा अदारिद्र्यादारिद्र्यंविनापिनिद्राव्याघातः अन्याहिनिद्राव्याघातोदारिद्र्येणभवति अत्र तु तद
भावेपि अन्यत किंअपरं कियत आकर्णित: श्रुतः अनुरागामयिप्रेमबंधोयस्या: सा तथाविधायीतस्यांदमयंत्यांविषयदीर्घे चिरकालरूढा
यियदा अन्यंदोगात्यंतस्यदाहदंअद्यावांछायस्यततनूतनदैवनविधिनाममअद्य आकस्मिकं अकस्माद्भवमौत्सुक्यानुराग व्यवसाय आ
रूढस्यनउत्कंठयायादमयंत्यांअनुरागव्यवसाय: प्रेमबंधाद्यमस्संबंध्यंनि: फलं कर्त्तं अध्यवसितं अध्यवसाय: कृत: एषामतस्या
मभिलापसमद्यामरूढानि: फलएव जातइत्यर्थः॥ इदानींकिमत्रश्रेय: यद्यस्मात्हेतो: अस्मात्प्रदेशात्गमनंतत्रयानमनुपयोगिवि:
प्रयोजनंतानूसुकानमामंगीकरिष्यतीति। तर्हिपश्चान्निवर्तनंत्राह॥ अश्लाघ्यं अप्रशास्यंनिवर्तनंनिवर्तननत्रोचितं अयशोभविष्यतीति
तर्हि अत्रैवतिष्ठामीत्यत्राह॥ आसनं अत्रैवावस्थानं अपार्थकंनिरर्थकं। तर्ह्यत्रैव म्रियेइत्यत्राह॥ अयं अध्यवसायोमरणाभि
प्राय: असाधीयानूनसुंदर इति असुनाप्रकारेणनलेचिंताकुलेसति आसन्न वर्त्तिषुनिकटस्थितेषुपरिजनेषुमनाक् ईषत् मूकी
भूतेषु अवदत्सु, म—लंसाधुवत्तं जानातीतिशीलज्ञः श्रुतशील: प्रावरणप्रांतेनउत्तरीयपटांचलेनप्रच्छादित आनीवदन
भागावकदेशायस्यसनथाविधंनलंकिं अपि स्लोकमांसन्नसमीपमुपसृत्य आगत्यशनैर्मदंतत्कालेतस्मिनूविषादावसरेया रम
म्याय आत्मापाल: अनुशीलयनप्रसादयनूसनूप्रणयात्स्नेहेन। आवभाषउवाच। किमवादीदित्याह॥ देवेति॥ हृदवदनपअ १२८
हूंनानवभ्रियतदेवस्यदहदारुणउग्रा इत्यचिंताभारादहनइवाग्निरिव॥ दहतिभस्मीकरोति॥ नामेतिसंभाव्यतेकः पुमानसामान्य

365/1933

पि अर्वाचीपिरवमस्मममभिलिपित॥ वांछितेर्थे हेलरूपदासभाव अंगीकुर्यात्॥ अपिनकोपिकुर्यात्विशेषतो अनुरागिणि स्वस्मिन्ननु
रक्ते अंगनाजने कोइतदासत्वंतथासत्वांवांछनीत्यवं रूपंकर्मविदधीत॥ ॥ तथापिदेवोनृप: किंनजानाति अपिजा
नातिइत्यन्वयथानिर्वेद: खेद: कस्यसंतोषायभवति अपितुनकस्यापि कस्वमोचकोब्राह्मणइवयथा अर्थीद्विजो निर्वेदोवदहि
तः कस्यसंतोषकृत कस्यसं अपितुनकस्यापि। तथाविषादोतानूशोचनं शरीरस्यसंदेहंकरोतीत्येवंशील: संदेहकारीविषादापन्न: प्रा
णीशरीरमपित्यजतीत्यर्थ: कइव विषवद्धइव स च विषकालकूटं आदयतीतिविषाद: शरीरस्यसंदेहकरोतीत्येवं। कदाचित्विषादिनाश
रीरंत्याज्यतइत्यर्थ:॥ तथानीमारद्विपा अभिनामन्युर्दैत्येतननिर: र्व्यास्तंमनामहांतं संतापं अनुभवतकिमिवकुरुक्षत्रियमिवतद्पिभी
मनमध्यमपांडवेन अभिमन्युनाच अर्जुनसुतेननिकर्तेसतमहांतं संतापमनुबभूव। तदिल्फपसंदारेतस्मात् अनेनदु: खेन अलंपर्या
प्तउद्वेगमाकुलं इत्यर्थ:॥ किंभूतेनचक्षुनेत्रंमीलयता संकोचयनाकेनवात्तूलि अमेणव॥ वा तसमूह भ्रांत्यवर्तनापिकिंभूतेन
चक्षु: मीलयतातथाउत उध्वंवेगायस्यसंतेन॥ किंचपुन: देवराजानकृतं अमृतमवनावसर अमन्थायपीयूषार्थे यन्मथनंतस्याव
सरे समयएवंविधात्क्षीरसागरात जनितः कृताजगतिविस्मय आश्चर्ये ययासा तथास्मरस्यजननीमाता तस्या: हस्तेस्थि
तं तरुणंनवं अरविंदपद्मंयस्या: साह स्तस्थिततस्मार विंदातथादे। दृश्यमानानिपवित्राणिपुण्यानिलक्ष्माणि चिन्हानिय
स्या: साएवंविधालक्ष्मीर्देवी अ नजनिजाता किंभूतात्क्षीरसागरात स्फारास्फारै: करै: कृत्वा परिवर्त्यमानोपरिभ्रम्यमाणोयोमं
दराएवमरुस्व मंथानामंथदंडस्तस्य यानिर्घोष: स्वनस्तेन वधुरित: श्रवणापदृकृत: समस्तोरोद: कंदरोदिव स्थृथिवीदरीयेन
सतस्मात्॥ यत्स्वनात अन्यन्नकिमपिश्रूयतइत्यर्थ:॥ तथादिवापिदिनेपिदूरमतिशयेनउच्छालितानि: स्नातायेदुग्धतुषारा:
पय: कणा: तेपां य: आसारोवेगवर्षस्तेन नारकितंनारकाजाता अस्मिन्चितितारकितंनभोयस्मात्तस्मात् तारकादिभ्योइत
चूनया समुत्पन्नो जात: अनेक: कासकआदिवस्तूनांविस्तारोयस्मातसतथातस्मात्तथा उद्धतंसस्य: तन्मथनान्नि: सरत्योया अप्सर
स: श्वासांमुखमंडलप्रेक्षणमिवक्षणमंकं यावत विहिताविकस्वंनलिनषंडस्यसविकासपद्मवनस्यशोभायस्मिनूसतस्मात् मन्येत्रा
सांमुखमंडलानिनभवंतिकिंतर्हिनिसविकासानिकमलानीति॥ तथा अनेकाश्चर्यार्णां कुक्षिरिव उदरमिवय: स: तथातस्मातयथा

चं०उ०
१२०

कृशा: मनोना मनि: तथा स्मादनकान्यकृता न्यकृता नीति॥ यस्या: लक्ष्म्या: पीयूषममृतं मुधंतं सेवंनशील पीयूषजुषो देवा: सर्वा
गानां सर्वशरीरावयवानां यल्लावण्यं नयनलेह्यमां दर्यतदेव म कृमद्यंन तत्र विकवानि मविकासानि यानि लोचना नितान्येव चषका
णि मद्यपात्राणि तेशपीयपीता तल्लावण्यं दृष्ट्वेत्यर्थ:। चषकैरेव मधु पीयत इति छायार्थ: मदनमदनेन कामोन्मत्ततया परवशा:
परतंत्रा: संत: परस्परमेव अन्यान्यमवर्द्धयंत: एकाकिन अहमनापि पिणष्यामीति अन्योन्यं अहमित्येव कुर्व्यंत: चक्रपाणिना वि
ष्णुना समंमंगरं रणं चक्रु: कुर्वंति स्म अथानंतरं लक्ष्मी सर्वानपि अंतरांतरा अंतरत: आपन्नत: परिणयनार्थं आगतेष्वनान् देवानुल्लं
घ्य अतिक्रम्य मंदरगिरिशिखरस्य घर्षण कुंभस्वर्णंतस्य निकषोपलोइव कषपट्टपाषाणो इव आचरंतौ॥ बाहू भुजौ यस्य सतस्य
कृष्णाभिस्तान भुजयो निकषोपलोपमानं मथनावसरे मेरो: बाहुभ्यां संघर्षश्च भवेद्देवभगवतो वैकुंठस्य हरे: कंठेक्षिपीयां तिश
यन क्षिप्रं शीघ्रं स्वयवरस्य स्वतएव वरणस्य याकुसुममालातां विक्षेपन्य धान एवमिति तथा श्रीरन्यान् देवानुपरि त्यज्य विष्णुमेवा
पायत॥ तथा सापि चंपक कलिका कलापवद्ध संपीतं अंगं यस्या सा तथा विधा दमयंती त्वयि रागिणि अनुरक्ता सती देवान्
वंचयिष्यति॥ यतो यस्मात् कारणात् अनया पूर्वमपि आस्यमुखमंडलस्य या श्रीशोभा तया त्रार्त्ताद्देवा। वंचित: तिरस्कृत:
तथा अन्यामाभाग्येण सौंदर्येन मदनस्मरादेव: तिरस्कृत: असकृत्पुन: पुन: पक्ष्मणा या: नर्तितुं प्रवर्त्ता या श्चनर्तिस्या:
भिवयुं स्वनतोरं ग्या। घुंघटकरणेन॥ तथानया पूर्वमेव देवा वंचिता तर्हि पाणं वंचनका तस्यास्त्र पतिभाव: अथ वा वामभ्रुवो र
मणीनां दिघीरवक्रमणइव अचिंतनीयानि कर्त्तुमपि तु अशक्यानि चरितानि विलसितानि भवंति॥ किंस्विदिति। पुरा पूर्वं गंधर्वगायने: देवगायन:
स्वर्लोकात् स्वर्गोद्देवतार्थी देवि आकाशगीतं रागानेव ध्वनिना श्रुतिं गीतगोष्ठ्यांगानपर्षदि कस्य देवस्य नृपस्याग्रे विश्रुतं विश्रुवाते
तथा गूर्थवनात्स्वयंणामारंभ धानं इदमार्या याच्छेदो विशषस्य युगलं देव: किं भुक्तिं स्मरति। तदेवार्था युगलमाह॥ क्वचिदपीति क्वचिदपि
कस्मिंश्चिदपि कार्ये आरंभकार्यं प्रारब्धा अकृत्य: अनिर्विण्ण: पुमान् कल्याणभाजनं भवति यो हि कार्ये वृत्तेन नि निर्विद्यते स श्रेय: पात्रं भ राम
वति। नु पुनरिति शब्द: संभूयवाचकत्वात पुनरर्थमेव द्योतयत: पुन: अधिकविषादात मंदीकृतं आम्लीकृतं पौरुषं विक्रमो यस्य एवं
विध: पुरुष: अल्पोद्यम: कल्याणभाजनं न पुरुषाणां कर्मपौरुषं॥ युवादित्वादण्॥५५॥ अपीति॥ यस्य पुंसा निरतिशयं सर्वा १२०

367/1933

धिकं साहसं धार्ष्ट्यं तस्मात् युमोविधिरपि वेधा अपि विभेति किं भूता वतस्मात् अपि हस्तिता दूरीकृता अंतराया विघ्ना येषु तान् तथा
विधान् स्वीकृतान् अंगीकृतान् अर्थान् कार्याणि प्रसाधयतानिष्पादयतो एतावता धैर्यं विभर्दायेन भवतोप्यर्थसिद्धिर्भवे
दिति द्योतितं साहसं तु दमदुष्करकर्माणि अविमृश्य कृता धार्ष्ट्यं इत्यनेकार्थ:॥५६॥ एवममुना प्रकारेण अनेकधा प्रस्तुता नित्र
कृतानि यानि पुराणपुरुषाख्यानानि चिरंतनपुरुषकथानकानि तेषां य: प्रपंचो विस्तारस्तस्य क्रमेण कथनपरिपाट्या भूम्नि
भावप्रत्ययाविवक्षया बहो बहुले दिवसे अति क्रांतेष्वतीतेसति। यद्वा दिवस इति दिवसविषये भूम्नि बहुत्वे। अतिक्रांते
सति स्नाकदिने अवशिष्टे सतीत्यर्थ:। बहो र्भावो भूमा बहोर्लोपो भूच बहोरिति बहो भूरादेश:॥ इमनप्रत्ययश्च भावार्थ: म
ध्यान्हशंखे ध्वनिर्नरपतेर्नलस्य श्रुतिं कर्णौ शिश्राय॥ श्रुत इत्यर्थ: किंभूतामध्यान्हशंखध्वनि: वांछितार्थस्य दमयंती प्राप्तिल
क्षणस्य मिद्धिनिष्पत्ते मंगलाकार इव मंगलवाक्या चार इव। यथा मंगलवाक्याच्चारे वांछितार्थ सिद्धि: तथानेनापि तथा अंतरा
याणां विघ्नैः समूहानां तर्जनायहुंकार इव निषेधमंत्राक्षरमिव॥ यथाहं अंतराया यूयं दूरयानेति। तथा उत्साहस्य उद्यमस्य स्मृते:
स्मरणस्य ओंकार इव प्रणवाक्षरमिव। अनेन श्रुतेन पुनरप्युत्साह: संजात इत्यर्थ:॥ यद्वा उत्साह एव स्मृति: शास्त्रविशेषस्तस्य ओंकार इव
तथा पुनर्नवीकृतं पुनरुत्सादितं अनुरागं प्रेमबंध एव लोभ तृष्णा तेन उत्तंभनं ऊर्ध्वनयनं यस्य एवंविधस्य हृदयप्रसाद एव चेत: प्रसन्नतैव प्रसादस्तस्य
पुण्याहध्वनिरिव पुण्यं वचनम यद श्च पुण्याहं पुण्यकं दिवा भामन: क्रियते तस्य ध्वनिरिव अद्य पुण्यदिनं विद्यते हृदयप्रसाद उप्रीयतामिति शं
ख ध्वनिना निवेदनमिनार: यथा पुण्याहं पुण्याहं प्रियतां प्रियतामित्यादिरूपोमेघ ध्वनि:। किंकुर्वन् शंखध्वनि: उत्तरोत्तरशील प्रवितमिमवार्यो युगलो
कमवार्थं साहसंकूतव्वंस्वंसंबंधयन्निव दृढयन्निव यथा कश्चिद्युक्तमर्थं मन्यस्तथैव युवनुसमर्थयति॥ तथायमपि समर्थयतीति अनेनापि
बोध्यम यथा साहसमेव विधहोत्यर्थ:॥ गजा तु नलस्तं शंखध्वनिमाकर्ण्य श्रुत्वा विसर्जित: प्रेषित: परिजनो एन स एवंविध: सन् तत्रैव धुलि
नमध्याह्न लाञ्छित नतदेन ध्यानध्या हसमयस्य समुचितो यो व्यापार: अनुष्ठानतमकरोत्॥ अनंतरं मध्यान्हानुष्ठानकरणात् पश्चात्कपुचि
त मुहूर्त्तेषु कालविशेषेषु अतिक्रांतेषु सत्सु मनाकस्तोकं मार्त्तंडमंडलस्य विविंबे गगनमध्यतलात् विलंबमाने सति॥ अचूल
ति सतिमध्यान्हघटिद्वयं रविर्निश्चलो भवतीत्यागम:॥ तेन पुरंदरस्य शक्रस्य आखंडलस्य आदेशा एव भ्रम: कुंदाख्ययंत्रं तेन भ्रातम

पं० १० नवम्भितमात्मनोमन: क्वापिकस्मिंश्चिदपिप्रदेशेप्रकोतोवनेन कमनीयावस्थायेनर्मदाप्रदेशाक्षेपांयसदर्शनं अवलोकनं नस्यात्तेनो
१३० टेनकुतूहलेन स्वर्गौकस्तुं स्वर्गेशि धनं दृष्टुनवाचनदृष्टा। आत्मन: अभिलाषस्य अनुकूलास्तदनुवर्तिनस्वाभिलाषमनुप्र
वर्तमाना: इत्यर्थ: एवंविधा: कतिपयेकियन: आप्तायथार्थवादिनायेपरिजनास्तै: परिवारितश्रुतशीलस्कंधस्ययानस्य आलब
नेनचविदर्भशालिस्या:सा॥ श्रुतशीलस्कंधावष्टंभविद्दारिमिंचिस्कंधमवष्टभ्यनलद्दमिवशाख्यप्रवास्यालंकारार्थ: इदशक्ति
तमनशिविरसंन्निवेशंसनाकिर्णितप्रदेशविहायपरित्यज्यपुलिनप्रांतेननटपर्यंतपथेन प्राचीपूर्वादिशंप्रयासीत् जगाम॥ भ्रांतमनः किं
भिन्नचंद्रवानममृतन-ग्राहतन्कंतयनस्तु‌स्कपत्रनरविन्धादृष्टांनेनदंशाग्रणप्रचलितंप्रचुलितं यत्कुलालचक्रं तदिव यथा नत्र भ्रांतं
भवतीतितथदमपिपुंदवदृष्ट्याभ्रमतिभ्रमस्याक्रमणवारिनिर्भ्रमाभ्रांताकुंदावर्तयंत्रचेतनेनकार्थ:॥ किंभूतेनपुलिनप्रांतेन
इत:तत:सर्वत:तरणानवायतमांडमंडपास्तपुरतदश्वमात्मपुलिताथएकत्रमीलितायमपूतास्तहारिणामनात्तेन तथाचल
तायचक्रागश्चक्रताकश्चतयांयञ्चकवालश्रेनेनवृंदवलयितेन। तथास्नायआगतायेतापसास्तेषांपादपंक्तिभि: पादन्यासश्रे
णिभि:खंडिताकुंठीकृता: दूर्वांकुरायस्मिनगतेन तथाअपसरणपश्चात्निवर्तमानाय:पय:पुराजलप्रवाह:तेनतरंगिता
जाततरंगाकारावालुकायस्यसतेनयस्याउपरिजलप्रवाहोव्यूढोभवतिसावालुकातरंगाकारादृश्यते। तरंगितेतितारकादित्वादितच्
तेनचपुलिनप्रांतवर्तुलंचंचलंयच्चंचरीककुलंमधुकरवृंदंतेन आकुलिताव्याकुलीकृताजनापिविधा अनेकप्रकारायावीर
धाल्लतास्तासांतलपुष्पायास्कविचरंतोविहरंतास्यनलस्यएवंविधा अपराकमज्ञनायसंध्याकालीनस्नानायआगतातरु
णानवयौवना:या: किरातकामिन्योभिल्लस्त्रियस्तासांदृष्टिपथमनतररवतीर्णादृष्टारित्यर्थ:। किंभूता:तरुणकिरातकामिन्य:नाग
मदजलस्निग्धानांमुक्ताहारिण्याअमनाज्ञाग्स्तनानस्तत्वात्। कारवस्मात्नाससातास्त्रिगंतापस्नगीनाइवनाःकिंभूता:नागानांवास
किप्रमुखानांमदंगवेदशंनिमुखतोत्यवशील्पनामनदहारिण्य: तानस्ववशनयत्यर्थ:। तथातमालकंदलीवनतापिच्छप्रसाहवनको
मलाम्पृष्टीश्यंगयष्टिर्देहायासांता:॥ कुंकुमदङ्करवइत्यर्थ:। यद्यपिशब्दस्ततुलतादिवशोभावाची तथाश्रोणीभारणपृथुलीकृतवगारव राम
णाअलसंमथरंगमनंयासांता: तथाचित्रव्यालितिरचिभि: उद्धरल्लेखाभिरुद्धरंगितातरंगाकारातन्वीसूक्ष्मातुच्छाद्दाममध्यलतिका उ १३०

369/1933

वलग्नंयासांता: त्रिवलीविभूषितमध्याइत्यर्थ:॥ तथातासांमध्येकाचित्तरुण्य:कर्णकंदल्यांलंबिताल्लंबायमानीकृतामातंगमौक्तिक
लतागजसंबंधिमुक्तास्रक् याभिस्ता: एवंविधावर्त्तते। मौक्तिकानांद्यष्टौयोनयस्तथाचोक्तं॥ गजेवराहदंष्ट्रायां २ मंडूकेसर्पमस्त
केधवंशे ५ शंखे ६ घने ७ शुक्तौ ८ मुक्तानामष्टयोनयइति। उत्प्रेक्ष्यतेता: कादंवकृता: क्रीडयाशरिरपरिग्रहलनुस्वीकृतोया
भिस्ता: मूर्त्ता: स्फुरन्दीप्यमानोनक्षत्राणांवलयोमंडलंयाभि: एवंविधा: कृष्णपक्षस्यरात्रयइवविशाइवमुक्तानांनक्षत्राणिस्त्रीणां
चरात्रयउपमाने तथाकाश्चित्उभययो: श्रवणयोरासक्तेलग्नेयरंतिदंतपत्रेकांदंतघटितकर्णाभरणेतयो:प्रभयाश्वेतकांत्याध
वलितंपांडरितंमुखमंडलंयासांता: एवंविधावर्त्तंते उत्प्रेक्ष्यतेनर्मदाया: आमंत्रिताआहूता: स्फुरत्विशदीभवत् यत्स्फुरस्फरितुस
लिलंगंगाजलंतेनसंवलितामिश्रितायाया:कालिंदीसलिलदेवतायमुनाजलाइवदंतपत्राणांस्फुरस्फुरितस्त्रीणांचकालिंद्युपमाने
तथाकाश्चित्तरुण्य:परिधानीकृताअधोनिवसनीकृता:रक्ता:पल्लवा:किसलयानियाभिस्ता:रक्तपल्लवाच्छादितकटीभागा:एवंविधा
वर्त्तंते उत्प्रेक्ष्यतेविंध्यस्कंधस्यविंध्याचलमध्यस्यअनुबंध:संबंधोविद्यतेयासांता:विंध्यस्कंधानुबंधिन्य:विंध्यस्कंधलग्नाइत्य
र्थ:॥ स्फुरंतीदीप्यमानातडिल्लैवविद्युदेवमेखलाकटिभूषणंयासांएवंविधाचलंत्योयाअंबुवाहपंक्तयो। रक्तपल्लवानांतडिल्लता
स्त्रीणांचांबुवाहपंक्तिरुपमाने तथाकाश्चित्तरुण्य:मातंगमेखकस्तूरिकानवनंदनंसुसादंसलंकरणंतेनमिलित:पुंजीभवतोयेमधुक
राक्षे: क्षालिताव्यग्रीकृता:खेदंप्रापितावर्त्तंते। उत्प्रेक्ष्यतेअन्यानलाश्रयेभ्योअपरजलाश्रयेभ्योमहानदीं नर्मदामवतरंत्य:
आगच्छंत्य:सकलायानीलोत्पलवनलक्ष्म्य:कुवलयशोभास्ताइवस्त्रीणांकुवलयवनलक्ष्म्यउपमाने। तथाकाश्चित्तरुण्य:लोहि
ताशेअशोकस्यकंदले: कुसुमस्तबका:पुष्पगुच्छास्तै:कृतकर्णयो:अवतंस:कर्णपूर:उत्तंसश्चशिरसिशेखरोयाभिस्ता:लोहिताशो
ककुसुम। स्तबककृतकर्णावतंसोत्तंसा: एवंविधा:संति आपिंज्वोत्तंसौ जता शिरस: कर्णिकायां कर्णपूरेपीतिहैम:कोष:। अत्रावतंसो
त्तंसयोरेकार्थत्वप्रतीतिनिरस्तार्थं अवतंसपदस्यसविशेषणत्वं। यद्वाकर्णावतंसादिपदे कर्णादिध्वनिनिर्मिति: सन्निधानादिबोधार्थं अ
वतंसादीनिकर्णाद्याभरणान्येवाख्यातेतन्नकर्णादित्याख्या: कर्णादिस्थितिप्रतिपत्तयेयस्ययथा अस्या: कर्णावतंसेनजितंसर्वविभूषणं

चं०रु०
१३९

तथैवशोभतेसंतमस्याः श्रवणकुंडलं॥ अपूर्वंमधुरामोदप्रमोदितदिशः नत॥ आमुमुखे मधुकराः शिरः॥ खरशालिनः श्रवण
श्रवणशिरः शब्दः संनिधानप्रतीत्यर्थमितिकायप्रकाशोक्तः समाधिविधिरत्रावगम्यः॥ उत्प्रेक्ष्यतेदरस्यद्रापो॥ शरानलज्वा
लाभिर्बाणहुताशनाचिंभिरीकुलितस्य यीकृतंशिरोयासांताएवंविधाधूमेनाग्निलिंगेनधूमलाः कृष्णवर्णाः सलिलंअ
नुलक्षीकृत्यमंत्यआगतंत्यः त्रिपुरस्यदैत्यविशेषस्यपुरंध्यइवकुटुंबिन्यः इवलोहितानाशोककुसुमानांहरद्वारउत्वालास्त्री
णांश्यामत्वधूमध्यामलत्वंउपमेति॥ पुरंध्रइतिपुरंध्रिः पृषोदरादित्वात्धांपुरंध्री॥ तथाकाश्चित्तरुण्यः लालितालघुवय
स्क पालितायलीलामृगाः केलिकुरंगास्ते अनुगम्यमानाः अनुक्रियमाणाः वर्त्तंतपुरतःस्ताआगच्छंतिपश्चाल्लीलाइति
उत्प्रेक्ष्यतशरीरवत्योदहधारिण्यामज्जीर्तीर्थावगाहेनतीर्थमज्जनेअनुरागः प्रेमविद्यतेयासांताः एवंविधाअंजनशैलरुल
मावारगिरिरुभ्याअधिदेवताइवअधिष्ठातृदेव्यइवताअपिअनुगतमृगाः कृष्णाभाश्चभवंतीति॥ तथाकाश्चित्तरुण्यः जरयाजर्ज
रतीर्णायेनावरकंचुकिनः शबरमेवादिक्लांतेषांकरावलंबलीलयाकरावष्टंभविलासेनगच्छंत्यवंशीलाः तथाकृष्णांजनिकानापि
च्छलंतिकानस्याः कुसुमवल्लीलाकांतिः यासांएवंविधावर्त्ततेउत्प्रेक्ष्यतइंद्रजालिकैः असद्वस्तुदर्शिभिः मायिभिः संचार्यमाणा
श्चाल्यमानाः स्फुरंत्यादीप्यमानायाः इंद्रनीलशिलापुत्रिकानीलमणिशिलापांचालिकास्ताइवकंचुकिनांइंद्रजालिकाः स्त्रीणां
चइंद्रनीलशिलापुत्रिकाउपमानंतथाकाश्चित्चिपिटापिच्छिततता॥ नासिकायासांताः॥ चिपिटपुनः पृथुकेपिच्छिततततेइत्य
नेकार्थः पिच्छितंकुट्टिमंसततंविस्तीर्णंपिच्छिततततं॥ यथाव॥ चिच्चिपिटनर्कुराउीततन्नूनि॥ तथाकुंदवत्॥ पुष्पविशेषवत्कां
ताविषदादंतपंक्तिःयासांताः तथामायूरपिच्छगुच्छमयूरसंबंधिपत्रसमूहेनअवनद्धाबद्धः अतएवकर्बुरः शबलवर्णः कबरीकला
पकेशविन्याससमूहोयासांताः तथावलद्भिः वलयैः कंकणैः मुखरौवाचालौयौकरतलौ॥ ताभ्यामुत्तालस्फालितः श्रेष्टोत्वायस्ता
लिकादानेनरमणीयारम्या॥ तथारसिकारसवती॥ एवंविधायासकलक्रीडालोकप्रसिद्धातयानिर्भराअतिशायिन्यउत्ताललरिते राम
रूपोश्रेष्ठोत्कटकरालध्वित्यनेकार्थः॥ रासः क्रीडासुगोदुहाभित्यनेकार्थः॥ तथाकादंबरीमदिरामधुक्षीद्रंतयोः पानेनयोमदोमत्त १३९

तातेनघूर्णितेघूर्णायमानेप्रस्खलायितरहशीयासांताः॥ ततश्चेति॥ ततोनंतरंताः किरातकामिन्यः सूक्ष्मास्तनवोमुक्ताफलवद्धवलाः श्वेताः वालु
कायत्रएवंविधाःपुलिनपृष्ठेसैकतप्रदेशोलब्धः परभागोगुणोत्कर्षः शोभातिशयोयाभिस्ताएवंविधाः सत्यः एवंविधं॥ तीरविहारस्यतटविचर
णस्यरसंअनुभूयअनंतरंप्रआनुएवंविधंअतिरमणीयं॥ अतिशयेनरम्यं॥ हृदंजलाधारविशेषंअवातरतप्राविशन्॥ किंभूतंतीरविहाररस
रवंस्वरस्वरूप्या॥ अनुचरणाभ्यांसंनिहितपादाभ्यां॥ यश्चलनक्रमागमनपरिपाटीतेनझंकारितेशिंजितेयेनूपुरेतुलाकोटीतयोरावण
स्वरेणआकृष्टंस्वसमीपआनीतं॥ कलहंसकुलयत्रतत्॥ नूपुरस्वरंश्रुत्वा॥ राजहंसास्तासांसमीपगताः संतीत्यर्थः॥ तथाअनाकुलानिअस्खलि
तानिकृत्वा॥ निमकराणियानिगीतानिगानानितेषांअंतरंगाललहर्यः परंपराइत्यर्थः क्रमेणलीलयासमुल्लसनात्॥ तेरासन्नानिकटरंगिता
आगताः कुरंगायत्रतत्॥ ताभिस्तथाकललंगीयते॥ यथामृगाअपितासांसमीपेसंचरतीति॥ रगुतगुल्लिरुगतौक्लैरंगितः॥ तथाअनंगभावेनस्म
रचेष्टयाभूयिष्टंबहुलंतत्रस्मरचेष्टावर्द्धस्ताभिर्इर्ष्यतइत्यर्थः॥ भावोभिप्रायवस्तुनोः स्वभावजन्मसमात्मक्रियालीलाविभूतिषु॥ चेष्टायोन्यो
र्बुधेनेत्री॥ शृंगारादेश्चकारणइत्यनेकार्थः॥ किंभूतंहृदं अकूराअतुयाः जलचरामत्स्याः यस्मिंस्तत्॥ अनेनाभिगम्यत्वंहृदस्योक्तं॥ तथाअवेगंवे
गरहितंबहलसलिलंयत्रतत्तथाउत्फुल्लाविविधाः अनेकप्रकाराः विकसितायाअंबुजजातयः॥ श्वेतारुणादिपद्मप्रकारास्ताभिः जीवितावर्त्ति
तावर्त्तिताउपकारिणोजीवाः पक्षिविशेषायेनतत् शेषाद्वाकः यद्वा अंबुजजातिरेवजीवितंयेषामितिप्रियत्वात्॥ एवंविधाजीवंजीवायत्रतंअ
त्रोत्फुल्लविकसितशब्दोपेकार्थः॥ विकासस्वामिकमंद्योतयतः॥ तथाउत्कूजिताः शब्दिताकुररायत्रतत्तथाआरसिताः शब्दंकुर्वाणाः सारसा
यत्रतत्तथाउन्मदाहृष्टास्तथाहसितोहसकशीलाः एवंविधाः हंसाएवअवतंसः शेखरोयस्यतत्॥ तन्मंडिततीरत्वात्॥ तथाउरः प्रमाणंवक्षोदघ्नं
अगाधउदकंयत्रतत्अगाधेदिपयसिनजलक्रीडा॥ अवतीर्यहृदांतः प्रविशंताः कामिन्यः स्तनावेवगंडशैलौपर्वतच्युतस्थूलपाषाणौतयोः त्रासरा
भ्यांआघातयदास्फालनंजलप्रतिघातस्तेनउल्लसंनउच्छलंतोयेतरंगास्तैः अंतरमध्येतरंति॥ उन्मज्जंतितरुणानितयानियानितामरसानि
महोत्पलानितेषांसंबंधमकरंदेनकरेणकषायितमतु॥ एवंविधंसलिलंअवगाह्यमाना विलोक्यंत्यः सत्यश्चिरंविक्रीडुः क्रीडंतिस्म॥ कथंभूतप्रका
रानेवाह॥ किंभूताला काश्चित्उत्क्षिप्ताविक्षिप्ताः विपक्षस्यजलस्यगंडूषाश्चुलकायाभिस्ताः काइवपन्नगपतेर्नागराजस्यपुरंप्रयइवस्त्रियइव
ताः किंभूताः उत्कीर्णाविपस्यगरलस्यगंडूषायाभिस्ताः तथाकाश्चित्तरलकोसलकरकाल्तं॥ तस्यआकृष्टिराकर्षणंतत्रव्यसनमासक्तिर्विद्यते॥ यासांताः

371/1933

चं०र० काइवराक्षमाणां प्रमदाइव किंभूता रक्तेन रुधिरेण उत्कृष्टं यसल्लं मांसं तस्या उत्कर्षो बलाग्रहणे व्यसनं विद्यते यासां ताः तथा काश्चित् ग्र
१३२ हीतमवलोकितं पुंडरीकं श्वेतांभोजं याभ्यां एवंभूते अक्षिणी नेत्रे यासां ता चक्षुषो हि ग्रहणमवलोकनामे यथा श्रोत्रग्रहणमाकर्णनं अ
थवा नेत्या नान्यता न्ता ॥ गृहीत ग्रात पुंडरीकाणां अक्षो बीजकोशो याभिस्ता अक्षा बिभीतके वर्षरावणो न्नाकटात्मानो रथस्या
नव वयवतुषे व्यवहारे च राट्यो पाशके चैव नेकार्थतिलकः काइव गोपांइव गोप्य इव । कार्त्तिकेयस्य कुमारस्य नारपंक्तय इव । ताः किंभूताः विश्व
पितां विभिन्नः क्रौंचाख्यो गिरिर्याभिस्ताः क्रौंचः उतिमत्तादित्वादणू क्रौंचोपि खगे गिरावित्यनेकार्थः ॥ तथा काश्चित् धार्तराष्ट्रा शकुनयो हंस
पक्षिणस्तेषां मार्गणवर्त्मना अनुपश्चात् धावयमानाः गच्छंत्य ॥ काइव कुरुसेनाइव ताः किंभूताः धृतराष्ट्रो दुर्योधनपिता शकुनिः कौरवमातु
लस्तयोर्मार्गणपातेन बाणहननलक्षणेन अनुधावमानाः तदनुवर्त्तिन्या नासां । धार्तराष्ट्रः सिताः स्यात् पक्षिक्रियभेदयोः शितिकश्च शकुनि
खगे करणभेदे कौरवमातुले इत्यनेकार्थः । तथा काश्चित् विघटितं वियोजितं चक्रवाकानां मिथुनं दंपतीरूपं द्वंद्वं याभिस्ता अन्यत्र चक्रवाकी उदीयते
अन्यत्र च क्रवाक इति काइव रात्रय इव ता अपि विघटितचक्रवाकमिथुना एव भवंति । रात्रौ हि श्रीरामशापेन तद्दंपती वियोगस्य भणनात् ॥ तथा
काश्चित् अर्वंचुनिकृतानि खंखूहानि एवंविधानि याभि कमलनालानि तैः कृत्वा आधारकरनिकरवत् निर्मलं च जलं तत् आस्वादयंत्य पि
बंत्यः काइव चकोरांगना इव चकोर्य इव ताः किं कुर्वंत्यः चलाकृतानि धवलानि यानि कमलानि लानितैः कृत्वा नाधारस्य करनिकर एव निर्मलं जलं
तदास्वादनदयंत्य । चकोर्यो हि चंद्रकलात् पिबंति ॥ तथा काश्चित् कोसरसानि आर्द्राणि यानि बिसाख्यानि कमलतंतुप्रांतास्तानि ग्रसमाना भक्षयंतः
काइव करिण्य इव दंतिन्य इव ता किंभूता सरसबिसाग्राणि ग्रसमानाः । तथा काश्चित् संपुटितं संयोजितं मुरवमग्रं यस्य तादृशं । यत्पाणिपल्लवयु
गलं करद्वयं तस्याग्रे या निरंध्राणि विवराणि तेभ्यः उत्कृष्टा विक्षिप्ता कृष्ण्यातन्यो वारिधारा याभिस्ता काइव जलयंत्रस्य पुत्रिकाः पंचालिकाः
ताइव ता अपि एवंभूता एव भवंतीति । तथा काश्चित् प्रियं इष्टं वारिणा जलस्य तरणं यासां ताः प्रियवारितरणाः काइव भीरुनार्य इव ताः किं
भूताः वारितानि सादरणं कुलदोषाभिस्ताः वारितरणाः प्रियाणां वारितरणाः पूर्ववैरिभिः सह युद्धमाकुरु ध्वमिति ॥ अवनीपतिर
पि विस्मयेन अवलोकनाश्चर्येण विस्मृतो मुक्तो निमेषोन्मेषा संकोचविकाशौ न याभ्यां नस । विस्फारितनेत्र इत्यर्थः एवंविधः सन् ताः कि
रातकामिनीश्चिरमवलोक्य चिंतयांचकार ॥ जातिरिति ॥ तात इति कोमलामंत्रणे । हे धातर्विधाता भवतस्तव सृष्टिक्रमः मार्गपरिपाटी ब्राह्मण राम
दिरूपा ॥ व्यर्थता भस्मसात्करुवतु कर्मकर्त्तरियक एतदुक्तौ कारणमाह किंभूतस्य भवतः यत्र जातिः क्षत्रियादिस्तत्र नेत्रयोरुत्सवं हर्षम् आरभते ॥ १३२

373/1933

कुरुते न स्यवंशीलम् नेत्रोत्सवारंभिणी रूपरचना सौंदर्यघटना न अपि रियर्थः ॥ अत्र यत्र मित्यादौ रूपश्री सौंदर्यलक्ष्मीस्तत्र स्फल
भः स्फाप श्लाघ्य प्रशंस्या जन्मोदयो जन्मप्राप्तिः जातिरित्यर्थः । आसां म्लेच्छजातित्वात् इत्यमुना प्रकारेण एकस्मिन् तिष्ठतीति एक
स्था येममक्ताः सुंदरगुणाः यत्र जाति स्तत्रैव रूपश्री रित्येवं रूपास्तेषां मुपरि प्रद्वेषं ईर्ष्या अभ्यस्यत अनुशीलयत वियोगीकरणात्
अतएव पुनः किंभूतस्य स्थानि स्फल अम स्वक्रियासो यस्य सतस्य अभिलषितार्थेषु ॥ ५७ ॥ अपि च पुनः ॥ ग्रीवेति । एता प्रत्यक्षतो वीक्ष्य
माणाः स्तानेमन्त्रेन आसक्ता गाढवद्रानुरागा याः पुलिंदराजवनितास्ताः कस्य पुरुषस्य मनः उत्कं उत्कंठं कामाभिलाषि न कुर्वंति अपि तु सर्वे
स्यापि । किंभूता वनिता ग्रीवायां कंधरायां लंबिता लंबायमानी कृता पमनालल्लतिकायाभिस्ताः । तथा कर्णयोरवतंसीकृतानि कर्णपूरीकृतानि
प्रत्यग्राणि नवानि उन्मिषितानि विकसितानां असितोत्पलानां कुवलयानां यानि दलानि पत्राणि तैः कृता संदिग्धं संशयितं नेत्रद्वयं यासां ताः उत्पल
दलानां नीलवर्णत्वेन विशालत्वेन च नेत्रनिभत्वात् नेत्रद्वयसंदेहः किमु एतत् सोढ एव नेत्र उत नव कुवलयानीति तथा कुचप्राग्भारेण पयोधरपीवरत्वेन भग्नाक
मंथा याभिस्ताः वनिताः काइव उत्सर्पत जलदेवता इव ह्रदादिदेवता अपि एवंभूता एव भवंतीति प्राग्भारो महत्त्वे ॥ ५८ ॥ अपि च पुनः ॥ एतस्या इति ॥ ए
षतरंमा दूरादेव आगत्य एतस्याः किरातवनिताया गुंजाहारलागर्भमध्ये येपातेर् गुंजागर्भाः लुठंति हृदये दोलायमानां गुंजागर्भाणां गजेंद्र मौक्ति
कसराणां दंतिमौक्तिकदाम्नां या श्रेणी राजिः तया मनोहारिणि मनोज्ञे कुंभिकुंभेन सन्निभे सदृशेय कुचप्राग्भारे पयोधरमहत्त्वे तस्य पृष्ठे उपरि
भागे पतितोलग्नः सन् कः स्पर्धमिति ॥ प्रश्नेकपाश्चीपुं विलीनो गलित ॥ वेति पक्षांतरे वा अथवा अन्योपि कः सरसः सशृंगारः सीमंतिनीसंगमे स्त्रीसं
योगेन विलोपं न ॥ मलिनवीर्यो न भवेत् । अपि तु सर्वोपि अयमपि स्मरस सजलः अत एव एतत्संगात् विलीन इत्यर्थः ॥ ५९ ॥ इयं च एषा शबरी निजेति
निजप्रियस्य आलीयवल्लभस्य मुखं आस्यं आघ्नेन घ्राणेन अवुत्नं परपर्णेन अचुंबत् ॥ स्वबकं संयुक्तम् अकरोत् । सा जानात् इदमंबुजं न किंतु त्वत्प्रिया ननीति
मतस्तदुचुंबदित्यर्थः ॥ तु पुनः भृंगगणद्ष्टः अधरो यस्यास्सा एवंभूता सती मुहुः अकर्कशं यथा भवति तथा सीत्कारमकरोत् ॥ ६० ॥ अनयापीति
अविरतमिति ॥ विकसं सविकासं यक्षमलं तत्कांतं मनोज्ञं उज्वलं उर्ध्वीकृतं यत् नूहस्तद्वयं तेन अविरतं निरंतरं इदमंभोजलं कमेखषया स्वकामेन
अनयापि कामिन्या कर्णाउत्पलयंता उत्पलयंताउत्क्षिप्तं तेन कामबाणातिथिभ्य ; कामस्य बाणा मोहनादयः एव अतिथयः तेभ्यः अर्धं पूजाविधि
कलितउवदत्तरवनेमत्सजाउत्यर्थः । पुनस्तेस्यते बाल्यलीलासुखायसलिलं वितीर्णमिव जलांजलिः दत्त इवहे बाल्यलीलास्त्वं दूरे याहीत्यर्थः

न०इ०
१३३

॥६१॥ अस्याश्वेति॥ कूर्णेति॥ चपुनः पयदस्थुवाकूर्णमूलविषये श्रवणसमीपमृदुमधुरं यथाभवतितथागुंजनशब्दं कुर्वन् ।पाणिपल्लवेन कर
किसलयेनहतोपिताडितोपि अस्याः हरिणाक्ष्याः कुरंगलोचनाया। प्रियइवभर्तेवअस्यसरोजंमुखंपद्मं हठेनबलात्कारेणचुंबति। यथाप्रियः पा
णिपल्लवेनहतोपिहठात्प्रियायामुखंचुंबतितथायमपि ६२॥ इतोपि अस्मिन्नपिप्रदेशे॥ पतीति॥ भ्रमीति। मकरंदो मधु अस्त्यस्यमितिम
करंदिनीनांतथा। अलिनीभिः भृंगीभिः मलिनीकृताकृष्णीकृतायायासाअलिनीकृता। तथाभूतांकमलिनींपद्मिनींतरलयंतंक्षिपंतंभ्रमकूर्तं आवर्त
कर्मकयादोविशेष। अवेक्ष्यविलोक्यमहाभयात्। तदवलोकनेनास्मन्मदाभीतेहंता : क्षुरितेनकालेः पादः क्रमः एवांकिरातकामिनीसरितोनद्याः
उदतरनउत्तीर्णा॥ ६३॥ एताश्चेति॥ मंदेति। एतास्तरुण्यः स्नात्वास्नानंविधायतटे : मंदंमंदंतटकूलंअनुलक्षीकृत्यसरस्यागच्छंतिएकशोपित्रयुक्षमानः
शनैर्गतिशब्दामुहुर्मुहुः स्ववत् अभ्यामव्भवनः किंभूतास्तरुण्यः उत्सृष्टे पद्मिनीभिः कमलिनीभिः मीलंतिसंकुचंति। यानिनयनानितकृता स्तरवि
धायनगास्तेपारवारितउच्चाटश्च। कथिताइव॥ इतीति। हेस्त्रियः इदंदिनं मंदायते। अल्पीभवतितथामदनः कामः अतिसत्त्वातिशयेनसाव
धानोभवति। तस्मादतोगृहात्किंनगच्छत। नयात। भृंगाः किलसायंस्वतएवगुंजंति। परंअवश्यतः पद्मिनीभिस्तद्वणनामांझिक्षाप्रदीयतइव
त्यर्थः॥ ६४॥ एवमिति॥ शक्तिएवंविधसति॥ चपुनः तः कृशावकराजसंदरीषु। तस्मिन्नर्मदाहृदे अतिचिरं बहुकालं सलिलक्रीडायः कृत्वमनुभ
य। आससंतीरभपिकुलंस्वर्मा। सेव्यामिवितुंयोग्यासिताश्चेतायासिकतरुउली सिकतावदशास्ता अलंकुर्वाणास्ते विभूषयंतीषुश्रुतशोलाश्चिं
तयाश्चकार। विचारयामासभिकतातार्किका भ्यांचति। मत्वर्थअणसैकत : सिकतावातवशात्॥ किंभूतेनर्मदाहृदेरानाकेननविराजितशोभिते॥ किंभू
ते शालि॥ एवमितिपूर्वोक्तप्रकारेण अनेकतर्पविलोसेषु विविधभ्रमेषु। आसक्ताः बहुरागायाः शाबरसुंदरीः नासौदर्शनेनयो आल्हादप्रमोदस्तेनपु
लकितगात्रोमचित। तथाविविधानुचितकर्मानुदानकरोति।त्येवंशीलोविविधवितर्ककारितस्मिन्॥ तथापंकजदर्शनेनिभस्ताकुञ्जिताविततिर्वछाया
करणुकाहस्तिनीसेव आचरंती। करेणुकायमानाएवंविधानिस्पंदानि अत्यादककस्यसतस्मिन्॥ यथाजलौकरेणः पंकनिमग्नासतीनिस्पंदा
भवतितथानलस्यापिदृष्टनाशांवीक्षणोनिस्पंदाभवत्। तथातत्कालेनसमयएवउत्पन्नयाजातयामन्मथव्यथया धीरतयाचधैर्येण कथमेताः स्पृ
श्यामितितथास्पृहयानासमुपरिवांछयाविचिकित्सयाचएतामयाप्राप्स्यंते। नवेतिसंशयेनतथाजिघृक्षयाचतासांग्रहीतुमिच्छया जिहासयाचचोडाली
ताधातुमिच्छयाचतत्रयप्रकारेणसमकालं एकसमयएवआकुलितंव्याकुलीकृतं। हृदयंमनोयस्यसतस्मिन्तथासंकीर्णोजिघृक्षयाजिहासयाचमिश्रितायो राम
भावोभिप्रायस्तेन संकीर्णभावमाक्। तस्मिन्नृपदर्शितवनतदाह। उन्मादीति॥ शबरांगनानांइदंउन्मादयतिउन्मादंकरोतीत्येवंशीलंउन्मादियौवनंतारुण्यं १३३

375/1933

तथाअयंदेवविरलापिनववयायौवनरुढः किंभूतः कमनीयारम्याकांतिः यस्यसतथाविधः तथाचलाक्षःचपलाक्षेणचकोराक्षमयूराक्षेणहारि
मनोज्ञः इदरवानंदः तथाचपुनः मनोभवस्यकामस्य आज्ञामनोभवाज्ञाजयिनीजयतीत्येवंशीलाजयिनीलगदृक्दृष्टिविधायिनी। ततोहेनवमीनजान
किंस्यात्किंभविष्यति। सर्वस्याप्युन्मादकारणस्यमिलितत्वातमाकदाचिदकार्यंकरोत्वितिभावः। स्यादित्यव्ययंतिङंतप्रतिरूपकं॥ ६५॥ तथाहीति।
ति। तदेवजगज्जयित्वंतस्यादर्शयति। विकलेति॥ मकरध्वजः कामोदेवः कलासु कुशलंदक्षंपुरुषंविकलयतिनिःकलंकुरुते। तथाशुचिंशु
द्धंअनुपहतंवापुरुषंहसतितस्यति॥ तथापंडितं विडंबयतीलघूकरोती। तथाधीरपुरुषं। अधरयति। गलहस्तयतीतिनिधूरयतीत्यर्थः॥ शुचि
शुद्धमितीनेरुढा। श्रीष्मापाठानुपहतस्थउपधाशुद्धमंभिणिश्रृंगारदृत्सनकार्थः॥ ६६॥ अपिचपुनः मध्येतिचपलदृशांरमणीनांमध्येअवलये
यान्निवलीसेवत्रिपथंतस्मिन्। चपुनः पीवरोकुचावेवचत्वरंपथांश्लेषः तस्मिन्दृहिनिश्चितंमनागपिस्तोकमपिस्खलितं। तद्दृष्ट्वा
पुरुषंमदनएवपिशाचोमदनपिशाचश्छलयतीवशीकरोतीति। अन्योपिपिशाचस्त्रीपथेचत्वरे ईषत्स्खलितमपिभूपालादिनापुरुषंछलयतिविकलीक
रोति। त्रयाणांपथांसमाहारस्त्रिपथं। ऋक्पूरब्धूःपथामनक्षइतिअप्रत्ययः समासांतः पात्रादित्वात्स्त्रीत्वं॥ ६७॥ तदेतत्सर्वमुन्मादकारणमस्त्व
परंनिपदस्यनिषेवणंसेवनं आग्रहस्तस्मात्सकाशात्। प्रणयीनांस्वामिनांमतयः प्रस्तुतरसानुनयनेवंप्राढतरसानुमत्यैवनिवर्त्यते नप्रतिकूलतया
हठानुनिषण्णस्यनिषिद्धातिसंगमादिग्राहंस्वीकारंकुर्वाणः प्रभुः सहायसंपदानुजीविनानिवार्यः परंतदभिमतंप्राकृपुरस्कृत्यदोषंदर्शयित्वासहसा
निवार्यमाणोपिहिप्रभुः पराभवमिवमन्येत। इत्यवधारयन्मनस्याकलयन्श्रुतशीलः अवनीपतिंनलंअवादीत्। हेदेवरमणीयः खलुनिश्चितंअ
यंप्रदेशः तथाहीति॥ देदवरमणीयत्वंदर्शयति॥ अत्रेति॥ हेदेव अत्रनर्मदातीरएतेमृदवः कृशस्पर्शाःसरितोनद्याःसमीराः वाताः आल्हादयंतिप्रमो
दयंति। एताःवनाशेखंदतांनिर्कुर्वंत समीरासमुदितानिदीलितानियानिअरविंदानितेषांनिष्पंदास्तरूपाःमंदाः तनवाःमकरंदकणास्तान्विकिरंतो
विक्षिपंतः एताःवनामारश्मदर्शि॥ तथाकिरातवनितानांशबरवधूनांस्तनावेवकंदशैलौनवौ संघट्टनेनसंश्लेषणतनीरसमंदीभूतास्तयोर्वायंते। एवंवि
धाः अनेनसंघदर्शिता॥ ६८॥ एताश्चेति॥ चपुनः एताः पुलिंदवध्वः उपनदिनद्याः समीपेपुलिनेसैकतेद्रुमप्यद्भुतंमनोभवस्यकामस्यवैभवंऐश्वर्यं
वहंतिधारयंति किंभूताःस्तनपरिणाहेनपयोधरविशालतयानिर्जितइभकुंभायाभिस्ताः तथाविगलितः श्लाघितोविरलीकृतः सलिलेनआर्द्रीकृतः
केशानांबंधोवंधनंअन्यान्यग्रथनं याभिस्ताः॥ ६९॥ इतश्चअस्मिन्प्रदेशे। अवलोकयतुपश्यतुदेवः सरसीति। पुलिनभुवितटभूमौएतेकुरंगाः

अपि गिरिन् कमे अत्रोपमपि समस्तमपि दिवमं विदारणविचरणेन आहारणाच भक्षणेनवं ध्यागहितावमंती तिष्ठंति॥ तत्र कारणमाह॥ किंभूता॥ किं नु
अन्यसंसर्गिभिन्नानां पद्मानां यामकरंदरसम्यय॥ आमोद परिमल॥ तेनमनोज्ञाः अलयो भृंगा स्वपाय ते तन्नंकारारवसस्य श्रवणयस्त्र सर्वं संरव्यतननि
मीलतीसं कुवतीचंद्रकपीयपाने तयाति श्या॥ पुनः किंभूता॥ तद्गानरसादेव निश्चलानि अकंपाणि॥ अंगानि शिरांसि वयवा यपांते। मृगा भृंगजंकारार
वश्रवणारसिकतया विहारमाहारच नकुर्वंतीति समुदायार्थः॥ ७०॥ इदंव इतापि॥ पद्मति॥ रेवा वरितीर्णि अन्या॥ पुण्यवंतारा जवमति विवः क्वचं स्वच्छ
यातिष्ठंति॥ अथ भ्रमरावरगानस्का गानाह॥ यथापद्मानि अभ्रोननि आतपवारणानि छत्राणि तथांतद धः स्थितत्वात पद्मानां छत्राकृतित्वं तथा एषां
नलिनीपत्राणि कमलिनीदलानि पर्यंकिका पल्यंकस्तथा उपरिशयित्वात्॥ तथा च पुनः यथा चलंतः प्रवर्तनायवीचीवया ऊर्मीसमूहाः स्तैःत्वादोल
आरंभ पायदंदोलनं क्रीडनं तस्य राहदाभिलाषापि पूर्यंते॥ मराघत॥ तथा यथा बिसानि कमलतंतव पल्लवा श्च किसलयानि॥ तत्राहारो भक्ष्यं॥ तथा एषां
पुलिनभू॥ नट भूमिलीला विलासस्य क्रीडाविचरणस्य आस्पदं आश्रय॥ तत्र क्रीडंतीत्यर्थः॥ अत्रातपत्रप्रभृतयो राजधर्मा॥ राजहंसं शृशुभु रागतृत्रिभु
अपूर्वा वनीया॥ पर्यंकिका आधारस्य दीना मजरहस्तिनाग॥ ७१॥ तोरवन्य॥ इहापीति॥ विरति॥ इहरेवातटे रिरंसः रंतुमिच्छुः राजहंसा राजहंसी अ
नत्वात। स्फुरणत्वात् चंद्ररव श्वासवतं चंद्ररव॥ आचरन्यं ईरखायमाणं प्रथमसंसक्त स्वादयद्विसाग्रं कमलतंतु प्रीतलस्य यां ग्रासः कवलस
स्वलीलया विलासेन यदर्पणं वितरणं तेन रमयति क्रीडयति विसग्रासं तस्या आननेअर्पयतीत्यर्थः॥ चपुनः॥ चं चूकोद्धा चंचुग्र भागेन यत्कंडूयनं त
दूकरणं तेन पुलक यति रोमांचयतिक्किभूता राजहंसा विरविरकाल्ये विसिरतेकृत चादुप्रियवचनं येन सः॥ ७२॥ अपिच पुनः॥ इहेति॥ इदेव इह प्रदेशे
चकोरः पंकजानां पद्मानां कारकं कुंभं वरति भक्षयति॥ तथा इह प्रदेशे॥ चक्रवाकः चलना ठिवरतयदलितं चक्रे भंगयंदे॥ तस्मा द्विभेति कस्यति तमस्विनी
भां तस्यति शप॥ तथा इह प्रदेशे शीवं शीपकः॥ पक्षी जीवितं ज्ञापियां रमयति॥ तथा इह प्रदेशे दर्शमनोहारी तकः पक्षिविशेषः सापि विकारं स्मरकेलिं वह
ति बिभर्ति॥ ७३॥ एवममुना प्रकारेण असौ नृपध्वस्थः क्रन शीलन प्रज्ञापूर्वं बुद्धिस्वकं यथा भवति तथा स्वयं ध्येत्यर्थः॥ अपराणि त्रावस्थि दधृलभण
प्रदेशादन्यानि यानि रम्याणि यानि प्रदेशांतराणि तेपांदर्शनव्याजेन अवलोकनदर्भन अंतरितो व्यवहितो प्राणस्फुरी णां दिदृशाग्रहो अवलोकनेच्छा हटा
यस्याः क्रनशीला दर्शिनि प्रदेशांतर दर्शिनो नाविस्मृतन दवलोकन रसः इत्यर्थः॥ एवंविध सन्गृहान्प्रति त्रिविरसन्निवेशं प्रतिपत्याल्लज्जा पश्चादया
तः॥ इति चिंतितवान् अचिंतयत्तवान्॥ इतीति किं॥ नुर्जनितर्के आदमयंती पुरंदरप्रमुखेषु पुरंदरः प्रमुखो येषां ते पुलो कपालेषु कुबेरादिषु अर्थिषु अ
भिलाषिषु सत्सु कथं मयामनुष्यपुजन्म उपरिस्थस्या सामनुष्य तस्मात नलव्य याप्तस्या॥ इंद्रादिदेवेषु सत्सु मयि विपर्यय्यकाद्नुरागइत्यर्थः॥ चपुनः
द्विविधवा दिवौ इहारयद्यताक अपायुदक्ष्मनी चायदिति॥ यत् शेषर्थं नः सहयः संवधः स्वजन तात मर्थयंते अभिलषंतीत्येवं शौल्यायेत॥ दिव्यसंवं
धार्थिनः तस्याः बांधवाभ्रात्रादय॥ स्वलुनिश्चितं मन्मनां दमयंती निवारयिष्यंतीति॥ अथ मनुजः इमा देवास्तनावरमृभिः सहसंबंध इतिविन्द्धय
बांधवा अपि नो तन्वन्त प्रोत्साहइष्यंतीति॥ तन्नस्मादेनो॥ इहरमलो किं शरणमितिहेतो विमुक्तो दीर्घनिस्सरः सोदुभशक्यानि श्वासो सुरवमारुतो यत्र चिं
तानि॥ एवं यथा भवति तथा नलः॥ नले असकृत्परं २ चिंतयति सति शनैः क्रमेण गगनतलादवगादवतीर्य भगवान्भगवानु प्रतीची पश्चिमां अयासीत्॥ १२४

377/1933

अगमत् किंकुर्वन् नृपेणच अमुनाप्रकारेण अश्वासयन्निवदुःखनिवर्तिकारस्यन्निवान मेवप्रकारमाह॥ अहो नलन मयास्वं चतमिनएवं चिंतनीयं यदिव्य
संबंधार्थिभिर्वा धवा अपितांवारयिष्यंति न देवास्मनो भिरंस्यंतीति॥ यतो रागमलिनो वारितो निषिद्धः सन् तामतीवप्रवर्त्तते तथा अस्यत्वंजनस्यदीर्घमनुरक्तस्य
बहुकालमनुरागस्य सन्नोऽमलमन्यर्थनं अपरागो रागापायो जायते॥ न तस्याः रागस्तं निवर्तत इत्यर्थः॥ तथा अस्य सन्मानलस्य अलीको ध्यसत्यो
अभिनिवेशः आग्रहो बतानर्थसंभवे॥ नात्यांमति॥ किं पुनर्यादृकल्पनिवेशः॥ दृकनपद्मइवयथाप भो च्चं वारितो जलाभिवर्द्धते॥ तथा अस्यपमस्य
नृगस्य गना नालंको दीर्घमनुलक्षरागोमकरंदाज्ञायते नोलिनमरमकरंदापवर्द्धत इत्यर्थः॥ सद्दार्थमनुयोगनाहितीया॥ न थाअलीभृंगिकुंजलंत
योरभिनिवेशः प्रवेशाय सापस्य पप्रस्यनदीयते॥ नहिपः स्यात् पद्मशब्द उभयलिंगः पद्मोऽस्त्री संख्ययोरितिलिंगानुशासनोक्तेः किंच पुनरन्य इच्य
ते अन्यस्यपरिग्रहस्वीकारं वर्तनइत्येवं शीला अन्यपरिग्रहवर्तिन्यः तासामन्यस्तासां अन्यपुरुषस्वीकृतानामपि स्त्रीणामन्यत्रापि पुरुषांतरे रागग्र
हो मजिरागानुबंधः स्यात् किंपुनरस्या स्वीकृताया अस्या इत्यपि शब्दार्थः यतोयस्मात्संप्रसद्यापि पश्यत्वं वरुणस्य पश्चिमाधिपतेः॥ पतिग्रहेऽपि
वरुणस्वीकृतापि इयं प्रतीचीप्रा॥ श्चिमाशामय्यपिममापि विपर्ययेण रागिणी रक्ता भविष्यतीति यथा सापि त्वयि रागिणी भविष्यतीति भावः॥ पुनः
किं कुर्वन् उन्नुं गान्युन्नतानि यानि तरुशिखराणि वृक्षप्रांतास्तानि करैः किरणैः आलंबमानः आश्रयन् वृक्षप्रांतेषु सायं विरक्तचिरवलो क्यते
उत्प्रेक्ष्यते पतनभयादिव॥ अन्योपि पतनभीत्या कराभ्यां पाणिभ्यां किंचिदालंबत एव तथा यमपि तदानीं अंबरांतर्नभांतः प्रसरिताः कराः अंशवोयेन
मतस्मिन् तथा रागिणि रक्तानि तेनवाससापश्चिमककुभा प्रतीची दिशा परियुक्ते सहिते एवं विध अंशुमाली सविता श्वेरवासतिशात्यादिवति
तेन दारा पूर्वाहमिति॥ पूर्वां आद्यां अदं॥ तथा असकृद्वारं २ विहित कृत उदयो यथा सा तथा विधा अहं तस्मात् मां विहाय अधुना यस्यां अस्तमुपैति
प्राप्नोति नो॥ तत् अन्यानि रूढां अयं रविः रागी आरक्तः मन कथं अगाधवो॥ इत्येवममुना प्रकारेण पश्चिमामाशां गते अस्थितां शुद्धिशिथिलितों
दिनपतौ रवौ विपर्यये ईर्ष्यारोषः सयाकोपः तस्मात् पूर्वादिना वसतीत्रा चोक्तपूर्वादिक्कमसौ धकारेण रक्तत्वाल क्ष्यते ज्ञायते अन्योपि प्रथमां
ताद्यां विहाय अन्यामलंकारिणीं निरूढां च यदा रागी विलासी स्यान्तितदा तस्मिन् शिथिलितवासमि पूर्वस्त्री ईर्ष्या विषादिनी तमसा तमोभावेन
प्राप्यते॥ विशेषकं॥ इतः॥ नलिनीषु पद्मिनीषु मीलितासु संकुचितासु सतीषु उत्प्रेक्ष्यते॥ विश्लेषेण वियोगेन आकुलानि दुःखितानि यानि चक्रवा
कमिथुनानि तैः उरस्ताडीतया अस्तेसं सीदं यथा भवति तथा आक्रंदिते रोदिते सति कारुण्यादिव चक्रवाकदुःखदंडुःसितं दृष्ट्वा समुत्पन्नकृपारसादिव॥

चं०२० अन्योपिमत्य परः स्थितदस्रांसकुच्चैव। वपुनःमिथमर्य अप्सांगनसंति उत्प्रेक्ष्यतेदिगंगनाभिः शोकेनवयदयसर्वा शाप्रकाशकः स्पर्योसंगतंगति अ
१३५ वप अभिनः कार्ष्ण्येनश्यामायमाने अन्ययामानिश्यामानिभवंति श्यामायमानानितैर्मुखैन श्वासानलस्य निश्वासाग्रे धूमवर्त्तेष्वव धूमरूपावने
यादृशास्त्वममारा जयउद्गीर्णा उद्गता ।। मन्ये इमास्त्वमाराज यानिभवंतिकिंनुदिगंगनाभिः एवंविमलमितंदृष्ट्वा स्वमुखभ्यः शोकाग्निश्वासा
स्त्रधूमामुक्ताः संगीतिसमुदायार्थः।। वीर्भिर्गोत्रानुलेपन्यादशा यादीपकस्य प्रदीपप्रभपत्नानिर्माणनयनांजनलेखयोरित्यनेकार्थः।। श्यामायमानानि
इतिशब्दलोहितादिभ्यः इति क्यष्। नथापि चन्द्रावतीसंध्याव्यतिकरसंध्यामय संबंधसतिरागसानलस्य संध्यावसरमावेदयितुं ज्ञापयितुं आस
न्ननिकटे विहंगुशील यस्य एवंविधं यत्तीलायिकलयविश्वरमिथुन तत्र इदं वक्ष्यमाणं।। कूजमगायन् ।गायतिस्म।।रक्तेनेति।। एवमित्थं नांकांकु
वंनउत्पादयन् सलधा समुद्रस्थं हेमाकल्प मयं। ब्रुडित यदर्क बिंबं रविमंडलं तेन अधुनाजयति।। एवमितिकथकालएव अनेहाएव कपालिकोम
दर्प्पितकमनतागानसंचाणं वमुद्राः चक्रत्वानिहस्तपदादीनामरक्ताभरणानिकरयतायुज्ञानेन सतां अधस्ताच्च क्रांयस्यनदधोमुखं। तथात
केनरुधिरेण अभिलिप्तं तत्तथा भूतं एतत् नृकिंमुकिंकपालंनरशिरास्थि विनिहितं न्यक्तं कपालेन चरतिकापालिकः श्वरतीत्यर्थः ठकू।। किंवृत्तिवि
तर्के मन्या इत्यस्य तं किंवासंध्य चयावधस्तस्याः संबंधिनी कुंकुमेनरक्ता कांकुमी शुक्तिर्विपरीता अधोमुखीअर्धंमा।। अथानंतरंराजानलः विषादेन
मनः पीड्याविस्मृतसंध्यायाः अह्निकमनुष्ठानं यस्य सएवंविधः सन्परिजनानुबंधात् परिजनाग्रहात् संध्यावंदं संध्यावंदनां चकारकेषु सत्सु अमे
णाक्षणातिक्रमपरिपाट्या विलंबतया अतिशायनं विरला पृथकपृथकवर्त्तमाना आशाएव वल्लवदकागुडालेषुकिंवतम्ताकमुन्मीलत्सु विकसत्सुसत्सु
।। उत्प्रेक्ष्यते गगनमंदाकिन्या नभोगंगायाः तीरस्थे तापसाः ते विकीर्णेषुविक्षिप्तेषुसंध्यायेये अर्घांजलिबिंदवः तेषांयेबुद्बुदाः रुक्षा कात्त्विषिवा
मन्ये इमास्तारा न भवंति किंतु नभोगंगातटनिवासितापसैः संध्यायां अर्घांजलि दत्तस्यबिंदुदा अमीसंज्ञाताइति।। नथावियति आकाशेतन्व्यः सू
क्ष्माः किंचिन्प्रकाशनयालिमिरवल्ल्यः अंधकारलतासु विहरंतीषुविचरंतीषु सतीषु। उत्प्रेक्ष्यते अमरसदनेषुदेवगृहेषु दह्यमानो बहुलः प्रचु
रो या धूपागधवद्रव्यधूपविशेषस्तस्याः धूममंजर्यस्ता इव। किंभूतेषु अमरसदनेषु वासरविरामे दिननिवृत्तौ वादितानि वाद्यानि वादित्राणि येषु तेषु।
तथाउत्प्रेक्ष्यते वनराजिषु वनश्रेणिषु स्वपत शयनं कुर्वंत्यस्तन्धिवुल्पपसि वदं तस्य यः कोलाहलस्तेन कृत्वा वासार्थिनो वासाभिलाषुकाः श्रांताः अ
ध्वातिक्रमेण निःस्नाय अध्वगाः पांथास्तेषां स्वागतालापं गवागमनप्रश्नं कुर्वाणा इव।। मन्ये वनराजिभिः पक्षिकूजितेन श्रांतागतपथिकानां
स्वागतंपृच्छतितिभावः तथा चंचलचंचरीक पुष्पपल्लवगेषु पद्मिनीनां कोशाः कुड्मलं तस्य पानमाचरत्सु कुर्वत्सु पक्षकोशाः शपथविशेषः उत्प्रेक्ष्यते राम
अन्यत्र मालत्यादेपरिभ्रमणस्य गमनस्य परिहारार्थमिव निषेधार्थमिव यथा वयमन्यत्र न यास्याम इत्यर्थं पद्मिनासमिव कोशपानं कुर्वंतीति
अन्यापि स्त्रिया सीपद्मिन्याः पुरतो अन्यत्र गमनस्य प्रतिषेधं कुर्वन् कोशपानं शपथविशेषं कुरुतएव।। कोशः कोषवदंके कुड्मलेखड्गपिधाने अर्थ १३५

379/1933

चयपानिर्द्भिनया ज्ञातो कोशसिपि धानेप्यनेकार्थः।। तथा सरित्कूलेरवाते तटे यकुलायानीडा निरन्तु पिलीमाः स्थितायेजलरुकाः कोयष्टिपक्षिणःते
षांकूटरितेषु अचयमाणेषु सत्सु। उत्प्रेक्ष्यते तस्कलस्य कलत्रासवस्य उत्साह उद्यमः मएव आविष्टा ग्रहवत्राः तस्मिन्मंत्राक्षरे ध्विवमंत्रवर्णेष्विव मन्ये
मनिनकूजितानि न किंतु तस्करसर्वोत्साहवत्रायमंत्राक्षराणि गीयंतइति।। यथा मंत्राक्षरैः ग्रहस्प्रवेशः संजायते तथात च्छ्रवणात्तस्करे
सर्वोत्साहो जायत इत्यर्थः।। तथा मंदोदरीभिः कृशोदरीभिः प्रहस्तेन प्रकृष्टपाणिना प्रबोधितानि दलिकानि तेलसेकानि दग्धानि नानिव
निर्मुक्तानियषु एवंविधेषु संध्याप्रदीपेषु सत्सु केषिवरामायणव्यतिकरेष्विव रामायणवृत्तांतेष्विव नपुंकिंभूतेषु मंदोदरीनाम्न्या पत्न्या प्रह
स्तेन च सेनान्या प्रकर्षेण बोधिता ज्ञापिताः उल्लिखिताः उद्दिष्टाः सन्तु दशाननो रावणो येषु तेन तथा तेषु। संबंधसंकरसंततयोरपिव्यतिकरः तथात
स्तारुद्रायकुंभकराः अवकुटाः अपदिष्टविरोधितथाक्यकुटुंबसमूहस्तस्य पक्षौ। पक्षतिपिडानिचपप्राणिनः श्रूयायेधूम्रवर्णे तथामनाकस्तो
कनतमसा अनुविद्ध्वाप्ते एवंभूतसंध्यारागे जातसति रजनिमिति।। सः अवनीनाथोनलस्तस्मिन्भवने सांध्यकर्माणः संध्यावंदनादेर्वसा
नप्रांते हरचरणसरोजद्वयस्य शंभुपादपद्मयुगस्य सेवां विधाय कृत्वा मृदुमधुरं यथाभवतितथाकलिता वादिता त्रिविपंचीवीणा तया तथापंच
मरागः प्रायो बाहुल्येन एवंविधपद्मितंगानेन च श्रवणश्चाघ्नेस्वयतीति श्रवणस्तवा एवंविधायैविनोदाः कौतुकानिते कृत्वा तांरजनीमने
षीत्। अत्यवाहयत् अवण्स्तवेविपंचाद्य इति वाचनाचार्यश्रीप्रमोद माणिक्यगणिशिष्यश्रीजयसोमगणिनशिष्य श्रीजिनसोमगणित
शिष्यपंडितश्रीगुणविनयगणिविरचितायां श्रीत्रिविक्रमभट्टविरचितश्रीदमयंतीकथाविवृत्तौ पंचमउच्छ्वासः समाप्तः अथषष्ठोच्छ्वासव्याख्या
प्रस्तूयते।। अथेति। आशनिशांतिवदनानंतरं स्वभावस्वरूपतिमिरेणमलिनकृते अंबरे आकाशेमनाकस्तोकंविमलतां भजतिसति
उत्प्रेक्ष्यते दिनजननिकाय प्रागाजनसमूहेन। विकीर्णानिविक्षिप्तानि यानिसंध्यांजलिजलानिते क्षाल्यमानेइवशोध्यमानेइव अन्य
दर्थंवा वस्त्रं स्वभावस्वरूपमपितिमिरवन्मलिनं सत्क्षाल्यमानं मनाक्निर्मलं भवति। तथागगनमेवपुष्पवाटिकातस्यां कुसुमानि यानितारानिग
गनपुष्पवाटिका कुसुमानितेषु मालाकारेणेव मालिकेनेव प्रभातस्य याप्रभातस्यांउत्कटउच्छ्वासस्तेन अवचीयमानेषु गृह्यमाणेषु सत्सु।यथापर
स्त्रिका पुष्पवाटिकातः कुसुमानिउच्चिनोति।तथागगनेपिप्रभातसंभवान्नक्षत्राणिउच्चीयंते अतएव अस्तानिजायंत इतिभावः।तथा प्रभा
तस्य प्रागस्वोपः इतिध्वनिः तस्मिन्न उत्थितेसतिजातेसतिउत्प्रेक्ष्यते निद्रायाः अपहरणोपहरणे तत्र हुंकारउत्थितप्रचलावद्व अस्मिन्जातेनिद्राइह
नोऽपयातेत्यर्थः।। नरपतेर्नलस्य प्रबोधार्थं जागरणाय अद्रे समीपे वैतालिकः सौखसुप्तिकः पपाठ।। उदयेति।। प्राकूप्रभापांडुतायां प्रथम
प्रभायां उप्ति उदयगिरिशिरनायां उदयाद्रिभासायां सत्यां तथा निविष्ठे वांधकारे अस्ताचलस्यश्रृंगं अनुसरतिगंतुंप्रवृत्तेसति किमपिसवास्य

चं०टी० तेजोजयति॥ नचकथिरोक्ष्यते। तेजः किमिव। सांप्रतमिदानीं व्योममध्ये जान्हवीं गंगां यामुनं च कालिंदीयं विभिन्नं संगतं सलिलमिव व्योम्नि जा
१३८ न्हवीयामुनं यमुनयासहितं भेदः सांतत्यमेव ततः एवाभिन्नत्वे वेणी रूपत्वे अमरतीव नु ध्रुवं कालिंदामवत् घंटामाघवत उत्प्रभारवीव अथ
मुनाश्चिविक्रमरीतिनामकविरवापत्॥ तथा चल्कातिकरः प्राच्यादिग्रूपदीहलो पूर्वायंम्रिविक्रमः निर्मम विमलं व्योम्नि यत्सदेथमुनानमपि॥
प्रभायाः पांडुना प्रभारूपेण उद्योतः। प्रकाशगतिया वलनतुप्रभायाः पांडुतातिसमासः उदयप्रभायाः आरक्तत्वात प्रभास्तु इंद्रनीलादीना
मपि पांडुरेव जान्हवीरवता अधिष्ठात्री। अस्थैतिदवनार्थे अण् अन्यथा शेषिकः इयःस्यात्॥ अपिचपुनर्यातीति॥ अंधकारपटलेत
मसमूहे अस्ताचलं अस्तगिरिं याति गच्छति सति तथा अरुणस्यरवेरुदये जाते सति पिष्ठस्य यानि छदानि पत्राणि पद्मरागश्च लोहितम
णिस्तयोरिव मदरलेजो यत्तयोः ककुभागयोः पश्चिमायाः रूक्षायाः संपन्नारुणोदयायाः पूर्वस्याश्च लोहितायाः दिशोमध्ये पांडुश्च
वलं पिंजरं च। पीतरक्तं श्यामं च रूष्णं किमपि तनुदुर्लक्षं मनाक् रूमोक्तादयं तेजो धर्थान्नकाशात्मकं वोयुष्मान् पातु प्रकाशारुणोदयतमः शेष
समुदायरूपत्वात्॥ पांडुपिंजरं श्यामं चत्वर्क्तं। तदित्यनेनाक्षिप्तं यच्चत्वा च्यमुपमानमाह॥ उत्प्रेक्ष्यते। यथैतेः विष्णुविरिंच्योरंतर्मध्ये
ऽलिंगोद्भवस्य शिवलिंगादयमन्यांति रुंदहरू रातीतिलिंगो ऽद्भवभ्रांतिकृत् तदिवदिभागयोर्विष्णुविरिंचो प्रकाशात्मनश्च तैजसो लिं
गोद्भवइवप्रमाने॥ अथवासत्वं पांडुतदेवविष्णुः। रजः पिंजरां तदेवस्रष्टा तमश्च श्यामं तदेव च हरः। एतन्त्रयीमयश्चरविस्त्यागभिक्तस
मयः। तदुक्तं॥ सत्वं शुभ्रं महारक्तं लोहितं पीतं रजः सजगत्कर्त्ता रूष्णं उत्तमः समवाभानुरप्येतत्रयीमूर्तिः॥ अभिधानकोऽप्याह॥ द्वाद
शात्मा त्रयीतनुः॥ एतेन पांडु तेजः उक्तं सत्वस्य पिंजरं भित्कं रजसश्च श्याममितिक्तं च तमसः प्रतीतिरितित्वात मोन्वितायाः अपाया
व्यरुणान्वितायाश्च प्राच्यामध्ये मनागीषत् तुच्छं किमप्यद्भुतं विभवं तद्रूपं पांडुपिंजरं श्यामं च तेजोऽर्थात् सत्व रज स्तमस्त्रयीमयं॥ अत्र
यीतनुलक्षणं वायुष्मानवतु॥ अमुमेवार्थं सतत्रलमसांसे ज्ञानेरणविष्णुविरिंचिलिंगोद्भवलक्षणेनपदध्वयन्नाह॥ अंतरित्या
दिपुराणमाहात्म्यार्थं विवदमानयोर्द्रुहिणनारायणयोः शिवेनस्वस्य लिंगस्योद्दीप्तो मानविज्ञानं महत्वहेतुः पणउक्तइत्याहगमः
अनंतरं सूर्योदयादनु उदीत अनेन प्रकारेण विविधा अनेक प्रकारोस्य प्रयाणाकुलानां प्रस्थानव्यग्राणां लोकानां सैनिकानां कोला
हलः॥ कलकलस्तमिव। समुज्जलित। उत्थिते सति तथा प्रस्थानस्य प्रयाणस्य यानि वादित्राणि तूर्याणि ते पुनर्दलकसत्क॥ नाप
तिर्नवः समुत्थाय शयनारंभोत्थानविधाय। आवश्यकशौचावसाने अवश्यकरणीय मुखपादधावनाद्यनुष्ठानकरणं पातर्नर्मदांमसायो शि राम
पिकः स्नानं तेन पूतापवित्रा तनुः शरीरं यस्य सः तथा अवंध्याया सफलायां संध्यां पदकदेशापदसमुदायोपचारात् संध्या वंदनं तत्र अवधिरवधा १३८

381|1933

नं त्रिषेकाग्रं यस्य सफलवत्सं ध्यावंदनविहित निस्तिलकार्यः। एवंविधः सन् भगवंतं उदयगिरिशिखरं भजतीति तथाविधं भास्वंतं उदयाद्रिचू
लाग्रामं रविं अधिरुह्याश्रिसहस्रं श्रेयोऽभ्यपवत्॥ अवधिः स्यादवधानेकालसीमविलेष्वपीत्यनेकार्थः॥ इतीतिकिंभोसैनिका यूयं उत्तिष्ठ
त॥ तथायमामा। वाजिनश्च वसर्वश्च वेगसर्वस्ता आनयत। तथाक्रटानि अनांसि संयोजयत। संघटयत॥ वृषभैः साहतइतिशेषः
तथा पटकुटीः वेस्यत॥ मोचयत। तथा मंडपिकानां येऽक्रांऽपटागुणाः लम्बस्तान् मुकुलयत विस्टयत। तथा किलकान् शंकुन्मीलयत
उत्खातयत। तथा वेगाव्यवरितं वदवीयं विहंगिवयादिना वाल्यं यद्भांडं भाजनं तत्तदु हरत। भारयत। तथा करभास्तीहायणाः द्वासेसाकल
भाश्च विंवादश्चिकाः हस्तिन स्तान् भारयत भारवतः कुरुत। भारवंतं करोतिभारयति। तत्करोतितदम्याष्ट॥ इतिणिच् विन्मतोर्लु
गिति मनुप्रत्ययस्य लुक्॥ तथा क्षीणा अपि भारोद्वहनात् ग्लाना ये उक्षका वृषभास्तान् उक्षिपत। तथैः कुरुध्वं तथा सरितं च
दीं उत्तरत पारे यातस्यर्थः॥ तथा पुरतोऽग्रतो ऽपसरत गच्छत॥ तथा संवाससहंकंटकापनयनात् गमनयोग्यं मार्गं कुरुत। अथ यं कोला
मपवत्। लम्म त्रयतीति॥ अंभोजिनीबंधः॥ श्रीसूर्योजयति सर्वोत्कर्षेण वर्त्तते। कीदृशः बंधूकपुष्पवत् बंधुजीवक कुसुमवत् अरुणा
रक्ताः रश्मयः किरणा यस्य सः। उत्प्रेक्षितपल्लवत्वात् किसलयमालोपशोभित कुंडी वकुंभाविद्रुमसंवेधिवासरारंभस्य दिनप्रारंभस्य कुं
भ इव अन्यत्रापि विवाहस्यारंभो। मंगलार्थं पल्लववान् कुंभः स्थितएव। तथा दिनारंभस्यापि रवि कुंभइव अरुणकराणां पल्लवैरेव कुंभ
कुंभ उदयमानं॥ १॥ वपुनः स्कारस्कारांगुरुः स्कारगुरुत्वं गौरीपतिं शंभुं पंचभिरुपचारैः सपर्या भिपरू घुसृणाद्यनुलेपमाल्यगंधधूपरू
पाभिः अभ्यर्चा पूजयित्वा नस्य शंभोः प्रियस्य स्वस्य तन्मूर्तित्वात्। तस्य भगवतो नारायणस्यापि वार्ष्णिनार्थसिध्ये अभिलषितवस्तुनि
प्पत्ये॥ स्तकतिमकोत्। पट्टापंचोपचारा इमे पूंजाश्चगंध॥ माल्या॥ धिवास॥ धूप४प्रदीपाद्याः अधिवासोगंधमाल्यादिभिः संस्का
रविशेषइति॥ अथ श्रीनारायणस्तवमाहस्कं॥ जयतीति॥ हरिर्विष्णुः जयति। सर्वोत्कर्षेण वर्त्तते। किंभूतो हरिः उदधेः क्षीरसागरा
न्निर्गता यमेरणपलोलाच्चपलायालक्ष्मीः तस्याः लसन् उल्लसन् यो विलासरसो विभ्रमरसः तेन मंथरा अलसाः स्फुटाः प्रकटाः ये कटाक्षा
दृष्टिविक्षेपास्तैर्लक्षीकृतः। अवलोकितः। तथा मंदरे अन प्रयासवाय स्मिन्नसः अमंदल्पो। अनल्पयो योगवेगो यस्मिन्नसः अमंद
रयो अनल्पवेगायो मंदरस्य मेरोर्भ्रमो भ्रमणं तेन निपुणं उल्लिखितं हि मांगदं सौवर्णकेयूरं यस्य सः। तथा कराणां दैत्यानां यएव नाटकं। तस

चं॰२
१३७

प्रथम प्रस्तावनायांस्ति यथा गाहरं गाचार्यइवयः सः यथा सूत्रधारेणैव नाटकस्य प्रस्तावनाक्रियते तथा नेनैव सकलरिविधरचनासु कृतिभावः
॥१॥ जयति ॥ हरिर्जयति ॥ किंभूतः अमलो निर्मलो यः कौस्तुभो वक्षोमणिः तस्य या द्युतिः कांतिः तया विराजितः उरःस्थलं वक्षो यस्य सः
तथा मादले सविलासं ननु रवितदृता दानवाः येन सः तथा नवतमालवत् नीला द्युतिर्यस्य सः तथा विनम्राः नमनशीलाः ये सुरास्तेषां मस्त
कस्थ स्वर्णापतिता विकासिनी विकासनशीला या पुष्पावली तस्या विकीर्णानि स्तनायेमधु शीकरा मकरंदलास्तैः स्नपितं क्षालितं पादपीठं यस्य
सः ॥२॥ जयतीति ॥ हरिर्जयति किंभूतः उदरान्नाभेः सरसीति निर्गच्छति वरप्रधाना यासरोजपीठी सरोजरूपं आसनं तस्यां पठनप्रवृत्त
मुखेन विधातस्य या मुखावलीत या विहिता समास्तवे देन रम्यात्कृतिर्यस्य सः अथ ग्रामपदे कदेश हाइर्पि ग्रामो दग्धः पटो दग्धः इत्यादिवदुदरेकद
ग्रामता यां ना भातपुदरशब्दान दृष्टः पीठशब्दः पुंनपुंसकः ॥ तथा नल्प ो महिमाया अनुभावस्यावधिः प्रांतो यस्य सः अलब्ध महिमावधिः एत
वत्यस्य महिमास्तीति सीमांतनकोपि प्राप्त इत्यर्थः ॥ तथा मधुनाम्नो दैत्यस्य यावध्व सा सां संबंधिना येविलासास्तेषां अंतं विनाशं करोतीति तद्वद्
दैत्यनाश तथा लगन स्वर्ग भूवनस्य संभव उत्पत्ति कारणे अस्मादेव जगता मुत्पत्ते ॥ तथा भव भयं अपहरतीत्येवं शीलो भवभयापहारि ॥३॥
जयति ॥ हरिर्जयति किंभूता अमरसुंदरीणां नयनवारिणा संवर्द्धितो प्रताप एव तरुर्यस्य सः तद्भर्तारो भगवता हता अत एव ताः रुदंति । तत
एव प्रतापाधिक्यं वारिपात्रतः वर्द्धते पवति आर्यार्थः ॥ तथा उल्लसन् दीप्यमानस्तरुणो नवः यः कैटीतस्य कंठवन्नीलाछविर्यस्य सः तथाद
लीविकसंति ॥ यानि कनककेतक्याः कुसुमानि पत्राणि च दलानि तद्वत् पीतं गौरवर्णं अंबरं वासो यस्य सः तथा सुराधिपेन शक्रेण नमस्कृतः अ
थाम कललोकस्य नाथस्वामी ॥४॥ जयति ॥ हरिर्जयति ॥ किंभूतः अखिलान् समस्तान् लोकान् प्रतिपक्षजनान् जयतीति तथाविधो यो नरको
भीमासुरस्तस्य कालवियालिकृतः दुःसहस्वकेनुग्रहोद्भव यः सः यथा केतुद्रुमलोकानां संहारस्तथा नरकासुरस्य संहारकृदित्यर्थः ॥ तथा मद
धा मंदेनाहंकारेण अंधं मदवत् ारो भंगे रावणः स एव द्विरदो हस्तीत मुत्पपंचाननइव उग्रसिंह इव यः सः ॥ यथा सिंहेन कुसंहन्यते तथाय
नराभावतारे संनिहतसि ॥ तथा हिरण्यकशिपोर्दैत्यस्य याः प्रियास्तासां मुखान्येव सरोजानि पद्मानि तत्र चंद्रोदय इव चंद्रोद्गम इव यथा सः
यथा चंद्रोदये सरोजं म्लानं भवति तथायेन नृसिंहवधात् तासां मुखानि निर्जायानि कृतानि । तथा सुरेंद्रस्य यश्चक्रस्य रिपुर्यः सिंहिकासुतो
राहुस्तस्य शिरसि कुठार इव यः सः यथा परशुना तरुश्छिद्यते तथा येन राहोः शिरश्छिन्नमिति अमृतविभागकाले देवरूपी राहुरर्केंदुभ्यां अ राम
मृतमथनाय विज्ञ्वं कथितः ततः तेन अभिगीर्णमृतस्यैव तस्य राहोः द्विरः कृतमित्यागमः ॥५॥ जयति ॥ हरिर्जयति ॥ किंभूतः अमराणां १३७

383/1933

साधितेनता अग्रणीरितिभावः ॥ तथा मदनेन तप्तासंतापिता या लक्ष्मी स्तस्या लसंती विलसंती या पयोधरयुगस्थली तस्यां सरसस्य आर्द्रस्य
चंदनस्य स्थासकोहस्त बिंब यः सः ॥ यथा तस्या अंगं चंदनस्थासकेन शीतलीक्रियते तथा तस्याः स्मरतापहरणेन पयोधरयुगस्थली शीतीकृ
ता तथा कृता । तथा कृता । तथा अचिंत्यो नाकलनीयो गुणानां शौर्यादीनां विस्तरः प्रपंचो यस्य सः असंख्यगुण इत्यर्थः ॥ तथा अत्र विस्तर इति
चिंत्यं विस्तीर्णार्थे प्रथने वाच शब्दे इति सूत्रेण धन प्रतिपादनात् तथा च विस्तार इति स्यात् यथा पटस्य विस्तारः शब्देषु वचो विस्तर इति तथा स
कलाः केचिन्न कंसस्य या अंगनास्तासां कपोलफलयोः गंडस्थलयोरुल्लसंतो ये तिलकभंगविशेषकं विच्छित्तयः तानू हरतीत्येवं शीलः
कृ तारकंसयोर्वधात् तस्त्रियो ऽलंकाराएव तिष्ठंतीति भावः ॥६॥ जयति ॥ हरिर्जयति ॥ किंभूतः अमलसाहसो निर्दोषाभिमानः अविचा
र्य या प्रवृत्तिः हिताहितमनपेक्ष्य यत्कर्म तत्साहसं अमलं साहसं यस्य सः । तथा सकललोकानां शोकस्य अंतं विनाशं करोतीति तथाविधः तथा स
हस्रकरवत् भानुवद्भासुरं दीप्यमानं स्फुरितं । करे विलसितं चारु रम्यं चक्रं सुदर्शनाख्यमायुधं यस्य सः तथा विहंगपतिर्गरुडः स वाहनं पत्रं यस्य सः
तथा कलुषं पापमेव यः कंदोमूलं तं निर्मूलयति । उन्मूलयति यः स कलुषकंदनिर्मूलनः ॥ तथा समस्ता या भुवनावली सैव भवनं गृहं । तस्य
शिल्पधारी वर्द्धकीव यः सः यथा शिल्पधारिणा गृहं निष्पाद्यते । तथा येन कूर्मरूपेण जगत्त्रयी निष्पादितेति ॥७॥ जयति हरिर्जयति किंभू
तः अमलभावनया निर्मलाध्यवसायेन अवनताः प्रणता ये लोकास्तेषां कल्पद्रुम इव यः सः तथा कल्पतरुणा कामिनं दीयते तथा येनलोकानां
कामिना निपूरिता मीति भावः तथा पुरंदरः शक्रः पुरः सरोऽग्रेसरो यस्य ईदृशां निर्दशवृंदं देवसमूहस्तस्मिन् चूडामणिरिव यः सः इंद्रप्रमुख
देवानां मध्ये प्रधान इत्यर्थः ॥ तथा अरातिकुलं वैरिवृंदमेव कंदल्योदक्षविशेषास्तासां यद्वनं तस्य विनाशे दावानल इव यः सः यथा दा
वाग्निना कदलीवनं दह्यते तथा येन प्रत्यर्थिसमूहो निहत इत्यर्थः ॥ तथा समस्तमुनीनां मानसे प्रवरराजहंस इव यः सः यथा मानसे सरसि राज
हंसः क्रीडति तथायं मुनीनां मानसे चित्ते इति ॥८॥ एवममुनाप्रकारेण देवताः सुरान् अभिनंद्यस्तुत्वा तथा विजयवारणेंद्रस्य विजयगजेंद्रस्य स्कं
धमारूढः अधिष्ठाय अग्रतः पुरतः प्रधाविताः शीघ्रं गच्छंतो अनेके करिणो हस्तिनस्तुरंगाश्च अश्वाः परिजनस्य यस्य सः एवंविधः स नूनलः पुरः अ
ग्रे पुरोधसा पुरोहितेन महान् याम कलकन्यायायोगः पूजाविशेषस्तस्मिन् निर्वर्तिते सति एवंविधां भगवतीं मंकलकन्यां समुत्तीर्य ॥ तथा नर्मदाया
दक्षिणभागे स्थितं तीरं विलंघ्य अयतः एवंविधां टवीं अवगाहमानो अतिक्रामन् इति संबंधः ॥ किंभूतां मंकलकन्यां युगसहस्रेषु परिस्थान्यति

नं०३० कांतानिबद्धानिरुद्धानां नानियानिनेत्रं साक्षिणीप्रतिभूस्रास्रां सर्वकालं वहतीत्यर्थः ।।तथा अनवरतं निरंतरं तपस्यं तपस्यां कुर्वतां ये अतपस्वयः तैः

१३८ प्रतिष्ठितानि रूपाणि भार्हैर्य यानि द्विविलिंगानि तैः रुद्ध्यानां रोपलक्षितं यस्याः सा तां तथा अनेकाभिः स्फारस्कंदैर्भिः सेविता सीरे संकेतस्य

लतामंडपा यस्याः सा तां ।मया तत्र गंतव्यं त्वयापि तत्रागंतव्यमिति संकेतः तथा अनवरतं असक्तं मज्जनं स्नानं कुर्वतां ये वनगजास्तेषां

यो मदोदानं तस्य आमोदेन परिमलेन सुरभिताः सुगंधिताः तरंगा यस्याः सा तां ।।तथा अपरसागरस्य पश्चिमसमुद्रस्य महिषीव

पट्टराज्ञीव या सा तां ।सर्वासां अपि सरितां मध्ये एतस्या महत्वात् ।तथा अमरस्य मार्कंडेयस्य अशेषकल्पभेदैः सर्वाक्षया सा तां तेन ऋषिणा अत्रतपस्त

प्तमित्यर्थः ।।अथ किंभूतं नर्मदादक्षिणतीरं उत्फुल्लाः विकसिताः पल्लविताः किसलयिता ये अंकोटाश्च सल्लक्यश्च गजप्रियाः सरलसालाश्च

देवदारुतरवः सर्जाश्च साल्मः अर्जुनाश्च कुकुभाश्च निंबाश्च अरिष्टाः कदंबाश्च नीपा नवाश्च गुल्माः उदुंबराश्च खदिराश्च करंजाश्च अंजनकाश्च

शाखानां मनका अश्व वृक्षविशेषा लेखा यो बाहुल्यं न विद्यते येषु तेन तथा विधैः तरुभिः वृक्षैः आकीर्णं व्याप्तं अत्र लुब्धकानुप्रासः हेताः केचिदेकाल

रुतिपठंति ।।न त्वपरा कृते संस्कृते त्वक्कोकरीति ।।तथा मतंगजानां कारिणामभिमतं इष्टं तथा सारंगैः हरिणैः अनुभूतं आस्वादितं पीतं सरो अल

यत्र तत्तथा विधं ।सरितं द्विगुणं व्याप्य वारिणि स्थितं नेकार्थः ।।तथा तरंगाणां वीचीनां ये अनीलाः वाताः तैः शिशिरतरं अतिशयेन शीतलं

तथा समंजरी केसरेन शीर्षसहित लताजालकैः लताकुसुमैः कृत्वा स्वर्गवनसमं नंदनवनतुल्यं ।यथा नंदनवनं समंजरीकैः लताजालकैः स

हितं भवति ।।तथा इदं नर्मदादक्षिणतीरमपि। जालं तु ५ गवाक्षक्षारकेगणेष्वित्यनेकार्थः ।।क्षारकं कुड्मलं तत्समूहे वेष्टितं स्त्रिं ।।तथा पु

ण्यं पवित्रं अरण्यं काननं यत्र किन्नरतत ।।अथ किंभूतानां विंध्याटवीं सिंहरशिनाम्नां गं ददर्शनराजितं शोभितं।तथा उत्पतंतः उड्डीयमानाः

पतंगाः शलभा यत्र तं ।तथा स्थिता वृश्चिककर्कट यस्यां सा तां।तथा आविर्भूतास्तह आर्द्रेण शृंगबेरपरो हिणी औषधिविशेषो मूले

मूलकश्च यस्यां सा तां कामिव गगनवीथीमिव नभोमार्गमिव तां किंभूतां सिंहराशिं ज्योतिषोक्तः पंचमो राशिस्तेन राजितं तथा उल्क

वृक्षपतनं सूर्यो यस्यां सा तां तथा उत्थित उदयं प्राप्तो वृश्चिकः अष्टमराशिर्यस्यां सा तां तथा आविर्भूता आर्द्रा सहिता सरोहिणी मूलश्च यस्यां

सा तां पुनः किंभूतां विंध्याटवीं शार्दूलविक्रीडितेन सिंहविलसितेन मनोहरां तथा हारिणीभिश्चारुभिः मंदं शनैः यथा भवति तथा आक्रां सम

ता आश्रितां ।।शार्दूलभयादेव ।तथा अनवरतं सदा वर्तंते तिलकश्च तरुविशेषः उद्भासितां भूषितां तथा अतिविचित्रात् नानावि १३८

विधा चंपकानां माला श्रेणिर्यस्याः सा तां कामिव छंदोजातिमिव ।किंभूतां शार्दूलविक्रीडितेन छंदो विशेषेण मनोहरां ।तथा हरिण्या मनोज्ञे हारिणे मदा

क्रांतानी यस्यां सा तां तथा अनवरतं वसंततिलकया उद्भासितां तथा अतिविचित्रा अत्याश्चर्यकारिणी चंपकमाला यस्यां सा तां पुनः किंभूतां विंध्याटवीं व

दुभिः कीटिसावर्णरचितां श्वा ।।कोटरणां तस्रां वनमिमि कृत्वा कोटरीनां वने दीर्घः तथा उत्पन्नः कुशानां दर्भाणां लवो लेशो यस्यां सा तां ।कामिव सीतामिव

व नवकृतनपामिव किंभूतां बहुकोटेन सा व्यकौटिल्येन रावणेन कस्लसात् आप्रार्थितां तथा कुशलवलवं वस्तु तौ यस्याः सा तां कुशो लवसुतौ गर्भपरिपिंड्याक्रमन्नयोः

लवः कालभिदि पिश्छि विलासे पामतलेश इत्यनेकार्थः ।।पुनः किंभूतां स्वराङ्ग् प्रवर्तमानैर्वि गुणैर्विरक्तभिः पंचाननैः सिंहविशेषणेभ्यः पर्णारोपितयाच

कपुष्पं कर्णनामनोहरसरोजं कं मलं यस्यां सा तां ।अतएव ।अकांडे पि अनवसरे ।आडंबरिता विस्तंतामेघानां नाद स्तदुल्लिंगा यस्यां सा सा तां ।तथा अकांडे अनवस म

रएव आडंबरिता वहणी रूपस्य नादोरावणा रसी यस्यां सा तां ।श्लेषवर्णं त्रिपोन्दोषाय पुनः किंभूतां विंध्याटवीं तता विस्तीर्णा अनवद्यारूढिष्टा

घनरूपा ।बहुविवराच्छावणवः तत्तं स्वनेन ध्वनिना मनोहरां यस्यां ।।तथा अनेकतालानां तरुविशेषाणां भेदा यस्यां सा तां तथा निषादान्नाद्वरा

मध्यमवामध्यमः ग्रामः स्वरकृतैर्युक्ता च कामिव गीतवाद्यामिव ।तां किंभूतां ततेन तंत्रीगतेन अवनद्धेन पौष्करेण घनेन कांस्यकृतेन शुषिरसं

ज्ञकं शवरेण वमनेत्यां नयदापितं श्रीमंतं स्वं मथनं तुष्टाघटं घनं कांस्यकलं त्रोकं शुषिरं वंशमेव चेति भारते ।तथाप्यत्रानेकविषयत्वात् वंशस्तेनोपादान

मुक्तं दशार्थमुषितमेव ।तथा अनेककवत्तान्भेदाश्च असुदादयो यस्यां सा तां ।।तथा निषादेन स्वरेण मध्यसंज्ञग्रामेण च युक्तं ।।पुनः किंभूतां विंध्याटवीं अने

केकुंदकः संबैः पत्रैः पर्णकेभिः वल्लीभिः गुल्माभिः वास्तानेकव्यालवालैर्विषमां दुर्गमां ।तथा रुद्रतं वा कुटिला आगता सेपार्थे प्राप्ता स्तापसमुनयो यस्यां सा

तां कामिव चित्रविद्यामिव ।।तां किंभूतां ।कुलिककंटकशास्त्रात्रिभंगीसंज्ञाभिः चत्वारः पद्मावयवाः एतैर्मिलित्वा त्रिशुद्धाकुलस्वस्तिकवर्द्धमानसर्वतोभ

द्राख्यानि पंचपत्राणि भिण्यायंते ।।तदंगशास्त्रापर्यायो लतायुक्तं तथा स्थानकानि पार्श्वंगतरूढरूपागत द्वाहीसा अर्द्धरूढागमनालीढ त्वरित त्रिभंगि

संज्ञानि तथा चअनेकैः कंटकैः पत्रैः लताभिः स्थानैश्च विषमां अनकशब्देनैव रूद्रागतं गतार्थमपि व्यापकत्वात् पृथगुक्तं ।प्रायेहि चित्रेरूद्रागतम

वलिस्थाने तथा तपस्विभवानी तापसानि ।भद्रासनो द्वासनौदीनि करणानि ताम्रसाख्यानि तनः रुद्रागतेतापसानि यस्यां सा तां यदा रुद्रागतेन ताप

स्यं नीति ।देचित्र रुद्रागतेन दुःखापहारिणी भिरर्थः ।।पुनः किंभूतां विंध्याटवीं अपस्फुरति अप्रतिमहतां अव्रतीयेषां तमहाव्रतिकाः रक्षास्तेषां भ

मर्मधेपतं तत्वतीक्ष्णमवं विधः काळमुखैः कृष्णमुखैः वानरैः मर्कटैः संकुलां मशून्यां ।।तथा अनेकधा बहुधा भिन्ना स्रोतसां स्फुटितप्रश्रवणा कामि

व कलियुगे शिवशासनस्य स्थितिमिव तां किंभूतां महाव्रतिकाः कापालिकाः कादंतः पातिभिः तदंकोर्द्भूतैः काळमुखैर्वा शैवदर्शनविशिष्टैः नरैः संकुला

385/1933

चं०२० मश्विनं तथा बहुधा भिन्नप्रवाहं श्रोत्रो॥ त्रलक्षणया प्रवाह आम्नाय इति यावत् कृतयुगादिः क्रमेण शिवशासनमभूत्॥ कालौ तु बद्धाम्ना
१३९ यमिति भावः॥ श्लेषचित्रादिषु बवयोरैक्यं॥ तथाहि॥ माला भुमलकंदलैः प्रविकचा आबाजिनां बिभ्रती व क्रेणासमदृष्टिपात स्म भगेनो दी
पयंती स्मरं क्रीबादामनितंबसंगि दधती व्यालं विना वाससा मूर्त्तिः कामरिपोः सितांशुकधरा पायादुमा वा जगत्॥ कामारिपोः शिवस्य
मूर्त्तिः पायात्॥ कीदृशी विगतकंठाः उत्क्रांतपलविगतदलैः संयोजितां मालां बिभ्रती॥ तथा विषमदृष्टिपात स्म भगेन वक्रेण स्मरं द
हंती तथा नितंबसंगि कांचीदामप्रायं व्यालं सर्पं दधती न तथा वाससा वस्त्रेण विना व्यतिरिक्ता॥ तथा सितांशुकं चंद्रं धरतीति पलं मांसं
किमित्यर्थं विरोधः॥ उमापक्षे व्यालं विना लंबमानेन राधं सगमं पुनः किंभूतां समुद्रस्यांभोधरूपकंबुकूले लग्नां॥ कामिव कापालिकस्य
खट्वांगयष्टिमिव तां किंभूतां समुद्रमुद्रान्वितं यत् उपकंठं गलसमीपं तत्र लग्नातां मुद्राभूषणास्थिग्रंथिः॥ पुनः किंभूतां शंबरः श्वापद
विशेषस्तेन अधिष्ठितो आश्रिता कामिव मा यामिव तां किंभूतां शांबरेण दानविशेषेण अधिष्ठितां अंगीकृतां शंबरेणाहि विनिर्मिता मा
याश्रुत एव शांबरीत्युच्यते॥ पुनः किंभूतां विंध्याटवीं न विद्यते सम्यक् सत्वं चाले गतिर्यस्यां सा तां केः कृत्वा केसरिणां सिंहानां प्रसवैः
पातैः कृत्वा कीदृक् कपिः करिणईरयंती कंपयंतीति किरीशास्ते॥ कामिव मरुभूमिमिव॥ तां किंभूतां केसरिणः किंजल्कोपेताः संप्रवापुष्प
पातैः कृत्वा करीरैः तरुविशेषैः असंचारां दुर्गमां॥ पुनः किंभूतां एवं विधैः स्तणस्थलैरलंकृतां भूषितां॥ किंभूतैरतिचारूणि चंद
नानि नरवायनानि तथा विधैः॥ तथा कृतोगवांराचनाविशेषाभिलाषातिशयोयैस्तानि तैः तथा अक्षतानि कृतां दूर्वावहत्य भीक्ष्णं यानि ता
नि तथा तैः कृतैव आरब्धा कृतमंगलार्था आचाराः आरब्धमंगलाचारास्तैस्तैः किंभूतैः अतिचारु चंदनरसोपयुतैः तथा कृतो गोरोचनाग
धद्रव्यविशेषः सा चातीव मंगल्या तस्या विशेषकस्तिलकस्य यैः तथा अक्षतांस्तंदुलान् दूर्वांश्च अमंत्रां विहत्य भीक्ष्णमिति अक्षत दूर्वा विहि
ताः पुनर्नरः किं कुर्वन् एककस्मिन् कस्मिन् कानशौभतान्समूहभूतान्गिरेः पर्वतस्य ग्रामाणां चैषामस्तोकप्राकृतजनास्तान् आलोक
यन् दीर्घशानमषाणां रूपाणां चमिथुनानियुक्तानि धारयंती एतस्मात् आपसर्दयनुपाको देहेन सधनुषस्तान् तथा सकुंभा मंगल्यार्थं मस्त राम
न्यस्तकलशा कन्या कुमार्यो येषु तथाविधान् पक्षे राशिः ज्योतिषि का को मेषवृषमिथुनकुंभकन्यादयो विशेषसंज्ञाः॥ तथा मंत्रि
णा अलशीलेन सह इति वक्ष्यमाणप्रकारेण विहितो विदग्धश्चतुर आलापः संभाषणं येन एवंविधः सन् नलः तयापि बलयासमयेन कमप्प १३९

387/1933

ध्यानं वर्त्म अनिकस्मयउल्लंघ्य सम्पिजलस्थली प्रदेशो श्रीनाये सैनिश्रमस्तात्सेषु यानुकंपाकपातया प्रयाणविच्छेदं अवस्थानमकरोत्॥
इतीमिदं हे मंत्रिन् इयं सच्चिनीर भूमिः वर्त्तते किंभूता चित्राश्चित्रवर्णाः शिखंडिनो मयूरास्तैः मंडिताः देवगमनवीथी वा नभोमार्गइव सा किंभूता
विधृतशिखंडिनः समस्तपयः कैः मंडिताः शोभिता तथा हे मंत्रिन् इयं गोष्ठभूमिः गोकुलभूर्बहुमरं यथा भवति तथा गोपैः वल्लवैरूपशोभिता वर्त्तते
कामित दिवसाधिपतस्तकुंभिः सा गोः वीचिभिः वशोभिता॥ तथा हे मंत्रिन् इयं नरूकैः नक्षत्रमध्यंगता प्राप्ता न विगतशाखा वर्त्तते एतेन तरुणा सुच्यतासमगता
कः॥ अपिशब्दो विरोधसूचकया विशाखा सेव तुलाराशिस्तत्रमध्यगता कथं न स्यात्॥ किंतु नक्षत्रमध्यगतैव स्यादिति विरोधः परिहारस्तु पूर्वोक्त एव॥ तथा हे मंत्रिन् इयं
पुष्पवती कुसुमिता धीरूढ नदूषिता निंदिता निंदितः स्पर्शो यस्याः सा मृदुत्वात्॥ एवंविधा वर्त्तते अपिशब्दो विरोधार्थः या रजस्वला पुष्पवती भवेत् सा न दूषित
स्पर्शा कथं भवेत् किंतु दूषितस्पर्शैव अस्पृश्यैव भवेत्॥ तथा हे मंत्रिन् इयं वनालिः सन्निहितो भ्रमो मधुक्षीड्दं ददातीति सन्निहितमधुदा तथा न वा अविद्याया
॥ तथा हे रः सिंहमस्पृशिया इयं वर्त्तते॥ अपिशब्दो विरोधे यात्हेरः विष्णोः प्रियावल्लभा सा कथमासन्नमधुसंसदैत्यान वेदीति विरोधः॥ तथा हे मंत्रिन् इयं सल्ल
कीसंततिगजप्रियाराजी कृतो मातंगैः गजैः संगमसंयोगो यस्याः सा तथा द्विजैः पक्षिभिः न परिहृता सकावर्ज्जिता विरोधेन तु या कृतो मातंगेन श्वपचेन सह संगमो
यया सा एवंविधा भवति सा कथं द्विजैर्विप्रैः परिहृता न भवेदिति विरोधः॥ तथा हे मंत्रिन् इमे वकेचित् विंध्यस्कंधसन्निवेशा महत् द्रुपदं वृक्षस्थानं येषु तथा
विधाः सन्ति॥ तथा महति शिखंडिनो मयूराः वर्त्तते शिखंडिनः॥ अथ च महाद्रुपदाः क्षत्रविशेषाः द्रुपदतनयश्च सारथिः शिखंडीतेन सहिताः सखिशिखंडिनः चित्र
विभंग मंडितस्येनेन पूर्वमत्स्यां मयूरसद्भाव उक्तः इदानीं तु विंध्यस्कंधेषु इति विशेषः॥ तथा हे मंत्रिन् केपि विंध्यस्कंधप्रदेशा विरिछन्नाः पृथक्स्तां कोनका सरि
द्रावंशाश्च विविधा येषु तेन तथा विधाः॥ तथा केचिदरण्यस्थानउदरमध्ये येषां ते एवंविधाः संति अथ च शक्कोदरो भीमो विशेषणछिन्नकीचकास्व राजान्वयः
तथा केपि विंध्यस्कंधप्रदेशाः पांडवाः संतानकाः सतरुविशेषास्ते पुंडरीके सिताब्जैः रक्षैश्च विभीतकैः सहयुक्ताः सपुंडरीकाक्षाः संति॥ तथा च पांडोः सं
ताना एव संतानकाः सुताः पांडवास्ते पुंडरीकाक्षेण विष्णुना सह सहिताः॥ सपुंडरीकाक्षाः॥ तथा हे मंत्रिन् केपि विंध्यस्कंधप्रदेशाः महांतो वराहाः येषु ते त
था विधाः॥ तथा अर्द्धेण तथा विस्तारेण कहाभूयसा॥ एवंविधाः संति॥ अथ च महावराहो विष्णुः स चाक्षिप्त पृथ्वीकः तथा केपि विंध्यप्रदेशा आमंदो अपि
केरागः प्रेमयेभ्यस्ते अमंदरागः॥ तथा अरुण्यामनो ह्लादकरभय श्चंपका श्री अंबा श्चपिप्पला स्तेषां या आवलिः श्रेणिस्तत्र यहस्य कूपयस्ते पांथे कृतः पा
णयस्तत्कृतशांतिनिः कामिनीनि पंक्तगने वासिसर्पाणि तानि येषु ते एवंविधाः इत्यमंदरागत्वं हेतुः तथा स्फुरंती दीप्यमाना मणीनां भित्तिः कुड्यं येषु ते तथा विधाः सं
ति॥ पक्षे मंदराचलो मंदरागवर्पर्वतास्ते किंभूताः उरुकाउरूणा स्करभिर्धेनुः इह कामकलावात्मामधेनुः यद्विश्व प्रकाशः सुरभिश्चंपकः स्वर्णजातीपुष्पवसंतयोः॥

नं० टी०
१४०

गं धापलमान भेयामिति।।तथावलिदत्यस्य हारश्चविष्ठा :कांगरूपं भ्रमितंप न्नेगावास,कि,लक्षणंने त्रमंथनाकर्षणरज्जयंत्रतेस्फुरन्मणिभित्रयश्च।तथाव
थिके,लासकूटाइव आवरतः केलासकूटाइवकूटायमानाः केलासकूटाइव आचरत :केसेलीकूटायमाना :केलासशिरवरोपमाः किंभूतासहरुत्राणुभि:
गिरुरूपदार्थवर्नतइति सरूपणव : तथादुर्गाविंध्यवासिनीदेवीतस्याः आश्रयाः दुर्गआश्रयआश्रयांगं आरोहणंयेपांतेइतिवा।।तथाश्रूयमाणाअ
कर्ण्यमाणा गजाननांवदनचीत्कारवहितानि।येषुतानि।येषुत।।तथासगुहा :।।अस्वातविवरसहिताः गुहाः पुनःगव्हरसिंकपुष्पांचेत्यनेकार्थः।।किं
भूता : केलासकूटाः सरूपणवः सविावाः तथादुर्गागौरितस्याः आश्रयाः तथाश्रूयमाणाः गजवदनस्यहेरंबस्य चीत्कारोयेषुतेतथा सगुहासकार्ति
केयाः ततःसल्लुवाक्वालंकारेहि मंचिन् अमीविंध्यस्कंधस्यासन्निवेशाः प्रदेशाः सेव्याः सवितुंयोग्याः।।किंभूतेनलस्थलीप्रदेशाः अ।पीरमिता बह
वः पतंतोयनिर्वरजललुषाराः प्रश्रवणाश्रोलं बास्तेषां स्पर्शेन संपर्केन मंसीताः संजातमंदशीकायेपादपास्तेषां यानि पुष्पाणि तेषां परिमलेन आ
मोदनमिलतो रात्रीभवंतोयेमधुकरास्तेषां झंकारेण हारिणिमनोज्ञे।तथारममाणानिक्रिंरतियानिशबरमिथुनानि शबरशबरीरूपाणि तेषां
संमर्दन अंगपरिमर्दन मृदिताविछायीभूता अमंदाः अनल्पाम् दवः सकुमारा शाद्वला नीलतृणानियस्मिन्सतथातथानस्मिन् अदशेषेण
दिवसान्निष्टभागेन सहितांगानिशांत स्तरइंतुश्चिरंतनवासराणांपूर्वकालीनदिवसानांयेव्यापारास्तच्चिंतनरूपास्तेः कृत्वा अतिवाह्य अतिक्र
म्य अनंतरं रात्रिगमनात।।पश्चात्पुनर्भूपःपूर्वक्रमेणपूर्वदिवसप्रस्थानपरिपाट्याप्रस्थानचलनमकरोत्।केषुसत्सुगगनमेवचत्वरंसंस्कृताभ
मिःतस्मिन्तषर्षाप्रकाराय पूजाविशेषार्थयानिपांडुपुष्पाणितेषांपूजाइवयानितानितयातेपुनक्षत्रेषुअपनीयमानेषुदूरीक्रियमाणेषुसत्सु
उत्स्यतउन्मिषतिउषौ यनाय विनतीभवतीपरमणीक्षेपतीयषांएवंविधायपक्षिविशेषास्तेषांपक्षयोरवधूननेनकंपनेनयेपवनावातास्तेः
इदअन्यानपिपुष्पाणिपवनानिअपनीयंते तथाअमनिपुष्पोपवमानानिनक्षत्राणिप्रातःकालोड्डीयमानपक्षिवातैरेवकिमुअपनीतानीतिभावः।।
प्रकारसदृशेभेदे।पक्षमाक्षिप्तलोम्नितं।।त्वदिसदृशांतोकुसुमच्छदगरुतिं।।ज्ञकोयोश्वापात्यनेकार्थः।।पुनःकसतिदिनमायेरवौदिक्षुरवानिप्रसा
दयतिविमलयतिसतिकिंभूतानिदिक्मुखानियस्याविरहेणवियोगेनउत्पन्नोयस्तमएवकलंकस्तेनकलुषितानिश्यामीभूतानि किंकृत्वा मना
गल्पतांकुंकुमपंकवत्घुसृणकर्दमवतपिंजराःपिंगलवर्णायेकराःकिरणास्तैःकृत्वापरामृश्यसंस्पृश्य।अन्योपिविलासीकुंकुमपंकपिंजरकरा
भ्यांपरामृश्यस्वविपागात्स्वनातामसभावकलुषितंस्वप्रियायाआस्यंप्रसादयतिप्रसन्नंकरोतितथैतस्मिन्रवेप्रसादयतिसूर्येउदितेसति।। राम
इत्यर्थः एवमसुनाप्रकारेण मार्गादीनांलंघनादिकं कुर्वन्नेकदाएकस्मिन्दिनेनातिदूरइवसमीपइवसरितिनद्यांतीरतटेसरस्वत १४०

384/1953

लिअथोभागउपविष्टंविपिणमेकमध्वश्रांतंमार्गातिक्रमणखिन्नं अथानमल्लंयामीडत्यध्वनिनलंइदंवक्ष्यमाणंचाटुश्लोकयुगप्रियवाक्ययद्ययंअतिमधुरः
श्रवणानुकूलःगीततरंगःगानपरंपराभिःरंगितानिक्रीडितानि अक्षराणियत्रएवंयथाभवतितथागायंतंअद्राक्षीतददर्श।।एवमितिकथंअ
पसरतंसैन्यभयान्निवर्तमानंमार्गेमृगसमूहंरोधेभ्यस्तथाविधानमार्गान्लंघयन्अतिक्रामन्तथानीवारावनव्रीहिरस्थेष्वितिनिवारिणीज
लानिएवंभूतानिसलीलउल्लंघयन्।।तथाकरेणुनिर्गलःसरयुक्तरेणुस्खलघयन्।।तथाआच्छादितादिशायैस्तान्याच्छादितदिङ्गिएवंभू
स्वराणिमाश्गानिगिरिस्वराणिकूटानिलंघयन्।।पुनःकिंकुर्वन्एवंभूतानगिरिगहनेपर्वतगव्हरेयेग्रामास्तान्तपस्विनश्चतापसान्मान
यनग्रामाणांत्वमाननमवस्थानविधानेनतापसानांचमानंनंदिरोवमानादिनाकिंभूतान्ग्रामानस्निग्धंजलमगाश्वतरवोयेष्वितिस्निग्ध
गागास्तानकिंभूतान्तपस्विनःस्रस्रुनिर्गतरायानमानयान्निम्नमानिरूपभोगार्थःपूजार्थश्चउपभोगेयथामानयिष्यंतिसिद्धाःसोत्कंठानिमिष
सहचरीसंध्यमालिंगितानिकिंभूतायांसरितिःत्वरुत्कंठितेः कादंबकदंबकेःहंसवृंदेःचुंब्यमानःआस्वाद्यमानोयोअंबुजराशिःपद्म
पंक्तिःतस्यरजसापरागेणरंजितंपिंजरितंअंभोजलंयस्याःसानां।।अथश्लोकद्वयमाह।।तवेति।।तवसंबधीसफ्लतमित्रजनोअनुभुक्त
उपभुक्तःश्रियोलक्ष्म्याःफलंदानभोगादियेनसःएवंविधःसन्कुंकुमेनघुसृणेनआद्रपल्लुहितानांवनितानांजनितात्यर्थरागा
णांयोषितांकामकेलिमन्मथलीलांजनयतिवनिताजनितात्यर्थरागयोषितिरतिविश्वप्रकाशः सचअहितानांवैरिणांसमूहोमे
खलायांगिरिमध्यभुविलुपितःस्थितःकुमालःकुत्सितमालःसन्वैरत्यागात्सञ्जननायाःब्रह्मचर्यादियोगात्यतितायाःबर्हिपत्रवस
नादिसंबंधात्यतिनायाःत्वबलस्यकुंभमिकांअयति।।सचेतिचकारात्सुहृदहितसमूहयोः।।अन्योन्यंअयमंकितपादस्थितविशेषणाभ्यो
त्राद्यः क्रमेणसंबंधःतद्यथामेखलयाकटिपट्टिकयाभूषितःस्रस्त।अहितसमूहोपिअनुभुक्तविध्वः अत्रप्रथमतृतीयपादे
विशेषणगतश्लेषेणअलंकृतौद्वितीयचतुर्थौसंपूर्णयमकेनयद्वाजनःप्राकृतलोकःभार्याभावात्यतिःवनमस्तिनिवासार्थयेषांते
वनिनःद्वावराःतपोक्तनोविलासायस्यांसातांकुविशेषण।।मालिनीवृत्तं।।१२।।अपिचपुनः।।त्वत्तइति।।हेकांत्यासौंदर्येणजितस्मर
।।हेनृपत्वंपश्यत्याभिमुखकरणे अवलोकयअरीणांशत्रूणांजनोलोकःत्वत्तोभयनत्वद्भयेनवनभुवितिरोहितवान्अदृश्यतांप्राप्तः
जितस्मरइत्यनेनस्मरोपिकिलत्वयाजितइतितिरोहितोऽभूदितिप्रतीयतेस्मृतिगोचरएवनतुदृश्यतइतिअन्वर्थात्।।तथाएषप्रत्यक्षवनीशा
खामृगोवानरःअपलोलोलःअनेनैववनवासिनारिपुजननगिरुरूपल्यकामधोभूमिकांत्याजितोरोहितवानरीणांरक्तमर्कटीनांस्मर

चं०टी०
१४१

नितानशोणामिति मृत्यर्थं कर्मणा षष्ठी ॥ वसंततिलकावृत्तं ॥१३॥ अहो इति आश्चर्यं मुहुरिति वितर्के खलु इति वाक्यालंकारे अयमनन्य
मूल्याय शास्त्रीय ः। शास्त्रसंबंधी संस्कारवासनाभाव अमृतं जलं तस्य संपर्केण संबंधेन पल्लवितः किसलयितावर्द्धित इत्यर्थः ॥प्र
सव अंकुरायस्य स। अन्यापि अंकुरः अमृतसंपर्केण व सपल्लवा भवति ॥ तथा बुधांकुरापि शास्त्रसंस्कारेणाति पल्लवितशब्दो लक्षणया
प्रवृद्धार्थः एवंविधः कोपि पथिकः युवा। काव्यव्यक्तालिपु काव्येषु यावत् आलापः आलापवचनानां कुशलो दक्षः संभाषस्य वादनस्य
योग्य इत्यमुना प्रकारेण राजनि अवधारयति चिंतयति सति ससंभ्रमं सादरं यथा भवति तथा ऽमं वक्ष्यमाणं श्लोकमपाठीत् पपाठेव धातु
ति ॥ हे देव राजन् नूनं मया केन सह उपमीयसे केन मम हा उपमानं न वाक्रियते ॥ कथं वेधा ब्रह्मवदनया पीडया क्लिष्टः संबद्धः गोविंदो
पि विधुरपि गदनेनागण अधरो विधुरः शंभुः शूली शूलरुग्विशेषो स्त्येति शूली॥ अतएव विषादी वैविषादान्वितः ॥ त्रयोपि ब्रह्मविष्णु
शंभवो जगति मुख्यास्तत्रापि वं विधत्वमतस्त्वं केनोपमानं निर्दोषत्वादिवाह्यार्थः तत्त्वतस्तु वेधा वेदांतो नयेन मतेनाश्लिष्टः ॥ गोविंद
स्तु गदको मादकिलाधरं तानि गधाधरः अथवा गदाभ्यामासां धरोनुजो यस्य सः शंभुश्च शूलमायुधमस्यास्तीति शूली तथा विषमनीति
विषादी अतएवनालकं गम उच्यते ॥१४॥ राजा तुलतलस्तल्लधिकोक्तं आकर्ण्य श्रुत्वा क्षणं यावत् अग्रह आदर उपरोधः अनुग्रहवि
स्मय आश्चर्यं हर्षं अप्रमाद स्त एवरसात्मभिप्रायविशेषास्तैः समकालं युगपत् आच्छादित आपूरितं मनो यस्याः सो अन्योपिर
स तल्लेन अप्याध्वनएव ॥ सुयपदुस आग्रहादिरस युतचेना प्रथमं पूर्वं उत्फुल्लया विकसितया दृशा। ततो मुग्धस्मितमेव मनोहरहा
स्येन अर्धेन्दुत्वाधिविस्तन तदनुततः सर्वांगीणानि सर्वशरीरव्यापीनि आनिभूषणानि तेषां प्रदानं च तं पांथमभ्यर्च्य पूजयित्वा इति
वक्ष्यमाणं स प्रणयसस्नेहं यथा भवति तथा अपृच्छत् पृष्टवान् इति स्फुरद्दृ ॥ सर्वांगव्याप्नोतीति सर्वांगीणः तत्सर्वादेः पथ्यंगकर्मपत्र
पात्रं व्याप्नोतीति व्याप्नोत्यर्थे खः ॥ स्वस्वर्च्यन ॥३॥ नीति किं हे पांथत्वं कथय के यं केयं सरित् किं कुर्वति कल हंसान् उड्डंतीविभ्र
तीकिं भूतान् कलहंसान् उत्तुंगा उच्चनायेवसलाम् स्तएव दोलासं स्वानस्थानमधिरूढान् आश्रितान् ॥ तथा उच्चला आउत्क्षिप्य उड्डी
नाम् ः सकुमारोमृणालवल्लया विसमदस्येयस्तानान् तथा उत्कूजत ः शब्दायमानानान् हंसान् कानिव उत्प्रेक्ष्यते दिवंस्वर्गमारोप
यितुं प्रापयितुं एतान् तीरतापसानिव तटनिवासितपस्विन इव किंभूतान् तीरतापसान् अक्षसत्रं उपवीतं एषामस्तीत्यक्ष राम
सूत्रिणः तावत्तथा पवर्जिता विहिता माल्यरच्छे ग्लानि वशाध्ययनाच्चारसनसमुस्वराणि बालानि मुखानि येषां ते तथा विधान् भृणा १४१

341/1933

लवलयानाम् सस्वरं उत्कूजनस्य अध्ययनसदृशोद्गारे हंसानां वनतापसानामुपमानं ॥ मन्येऽत्तुंगकल्लोलैः अमी हंसानो क्षिप्यंते किंतु
तीरतापसाएवस्वर्गनीयंत इति कः अभवान् किंभूतः तरुणतरो नवनतरायतरुस्तस्य नल मधोभागं अलंकुर्वाणो भूषयन्तथा
प्रसन्नासरस्वती यस्य सः तथाविधः नघटंदा उह ब्रह्माहकः सोपि पथिकः इत्यभिधाय कथयितुमारब्धवान् इतीति किं हे देव किमि
यं महाभद्रीदेवस्य राज्ञः प्रसिद्धा न विदिता यो सौ नदीनावा वेड्यातरणयोग्या ः॥ तथासंभ्रमरयासंभंगया क्वणत्कोचक
वेणुलतया शब्दायमानं सच्छिद्रं वंशवल्यास दृशी वंशवल्यपि अवाता भावेरणस्य शब्दस्य योग्या न भवति किंतु वाते सति श
ब्दयोग्या न भवति किं तु वाते सति शब्दयोग्यासीदपि संभ्रमः सावज्ञो रयो जवो यस्या इति संभ्रमरया अथ यत्कथयितु
मारब्धवान् मदाह ॥ भानोरिमि ॥ हे देव सा इयं तापी सरित् किंभूता पी सरित् किंभूता भानोः सूर्यस्य सुता तथा संवरणस्य क्षत्रि
यविशेषस्य भार्या ॥ तथा अघस्य पापस्य हंत्री विनाशिका ॥ सतिकायस्या ः सूनुः सकुरु रभवत् स इति कः यस्य कुरो नाम्नाकु
रुक्षेत्रमुदाहरंति कथयंति कवयः इति शेषः उद्गतं शार्दूल ॥१५॥ एतस्याइति। एतस्याः सरितः सलिले यो ऽवगाहो मज्जनं त
स्य समये अवसरे महाराष्ट्रिकाः महाराष्ट्र देशीयाः स्त्रियो भ्राम्यंतो भृंगास्तन्निभास्तत्तुल्या अकलाश्चूर्णकुंतलाये षु तैः
तथा अतीवालोलानि अतिचंचलानि नेत्राणि येषु पुनरेवं विधैः मुखैः सूत्रान् पूर्णांन्निष्पक्षणमेकं उत्फुल्लानि विकसितानि उत्पलानि भृंग
मध्य यस्य एवंविधं यत्संकसवनं तस्य भ्रांतिं संदेहं कुर्वंति सना ः शंकं अमूनि मुखानि स किंतु पद्मानीति नेत्रयोः नीलोत्पलं मुखानां च प
द्मवमुपमानं पद्मे पुंकिल भृंगभावमत्र तु अलकाएव भृंगस्थानीया इति किंभूता महाराष्ट्रिकाः नीरंध्रा निबिडा उन्नतो च्चा कुंभशा
कुंभिनायास्तनकटी ॥ तस्याः संघटनेन संश्लेषेण पिष्टा चूर्णिता ऊर्मयो वीचयो याभिस्ता ः शार्दूलविक्रीडितं ॥१६॥ अपि चयदेतस्या इति
हे देव नाकिलोकः अमरजनो यद्वा तस्याः सरितः सकृदप्येकवारमपि वारि जलं पिबति। तेन तस्मात् कं क्वचिन्न कुत्रापि पीयूषाय अम
तायस्पृहयति वांछति अपि तु पीयूषं न वांछति एतावता अमृतादपि अस्याजलस्य रसाधिक्यं दर्शितं ॥ स्पृहेरीप्सित इति स्पृहयते
रिच्छः संप्रदानं स्यादिति। किं भूतं वारि मरुता वायुना नर्तिता नर्तिमाया च्चभा जराजिः प्रश्रेणिस्तस्याः प्रेंखति कंपमाना वियानि पत्रा
णि दलानि तान्येव व्यजनं तालवृंतं ॥ तेन विधुतं कंपितं वायौ नर्तनं तल्लनमेव तथा नीहारवद्धिमवत् हारि मनोहरं शीतवर्णत्वात् तथा रोधस्त
टभवंतीति रोधोभा ज्ञरूपादपानां तरूणां कुसुमैर्वासितं सुरभितं मंदाक्रांतावृत्तं ॥१७॥ एतावता कथं संसरिदिति प्रश्नस्योत्तरमदायि॥

नं०२० अथ कथं भवानिति प्रश्नस्योत्तरमाह ॥ मामपीति ॥ मामपि पथिकं देव: पुष्कराक्ष नामानं वार्त्तायां नियुक्तो ऽधिकृतो वार्त्तिकस्ते देशहार
१४२ कः अवगच्छतु आगातु ॥ वार्त्तिकमिति नयाभियुक्त इति वक्तृ ॥ तथा हीति ॥ तदेव दर्शयति ॥ स्थित्वेति ॥ हे निषधनाथ नल तव आगमनस्य यो
मार्गस्त्वदागमनमार्गस्तस्मिन्मुखं द्वारं यस्य स तस्मिन् गवाक्षे वातायने स्थित्वा तया आयताक्ष्या दीर्घदृशा दमयंत्या ॥ वार्त्ताविशेषं
वार्त्तान्तरं अधिगंतुं ज्ञातुं अहं इदं संप्रेषिता भिमुक्तोस्मि ॥ तयेति कथा यस्या मुग्धा मन एव भृंगमस्य स त्वं क्रीडागिरिरसि । यथा भृंग:
क्रीडागिरिरमते तथा तस्या: मनस्त्वयि रमत इति ॥ वसंततिलका वृत्तं ॥ एष्यतीत्येति ॥ च पुनश्च स्तने अहनि । आगामिनि दिने
मार्गश्रमेण श्रांतं ग्लानं अत: अस्मात्प्रदेशात् नातिदूरं समीप एव पयोष्णी पुलिनपरिसरे स्थितं तया दमयंत्या प्रहितं प्रेषितं आ
प्तं यथार्थवचनं क्रीडाक्षि नरमिथुनं ॥ एष्यतीति समागमिष्यति श्वा न वस्तनं मायाविं प्रातर्प्रगव्ययं न्यस्तनदृक्किंभूते पयोष्णी तीरपरि
सरे उत्तुंगा उच्चतायेसरलसाला श्च देवदारुतरव: सर्ज्जाश्च साला: अर्जुनाश्च ककुभा: निचुलाश्च हिज्जलाश्च तेषां निचया: समूहास्ते
षामंतरेषु अंतरालेषु चलंतो ये चक्रवाकाश्च मयूराश्च हारिताश्च हंसाश्च तेषां यत्कुलं वृंदं तस्य कोलाहल: कूजितं यस्मिन्स तथा तस्मि
न नदीतट वृक्षांतरपुंजग्रामीपक्षिण: शब्दायंत इत्यर्थ: ॥ च पुन: ॥ इयं भूर्जपत्रिका वाच्यतां ॥ किंभूता ॥ तया दमयंत्या स्वहस्त किसलये
न स्वपाणिपल्लवेन लिखितानि अक्षराणि गर्भे मध्ये यस्य सा ॥ इत्यमुना प्रकारेण अभिधाय उक्त्वा अस्य नलस्य पुरो ऽग्रे लेखपत्रिकां सं
देशपत्रं व्यसृजत् मुमोच लिख्यत इति लेख: संदेश: ॥ आपि नल: पार्श्वे समीपवर्त्तीय: परिजनस्तेन उत्क्षिप्य उर्द्धीकृत्य अर्पितां दत्ता
त्तां तां भूर्जपत्रिकां पाणिना स्वयमुन्मुच्य उन्मुद्य च सादरं सरभसं समवाचयत् ॥ वाचयतिस्म ॥ किंभूतेन पाणिना अतिबहला अतिघना
ये पुलकांकुरा रोमांचास्तै: कंटकित: यस्मात् प्रकोष्ठकांडं कलाचिकानालं ॥ यस्य स तेन ॥ अन्यस्मिन्नपि नालेकंटका भवंति ॥ त
थाचोक्तं कंटका: पद्मनालेति ॥ तथा रोमांचा एव भकोष्ठकांडकंटका इति ॥ अथ ॥ यत्तत्र भूर्जपत्रिकायां तया लिखितं तदाह ॥ नल्पेपीति
नपधत्वाभिजननामा भंत्रणेन कुलीनत्वा लिंगनं । हे नैषध त्वं नलोपि नलास्त्वापि सन्मां प्रत्यनलोव हिरिसि उत्कंठाज्ज्वरकृतेन सं
तापक इत्यर्थ: ॥ अपिविरोधे यो नल: स कथं अनल: न नलो अनल: इति परिहारस्तु प्रागेव ख्यात: नैषेषा
दृशां महाग्रायनो धर्मो यस्मादहं अबल्यस्त स्मान्न वहे मानसमुद्र अबलानां दुर्बलानां मानमं चेतो बलवत् ॥ हठात् ग्रहीतुं न युक्तं ॥ मा राम
नसमुद्र इत्यनेन सबलानामेव पराजयो युक्तो नाबलानां ॥ अतो ममाबलाया: मानसग्रहणं न युक्तमिति भाव: ॥ बलादिति हठात् इत्य
र्थ अथवा मन एव मानसं प्रज्ञादिभ्य श्चेत्यण् ॥ उपेंद्रवज्रा वृत्तं ॥ २० ॥ अपि च पुन: ॥ निपतंति किलेत्यामोनो दैवो विधि दुर्बलेषु निपतति दैवा दुर्बला १४२

393|1933

न्न घातयतीत्यर्थ: ॥ तत् अवितथं सत्यं ननु निश्चितं । येन प्रकारेण स्वयं स्पृशति तेन शरासनं धनुर्येन एवं विधो मनोभू: कामो अबलानां स्त्रीणां प
क्षे अयुक्तानां वा यथा न भवति समर्थो भवति तथा बलवांतश्च क्तिमंतिनन भवति ततो हमप्यबला अतो मां मनोभू: कामो ऽबलानां स्त्रीणां पक्षे
अशक्तानां च यथा न भवति समर्थो भवति ॥ का पीडयतीति इाप्रितं ॥ २१ ॥ अपि च पुन: कदेति । हे नल किलेति संभावनायां कुंडिनाख्यनगर उद्यान
भूमय: उत्फुल्ला विकसितायो रुल्पद्मो तदा भी । तत्सदृशौ यौ भवच्चरणौ ताभ्यां रंगिता: शोभिता: कदा भविष्यंति । इति संभाव्यते य
यं कदा समागमिष्यसीति भाव: ॥ २२ ॥ इत्यमुना प्रकारेण लेखभूर्जपत्रे लिखितानि यानि प्रणयस्क भाषितानि स्नेहसूक्तानि तान्येव
अमृतरससंधारूपं जलं तस्य प्रवाहेन पूरेण आप्लावितं आपूरितं हृदयं चेतो यस्य स: अन्योपि जलपूरेणाप्लावित एव स्नेहसक्तो पि
त वाभिनांत: करण इत्यर्थ: ॥ एवंविधो नरपतिर्नल: इति चिंतयन् पुरतो ऽग्रत स्थितं वार्त्तायां निपुणको वार्त्तिक: प्रियस्य वार्त्तिकस्तं
पुष्कराक्षं पुन: सादरं ॥ यथा स्यात्तथा आभाषत अवादीत् ॥ इतीतिकिं हे विधे स्वसृजन्मेममपक्षिप इवपक्षयुगलं विधेहि कुरु येन प
क्षयुगलेन स्वरं शीघ्रं उड्डीय तां दमयंतीं प्रपश्यामि ॥ नलस्तं किंविधमत्र अयो रोमांचनिवय: उद्धृतपुलकसमूहस्तेन आश्लिष्यन्निव
आलिंगन्निव तदभिमुखरोमांचा उद्धृतात् आलिंगनं लक्ष्यते ॥ तथा अभिलाषेण अवलोकनवांछया ॥ तृषितापिपासिता अभिलाषतृषि
तान्यादृशा पिबन्निव अन्यापि तृषित एव जलं पिबति ॥ तथा तं अतिशयेन विलोकयन्नि त्यर्थ: ॥ तथा मन्कृतोमृष्टोयस्मितमिव अमृतर
स: पीयूषजलं तेन स्नपयन्निव क्षालयन्निव अन्यापि रसेनैव क्षाल्यत इति ॥ अथ युवा च नलस्तदाह ॥ हे पुष्कराक्ष राजपुत्री दमयं
ती सर्वथा सर्वप्रकारेण विनयते न तयवती वर्त्तते यस्या: राजपुत्र्या: एवं विधं वयो वचनं च वय: ग्रावेनतदाधारभूतं शरीरमुच्यते ॥
किंभूतं वय: प्रसन्नं निर्मलं ॥ तथा उदारं रम्यं ॥ तथा सत्कांति तेजस्वि ॥ तथा श्लिष्टं सुघटितसर्वावयवं तथा सुकुमारं मृदु तथा अने
कालंकारभाजनं बहु भाषणपात्रं । पक्षे किंभूतं वचनं प्रसंन्न इंगितार्थ प्रतीतिकृत् । उदारं महार्थं सत्कांति उज्ज्वलवत् श्लिष्टं मसृणं
अक्षरं सुकुमारं । अनेक अनुप्रासोपमादयो अलंकारास्तेषां भाजनं ॥ च पुन: यस्या: भवद्विध: युष्मत्सदृश: परिजन: परिवा
र: किंभूत: प्रश्रयेण स्नेहेन प्रगल्भ: प्रौढ: तथा विवेकवान् विवेकी तथा विदग्धा कुशला बुद्धिर्यस्य स तथाविध हे पुष्कराक्ष त्वं क
थय वदतासो कथनीया कथयितुं योग्या का स्थिर्यस्या: सा एवंविधा भवत्स्वामिनी भीमसुता भैमिक: । कुत्र आस्ते तिष्ठति कथं केन प्रका
रेण आस्ते किं विनोदं कौतुकं अनुतिष्ठति करोति । अथ केन व्यापारेण चेष्टया वासरं दिनं प्रस्थापयति अतिवाहयति इत्येवं प्रकारेण उक्त: स पुष्कराक्ष:

मे०दू०
१४३

पुनर्भूयः अनुरागएवप्रेम्णांप्रेमबंधएव कंदलः प्ररोहस्तंपल्लवयंतीमुल्लसयन॥ वर्द्धयन्नित्यर्थः। तंनलमलपत्त्वदतीति वयोदश
उदन्वलक्षणस्तस्मादागतोयोवायसः काकः तस्मैपिंडितंमिश्रितंदध्योदनंदधिचउदनंचदध्योदनसमाहारद्वंद्वः। ददतीप्रयच्छ
तीनथानवनामापिदुर्लभंतनस्त्वनाम्नः स्वर्दभिधानस्यसदृशंसमुचितंवन्यपिवनाङ्कवेपिनले नदुराख्येत्वणे॥ दृष्टंनिदधतीं
रूपापयंतीयतःकिंभूतामुग्धाप्रौढा॥ एवंविधाभमीतवयासंदेशाकथाप्रियोक्तंवार्त्तांता॥ अर्थयतेश्रोतुमभिलषतीत्येवंशी
ला यासा॥ तुल्यंदेशाकथार्थिनीसतीपुनस्तानपूर्वकथितप्रियवार्त्ताकदंबकान्राजहंसान्॥ कादंबकान्। क्रीडोद्यानकेलि
वने॥ यातवंगिणीसरित्तस्यास्तरुनलच्छायासु॥ वापीषुचमृगयते अवलोकयति॥ यत्यन्यपीत्यत्रयद्यपिभवार्थवनशब्दस्य
नद्यादिपठितत्वात्ढकस्यात्तथाचवानेयइतिरूपंस्यात्तथापितत्रभवइत्यस्मिन्नर्थेदिगादित्वाद्यत वन्यंवनेभवोवन्योव
नचारिसमूहोयोगिति विश्वप्रामाण्यात्वमिदंवचनंत्रयात्त्येपशब्दः संदेशः॥ २३॥ अपिचपुनः॥ सांप्रतं। तयाप्रेम्णात्वदृश
तित्वमार्गवातायनयस्मिन्मार्गेभवानेष्यति। तन्मार्गगवाक्षे। नीवैः निभृतंप्रच्छन्नरागत्वात्मुग्धत्वात्स्वमरागेण गार्वनीदिनानि
गमयतीत्यर्थः॥ किंभूतयानया॥ मृदुनाकस्त्वस्यत्रीनतवदेशास्त्वदृश उत्तरोदेशास्तस्मादागतोयोमरुतस्तेनसंजातारोमांचायस्याः सा
तयानभातवरूपेणआकृत्याअंतिरभिन्निलिखित्वाचारुगालेख्यप्रधानोयः फलकस्तस्मिन्दृशंस्वीयनेत्रेनिर्वापयंत्याशीतलीकुर्वत्या
त्वत्रूपांकितफलकावलोकनादेवसीयांदशंनापयंतीतिभावः। तथातवनामेपाम्नातंतेनसिक्तेउक्षितौकर्णपुटौश्रोत्ररूपपटौयस्याः सा
तथाश्रोत्रवक्रसितंत्वन्नामशृण्वंत्याउभेअपिआर्द्रलिप्तेकृतेरित्यर्थः॥ २४॥ एवंवक्ष्यमाणाउतिजायमानेसतिप्रस्तावपावकः प्रपात
कसतिपुरुषाक्षेरअल्पितिसतिकथंअनुरागस्यप्रेमबंधस्यअनुगुणंअनुकूलंयथाभवतितथाएवमग्रेप्यपिपदेषुक्रियाविशेषणत्वं
वाच्यंएतवाक्यस्त्वनुरागशब्देः तथाश्रृंगारस्यसदृशंशृंगारस्यमित्यर्थः तथाश्रादस्यसहोदरंतथाप्रेमप्रपंचवस्यस्नेहविलक्षणस्य
प्रियंइष्टंअसमाङ्गात्मनात्तस्यांस्नेहस्वेः तथाअनंगस्यकामस्यप्रोत्साहनंप्रोल्लासनंतथाउत्कंठायास्तनिमिलनवाञ्छया अनुकू
लंमउक्तं॥ गकारित्वात्तथाअविशिष्टविशेषस्यहृत्स्यसमुचितंतस्याः परिणयेनगाढायहृजनकत्वात्॥ तथाकौतुकजननंकुतूहलो
त्पादनंयथाभवतिसतथेति॥ पुनःकसति॥ भूभुजेनलंतनृपतामिवभमीरूपतामिव अनुनवति। सतिसर्वमपिभमीमेव
पश्यतीत्यर्थः॥ किंभूतेभूभुजितनेश्रवणतवार्त्ताकर्णनेकौतूहलंविद्यतेयस्यासौतस्मिन् अतएवपुनःकिंभूते विस्मृताअन्येव्यापा राम
१४३

395/1933

सा अवलोकनादिरूपायस्यसतस्मिन्पुनःकेषुसत्सु पूर्वाह्णेपूर्वयामद्वयस्यवेलावेलाः कालविशेषास्तेषुप्रकटीभवत्सुच
हुपुमतिकालेषुसत्सु पुनःकसति भूमंडलेसूर्यबिंबेताप्रज्ञायमानमुष्णावशमितामुपगतिसतिगत्यर्थः भांपातुनांप्रासर्यत्वात्किंभूतेअ
भूमंडलेगगनमध्यस्यनभोमध्यभागस्यआसन्नेनिकटे वर्त्तितुंशीलंयस्यतत्तस्मिन्किंचिन्नूनमध्याह्नेजातेत्यर्थः॥ पुनःकस
तिधर्मज्वालस्वेदांप्रतिपथिमार्गेपथिकानस्त्वलयतिपीडयतिसतिपथिकानांतापाधिक्यात्प्रदेशस्वेदोजायमानेसतीत्यर्थः
किंभूतघर्मज्वाले असह्यः सोढुमशक्याउर्मयोवीचयोयस्यततस्मिन्एतावताघर्मस्याधिक्यंदर्शितं॥ पुनःकेषुसत्सु आपिता
नापयोमागृप्रवृद्धश्वासान्वितः श्वापदाहिंस्राजंतवः तेषुसत्सुलाशयंतृदादिकं॥ अमुलक्ष्मीकृत्यसरलंगच्छत्सुसत्सु किंभूतेषु
आमितश्वापदेषु पिपासायाउदन्यायाआकूतेनअभिप्रायेणतनुभयादिवातरलिताइतस्ततःकंपितास्ताएकनीकायैस्तेतेषुपु
नःकेषुसत्सु सरित्सरिसरवनतटान्तेवसितुंशीलंयेषांतेसरित्सरिसरवनविहारिणएवंविधायेकरिणश्चवराहाश्चमहिषाश्च
तेषांयानिमंडलानितैर्वृन्दैर्वितेषुपंकिलंकर्दमवत्सुकूलंतटंतत्रयःकर्दमस्तत्रयोविमर्दोगलोडनेनपरिमलनंउद्यतेषुसावधानेषुस
त्सु कूलकर्दमेविलुठनंकुर्वत्स्वित्यर्थः॥ पंकिलेतिपिच्छादित्वादिलच्॥ पुनःकेषुसत्सु पक्षिषुविटपीनांतरूणांयःकोटरोविवरः तस्म
त्तंइतिचावत्सएवकुटीसंस्त्रिकुटीतत्रयेनीडनिलयाः कुलायरूपग्रहमस्तेषुनलीयमानेषुअवस्थितिंकुर्वाणेषुसत्सु किंभूतेषुपक्षि
षुसंपुटितोतापाभिभूतत्वान्मीलितौपक्षौपक्षतीयैस्तेतेषु॥ पुनःकेषुसत्सु गिरिसरितांपर्वतनदीनांयास्तरंगाः संघयस्तासांयान्यंगणा
नितेषुगिरिसरित्तरंगांगणेषुकूलपुलटपुष्पकुल्यायांनीडास्तेषांकोणेषुअग्निपुञ्जिताः संकुचिताः कोकूयमानाः शब्दायमानाः कुकु
टापक्षिविशेषायेषुतानितथाविधेषुसत्सु गिरिसरित्संधिभूमिसंमधिकूलविहितनीडकोणसमीलिताः कुकुहाः कोकूयंतइत्यर्थः स
नसंधिरूच्यतइतिहलायुधः पुनःकास्वसतीषु कारंडवाश्च शिखंडिनश्चमयूरास्तेषांमंडलेषुश्रेणिषुपुरंगतः क्रीडंतः येकुरंगामृगा
स्तेआविनाप्रक्षिप्ताअगएवस्वपीलप्यीयास्तातयातथानलंश्वनःनीलानिनीलवर्णानियानिनिम्नगायानघाःशाद्वलस्थलानिनवतृणभूभागास्तेषु
चारितिमिरवत्तनस्यहिंस्मानास्वम्रमतीषुसतीषु। पुनःकेषुसत्सु करंजानांनक्तमालानांनिकुंजेषुपुंजिता। मीलिताय कपिंगलाश्चश्वेततरीर
यः कपोताश्चपारावतास्तेषुनिद्रितेषु निवासस्यशीतलवासस्यवांछयाकूजत्सुशब्दायमानेषुसत्सु पुनःकस्मिन्सतिमध्याह्नमारुतेमध्यंदिनवायौ
वहतिवातिसतिकिंभूते मध्याह्नमरुतिम्लानाःस्ताकम्लानानितापयोगात्संकुचितानिकोमलानिमृदूनियानिकुसुमानितेषांकोशेषुकुङ्मलेषु

चं०द०
१४४
काम्यउपदुम्यमक्कंदीचंदन: नानुक्किरतिउह्रमतीत्यवंशीलस्तस्मिन् नदंतरे ववायोर्वहनानाम्क्लिरणं ।।तथातापीतीरे यतरंगावीच्य
स्तेपांस्पर्शेनसंपर्केण शैत्यविद्यनयस्मिन सतथातस्मिन ।पुन: कास्कसतीषु सीदंत्या मार्गश्रमाद्रुपादं प्राप्नुवत्योया: सैकतनितंबिन्य: च
मूचरकामिन्यस्तास्कबहलतरां अतिनिबिडां ।।तरुछाया आश्रयंतीषु सतीषु किंभूतास्कश्रमवशेन स्वेदनविलोलेचंचले मीलितांसकुचती
नयननीलोत्पले यासांतातास्क ।।अथमागधायदुवाच ।तदाह ।।विचित्र ।।तारीति ।शिखरिणीवृत्तं ।।हेराजन्नश्रम: स्वेद: संताप: अंगेष्वपुरु
स्त्यश्वादिपु कामुकउदकामीवशनै: प्रसरति ।।यथाकामी सहडननपतिनावर्तन इति सना सभर्तृका स्त्री ।तस्या: अंगेषुसात्राकत्वात्
शनै: प्रसरति ।।कथंप्रसरतीत्याह ।गलतिक्षरंतियानि स्वेदसलिलानि धर्मजलानितै: कृत्वाविचित्रा अनेकप्रकारा: पत्रालीः पत्राव
लीवाहनश्रेणी विलेपनपत्रवलीश्चदलयति ।।म्लानीकुरुते ।।तथाप्रमदा: मत्तायकरिणोहस्तिनस्तेषांकुंभा एवस्तनद्य: स्ताका
मुकपक्षेप्रमादकारिकुं भवत यास्तवनद्यस्ता: अमंदं बहुयथाभवतितथा मन्दातिम्रदयति स्वेदयतितथा प्रबंधेनसांतत्येन
प्रयाणारूढत्वात् ।।कामुकपक्षेप्रकृष्टबंधनकरणविशेषणेणकंदप्यभावात् ।। ।।जघनंच ।जंघेच ।युगलंच प्राण्यं
गत्वात् समाहारस्तनोलनानांचमत्वरलोकानांपक्षे ललनानांस्त्रीलोकानांयज्जघनजंघोरयुगलंतत् ।।आक्रमत ।।अपिचपु
न: कुआदितिमंदाक्रांत ।।हेदेवअस्या: सिंधोर्नद्याराधसलटेभवलैसैनिकानांत्वच्चमूचराणांप्रयाणंगमनंस्खलयति ।रम्यत्वात् पुरतोगं
तुंनददातीत्यर्थ: रम्यत्वमेवाह ।किंभूतरोध: कूजंत: शब्दायमाना: क्रौंचा: यत्रतत् ।तथाचटुलंचपलंकुररराणांपक्षिविशेषाणांकुटुंदप
तीरूपयत्रतत ।तथाउन्मादिन: उन्मदनशीलाहंसायस्मिंस्तत ।।तथाक्रीडंतोरममाणा: क्रोडावराहा: यत्रतत् ।।तथानिपतितंगलितंल
तापुष्पाणांघलिंबलुकेसरंतमहारिमनोहारिमनोहरं ।तथासांद्रानिबिडद्रुमायत्रएवंविधंच दुनंतस्यतले श्रांतासंत: सत्ता अध्वानी
नां अध्वगायत्रतत् क्रौंचकूजनादीनि विशेषणानिरम्यताहेतुत्वात् सैन्यप्रयाणस्खलनसाधनानि ।राजानल: तस्मान्मागधो
क्तंआकर्ण्यश्रुत्वा इतिसेनापतिं आदिदेश ।।आदिष्टवान् ।।इतीतिकिं हेबाहुकसेनापात बाहुल्यात्प्रायो अतिशयेनेत्यर्थ: बहूनांच
मूचराणांदेहवराधसिवासावहुमन: नभस्मात् एवंतसैनिकान् वदतयथाभोसैनिका तात्पा तीरेयेतरवावृक्षालता श्ववल्यस्ताए
व आश्रया: ।।स्थानानितानप्रति अवरत आश्रयत ।तथाश्रमंमार्गखेदं छिंदति अपनयंतीतिश्रमच्छिदस्ताश्छाया आश्रयत ।। राम
तथापर्णकुटी: पटगृहान् ।कुरुत ।।तथाकायमानानितृणमयगृहाणिकारयत ।तथाशाद्वलेषुनीलतृणेषु ।। ।।अवलन १७४

397/1933

अशाकान् वालिवर्दानूवृषभानमुंचतप्रेषयत: ।शाक्वलशब्दोमध्यतवग्रीय: यदुक्तशब्दप्रभेदे एतौमध्यतवर्गीयो वैडूर्यमणिशाद्वल
विति ।।तथामहिषाणांसमूहोमहिषंसमूहार्थे अणुतत: स्वार्थेक ।।तत: कर्दमेयंकेकर्दयतउत्क्लावयतनेषांकर्दमलुवनस्यप्रीति
जनकत्वात् तथाक्रमेलकानुउष्ट्रान् प्ररूपश्चारोभक्षयंतस्यक्रमेणपरिपाट्याविशेषेणत: करीराश्चवृक्षविशेषास्तेषां अंकुरा
न् प्ररोहान् खादयत चारयत ।।तथास्तंबेरमाहस्तिनो अवगाहोमज्जन तस्यावसानेप्रांतेपृष्ठे अवतीर्णाविक्षिप्ता: पुलिनपं
कस्यपांसवोधूलयोयैस्ते ।एवंविधा: संतोवंशीस्तंबेषु वेणुगुल्मेषु स्वयशंस्वेछं यथाभवतितथा विहरंतु विचरंतु ।।तथातीव्रोर
धिकोवेगोरयो येषांते एवंविधानूसरानूवेगसरान् ।।तरूणांवृक्षेषुमूलेषु बध्नीतसंयच्छत ।वृक्षोगिरिशमूलयोरित्यनेकार्थ: ।।त
थातुरंगावाजिनो वाप्यस्तीरे ।येतरंगावीच्यस्तेपुअवनरंतुप्रविशंतु ।तथाकिन्नरमिथुनानि उत्फुल्लाविकसितायेलतास्वंडस्य वि
रुडनमंडन आश्रयाविशेषास्तेषुमध्यान्हसमयं अतिवाहयंतु ।अतिक्रामयंतु ।।किंभूतेषु मंडपेषु निरंतरतूतरा अतिशीतलायेतरंगा
निला: शीकिवायवस्तै: रंदोलितकंपितंविविधानांअनेकप्रकाराणां विकचानांसविकासानांमंजरीणांयज्जालंवृंदं तेनजटिलेपुव्या
सेषु ।।स्वयमपिराजानल: पुष्कराक्षेण सूचितं कथितं तथा अर्द्धपथे अर्द्धमार्गे एव श्रमेणखिन्नं एवंविधं यत्किंनूरमिथुनंतं
तस्यदिदृक्षयाद्रष्टुमिच्छया ।।कृतो मृगयाविनोदस्य मृगयाकौतुकस्य यपदेशाछलंयेन स: ।।वयंमृगयक्रीडायैयाम इति
मिषंविधायदक्षिणस्यांदिशि आप्तायथार्थवाकलोका आप्ताय: परिवार: परिजन: तेनवृत: परिवृत: सनू सांद्राणिनिबिडाद्रुमायासु
ता एवंविधास्तद्रोणीषु शैलसंधिषु विचरितुंविहर्तुमारभत ।।प्रायद्रोणिषु किंभूतास्तद्रोणिषु ।। झरंतीस्रवंतीतोयेनि र्झरा ।प्रश्रवणानि
तेषांझात्कारिप्रस्फुरणशीलं यद्वारितल्लेतेनरमणीयास्तरम्यास्ता ।। ।।५।। ।।तथाविहितकृतोविहारोविचर
विचरणयाभिरेवंविधाहरिण्योमनोहारिण्याप्रमृगस्त्रीस्तासां नेत्रोत्पलैःस्तवकितास्तकर्बुरितास्ता ।।तथारममाणा: क्रीडत्याया: पुलिंद
भिल्लनितंबिन्य: शबरस्त्रियस्तासांवदनबिंबमेवचंद्रो यासु ता तास्ता अस्यनलस्य पुरस्थितस्य श्वर्लदर्शयन् ।।दर्शनीयंद्रष्टुंयोग्यंअ
अद्भुतंआश्चर्यनवंगमभानं जात्यंतरंतुरंगं अतिमनोहरसरिसं ।।आरोपितोवस्थापित: पुष्कराक्ष इति अभाषत ।।अथादीत् ।।इतीतिकिंहे
देवराजन सरलांछित ।।इमा: पयोष्णीपरिसरस्थवनभूमय: पुण्या: पवित्रा: किंभूता: मार्कंडेयप्रमुख: प्रधानंयेषुयेपुएवंविधाये

चं०द० महामुनयस्तेषांनिवासेनपवित्रेता: शुचीकृता: तथाहीतिमहामुनिनिवासमेवदर्शयन्नाह। श्रूयंतइति। कलेत्यादौ कौ
१४७. आश्रमाइतिवर्तते। अस्मादुद्यानप्रदेशात्प्रदेशात्पूर्वदिग्भागेप्रवर्तेते: ऐश्वर्यादिवत्तस्यपुराणपुरुषस्यविष्णोरवतारोयः सतस्यपरशु
रामस्यजनयितु: पितुर्जमदग्नेराश्रमोमुनिस्थानेश्रूयते। ततआश्रमान्नातिदूरेसमीपमहावराहस्थलंघुवराहावतारस्यभवंगतोविष्णोरयत
नंआश्रयश्रूयते। किंभूतस्यप्रणता: यस्सुराश्चअसुराश्चतेषांमौलिषुशिरस्सुयामाल्या: पुष्पस्रजस्तासुयानिमुकुलानिअर्द्धविकसि
तकुसुमानितै: मुक्तास्त्यक्तायेमकरंददर्भिस्तास्तै: स्नपितंप्रक्षालितंपादारविंदंयस्यसतस्यनिरूपपदोहिमालाशब्द: पुष्पस्रजमे
वाभिधत्त। इतिकाव्यप्रकाशे। तथास्वस्वेदप्रसरस्यस्वधर्मजलनिर्गमनेनप्रवर्तिता: प्रारब्धा: पयोम्भा: प्रवाहायेनसातस्यतावल्ल
माणंस्वांगप्रस्वेदजलनिर्मितं। यतपयोष्णीप्रवाह: प्रावर्ततेति। तथाउतोप्यस्मिन्नपिप्रदेशोदेवानपोअवलोकयतुपश्यतु। सैषेति
॥ हदवसाएयापयोष्णीसरितवर्तते। किंभूतापयोष्णीचलंतोयेचंद्रकिनश्चमयूराश्चक्रवाकाश्चरथांगा: चंचताद्दीप्यमानाश्च
कारश्चविषमस्वकास्तैराकुला: संकीर्णा: कूलतटकच्छा: आरवादिक्षेत्रप्रदेशायस्यासातथास्वर्गस्यसीमानंअवधिंयावत्सोपा
नमदशाआरोहणसमानास्तरंगायस्या: सा एतावताउत्कल्लोला यावर्ततेइतस्वरित्यव्ययंस्वर्गार्थंतथागंगाया: प्रतिस्पर्द्धिप्रतिस्प
र्द्धनशीलंजितंपानीयंयस्यासासासौविशदाभाधवलत्वात् इंद्रवज्रावृत्तं॥२८॥यस्यामिति। मुक्तेति। हेदेवत्वंपश्ययस्या: सरित:
पंकजानांसमीपएतेमुनय: सांध्यध्यानस्यसायंतनध्यानस्यअवसानेप्रांतेक्षणमिवक्षणमेकंओंकारस्ययउच्चार उच्चर
णंतद्रूपस्यंमधुकराणांमधुरमस्पष्टंध्वानंशब्दंकरंतआकर्णयंति। शृण्वंतिमुनीनांच्ववेदत्रयीवाचिनिओंकारलीनत्वाभ्यसतिध्वनौ
मधुकरध्वानेबहुमान:। तथानत्रयीमित्योवत्तीत्रिभुवनमथोत्रीनृपियुगनकाराद्यै: वर्णैस्त्रिभिर्द्दधत्तीर्णविकृति: तुरी
यंतेधामध्वनिभिरवसंधानमणुभि: समस्तव्यस्तंत्वांशरणदगणात्यामितिपदंकिंभूतंमधुकरमधुरध्वानंमुक्ताग्निश्रस्ता
णिआश्रणिवस्तोएवंविध: सिकता अस्मिन्देशे: संतीतिसिकतिल: सिकतावानुस: पुलिनप्रांतस्तटावसानंतस्मिन्विश्रांता:
खेदमुपनयंतोयेपोथासे: श्रूयमाणं। मधुकरध्वानस्यप्रियोऽश्रुवाजनकत्वानूपाणांमुक्तेतेश्रु॥ सिकतिल: सिकतावानूदेश: राम
सिकताविकंगध्यानमनुर्थेर्दिन्नाइलच्चतथाअंबुपानायजलपानार्थंआगतानिमज्जनोत्तानिर्गानिप्रियाइत्यायेषा: एवंविधानि १४७.

हरिणकुलानितानिरुधानंअन्यत्रगंतुंनददतं। गीतप्रियत्वाद्धरिणानारोध:॥२७॥ गत्वेति। सातुलेनलक्ष्मणस्यावधारयन्विचा
रयन्। तान्मुनीनववंदनमश्चकार। इतीतिकिं अमीमहानुभावा: खलुनिश्चितंनमस्या: नमस्करणीयास्तथाहीतिनमस्यत्वमे
वाह। मृगेष्विति। तेमुनींद्रा: कस्यकेषां: नमस्यानभवंतिअपितुसर्वस्यापिएषांमुनींद्राणांमृगेषुमैत्रीप्रीति: सहृद्भाव: तथा
आत्मवत्सस्यदृष्टेअवलोकनेआत्मसाक्षात्कारेमुदिताहर्षता॥ तथामुहुर्वारंवारं दु:खितेषुपीडितेषुप्राणिषुजंतुषुकृपादयामैत्री
मुदिताकरुणाइतिनिस्त्रीपिचेत: प्रसादिन्योभावना: किंभूतामुनींद्रा: कोपोवंदर्भैकोपिनकलापदंविभ्रतिधारयंतीतिकोप्यत्र
कोपानमत्रा: इतिनि: संगत्वोक्ति: मैत्रीतिवर्णदृढादिभ्य: ष्यञ्चेतिष्यञ्भावार्थेमित्रस्यभावोमैत्रीपित्वात्। ङीप्। हल्स्तद्धितस्य
तियलोप:॥ मुदित। मोदनंमुदि: इकिश्तिपूस्वरूपार्थेइतिइक्। तत्कृतावामुदितारासोवंदनांतरंमुनयोपिसोयंसोमा अंइत अन्वयो
यंनत्रास्यसमामाञ्चिय: सोमवंश्यस्तथासोमस्यवा ब्रीतमस्यय: पानमस्यास्तीतिसोमपासोमपीथीयज्वेतिनसोमपीतिप्रयोगस्सो
मपासोमपी स्यमरस्तत्रपानंपाथ: पातदिवचितिथक्प्रमारुदेतीत्वं। सोमस्यपाथ: पानमस्यास्तीतिसोमपीथीसोमपीतिप्राच्या:
पठ्गीतिश्रीस्वामिसेक्‌वाक्यात्साधु: तथानिषण्णनाथइति अनुध्यानादिमंत्रविशेषात्तवगम्यत्वात्। प्रयुक्ताब्रह्मोक्तावेदोक्ता
आशीर्यैस्तएवंविधासंत: । अर्थपूजाविधिंपुष्पादिकंदत्वाअनंतरंपश्चात्। इदंवक्ष्यमाणंअवोचन्। अस्मात्तुतपसिज्ञानेव
देध्यानेहितंविधावित्यनेकार्थ:। मुनय: किंकुर्वंत: उत्प्रेक्ष्यते। आर्द्रा: अश्लिग्धैर्द्दृष्टिपातैरवलोकनै: अनुष्णंतइवअनु
ग्रहंकुर्वंतइवमोदनावलोकनंहिअनुग्रहलक्षणं॥ तथास्वागतंभवतोशोभनमागतंइतिप्रियप्रश्नेय: प्रश्नालाप: प्रश्नाभाषणंते
नआश्वासयंतइवदु: खापनयनंकुर्वंतइव॥ तथादरईषत्स्मितहसितं। हास्यंतेनयादंतज्योत्स्नादन्तदीप्तिर्दीप्ति: सैवअमृतस्त्रव: पीयू
षप्रवाहस्तेनपयंतउवक्षालयंतइवादरस्थव्ययंईषदर्थे तथा आदरेणबहुमानदानेनआल्हादयंतइव। प्रीणयंतइव। मुनयोयदवादि
पुत्रसाहते आयुष्मन्निचरं। जीविन। इहवनावअस्मादीयंअस्माकमिदंअस्मदीयंधर्मस्योपदेश: कथनंधर्मोपदेशस्तस्यप्रसन
मेवप्रथमंपूर्वंअतिथिजनेषुआतिथेयंआतिथ्यंअतिथिषुसाधुकर्मंआथेयीतिसमाख्यातं॥ अस्माभिर्धर्मवार्तैवतस्यपुर: प्रोक्ता
तेइत्यमेवास्माकमातिथ्यं। आतिथेयमिति। पथ्यतिथिवसतिस्वपतेढक्॥ ॥ अतो ऽस्मात्हेतो: अस्माभिस्त्वंधर्मो

399/1933

चं०टी०
१४६

पदेशेनैव अभिधीयमेकथयमे॥ अस्याः पयोष्ण्याः पयोजलंपुण्यंपवित्रं॥ तत्तस्मादेतत्पयोवगाह्य विलोक्य आत्मानंपुण्यमयंकु
रु॥ तथाहीति॥ तस्माएवांभसः पावित्र्यदर्शयन्नाह॥ पर्वतेति॥ हेराजन्यूयंपश्यत अवलोकयत॥ इयंपयोष्णीएवंभूतंपयः पाथो
१ वहति धारयति किंभूतंयत्पयोगिरीन्भिन्नत्तिविदारयतीत्येवंशीलंपर्वतभेदिगिरिविदारकं तथापवित्रंपावनं तथानरकस्यदुर्गतेजे
त्रपराभविष्णु॥ एनतस्नानात्नरकनकश्चिद्यातीति॥ अतएवबहुमतंमाननीयं तथागहनमगाधंकमिवहीरिमिव॥ तथाहिमि
वमिवक्रमिव॥ एतदुपमानत्रयक्रमेणविशेष्यतत्त्वथाकिंभूतंहरिंपर्वतभेदीगिरिविदारकोयःपविर्वज्रंतं त्रायतेधारय
तियःसःतंपर्वतभेदिपवित्रं॥ किंभूतंहरिं॥ नरकस्यभौमासुरस्यजेत्रमभिभावुकं विष्णुं किंभूतंहरिंमतंगान्मुनिविशेषा॥ हीपदू
न॥ बहुमतंगागजाः मतंगादुसन्त्वात्॥ नानूसंतीत्यर्थः॥ क्षिप्रं॥ अथवा बहूनमतंगानगजानहंतीति बहुमतंसिंहंप्रवृत्यास्या
यांविभापाकपावहुचपुरस्ताद्विति॥ ईषदनार्थेबहुच॥ सचप्रागेवस्यादितिप्रक्रियाकौमुद्यां॥ २९॥ राजापिनलोपिइत्यभिधाय
उक्त्वायथाविधिस्नानविधिंअनतिक्रम्य॥ स्नानाय मज्जनायसरित्मध्ये अवातरत्॥ प्रविवत्र॥ इतीतिविं॥ हेमुनयएवमेतत्यदु
वद्भिः उच्यतेतत्तथैववकर्थं॥ महावरेति॥ महावराहांगात्आदिवराहशरीरात्निर्गतायाःविनिसृतायाः अस्याःमनुष्याःपयोष्ण्याः
परतःपरंप्रकृष्टंअन्यदपरंकिंपवित्रंनकिमपीत्यर्थः॥ यस्यानद्याः इदंयदोयं आलोकनमपिआस्तामवगाहनादिर्स्पर्शनमपिपुंसांचि
रसंचितानिबहुकालसंभृतानि अखानिपापानिनिहंतिअपनयति॥ उपेंद्रवज्रा॥ तत्तस्मादेतोरेषोअहंभगवतामहर्षीणामादेशंक
रोमि॥ अवतीर्य॥ चनद्यांप्रविश्यच॥ तथामेघमार्जनंमंत्रस्नानं॥ तथाप्राणसंयमःश्वासप्रश्वासरोधनेकृत्वासांगन्यासश्चतेविद्य
तेयत्रएवंविधंयतसंध्यास्तकं संध्यावंदनादिपाठःतत्तरिक्षप्य॥ समंतान्मनसिउत्कापितत्तर्पणादेःसमुचितंयोग्यंयदन्हिकंनित्य
क्रियातस्यअवसानेप्रांतेरक्तकमलंभेगमध्येयस्यएवंविधोयोअर्घ्यापूजाविधिर्जलपुष्पादिस्तेनयुक्तोंजलिःकुंचितयुतपाणिद्व
यरूपोहस्तन्यासस्तंउत्क्षिप्यउच्चैर्विधायभगवतोभास्वतःस्तुतिमकरोत्॥ जयतीति॥ तरणिःश्रीसूर्योजयतिकिंभूतोजगति
एकमद्वितीयचक्षुरिवप्रकाशकत्वात् तथाविश्वंनिभुवनमेव आत्मास्वरूपंयस्यसविश्वात्मा ब्रह्मविष्णुशंकरात्मकत्वात् रवेःवि राम
विश्वस्यचतथोनातिरिक्तत्वं॥ अतोनंतरपिविश्वात्मकत्वं तथावेदमंत्रस्वरूपामूर्तिर्यस्याःसा तथापुंसांभक्तपुरुषाणांअघपटले १४६

४०१/१९३३

पापसमूहएवपयोनिधिःसमुद्रस्तस्मिन॥ तरणायतरंडकइवउडुपइवयःसतं॥ यथातरंडकेनाब्धिस्तीर्यते॥ तथाएविप्रसादेनअघ
पटलाब्धिस्तीर्यतेइति॥ उडुपनसागरतरणस्यासंभवात्तरंडकशब्दोत्रपोतएवगृह्यते॥ ३०॥ तदनुरविस्तुत्यनंतरंनृपतिःच
टुलंचपलं॥ चच्चरीकाणांभृंगाणांकुलेनत आकुलितानि आक्रमादिनापीडितानियानिकमलानिसरोजानिदिनविकासीनि
तेषांकुट्मलभ्यामुकुलेभ्योगलनक्षरन्बहलोघनोयोमकरंदस्तेनसुरभितास्तरंगायस्मिन्तत॥ तथाउत्पतंतउड्डीयमानाः
कपिंजलायस्मिन्ततत्तथाविधं जलंचिरंचिरकालमवगाह्य॥ तथातीरमुत्तीर्यतटमासाद्यतथामुनिजनमापृच्छ्य
यादयामीति॥ तथाअभिवाद्यचमुनिजनमेवनमस्कृत्यचपुनःपुलिनपालोसैकतप्रांतपर्यटनाय भ्रमणायप्रस्थितःसन्
प्रणयात्स्नेहादनुव्रजतोन्वागतोमुनीनिवर्तयन्व्यावर्तयनयथायूयमत्रैवतिष्ठतेति॥ इदंवक्ष्यमाणंअवादीत्॥
चक्रेति॥ हेमुनयःयूयंपयोष्णीतटंभजतकिंभूतंपयोष्णीतटं॥ चक्रधरंचक्रवाकधरं॥ तथाविषमाक्षंविषमविभीतकं॥ तथारुतो
मदनहर्षणकलमर्मरध्वनिभिःराजहंसैःसंचारोगमनंयस्मिन्ततत्पुनःकिंभूतंपयोष्णीतटंहरिहरविरंचिभिःविष्णुत्र्यंबक
भिःसदृशंसमानंकिंभूतंहरिचक्रंसुदर्शनंधास्यतीति चक्रधरंकिंभूतंहरंविषमाक्षीण्यक्षीण्यस्येतिविषमाक्षं॥ त्रिनेत्रत्वात् किंभू
तंविरिंचिकलमदकलराजहंसेनकृत्वासंचारोगमनंयेन॥ सतंहंसवाहनत्वात्॥ ३१॥ एवममुनाप्रकारेणराज्ञाउक्ताःकथिता
स्नेह्यार्द्रहृदयाःस्निग्धचेतसोमहामुनयःस्वल्पपरिचयेनापिस्तोकसंस्तवेनापि॥ उपचितंमेदस्विवहुउचितंयोग्यंराज्ञासहप्रेमस्ने
होयेषांतेउपचितोचितप्रमाणः एवंविधाःसंतःप्रियंवदंतीतिप्रियंवदाःप्रियवृत्तोवदःस्वज्ञिभिरवचूलिवन्मुगागमस्तद्वत्वःप्रि
यंवदतातयाप्रियमिष्टंआशंसुःकथयामासुःसुगमइति॥ हेराजन्तवपंथामार्गःसुगमःसुखेनगम्योस्तु॥ त्वंसुखेनमार्गेलं
घदित्यर्थःसुगमइतिइपथुःसुतिथिपुपुवाङ्मस्वेल्॥ तथादिशामधिष्ठात्र्योदेवतादिग्देवताःदिग्देवताःक्षेमाःकल्याणकारिण्यो
भवंतुतथाशकुनाःभाविशुभाशुभसूचकाःपक्षिणश्चावाःनिरुपद्रवाःसंतुःशुभाःशकुनाःभवंत्वित्यर्थः॥ यदनेकार्थः॥ दैवज्ञाद्रि
निमित्तेच शकुनंपुंसिएत्रिषीति॥ अतएवभवान्त्वंअविघ्नेनविघ्नाभावेनअभिलषितमिष्टमर्थंअचिरात्स्तोकेनैवकालेनसाध
यतुनिष्पादयतु॥ ३२॥ इत्यमुनाप्रकारेणअभिधायउक्तामुनिपुंगवेषु॥ व्यावृत्तेषु॥ व्याघुटगतेषु॥ सतकौतुकात्कुतूहलात्इतस्त

चं०ह० ततएवंविधेषुस्थानेषुमानुषरः अनुचरैः सहितश्चरनविहरन्नलः।एकस्मिन अतिनिविडे।इतिघनः संधेः संश्लेषस्यसन्निवेशाः
१४७ संस्थानंयस्मिनअयर्थसंमिलितस्यर्थः।एवंविधशिलयोरंतरालप्रदेशे।मध्यप्रदेशेप्रियतमंपतिंकिन्नरं किं१ पुरुषमुद्दिश्यअभिकृत्य
पत्न्याः किन्नर्याः वक्ष्यमाणां आर्यागीतिछंदोविशेषनिबद्धपद्यंसाश्चर्यंसाकूतंयथाभवतितथा।अशृणोत।।अश्रौषीत कंपु
कंपुस्थानेषु वर्णयन्नाह।।वनेषुवनेषुकिंभूतेषुसंचरद्भिश्चरद्भिश्चपलैःयतषट्चरणवृंदैःभृंगवृंदैस्तेन कर्त्रा चुंबने आस्वादने।यदाकृत
मभिप्रायस्तनमाधनमननतरलितानिकंपितानियानिपुष्पाणितेषांयत्परागपटलंरजोवृंदं तेनपांशुलितानिसरेणुकृतानितरुतला
नियेषांतानितथातेषु।पुनःकिंभूतेषुवनेषुवहतुसुरभिः सुगंधिः शिशिरः शीतलः कोमलोमंदः पवनोवायुर्येषुतानितथातेषु त
थाएवंविधेषुकूलेषुनदीतटेषुचरन्किंभूतेषुकूलेषुवनेचरमिथुनानांयामन्मथक्रीडासुरतकेलिस्तस्याअनुकूलेषुप्रवर्त्तकेषुर
म्यत्वात्तथापुलिंदशबरकैः।शबरभिल्लैः।अध्यासितासु आश्रितासु कासु फलवत्सुदरीषुनकेवलंफलवद्दरीषुतथादरीषुचसंच
रनअत्रचकारादिमंतरेणापिसमुच्चयः स्यादन्यथामाघेदशमसर्गेभावेउपपदमुत्सृज्यपेक्षास्त्रक्माल्यवसनाभरणेषु।गंतुमना
स्थितमकारणमस्माद्योतयतिमदविभ्रममासांभावशेषाणिउनभिपदानियत्रतत अर्द्धोक्तपदंउक्तंकथितंवचनंतथास्रक्माल्यवस
नाभरणेषुउपेक्षाअयत्नः तथाअकारणंनिप्रयोजनंमेवगंतुमुत्थितंगमनाद्युत्थानंएतेपदार्थाःआसांअंगनानांमदविभ्रमंमध
पानविलासंद्योतयंतिस्म।।प्रकटीचक्रुः।।अत्ररूपकंत्रयेनुक्रममपिपवकारडयमवसेयं।। ।। ।।अध्यासि
तास्वितिउभयत्रयोजनंतनचफलवत्स्वित्यदर्याश्चास्वितिदरीविशेषणंनयुदंताद्धविग्रहः कृतिकृत्यस्यदुर्निवारत्वात् बाहुलकाश्र
यणात्कस्यचाभावइतिमुत्युक्तं।।तथानिकुंजेषुवृक्षगहनेषुचरन्किंभूतेषुनिकुंजेषुपुंजितामीलिताःकुंजराःस्तंबेरमायेषुतथाते
षुतथासानुषुगिरिशिखरेषुचरन्किंभूतेषुसानुषुदरीःउच्चत्वातडयुमशक्याभानुःसूर्योयेषुयेवातानितथातेषु अथकिन्नर्या
कृतामार्यागीतिमाह।।विपिनेति।।देवप्रियइमंप्रत्यक्षगम्यंविपिनोदेशंकाननप्रदेशंवाअथवाउमंपुरावर्तिग्रामंग्रामसरवनः किं राम
भूतं विपिनोद्देशंसरसं सजलंतथाकेतकमकरंदेनवासितासुरभितावियत्कुलोयेनसतंकिंभूतंग्रामंसंकेतयतिनिवासय
ति अनुकूलत्वान्निवासहेतुःभवतीतिसंकेतकं तदेवानुकूल्यमाह।। ।।पुनःकिंभूतंनविद्यतेकरोराजग्राह्यो १४७

403/1933

अंगणयत्रंतपर्वतीयत्वात् अकरंतथाआसनमासितंसद्भावः देवस्यआसितान् वियतोविश्लिष्यतः ककुभास्तत्त्वोयत्रतंय
दिवापीअबंधनआइपूर्वस्यआसयनमासितंआबंधस्त्यर्थः।।यद्वासिताः संबंधाः देवनअसिताअसंबद्धावयः पक्षिणो
यत्रतयायत्ववहतकंपंयोयस्यांसाचासौककुश्चतयाभातीतिपककुभः पश्चात्कर्मधारयस्तंइणःशतृडिःयत्ववहदित्यर्थः।।
।।३३।।तदनुतस्याःकिन्नर्याआर्यागीतःकथनादनुपश्चात्सुनस्तांप्रतिकिन्नरीमभिवदितुंशीलंयस्यासौतत्प्रतिवादिते
नतत्प्रतिवादिनाकिन्नरेणचपठ्यमानांकथ्यमानामिमामार्यांआश्रौषीत् किंचिन्नराः।।किंविलक्षणश्वादिरूपमिश्राः किं
नराः।।तामेवाह।। ।।अजनीतिदेतरुणिरजनिसंज्ञे।। ।।अन्यत्किं।। अपरंकिमुच्यते।तरणिःसूर्यः।।पश्चिमपयोधौ
पश्चिमसमुद्रे।तरतीवउन्मज्जतीवतेऽस्मात् अस्मिन्नवविपिनेवने कुत्रचिद्देशेआवांनिवसावःतिष्ठावः किंभूतेविपिनेघनाव
हवल्लरवायस्मिन।।तत्तस्मिन।।घनतरुणिनमिनस्वंरनांतः।।३४।।एवममुनाप्रकारेणकिंनरमिथुनस्यअन्योन्यपरस्परंप्र
श्नोत्तररूपंआलापमाकर्ण्यश्रुत्वाविस्मितःसाश्चर्योनरपतिर्नलइति।।चिंतयन्सन्गतिदूरवर्त्तितुंशीलंयस्यसतस्यनाति
दूरवर्तिनःसमीपस्थितस्यापुष्करराक्षस्यमुखमवलोकयांचकारःददर्श।इतीतिकिं।आहोइतिआश्चर्यमाननीयेनपूजनीयेनउ
त्कर्षेनत्यर्थः।महिम्नाअनुभावेनउद्यमाउत्कृष्टादमयंतीयस्यादमयंतीपमिरक्षंतिपरिष्कुर्वंतीत्येवंशीलाःपरिवारिणःपरिवारभूताः
पक्षिणोपिविहगाअपिश्रवणयोःस्पृहणीयामभिलषणीयांश्रव्यामित्यर्थःएवंविधंश्लिष्टार्थंसुभाषितंआर्याद्वयरूपमेवअमृ
तंमुंचति।श्रवतीति।एवंविधःसुभाषितामृतमुक्तांवाचंवाणीमुच्चारयंति।।तथायथाप्रथमंपूर्वस्य।।अस्मिन्कुलेजन्मकिंभूते
कुलेअभिजात्यंकुलीनतावित्तंचधनंविद्याश्चआन्वीक्षिक्यादयःविवेकश्चहेयोपादेयविमर्शस्तैरनाकुलसुस्थिते।कुलीनत्वा
दिसंपूर्णाइत्यर्थःआभिजात्यादिमितुअदंसन्नकत्वस्याकारणानिभवंति।कुलंतुएभिरनाकुले।।इतितत्रोपिएवंविधकुलेजाताया
अपिरूपसंपत्तिःकुतःपरंयस्याःअसदृशाअसदृशीरूपसंपत्तिःसौंदर्यसंपत।अथरूपसंपत्तौजातायामपिगुणलाभःकुतःपरंयस्याः
तस्याःरूपसंपन्नायास्तुनदनु।श्लाघानुगुणःप्रशंसानुरूपःश्लाघ्यइत्यर्थः।एवंविधगुणानामौदार्यादीनांलाभःप्राप्तिःअथगुणप्राप्ता
वपिसमृद्धायसंपत्कुतःपरंयस्याःततोपिगुणलाभात्समृद्धापिसविदग्धःश्लेषोक्तिषुपटुःस्निग्धःस्नेहलोयःपरिजनःपरिवारस्त

नं०२ स्य अवाप्तिः प्राप्तिरितिउक्तप्रकारेणमहतीगुर्वीभागस्यभागधेयस्यपरंपरा परिपाटी॥ नरपतिनापुष्कराक्षस्यमुखे अवलो
१४८ किनमति॥पुष्कराक्षोपिकिंनरंपुरस्कृत्य अधिकृत्य अभाषत।देसुंदरकिन्नर।कांतायाः प्रियायाः मुखानलोकने अनसक्ताः
असक्तः मनुसमीपंनिकटमागतानस्यमानेनपत्रयमितितस्मात।इतः अस्मिनप्रदेशे दत्तादृष्टिर्येनएवंविधोभव।इत्तःपश्येत्यर्थः
मदितयादमयंत्या पुरा व्यावर्णयत एषत्वयाक्षानिषधेश्वरोनलोमर्तिमानदेहभृत्स्मरइव आगतः किंभूतः कुसुमचापचक्रेणा
रहितोभूतः तथाप्रसादिताः प्रसन्नीकृताः महांतश्चरायेनस एतावतापूर्वस्मरात॥व्यतिरेकोक्तिः यतः पूर्वः।स्मरः कुसुमचा
पचक्रंधत्तेनचमूर्तिमान॥दग्धांगत्वात।अकोपितमहेश्वरस्येयदानुप्रसाधितेतिपाठस्तदाप्रसाधिता अलंकृतामहांतईश्वराख्या
णादिनायेनसः नारदकनिषधेश्वरः।स्मरस्तुसाधयितुंवशीकर्तुंप्रारब्धमहेश्वरोन्निवःयेनसः कुसुमान्येवचापचक्रंधनुर्मंडलं॥विलो
तिविलोचनयोर्नेत्रयोरधनसमुद्रइव आल्हादजनकत्वात यः सातं॥एनंनृपंनलंविलोक्यपश्यतथानयनयोरुत्सवंनयनोत्सवंनेत्रा
नंदंविधेहिकुरु।तथा आत्मनः स्वस्य।कृतार्थतांसंपन्नमनोरथतांकुरु॥३५॥हेविहंगवागुरेत्वमपिदेव्यादमयंत्याः परमरहस्यस्य उत्क
तासर्यस्यमखीवयस्यापरंरहस्यंत्वामेनवदतीत्यर्थः॥कथंपरमरहस्यसखीत्याह॥हियस्मात्सादमयंतीत्वद्वक्षपात्वलोचनेनपश्य
तियत्वयाश्रुतंतदेवतथमेवमन्यमानयातयात्वनः श्रयते॥तथासात्वन्मनसात्वदीयचेतसामनुतेजानातियत्त्वयापिबुद्धमितिभा
वतत्स्मात्त्वंहि आगच्छ अस्मिन्राजनिनले चक्षुर्निर्वापयशीतलीकुरु।किंभूतराजनिनलेदमयंत्यामनोरथा अभिलाषा एवपां
थाअध्वगा पिपासां उदन्यांछिनत्ति अपनयतीतितस्मिन्।यथाजलाशयेपांथस्यपिपासाछिद्यतेतथा।तस्मिन्नलेदृष्टदमयंतीमनो
रथपिपासाछिद्यतेभैमीमनोरथाः पूर्यंतइतिभावः॥यद्वादमयंतीमनोरथाएवपांथपिपासानांछिनत्तीतितस्मिनपुनः।किंभूतेला
वण्यस्यसौंदर्यस्यपुण्यपवित्राह्रदेद्रवजलाधारविशेषइवयः तस्मिन्ह्रदस्यनिर्वापणकारणत्वात्।चक्षुर्निर्वापणंतत्रघटतएव
इत्यमुनाप्रकारेण किंनरमिथुनमभीमुखीकृत्य राज्ञः सन्मुखं विधाय पुष्कराक्षो नलपतिंनलमवादीत् अवोचत्॥हे
देवतदितिपूर्वंयन्मयाभवतामुक्तमासीत्॥तत्एतत्प्रत्यक्षंकिन्नरमिथुनं॥इदंकिन्नरमिथुनंहिनिश्चितंदेव्यादमयंत्या राम
द्वितीयंहृदयमिवप्रियत्वात तथाप्राणेभ्योपिसकाशात॥प्रियमिष्टप्राणेभ्योप्यधिकमित्यर्थः॥तथाप्रम्लानलेहेनतुहिनाचलस्य १४८

405/1933

चक्रवर्तिनान्रूपेणपततकिंनरमिथुनंप्राप्तनंदेवकेनप्राहितंप्रेषितं।भीमायतिशेषः॥तथामंत्रागीयंते अस्यामितिमंत्रगीतातस्याः
मन्त्रंगीतंपरमंपात्रं।तथाहीति॥तदेवकिंनरमिथुनंव्याख्यानयन्नाह॥किंभूतंकिंनरमिथुनज्ञातयानदयंती
प्रभतयास्तासांज्ञाताभर्तारव्यातिप्रसिद्धिर्यत्रतत।तत्रकुशलमित्यर्थः॥तथागीतकेषुगानेषुगीतंख्यातंयशोयस्य।तत
प्ररूपगानरूढित्यर्थः॥तथावर्द्धमानेएवर्द्धिताऽधिकाभूतामानश्चितोन्वत्तिर्यस्यतत॥मानश्चितोन्नतोग्राहो।नृत्यनेकार्थः
तथा आसमितेषु सारंप्रधानं।तथापाणिकास्रु निपुणंदक्षंतथासाम्नांधामग्रहं।तथारूपं आचार्यकं।तथाकलादिनां॥
आलयः आश्रयः॥वर्द्धमानान्यासरितकानिपाणिकाः सामानिकृत्वः।कलादिभेदाश्चगीतविषयाभरतशास्त्राद्गम्यात
थागीत्यामपिभरसंसमाधार्यं।तथास्वरामध्यमादयःतेषांयेआलोपाः आपणानितेषुसुस्वरंशोभनध्वनितथापञ्चमध्य
मध्यमगांधारस्वयोग्रामास्तेऽपरागास्तेषु अग्राम्यं।उचितंनिपुणंइत्यर्थः॥तथाभाषाः षड्विंशत्तास्रु विचित्रानानाविधभाषणभा
षणंयस्यतत तथानर्तकीनांप्रवर्त्तकं।प्रवर्त्तयित तथाकरणानितलपुष्पपुटादीन्यष्टोत्तरशतसंख्यानितेषांयामार्गःतपट
विम्नस्यकारणतथावाद्यघण्टानापिवीणावेणुषु।प्रवीणंचतुरं।तथापटहेषुलब्धंपाटुत्वं वयनतत।तथाज्ञल्लरीषुअप्रति
मल्लं अदर्शकिबहुक्तेना।कल्लमिति॥देनृपराजन्तवलेवाकर्तुंतयादमयंत्याइदंकिन्नरयुगलंप्रहितंप्रेषितं॥किंभूतंकु
लाःगीतवाद्यामुद्रुत्तंभेदाश्चनाविदंत्यधीयतेवा॥कलाःकलाविदस्तेषांसमूहःकालं।तदिवकलाबहुलं।तथ्यथाकलायां
मात्रविषयेबहुलतन्निष्ठंभवति॥तथेदमपिसमग्रकलाप्रवीणंतथालवणमिवसर्वरसानुप्रवेशि यथालवणंसर्वंचतरसाश्वति
काद्यास्तान अनुप्रविशतिश्यंवंशीलं।सर्वरसाभिव्यंजकत्वात्॥तथाइदमपिसर्वेचतेरसाश्चशृंगाराद्यास्तान अनुप्रविशतीति
सर्वरसानुप्रवेशितात दभिन्नत्वात साम्यार्थेतु कालशब्दे पुंस्त्वंस्यात यदानुकूलकाल इत्र कलाबहुलमितिपाठस्तदाकाल कलाभिः
निमेषादिरूपाभिः बहुलोव्याप्तः इदंतुकलाभिर्गीतनृत्यादिभिः व्याप्तं।कालोअवसरः आत्मसमर्पणाय अवसरइवप्रेषितइतिभावः
तदित्युपसंहारेतस्मात्एतत्किंनरमिथुनं आत्मनः परिग्रहेणस्वीकारेणमदीयमिदमिति आत्मसात्करणेन अनुगृह्यतां।अनुग्रहः
प्रसादः क्रियतामित्यभिधाय तस्मिन्पुष्कराक्षेविश्रांतावाक्यस्यसः तस्मिन्मौनंभजमानेसति॥सइतिदमयंत्याः प्रेषितः किन्नरयुवाकिं

नं०२० मपिकिंचित्। उपसृत्य॥राज्ञः समीपंसमागम्य। मृदमंदनकस्तुरिकाद्रवेणमिलतसंयुज्यमानोयो मृलयजरसा श्चंदनद्रवस्ते
१४० नउल्लासीनो शोभनशीलयोलरवारेखा। तयालांछिता अंकितायाललाटपट्ट अलिकफलकास्तस्मिन् अर्पितंन्यस्तंकरकमलमुकुलं
संयोजितकुड्मलितपाणियुगंयेनसः। एवंविधःसन्। प्रणत्यावाज्ञो नमस्कारेणप्रेरितः कंपितोमणिरवचितःकर्णयोरवतंसःकर्णपूरोय
स्यासा तयाप्रियया किन्नयोसह प्रणाममकरोत्। नमस्कारमकरोत्। अथस्तुतिपूर्वकंनहनप्राभृतं। यथादृदानथाह॥लब्धेति। हेनृपभवंतं
कृतउपमेयमीदृ॥कृतोपमानंदग्रहे॥कथंयतोभवतउपमानंशंभुविष्णुब्रह्मणामेवघटते॥तेचैवंविधास्तद्यथा॥ईशःशंभुःलब्धःप्राप्त
अर्द्धचंद्रगलापहस्तनंयेनसएवंविधः तथाविष्णोःपौरुषविक्रमोकृतकंकृत्रिमंतथासभयंभयान्वितंचतथाब्रह्मापि नअभिजातः
कुलीनान्॥अतस्त्वंकृतोपमानं। इतिनिंदाभासपक्षः स्तुतिपक्षेतु अर्द्धचंद्रस्य अर्द्धचंद्रः शुभ्रिकिलालब्धः अर्द्धचंद्रोयेनसएवंविधईशः
तथाकृतकंसस्यभयंयेनतत्। एवंविधविष्णोःपौरुषंतथाविष्णवनाभेर्जातोब्रह्मा॥३७॥इदंचेति। हेनृपइदंचअंगुलीयकाभरणंतस्या
दमयंत्याः किसलयमिवपाणिपल्लवं त्वत्करकमलेचिरंचिरकाले। लगतु॥आश्लिष्यतु। यथातस्याःकरकिसलयंत्वत्करेलगि
ष्यति॥तच्चेदमपिलगतु किंभूतं अंगुलीकाभरणं अरुणमणिपद्मरागाणिएतानितस्यकिरणांशुभिः कलितंसहितंतथा
लिखितानिअक्षराणियेनतत् आनयाआशिषापाणिग्रहणंसूचितं॥३८॥अनयाचेति। हेसुभगवक्षुष्य अनयाचीनांशुक
युगलिका। तयानयेवदमयंत्यैवतवअंगपरिष्वंगआश्लेषःक्रियतां॥यथातयापरिष्वंगःकरिष्यतेतथाअनयापिक्रिय
तां॥इयंपरिधीयतामित्यर्थः। किंभूतया चीनांशुकयुगलिकया। रम्यादशावस्त्रांतसूत्रंयस्याःसातयातथारक्ता
तो वसानंयस्याएवंविधंयन्नेत्रं चित्रवस्त्रविशेषस्तदेवमंडनं अलंकरणंयस्याःसातयाकिंभूतयातयारम्यारमणीयादृ
शाअवस्थायस्याःसातयातथारक्तोअंतपर्यंतोययोस्तेरक्तांतेएवंभूतेनेत्रेअक्षिणीमंडनंयस्याःसातयापद्मिनीजातित्वा
त रक्तांतनेत्रत्वं॥३९॥ ॥अयंच॥ ॥उज्ज्वलेति॥तस्यादमयंत्याअयंरुचिरमणयोयत्र
एवंविधःकर्णपूरःअवतंसःश्रवणयोःकर्णयोरंतिकंसमीपंश्रयतु॥कर्णयोर्निधीयतामित्यर्थः॥कुड्मलतस्यादमयंत्याः राम
संदेशाउदंतास्तेषांकथनायदूतःसंदेशाकथनदूतःसइवयथासदूतःश्रवणांतिकंनीयते। तथायमपिकिंभूतोरुचिरमणि १४०

407/1933

र्णपूरःउज्ज्वलंसुवर्णपदंरचनंयस्यसःरुवर्णाश्रितइत्यर्थः। किंभूतोदूतउज्ज्वलानि अग्राम्याणिशोभनवर्णानिपदानिवचनानियस्य
स्यसउज्ज्वलरुवर्णपदरूः॥४०॥किंचान्यत्॥आनंदंप्रमोदंददमतीति आनंददायिनस्तेदिवसाःकुंडिनपुरेकदाभविष्यंतीतिकिं
किंभूतामित्वदीयंमुखमेवकमलंत्वन्मुखकमलंतस्यलावण्यमधुपानेनयाविलोलंतोभ्रमंतोनागरिकाणांपौररमणीनांनय
नान्येवषट्पदायेषुएवंविधाः कुंडिनपुरनागरिकास्त्वन्मुखंवीक्षिष्यंतयेषुदिनेषुतानिदिनानिकदाभविष्यंतीतिभावः॥४१॥
एवमुक्तप्रकारेणआविर्भाविताप्रकटितःप्रश्रयःस्नेहोयत्राभिधानेएवंयथाभवतितथा॥उज्ज्वलितउद्दीपितोअनुरागःप्रेमबंधो
यत्रैवंयथास्यात्तथा॥तथाउद्दीपितःप्रकाशितआदरोबहुमानोयत्रएवंयथाभवति॥तथाआप्यायितोवर्द्धितःप्रणयःस्ने
होयत्रएवंयथाभवतितथाअभिधायउक्त्वाकिन्नरेरक्षितवतितूष्णींभजमानेसतिनरेश्वरोनलोदमयंत्याप्रहितानिमुक्तानियानिप्रा
भृतानिढौकनानितानिस्वयमेवआदरेणसबहुमानंगृहीत्वाउवाचहेसुंदरकतस्याःदमयंत्याःसंदेशएवकर्णपूरोअवतंसःकर्ण
योःपूरणंचतयातस्याःअयंभवतसदृशःपरिकरःपरिवारएवअस्माकंमणिकर्णावतंसः॥तथातस्याःसुष्ठुगृहीतोननान्मेवदमयं
तीत्यभिधानेनवचयंमुद्रिताःमुद्रांप्राप्ताःपक्षेअपरस्त्रीनाम्नोदुष्करप्रवेशाः।कृताः॥तेनअयंअंगुलिमुद्रालंकारःअंगुलीय
काभरणंप्रपंचोविप्रतारणंप्रपंचोविप्रलंभनेविस्तारसंचययोश्चापीत्यनेकार्थः॥तथातस्याअनुरागेणैवअस्माकमुपरिप्रेमबंधनै
र्वयमाच्छादिताआवृताः॥अतइदंआच्छादनयुगलंचीनांशुकयुगमपुनरुक्तं॥आच्छादितस्याच्छादनेहिपोनरुक्त्यं।अफलमित्यर्थः
अपरंच अन्यच्चउज्ञातरीतिशेषःतयादमयंत्यायुवांकिन्नरकिन्नर्योप्रेषयंत्याप्रमुंचंत्याअस्माकंकिंनप्रहितंअपितुकृतवतीःप्रेषणेन
सर्वमपिप्रेषितमित्यर्थः॥त्वत्तोपिकिंनरमिथुनादपिअन्यत्परंप्रकृष्टंकिंप्रियंप्राभृतंभविष्यतीतिअपितुनकिमपीति॥तत्तस्मा
द्धिआगच्छताचिरंसेनासन्निवेशंअनुलक्षीकृत्यसरागामगच्छाम॥इत्यमुनाप्रकारेणअभिधायोक्त्वातत्किन्नरमिथुनंबहुमानयन्
गौरवयंश्च॥नलएवंविधनवसेनामार्गेणनिजावासंस्वीयनिवासस्थानंप्रतिउदचलत्।प्रावर्त्तत। किंभूतेनवसनोअतिचपलाये
कृपयावानरास्तेषांकरैःपाणिभिरांदोलितानिकंपितानियानितरूणांवृक्षाणांशिखराणिअग्राणितेषामग्रांता अतएवतेभ्योगलितानिपतितानि
थातत्राग्निषुअधोभागवर्त्तिपाषाणेषुयत्आस्फालनंआघातस्तेनस्फुटंतिद्विदलीभवंति।ततःकूर्मभूतानिएवंभूतानियानिफला

चं०२० निलयो येरमाद्रवत्तेन सुगंधिनासुरभिणा। तथा शुचि: पवित्र: कुसुमानां यो मकरंद इव: पुष्परसस्तेन आर्द्रितो क्लिन्नीकृतं पांशु
१५० पटलं यस्मिन् तत्तथा तेन राजिनले स्वावासाय उच्चलिन सति वियदेव वीथिमार्ग: तस्या: पांथ इव पथिक इव य: सतस्मिन् विवस्वति
च सूर्ये अस्तगिरेरस्ताचलस्य गह्वरं गुहा तस्मिन् विशति प्रविशति सति क्रमेण सांध्यसमायाति क्रमेण परिपाट्या तस्मिन् दिग्व
पश्चिमायां सांध्यराग: सायंतनलौहित्यं उल्लुलास प्रचकाश। किंभूते रवौ पश्चिमांभोनिधे: यत्सलिलं तेन क्षालिता: निर्मलीकृता:
पादपल्लवा: किरणकिसलयानि यस्य सतथा तस्मिन्। पुन: किंभूते उत्प्रेक्ष्यते वासो वसनं। अर्थयते अभिलषतीत्येवंशीलस्तेवा
सार्थी तस्मिन् इव रात्रावत्र निवास: क्रियतामित्यभिलषितीव। अन्योपि पांथ सलिलेन चरणौ प्रक्षाल्य वासागारं प्रविशति। तथा
यमपि जलधिजलक्षालितपादो निवासार्थं अस्ताद्रिगुहां प्रविशतीति भाव:॥ किंभूत: सांध्यराग: उत्प्रेक्ष्यते दिनकरस्य रवे: अश्व
चक्रं तस्य यच्चंक्रमणं चलनं तेन यच्चूर्णनं तेन उच्छलत उत्सतत। यन्मंदरगिरे। गैरिकधूलिपटलं धातुपांशुवृंदं लोहितवर्णपांशु
पटलं वा तस्य उल्लोल इव कल्लोल इव॥ गैरिकस्वर्णधातावित्यनेकार्थ:॥ तेन सांध्यरागेण सवलितानि मिश्रितानि तमांसि जंभनिशुंभ
नइ इलस्य कुंभिपूर्वस्यादिशि उ लुंपितुं विस्तारितुं आरभंत। प्रयत्नं चक्रु: किंभूतानि तमांसि विपिनवने। ज्ञारं तो रहयेक कुब्ब
कुवस्ताग्र चूडास्तेषां धराणां यानि रोमाणि। तह दृष्टि: लक्षियपांतानि धूसरवर्णानीत्यर्थ:॥ ततश्चेति। ततउज्ज्वलवानंतरं नरपति
नेल एव भवं ज्ञाप्यमानं तेन किंनरमिथुनेन सार्द्धं अरण्यपथ एव आयांत: अभिमुखं प्राप्त:॥ तथा प्रज्वलिता: स्नेहेन सिक्ता: प्रदीपका:
पाणिषु यस्य स तत: कर्मधारय: एवंविधाय: पारिजनस्तेन परिवरित: परिवृत्त: सन् त्रिविरसंनिवेशं सेनास्थानकं प्रविश तत्र
निवन्न। कास्वसनीषु दिक्षु अन्यकास्वदिक्षु आरिषु अरत्नीयस्य अवलोकनीयस्य। याचर्यां गीतिस्तां विज्ञो। तीषु प्रविशंती पुसतो
पुदिशानदृश्यंत इति भाव:॥ अदर्शनमायांति पुरीति पाठांतरं। उत्प्रेक्ष्यते। नष्टचर्या। क्रीडयेव त्रि। सुक्रीडाविशेषणेव अन्या अपि कु
मार्यो रममाणा: क्रीडया कचित् द्वरे प्रविश्य अदृश्या भवंति तथेमा अपि। तथा नदवतास्व वनमुनीनां तापसानां होमस्य यो धूमगंधस्ते
नसंतर्प्यमाणासु प्रूयमानासु सतीषु पुन: कुसुमसु। ज्ञनैर्मंदं२ तिमिरेष्वंधकारेषु उत्तुंगा उच्चतायावपुरुत्पाय: तटप्रदेशा सान्निध्य परि राम
णमस्य परिपाकं गच्छसु। सत्सु बहलीभवत्स्वित्यर्थ:॥ तिमिरेषु केष्वेव। उत्प्रेक्ष्यते निद्रया अंधानीव अंधानि यानि सिंधुरयूथानि १५०

407/1933

हस्तिवृंदानि तेषां चिरकृष्णत्वसाधर्म्यात्॥ तान्यपि उत्तुंगवनस्थलेषु परिणसंति तिर्यक्प्रहारं ददते। पुन: कु सति निशामुखे
प्रदोषप्रारंभे कुसुमानि विकसितानि यानि अंजनपत्राणि कृष्णवृक्षविशेषदलानि तै: स्तबकितमिव कर्बुरितमिव स्तबकितं त
स्मिन् जाते सति॥ शंकेइदं निशामुखं तमसा कृष्णं नास्ति किंतु एतन्या अंजनपत्रै: स्वमुखं मंडितमिति। किंभूतं त्रिविरसं
न्निवेशं। तारणायनीडार्थं आगता: कपोतापारापता यस्मिन् सतथा तं तथा उत्पतिता उड्डीना ये उलूका घूकास्तै: कृतशब्द:
यत्र तं निशाम्य श्रुत्वा कपोता: नीडमागच्छंति। उलूकाश्च उड्डीयंते। कमिव त्रिविमिव त्रि बिल्पमिव किंभूतं त्रिविरं तारणार्थं स्वरक्षार्थं आ
गता: कपोता यस्मिन्॥ सतं॥ तथा उड्डीनकपोतस्योपरि पतितो उलूकस्तस्य निवारणाय कृत: त्राब्द: माघातयेति रूपो ध्वनिर्येन सतत्तेना
रदरूनां शिविन्नपवनांसान्सृयंतो। कपोतोलूकरूपधारिणम्वरो सत्वं नीजास समानो शिविबिल्पमागता वित्यागम: तत्र शिवि
रसन्निवेशे क्रमेण परिपाट्या कृतं करणीयं॥ संध्यावंदनादिकं। येन स एवंविध: विध: सन् नल: पुष्कराक्षश्च किंनरमिथुनं
च आप्तजनाश्च सुकृतशीलाद्या: तै: सह मधुररसं नष्टास्वादनं सारंप्रधानं आहारं उपभुज्य अनंतरं पश्चात्। अचांतो गृ
हीताचमनो अत एव शुचि: पवित्र:॥ तथा चंदनेन चंदनद्रवेण उद्भिन्नं तं क्षीरकृतं करकमलयुगलं येन स: तथा कर्पूरस्य पारीशी
कलनेन परिष्कारितं सहितं च तांबूलं तेन उज्ज्वलं। मनोहरं वदनारविंदं यथस्य सतथा॥ मृद्व्यां। सुकुमारायां पर्यंकिकायां आसनविशेषे
सुखेन आसीन: स्थित: सन् किंनरमिथुनं इति आदिदेश आज्ञापयतिस्म। किंभूतमाह मंत्ररमाणा: शीघ्रमागच्छंतो ये पान्वकवंदारका: सु
परकारमुख्यास्तै: उपनीतं उपढौकितं तथा उत्सततं उत्कृष्टं गच्छन् य: पाकस्य अन्नादिपचनस्य परिमल: आमोदस्तेन स्पृहणीयं अभिलष
णीयं तथा अन्नं सुमेदुरं मांसलयन्मांसं पलं॥ उपदंशस्य। अवदंशास्ते विद्यंते यस्मिन् सतथा पाते। उपदिश्यते पानरुचिजननार्थं मिस्र,
परंत्र: मद्यपस्य अत्रानं स्वरविदंशमभ्यवहार्यं शंकिमित्यर्थ:॥ तथा आज्येन घृतेन प्राज्यं प्रचुरं बहु ध्रतयुनमित्यर्थ:॥ इतीति किंइहेस्,
दरक्रमपि पिद्याविनोदं शास्त्रकौतुकं अस्यावयविधेहि॥ प्रारभस्व॥ अयीति कोमलामंत्रणे हे विहंगवागुरिके किमपि अद्भुतं मधुरं
तयागीयतां रायवदध्वनिना उच्चार्यतां। अयश्च अनुबंधस्या। त। राज्ञा आदिष्टे सति किमपि अद्भुतं। गीतमभूत्। कु सति वंशिके

पं०२० नवंशवादनंत्रित्यमस्येति ।। वाशिकस्तेन । वंशवादकेन वंशमुखेन वेणुछिद्रेण उद्गीर्णं उद्गीतं यत् गांधाररागपंचमरूदान
कं तस्मिन् दर्शितं वसति किंभूतं गीतं रुष्टाशेस्कृतानि निश्वलीकृतायाम ध्यमश्रूतिस्तया प्रसन्नो विशदः प्रेंखोलना प्रयो
गोपालनायापारायत्रततत् श्रूतया द्वाविंशतिस्तद्विभागः स्वय ।। षड्जस्तेषु द्वितीयः ।। षड्ग्रामे ध्वनिः भवेत् ।। ततउर्द्धं त्रितीयः
स्यात् ऋषभो नाम संज्ञयः ।। ततो द्वितीयो गांधारश्चतुर्थो मध्यमस्ततः ।। मध्यमात् पंचमस्तद्वत् ।। तृतीयो धैवतः ततः निषधो नोद्दि
तावस्तुतिनः षड्जः स्वतुर्थकः पंचमो नाम धमेनामम मध्यसांतस्तृतीयकः ।। तथा उचितस्थानेकृतः कंपः कंपनं यत्रतत् तथा अक्रो
धेराम्रुरसार उच्चः स्वरो यत्र ततः ।। तथा हृदयं चेतः आकर्षदिव वशीकुर्वदिव ।। तथा श्रवणेंद्रियं अमृतेन पीयूषेण अ
भिषिंचदिव स्नपयदिव आल्हादजनकत्वात् । तथा अन्येषां शब्दव्यतिरिक्तविषयाणां रूपादीनां वेदनं ज्ञानं अस्तं नयदिव इदं श्रुण्वतः
सतो अन्यविषयपरिच्छेदो न ज्ञायते । मनसोत्रैवासक्तत्वात् । तथा अनुलंमंदं यथा भवति तथा प्रपंचितो विस्तारितः पंचमो रागो यत्र त
त् ।। तथा विपंची वीणा । तस्याः स्वरेण संदर्भितं युक्तं ।। यत्रेति ।। यत्र गीतश्रुति सति । रणरणकरसः ।। उत्कंठारसः प्रसरति ।। प्रव
र्तते ।। तथा यत्र उत्कंठा वांछा हठेन बलात् कारेण चित्तं कुंठयति प्रतिबध्नाति । अन्यत्र गंतुं न ददातीत्यर्थः ।। तथा यत्र सारोपि
धनुषः स्मरति ।। यस्मिन् श्रुते कामः रुद्धो जायत इत्यर्थः । किंभूतस्य धनुषः प्रगुणीकृताः सज्जीकृता निशिता तीक्ष्णा वाणा यस्मिन्
तत् ।। तथा तस्य । अधिगर्थदायत्रां कर्मणा तिस्मृत्यर्थयोगे कर्मणि षष्ठी ।। ४५ ।। एवंविधव्यतिकरे गानप्रस्तावे वैतालिको मागधः पा
ठः सकलेति ।। अयं पंचमस्वरागस्य ध्वनिः जयति किंभूता ध्वनिः पंचानां पूरणा पंचमो मदनबाणः उन्मादनलक्षणः कामस्य हि पं
च बाणाः ।। मारणशोषण २ तापन ३ मोहनो ४ न्मादनाः ५ स्व्याः अयोन्मादनस्वरूपमेवाह । किं कुर्वन् । इंद्रियाणां सकला विषयवर्ती
विषयव्यापारात मुद्रयन् अन्येषु विषयेषु कृपविषु इंद्रियवृत्तिं निषेधयन् ।। तथा च पुनः हृदि चेतसा कांचिदकुमत्राक्यां ।। उन्मा
दितगयित्रीं अवस्थां दशां विदधत् । कुर्वन् । तथा अनुगतः अनुप्रवीर्णो वीणा निक्वणो विपंचीस्वरो यस्य सः । तथा कोमलो मृदुः मा राम
लिनीवृत्तं ।। ४६ ।। अपि च पुनः ।। प्रियेति अयं श्रूयमाणः पंचमस्य निस्वनो ध्वनिः । केनस्पष्टो निर्मितः किंभूतः प्रोषितानां विप्रयुक्तानां

411/1933

प्रियमवस्तुभस्य विरहे वियोगस्ये विषादो मनःपीडा तस्य औषधं अगदः पंचमरागे श्रुते ।। विरहि विरहव्यथा निवर्त्तत इत्य
र्थः ।। तथा विधिधानं विधुरचिता प्रांतीनां दुःखसंकल्प भ्रमाणां या विश्रांति निवृत्तिः तस्या हेतुर्निबंधनं तथा कर्णयोः विषये
अमृतस्य कथाया स्तरंग इव वीचिरिव यः सः । श्रोतमधुरत्वात् ।। पुनः किंभूतः मधुररसस्य निधानं आश्रयः अभिष्टलिंगो
यं ।। अत्र पंचमस्यात्यारव्यानं तु पंचानां पूरणस्येति ध्रुसत्यर्थं ।। मालिनीवृत्तं ।। ४७ ।। अपि च पुनः अयमिति ।। हि निश्चितं सम
स्तानां रागानां रंजने आवर्जने अयं प्रथमः प्रधानभूतो रागः यस्य रागस्य द्वितीयः समानो नास्ति ।। तथा पंचम इति तस्य रागस्य संज्ञा
अपि शब्दो विरोधे । यः प्रथम आद्यः तस्य कथं पूरणो द्वितीयः सोपि नास्ति स कथं पंचानां पूरणः पंचमः ।। ४८ ।। इतीति ।। अ
स्य राज्ञा धाम्नि मंदिरे मधुरो महनीयः कंगो ध्वनिर्यस्य तथा तस्मिन् वेनाल्लिके मागध इत्थममुना प्रकारेण विविधं अनेकविधं तथा उ
दंचनत् उच्च स्वरेण लुशयः पंचमस्याकारः ।। उच्चारः सगर्भं सध्ये यत्र एवं च यथा भवति तथा पवति सति ।। च पुनः किं नरदेवगीते
चित्तं अपहरति वशं नयति सति लोकः सर्वमय इव सत्वस्य चुर इव निद्रायां निस्पृहो निरभिलाष आसीत् ।। तज्ञान श्रवण
सिक्तस्यानवेषु निद्राति निस्पति भावः निद्रामीलितइति पाठमधिकस्य टिप्पनकव्याख्येयं । पश्चात् मालोकनसमयमुस्मासितसा
द्रानंदमय इवेरसस्वदितत्वपर अन्यास्वादसादरत्वं पूर्वाचार्यैः चार्वताः कृत्स्नमय इवनीद्रामीलितइव आसीदित्कनयत्रापि ।। इवश
ब्दोत्र : अथ वासक स्वमयः सन् निद्रामीलितइवेतीवश ब्दो भिन्नक्रमेकं दुर्व्वतो संनिधाने ग्रीवायां मदवकुसइत्तने स्मर्थः ।। मालिनी ।। ४९ ।।
एवममुनाप्रकारेण राजनि नले इति अनक्षाचिंतयति । सचिन्तयुवा प्रक्रामस्य गीत प्रस्तावस्य उचितो योग्यः श्लेषः यत्र एवंवि
धं गीतस्य पसंबधमित्यर्थः ।। इदं वस्यमाणमवादीत्सपाठ ।। किंभूते राजनि अनवरतं निरंतरं आरोहेण उच्चैः ध्वनिना ।। अवरोहेण वनी
चैः ध्वनिना याम्रूर्च्छाभंगि स्वरभाव सामि थिलि लयात रंगित मिव ।। जातो मूर्छि ।। यस्तत्तस्मिन् ।। तथा भूते गीत मेव अमृतश्रोतः
पीयूषप्रवाह तस्मिन् विषये निमग्नं लीनं मनो यस्य सो तथा तस्मिन् ।। तथा ह्युतगीत मेव कृशरितां ज्वरितां प्रासादं दीभूता उत्कंठा
प्रियामत्याभिलाषो यस्य तस्मिन् तथा रणरणकः औत्सुक्यं तस्य यः आरंभ उपक्रमस्तं भजति यः सः तस्मिन् इतीति किंहे रजनी किं न विर
मसि विनिवर्त्तसे हे दिवस किंन आविर्भवसि ।। न प्रकटी भवसि । हे अधीन ।। मार्ग कितं स्तोकतामलात्वया सितशाकादि नभवसि हे

नै० ४
१५२
।कुंडिननगरीकं नेदीयो भवसि न समीपवर्त्ती भवसि।।हे श्रमस्वेदकिं अंतरायो विघ्नभूतोसि॥ श्रमेणैवतत्रगंतुं न शक्यते॥
अनोंतरायभूतत्वं।तस्वेभि।।हे विधे।वृद्धन्न मां उत्क्षिप्य उदधृत्य तत्र कुंडिनपुरे किं न नयसि प्रापयसि येन दमयंतीमालोक
यामीति अथ कि नरपतिं तमश्लेषपद्यं वदमाह॥वर्द्धमानेति॥हे राजन् एवं विधादमयंती च।गीतिश्च कस्य पुरुषस्य न हृदयंगमभि
तिरलायुध।किंभूतादमयंती वर्द्धमानो वर्धिष्णुः मनुर्हीय मानउल्लसन् रागो नुरागो यस्याः सा।तथास्फुटशोभनाजातिः क्षत्रि
यत्वाद्यस्याः सा॥तथामृदुः स्फुकुमारो पाणी करौ यस्याः सा किंभूतागीतिः वर्द्धमानेनाल्प विशेषेउल्लसन्रागः श्रीरागादिर्य
स्याः सा॥तथान्नोभनाजातयोनंदयंतीमभृतवो यस्याः सातथाम्दवः पाणयः समपाण्यादयो यस्यां सो ॥५८॥ सापीति॥सापि
दमयंत्यपि अनेकाभिः कलाभिः विज्ञानकौशलैरुपेता सहिता॥तथासापि अलंकारैः आभरणैः हारिणी मनोहरा तथासा
पिदयामनोज्ञः स्वरः शब्दः आलापोभिधाभाषणं च यस्याः सा गीतिः स्त्वेवंविधविशेषणा वर्त्तत एव परं दमयंत्यपि तथा
भूतवालीत्यपि ज्ञाद्यार्थः गीतिपक्षे उपंगीतिस्तु पताकिनावदृष्टिश्च विरलांगुलिनाचया आलाप इति विज्ञेया कलावृद्धि
स्तुसाकला उत्यावापादयः सप्तकलाः अनेकाभिः कलाभिः कलाभिः उपेता नभाञ्चलंकारा उपमारूपकादयः अलंका
रैः हारिणी तथास्वराश्च षड्जादयः सप्त आलापाश्च आलप्तिहृद्यालापस्वरालापविधंते यस्यां सा किंतु परं दमयंतीतत्वभ
साधारणा अनन्यविषयत्वात् तदेकाश्रय: गीतिस्तु साधारणा स्वरसाधारणा जातिसाधारणा चेति॥॥५९॥संगीतेति॥त्वयिउल्ल
संमील्लनोल्लंगतस्ते अनन्यविषयत्वात् तदेकाश्रय: गीतिस्तु धारणा स्वरसाधारणा जातिसाधारणा चेति ॥५९॥ संगीतेति ॥त्व
त्सुकं तं स्माहुतः सम्यक् गीतं प्रख्याति प्रख्यातिरस्याः संगीतक्ष्मा॥सर्वत्र त्वद्गुणाः सा गीयत इति भावः॥तथात्वां स्मरंती सहमूर्छनया वर्त्तत
ति मूर्छनासमोहः॥गीतिस्तु गीतं स्वरगुणदोषग्रामयतिश्रुतिमूर्छनालक्षणं यस्यां सा।।तथा सह मूर्छनाभिः विद्यते यासा सम्
र्छनास्वरः संगक्षितो यत्रागत्वं भिभिनाद्यंत मूर्छनामिभितां प्राहुर्मुनयो ग्रामसंभवां॥सा च एक विंशतिविधा प्रयुक्तं।।सप्तस्वरास्त्रयो १५२
ग्रामा मूर्छनास्त्वेकविंशतिः तानाएकोनपंचाशत् तिस्रो मात्रा लयास्त्रयः श्रुतिः॥मूर्छनाविभागस्त्वयं उत्तरमंद्रा रजनी ततीयात्र

413/1933

रामंता॥चतुर्थीशुद्धषड्जानु पंचमीमत्सरीमता अश्वक्रांताभुषष्ठी स्यात् सप्तमी याभिरुद्गता॥स्वरक मक्षुनाविधात् सप्तेता: षड्जमूर्छनाः सौ
वीरीमध्यमाग्रामे हारिणाश्वानमेवच।स्यात् कलोपनता चैव चतुर्थी शुद्धमध्यमा॥आर्षी च पौरवी चैव हृष्यकाचयथाक्रमं सर्वास्तु पंचषड्जसा
धारणकृताः स्मृताः॥एतावता दमयंती गीत्योः साम्यमुक्तं अधुनातु भेदं निरूपयति॥किंतु परं हे स्वामिन् तस्या दमयंत्यास्त्वयि विषये त्वयुक्तसरता
नस्य भंगोमदृश्यते।गीतौ तु क्रमध्यविलंबितलक्षणाश्च लयाश्च तेषां भंगो दृश्यत इति॥५२॥एवममुनाप्रकारेण किं नरे उक्तवति सति किंमपि कथं
चित् अलीककोपेन वहिर्वत्यस्यस्याः कुटिलितं वक्रीकृतं उन्नमितं उच्चैः कृतं भुवलयं भ्रूचक्रं यत्र एवंविधा आवलिता ईषत्पश्चान्मुखीकृ
ता परिवर्त्तिता कंधरा ग्रीवा यत्र अवलोकनं एवं यथा स्यात्तथा किं अरमवलोक्य किन्नरीव कुमारभत॥हेस्मदकामा माएवं वादीः अकथयः
मामिति निषेधवाक्यं॥शुष्केति दमयंत्याः गीतिः कथंसादृश्यं साम्यं अवगाहते प्राप्नोतियत किंभूता गीतिः शुष्कमनाई अंगं शरीरं यस्याः सा किंभूतायाः
दमयंत्याः घनं निबिडं मांसलमित्यर्थः॥चारुभिरं अंगं यस्याः सातस्याः।तथा गीतिस्तु काकली श्लेष्मवैगुण्यादिधाभृतः स्वरो यस्याः सा किं
भूताया: दमयंत्याः शोभना वाक् यस्याः सा सुवाक् तस्याः शीवसदृश्यपक्षः॥तत्वतस्तु शुष्कमवक्रं एकमंगमवयवो यस्याः सा।तथा कुंदपल्काली
आस्वामितिन दग्दिवादीकाकली निषादसंज्ञः स्वरो यस्याः सा।५३॥अपि च पुनः दमयंत्या सह गीतेः वैसदृश्यमाह।।गीतेति गीति किलेत्यस्त्वौ अरु
चिस्तु गीतिविषये न दमयस्यां।गीतग्रामाः स्वल्पानि त्रिताः द्वावेयौवा मानं येषां ते त्रिति त्रिताः बहुव्रीहौ संख्येये डजबहुगणादिति बहुव्रीहौ डच्
मानुदमयंती ग्रामाणां सहस्रं भर्त्तीति ग्रामसहस्रभाक्॥तथा गीतिः कूटतानैन कपटविस्तारेण घना बहुलादमयंती न कूटतानघना॥अतः कथं
तस्याः दमयंत्याः गीतिः समा भवेत्॥तत्वतस्तु गीतेः षड्जमध्यमगांधारास्त्रयो ग्रामा गांधारस्य स्वर्गविषयत्वात् द्वावेवेति द्विग्राः ग्रामाः तथा कूटता
नाः पंचत्रिंशतो घना॥५४॥किंच पुनरन्यत अपरं गीतेः सदोपत्वमाह॥इयंगीतिः बहुलं घनमुद्ग्राहितादधिको च्चारणं यस्याः सा।तथाप्रयो
गेउच्चारणे प्रकटिता प्रकटिता मूर्छना उत्तरमंद्रादिका यस्याः सा तथा बहुः प्रचुरः कंपोङ्गच्छन्ती चलनं यस्याः सा।केवलं रितैव प्राप्त ज्वरास्त्रीव
किं भूता सा बहुलं घनं शोषणं यस्याः सा॥तथा अस्या योगाः क्वाथादयो यस्याः सा तथा प्रकटिता मूर्छना मोहो यया सा पश्चात्कर्मधारय
णो यात तथा बहुः कंपो यस्याः सा पुनः किंभूता इयं गीतिः भैरवी भयंकरनय: षड्जग्रामषाभौ गान्धारश्च ग्रामस्फुटादयः वक्रो भाषा यस्यां सा तथा बहवस्ता
लाय स्यां सा केवलमत्तव क्षीबेव॥किंभूता उन्मता बहुयत्नक्षपनः शीबहुभाषा तथा बहुलालाबहवस्ता लाय स्यां सा उन्मत्ता हि बहुभाषणे बहो

नं०२०
१५३

मालिश्वदलाडति॥तथाऽयंगीतिः बहुर्धनोरागः श्रीरागादिर्यस्यांसातथा बहुष्टक्रमाराणो यस्यांसाकिंवत्वेनैयेव किंभूतासा।बहुपुरागो
भिल्लपी श्रस्यातिवरातिक्षित्॥तथाबन्दीः प्रभूताष्टक्करागच्छतिप्राप्नोतीति बहुटक्करागाटकशब्दोपलक्षिता कोऽप्याकुरागेति टक्क
रागमः प्राप्स्यर्थात्॥पुनरियंगीतिः बहलः कदाः ध्वनिविशेषाः यस्यांसातथा बहुला निषादस्वरविशेषः रुतानकंचमं इमध्यतारलक्ष
णंयस्याः साकिंव अटवीवसाकिंभूता बहूनांककुभानामर्जुनवृक्षाणांभेदायस्यांसातथा निषादाश्वशबराः रुतानकानि चाल्पवलाः
न्निविरसभिवगश्च बहुलानिषादरुतानकानियस्यांसा।एवंस्वरिताछ्रुपमानप्रतिपादितदोषागीति॥कथंकारमिवदमयंतीसमा
॥तत्रस्माहगमिति मनागिष्टव्ययं किंचित्मिरमुच्यतां॥वदेति॥दर्वादमयंतीवेदविद्यया उपमीयते समीक्रियते यासावेदविद्योपमा
किंभूतादेवी मनोहरः पादक्रमः पादन्यासोयस्याःसा॥तथापुराणंजीर्णं अंगंवपुर्येषांतेषां तथामंत्रप्रधानब्राह्मणानांपुरोधःप्रभृती
नांत्रिक्षयाउपदेशेनोद्द्योतितालब्धप्रतिष्ठा वेदविद्यातुपदक्रमाभ्यां अधीयते॥अतोमनोहरोपदक्रमोयस्यानुक्रमोयस्याःसा
तथापुराणानांमार्कंडेयानां अंगानां शिक्षादीनांमन्त्रब्राह्मणस्यग्रंथविशेषस्य शिक्षयाभ्यासेन उद्योतिता भूषिता अंतःपुरेहि
वृद्धाएवाधिक्रियंते॥यदुक्तं॥अशीतिश्चकापुरुषाः पंचाशत्काश्चयोषितोवृध्येरन्नवरोधानांशौचमागतिका श्वयपदंस्थानेविभक्त
ते शब्दवाक्यं कवत्स्तूना॥आणे पादेपादविरु व्यवसायापदेशयोरित्यनेकार्थः॥५५॥किंतुपरांइयंदमयंती एकएवपंथाः स्वलक्षणो
मार्गोयस्याः साएकमार्गाभवत्येवप्रवर्तमानाऽस्याः सानुवेदविद्यातु शतसंख्यानांपथां समाहारशतपथं दृष्टं ज्ञातपथं ययासादृष्टज्ञातपथा
पक्षेदृष्टज्ञातपथाश्चग्रंथाज्ञानपथमिति ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे इति अप्रत्ययः समासांतः पात्रादित्वात्स्त्रीत्वं इत्येवंपूर्वोक्तप्रकारेण अने
कविधानानाविधायेव कोऽपिविशेषाऽस्तिकस्मात्किंनरमिथुने।दमयंतीमभिनंदयतिस्तुवतिसति॥तथाविभावर्य्यांरात्रौभूयिष्ठाभूयसीप्र
ताऽन्यभिकांताया॥माभवभूयिष्ठा।अंतिकाभ्यादित्वात्रिष्ठांतस्यपूर्वनिपातः एवंविधायांसत्यांवत्स्यांगतायामित्यर्थः तथातमोतिशयात्
अदृश्यमाना अनवेक्ष्यमाणा॥मानुषाऽस्मिन् तथाविधनिशीथेअर्द्धरात्रेसतिभिशीतकस्मिन्निवस्करसंघस्यस्कराणांसमूहेव॥किंभूते
तस्मिन् स्वभावादेवअदृश्यमानमानुषे॥तथातमसिभुवनंभूलोकंरुन्धतिवति॥आच्छादितवतिकिंभूततमसिभृंगवच्चालाभाश्चैरवुवियो
श्यतत्तस्मिन्तन॥अनंतरंपश्चादवसरपाठकःपपाठउपेति।देनाथस्वामिन्रमणीयाकिन्नरद्वंद्वगीतात्किन्नरवत्द्वंद्वगीतश्रवणात्॥ राम
५३

415/1933

उपरमनिवर्तस्वकिन्नरद्वंद्वगानान्निवर्त्तयेद्दित्यर्थः॥विभाषाकर्मकादिति उपाद्गमः परस्मैपदंहेनाथत्वंपश्यनिशीथोऽर्द्धरात्रः प्रकरणात्
मेनिकाम्यानेत्राणि अभिभवतिपराभवतिनिद्रयानेत्राणि घूर्णंतइत्यर्थः॥एषप्रत्यक्षः सेवकोऽनुचरोलोकः मदनवशेनविलोलंति
कंपमानानिलोचनेभारुहाणियासांएवंविधानांकुलवधूनांमिलतुसंयुज्यतां॥मालिनी॥५७॥अपिचपुनःत्रातेतिहेदेव अर्द्धरात्रेनिशी
थेचक्रवाकः कमलानिपद्मानिसर्पकिकामीनां।कुवलयानिवनीलोत्पलानिराजिविकासीनीतेषामंतरालेमध्येत्रातगुणानुत संख्याया
परिपाटिक्रमतयाशनवान्यपिचावत्॥अपिशब्दोभिन्नक्रमे।पर्यटन्भ्रमन्नपिअखिन्नः सन्नूउपनदिनदीसमीपेदयिताश्चक्राक्याः
स्फापितस्मिन्नपिप्रदेशे शब्दंनिशम्यश्रुत्वा पुलिनपृष्ठेतीरप्रदेशे चक्रवत्भ्रम्यमाणकुलालोपक्रमवत्भ्रमति।मालिनीवृत्तं॥५८॥
अथावसरपाठ॥का शयनंतांयथाप्रियंप्रियमिष्टमनतिक्रम्ययथाप्रियं॥यस्ययदिष्टंस्थानं तस्मिन्प्रेषितः प्रहितः परिजनः सेवकलोको
यनएवंविधः सत्वान्तारकनिशोपंरानेरवद्विष्टभागं।अतिवाहयितुंलंघयितुं।आसन्नंस्वसमीपवर्तियन्निद्रागृहंस्वापागारंतस्मिन्हंसी
पिच्छआयावसमाल्लिपक्षकांतिमतिवन्।अच्छविशदोयः प्रच्छदपटः।उत्तरच्छदस्तेन आच्छादितेआच्छन्नं।मर्दंसतूलतुल्यंहंसतुलीशय्या
तत्रश्यामत्वत्रिशय्यकिंसखाकिंस्नरमिथुनस्यपुनं रूपंयोग्यंरायनं शय्यांनिरूप्यकथयित्वा॥यथाऽस्मिन्शयनेयूयंरो ध्वमिति
तत्रहंसतूलतल्पेनिद्रायामनाग्यत्यामनागच्छंत्यांसत्यांदुत्प्रेक्ष्यतेदमयंत्यामनुरक्तोयंरागी अयंइतिईर्ष्ययाइवासूयाइवअप्राप्यकांताऽन्य
न्यापिकांयोंकांता अन्यस्यामयंपतिरनुरक्तइतिज्ञात्वायात्येव।तथास्यामपिद्रोण्यांकुमाद्रोणीकुशान्तेषामंतरालानि मध्यानितेषुमध्येनिम्न:
प्रांतयोश्चौन्नतमरुगत्तिविगलितोवीरुधः पर्वतादिभूभागोद्रोणीयदाह॥मुकुटताडितकनाटकेबाणः॥आत्ताप्रोक्षितदिग्जाऽवगुहाः
प्रथमसिंहाऽवद्रोण्यः कुम्भमहाकुंभाऽवभुव प्रोत्खातशैलाऽवबिभ्राणाः क्षयकालरिक्तसकलत्रैलोक्यकष्टंदशांजाताःक्षीणमहारथाः
कुरूपतेर्देवस्यमन्याः सभाः॥पूर्वंस्मृताः पाश्चात्यज्ञाः रूपोत्थितनाविधा अनेकप्रकाराःयेविहंगास्तेषांरुतानिव्याख्यानश्चाकर्णयन्सन् न
लःएवंमेवंज्ञा यमानेसतिध्वमागतनिद्रायस्यनत्तेनलयमेभानस्योचितोयोग्याभिन्नः प्रकटीभूतोयः पञ्चः स्वरविशेषः तेनअ।नुनि
द्राच्यात्ता।पुष्ठाश्लोकादिवगुम्बरचितायाभाषातांआलपनाअनेनकिन्नरमिथुनेनगीयमानंरागवत्स्वरेणोच्चार्यमाणं।इमंश्लोकंप
द्यंअशृणोत्शुश्राव विदंमरुत्वानिव।उत्प्रेक्षते॥विनिद्राजागरितायावनदेवतास्ताभिः पठ्यमानानिगीयमानानिप्रभातिकानिप्रभातस

चं०२०
१५४
मयमंथधानी यानि पुण्यकीर्त्तनानि पुण्यवतां यत्रांसिंतानीव कीर्त्तनं कीर्त्ति: मन्ये विहगा न कूजंति किंतु वनदेवताएव प्रात: कालीनमंगल्य
निगायंतीति प्रभातभवानि प्राभातिकानि अध्यात्मादित्वाट्ठञ् लसंति तारकाणां चयस्य दलं वृंदं तस्मिन् अस्तगिरिस्तस्यांचलस्य मस्तके शिरसि पर्य्य
स्तपरिक्षिप्तमति । केन अनेकाया: कालप्रणालिकाया मांत्य: पर्यायक्रमस्तेन यथाप्रणालिकया कालनियामिनि ज्ञायते सा कालप्रणालि
का ॥ ताम्रमयपाटिकादिका । अथवा प्रकृष्टा नाटिके व उरुवासी केः प्रणालिका नाडिका कालविशेष: तथा च अहोरात्रं तु विबुद्धिः कथ्यते ष
ष्टिनाडिका ॥ यथा च स्नातातिष्ठति कुंतले श्वरसंवानारोगराजस्वसा । आतारानिरियंरिताकमलयादिवा प्रसाद्यादाच ॥ उत्यंत: पुरस्त
रीप्रति मयाविज्ञाय विज्ञापितोदेवन प्रतिमुद्गमन साद्विधा: स्थितं नाडिका: ॥ अन्यदपि प्रणालिकया जलपटया परिक्षिप्यत एव तारा ति
मिरपटलकस्मिन उत्तरांके अस्तगिरिशिरसि दुर्दतारा तिमिरपटलं परिक्षिप्तं नास्तिकिं नु मुक्तारव चितं नीलाधितानवासउति ताराणां मु
क्तातिमिरपटलस्य नीलविधानपटउपमा पुन: कास्कसतो पुसंत पूर्वस्यां दिशि प्रभात प्रभाववल्ली पुनभस्तलमाकाशमलंकुर्वतीपुस
तीपु उन्मस्तेम विद्यति उत्पद्यमानदिनकरस्य उत्सवे । महेपट्टांशुकस्यरक्तपट्टकूल वाससोवैजयंतीविव पताखिव अन्यस्मिन् अप्यस
वेक्षियमाणरक्ता: पताकाव ध्यंतएव ॥ तथात्रापि पुन: लसति । दूपन्मताक । अद्यापि सूर्यस्यानुगतत्वात् उन्मिषंति विकसंति यानि
यामिकमलमुकुलानि पद्मकुड्मलानि तेषां मुखेभ्यो मुक्तायेम धुकरास्तेषां मंद्र ध्वनोगंभीरझंकाररवो श्रवणपथमश्रयति मतिश्रू
यमाणमिति किं भूतमधुकरमंद्रध्वनिवल्लक्या वीणाया: य: क्वणारणस्तद्वत् रमणीयरम्य ॥ अथयं श्लोकं शुश्रावेतमाह ॥ धुतेति ॥ गं
धवाहो वायु: उद्घट्टितेषु कंचुरहितेषु निकुंजानां सुरतावसाने श्रांता: खिन्ना: या: कांतारमण्यस्तासां कुचेषु स्व लति प्रतिघातं प्राप्नो
ति । अनेनमांद्योक्ति: किं भूतेषु कुचेषु । कलिकाकुंभाकलकुंभस्यकरिपातस्यमस्तकभ्रांति: संदेहोयेषु तेषु ॥ किं भूतो गंधवाह: धुताकंपि
तारज्ञनिविरामेरात्रिनिस्तोउन्मीलंतीविकसंति अंभोजराजिपद्मपंक्तिर्येनस: । अनेनसौरभ्योक्ति: ॥ तथातवव: सूक्ष्मायेतु हिनतुषा
र हिकणा स्तान्उत्क्षिपनमुंचन् अनेनशैत्योक्ति: ॥ तथाचवायो: शीतोमंद: सुरभिश्चेति गुणत्रयविशिष्टत्वं ध्वनितं ॥ मालिनीवृत्तं ॥ ६०॥
तदनु पश्चात्पुनर्नृप: ॥ चलत: सैन्यसमूहस्य कलकलं कोलाहलमाकर्णयन् शृण्वन् उत्थाय शय्यात: । उत्थानं विधाय कृतउचित राम
आचार: प्राभातिकशौचादिर्येन एवंविधोनल: जात्यंतरा अतिशयेन सुंदरा या तुरंगा अश्वा स्तेषां सैन्येन । परिवृत: सहित: पूर्वप्रस्थान १५४

417/1933

स्य पाश्चात्तिमर्यांसत यायथापूर्वं पूर्वं दिनं प्रस्थितं तथैव स्थित्वा प्रतस्थे प्रस्थवान् किंभूतस्य सैन्यसमूहस्य प्रभातप्रहरे प्रया
णभर्य्या: प्रस्थानं दुंदुभ्यो वारवस्तेन विनिद्रितस्य जागरितस्य न यासमा अनिम्ना अनतावि षमा अनिम्ना अन्नता ये वनविभागा:
काननप्रदेशा वनतान संपूरयंत: व्याप्नुवत: कस्येव । इंदु उदेक आलोयस्य एवंविधो यो जलनिधिरब्धि स्तस्येव । तथा हि वीचि: समुद्र: स
मविषम । वनविभागान् संपूरयति । तथास्यापि किंभूतेनानल: चारु यथा स्यात्तथा पुष्पै: कुसुमै: चर्चितौ पूजितौ चंद्रचूडस्य शंभो
श्चरणौ येन स: किंभूतेन गात्र तुरंगसैन्येन चटुल: स्वैर: कृत्वा य श्वार: प्रगल्भ पादन्यासस्तेन प्रचरतिप्रकर्षेण गच्छतीत्येवंशील
॥ चटुल खुरचार प्रचारिणेन उत्प्रेक्ष्यते आडंबरिणं आरब्धं तांडवं नृत्य विशेषो येन एवंविधस्य खंडपरस्य परशो: शंभो: पादलील
चरणन्यासं अभ्यसता । उत्प्रेक्ष्यमाणेनेव ॥ प्रकटेव अश्व श्चटुलात ॥ आगम्यते ॥ तत्रोत्प्रेक्ष्यते । किं मुनर्त्तन कृत्तस्य । हरस्यैभि:
पादलीला निरीक्ष्यतइति ॥ पुन: किंभूतेन स्फुरत् चलत् घुरायमाण शब्दविशेषं कुर्वाणा यत् घोणाग्रं नासाग्रं तत्र स्रवत् स्खलनो
प्रापुवत्यत् स्व । लीनं व विस्मित उद्गीनं विगलितं क्षरितं यत् बहलं घनं लालाजलं तस्य प्लव: पूरो यस्य तत्तेन उत्प्रेक्ष्यते वनभुवि
वनभूमौ फेनिल: फेनवान् यो जलनिधि: तं आकारयतीव आह्वयते स्तायंके अश्वा मामनुभिस्नाला जला: किंनुफेनिलोयो ज
लानिधि: आहूत इति । फेनिलेति फेनिलमिति फेनादिश्चेति इलच् ॥ तत: स्फुटरुदयां विषमोन्नत भूमिप्रदेश स्थितं स्फुलं मां सल
एकमहीपीठे अवयवसंधानकुलं अग्रे पुरो गजग्रामण्यं मुख्यगजमवलोक्य पुष्कराक्षमभाषत ॥ हे भद्र पुष्कराक्ष सोलतीएनं प्र
त्यक्षं गजं पश्य ॥ किं भूतं अस्तीनां समूह अलं गंदव प्रत्यायकत्वात् आनक: पटहस्तेन सह युक्तं रात्रोनक मदविदूरे हि गजे भंगा समी
पी भवंति तेनेव मत्ता ज्ञायतइति भाव: तथा अनालानं वध्यस्तंभात् निर्गतं उन्नतस्तंभं ॥ तथा अत्युन्नतं अतीवोन्नतं मुखं ॥ तथा नास्ति
नुन्नता प्रेरणाय स्य सनं स्वच्छंदचरमित्यर्थ: ॥ यद्दिवा अमुखीति ॥ आमंत्रणं तमिति ॥ गजविशेषणं तथाइतं वृत्तं दंतुरं । तथा अदंत
तृणादिकमश्नंतं । तथा अगजं गिरिसं ॥ अथवा सा सानुतरूप अदंत तथा अकमकु स्मितंसर्वलक्षणपरिपूर्णं ॥ तत्र उक्त: कुंभद
न्तादिलाक्षणिकं ॥ ६०॥ अयं हि गजा भन्मथविलासे पुलकत कीडासुरपु मुक्तश्चवैदग्ध्यं चातुर्यं अवलंबते आश्रयति ॥ तथा हि ति
सुरतकेलि वैदग्ध्यमेवाह ॥ मृद्विति ॥ रंतुं क्रीडितुमिच्छु: रिरंसु: करींद्र: प्रियाया हस्तिन्या: सरसानि स्निग्धानि यानि किसलयाग्राणि

चं०टी० पल्लवप्रांतास्तेषां योग्रास : कवल : तस्य यो शेषो विशिष्टो भागस्तस्य अर्पणं प्रदानेन करेणुका यां कोपं शिथिलयति मंदीकरोति
१५७. एतां अनुनयतीत्यर्थः किंभूतायां प्रियायाः मृदु : सुकुमारो य : कोपस्तस्माज्जनितः परिरंभ : आश्लेषस्तस्य य आरंभ उपक्रमस्ते
नरोमांचितायाः पुलकितायाः किंभूत : करींद्र : मदनमुकुलितार्धकुंचित चक्षुषी यस्य स : तथा चाटु प्रियवाक्यं करोतीत्येवं शीलश्चा
टुकारी मालिनी ॥ ६१ ॥ अपि च पुन : मन्मथलीलामेव दर्शयति ॥ अयं अनंगेन कामेन मंगतं अन्वितं अंगं देहो यस्य स एवंविधो गजः ३
करेणुकायाः करे शुंडायां किसलयभंगं पल्लवखंडं उपनयति उपढौकयति ददातीत्यर्थः ॥ च पुनः करेणुकायाः मुखं आस्यं रेण स्वकुंभ
रेणुकरेण शुंडया स्पृशति आमृशति किंभूतं मुखं कलंतास्फुरंती अक्ष्णोः पक्ष्मरेखा नेत्ररोमराजि यस्मिंस्तत् लेखा स्यात् पंक्तिरेखयोः
तथा रेणुना पांसुना दिग्धं लिप्तं ॥ ६२ ॥ अथ वनितापक्षांतरं पूर्वमाश्चर्यपक्षः संप्रत्येषां व्यवहारेषु ईषत् मनुष्येभ्यो हीनत्वात् घटत
एवं दर्शयति ॥ विवेक पूर्वीति विवेक पूर्वा श्चातुर्यसहिता ये व्यवहारवि चारा मन्मथव्यापारविलासास्तेषु अमी गजा मानुष्येभ्य स्तो
कमेव अल्पमेव अवहीयंते न्यूनीभवंतीत्यर्थः तुल्येन मनुष्यसमाना एवं भवतीत्यर्थः ॥ कर्मकर्ता रियक् ॥ तथाहि गजमनुष्यसमत्वमेव
वक्ति ॥ किलेति पुराणादौ श्रवणं पुरा पूर्वं नारायणस्य यज्ञाभ्यंभोरुहं नाभिपद्मं तस्य यत्कुहरं रंध्रं तदेव कुटीरगृहं तामधितिष्ठति यानस्य
आश्रितस्य वेदविद्या विगदतः कथयतो भवगतो पितामहस्य ब्रह्मणः बृहत् १ रथंतरं २ विकीर्णं ३ भासमानानि ४ चत्वारि सामानि गा
यतः सतः सामस्विलोभ आ समश्लिस्तस्मात् ब्रह्मस्वेदस्य यो निष्पंदः आवस्तस्मात् ऐरावत १ सुप्रतीक २ कुमुद ३ वामनो ४ अंजना : ५
प्रभृतो आदौ येषां त एवंविधाः प्रभृतिशब्दाच्च पुंडरीक पुष्पदंत सार्वभौमाख्या अष्टौ दिग्गजां ब्रह्मांडपर्यंतउत्पन्नाः तेभ्योष्टभ्यो दिग्गजेंद्रेभ्यो
भद्र १ मंद २ मृग ३ संकीर्णजातयो भद्रजातयो मंदजातयो मृगजातय : संकीर्णजातयश्च गिरिचरा नदीचराउभयचराउभयचारिणश्च
गिरिनदीचराः पश्चात् गजा एवंविधाः करिणो अभवन् एतावता ब्रह्मस्वेदजातत्वादेषां मनुष्यसमत्वमिति भाव : प्रसिद्धं च विरह्या
तं चेतत् साम्नां गायतरश्मिसामगजाद्गजा इति ॥ किंचित्पुनः अन्यथा कथयंति ॥ किलेति वार्तायां सकलसुरासुराणां करपरिघेण पाण्य राम
र्गलेन परिवर्त्यमानो भ्राम्यमाणो यो मंदर एव मेरुरेव मंथानो मंथदंडकस्तेन मथितो यो दुग्धांभोनिधिः क्षीराब्धिः तस्मात् लक्ष्मीश्च
मृगांकश्चंद्रः सुरभिश्च कामधेनुः सुरद्रुमश्च कल्पतरुः धन्वंतरिश्च वैद्यमुख्यः कौस्तुभश्च मणिविशेषः उच्चैः श्रवाश्च इंद्रहय : ते १५५

419/1933

पांसदभ्रुः मोदर : राधाधरसुरवत् कांति श्रविपर्यस्यएवंविधेरावतो अञ्जनिमान : यथानेलक्ष्म्यादयो श्वेरुत्पन्ना स्तथायमपि किंभूतेरा
रावत अभिनो अगति विस्मय आश्चर्यं येन स : तस्यैरावतस्य प्रसृतिः संतानास्तत्प्रसूतिरियं अशेषवनानि अलंकरोति इमे ये करिणो
दृश्यंते : सर्वे पि एव ता ज्ञाताइति ॥ तत्तस्मात् ॥ एषहस्ती भद्रजाति भविष्यति ॥ तथाहीति ॥ भद्रजाते लक्षणान्येवाह ॥ उच्चैरिति अयं प्र
त्यक्षः करींद्रो भद्रो भद्रजातीयः किंभूतः उच्चैः उन्नतो कुंभो शिर : पिंडौ यस्य स तथा कपिशो पिशंगादंतौ नैत्रदंतौ यस्य स : तथा स्नं धुरोमा
सल : स्कंधयोः संधिः श्लेषो यस्य स तथा स्निग्धाश्चक्रस्फुरायमाना आताम्राः षड्कानां द्युतिः कांतिर्येषां एवंविधा नखमणयो नखरा
यस्य स : तथा लंबः प्रलंबः स्तनोवर्तुलः उरुः पृथुलो हस्तः करो यस्य स : तथा प्रेरणकर्मणि कुशलः । तथा सप्तच्छदस्य परिमलमामोद
मर्दितं संहृष्यमनीवंशीलं दानोदकं मदजलं यस्य स : । तथा सांद्रानिबिडद्रुमा यत्र एवंविधं यद्गिरिसरित्तीरं शैलशैवलिनीतटं । तस्मि
न्नवरत विहरतीत्येवंशीलः ॥ ६३ ॥ अनुरागिणोः परस्परं स्नेहवतो दंपत्योर्जायापत्योः कौतुककस्य मन्मथकेल्यासक्तो विघात : कृतो
नश्रयानुनश्चेरनस्मात् । अवगतं द्राक् पुष्यता इत्यभिधाय उत्करुणया हृदयं चेतो यस्य स । द्रुतमना : स्वैरं स्वेच्छया रममाणानि यानि
मृगमिथुनानि हरिणहरिणीयुग्मानि तेषां ये विलासा श्चेष्टितानि तैः उच्छ्वसिता उच्चैः कृता : पुलका रोमांचा यस्य स तथा कुसुमितानि पुष्पि
तानि यानि काननानि तेषां ये अनिलावाताः तैः लाल्यमानो दमयंतीमलरकं वा प्राप्यमाणाः तथा स्रवंतो अवंतो येनिर्झरा : प्रवाहास्तेषां उपांते
समीपे येपादपास्तेषां तलेषु अधोभागेषु । चलतां केलिकिलानां केकानुकारश्च तासां कलिकाकेकारवैः विनोद्यमानं कुतूहलं प्राप्यमा
णः कुलयेकिलति कीडति तिके लिकिलः ॥ नाम्नापधाते कीडापाने । यद्वा किलतीति केलिकिलः बहुलं गुणवृद्धी वा दरीति धातोकित
असरूपेन धरूपे । पूर्वस्य इ । यथा दर्शनं च गुणश्च । च पुनः समीपचरा निकटगामिनो ये सेवका अनुवर्ततस्तेषां सुभाषितैः सूक्तैः विनोद्य
मानो मन : ईदृशो विंध्यस्थं प्रमुश्चंप्य । अतिक्रम्य इत्यमुना प्रकारेण विविधान्वनप्रदेशान् काननोद्देशान् दर्शयन् : पुष्कराक्षस्य विचित्रा
न वनोफीर्ता कौतावयन् मनस्यासुलयन सदा क्रमेण गमनपरिपाट्या त्रिवीर परं तदंतराल वर्तिगिरिश्रेणी अतिक्रम्य सह्याचलमव
नताजगामनि किंभूतानलः वीरः शत्रुभिस्सह्यः प्रतापातिशयात् सोढमशक्य : किंभूतविधासलं ध्वंसतमयाश्रियावर्त्तस इति ॥ समस्तंस श्रीकं
तथा असमं विषमं नसमास्ते दिक्षु तादृशं तथानिम्नगा नदी स्यायतदृतिकं निम्नगात्रस्तं । तथा अनिम्नमुच्चं गात्रमूर्ति यस्य सतं

चं०२० तथा ग्रावभिर्दृषद्भिः विषमं दुःसंचारं॥ तथान्यं येत्रिस्त्वेरे अविषमं समं तथा सह श्वापदैर्हिंस्रैः पशुभिर्वर्तत इति सश्वापदस्तं तथा अ श्वा
१५६ नां अपरं अपभिः समनिजैर्ये हि देशो स्थाय: अयं च ग्रावविषमो निम्नगाधारश्च। तथा सह पादपैर्वृक्षैर्वर्तत इति सपादपस्तं तथा
अपादपान गस्पदः पातीत्यपादपं तं भून्यो हि सर्पा विशाचुर्ये अथवा अतिवषम्यातं चरते पादान् सपादित्यपादपं सर्वत्र च शब्दो वि
रोधार्थः सवतुल्यार्थव्याख्येयस्तथ्यथाय: समाभवति असमः कथं स्यात् तथा यो निम्नगात्र: स अनिम्नगात्र: कथं भवेदित्यादि स्य
ष्टमेव इतीतिमिः इदं वरा नाम भवता किंवाक्यता वीक्ष्यतां विलोकनीयमेवाह। इह कन प्रदेशे पन्नगकुलानि द्राणी गहनं शैलसंधि संग
क्तं संतिरुत्य ध्यार्क्रियत एवमग्रेपि किंभूतानि किंभूतानि पन्नगकुलानि विषमभुग्र विषयेषु तानि विषमा विषाणि किंभूतानत्तु विषमानि
चाविषाणि नादंतिनः शृंगिणो वाग्रांवरादयो यत्र तत्। तथा हे देव विलोक्यतां इह प्रदेशे वनानि॥ पापर्द्धिं मृगया तस्यां परं तत्परं पुलिंद
नां स्कंदं च किंभूतानि वनानि शरेण मुक्तेन अग्रानेन तौजक रक्षणे करं बाणिज्ञबलानि किंभूतं पुलिंदस्कंदं शरासनं धनुः क्रूरयस्यस
तत्। तथा वाणाः संख्यस्येतिवाणि॥ सचारं। तथा हे देव विलोक्यतां इह प्रदेशे बरठह्नानि पुलिंदमिथुनानि रत्नाकरकुलं च किंभूता
निद्राबरंठ्ठानि। बहुमनुरत्न स्वयं यानानि बहुकमानि किंभूतं रत्नाकरस्थलं बहुविपुलं तत्र आस्कंधुरवाभि: आकीर्णं यत्र तत्। बहुशब्दो
वैपुल्यार्थे। तथा हे देव विलोक्यतां इह प्रदेशे फलानि कीचकवनं सच्छिद्रवंशवनं च किंभूतानि फलानि सदृश मधुराणि मृष्टानि किंभूतं की
चकवनं सदृशमधुरक्षोदं यत्र नत्वृकसमधु तथा रणत्ववस्यंतरात्। सच्छिद्रा हि वंशा वायुवाद्यमानत्वणंतीति॥ तथा हे देव विलोक्यतां इह प्रदेशे
कुसुमानि पुष्पाणि समित्रीरं च किंभूतानि कुसुमानि आमोदिता: सुरभितानि आसवलिकुलो दिशा येस्तानि किंभूतं समित्रीरं आमोदिनाह
र्षिना: वयं पसिणः श्वसनः पवन: प्रतिकूलयोरिवा कुंभिनश्च गजाय त्रत्र आमोदं हर्षं यच्छति सप्रकाशः॥ आमोदो गंधहर्षयो: यदातु वि
श्वानुरा कुमोवचलिविशेषः तदा बहुव्रीहि: शेषा। इतिकंठु दुर्निवारः सादृश्यबले संख्या प्रतिरूपयोरितिमुन: ॥ तथा हे देव विलोक्यतां इह
प्रदेशे देवमद्दानाम्निका अरण्यानि मुनि मंडलं च किंभूतानि दवदग्धारण्यानि सविशेषप्रभावात् प्रभाकांति: तथा वंध्यानि रहितानि किंभूतं मुनि मंड
लं सनुप्रधावः प्रभावो माहात्म्यं यस्य तत्तथा ध्यान मस्यासीति ध्यानी॥ अथ नृपतिर्यद् कार्षीत् तदाह॥ रमणीयतया रम्यतया स्निग्ध राम
या च सच्छायतया च विंध्यस्य दक्षिणमेखलाद्रि स्वश्रेणिषु येपादपास्तान् प्रतिपुनः पुनः भूय: परिवर्जितं पश्चान्मुखीकृतं मुखं येन सन १५६

वंविधं पुष्कलाक्षमवलोक्य नल: अनापत। अवोचत। मुखस्य परिवर्तनं तरूणां रम्यत्वं स्निग्धत्वं च हेतुः अथ यद्भाषत तदाह
हे भक्षुकसराक्ष। स्वलुंबाक्यालंकारे। अमी विंध्यतरवो नरव:। विंध्याचलतीरतरवो दुस्त्यजा: दु:खेन त्याज्या: तथाहीति॥ विध्यं तरू
णां दुस्त्यजत्वमेवाह। आवासारति॥ हंत इति खेदे। एते विंध्याचलस्य द्रुमा: दृशोर्दृष्टीभवंत: चिरान् चिरकालं कस्य हृदयं चेत्येन न्हंति
न तुल्यं अपितु सर्वस्यापि। द्रुमा: केस्ताकस्मि आ: स्वसुखेहला प्रियबांधवा इव दृष्टस्वजनाइव यथास्तिग्धा: प्रियबांधवानि नाह
रीभवंतो हृदयं दहंति। तथा अमी अपि विंध्येस्वबांधवः प्रसादित्वाण: यत: किंभूता: द्रुमा: कुसुमायुधस्य कामस्य आवासा। गृहा: यथा गृहे
पुरुषस्य न स्थीयते तथा त्रापि कामः सुखेन निवसतीति भाव: तथा त्रावरीणां संकेतस्य संगरस्य लीला गृहा इव ये तेत्र्या बर्यो लीलागेहे हि
वाग्रसंकेतं कुर्वंतीति भाव: तथा पुष्पामोदेन कुसुमसौरभ्येण मिलंतस्य: पुंजीभवंतो यामधुव्रत वभ्रमरा तेषां झंकारेण रुद्धा माधुर्यरसा
दन्यत्र गमन्याभिवारिता: अध्वगा: पांथा ये षु तेमधुकरमधुरध्वानश्रवणरसाद्ध्वगास्तत्रैव तिष्ठंतीति भाव: एभिर्विशेषणै तेषां दुस्त्य
जत्वमुक्तं॥ शार्दूलविक्रीडितं॥५४॥ अपि च पुन: पादपानो दुस्त्यजत्वमेवाह। म्नाम्यदिति। ते पादपा: वृक्षा: विदितुं समृद्धिमाप्नुवंतु। च
पुन: फलं तु तथापरां प्रकर्षाम भुम्बति उदयं यातुलभतां तद्दति कयेषां पादपानां तलेषु गेहेष्विव पांथनिचया: अध्वगसमूहा: विश्रम्य
स्वरमपनीय निर्वृतानि: सरतः निर्झरपादिप्रस्रवणजलं तेन वारितापाच्छिन्नात् त्रैयस्ते। एवंविधा: संत: पूलेस्वप्यंति अध्वास्ता भवंति
यथा गेहेषु पांथाभिरम्यपानीयेन छिन्नतृषः संत: पूलेरन्नादिकल्प्यंति तथैवेष्वपि॥ तस्य थाना फरणपद्धीवेलिस्त्वात् विभाषया फलैरि
ति संयोगः किंभूतेषु तलेषु भ्राम्यंतो क्रियंतो येभ्रमास्तेषां भरेण अवनमापि ईषन्नमनशीलानि यानि कुसुमानि अत एव तेभ्यश्च्योतत
क्षरत्सन्मधुरसस्तेन अत्युग्रगंधः परिमलो येषु तानि। तथा न पुगंधस्येदुरसतिक्तसुरभिस्य: इति गंधस्येकारांतादेशो बहुव्रीहौ
पुन: किंभूतेषु आयातपाभावो विधुतेषु नानि तथा तेषु शार्दूलविक्रीडितं॥५५॥ अपि च पुन:। यत्रेति यत्र देशे फलिता: फलिन स्तरवो
वृक्षा: न पुनर्यत्र देशे सरस्य: सरांसि विकासीनि विकसनशीलानि सरसिरुहाणि पद्मानि यासु। एवंविधान वापुन: यत्र देशे नस
न्ना: संत श्चौदेशो निधनं विनाशं गच्छतु प्राप्नोतु। किंभूत: सदेश: देशात् श्मशानयो: समानतायामरति जनकत्वं हेतु: आर्या॥ तदित्थ

चं०२० पसंहारे॥तस्मात् हेपुष्कराक्ष त्वं कथय पुनः कदा कस्मिन् काले। इमां विंध्यवनवीथीं विंध्यगिरिकाननमार्गं विमुग्धे विमुग्धप्रदि
१५७ तं यथा भवति तथा आवां अवलोकयिष्याव: विंध्यवनवीथीं कामिव दमयंतीमिव किं भूतां विंध्यवनवीथीं विचित्राणि लघुगुरुत्वभेदेन
विविधानि दलानि पत्राणि येषु एवं विधालकृताः तरवो यस्यां सा तां दमयंतीं तु विविधपत्रवल्लीयुक्तस्तनी पत्रं लातीति पत्रलो॥तथा
हि दमयंतीविंध्यवनवीथ्योः श्लिष्यणीयत्वमेवाह॥पीनेति॥हेपुष्कराक्ष तस्याः प्रियायाः दमयंत्याः पर्वतात् विंध्यगिरेः भवति स्माज्जाय
ते॥इति पर्वतप्रसूतस्याः पर्वतभुवः पर्वतोत्पन्नायाः वनवीथिका यास्य अहं उत्कंठितो मिलनाय उत्कको स्मि किं भूतायाः तस्याः पीनौ मांस
लौ उन्नमंतौ उन्नतौ पयोधरौ स्तनौ याः पयोधराकुचौ तयो भरेण भरेण भुग्नं निम्नं मध्यप्रदेशो उदरं रुचिं शोभां मल्लूं ते धारयंतीत्यर्थ पीनोन्नमत्स्तन
पयोधरभारभुग्नमध्यप्रदेशा रुचिमल्लू एवं विधा वल्या वलता यस्याः सा तस्याः वलीनां लतात्वं सुकुमारत्वात् तनुत्वाच्च वलि उदरलेखा
नथावल्लीलांछना नाभिरदर्शी यस्याः सा तस्याः किं भूतायाः वनवीथिकायाः पीनो जलभृतत्वात् उन्नमन् उन्नतो वर्षार्थं गृहीतयत्नो घ
नो निविडः पयोधरो मेघः तस्य भारेण भुग्नो निम्नो मध्यप्रदेशो मध्यभागो यस्या एवं भूता रुचिमनितजस्विनीलवल्लीनामीलतायस्यां
सा तस्याः तथा वल्लदेणानां स्फुरद्दर्भ यस्यां सा तस्याः वसंततिलका॥६७॥अपि च पुनः सानूनामिति॥हि निश्चितं सानूनां तटानां संब
धिनो यसानवो मार्गास्तेषां अनल्पं परिपूर्णं रमणीयमारम्यतां विलोक्य अन्यसह अलवनेन अच्छेदनेन वर्तत इति सालवनं तस्मिन् साल
वने सालानां सर्जतरूणां वने मया समं कदा सा दमयंती विरहिष्यति॥क्रीडयिष्यति॥अन्यप्राप्य सानुग्राह्योतटार्थे अन्यश्चाध्वार्थः॥
यदि श्वमप्रकाशः॥सानुगंगखुधमार्गे शय्यायां पल्लवं वनं॥यदि वाणस्तवने आनवल्मानुः प्रश्नं सात या सहवर्त्तत इति सानूनितेषां स्तुत्या
नामित्यर्थः॥आर्या॥६८॥हेसत्से पुष्कराक्ष त्वं सस्वेदाऽवस्विन्नाऽवतर्जामहमस्मात्कथय अधापीक्रियत् दूरे किं पतिविप्रकृष्टे सवेद
र्भविषयो विदर्भदेशः यत्र वैदर्भ विषये कम्पांड मेव शुक्तिसंपुटस्तन्मध्ये मुक्ताफलवगुलिकेव या सात यास्थूलवर्तुलत्वात् गुलिकाकारत्वं मुक्ताफ
लस्य तया दमयंत्या अलंकृतं मंडितं। तत्कुंडिननगर मित्यभिद् धाने वदति सति निषधनाथे नले तै स्तैरङ्कुरैरालापैः संभाषणैः अनुवर्ति राम
ता अनुसृताउक्तिः नलकथनं यस्य सः॥यथा यथा मिन्निद मित्यमेव यद्वतिरुच्यत इति पदत्या अंगीकृतनलवाक्यः पुष्कराक्षोप्यभाषत १५७

421/1933

दे देव वन्मिति सम्यग्वादेव यं प्रासाः विदर्भदेशा मितिशेषः॥ननु वचनं मे दृष्टानां सम्यग्वादे स्तुताव पीत्यनेकार्थः॥इदं हीति॥वीरेति॥
॥हेदेव नतु वरदानदयामंडे महामण्डले महामंडले वर्त्तते किं भूतं वीराः शूराः पुरुषा यत्र तत्॥हेदेव सा दक्षिणसरस्वती नगरीय अदक्षिणस
रस्वत्यां विदर्भान् देशवती॥६९॥इहेति॥अथ मथमात्मीयाक्षेप हेदेव इह प्रदेशे सिंहलद्वीपभुवा सदृशी भज्जावर्त्तते किं भूता नक्षरात् राजाज्ञा
नुभयं यस्यां सा भयकृत्भया॥अक्षरस्यार्थः किं भूतया तुवनकरमाउज्ञा यस्यां सा तया करभरहितया तथा इहस्या गिनिदाघीजनता नतातुल्या
प्रजातनं नंनं किं भूताप्रजायत्कोद्या यस्याः सा बहुदया॥किं भूतया त्यागिजनितया बहु ददातीति बहुदा तया बहुदयाजना जनानां समूहो
जनता या प्रजनगजवंधुसहाये भ्रमः॥तथा हे देव इह प्रदेशा प्रर्णनिरवाता क्षितिनिमा कृपणजनानां अदातृलोकानां यनिक्षेपस्य न्यासस्य
कुंभेव कुंभिका मया समा भजा प्रवर्तते॥किं भूता भजासमृद्धा बहुलो बेधो न्यायो यस्यां सा समृद्धनया किं भूतया॥कुंभिकया समृत्तमृतिक्
क्षेपेत धनं यस्यां सा तया समृद्धनया॥अथ यान्कवचन बहुवचनश्लेषः॥हेदेव इह देशे कमलानि पद्मानि राजचक्रं नृपसमूहो वर्त्तते किं भूता
नि सत्कमकरंदेन रसेन वर्त्तंत इति समकरंदानि किं भूतं राजचक्रं समः करो राजाज्ञा यस्य तत् समकरं तथा दानमस्यास्तीति दानि दानशौंडमि
त्यर्थः॥तथा हे देव इह देशे प्रवंधि धानि नगराणि लोक हृदयं च किं भूतानि नगराणि बहूनि धामानि गृहाणि येषु तानि बहुमानि किं भूतं लोक
हृदयं बहुधा अने ककृधामानो यस्य तासेकनेहंकारो स्थायीति मानिता तथा हे देव इह देशे कृपणकुलानि कृपणकुलानि कवंदनाकृपककस्य प्रक्षेप
के वर्त्तते किं भूतानि कृपणकु लानि आरंभः कृषीणां उपक्रमैः सह वर्त्तत इति सारंभाणि किं भूतं दरारूपकप्रक्षेपकं सारमुत्कृष्टं तथा भाणोलक्ष
विशेषः सो ऽस्यास्तीति विभाणि यदाह धनिकः भाणस्तु धूर्तचरितं। कृतं स्वेन परेण वा। यत्रोपवर्णयेदेको निपुणः पंडितो विटः तथा हे देव इह
देशा नवमनं मिप्रजापालकस्य राज्ञो बलं च सैन्यं च वर्त्तते। किं भूतानि जनमनांसि बद्धो रूपायेषु तानि बहुरूपाणि किं भूतं प्रजापालक
लं बहुभ्रमपुरं तया कृपाणः खड्गः स्यास्तीति कृपाणि तथा हे देव इह देशे ग्रामपुरपत्तनानि निमेष गोष्ठं च मे वर्तते किं भूतानि ग्रामपुर
पत्तनानि महांतो निमित्रा येषु तानि महामित्राणि किं भूतं गोष्ठं महांतो वृषभा मंदास्तु पशुप्राणिनो बलवंतो यत्र तत् महाविप्राणि गोष्ठशब्दो
गोस्थान वाच्यपि उपचारात् मेषाणां स्थानेप्युच्यते तथा हे देव इह देशे ब्राह्मणानामग्रहारभूमिः ब्राह्मणग्रामवसतिः किं भूता पूर्वस्यामुत्तरस्यां

चं॰२॰
१५८

अष्ठन्तु सार्थनीयं स्यासात स्यात मालिवाव त्या णी तथा पूर्वफल्गुनी उत्तराफल्गुन्यो ग्रामनवीथी वनभोमार्ग इव किंभूतास्तापूर्वा उत्तराः फल्गुन्यो नक्ष
त्राणि आगतानि शोभायायुः पवनवर्त्मरूपयुक्ता उपयोगी कृता ग्राम्यहारादि ग्रामे इति विषमपदपर्यायग्रंथे अत्र ग्राम्यहारपदेनैव हि ग्रा
ग्रामहत्यर्थस्य लब्धत्वात् ग्रा॰ म्यणेतिपदं यदर्पितं तदिव दुष्कृपाकत्वाद्दुष्टं॥ उत्तमेति॥ हे देव इतो वीक्षस्व॥ आरुह्यति॥ एताः पामरा
णां प्राकृतजनानां योषितः ग्रामस्त्रियः स्तनभिरामानमामस्य मध्यउद्यानि उन्नतान् कूटान् अवकरोत्करान्। आरुह्य अधिष्ठाय अन्यो
न्यस्य परस्य अंसयोः स्कंधयोः प्रणिहितौ स्थापितौ भुजौ याभिस्ताः एवं विधास्त्वां पश्यंत्यो अवलोकयंत्यः अतएव निभृतानिश्चला
तनुयष्टयो यासां एकं साधारयस्य निःस्पंदत्वेन स्तोभावे हेतिभावः किंभूताः कौतुकेन कुतूहलेन संगता मिलिताः पुनः किंभूताः प्रेक्षा
अवलोकनं तस्यां अभिनिवेश आग्रहस्तस्मात् अविचलनिश्चलाः ईदृशीयास्ताः कौतुकान्निश्चलतया पामर्यस्त्वां वीक्षंते। नचोल्लेख
लेपता सचेतनाः स्त्रियो नतु किंतु पुस्तकविनिर्मिता संतीति॥७०॥ किं च पुनरन्यदपरं उच्यते॥ नृपेति॥ हे नृपराजन् यथा यथा दूरप
थं च अस्मिन् प्रदेशे चलसि तथा तथा पामरीणां वदनान्यपि चलंति यतो यतस्त्वं यासि ततस्ततस्त्वावीक्षणाय मुखमपि चालयंतीति
भावः किंभूतानि वदनानि तरलितं वीक्षणाय कंपितानि चलनवंति पुनानितरलितनयनानि पुनः किंभूतानि पवनेन विनर्तितानि चालितानि या
नि पंकजानि तानि तद्रूपमीयंते॥ अतिदिश्यंते॥ यानि पंकजानि तैरुपमीयंते। अतिदिश्यंते। यानि तानि पवनविनर्तितपंकजोपमानि मु
खानि चंचलत्वान् वायुप्रेरितपद्मसमानानीत्यर्थः॥७१॥ अपि च पुनः। उत्कंपादिति। हे देव आसां मृगदृशां पामरीणां प्रोत्तुंगानि च
स्कन्नतानि यानि स्तनमंडलानि तेषु भवान् त्वं संक्रांतं प्रतिफलितो बिंबप्रतिबिंबयेस्य स एवंविधो दृश्यते। किंभूतेषु प्रोत्तुंगस्तनमंड
लेषु। उत्कंपात् सात्विकभावात्। गलितं पतितं शुकं तत्स्वरणवासो येभ्यस्तानि। तथा तेषु तथा रभसात् हर्षात् अत्यंतमतिशयेन उ
च्छसितेषु उच्चैर्भवनशीलेषु रभसोवत् हर्षयोरित्यनेकार्थः। तथा विलुठत् उतस्ततः परिवर्तमानं गजाख्याः स्थूलाः शतदामालाः
येषु तानि तथा तेषु॥ तथा स्वेदः प्रस्वेदो विद्यते येषु तानि तथा तेषु स्वेदिषु स्तनमंडलेषु अंशुकत्वं स्वेदितं च। नृपप्रतिबिंबस्य संक्रांतो राम
हेतुः भवान् कृत्वा। उत्प्रेक्ष्यते। गोपिकाः आश्लिष्यत्। आलिंगन। प्राकाम्यं महासिद्धि विशेषः। प्राकाम्येण रूपाणि प्राकाम्यरूपाणि कृता १५९

423/1933

नि बहूनि प्राकाम्यरूपाणि येन एवंविधो हरिरिव विष्णुरिव त्वं पामरीस्तनमंडलसंक्रांतो भवान् नकिंतु विष्णुरेव प्राकाम्येण कृतब
हुरूपो गोपिका आश्लिष्यतीति। अहो इति संबोधने। हे देव तु इति वितर्के। एव खल्वितिवाक्यालंकारे आश्चर्यमद्भुतमिदं। किंतत् ए
तासां पामरीणां तथाविधं उदरं हारकुंडलादिरूपं नेपथ्यं वर्त्मास्यन विद्यते अपेक्षा अंगीकारो यस्यां सा तादृशाकल्परहितापि यौव
नश्रीः तारुण्यलक्ष्मीर्यूनां मन उन्मादयति। मकामं कुरुते यदि सन्नेपथ्या मनउन्मादयेत् तदा किंचित्रं परं तथाविधनेपथ्यरहितापि मन
उन्मादयतीतीदं चित्रमिति। सकामं कुरुते॥ यदि सन्नेपथ्या तथाविधनेपथ्यरहितमेव दर्शयति॥ माल्यमिति॥ यद्यपि आसां अयं वेषः
आकल्पाविरसो वेषस्य कारणं निसर्गतो जनकस्तथापि ग्राम्याः स्त्रियः पामर्यो हृदयं चेतो हरंति वशीकुर्वंति॥ अयमिति कः॥ मूर्ध्नि शिरसि
कर्णिकारस्य कुसुमस्य कलिकाः कोरकाः माल्यं माला॥ माल्यस्थाने कर्णिकारकोरकाः॥ तथा हरिद्रातंदुलचूर्णः पिष्टातकं तदेव चंदनं गो
शीर्षविलेपनं। वपुषः गलकंठे काचमणयो मुक्तादाममौक्तिकमालाकारः क्षारः मष्टिकारः तस्य मणयो मणिकाः काचमणयः तथा
लाक्षामया जतुरसघटिताः कंकणाः॥ तथा अंगेषु अवयवेषु हरिद्रया स्नानीरसेन रागः अनुरागः तथा नयनयोः अल्पकं अधिकं कज्ज
लं॥ नागरिकाणां हि अंजनं वरे स्थितं भवति। एतासां च नतयंति॥७४॥ हे देव इतश्च अस्मिन् प्रदेशे ग्रामकस्य वाटिका ग्रामकवाटिका किंभू
ता ग्रामवल्लिका किंभूता कंदला प्ररोहाः संजाताः एषु इति कंदलिताः तारकादित्वात् संजाते इतच्। एवंविधाः वृंदविशेषा यास्ता विशाल
कलिंगाः कालिंगस्तुलुजंगमेषु इदं भूमिकूष्मांडशाकविशेषः इत्यनेकार्थः॥ तथा कूष्मांडनकारुणा मंडिता अलंकृता मंडपा आश्रयविशेषा यास्ता
ताः॥ तथा सकृद्रत्नानि वर्तुलानि रंभाकानि यास्ताः सत्रजवृंताका वृंताकी उच्चबृहती तस्याः फलं वृंताकं मवाकश्यामाकवार्ताकरंताकुओ
मुमाकगूवाकमद्रीकारवणते आकभवयौतानि पाल्यंतरस्फणादो। तथा हस्तिकर्णश्च पुनर्नवा च हस्तिकर्णपुनर्नवे स्तः अतिशयेन हस्तो
करोद्रूरः संज्ञातो यनयोरिति सदृशस्ति तथाविधे हस्तिकर्णपुनर्नवे यासां ता द्वावपि वल्लीविभेदो तथा स्थूलानि पीनानि मूलकानि हरिपर्णा
नि यास्ताः तथा पिंडिताः एकत्रीभूताः पिंडलवो यास्ताः तथा वास्तुकेन शाकविशेषेण वस्तुभूतं गगनार्हभूतलं यास्ताः तथा सं
जीविता उद्भुताः जीवंति कामभक्ष्या यास्ताः। तथा सर्षपाणां सिद्धार्थानां च राजसर्षपाणां राज्या राजिताः तथा सरितो नद्याया सारिणी कुल्या

चं०२० नयामनुंपवर्त्तितुं शीलंयस्यतत्‌ सलिलसारिणीसारि एवंविधंयद्वारिललितंतेनयत्लेचनंतेन सुकुमाराः विविधाः नानाविधाः पल्लवाजातायेषु
१०९. तिएवंविधाः आरामाः। हेदेवउतश्चपुष्पाणां आरामावनानि पुष्पारामाः वर्त्तंते। किंभूताः पुष्पारामाः किंचनसविकासैः मुचकुंदैः पु
ष्पविशेषानंदति समृद्धिमासुवंत्यवश्यमिति विकचमुचकुंदानंदिनः प्रफुल्लमुचकुंदपूर्णा इत्यर्थः। तथामकरंदस्यंदीनि। मधुक्षरणशीलानि
मकरंदाणिसिंदुवारणिविर्गुंदीपुष्पाणि यपुतेतथापामरीणां संकेतनिकेतनानि संकेतस्थानानि केतकीवनानियपुतेतथाकल्हारम्याल्हा
दानका वर्षपादिकालक्षयेपुते। तथाकोरकिता कुड्मलिताः कारंटकायेपुतेतथाकुड्मलितानिजातमुकुलानि अर्द्धविकसितपुष्पसहि
तानि कुरंलकानिकोरफलानियपुतकुड्मलमर्द्धविकसितमुच्यते। तथापल्लविताः संजातकिसलयावल्योवीरुद्धलतायेपुते। तथा
फुल्लाविकसितायामल्लिकाविचिकिलपुष्पाणितानि रुल्लसितुंशीलंयस्मिनृ फुल्लमल्लिकोल्लासिनः तथाप्रसूनजाताउत्पन्नाजा
तयामालतीविवियपुतेतथाविचित्राभिविधाः नानाविधाः पुष्पभेदायेपुतेतथा॥ तांडविताः प्रफुल्लाः पांडवश्वेताः पिंड्यश्च अलाधृल्सगरा
श्च दरबारादयमाला वीरुधश्च लतायेपुते। यद्यपिनांइवशब्दान्नविशेषवर्त्तते। तथाप्यत्रापि चारानविकासार्थस्तेतो ज्ञातार्थइतथ्
तथादृश्यमानानिसर्वथा ऋतूनांवसंतादीनांपुष्पाणियेपुते। यद्वादृश्यमानिसर्वर्त्तुषु ऋतुपुष्पाणियेपुतेइतश्च अस्मात्प्रदेशात नाति
दूरसमीपे। दक्षिणदिग्विशिष्टवारसाजादृशांनिवृत्त्यतु। रूपतृपनतुपश्यत्वित्यर्थः॥ एताइतिहेदेवएताः सस्यस्थलीभूमयो धान्योत्पत्तिभू
मयपुरतोग्रतोदृश्यंते। किंभूताः सस्यस्थलीभूमयोपरिपक्काः पीतपाकप्राप्ताः॥ शालयः सामान्यव्रीहयः कलमाश्चतद्विशेषाः यासुताः तथा
मनसाद्यामृष्टदीर्घाभिलंबाउक्षवोरसालायासुताः तथानवप्रांतेषुलटावसानपु यानिहरिन्तृणानांनीलतृणानांस्थलानि प्रदेशास्तेषुच
लनपिबत पीनांगाः स्थूलदेहा गोमंडलं धेनुसमूहायासुताः तथासरोरुहवनेनपद्मखंडेवर्ध्याविशेषु शोभनशीलोयोनीरासायोजला श्रयः
तस्यप्रांते अमाविन्यदनशीलविशिचित्राः पक्षिणो विविधपक्षिणस्तेषां निचयः समूहोयासुताः शार्दूलविक्रीडितं। ७५। स्वरिति॥ हे
देवइदमस्यक्षं कुंडिनंकुंडिनाभिधं। पुरंकिंभूतंस्वः स्वर्गस्यसौंदर्यंरामणीयकं विडंबयति अनुकरोतीतिवर्शीलं। यन्नगरं॥ स्वः सौंदर्यवि राम
डंबियदृशंस्वर्गस्यसौंदर्यंतादृशमितस्याधिति। हेदेवसति। उक्तपूर्वाण्याप्रत्यक्षाविदर्भानदी। हेदेवसाचेयंवरदाभिदानदीसचअयं १५९.

425/1833

अनयाविदर्भावरदयोः संवमः संयोगः किंभूतयोरनयोः पुण्यंपवित्रं अभोजलंययोस्ततयोः पुण्यांभसो हेदेवअस्येवनद्योः संगमस्यै
वतटीरम्यायाः क्षितिरवलम्बयंत्यताक्षितनां। किंभूतंतटउन्मदाहृष्याः येहंसास्तेदीरिणि मनोज्ञेयस्मिनृतदेमदाः मालाकुलाः येक
सिंहादमतिनः तथाकुंभवाः कृष्णकीडाघर्षणकलिः कंदूयालीलासहतेक्षमंतयेतेमत्ता गीद्रकुंभकषणक्रीडासहाः। एवंविधाः पादवा
स्तवः संति॥ एतावतासेनावस्थानौचित्यं दर्शितं शार्दूलविक्रीडितं। ७७ एवममुनाप्रकारेण अनेकधाबहुधादर्शनीयादृष्टुंयोग्यायेप्रदेशा
उद्देशास्तेषांयत्प्रकाशनंप्रदर्शनंतन्व्याजेनदंभेन पुष्पकाक्षिविनोदलीलाकौतुकविलासं पल्लवयति। वक्ष्यतिसतिकुंडिनपुरंप्राप्ताइति
दनाः उत्फुल्लितंहृदयंमनोयस्यसः एवंविधोनिषधभूपोनलः परमोपरिपोषः आल्हादः तस्मात्यास्तोषःकिंभूतिकं वासनारूपं
यतन्दनहारकपूराद विस्तरणंतस्मै मादोयस्मिन्कर्मणि तद्यथाभवतितथाइदंवक्ष्यमाणमवदीत्‌। हेभद्रपुष्पकाक्षभवतस्तवसौ
कुमार्यंसुकुमारता माधुर्यंमधुरतामृष्टता तएवमकरंदेन मिश्रः सहितोयोभंगस्तेनवक्रोक्तिः सगर्भेमध्येयासांएवंविधाभिरु
क्तिभिः वचनैर्क्षिप्तंतंमनोयेषांतेषांतद्वाणीश्रवणव्यासक्तमनसामस्माकं महानपिमार्गः अविदितइव अज्ञातइवनज्ञातंयथा
मार्गगम्यतइतितथानष्टः समः प्रहसितविषमश्चवक्रोभागोयस्यसतथाविधइव तथानउत्पादितः खेदः श्रमोयेनएवंविधइवतथा
अर्द्धगव्यूतमात्रमिव। तथाक्रीडार्थयविहारभूमिः तस्याः समः सदृशः क्रीडाविहारभूमिसदृशः क्रीडाविहारस्थलीवअतिक्रांतोमहा
नपिपंथाः अंताज्ञातइत्यर्थः। स्युनः सैन्यानिवेशस्यचिरस्य अयंसरितोयः संगमस्तस्यउपकंठेसमीपेयोवनविभागः ससमुचितोयो
ग्यः तथाहि तसेनासन्निवेशोचित्यमेवदर्शयति॥ इहेति॥ इहप्रदेशे सैनिकानां चमूवराणां निवासोवस्थानंभवतुइहापिप्रदेशेश्रमेण
मार्गातिक्रमणजन्यखेदनताल्प्रवलानामुरंगास्तेषांग्रासाभक्ष्यंतस्ययोग्यालक्षणालीतृणराशिवर्त्तते। हिनिश्चितंइहप्रदेशेवारणे
द्रागजेंद्राः पल्लवकिसलयानिकवलयंतोभक्षयंतः अंकस्वरूपंडदुमवनेगंडस्थकंडूयननिकषणाविधिंदधतुकुर्वतां॥ मालिनी॥ ७८॥ उत
स्वअस्मिनृप्रदेशे प्रसंतमवातस्तया अतिशयेनचारुतयासरितो। संगमः सरित्संगमस्तस्योत्संगभूमयः पुलिनभूमयः अस्माकंप्रस
नयास्याः निषदनोचितावर्त्तंते। तथादीभितदुत्संगभूमीनांरम्यत्वमेवदर्शयति॥ अपेति॥ एताः पुलिनश्रियः सरित्संगमसैकतलक्ष्म्यः

नं॰२॰ कं पुरुषं पुलकयंति रोमांचयंति। अपितु सर्वमपि आनंदयंतीत्यर्थः॥ किंभूताः पुलिनश्रियः अपरस्ततीरमागत्य पश्चाग्नित्वं तंय
१६० देवुसल्लं तेन नरंगिणेन आननरंगाकारसैन्यं तोरिकासमूहोयासत्यः समृहार्थं अणुलथाकिंचुलाला दिङ्नलाना मंडपे पुनृता त्रिसंस्थिता
मयूरायास्कृताः बहुव्रीहिः तथाकृता असारसाश्च हंसाश्च तैर्नि षेविताः सेविताः एभिर्विन्नाषणे पुलिनभूमीनां रम्यत्वं दर्शितं॥ कु
नाविलंबितं॥७७॥ इति पूर्वोक्त प्रकारेण अभिधाय उक्त्वा नलः सेनापतिं बाहुकनामानममि। आदिदेश आदिष्टवान्। इतीतिकिं हे भ
द्रकल्याणकारिन् सेनापते। सैन्यं निवेशय स्थापय। कथं यथा भवति तथाह। क्रमं पूर्वस्यां ते उत्तरस्यां ते इत्यादिरूपां परिपाटीं अनति
क्रम्य यथाक्रमं येषां यद्दुचितं स्थानं तेषां तदस्त्विति भावः॥ तथानष्टाः सैनिकाः अन्योन्यं परस्परं संबंधे संयोगे कलहाय तत्र तत्र तथाउप
द्रुताभिभवानि तीर्थायतनानि यत्र तत्। तथानलुंठितानि विध्वस्तानि आसन्नोद्यानानि यत्र तत् तथा चैत्या ग्रामप्रदेशप्रसिद्धवृक्षाः न
छिन्ना यत्र। अवस्कृमाय तत्र तथा नस्वं दरितं कमलवनं यत्र एवं यथा भवति तथेति क्रियाविशेषणानि ज्ञेयानि सोपि सेनापतिः आदिष्टं
अनतिक्रम्य यथादिष्टं यथा राज्ञा कृतं यत्र अनुतिष्ठन् कुर्वन् इदं वक्ष्यमाणं अवादीत्। भजेति॥ हे बलसमूहाः सैन्यवृंदानि यूयं उप
नदि वप्रां मृदुर्या वीची वायुलहरी यत्र तत्र आंदोलितानां कंपितानां कुसुमि तानां पुष्पितानां लतानां एव लतिका स्तासां अंतरालेषु मध्येषु अ
र्भविसर्वाणि अनु आनि स्थानानि भजत। आसमयत किंभूतानि सर्वरुं सर्वत्र प्रसिद्धानि स्थविराद्दुप्यस्मु कास्तेषां विजीर्णेतिविशेषेणज्ञो
र्णीभवंति। यानि पक्षपिच्छानि। तत्र तन्छविः कांतिर्येषां तानि। यद्यपि पक्षपिच्छयोरभिधानकृतान भेदः प्रत्यपादितथापि महादेवातर
यतः पक्ष शब्देन तु वदंष्ट्राभिधीयते मालिनी॥७८॥ अपिच पुनः स्मारति॥ हे सैनिकाः सस्मयाः सगर्वाः संतो भवंतः तटमनु लक्षी
कृत्य अनुतटं तटसमीपे वनमालां वनश्रेणिं मास्मभांक्षुः माभंजंतु। किंभूतां वनमालां स्मरस्य विहरणवेदी वक्रीडनवेदिके वयास्ता
तां वेदीनुसंस्कृतभूमिः। स्मरोति क्रीडतीत्यर्थः॥ विपूर्वोहरतिः क्रीडार्थः। तथा षट्पदानां भृंगाणां आपानशालेव मधुपानस्थानमिव
यासां तां मत्ताहेतुत्वात्। अपि वंत्यस्मिन्नित्यापानं पानस्य गोष्ठी आसनबंधः यत्र वनमालायां राजहंसाः कमलवने योविहारो वि राम
चरणं। तस्मादनंतरं पश्चात् तत्परस्तैः मदनः कामः मदाहर्षस्ताभ्यां यत्क्रीडा दाकौतुकानि तैरुपलक्षिता आसते तिष्ठंति मदनमदक्रि १६०

दान॥ कुर्वंतः॥ संतीतिभावः॥ मालिनी॥७९॥ अपिच पुनः स्फुरति हे सैनिकाः भवंतः सुरसदने पु देवकुलेषु निवासं मास्मकु
र्वन्॥ माकुर्वंतु तथा सरितिमनद्यां मुनिकुटीनां आश्रमाणां भंगं विश्रामाणां भंगं विनाशं उल्लंघनं वा तद्दारुतृणादीनां चौर्यं मास्म कुर्वन्
इह नरुखंडे द्रुमवने यः कोपि पुरुषः कापि कस्मिंश्चपि मदेनोरवंडनं करोति तस्य निषेधः नृपस्य नलस्य आज्ञा नापथः न केनापिव
रुखंडखंडनं विधेयमित्यर्थः॥ किंभूते तत्र खंडे क्लमं मार्गश्रमं छायादिना मुष्णाति अपनयतीति क्लममुट् तस्मिन्। मालिनी॥ ८०॥
एवममुना प्रकारेण बहु घनेक प्रकाराणि हस्त्यश्वादिनेहात् वल्गनि सैन्यानि बाहुके सेनापतौ अनुशासति शिक्षयति सति। तथा त्रि
विसम्भिवेत्राक टकर चनायां सरितस्संगमस्य यदुत्संगपुलिनभूमिस्तस्मिन् संगः संबंधो विद्यते यस्य सतस्मिन् सरित्संगमोत्संगसंगि
निभांतस्मिन् नदीपुलिने संस्थिते सतीत्यर्थः किंभूते त्रिविसम्भिवेत्रान्तकरणात्। अवस्थानसमकालमेव उत्तंभितैः वंशादि
नाउच्चैः कृतैः प्रयाणयोग्यानि प्रस्थानोचितानि यंत्र चित्रशाल्य गृहाणि कीलिकानिबद्ध चित्रितदारुमंदिराणि तैः कृत्वा रमणी
यरम्य उत्तंभितेर्दशि। स्तंभुः सोत्राधातुः सर्वांकणिन्वकः किंभूतैः शालागृहैः प्रस्वंतो वायुवशाच्चलंतो ये पताकापटपल्लवाः ध्व
जपटप्रांतास्तैः विराजितैः शोभितैः त्रिविरसम्भिवे क्रमेसिन्निव उत्सेदतसंचारिणि सचरणशीलिगेध वंनगर इव कृत्याति कनभश्चरपुरे
इव। पुनः किंभूते तत्र हरितानि नील वर्णानि यानि तोरणानि बहिर्द्वाराणि तैः शोभितैः शिताडङ्गीन प्रसतितायाः शुकावली शुकपंक्तिः तन्मय इव
मसरूपइव॥ तथा गैरिकेण धातुना आउंपङ्कात्उन्नमिताउ ... कृतायाः पटकुट्याः स्वामि कलाङ्कलानि विकसितानि यानि किं
शुकानि किंशुकपुष्पाणि तन्मय इव। तथा श्वेतांशुकानां धवलपटानां ये मंडपा जनाश्रयास्तैः कृत्वा तांडवितं प्रफुल्लं यत्पुंडरीकं
खंडं श्वेतकमल वनं तद्वत्मंडपस्मिन्निव॥ तथा बहलानि घनानि यानि सैन्यधूलिपटलानि च मूरेण वृंदानि तेषु विदर्भराज
स्य भीमस्य या राजधानी नगरी तस्याः धामनि गृहे गतेषु प्राप्तेषु सत्सु किंभूतेषु बहलसैन्यधूलिपटलेषु क्रमेण गमनपरिपाट्या आ
क्रांतानि व्याप्तानि सकलानि दिङ्गांमुखानि यैस्तानि तथा तेषु। धूलिपटलेषु केष्विव उत्प्रेक्ष्यते। निषधेश्वरस्य नलस्य यात्रा
गमनवार्त्तां यथा अलंसमाय यान्वितेव कृपा। तस्या निवेदनस्य। कथनस्य दूता इव यानि तानि तथा तेषु यथा दूता अग्रतो गत्वा

4027/1933

चं०२०
प्रोच्यत॥यथास्म्यागतइति॥तथाहिलिपदलेरवपुरगत्वान्कसैन्यरत्नसाधुबुधे।यथानलःप्राप्तइतिभावः॥तथातत्कालेतत्समयए
वप्रहतानाडितात्रांखसरवात्रांखसहितायाप्रयाणमल्लरीतस्यांभंकृतझंकारविसरतिशब्दायमानेसतिकिंभृतेझल्लरीउंरू
त्रविपक्षस्यतिपालानांप्रत्यर्थिभूपाणांकर्णपुटाःश्रोत्रयोःकटुनिपीडाकारिणितथानवायोजलधरोमेघस्तस्यध्वनिवद्गं
भीरतथामानंदासत्वाःवंदारवःस्तवनशीलाःयेवंदिवृंदास्कमंगलपाठकमुख्यास्तेषांवंदनसमूहेन।उच्चैरतिशायेन।न
लनामभालाम्कनलाभिधानश्रेणिसुपठ्यमानाककथ्यमानाकसतीपुकिंभूताम्कनलनामभालाम्कस्वयंवरार्थमायातं।यत्सम
स्तराजन्यचक्रं॥सकलक्षत्रियवृंदं।तस्यकर्णयोःकर्णयोर्यद्वाकस्यान्यस्वङःस्वकामिवायास्ताक्तास्कवंदिरिहअयर्थः।व
दिःअभिवादनस्तुत्योरितिधातोःप्रयोगात्श्रवंदारोरुरितिशब्दात्मारुवंदाकरीति तथाराजनिनलक्षणादेवउन्नंभिताउच्चैः
कृताःशातकुंभस्यस्वर्णस्यस्तंभायस्मिन्एवंविधंयस्मनं्यतहंतस्मिन्आत्योवेडूर्यमनोहरवालधायन्नेःरवचितायापर्यंकिकाश्रा
सनंतस्यांकस्वंयथास्यात्तथानिषणेसति।उपविष्टेसतिकिंभूतायापर्यंकिकायांमृदुसकुमारमस्त्रणंश्रकठिनंयत्श्रास्तरणं
उपर्याच्छादनवस्त्रंतडूसतीतियासातस्यांमृदुमसृणास्तरणाच्छादितायामित्यर्थः।तथापरिजनेपरिवारेवसस्थितेस्वस्वस्था
नत्राधासम्यगवस्थितसति।तथाकुंडिननाति दूरवर्तिसन्निसमीपस्थेसतिदंडपात्रिकस्यन रडच्चैःस्पष्टंयथास्यात्तथावाकु
उदीतिश्तु।उन्नम्गपाडुभवेतिपावत॥स्थितामिति।एषप्रत्यक्षोनिषधानलपतिःनलाभिधोराजाप्राप्तःश्रायातः॥श्रतो
हेपौराःभवद्भिराजमार्गाःराजपथाःकलसमुखस्याज्ञलंत्यःश्रवंत्यागोमयेनभूमेर्लेपननिभिश्रंयदंबुजलंतस्ययाछटाःतामिः
सिच्यंतां।उक्ष्यंतां।तथास्तंभाःश्रस्वेत्याबायुवशात्कंपयःपताकाःध्वजपटाःयेषुएवंविधास्तथाकुसमानांपरिकरोवेष्टनंवि
द्यतेयेषुएवंविधाःतथातास्मानन्यवश्रंकश्रित्हंयेषानतोरणानां॥यद्वातोरिणेःकृत्वाश्रंकाभूषायेषांते।तोरणाकाःएवंवि
धाश्चक्रियंतां॥पताकापुष्पतोरणविभूषिताःविधीयंतामितिभावः।श्रंकाभूषारुपवृलक्ष्मत्वित्यनकार्थः॥तथानगरगृहे२प्र गम
तिनगरगृहे।पूर्णकुंभाजलभृतघटाःस्थाप्यंतानिवेश्यंता।चपुनःयूयंप्रतिनगरगृहं।श्रन्नमिश्रेःभक्तसहितैःसिद्धार्थैः
सर्षपश्चस्वस्तिकान्धश्चतुष्कपंक्तिर्लिख्यत॥स्वस्तिकोमंगलद्रव्यगृहभेदचतुष्कयोमित्यनेकार्थः॥स्रग्धरावृत्त॥श्रपिचपुन

429/1933

राद॥दंडपाशिकःसंक्रांयदिति।हेनार्यःसधवास्त्रियोभवत्यःतूर्यध्वनिलयेनश्रतोद्यस्वरविलासेनललितंमनोहरंतुर्यवा
दनपुरस्सरंगीतमुच्चारयंत्यसत्यःपात्राणिभाजनानिश्रादायनिर्यातुंश्रभिमुखंप्रयांतु॥लयस्तूर्यत्रयीसाम्यसंश्लेषयव
विलासयोरित्यनकार्थः॥किंभूतानिपत्राणिदूर्वाचदलानिपत्राणिदधिचकुसमानिचतेरुन्मिश्राःसहितायेसिद्धार्थासर्षपा
स्तान्भजंतियानिभानितैर्भभितानीत्यर्थः॥किंभूतानार्यःसांतीत्रोभनाकांचीकटिमेखलायासांताःसत्कांच्यःतथाचंदनद्र
वयश्रांर्द्रीकृतौभिन्नंयतस्तनकलशयुगंनस्मिन्श्रमुक्ताश्रायोजितामुक्तावलीमौक्तिकलतायाभिस्ताःतथासहउत्तंसेनकर्ण
कुवलयेनविधंतइतिसोत्तंसाःतथाहंसपिच्छवत्राजहंसपक्षवत्छविःकांतिर्यस्यएवंविधंधवलंयदुसनंवस्त्रं।तद्विभ्रतिप
रिदधीतिहंसपिच्छविवसनभृतःतथावर्तिनंप्रवर्तितंयदाश्चर्यश्रद्भुतंतेनवर्यारुचिराः॥स्रग्धरा॥श्रयीति॥श्रयीति
कोमलामंत्रणे।हेपौरनार्यःचिरेणचिरकालंयावत्।यूयंकृतार्थाःसंपन्नमनोरथाःभवतनिषधनाथोनलोभवतीनांचक्षुषो
गोचरतांयावद्यत्तंव्रजतुनलंपश्यतेत्यर्थः॥भूवंशकेस्वर्गलोकादयंश्रनंगःकामोवतीर्णःकामसमानरूपत्वात्।कामएवश्रव
तीर्णइति।चेद्यमनंगस्तनःसांगःसन्स्वर्गात्कथमवतीर्णइत्यतश्राह॥किंभूताय।सनंगःहरचरणसरोजश्लाघालब्धप्र
सादोमघुमहोयेनसःश्रतएवसांगोभूत्वाभन्मथएवायमवतरीदिति॥मालिनीइतिवाचनाचार्यश्रीप्रमोदमाणिक्यगणिशि
ष्यजयसोमगणितच्छिष्यपंडितश्रीगुणविनयगणिविरचितायांश्रीत्रिविक्रमभट्टविरचितश्रीदमयंतीकथावृत्तौषष्ठउच्छ्वासः
समाप्तः॥ ॥६॥ ॥अथसप्तमोच्छ्वासव्याख्याप्रस्तूयते।एवमिति॥श्रास्थानं।सभातस्मिन्स्थितेनिलीनेराज्ञ
निनलएवममुनाप्रकारेणश्रविश्रांतनिरंतरंश्रविनारस्वेरणश्रत्युच्चैःवतिनापुराग्रेपौरपुरंध्रिमंडलानिनागरिककुटुंबिनी
वृंदानिउदंडयन्तः।गाढमुत्साहयतोदंडपाशिकस्यनलारम्यकलकलंकोलाहलमाकर्णयतिसतिप्रविसभांगणेप्रवेशंविधायरूठ
किरवयःरद्वःकृतप्रतिहारःसविनयंप्रणतिपूर्वंउक्तवान्॥किंभूतःसवप्रतीहारःप्रणामनप्रेंखोलितादोलायमानाचासौम
णिकाकंकेवलेश्रवलंबितालंबायमानीरत्ना जांबूनदस्यकलकस्ययास्तुलभृंखलाश्रामरणविशेषस्तयाश्रास्फालितंश्रा
स्फोटितंवक्षस्थलंयस्यसःदंडपाशिकस्येतिदंडपाशोस्तीतिश्रस्यार्थइकः॥अथयदुक्तवांस्तदाह।हेदेवराजन्लुब्धतोमांग

न्यंमंगलभावेन स्यादक्षतेषामंडनं य भविष्यति॥ मांगल्यं तथा पुण्यैः फलैः अक्षतैश्च पूर्णानि भृतानि यानि स्वर्णपात्राणि ता
चं०वृ० निपाण्यांयेषां ते एवं विधाः पुरस्थिता अग्रे उर्वीरुहा अमी ब्राह्मणाः तथा कुंडिनपुरः कुंडिननगरस्य पौराः नागरिकाः पुरं
१६२ ध्रुयश्च कुतूहलिन्यो देवस्य दर्शनमेव अर्थः प्रयोजनं येषां यासां चेति देवदर्शनार्थाः देवदर्शनोत्सुकाः इमे सेवावासरं अनु
पालयंति सपाक्षणं प्रतीक्ष्यंते कदावसरो भवेत् । यदागत्वा राजानं सेवामहे इति भावः । एवं ते ब्राह्मणादयः कथयंति स्म ॥ अद्
रसमीपगं विदर्भाश्वरो भीमोपि देवं दृष्टुमायाति क्रन इवायाति इव च पुनः विदर्भापिकं विदर्भानदीसमीपस्थं वध्वनिनापि
दर्भितः सहितः पत्निनां वंदिदंदस्य मंगलपाठकसमूहस्य कोलाहलः श्रूयते । तत्र स्मात् हे वो नृप आदिशतु आज्ञापयतु यथाक्र
र्तव्यं कर्तव्यमनतिक्रम्याय आकर्तव्यं यावद्यथ्यं तद्भिरधात्वित्यर्थः ॥ इति पूर्वोक्तप्रकारेण अभिधायोक्तास्तस्मिन् क्षणे प्रति
दारास्थितेन सतिनल्लो दौवारिकं प्रतीहारं प्रति इति आदिदेश आदिष्टवान् । इतीति किं हे भद्र सौम्य भद्र शूलं त्वरितं शीघ्रं विदर्भाधिप
स्य भीमस्य परिजनं प्रवेशय । सभांतः प्रवेशं कारय । भद्रभूतिरिति तस्य नाम । द्वारि नियुक्तो दौवारिकः तत्र नियुक्तः सत्तम्यं
तादृशेन भियुक्तं र्थं नक्ष द्वारादित्रादेश ॥ स्वयमपि आत्मनापि त्वं तस्य भीमस्य अर्धपथं अर्धमार्गं अनुलक्ष्मीकस्य सरस्वजयराइतत्र
र्धमार्गं समागतो विलोक्य तत्त्व दा भवतापि तदभिमुखं गंतव्यमिति भावः ॥ सोपि दौवारिको यथादेव आज्ञापयति आदिशति । तथा
भिभ्यत्व अभिधाय उक्त्वा यथादिष्टमादिष्टमनतिक्रम्य अकरोत् ॥ अनंतरं पश्चात् अनति विगतस्तोकेनैव कालेन नातिदूरे समी
७४ पे अंगणे भीमस्तावापि आदृश्यत आलोकि ॥ किं भीमपाल इतस्ततो दोधूयमानानि वीजनवशात् अतिशयेन कंपमानानि चा
रुणि मनोज्ञानि यानि चामराणि तेषां यः कपालः समूहस्तस्य पवनेन वातेन नर्तितं कंपितं कर्णकुवलयं श्रवतंसो रुत्तनीलोत्पलं
यस्य सः प्रकीर्णकैः वीज्यमान इत्यर्थः । पुनः किंभूत तरलश्चपलो यस्तुरंगमो स्कंधं अधिरूढः आश्रितः ॥ किंभूतं तरलस्तुरंगम
उत्प्रेक्ष्यते ॥ वल्गा यार यश्वानां प्रसनं विक्रममाणेनात थाउल्ललनं उच्चैर्विलसनं कूर्दनं तथा लघनं मृगादिवत् फालात्थालास्यंनृ
त्यक्रान्तिकलाउत्कटः रुता या विलीला पदनिलीलया पदस्खलनानितैः पथि मार्गे प्लवमानमिव तरंतमिव आसनसैष्ठवेण अनु राम
द्युतिमत्त्वत्वात् ॥ पुनः किंभूतः मायूरातपत्रषंडे मायूरातपत्रसमूहे आच्छादित मारुतं गगनांतरालं नभो मध्यं येन सः किंभूतैः १६२
कनककलशाः सौवर्णकुंभाः त्रिस्वरपुत्रयपुत्रयपांतेते मायूरातपत्रषंडैः केरिव उत्प्रेक्ष्यते । एकदेशस्फुरितो दीप्तो विद्युल्लतावकस्ति

431/1933

दृष्टायेषु एवं विधैः अकांडे अकस्मादाडंबरितैः रुल्लुभितैः रुल्लुभितैः मेघमंडलैरिव । मायूरातपत्रसमूहानां मेघमंडलानि सौ
वर्णकलशानां विद्युत्तत्वस्योपमानं ॥ पुनः किंभूतः अभितः समंतात् त्वरितं शीघ्रं पतंति गच्छंतीत्येवंशीलास्त्वरितपातिनस्त
थाविधैः पत्तिभिः पदातिभिः अनुगम्यमानः पुरतो रालापश्वासदात्यः किंभूतैः पत्तिभिः शस्त्राणामायुधानां यद्दुर्वहनं धारणं तस्य कृपे
न व्रणेन अंकितं चिह्नितं कंधरं कंठापरकं कठिनगलमर्मा यैषां तैः तथाविधैः तथा कठिनप्रकोष्ठ कठोरस्य त्रांकलाचिकायां लुठत
परिवर्तमानं लटद्वलयं येषां तैः । राजपुत्रा हि प्रकोष्ठे मणिकूर्परांतरे दाढ्यर्यायलोहमयवलयानि धारयंति तथा उद्धं बहु उक्तं उत्कृष्टजूटकः के
शबंधविशेषो यस्तैः तथा अलकाः कुंतलाः कराला सटाल्लत्वात्तेरौद्रा मौलयः संयताः केशाः येषां तैः तथा अर्धउरु उरुप्रमाणस्य तद
र्धोरुकं पनवासः साकरीषमिति अर्धोरुकं येषां आद्यतितसंनिधानं वासो येषां तैः । तथा निशिताः तीक्ष्णाः कुंतापाणिपु येषां तैः । पुनः किंभूतः वा
दिकेन वणिक्कनवाद्यमानो यो वंशो वेणुः तस्य निस्वनस्य ध्वनेर्दत्ताकर्णो येन सः वंशवादनमस्यास्तीति वांशिकः किंभूतं वंशनिस्वनं मनाक्स्तोक
मृदुरकगतया मृदंगध्वनिः तेन कर्णो किंमिश्रितं ॥ तथा आमिलन मृदुस्वनेन कांस्यतालेन ताडितशोभत इत्येवंशीलस्तस्मिन् पुनः किंभूतः
कर्णकाशकुमायल तदुत्तमांगं पाते अंगं शरीरं यस्य सः ॥ ततश्चेति ॥ ततो भीमस्यांगणप्राप्त्यनंतरं निषधेश्वरः नलः चामरग्रा
हिण्या हस्तपल्लवमवलंबमान आश्रयन् आसन सहसा सविलासं उत्थाय स्वस्मात्प्रथमं पूर्वं उत्थितेन सामंतचक्रेण मंडलेश्वरवृंदेन परि
वृतेन परिवारितस्तस्य भीमस्य अभिमुखं संमुखं कतिचित्पदानि अगात् ययौ ॥ ॥ किंभूतेन सामंतचक्रेण संभ्र
मवशेन आदरवशेन वल्गितं चलितं वक्षः स्थले अवलंबितं लंबायमानो हारः तं कुसुमदामपुष्पमाला यस्य तत्तेन ॥ तथा कर्पूर घ
नसारः कुंकुमं घुसृणं ताभ्यां मिलन् संयुज्यमानो यो मृगमदः कस्तूरिका तस्य यः आमोदः परिमलः कर्पूरकुंकुमभिलन् मृगमदामो
दः विसर्पी विशि प्रसरणशीलः कर्पूरकुंकुममिलन् मृगमदामोदो यस्य तत्तेन ॥ तथा त्वरितसंपातेन शीघ्रमागमनेन पतन् पटवासो वासः
सुरभीकरणद्रव्यं तस्य पांशुधूलिर्यस्य तत्तेन सोपि भीमः सत्वरं शीघ्रमुपसृत्य तस्य समीपमागतस्य तांबूलस्य आप्रसेविका चर्मनिर्मितं प
र्णसंग्राहास्पदं यस्या स्थगिकेति ख्याति । तां वहतीति बिभर्तीत्येवंशीलः प्रसेविकावाही ॥ तस्य पुरुषस्य स्कंधं संमवष्टभ्य अवलंब्य

चं.२० अथ तदेवममीषां देवतुरंगमपृष्ठादवतरत् अवरुरोह ॥ तत एवं। वक्ष्यमाणप्रकारेण तौ भीमनलौ अन्योन्यं परस्परमाशिश्लिषतुः
१६३ आलिलिंगतुः ॥ एवं इति कथं किंभूतौ अन्योन्यं नयनयोः संपातेन वीक्षणेन स्मितं विकसितं आननं ययोस्तौ तयोः पुनः किंभूतौ सम
कालं युगपत् ईषन्मनाक् नमितं नीचैः कृतं मौलिमंडलं मस्तकं याभ्यां तौ तथा समसमयं समकालमेव प्रसारितौ दीर्घीकृतौ भुजौ याभ्यां
तौ उत्प्रेक्ष्यते। सरभसं सादरं यथा भवति तथा आश्लेषवशात् निर्गीर्यमाणानुयातौ याहारावलीमौक्तिकलतानस्यालग्नतीक्ष्णरंतौ या
मृणालिमौक्तिकश्रेणिस्तस्याः छलेन अंगेषु उरोरावयवेषु अमांते अधिकीभवंतं प्रथमप्रेम अमृतं स्यात् तस्य निस्यंदी क्षरणशी
लो या विंदुविसरः पृषत्समूहः सं उद्गिरंताविव उद्वमंताविव। तौ किं अमूनि हारावल्यास्तुटितानि मौक्तिकानि न किंतु प्रथमसंगमोत्स
न प्रेमाम्तरसविंदव एव अंगेष्वमांतो बहिः निःसृता इति ॥ एतावता नयोः संगमप्रणयाधिक्यं दर्शितं ॥ ॥ तथा
विधं च तयोः संगमलक्षणव्यतिकरं प्रस्ताव। दक्षिणोत्तरदिशौ पालयत इति दक्षिणोत्तरदिग्पालौ नयोर्नलभीमयोः समागमे संग
मं प्रेक्षकाणां द्रष्टॄणां महाननयनो लस्य नेत्रयोर्भर ॥ हर्षोत्कर्षण प्रमादाधिक्येन कलकलश्च कोलाहलः ॥ पप्रथे प्रससार विस्ती
र्णः ॥ तयोः कयोरिव ॥ उत्प्रेक्ष्यते ॥ धर्मराजधनदयोरिव दक्षिणोत्तरयोरिव भीमस्य दक्षिणत्वात् धर्मराजोपमानं नलस्योत्तरे
शत्वाद्धनदोपमानं मन्ये धर्मराजधनदाववमौलितौ इति भावः ॥ तदनु तयोर्मीलनानंतरं पुनर्भूय उभौ भीमनलौ उच्चं उन्नतं यत्कांच
नस्य सिंहासनं। तस्य अधिश्रयं ॥ तत भजतु ॥ निश्रियतुः ॥ किंभूतं उच्चकांचनसिंहासनद्वितयं। प्रधाविता शीघ्रं तदानयनाय प्रस्ता
य प्रतीहारदौवारिकास्तैरुपनीतं उपढौकितं तथा अपि विचित्रेण नानाविधेन विभंगेन रचनाविशेषेण उत्कीर्णानि घटितानि
यानि कर्णाटिका रूपाणि कर्णाटदेशोद्भवस्त्रीणां मानुषाकृतयः सिंहासनादाधारस्तंभनलंबिकाः पुत्रिकाभागा त्रिभंगिभंगनस्त्रीरूपमुत्कीर्यते
अतस्तैरमणीयारम्याः याः स्तंभिकाः लघुस्तंभाः अवष्टंभ आधारो यस्य तत् ॥ तस्य एतदाधारेषु उत्कीर्णत्वात् तथा उत्तंभमाणानि विक
स्वराणि ॥ कांतिमंत ॥ माणिक्यानि रत्नानि यत्र एवंविधं यन्मकरमुखं प्रणाली तस्मिन् मुक्तावद्धा यामौक्तिकसरो मुक्ताहारः तेन विरा
जितं शोभितं ॥ अपूर्वकर्मणानं था। अपूर्वकर्मणा अद्भुतशिल्पेन निर्मिता घटिता भव्या सुंदरा याव्यालावली व्यालसिंहादिरि

433/1933

त्यमतं ॥ तस्या या आवलीपंक्तिस्तस्याः कीर्णौ विकीर्णौ यन्मुखं तेन अलंकृतं विभूषितं सिंहासनादौ हिक्कायदंतादिनिर्मिता व्याला
वली शोभार्थं क्रियते ॥ अन्योन्यं परस्परं। कुशलप्रश्नस्य कस्य यतीति स कः पश्चाद्य च सानुकारीयः आलापो भीमे। नन्वं भवतां कुश
लं न लभाप्युक्तं भवता कुशलमित्येवं रूपउल्लापः ॥ तस्य यो व्यतिकरः संबंधः तस्य विरामे। अवसाने विदर्भेश्वरो भीमो निषधनाथं न
लमवादीत् ॥ आरोहति ॥ अद्य अस्माकं कुललता तिरलय परंपरामरंदिनी पुण्यवतीजाता ॥ ॥ संततिस्तनये दुहित
र्यपि ॥ परंपरा भवपंक्ते ॥ गोत्र विस्तारे यारपीत्यनकार्थः ॥ तथा अद्य दक्षिणादिक् धन्या ॥ तथा श्रियो लक्ष्म्यः कृतार्थाः सफला जाताः
किंभूताः श्रियः पुण्यैः प्राप्तस्य समागमायपां एवंविधा अतिथिजनाया सुताः श्रियाद्येतदेव फलं यदतिथयः सत्क्रियंते ॥ तथा अद्येव
यन्दोभिश्चाभिसंबधात् ॥ तत तन्मयव श्लाघ्यं मन्त्रास्यमन्यामहे ॥ जानीमहे वपुनः ॥ तन्निजमपि जीवितं अद्येव श्लाघ्यं मन्यामहे य
त्तत्रभिनिजीवितेन बहुनाप्रभूतेन अस्माकं सत्कर्मोदयेन पुण्योदयेन यूयं गृहान् आगताः प्राप्ताः ॥ ॥ गृहाः पुंसि च भूम्न्येवे
त्यमरः ॥ शार्दूलविक्रीडितं ॥ इतः प्रभृति च अस्मादिनादारभ्य च ॥ आब्रह्मेति ॥ अहं कीर्तेः पात्रतां भाजनतां यास्यामि यन्नो भाजनं भ
विष्यामीति भावः ॥ किंभूताया कीर्तेः ब्रह्मावधि ब्रह्मांडपर्यंतमासदीर्घीकृतं आब्रह्मावधि विस्तरं। तौ प्रसरंती कवीनां गीर्यस्यां सात
स्याः कवि तथा गीर्वाणा पांदेवानां कर्णयोरतिथिरिव यासांतरपि या श्रूयत इत्यर्थः ॥ तथा पूर्णकलेंदुवत् सुंदरा धवला रुक्कांतिर्यस्यासा
तस्याः कविवर्ण्यायाः स्वर्गवार्थोइंदुशुभ्रायाः कीर्तेः। पात्रंजातः इत्यर्थः ॥ किंच पुनः ॥ अन्यदपरं किं युष्माकं संगे संगयन स कः एवं
अमृतं पीयूषं तच्च आकंठं पर्यंतं तृप्तस्य अघातस्य मे मम तज्जनितः क्रम खेदायेन। एवंविधोप्ययं संसारचक्रभ्रमः ॥ भवचक्रवाल भ्रमि
स फलाभूत ॥ शार्दूलविक्रीडितं ॥ इति अमुना प्रकारेण अभिधाय उक्त्वा तस्य अतिथेर्नलस्य आतिथ्यं अतिथिसत्क्रियां। अगर्वो
गर्वरहितः ॥ कुर्वन्नुसन् अमृत्वमृशिवक्लृप्त्यपढौकयांचकार। प्रामृतीचकार अतिथौ साधु आतिथ्यं पथ्यतिथिवसतिस्वपते ढं
क। किंभूतमातिथ्यं प्रणयस्य स्नेहस्य प्रवणं प्रवं स्नेहानुकूलमित्यर्थः ॥ तथा गुणानां दाक्षिण्यादीनां प्रगुणं अनुकूलं तथा कुलक्रमस्य अन्व
यपरिपाट्या अनुकूलं एतस्मिन् कुले एतादृशमेव तथा भागधेयस्य योग्यं प्रभावितं एवंविधं आतिथ्यं कर्तुं भीमस्यैव जातौ ज्ञायते तथा देशकालस्य

चं०च०
१६७

अनमरस्यमदृशं ॥ समानं । अस्मिन्नवसरे इदं विधेयमित्यर्थः ॥ तथामान आगतातिथेः सत्क्रिया । तस्मैयाउत्सवस्तां तिरस्कारा प्रहस्तस्याः
समानं तथा संपदां भक्तीनां स्वरूपं सदृशं ॥ यादृशः संपदो दियंते तादृशीनां समानं ॥ संपदनुसारीत्यर्थः ॥ तथा आचारस्य विधेः चितं कानि
कानि वस्तूनि सात् दुर्वाराः वारयितुम् अशक्याः । यं वैरिणस्तत्र वस्त्रान्न वारयंति निषेधयंति तदुर्वारविक्रिकारणास्तथाविधान् वारणान् गजान् तथा
वायुवत् ऊगारयायपात वायुवेगाः सत्वरगामिनः तथाविधान् तुरंगान् ॥ तथा अमूल्यं अनर्थं समुज्जृंभितं प्रादुर्भूतं यद् अंशु मंजरी जालं वि
रणकलापस्तेन जनितः इंद्रचापचक्रस्य स्मरपतिः धनुर्मंडलस्य भ्रमः संदेहो येन तत् ॥ माणिक्यानामप्यनेकवर्णत्वादिंद्रधनुर्भ्रमोत्पादकत्वं
एवंविधः अप्रमाणं बहुलं माणिक्यजातं रत्नवृंदं । तथा एकत्र एकस्मिन् गुणे ग्रथिता गुंफितास्तथा तारा सदृशाः स्निग्ध वज्रत्वादिगुणयोगा
न् ॥ तत्र : कर्मधारयस्तथाविधान् हारान् मौक्तिकलताः प्रकाराः संदर्भभेद इत्यनेकार्थः ॥ ॥०॥ ॥ तथाहा
माहात्म्यं न तुल्यं भुखला विशदा भाउविधयां एवंविधानि वासांसि ॥ दुकूलानि ॥ तथा सलावण्याः ससौंदर्याः पुण्यनारी श्ववारांगना
उपढौकयांचकार इति क्रियां सर्वत्रापि योज्या ॥ प्रथमसमागमेपि अभिनवमिलनेपि अप्रमेयो अगण्योयः प्रेमारंभः स्नेहोपक्रमस्तस्य
यारमस आदरस्तेन उल्लसितं उज्जृंभितं हृदयं चेतो यस्य सः ॥ एवंविधः सन् पुनर्भूय : सोत्कर्षो अधिको मोहर्षाङ्कुरः प्रमोदोल्लासः ते
न गद्गदा न्यव्यक्तान्यक्षराणि यत्र एवं यथा भवति तथा इदं वक्ष्यमाणम् अवादीत् ॥ ॥उवाच॥ ॥ असेतोरि
ति ॥ हे नल असेतोः सेतुमामर्यादीकृत्य च पुनः विंध्यावधि विंध्याचलसीम्नः आरात् ॥ अर्वाक् तथा पूर्वापरसिंधो पूर्वापरसाग
रयोः सीमानं पर्यंतं आमर्यादीकृत्य पूर्वापरसिंधुसीमविषयाः देशास्तान् रुध्या तत् तद्भूपद्रुते विषयवासिनो लोकास्त्वदीयाया मुद्रा आ
ज्ञातया मुद्रिता अंकिताः वर्तंते ॥ त्वदाज्ञां सर्वेप्यंगीकुर्वत इत्यर्थः ॥ किंभूतात् असेतोः कपीनां हनूमदादीनां यत् कीर्तनं आज्ञात
यामुद्रिताः अंकिताः वर्तंते कीर्तिमत् ... एवंविधानि निःस्वराणि कूटानि यस्य तत् तस्मात् सेतोः कपिभिः कृतत्वात् अद्य
अस्माकं गृहमागतस्य भवतः कथं विधेयाः विनयरूताजाताः आज्ञाकारिणः अभूमेत्यर्थः ॥ अन्यत् अपरं किं अस्माकं प्राणेषु अर्थेषु च इ राम
द्रव्येषु च स्वीकारो ममीकारः क्रियतां ॥ यथा अमीषां प्राणा अर्थाश्च अस्मदीया इति । एवममुना प्रकारेण भीमभूभुजि भीम उपरंहत्य
१६४

435/1933

यति । वर्द्धयति ॥ सति । तथा प्रियं वदतां अनुकूलभाषित्वं प्रकाशयति सति तथा उदारतां दातृत्वं उद्योतयति सति ॥ तथा आदरं बहुमा
नं दर्शयति सति तथा सर्वभावं सकलैश्वर्यं आविर्भावयति सति । भावो भिप्रायवस्तुनोः स्वभावजन्मसत्तात्मक्रियालीलाविभूतिषु चेष्टयोन्यो
रित्यनेकार्थः ॥ नलोपि सरलः ऋजुः स्वभावो यस्य सः सरलस्वभावः । तथा स्वच्छं विषदं आर्द्रं स्निग्धं हृदयं चेतो यस्य एवंविधो यं महानुभा
वः इति चिंतयन् सन् । इति ब्रुवाणः कथयन् । तं भीमं बहुमानयामास बहुमानयति स्म गौरवयति स्म । इतीति किं हे राजन् अखि
लं समस्तं यत् आत्मसर्वस्वं सर्वस्वीयं सर्वधनं तन्मा दित्सय उपनयनेन अर्पणेन न दानेनेत्यर्थः ॥ अलं अलमिति वारणे व्ययं ॥ अलं
भूषणपर्याप्तिवारणेषु । वीक्षणमिच्छतां भवतां दर्शनमेव अस्माकं इह अवसरे । सार्वभौमस्य समुद्रास्तणैः पूर्वापावस्कमतीत स्याः
लाभादपि परमः प्रकृष्टो लाभः हि यस्मात् प्रियतमस्य अतिशयेन वल्लभस्य दर्शनेन यत्सुखं तत् समात् वित्तलाभसुखं न अतिरिच्यते
नाधिकं भवति ॥ न चेति भवतां भवद्व्यतिरिक्तमन्यत् परस्त्वमिति भिन्नं तु हितं किंतु स्वमेव इति जानीमहे । नापि भवतां शरीरेपि अ
न्यत्मभावः । अवलंबितो भावः किंतु भवतां शरीरमपि आत्मीयत्वेन तानीमहे निभावः ॥ किं वान्यत् । एवंविधानि पूर्वोक्तानि सूक्तानि स
स्थानि सत्कानि सुभाषितानि मान्येन । असृतं न भैमसदृशां एवंविधानि गीर्भिः । असन्मन आनंदयता हर्षयता भवता महानुभावेन
महाप्रभावेण किं न कृतं । सर्वं कृतं यस्य रसस्य चितं मोत्सवं किं अभिहितं उक्तं ॥ एवंविधेन परस्परसंभाषणलक्षणे व्यतिकरे प्र
स्तावे वतालिकः मागधः प्रस्तुतं प्रस्तावीकं अपठत् । पपाठ । अथ वरपद्ममाह । आपूर्वेति नृपा दीर्घायुषौ निरंतरं विनोदयोर्नलभी
मयोः पूर्वापरदक्षिणोत्तरकुलपर्यंतेषु यानि वल्लवनानि । तानि आमर्यादीकृत्य आपूर्वापरदक्षिणोत्तरकुलपर्यंते वल्लवनात् । मौलि
धु मस्तकेषु या आज्ञा आदेशः मालिकामिवस्रजमिव । किं कुर्वंतु । यथा मालिका शिरसि धीयते ॥ तथैव वा राजानः शिरसि धारयंतीत्यर्थः नथा
युवयोरन्योन्यस्य परस्परस्य स्नेहेन प्रभवः पुनः सोमन्दिनाभिसातुं किंभूतयोर्युवयोः अप्राप्तं भग्नं यांउ विलविनीलया कीर्तिरेव
लता ययोस्तयोः पुनः किंभूतयोः विस्तारिणी विस्तरणशीला लक्ष्मीर्ययोः तयोः विस्तारिलक्ष्मीकयोः बहुव्रीहौ कः शार्दूलविक्रीडितं ॥
॥४॥ एवममुना प्रकारेण तौ नलभीमौ उपक्रमेण तदाद्याविन्यासवा अन्यान्यविवक्षितार्थप्रारंभेण वासरं ॥ अविरुद्धा अप्रतिकूला अनुकू

चं०टी०
१६७.

लाया। विदग्धालाप लीलाविचरणमस्क वचनविलासस्तथा परस्परमन्योन्यं आनुयानमविलीनं यन्नुदिनं दिनं तस्ययत् त्रिलाशङ्कलं
नदाकारं यत्कर्पूरं तस्यथा पारीत्वं तया परीतं संबद्धं यमांबूलं तस्य अर्पणेन यः प्रणयः स्नेहः तेन भीमो नलाय दत्तेन स्तुभीमायेति॥ त
थापरिनेनसहवापीरिहासगोष्ठी सविलासहास्यसंलापस्तथा जल्याका बहुजल्पनशीला येन नास्ति षांजल्पितं उक्तं श्रुण्वंतौ रुञ्जीयसी
प्रचुरां वलांतस्थः अतिशयेस्फूलास्त्ववीयसीरु फूलहूरे त्यादिना सिद्धिः॥ किं बहुक्तेन। किंभूतं। अस्पितं किमपि अभिनवं नूतनं किम
पि पुरातनं जीर्णं। तथा किमपि उत्साहं बुध्या परिकल्पितं किमपि यथावस्थितं यथास्वरूपं निवेदकं। उपक्रमस्तु विक्रमे। उपाध्यायांतद
घाचिरव्यासाविक्रम्सवोरारंभ इत्यनेकार्थः॥ जल्याकेति जल्पभिक्षकुट्टलुंटवृङ षाकन्निति षाकन् शीलार्थे अनंतरं सकृत् क्रोष्टिकरण
दूर्ध्वं अंशुमालिनि सूर्ये अंबरस्य नभसो मध्यभागातं अनुकूलीकृत्य सरीत गच्छति सति नलः प्रणयेन स्नेहेन विदर्भेश्वरं भीमं इत्यमु
नाप्रकारेण विसर्जयामास इतीति किं भवतः सुग्रहान् अलंकुर्वंतु। तस्मिन् भीमे गते वसति आप्तो यथार्थवक्ता योनिजजनस्तेन
न सह मुहूर्तं आसांचक्रे निषसाद॥ अत्र इव शब्दे वाक्यालंकारे किं कुर्वन्नूनलः इत्यमुनाप्रकारेण तस्य भीमस्य ये गुणास्तद्गुणास्तैः
प्रगुणाः प्रह्वाः सहिताः इत्यर्थः। याः कृथाः स्ताः कुर्वन्नू। इतीति किं अहो इति। अद्भुतं अस्य विदर्भराजस्य भीमस्य वात्सल्यं स्निग्धता
अहो परमौदार्यं प्रकृष्टदातृत्वं अहो लोकव्यवहारेषु कौशलं दक्षत्वं अहो वाग्विभवस्य वचनविलासस्य वैदग्ध्यं चातुर्यं अ
हो अश्रयः स्नेहः वपुनः किमिव नु इतीति चिंतां कृतवान्॥ अन्विति॥ हिस्तुटं इयं कार्यसिद्धिर्दमयंती प्राप्तिरूपा ययद्यपि अनुगुणानां
अनुकूलानां दमयंत्यनुरागभीमबहुमाननादिरूपाणां घटनेन संयोजनेन हस्तगतेव हस्तप्राप्तेव भवति। विद्यते अर्थस्य धातुः सत्तार्थः
युवुक् सत्तायां मंगले वृद्धौ निवासे व्याप्तिसंपदोः। अभिप्रायवशक्तौ च प्रादुर्भावे गतौ च कृरिति। तदपि तथापि वयं किधातुः विधेः नवि
श्वसिमो न विश्वासं कुर्म्मः॥ विधिः कस्मान्यथापि विदध्यादिति। किंभूतस्यीव धातुः भयेन तरलो यो भुजंगः तद्वत्कुटिलावृत्तिर्यस्य स
तस्य तरलत्वं चात्र वक्रतातिशयहेतुः॥८॥ अंगाइति। अंगा अंगदेशाधिपतयः तथा वंगाश्च कलिंगाश्च वंगाश्च मागधाश्च ते वंगकलिंग राम
वंगमगधाः सर्वेपि अमी पार्थिवाः तथा मरुत्सतिरिंद्रः प्रभृतौ आदौ येषां ते मरुत्सतिप्रभृतयो ये दिक्पालाश्च यमवरुणकुबेराभिधाः क १६५

437/1933

न्यां अर्थयंते अभिलषंतीत्येवंशीलाः कन्यार्थिनः संगता मिलिताः कार्यं दमयंतीवरणलक्षणं घटनां संयोजनां कथं एष्यतीति इहत्र
लोके वाविभ्रमः न जानीमः यतो यस्मात्। दैवं विधिर्भिन्नीयते॥ विशेषेण विभ्रमाश्चर्यं करोतीति विभित्रीयते सर्वस्यापि कौतुकं जनयती
त्यर्थः॥ नमोवारिव भिन्नउः क्वचित्रिति। आ अर्वलस्तनयोः क्वचन अघटितं घटयति कृघटितं वियोजयतीति॥ किंभूतं दैवं तत्क्षणात्
नानाभंगिभिः अनेकविधि निभिः इंद्रजालसदृशं मायाविनिर्मितकर्म समानं॥ यथा इंद्रजालं तत्क्षणान्नानारूपाभासं भवति। तथैदं दै
वमिति॥ ६॥ अथ वक्ति पक्षांतरे प्रथमपक्षस्तु चिंतारूपः द्वितीयस्त्वयं कानामेति। अत्र कार्येषु पुरुषस्य पौरुषं विक्रमः प्रभवति सम
र्थं भवति नामेति संभावनायां तत्र कार्यं चिंतापर्याप्तैव वा संभाव्यते नैवचिंतेत्यर्थः॥ नाम प्राकाश्यकुत्सयोः संभाव्यापुगमयोरलीके
विस्मये क्रुधीत्यनेकार्थः॥ चपुनौ रिहवाद्य नसयोरतिशये अगोचरे विधौ दैवे चिंतांतरं किं स एव प्रमाणमित्यर्थः। अंतरशब्दोविशे
षार्थः। ऊअथथापि चिंता न कार्येति भावः। अत एवोक्तं श्रीरामस्य तु वा श्रीमता गंगाधरेण कदाचित् ऊर्म्पिकेना पिचिता धार्या नचेति
सिध्यत्वाविंतां हितन्म ध्येद्वागवरं विनश्यति। वाकृ व मनभवागमनसे अवतुरत्यादिना अजंतोपि निपात्यते॥७॥ भूभुजेनलेएवमनुना
प्रकारेण अनेक विधाय वितर्कभंगा विकल्पभेदास्तान् भजतीति अनेकविधवितर्कभंगभाक् तस्मिन् सति तथा सेवकाय ये समंतां मंडलस्थ
राजानः प्रचुविसर्जितेषु यथायास्थानं प्रेषितेषु सत्सु। किंभूतेषु सेवकसामंतेषु भुजबलेन शालंते शोभंते इत्येवंशीलाः भुजबलशालिनः
तेषु तथा परितः समंतात् परिवर्जितैर्विस्खोलितैः स्तोकैः कृतैः वसति तथा परिहृतेन समितेन पैशाच्यमनोज्ञा आलापा येषां एवं विधाय आप्तज
नास्तैः सह योगाष्टी प्रक्रमः संलापावसर स्तेन स्तोकसमये अल्पकाले अतिक्रांते निःसृते सति। भूरीणि प्रचुराणि भव्यानि सुंदराण्यपि
यानि आभरणानि अलंकारा आवरणानि च वासांसि तैः रमणीयं रम्यं रूपं यासां ता। एवंविधा दमयंत्यसा प्रहिताः प्रथमं प्रधाविता द्रुतमागता
यः प्रतीहारः तेन सहिता यथा दमयंतीप्रेषिता दासः समायांतीति ज्ञापिता दास्यः प्रविविशुः प्रवेशं चक्रुः किंभूताः काश्चित् आइंक्र
मुक फलानि हस्तयोर्यासां ता आइक्रमुकफलहस्ताः तथा काश्चित् कक्षायां अवलंबिताः धृताः तांबुलीपत्रपिंड स्यनागवलीदलसमूह
स्य करंडिका रुक्मीया भिस्ताः॥ एवंविधाः पिंडाकं जपानुषेगोलेवालेगसिक्त्हयोः केकलेउस्तेनेकार्थः॥ तथा काश्चित् पिहिता आच्छादिता पट्टांशुका

चं॰२॰ नापद्दुकूलवाससांपटीलिकापाण्योर्यासांताः ताथाकाश्चित् काश्मीरेणघुसृणद्रवेण करंबितामिश्रितायाकस्तूरिकातस्याःथःआ
१६६ मोदः परिमलस्तेन अमंदं प्रचुरंयच्चंदनंतद्रंजितयाभितानिकाश्मीरकरंबितकस्तूरिकामोदमंदचंदनभांजिएवंविधानिभाजना
निपात्राणिभजमानाबिभ्रत्यः तथाकाश्चित् अवनिसार्द्राणियानिनालिकेरजंबीरबीजपूराणितैः पूरिताभृतायापात्रीसापाण्योर्यासांताः
वानंशुष्कफलंतथाकाश्चित् असंख्याः बहवोयेखंडखाद्यविशेषास्तान् चपुनः अमूल्यानिअनर्घाणियानिमंगल्साधुमालाभर
णानितानिसंकेतुकंसकुतूहलंयथाभवतितथाप्रमादाग्गृहीत्वान्यकाअधोमुखानन्युक्ताः अन्तुक्ताः दिदृक्षास्तेनऊर्ध्ववदनाउ
तिभावः॥एवंविधाकुब्जिकावामनीकाः॥सविभ्रमाः साश्चर्याः स्तयः स्मररूपंअतिशोभेकामसौंदर्यात् अधिकोभवत्स्वरूपमितिस्मर
रूपातिशायीतंकामरूपाभिरूपंनरपतिंनलम्बलोक्यइतिअवभास्वंतोमनसिविचारयंतो मनाक्ईषत्प्रणामाविनमितोनीचैःकृतो
याभिस्त्रिमस्तकंतेनस्तलितंकंपितंसीमंतमुक्ताफलंकेशांतरालस्थमौक्तिकंयासांताः एवंविधाःसत्यः।हेस्वामिन्।अयंअस्मदीयः
प्रणामःकाचिदर्ध्यंस्मितेदृष्ट्वाअन्याविकाविशीभीलक्षणाप्रणमति।इतिअभिधायारमयमानंईषत्प्रसन्नवदनकमलंयासांताः एवं
विधाःसलिलंसविलासंअवनिपालंनलंप्रणामुः॥नमंतिस्म॥अन्योन्यंपरस्परंकृतंसंबोधनंआह्वानंयाभिस्ताएवंविधाअसहर्षेण
सप्रमोदंययाभवतितथाअवोचन्।इतिअवधारयंस्वभरितीतिकिंभोःस्वामिन्निदमयंती।साकथाकदाचेयस्यास्तयासाकथमानेभव्या
श्रयेअभिविक्षसि।आग्रहवत्यसि।तयायोग्येउचितेस्थानेआता।आग्रहःसीकारोयस्याःसाजातायग्रहा।असि।तथापात्रेयोग्य
जातास्पृहाअभिलाषोयस्याःसाजातस्पृहासिअभिलाषवत्यसि।तयाजन्मनः फलंलप्स्यसेतथाकौस्तुभावेस्त्रीतेयकुम्यंततत्अ
वाप्स्यसितयायौवनेनतारुण्येयानिरूढस्वानितानिअनुभविष्यसिवेदमिष्यसेसंसारफलस्ययोमहोत्सवोतमानविष्यसीतिउपभोक्ष्यसे
मानिंद्रिहापभोगार्थः॥साकापिमहिमापुरपरत्नस्य।आकरप्रायाकुक्षिर्यस्याः एवंविधाजननीमातावंदनीयास्तवनीयायस्यामातुः राम
सकलायेसंसारेनराःपुरुषास्तएवहारावलीतस्यामध्येगर्भेमहानायककृत्।उत्कृष्टेनस्थितत्वात् तरलमणिरिवयःसएवंविधोयंनलउस
न्नैःअयनाःकथंपरस्परंसंबोध्याहुः॥स्मेत्याद।हंहोइति।हंहोसंबोधने।हेहंसि।हेचकोरिहेचंद्रवदनेहेचंद्रप्रभेहेचंदनेहेचंपेहेचंगि १६६

439/1933

हेलवंगिहेगौरिहेकलिंकेहेकोकिलेहेमालति॥यूयंएततुजन्मनश्चजीवितस्यफलंजन्मजीवितफलं॥तस्मात् वःयुष्माकंनेत्राणिअमि
न्नरपतौनलेनिर्वांतु॥शीतलत्वेनशीतीभवंतु।किंभूतेनरपतौलावण्यलक्ष्म्यानिधिरिवयःसतस्मिन् सर्वापिलावण्यलक्ष्मीरस्मिन्वर्ततइत्यर्थः॥तथासौभा
ग्यमेवअमृतंतेपनिर्भरःसंपूर्णःतस्मिन्सौभाग्यामृतनिर्भरे।अमृतपूर्णेहिह्रदादौस्नानादिनाशीतीभवनंघटतेएवेतिभावार्थः॥सौभाग्यामृतनि
र्भरेइतिपाठांतरं॥८॥अपिचपुनःकुरंगीति॥हेकुरंगकंदरि।हेवंदि।हेवंदि।वंदेरंजनाह्लादार्थनंदादिलादि।हेनंदिनिहेहले।अद्यदिष्ट्याआनंदेन
वर्धामहे॥इतिहर्षातिशयोक्तिः॥देव्यादमयंत्याःसोयंअनंगवत्संदरवपुर्यस्यसएवंविधःप्राणेश्वरःप्रियतमः।संप्रतिप्राप्तवान्॥प्राप्तःसइति
कःयस्मिन्नयदर्थंयन्निमित्तंनयाकृशाननीतत्सुर्यस्याःसातस्याःकृशाभानाप्रस्वादमयंत्याःअग्निवतपरुषैःकठोरस्पर्शैःदीर्घायैःश्वासमरुतोनि
श्वासवायवःनैःकृताक्रीडावने।शाखिनांवनेपल्लवाकिसलयमिम्लायंतिविच्छायाभवंतिएनेनविरहाधिक्यंतस्याःदर्शितं॥९॥अपिचपुनः॥
काचितकांचिस्सखींबोधयत्।यंमार्गेमि॥हेसखियनलंआसैवेदमयंत्याःगृहदीर्घिकायाःगृहवाप्यास्तटेयेतरवोद्रुमास्तेषांयाछायातस्याय
आश्रयणंअंगीकारःतस्मात् गृहदीर्घिकातटतरुछायाश्रयात्गृहदीर्घिकातटतरुछायाश्रये।इतिपाठेतु॥गृहदीर्घिकातटतरूणांछायासैवासश्रयस्तस्य।त
स्मिन्वासरानीयंतेअतिवाहिंतेविरहदुःस्थितत्वात्सोपुरस्सतुंगराक्यते।अतएवदिवानितत्रगम्यंतइत्यर्थः॥किंभूयादेव्यामनोभवेनकामेनअलसे
मंथरेदृशौयस्याःसातया।तथाप्लाउन्मादउन्मननतायचासातया॥सोयंवैपधानिषद्देशाधिपतिःनलःप्राप्तःआयातःकिंभूतंशोणरक्तं।यस्याराजपत्रं
पद्मदलंनइननयने।अर्धान्वेचप्रांतेःयस्यसनयनोःप्रांतशोणत्वंवसल्लक्षणं।पुनःकिंभूतःनिःशेषाःसमस्तायाःसीमंतिन्यःस्त्रियस्तासांभ्रा
म्यंतिअवलोकनयनतरलितवंतियोनिमेत्राणि॥तान्येवपतत्रिणःपक्षिणस्तेषांविश्रामार्थंखेदापनयनार्थं॥तरुरिवयः।सयथाभ्राम्यंतःपक्षिणःत
रुंप्राप्यविश्राम्यंतितथायुवतीनेत्राणिनलेविश्राम्यंति।सौंदर्यात्रायातत्रैवनिश्चलीभवंतीत्यर्थः॥आमोदस्तविकस्वानवद्भिः।आमश्रमःवामश्रमः
विश्रामःविश्रमइति।प्रक्षिप्तमेकेसुधां॥आह्रीकिनादिति॥१०॥एवमितिक्षितिपतिलनलः॥एवममुनाप्रकारेणअन्योन्यंपरस्परंअभिधायउत्कासमी
पंउपसत्यःसमागवास्तादमयंतीप्रेषितादासीःअनुरागःप्रेमबंधःतस्यायेतरंगापरंपरास्तैःस्तरंतीप्लवमानातारकाकनीनिकायस्मिन्ततानथावि
धेनतथासादरंह्वरमतिशयेन।उल्लसितानिउच्चैःकृतानिपक्ष्माणिनेत्ररोमाणियेनतथाविधेनचक्षुषासस्पृहंसाभिलाषंअवलोकयन्तसन्इतिससंभ्रमं

चं०२० सोदर्यं यथा भवति तथा संभाषयामास वादयति स्म किंभूतास्ता: संतोषपुंजस्य मंजूषिका इव पेटा इव संतोषवतीत्यर्थ:।।तथा आनंदस्यकंदलीरिव
१६७ प्ररोहानिव तथा अमृतपंकस्य पुत्रिका इव पांचालिका इव कृपापंक्तिता इवेत्यर्थ:।।तथा मासेन चैत्रेण विकासिता: प्रस्फुल्लीकृता या: सहकारमंज
र्यस्ता इव मनोहरत्वादित्यर्थ:।।उदीर्णिकिं उत इत: अस्मिन् अस्मिन् प्रदेशे एत आगच्छत इणगतावित्यस्य धातोरिदं पूर्वकस्य लोट मध्यमपुरुष
बहुवचनं कुशलं भद्रं तत्रभवतीनां पूज्यानां।। उपविशतनिविशत। ताम्बूलं गृह्णीत क्रमुकफलचूर्णसंयोगनागवल्लीदलं स्वामिन्या: भवत स्वामिन्या: संदे
शवार्तां आवेदयत कथयत।। ताश्च दास्यो महानयं प्रसाद: अनुग्रहो यत्त्वयं स्वाम्यवं ब्रूत इति ब्रुवाणा: समुपविश्य निषद्य। हे राजाधिराज रा
जावलवर्ह दीर्घ अक्षिणीयस्या एवं विधा देवमयंती भवतां क्षेमवार्तां कुशलवार्तां पृच्छति। यथा भवतां कुशलमिति।। नामेति अभ्युपगमगर्भायां पृच्छयां
देवस्य राज्ञ: अपघनं अंगं शरीरं घर्माशु: सूर्य: तस्मात् त्राणाय घर्मार्मय: परिस्वेद जलबिन्दव स्तैर्निर्मितो जनित: कोपि स्वेद: श्रमोनसंपद्यते न जा
त: नेति पक्षांतरगर्भायां पृच्छायां समश्वक्रम: विषमश्च दृष्टयद्दर्शि: कुत्सितो यो मार्गस्तस्य यल्लंघनं अतिक्रमणं तस्माज्जातो यश्रम: स्तेन क्लापि
अल्पापि परिमथ्नाति पीडयति नोवं वा अल्पापि अर्माधिर्मादु: खं न च यस्य वा ग्लानि: शिथिलीकृतता अत्रा कृतापरिजनस्य सेनाया न वा अभूत सेना कुशलि
नी वर्तत इत्यर्थ:।।म्लापितक्रमथ: स्मरतीति हलायुध:।।तथा बहूनि दिनानि यावत देवेन अध्वनि मार्गे विलंबितं विलंबकृत:।। इदं वयं याद् वा
प्राणश्वरस्य प्रियमिष्टं प्राभृतं ढौकनं भक्तितं भुक्तं।।तथा इदं उक्तं इदं एकांतरहसि संदिष्टं संदेश: उक्त: तथा इदं तस्या: प्रकाश: प्रकटोय: प्रश्रया
लाप: स्नेहालापस्तेन लीलायितं क्रियामवद्भूत्वं अलीलमतल्लिकायितं इति वर्तमानालीलानाबाद्दायिप्रत्यय भावे क्ते रूपं इदं प्रकटं प्रणयवा
र्ता उक्ताचार्या मीतिरीति अमुना प्रकारेण राजानं नलं अंतर्मार्गश्रमंजनत्पु: कथयामास:।। सोपिनल: एवं एवं कुर्वन् अतिचिरं बहुकालं यावत गोष्ठी
लीलया परस्परसंलापविलासेन अन्योन्यवार्ताविनोदेन अवतस्थे अस्थात्। किं कुर्वन् स्मरव्यापारेण कोमलाभि: तथा अमृतच्छटाभिरिव आल्हा
दजनकत्वेन पीयूषच्छटोपमाभि: किमपिकिंचित सस्नाभि: वक्रोभि: किमपि किंचित नम्राकोपरिहासालापकुशलाभिर्दक्षाभि: तथा किं अपि
किंचित कुटिलाभि: काक्वा कुनिवत्यमुखेन तदर्थं बोधयतीभि: एवंभूताभिर्वाग्भि: किमपि किंचित कथयन् किमपि पृच्छन् किमपि संदिशन् तस्य
वार्तां निवेदयन् तथा जल्पितमनुलक्षीकृत्य जल्पितं हसितं मनुलक्षीकृत्य हसितं स्वभाषितं स्वकृतमनुलक्षीकृत्य स्वभाषितं प्रियमिष्टमनुलक्षीकृत्य प्रियं राम १६७

441/1933

अंतम्रा कुर्वन्निति क्रियाविशेषणान्याद्यया।।तथा प्रसाददानेन हारार्द्धहारादिवितरणेन उद्दीपित: प्रकटित उद्दाम उत्कटोनुराग: प्रेम यासां एवं
विधास्ता: कुर्वन्।। अनुजल्पमनुजल्पितमिति क्रियाविशेषणं अनुगतं जल्पितं यत्रेति अनुजल्पितमित्यादिषु अनुयोगे द्वितीया अहो इति अद्भु
तं नु इति वितर्के एवमुवाच अलंकारो अस्य नरपते नलस्य अनन्यशीलं असामान्यं शीलं स्वभाव:।।तथा अस्य औदार्यं दातृत्वं अनाहार्यं अनारोप्यं
स्वाभाविकमित्यर्थ:।।तथा अस्य वचन अवचनं न विद्यते वचनं विप्रतारणं यस्मिंस्तद्वचनं अविप्रलंभकं।।तथा अस्य दानं अदैन्यं दीनतारहि
तं एवं ददत्य सोन दीनायमानइति।।तथा अस्य स्मितमपि हसितं अस्मयमगर्वं तथा अस्य गांभीर्यं गंभीरताने विचारस्य गोचरो विषयो यत्र तत् अ
विचारगोचरं।। एतावदस्मिन् गांभीर्यमस्मिन् निर्विचारयितुं न शक्यमित्यर्थ:।। इतिपूर्वोक्तप्रकारेण भावयंत्यो अवधारयंत्य: सत्य: ताश्च उचित
विनोद: योग्य कुतूहलै: कांचिद् वेलां मतिवाह्य उल्लंघ्य च। पुन: किमपि किंचित गोष्ठीकृत्वं अनुभूय च पुन: किंचिदिव किंचित् दमयंत्यायो विनो
दविलासव्यतिकर: संबंधस्तं आख्याय उक्त्वा स्वशब्दो जनात्मालंकारेण भावयंत्या अवधारयंत्य: इति अभिधाय च अनुमता अनुज्ञातास्ता
यथागतं यत आयाता स्तेन अयच्छन् इति किं हे राजन् अस्मान् गच्छामो नयं आज्ञापयतु आदिशतु यत भवतां वार्तैव अमृतमस्य पाने अर्थयत
अभिलषति त्वं शालाभवद्वार्तां अमृतपानार्थिनी भवत संदेश अश्रु: दैवीदमयंती तावत्तिना उत्का कामवती अस्माकं यानप्रत्यावृत्ती: पश्चादूलनं नाम वे
क्षमाणा कदा आगमिष्यथ कदा आगमिष्यथ इति विलोकयंती तिष्ठति।। अथ तासु दासीषु गतासु सतीषु भद्रा यां बुद्धो प्रगल्भं प्रौढं तथा वाग्मिवाण्यां अ
नरंमुग्धं तथा कलासु कुशलं दक्षं तथा नीतान्यायोनि पुणं चतुरं तथा सभायां सदसि व प्रतिभं सबुद्धिं आश्चर्यभूतं आश्चर्ययुक्तं आश्चर्यकरं
वा मनोरति वात यं दृष्ट्वा आश्चर्यं जानय इत्यर्थ: पर्वतकनामानं नामन करं वंदे दं आदृत्य आचार्यकर्कशनिकटिनानि यानि फल्कं धूमलानि त
हतकुसुमाद्दरती अवलंबितस्यामोनिजकंबलिमुक्ताफलामुस्वानेरण्यायेषां एवं विधानि यानि गव्यभूषणानि शुक्तानि संदेशलंकारवासांसि
उपाय नानीकस्य उपदीकृत्य सन्मानदानेन आदरेण च परितोषितो प्रमोदितोय: पुष्कराक्ष: सपुर:सरो अग्रेसरो यस्य तथा विधेन कि नरमिथु
नेन मदनमयंतीं प्रतिप्रेषयामास।। मुमोच।। पुष्कराक्ष किंनरमिथुना भ्यां सह सोपायनं पर्वतकमुं चदिति समुदायार्थ: आश्चर्यभूतमिति। भूतं स
त्पापमानयो: प्राप्तवीत पिशाचादौ पृथिव्यादौ जंतुयुक्तया त्रिष्वनेकार्थ:।।स्वयं च राजा मध्याह्नसमये प्रातिवेश्यस्य तां स्वबाहुकस्य सुखमरुना च अत्वा
लेन पूर्यमाणो भीयमाणो मध्याह्नीयकृत्यायमध्यं दिवविच्छिन्नक्रियामिधानाय उदतिष्ठत। उत्तस्थौ।। किंभूतं मध्याह्नसमये य: ग्रीष्म: तस्य स्वनेन

चं०दं० रवणीभिम्नाभिश्चितानांकरियाभशवस्लेनतथानिर्यायानि:सरस्तायावल्लविलासिन्यो वारनार्यस्तासांचलच्चरणयोरणतो द्वाया
१६८ यमानयमणिनूपुर।तथाअंकारेण चनिवृयमानबाध्यमानं।मध्यान्हे किलशंखसरखाभेरीवाद्यंते वारनार्यश्च विचरस्यंतो ज्ञायते।म
ध्यान्हे ज्ञातहीतशंखवादनोल्यमस्यवासिक:उिल्यमितीकृत॥क्रमेणच मध्यान्हाद्र्ध्वं किंचनसमायाति क्रमणपरिपाट्या भुक्तिनिले
भोजनभुवं जेमनभूमिं भजनिर्मातिवहि:स्नावस्नानासबाह्यप्रदेशस्तूपकाराणां कलकल:कोलाहल:समुल्लास।उद्भतद्भिंभतेभूभु
न्निर्विर्मित·क्तानामन्ननादिनिकूयाणां कलाप:समूहोयेनसतन्मिन॥कृतति ममस्ताय:सेवकजन:अनुचरलोकतस्मिन्नि:सृतगत
सति पुन:कृतसततीषु विश्रांतानिउपरतानि।तूर्यतालै:संवदानिगीतानियासुएवंनृत्यशालास्तुसतीषुउत्प्रेक्ष्यतेनिर्यातानि:सृता
या:नर्त्तक्यस्तासांविरहसंवदात्वियोगदु:खात्तमुकीभूतास्विवअन्यापिविरहखेदादमूकीभवति।तथान्यत्रालोपिमन्येनर्त्तकीनां
वियोगदु:खादेवतूर्ष्णीभंकभिति॥पुन:कासमतीषु।उत्प्रेक्ष्यते।अर्थाधिकारिका:भांडागारिकास्तेषांकुटीगेहेषुनिद्रावशतयानिर्गतश
ब्दातयानिर्गत:शब्दोयाभ्यस्ताभिर्निशब्दास्तद्रूपाभि:ञावृता।तथागतजनकलकलत्वेन।कुप्तास्विवज्ञायितास्विवञायितास्विवपुन
रुत्प्रेक्ष्यते।सामंतानांयमंडपा।।आश्रयविशेषास्तेषु।अन्यतया।सामंतानांभोजनार्थमन्यत्रगतत्वात् मध्यान्हस्थयातद्रानिद्रातयामूर्छितेषि
वमच्छायितेष्विव।अन्योपिनिद्रीमूर्छित:छिन्नचूर्णेत।तथानेपिथ्यन्यतावज्ञनस्वनरहितत्वेनतंद्रीमूर्छिताइवज्ञायंतेतंद्रीश्चनिद्रयाभि
तिद्रिमूर्छित:॥पुनस्तुमतिराजभवनांगणेसंक्रामाप्रतिफलिता सेवाविलासिनीनांयावरणया:कुंकुमपंक्ति:घुसृणद्रवलिप्तपदरचनातद्भाव
त्तया प्रकाशमानस्ताभमानराजभवनांगणेकुमिमिचिव उत्प्रेक्ष्यंते विकीर्णानिविक्षिप्तानिविकसितानिविहसितानिरक्तारविंदानि अरुणपद्मानांप्रकर:
समूहोयस्मिनसेवविधेव।मन्येरमणीकुंकुमलिप्तपादप्रतिबिंबानिनिर्मितक्लिस्वरूणा निपद्मा।न्येव विकीर्याणिसंतीति॥तथाभोजनावसरे
शंखसहिताया·काहलाकाहलघनंनिविडं यथाभवतितथाध्वनंतीषु शब्दायमानासुसतीषु कोलाहलवाद्यभेद·स्त्रीनपुंसक:यदनेकार्थ: राम
काहलंतुस्यात्भ्रंशोत्ताच्यवक्तविवाशुष्कचवाद्यभेदेचतिनतथाप्रत्याहादिकतेनपुआस्वादं प्रति चरंतीतिप्रत्याखादिका:प्रतिगहंकिंचि
नकिंचिद्रसास्वादयाद्दिण:चरंतीत्यर्थ:।एवंविधायेजना भिक्षुविशेषास्तेषुप्रधावमानेषुप्रतिसद्मातंगछत्सुसतीषु।तथाअतिथीनांया: १६८

4443/1433

या:सत्रशाला सत्रंसदादानंतस्यशालागृहाणि।तास्वपिभज्यमानासु पूरास्तुकैवमाणासुसतीषुसत्रमाछादनेस्तुतौ सदादानेवने
दंभेदत्यनेकार्थ:॥तथाअयस्यभोजनात्पूर्वं नियतमादियंते।भोज्यंतेयेतेअग्राउना:अग्रेभोजनीकाएवंविधा:येब्राह्मणास्तेषुसज्जीक्री
यमाणेषुभोजनाय सावधानीक्रियमाणेषुसत्सु॥तथाकपिलाम्कपिंगलवर्णासुपुण्या:पवित्राश्चता:गावश्चपुण्यगव्यस्तासुपुण्य
गविषुनृपवाटिकादिषु प्रवेश्यमानासु सतीषुकिंभूतासुपुण्यगवीषुगोग्रासस्यतृणकवलस्ययोग्यागोग्रासयोग्यास्तासुपुण्यगवीष्वि
तिगारतद्वितलुक्तोलिदन्वसमासांत:॥तथावायसानांकाक[illegible]नांकाकानांवलिस्तत्वबलिस्तत्वेषुयेफलका:पट्टास्तेषुप्रक्षाल्यमानेषुजलेनशोध्य
मानेषुसत्सु।तथादीनाश्च दयास्पदंअनाथाश्चअस्वामिका:भिक्षुका·श्च भिक्षणशीलाश्चवाकृतेषांभैक्ष्यपिंडेषुभिक्षाणांसमूहोभैक्षंसमू
हार्थेअण्।तस्यपद्मभिक्षाखांडसमैपैद्यास्तस्यदौमित्यण्।एवंविधायेपिंडा:कवलास्तेषु।वर्हिश्चतुष्पथादौदीयमानेषुसत्सु भिक्षणशीलेभिक्ष:
सनातांतभिक्षूशीउत्प्रत:स्वार्थेक:तथाभोजनस्थानस्यचोय:संतप्तभूमयस्तासुसमुपलिप्यमानासु।छगणादिनासंस्क्रियमाणासुसतीषु
॥तथाचदेवानांपवित्रेषुशालाद्यवयवेषुबंधनासीपदकेरेणुषु।भोजनस्तनंसंचार्यमाणेषु।प्राप्यमाणेषुसत्सु।तथापूजाअर्चाराज्ञस्ययाअधिदे
वता"अधिदेवताऽदेव्यस्तासुभिंवद्यमानंदर्पयमानंनैवेद्यंबलिर्यासांता:तथाविधासुसतीषुराज्ञाधिदेवतानांनैवेद्यदर्प्यमानेइत्यर्थ:॥तथा
महानसस्यपाकस्थानस्ययामरुद्वायुस्तत्मिन।वहतिवातिसतीति किंभूतेमहानसमारुतेविश्वेदेवास्त्रयोदशादेवविशेषास्तेषामिमेवैश्वदेवोवि
श्वदेवसंबंधिनोयाआहुतय:होमस्तस्यगंधंवहतीत्यवंशीलोवैश्वदेवाहुति:गंधवाह।तस्मिन्स्त्रिया: पुंवद्भाषितपुंस्कादिलादिति।उक्तपुस्कात्सरस्व
लुड·स्त्रीअस्यवरस्यपुंवद्भाव:॥तथाविविधव्यंजनानांअनेकविधभक्ष्याणां पाकस्यपाय:परिमल:।आमोदस्तेनमनोहरेरम्ये।आस्यमिति।हेमैनिक
श्रमृगस्वामीममहान्तस्यस्तयाभीम्यामयेपिनमुक्तमानविधंअनेकप्रकारंभोज्यंभक्ष्यंभुज्यतां।अत्रयतां॥अवेकविधमेवदर्शयति।तथ्यथा
॥प्राज्यबहुलं आज्यंघृतं।चपुन:शाल्योदन:कलमशाल्यादिरूपमन्नानांकिंभूत:शाल्योदन:अभिन्नकुंदकलिकया अस्फुटितकुंदकोरकेण
कल्प्यतेमीयतेउपमीयतेइतिअभिन्नकुंदकलिकयाअस्फुटितकुंदकोरकेणकल्प्यतेमीयतेउपमीयते।इतिअभिन्नकुंदकलिकाकल्प:।वूलेरदंता
त्स्वगाद्य:किंविशुपवर्गीपधंपत्तेतितदनुस्वरूप:अभिन्नकुंदकलिकाकल्य:सदृश:पुंक्कीबलिंग:॥तथाअयरूप:सूद:तथाधूपनगंधद्रव्य
योगविशेषेणमनोहरवासितानिस्वतिथीनिसालाचपुन:स्वादुनिमृष्टानिरुच्यानिसंदराणिवाउपाकानिमूलकादीनिस्वादुस्तुपकंदरमष्ठेइत्यनेकार्थ:॥

चं०१० नाकृगारः पुष्टिवलिंगः ॥ किंभूतं आस्वाद्यं पानयोग्यं द्राक्षापानादि । आस्वाद्यं अनुभवनयोग्यं आम्ररसादिकवल्यं कवलीकरणयोग्यं
१६० आदवादिरसाद्यं मध्वादि तत्तो दुग्धं संकुलं व्याप्तं सहितमित्यर्थः ॥ शार्दूलविक्रीडितं ॥ अहो इति आश्चर्यरसे कुईतिवास्यालंकारे । अ
भावत्वक्षाः उदीच्यांभवा उदीच्याः प्रतीच्यांभवा प्रतीच्याः प्राच्यांभवाः प्राच्याः तेषां द्वंद्वः ॥ एवंविधा ये परिजनाः सेवका ये प्रियाः उत्सवात्
बाधाना चूर्णयुक्तानिपिष्टकमक्त्वः । एवंविधाः संतां मत्स्यानां मांसानि मत्स्यमांसानि तैर्विरहितं वियुक्तं अर्थात् शोभान्कं मवनजानां ते किंतु
मत्स्यमांससंयुक्तमवनं भुंजते ॥ खलु अनुनयदाक्षिणात्यदक्षिणस्यां जाता दाक्षिणात्यास्तेषु विरलः स्तोकः मांसादनस्य पलभक्षणस्य
व्यवहारः तत्तस्मात् आकर्ण्य तां हतन पथ्यः निषद्धे ओदनः मैनिका आज्ञेति ॥ आदनघृतेन आज्यानि प्रभृतानि परा णि प्रकृष्टानि अ
न्नानि भक्षितानि यानि कुरकवलानि भक्तपिंडाः कृत्वा क्षुधां बुभुक्षां मंदा अल्पां विधाय कृत्वा भवद्भिः अनुपश्चात् आनन्दः मंदं २ दुग्धरसा
लस्यरसो द्रवः पीयतां भूतारस वंगलापवन्तं धनस्त्रिग्ध घनश्रितान्तं तदेव मरीचयुक्तं चातुर्जातकमुच्यते । तेन संस्कृतः कृतगुणान्तरः ॥ चा
तुर्जातकसंस्कृतः तत उत्सूरसपानानंतरं तन्मनस्विनि स्थानस्य रसास्वादस्तेन मनोरमाः संसारभवचक्रस्पृहणीया अभिलषणीया एतन्मनरसाः
संसारस्पृहणीयतमनरमाज्ञान किंचिद्दोषदाः स्वाद्य अनुभूयस्निग्धः सरसस्तब्धः कृष्णिवायोदधिद्रवावस्त्रगालितं दधि तन सरस
स्वादः ॥ सरलः सुनिष्पन्न दीर्घतंडुलपाकजः अतिशिष्नतादिदोषरहितश्च एवंविधः ओदनः कलमशाल्यादिभक्तं भुज्यतां उदीच्यैति
धप्रागपागुदक्प्रतीच्यायादीतिशेषः र्थरुभावाय ॥ उदीच्यः प्रतीच्यः प्राच्य इति दाक्षिणात्यस्त्विति । दक्षिणापश्चात् पुरसस्त्यगिति शेषार्थेत्य
क् ॥ दक्षिणस्यां जातादिः दाक्षिणात्य इति यद्यपि अन्नकूरयोपकृत्थलेन अभिधानकोपनकश्चिद्विशेषः ॥ भक्तमन्नं कूरमंधः इति । तथाप्यत्र
अन्नशब्दविशिष्टार्थः यदनकार्थ ॥ अन्नं भक्तं अन्नं इति कवलग्रासः पुन्नपुंसकः शतानुनसः उक्त्वाभिधाय क्तातस्मिन् काले भोजनावसरे
यास्याय परिजनस्तेन परिवृतः परिवृत्तो भाजुमुपविशत निषसाद ॥ इतीति किं हे प्रतीहार दौवारिक विनिश्चीयतां निर्णीयतां किमिति प्रश्ने राम
अयं बहिः कलकलस्य कोलाहलस्य व्यतिकरः संबंधः किं कार्यं कलकलमित्यर्थः ॥ ततः सप्रतीहारः त्वरितं शीघ्रं गत्वा आगत्य सनविज्ञाप १६०
यां नृपं कथयामास ॥ हे देव राजन् देमयंत्याः प्रहिताः प्रेषिताः सूपकाराः कर्ताः ब्राह्मणाश्चांडालगोपालबालकाश्च गोपाधिराजावलान्

445/1933

अपि आत्मपत्रमानं आब्राह्मणान्त्य गोपालबालकं तथा किरणश्च हस्तिवल्लान् अपि आप्यवर्तमानं आसमंतनियुक्तं एवंविधं सैन्यजनं
सर्वमस्वादाः आस्वादनाई तेषां विशेषभोजयंति स्मग्राः अथ तां स्नान भोज्य विशेषान्वाहतध्यायकारन्नस्य सर्वेन सर्वास्फादक्ष पर्वता
दृश्यन्ते तथाशाल्यादनस्य राशयो राजावाटश्यते ॥ तथा सूपस्य समस्वल्पपाउ याम्पिष्ठकादश्यंते तथा सर्पिषा घृतस्य निर्झरप्रश्रवणानि दृश्यं
ते तथा भक्तः क्षोदस्यमयस्य वासिंबवल्पाटश्यंते ॥ तथा शर्करा सिताया निकराः समूहाः दृश्यंते तथा दधिदुग्धयोः स्रोतस्मि प्रवाहा दृश्यंते । त
थाम्रफलानां उल्लिकाः रात्रौ शैलगिरयाटश्यंत । तथा पानकानां द्राक्षादिजलानां निपानानि आहवाः कूपस्य समीपजलाः द्विविधं पशुपाना
र्थं कूपोध्वतो बुभ्राजं निपातं ॥ तथाफलरसानां कुल्याः सारणयः तथा शाकवर्णपणाश्च कषायावरा अम्लाताश्च दंतशाकलवणाश्च सर्वरसाः ति
क्ताश्च कटुः मधुर श्च गुल्माश्च उपरंग्राम मधस्य स्वरविदानि आभवदायां पिशाकानीत्यर्थः ते पांडराः शिखराणि दृश्यंते । एवममुनाप्रका
रेण अकार्पण्यं अकृपणत्वं उदारत्वं यथा भवति तथा इच्छा स्वाद यन्तु मरण्यां दमयंत्या इत्यं भोजितं ॥ च पुनः ॥ हे देव इति अमुनाप्रका
रेण दमयंत्या किंचित्त्वश्चिंत्यं अनाकलनीयं भवतां सैन्यस्य आतिथ्यं अतिसत्कारः कृतः । तमेवप्रकारमाह प्रकारमाह ॥ भुक्तांते अज्ञा
तावमान घृतेन दिग्धालिप्ता या हस्ततलाः करतलाः तेषां रुक्षीकरणं चंदनं चंदनद्रवा दत्ता । पश्चात् चंदनद्रवदानानंतरं पांडुरदलान्निवन्
नासट गाम्ब्राभिनागवल्लिपत्राणि नागैर्विदग्धैः खंडितं तद्वल्लिते इति नागरवंडसंज्ञानि एवंविधानि च निपांडुरदलानि श्वेतपत्राणितैः कृत्वा तां
बूलदानस्य क्रमः परिपाटी कृतः तांबूलीदलानि दत्तानीत्यर्थः ॥ ततस्तांबूलदानानंतरं एकैकस्य प्रतिजनं मृणालतंतुवत् मृदूनी सुकुमारे वाससी
वस्त्रे दत्ते शार्दूलविक्रीडितं ॥ इयं च भीः हे देव देवस्य तया दमयंत्या स्वहस्तपद्माभ्यां यत्सरिमलं यच्चाक्षितं गंधद्रव्यक्षेपणेकरभीकरणं तेन संस्कृते पा
कविशेषैः अलंकृत्यमनमुज्याऽस्वल्पां ऊर्जनमुञ्जितानि किल इयं सरस्वती प्रहिता प्रेषिता इति उक्तप्रकारेण अभिधाय व्यरंसीत् तूष्णीं भभाजेत्यर्थः
व नृपराजा तु नलः मनाक् स्तोकं ललितं कंपितं भ्रूशिरेन एवंविधः मनस्मितं ईषत् हास्यसहितं यथा भवति तदिति मनसि विचारयन् तया दमयंत्या प्र
हितान् पाकविशेषान् आदरेण आस्वादयामास बुभुजे । च पुनः इति चिंतितवान् ॥ इतीति किं आश्चर्यं निरतिशयमुत्कृष्टं उदारेण उदारतया दा
नेन या गांभीर्यं अस्या इति मनोहरं दमयंत्याः लीलायितं विलासवद् भवनं अलीलावचन लीलावत भवनं लीलायितं तद्विवर्तमानाल्लील
ला शब्दादाचारयभाव तत्र रूपसिद्धिः ॥ अत्र उदारशब्दो भाववचनो लवणादिगुणवत् लीलावत भवनं लीलायितं तद्वर्तमाना लीलाशब्दाच्चा

चं०द० प्रत्ययभावेकेवरूपसिद्धिः अत्रोदारशब्दोभाववचनो लवणादिशब्दवत् ॥ तथास्यानथाभेम्या ः अपूर्वइव अभिनवइवकोपिवा चाम
१७० गोचरः पाकक्रमः किंभूतः पाकक्रमः परिमलश्च आमोदः आस्वादश्च आस्वादनंस्पृहणीयो अभिलषणीयोपरिमलास्वादोयत्रसस्पृ
हणीयपरिमलास्वादः तथादेति अपूर्वत्वमेव पाकक्रमस्य दर्शादशंयति ॥ तद्यथा इदं अम्लमपिदंतशठमपिनविद्यते आम्लस्य आस्वा
दोयत्रतत् अनम्लास्वादं ॥ तथाइदंइषत्कषायमनाकुतुबररसमपिमधुरतां मृष्टतां आनीतं तथाइदमेकरसमपिएकास्वादमपि
अनेकरसीकृतं अनेकास्वादीकृतं ॥ तथाइदमतिमृष्टतया अतिस्वादुतया अमृतमपि अतिशयेन अमृतादप्यधिकं भवतिइयंवदर्भ
राजस्यकनाभेमीवमपत्वामपरिमिकारागिणीनामर्यवनीतियावत् । अथयच्चिंतितवानूतदाह ॥ पङ्कमादिइत्यादि ॥ क्लिलेति आसा
र्को आभाइतिवदंनिवंदोपुवद्यशास्त्रपुपइसालिच्छादयः अथभरतेवाद्यशास्त्र अप्रीनवापियाश्रृंगारादयोरसाः ॥ तयापद्मपत्राक्षात्कमलदल
लोचनयापुनः अंगरकसीकृतंउत्कटस्वादीकृतं चमत्कृततात् । आत्मविषयेएकानुरागीकृतंचयदनेकरसंतत्कथंएकरसीभवेदिति विरोधंपु
नरर्थस्तुशब्दउद्भावयति ॥ तथाहित्यनेन आत्मानुभवसंभावनाद्वारेणएकरसत्वमेवव्यनक्ति ॥ अयस्ठाभितिनिद्रयामुद्रितेपिहितलोचनेयथा
तरएवंविधापिववंनाभमीवतमः अयस्वामीवपुरःस्थितामिवपुरःस्थितामिवतथादृशानत्रयोः पुरोऽग्रेव्यालंबमानामिव अवस्थितामि
वमास्वादनल्भस्यमानामिवेत्यर्थः ॥ तयाजल्पंतीमिव । वदंतीमिव । यथारुधंतीमिव अन्यत्रगच्छंतं मांरुध्रतीमिवतथामनाकुइषत्मुग्ध
रम्यंयथाभवतितथाहसंतीमिव ॥ तथाबहिर्बहिर्तरामधोतथानिर्गिरगतोदिवादिने यथामार्गेषुचपुनः गेहेषुविश्वरूपायितांविश्वरूपम
स्यातिविश्वरूपोहरिः सइव आचरितविश्वरूपायितांतेविश्वरूपमापश्यामः अवलोकयामः यथाविश्वरूपोहरिः सर्वमभिव्याप्यतिष्ठतितथा
सर्वव्यापिनीतयाविलोक्यतइत्यर्थः ॥ भ्रमाद्यत्रतथापितस्याअवलोकनात् ॥ शार्दूलविक्रीडितं ॥ एवममुनाप्रकारेण अवधारयतमनसि
विचारयतमयाभीष्याप्रहितपुमुक्तपुस्तदलाभ्यांपका ॥ मिडपपाकरसविशेषास्तुपु अहंमइव अनाभ्रांतइव ॥ तथातस्याः भैम्याः कथायां
वार्तायामसंतुष्टात्र आचम्य आचमनंग्रहीत्वाश्रुचीभूय चंदनपं अगुरुश्च । चंदनागरू ताभ्यांपरिमलनेन पांडुरितो धवलितोपाणिप राम
ल्लवोयस्यसएवंविधः सनउत्सर्पी प्रसरणशीलः कर्पूरस्यपरिमलोयस्मिन् एवंविधः लवंगैः देवकुसुमैः कक्कोलैः कोशफलैः वरविलमिश्रि
तंयत्तांबूलं क्रमुकफलं क्रमुकफलचूर्णपर्णवागोवाननं । आदायगृहीत्वाभोजनानंतरं अपरमन्यस्मिन्विचारः कौतुकंतदर्थयामंडपः आभ १७०

447/1933

यविशेषोविनोदमंडपः ॥ यनगत्वाविनोदः क्रियततोपराह्नस्यसायंतनसमयस्ययोविनोदमंडपो ऽपराह्णविनोदमंडपस्तस्मिन्म
नाकुइषतविश्रम्यविश्रामंगृहीत्वाभोजनमन्यस्वदमपनीयरणरणकेनउत्कंठया आक्रांतंव्याप्तहृदयंचेतोयस्यसतथाइत्वाविप्रकृष्टयोदि
नंताः आत्ताप्रांताम्लेपां अवलोकनेकुतूहलंजातमास्थिति ॥ कुतूहलिनः एवंविधःसनुसरित्तीरेउत्तंभितस्यतत्कालारोपितस्यजंगमस्य
चित्रकूटाख्यस्य अभ्रंलिहसौधस्यस्कंधभूमिमध्यभुवंआरुरोह । अधितिष्ठाय ॥ किंभूते अपराह्णविनोदमंडपेविकीर्णानिविक्षिप्तानि
विविधानि अनेकप्रकाराणिपंचवर्णत्वात्तूर्यानिकुसुमानितेषांयः प्रकरः समूहस्तेनहारिणिमनोज्ञे ॥ तथायक्षकर्दमस्य अच्छविश
दायाच्छटाः नाभिराण्डरितः भित्तयः पर्यंतभित्तिभागाः अवसानकुड्यदेशाः यस्यसतस्मिन्कर्पूरागुरुकक्कोलकस्तूरीचंदनद्रवैः स्या
द्यक्षकर्दमोभि ॥ तथाशिशिरहमकोपः ॥ तथालंबितानिलंबायमानानीकृतानिप्रलंबानिदीर्घाणिजांबूनदपद्मानोहेमाभोजानोदामानिमाल्ला
यस्मिन्सतथातस्मिन् ॥ तथाधूपगंधद्रव्ययोगविशेषतस्यधूमः तस्य आमोदविद्यतयस्मिन्नसौधूपधूमामोदी ॥ तस्मिन्धूपधू
मामोदिनीतथाचूर्णितकर्पूरेणमर्दितपनसारेणयोरंगोरंजनंधवलीकरणं तस्यधारस्वा आभोगस्तांभजतीतिचूर्णितकर्पूररंगरे
स्वाभोगतस्मिन् कर्पूरचूर्णधवलितइत्यर्थः ॥ विस्तारस्वादस्येव [illegible] कस्यनवाभोगोस्वयारपोत्यनकार्थः ॥ अथसौधमारुह्यच अधि
ष्ठायतस्यांसौधस्कंधभूमौउद्धूलवउपर्यवधार्यमाणंउनधेर्यमाणं मायूरातपत्रमंडलंयस्यसः ॥ तथासलिलंसविलासंयथाभवति
तथा अलसपादः मंथरचरणन्यासोभिनस्ततः परिक्रामतिविचरन् ॥ तथाएवंविधाम्दंतिपंक्तिमुक्लिष्टापुद्गलान्यस्तारद्विश्वनसः
किंभूताम्दंतिपंक्तिपुनर्दीयमिनिकटतरे । सरित्संगमस्ययत्स्थलंस्मिन् अभित्संगमांभसि । नदीसंभेदादके अविरलंसमस्तंमध्यान्त
अवगाहवमकस्वंमज्जनमस्वंअनुभूयतीरउत्तीर्णाम् ॥ तटंभाषाम् तथाकारिपांसुलतानूतिमिरप्रांशुयातमोभ्रांत्यारूतंश्रे चंक्रम
गमनंयस्त्वानिएवंविधश्वकाणांकाचकाणांयानिचक्रवालानिवृंदानितेनकुलंसत्रासंयथाभवतितथाआलोक्यमानाम्दंतपंक्ति
नवदस्याश्वका आकुलाज्ञायंतइत्यर्थः ॥ तथापुष्करवर्णोश्रनामकतरजसां ॥ यद्विवर्णाइतस्ततोविशेषणंतस्यविरामे अवसानेधूलीस्ना
नानंतरंविकसितविविधा अनेकाविधावीरुडयपुएवंविधाः निंबधामितटानिरदंतोषुपादयंतीषु तथाविकचकमलवनसविकासपद्म
खंडे । चरतीविहरतोयोमहंसकुलस्यसितपक्षकुटुंबकस्ययः कलापः समूहस्तस्यकरिकलभवंतदइवतपांडुरंधवलंयाद्विसकांडंकमलनाल

कं २० वंदंतस्ययाभंगस्वाटनंतस्यटंकारामरवविशेषान् आकर्णयन् श्टण्वन् कांतालं धमवर्गं दुरूंधवतसरशुरस्त्यनेकार्थः ॥ किंभूतेषु विकच
१३१ कमलवनवटूलाश्वनलास्थवंवरीकाणां विघ्नेनयस्मिंस्ततथा तस्मिन् ॥ किंभूतस्य सतः हंसकुलकलापस्य विरलानि अतिविरला
नि शाभिनलिनीपत्राणि पद्मिनीदलानि तथामनरालपृमधेषु मत्ताशितस्य पूर्वमत्तः पश्चादुत्थिता जागरितः मत्ताश्रितः तथान
स्य किंभूतस्य अवनितानीत कमलाबद्दलाच्चे पुर्वनमत तस्यन्तथा अपराण्डमज्जनाय मायं तनस्नानाय आगताभिः कुंदिनपु
रपुरंध्रीभिः कुंदिनपुरस्त्रीभिः नेत्रपुटैः आपीयमानान्यतिशयरमनीयत्वेन उद्भूतिराननरतुद्रिश्रीर्यस्य सः सादरक्षणनेत्रपानंतस्त्र
पत्रपुटधुकं अनेन नेत्रपुटेन पीयमानस्य ज्ञ किंभूतैः नेत्रपुटैः आश्चर्यरसाम्भिभिः अद्भुतरसबाहुल्येन मुषिता अपहृतानिमेषा अक्षि
मीलना नियस्तानि तैः विस्फारितैरित्यर्थः ॥ अतएवपुनः किंभूतैः निस्पंदानि निश्चलानि यानि नीलोत्पलपलाशानि कुवलयपत्राणि तद्वद्
दलीलमंताभवंतालीलायमाना शोभायमानानि निश्चलकुवलयपत्रोपमैरित्यर्थः ॥ तथासरित्संगमसलिलस्य अधिष्ठात्र्यादेव
तायाः पिविज्ञायमाना वीक्ष्यमाणा रूपसंपत्तिः सौंदर्यसंपद्यस्य स एवंविधइव ॥ किंभूतयासलिलाधिदेवतया दर्शितास्तरंगा एव भ्रू
भंगा भ्रविलासा यया सा तया दर्शिततरंगभ्रूभंगया ॥ तथाहरउपलक्षितो बालशशिकलयामासा उत्कटदंभविस्फारितविकृतराहुत
विलोचनेनयया सा तया मन्यउरंजिनवाफरोवलनजलदेवतावलरूपसंपदं वीक्षतइवेति अन्यापि नायिका सभ्रूभंगया विस्फारि
तदृशा उररूपसंपदमीक्ष्यत ॥ तथाक्षणमेक अविरलानि निविडानि यद्यच्चंचरीकचक्रं भृंगवृंदं तेन चुंबितानि आस्वादितानि यानि अंबुरु
हाणि पद्मानि यासु एवंविधासु क्रीडाकमलसरसीषु ॥ तथाक्षणमेकं स्मरवाजिनो वाह्यालीवविहारभूमिरिव या स्थली तस्यां वाजिवाह्याल्यां
स्वैरं विहरितं तथास्मरापिविलसतीति तथाविधासु उपांतभरितसंगमसमीपपंक्तीभूताः श्रेणीभूताः मंजरिताः सहकाररराजयश्चूत
लयः तासु कंटकादिदोषरहितासु रनराजिराजितासु वृक्षभिपुवादवादनानथारम्यासमतलालोष्टकोल्लकंटकवर्जिता । वाह्यालीभू
मीरभ्यर्णतरुराजिविराजिनीतितदेवंविधभूतस्वासिनोक्तं तथा ॥ क्षणमेकं उन्मिषंति विकसंति यानि कुसुमानि तैः मनोहरासु मनोहरा
सु भवनोद्यानमालासु उद्यानपंक्तिषु तथाक्षणमेकं सततं वातेन उद्वेगवनयः पताकापटपल्लवः ध्वजपटप्रांतस्तेनविराजितासु भी
ममूपालस्य या अंतःपुरप्रासादपंक्तयः अवरोधभवनभवनपंक्तयस्तासु तथाक्षणमेकं अविकीर्णानि विक्षिप्तानि हिंगुलहरिताला राम
दिभिश्चित्रवर्णकवत् चिह्नदेतुत्वात् कुसुमानि यत्र रंगावल्लीविविचित्रवर्णपंक्तिस्तथारम्यासु शोभनासु नगरवीथीषु पुरपद्धतिषु विश्रांतदृष्टविलो १३१

4449/1933

चनइतिपदं स्वकीयो लोचनविषयं श्रिद्दं अवतरत् ॥ चिंतितवांश्च विचारितवांश्च ॥ गोद्यानइति ॥ मधुनामदीयादृष्टिः श्रांतापि विन्यापिउद्या
नवनाविश्राम्यति विद्यान पुनरवलोकनाय प्रवर्तत इत्यर्थः तथाननरंगिण्यानद्याः परिसरे समीपे विश्राम्यति तथानारम्यहर्म्ये सौधेनिदरंगहे विश्राम्य
तितथानवाक्रीलानरोगवापिपविश्राम्यतिकिंभूतपुष्प्रोपरागपुष्पनिविकसंति यानि पुष्पाणि रालीवानितपांगभमिभ्रोगुंजंतः शब्दकुर्वाणा अलयो भृंगा
यपूतेनथाविधपुष्पकुल्लेन ॥ किंभूताद्दृष्टिः बान्यपवनसमूहनपूर्णितभ्रमितशीर्षेश्चठितयसर्णपत्रेन उत्तरलाचंचला ॥ दृष्टिक्वेन विश्राम्यतिल
भनभगमोसस्वादनं अमिन्नपगार्ह्यकुर्वन्नयेलुब्धकोमगग्य तेनभाषिता आभिनादरिणीवयथालुब्धकभाषितामृगीश्रांतापि नो विश्राम्यतितथा
मदीयादृष्टिरपि ॥ शार्दूलविक्रीडितं ॥ अपिवपुनः चिंतितवान् ॥ नगम्यइति ॥ अयंस्मरापस्मारः स्मररूपग्रहः कोमामेनिगम्यतेममदृशः भ्रमयति वपु
नः पूर्णयति आकुलीभवति ॥ किंभूतः स्मरापस्मारः न मंत्राणां गम्यः असाध्यः न मंत्रैः शांतीक्रियतइत्यर्थः ॥ तथा भेषजस्य औषधस्य न विषयो पिन भवति वश
इत्यर्थः ॥ औषधैरपि न नाश्य इत्यर्थः ॥ तथाविदितः स्वैः शांतिकर्मैरपि न च प्रध्वंसनीयः जातिप्राप्नोति अन्योहि अपस्मारः मंत्राणां गम्यो भ
वति औषधैः शाम्याभवति शांतिकर्मैर्नाशं च प्राप्नोति ॥ अथ अयं न ॥ अमिनशांतिकमंगलस्थाने किं कुर्वन् स्मरापस्मारः अमसंदेहः सवात्र दमयंती लाभ
विषकास्य अयोग्यः तस्मात् अंगदाहकमपि वक्रमशक्यसमुग्रं संगकं विशेषं विदधत् कुर्वन् ॥ अंगकरंगभंदबरूम विज्ञापकाजय कौटिल्याभ्यवि
क्षिप्त इत्यर्थः ॥ शिखरिणी ॥ ९ ॥ किंवपुनः अन्यत् तत्र अद्भुतं निदवाह पोषाद्धति ॥ विधेर्देवस्य व्यापारे चेष्टाकृत तरामति शयेन वंद्यानां ॥ स्तूयतां किंभूतो
विचारपरत्वात् विचारमार्गं अतिचारहितः न विचारयितुं शक्य इत्यर्थः ॥ किं कुर्वन् इत्यमुना प्रकारेण आश्चर्य परंपरायाः घटनायोजना निर्वर्तनानि यत्वेनोमा
नसं चमत्कारयन् लक्ष्मलतिकुर्वन् ॥ दृष्टिपिकोया पुंपमवधिनोनत्वायसा शराः सायकानपि पंचलतु वहव ॥ अपरं इक्षोर्लता शरासनमपि धनुरपि
आकृष्यं संजारहितं अपरं जयता जयति त्रिभुवनं भविदिनं ततवं अपरं किंलेतिकृत्वा ॥ ततापि अयंः स्मरः रक्षितः कामः ॥ अत्र प्रथमापि त्राह्यः शरासनस्य ता
श्रवस्या शरापक्षचर्चा मौर्वीअग्रनुरंगस्यप्रतिस्विज्जतवजगद्यापक्षयाविपस्यपंजक ॥ शार्दूलविक्रीडितं ॥ १८ ॥ एवममुना प्रकारेण अनेकविधानानाप्रकारा
यविन्त्ताउद्गतः तस्मिन्दपिनंदद्यवेला यस्य सतस्मिन्कुंडिननगरवीथ्यां विश्रांतदृष्टकृत्येन सतस्मिन् तथा कुल्यवानीयासमर्पितं दत्तं वपुर्येन सत
स्मिन् पवनवातस्य रशमीत्यर्थः ॥ किंभूतस्य कमलवनवात्यातेने मंदंडोल्लिनाउद्भूतंपिताः मल्लिकाक्षाणां राजहंसविशेषाणां पक्षपल्लवा येन सतथा तस्य
तयामद्वतरं मंदतर मिलितं नरंगीरुनामगिल नदीयेन सतथा तस्य एवंविधस्य निलपधानुभुन्नितनेषु प्रतिहारेण दौवारिकेण सूचितो यथादेवर्णनक ॥ समागच्छ

चं०टी०

१११ प्र

मितिज्ञापित:पर्वतक: सोपानं:। प्रविश्य प्राविशत् किंभूतं नभुजंगनिर्मोकतनसर्पकंचुकवत्। धवलं श्वेतवाससि वस्त्रवसानं परिधानं : व
स्त्र आच्छादनं॥ तथारणितानि यानि मणिकंकणानि तैः आकृष्यंते कृष्यंते भुजाः मध्यं आगर्यादिहत्य आकृष्य तथा तन्पूरितो भृत : प्र
कोष्ट : कल्याविकायस्यस: पूरितं कोष्ट:॥ तथा श्रीखंडपिंडेन चंदनद्रवमर्दनेन॥ पांडुरिता धवलिता तनुः शरीरं यस्य स:॥ श्रीखंडपांडुरिततनुः अ
तएव अपूर्व इव अभिनवइव चिरदृष्टस्यापि पर्वतकनाम्नो वामनस्य अपूर्वत्वमिह। पूर्वं विभूषितस्य संप्रति परितोषक भूषणाभूषितत्वात्। दत्तादंत
प्रथ्नितास्यांहृदयविस्मयप्रकटितः प्रणयेन स्नेहेन प्रणामो येन सः। तथा प्रभुणा नृपेण विस्मय आश्चर्य स्मितं॥ ईषद्धास्यं ताभ्यां सहवर्त्तत इति सविस्म
यस्मितः एवंविधायाहंकार: तत्र अभिलापिनो वादितः मनपर्वतक: क्वाकुं ईपत्॥ उन्नमिता उच्चैः कृताया भृत्यायाः संज्ञाप्रयोजनं संज्ञातयाग
राज्ञाभूमंडनं तेनलार्थ: विज्ञापयितुं कथयितुमारेभे। संज्ञानाममनिगायत्र्यां॥ हस्तादिचेष्टस्य चनेत्रनार्क्सूचने। चेतनार्किस्त्रियां स्त्रियं नकार्थः हेदे
वश्रूयतां॥ अहं पर्वतक: नाभवत्समीपात्। गतवान्। अनंतरं इतो निर्गमनात्पश्चात्। मार्गान् चत्वराणि च विलं च प्रमादानवलोकयन्पश्यन्॥ इ
दं गजभवनमविशमिति संबंधः॥ किंभूतान्मार्गान् स्वर्गात प्रकरणात स्वर्गमार्गातिभिया अतिशयिता आहिता आहिता स्थापिताः न् निषयांतस्य
प्राकृनि: प्रांत अतिशयितस्वर्गस्तान्। स्वर्गमार्गातिशायिशोभावन इत्यर्थ:॥ किंभूतानि चत्वराणि अनेकविधायाचर्वागंधोदक सेचनपुष्पप्रकर
दिवोर्ता पिमाचप्रसादावातलप्रस्तवान नलप्रवशादिलक्षणा तथा चारुणि मनोज्ञानि किंभूतान् प्रमादान्विहितः कृतो मनः प्रसादश्चेतः प्रसन्नता
इ मक्तमथविधानरघ्णामाल्यादत्तनकानीत्यर्थ:॥ किंभूतं गजभवनं इतस्ततः सर्वतः संमिता: संगता: सहारवा: मरालस्वा: भ्रमरमंथराश्चलं ध्वजा
गछंत्याश्च वल्भिरुअभिन्या वारनार्य आभिः विकारेण स्मरविलासेन कूणितं संकोचितं कोणेन त्र्यांते। यत्। ईक्षणं नेत्रं तेन आक्षिप्तं वशीकृतं
हृदयं चेतो येषां ते एवंविधाः सेवाविरमेन् पर्युपासनावसानेनि: सरता निर्गच्छंताः सामंतामंडलेश्वराः तैः संकुलं व्याप्तं तथा अविरलं प्रचुरं गल
त्स्रवन् मधुमकरंदायत्तत्। तथा मंत्रसंगुंजनपिंजरितं पिंगलीकृतं तथा सारसमाईततः कर्मधारय: एवंविधं यत्सहकारवनं तस्य योनिकुंजाण
कुंतं स्मिन्पुंजितं मीलितं यत्पुंस्कोकिलानां पिकानां कुलं समूहस्तस्य यः कलरवो मधुरस्वरस्तेन रमणीया रम्या या उद्यानमाला तया वेल्लयितुंप राम
रिक्षिप्तं पर्यंतपरिगि: सर्वतो वनमाला विद्यते इत्यर्थ:॥ तथा मणीनां मंदुरावाजिशाला मणिमंदुरा उपांते राजभवनस्य समीपे कृता या मणिमंदुरा सैव भित्ति
तस्मिन्निबद्धाः संयता: स्निग्धाः सच्छायाः यद्वा स्निग्धैर्मनुष्यैरभियत्नेन पोषणं पुष्टीकरणं तस्मात् दर्पादिति शयात् हर्षेण हेषिनाः कृतहेषारवाः राज्ञाभीम १११

451/1933

स्य वल्गुभावह्यास्तुरंगा अश्वायत्र तत् हृदये स्वका शब्दे निष्ठा यां कंपं तथा उत्तुंगशृंगेषु उन्नतशिखरेषु संगता वायुवशान्मीलितमंगलध्वजाः
यत्र तत् तथा श्री गणोत्संग अजिरमध्यभागे रंगत: खेलंतः क्रीडाकुरंगाः क्रीडाविहंगाश्च यत्र तत् क्रीडाशब्दउभयत्रापियोज्यते॥ तथा अभं
गा अपराजयावेगरक्षावातः अंगरक्षकालैः रक्षिता: पालिता:। कक्षांतरं गृहभूमिभागमध्ये दोर्मूलमध्यवासमापा: क्रीडंतो राजकुमारा य
त्र तत्॥ तथा अतिश्लक्ष्णाणि अतिलघूनि यानि मुक्ताफलानि तैः रचिता विहिता या रंगवल्ली या या रेखाराजि: रेखापंक्तिस्तया शज्जितं शोभितं
अजिरं प्रांगणं यस्य तत् अतिमनोहरिणि अतिमनोहरे। यत्र राजभवने एवंविधानि क्रीडावाप्य: पर्याप्ति अलंति नागयूथं हस्तिवृंदं किंभूता
नि क्रीडावापीपयांसि मत्तपुष्करणांपद्मानां माला श्रियविर्धुतानि किंभूतं नागयूथं मत्तपुष्करं शुंडाग्रं यस्य तत् मत्तपुष्करं यदनेकार्थः॥ पुष्करं द्वीपती
र्थाहिखगरागौषधांतरे। तूर्यास्य मिफलकाणे। शुंडाग्र खेडगनल्मबुजं॥ तथा आलानमर्गलनस्तंभो अस्तीति आलानि। तथा यत्र एवंविधानि लीलो
द्यानस्य सारसमिथुनानि सेवककवीनां वृंदं॥ किंभूतानि सारसमिथुनानि सेहारवैः वर्तत इति सारवाणि किंभूतं सेवककविवृंदं साराउ
त्कृष्ट: वाणि: सरस्वती यस्य तत्॥ तथा यत्र एवंविधानि कांचनकुसुमानां स्वर्णपुष्पाणां दामानि मालाः गीतंच॥ किंभूतानि कांचनकुसुमदा
मानि विशेषणालंबितानि लंबायमानीकृतानि किंभूतं विलंबितस्वरकृतविलंबोपेतं तया तानितानोपेतं॥ तथा यत्र एवंविधानि लक्षसंख्यानां
प्रदीपानां वर्तिमुखानि दशाप्रांताः प्रेक्षणकं च किंभूतानि लक्षप्रदीपवर्तिमुखानि अनलेन ज्वालालक्षणेन संयोगो येषां तानि अनलसंगानि
किंभूतं प्रेक्षणकं नलकसंभ्रम लसमाजस्वि उच्चैः स्थाने गीयमानं वातात्॥ तथा गनमस्त्यस्तीति नगानि लक्षसंख्य द्रव्यपतीनां हिरण्मसक या वल्लु स्थं
दीपाश्चास्यंत इति प्रसिद्धिः॥ किंवद्गुमा किंवद्गुलन। मम्भितति॥ वाडौरिवसागरो यस्य तस्य राजभवनस्य नृपमंदिरस्य उपरि वर्णकास्तोतार:
प्लवंतालरवि अपरिछिन्नगुणत्वात् अलब्धमध्या वाद्यामव वर्णयंतीति भाव:॥ यथा वडौरुपरि सर्वेपि प्लवंतं किंभूतस्य तस्य मस्पु स्फितनस्तेजोराशि:
प्रताप चयो यत्र तत्तस्य तथा लक्ष्म्या: शोभाया: जनकस्य उत्पादकस्य तथा रत्नानां निलयस्य आश्रयस्य किंभूतस्य वार्डे: मस्फितनस्तेजोराशि: वड
वानलो यस्मिन् तस्य तथा लक्ष्मी विष्णुपत्नी तस्या: जनकस्य। तथा रत्नानां निलयस्य वारां जलनिधीयंते अस्मिन् इति वार्द्धि: आर्या।
तत्र राजभवने अंत:पुरं अवरोधं प्राविशं किंभूतं अंत:पुरं चलं नायकं कुंचिका महल्लुकास्ते षां पटलं वृंदं तेन संकुलं व्याप्तं तथा अनंता बहव: अ
लया भिल्ल्या यस्मिंस्तत्॥ अनंतालयं किमिव पातालमिव किंभूतं पातालं चलं नायकं कुंचिल: उरगास्तेषां कुलेन संकुलं तथा अनंत: शेष: तस्य

चं॰ २॰ आलयायप्तन् ॥ततस्तस्मिन्धाम्नि गृहे सप्तमभूमिका सप्तमक्षणतत्र स्थितं इतः अस्यां दिशि मुखं यस्य तत् । इतोमुखं तस्मिन् इतोमुखं
हर्म्यादिसंकेतकथितात् वातायनगवाक्षान्निःसृष्टा मामानंदयंतीमद्राक्षमिति संबंधः इत इति अव्ययं सार्वविभक्तिकं तस्मिन् किंभूते धाम्नि
विविधकुसुमानां अनेकविधपुष्पाणां यागं पतनया सपन्नास हिता पुण्याः पवित्राः यपादपास्तरवः तैः परिकरिता वलयिताया अंगणवा
पीतस्याः परिसरे वलंत श्चक्रवाकायत्र तत्तस्मिन् तथा चंद्रशालाभिरगृहैः तयाशालंतशोभते अवश्यमिति चंद्रशालाशालितस्मिन् त
था अनेकाया भूमिका गृहक्षणास्ताभजतीति अनेकभूमिकाभाक् तस्मिन् कस्मिन्निव शैलूषइव । नट इव किंभूते तस्मिन् अनेकाया भू
मिकावेषधारणं तां भजंतीयः सतस्मिन् पुनः किंभूते धाम्नि शोभनानि यानि भद्राणि गृहाणि यत्र विशेषाः सैरन्विते सहिते कस्मिन्निव
धनंजयइव अर्जुनइव किंभूते तस्मिन् सुभद्रार्जुनपत्नी तया अन्विते तथा चारुचित्रेण मनोहरालेख्येन विचित्राभिर्भित्तिभिर्भजते यत्तत्तस्मिन् क
स्मिन्निव कुरुवंशस्य आख्यानं कथानस्मिन्निव किंभूते तस्मिन् । चित्रविचित्रा नानातनसुता तावचभित्तिस्ता भजति । यत्तत्तस्मिन् तोच कुरुवंश
स्य भित्तिभूता तत्कुरुचाभ्या मंबिकांबालाभ्यां पांडुधृतराष्ट्रयोरुत्पन्नत्वात् ॥ तथा तुहिनाचलस्य हिमाचलस्य । उच्चकूटमिव उन्नतकूटमि
व अवरत । तुहिनाचला च्चकूटायमानं तस्मिन् । अत्युन्नतत्यर्थः ॥ तथा सुधयालेपविशेषेण धवलस्कंधोमध्यभागो यस्मिन् यस्य स तथाध
नावलोपुपनाकापर्किंपुलिनसाः समसस्सरादिलयस्समयो अध्यायनततस्मिन् । किंभूतां दमयंतीं इताभवलसमीपात्क्रमला कुब्जवा
मनकन्यकाः संभाषयंतीं । वादमयंतीं ॥ किंभूताः ताः तवदत्तस्य वार्त्तानां कुशलादं तानां यो व्यतिकरः संबंधः सएव विनोदः कौतुकं तं आरं
भंते । तत्कुमुकमंतं उत्पद्यं शीलास्वहा वार्त्ताव्यतिकरविनोदारंभिण्यः ताः इति वर्त्ताः ॥ कथयंतीमित्यर्थः ॥ तथालया अधिष्ठित आश्रिता त्वदधिष्ठि
ना ता नर्सयोर्दिशो आशायां उत्तरस्यैं अनवरतं निरंतरं तरलनेत्राभ्यां चंचलनेत्राभ्यां यानि आलोकनानि वीक्षणानि तैः कृत्वा नीलोत्पलानां कुवल
यानां च उपहारो ढौकनं तमिव । दिशंतीं ददतीं ॥ यातदिशाय अनन्यं वीक्षते तां कतथा कुवलयोपहारः क्रियत इति पुनः किंभूतां उत्तरीयांशुक
कस्य उपरिवाससः अच्छतया अमलतया दृश्यमाना वीक्ष्यमाना मदनबाणानां कामशराणां ये व्रणाः क्षतानि तेषां ये किणाः रूढव्रण
पदानि तेषां अनुकारिण्यः अनुकरणशीलाः सदृश इत्यर्थः याः कस्तूरिकापंकस्य मृगमदकर्दमस्य पत्रलताः पत्रभंगयस्ताभिः अंकि
ताचित्रिता कुचकलशाया यस्याः सा तां मृगनाभिपत्रमंजरीविभूषितपयोधरामित्यर्थः ॥ पुनः किंभूतां ललाटपट्टे अलिकफलके राम
कुंकुमश्च घुसृणं मृगमदश्च कस्तूरिका मलयजश्च चंदनं तेषां योऽसा द्रवस्तेन रचितं कृतं त्रयाणां पुंड्रकाणां तिलकानां यत्रयं तेन उद्वहंतीं

453/1933

विभ्रतीं किंभूते ललाटपट्टे अष्टम्यां याराञ्यांक शकल श्रीः अर्द्धचंद्रशोभा तद्वत् शोभां भजतीति । अष्टमीरात्र्यां क्रमाङ्कल श्रीशोभा भाक्
तस्मिन् चंद्रशिशिरां लालिकेश्रियं ललाटं श्रयति ॥ ललाटे एतत्त्रिपुंड्रकरेखात्रयं लक्ष्यते । त्रयाणां सत्वरजस्तमसां । पुरुषास्त्रीपुरुषाः ब्र
ह्मविष्णुरुद्राः ॥ यथान बाधते त्रिगणः परस्परमित्यत्र याणां धर्मादीनां गणः त्रिगणः ॥ यथा श्रीचंद्रसिंहकृते चंडिकाचरित्रे त्रियत्रि
वर्गश्च काममकामभितिकर्मधारयस्तत्संज्ञायामेव स्मरस्य परवशात्याधीना ये त्रिपुरुषास्तैरिवा । प्रमेयं प्रमेयं । इति संहर्षात्तस्य ईर्ष्या कृतं ॥
सः स्व स्वीयः स्वीयो वर्णः । यथा सत्वस्य धवलो वर्णः रजसः पिंजरो वर्णः तमसः कृष्णो वर्णः तस्य अनुकारि अनुकरणशीलं स्वीकारस्य
अंगीकारस्य चिह्नमिव लक्ष्मवा । मन्ये इदं कुंकुमकस्तूरिकाचंदनद्रवाणां तिलकत्रयं न किंतु सत्वरजतमः पुरुषैः स्वस्वस्वीकारायस्वस्व
वर्णानुकारि चिह्नं न्यस्तमस्तीति पुनः किंभूतां कर्णे प्रणयः स्नेहो ऽस्यास्तीति कर्णप्रणयी तेन श्रवणन्यस्तेन बालपल्लवेन नवकिसलयेन विराजि
तं वदनं यस्यास्तां किंभूतेन आद्यपल्लवितेन अरुणेन । उत्प्रेक्ष्यते ॥ त्वदीयायावार्त्ताः संदेशास्ताएव अमृतं तस्य पानार्थे बालप्रवालस्य नव
विद्रुमस्य प्रणालकेनेव प्रणाल्येव प्रणालशब्दः स्त्रीलिंगः ॥ प्रणाल्येव पानीयं प्रविशति तथानेन त्वद्वार्त्तामृतं यास्यतीति वितर्क्यते ॥ त
था आसन्नानिकटाया मणीनां भित्तिः सैव दर्पणस्तस्मिन् संक्रांतं प्रतिफलितं प्रतिबिंबं आकृतिर्यस्याः सा आसन्नमणिभित्तिदर्पणसं
क्रांतप्रतिबिंबा तत्त्वत्स्वतया बहूनि अनल्पानि आत्मीयानि स्वस्य रूपाणि आकृतयः सृजतीं विदधतीं उत्प्रेक्ष्यते । त्वत्संगस्य त्वदाश्लेषस्य या
वांछा ईहा यातना ताय संताप दुःखं तस्य संविभागार्थमिव संविभजनार्थमिव मन्ये मणिभित्तौ इमानि स्वरूपाणि संक्रांतानि न किंतु बहू
नि रूपाणि स्वसांत्वनाय कुर्वती । तं विभक्तुं तनुं स्वरूपाणि बहूनि चकारेति ॥ अन्योपि बहुं भारं वोढुमक्षमो विभज्य तं अन्योन्येभ्यो ददातीति
पुनः किंभूतां सखीभिरुपास्यमानां सेव्यमानां किंभूताभिः सखीभिः आसन्ने निकटे वर्त्तितुं शीलं यासां ता आसन्नवर्त्तिन्यस्ताभिः आ
सन्नवर्त्तिनीभिः तथा वार्त्ता विनोदगोष्ठीविलासे विदग्ध्या विचक्षणास्ताभिः तथा वयश्च कालावस्था वेषश्च आकल्पो तयोर्येषां समानां तुल्यौ वया
वेषौ यासां तास्ताभिः उत्प्रेक्ष्यते तत्कलाया विद्याधिदेवता विद्यानामधिष्ठात्र्यो देव्यस्ताभिः उपास्यमानां सरस्वतीमिव ॥ सौम्याः सरस्वतीस
खीनां च विद्याधिदेवताः समानं । पुनः किंभूतां दमयंतीं ॥ उन्मिषंति विकसंति यानि कुसुमानि आभरणानि च अलंकाराः तैः रमणीयाभिः सुंदरा
भिः श्यामया दिव्याभिः अर्कपर्णकधारिणीभिः उपसेव्यमानां आराध्यमानां कामिव उत्प्रेक्ष्यते तत्शरीरिणीभिः मूर्त्ताभिः वनदेवताभिरुपसेव्यमा

नं०२० नांवसंतमासश्रियमिवकिंभूताभिः वनदेवताभिः उन्मिषंतिकुसुमान्येव आभरणानियासांजवकत्वात् तेरमणीयाभिः भैम्यावसंतश्रीः चामरग्रा
११४ हिणीनांवमर्त्तावनदेवताउपमानं पुनः किंभूतांभैमीं अनुलेपनंविलेपनंपुष्पाणिवसनानिनिर्वर्त्तनिपाण्योर्यासांताः एवंविधाभिः प्रसाधिका
भिः मंडनकारिणीभिः आराध्यमानांसेव्यमानां इत्येकस्येन अनेकाबव्युत्पत्यानाकिनायकस्यत्राकस्यनार्यस्ताभिः अप्सरोभिराराध्यमानांभ
वानीमिवगौरीमिव नाअपि अनुलेपनपुष्पाणांत्यागभवंतिभम्याप्रसाधिकानांइंद्ररमण्यउपमाने पुनः किंभूतां इतस्ततः परितोनिः सरन्मंडनमणीनां
अलंकाररत्नानांयत्नमयूखमंजरीजालंतस्यच्छलेन अंगेषु अवयवेषु अमांत अधिकीभवंतं कांतिरसंरूपीमिवकुर्वंतं उत्सृजंतीमिवउद्वमंतीमिवमन्येइत्याम
उनमणिकांतयोनिःपतंतिकिंतुसकांतिरसएवप्रतिकृपअमांतसंतउद्वमंतीति ॥ तथा अत्रावयवेषुसमस्तांगेषुप्रतिबिंबितेः प्रतिफलितेः आमर्षा
याचित्रभित्तिजराकंरबनवत्उत्तरथानिरूपकाणि आरंभारम्भः विधीयमानः क्रियमाणआश्लेषः संगोयस्याः सातांरूपकैः रोगव्यप्रेस्यतेमायाविभिः
दांभिकैः स्मरासुरासुरैरिवमन्ये अंगेषुप्रतिफलितैः भित्तिचित्रकैः नाश्लिष्यतकिंतुमायाविभिः स्मरासुरैरेवालिंग्यतइत्यर्थः ॥मायावित्वंवरूपांतर
करणादितिस्मरासुरोगति॥विरोधाविवक्षयंकभावनचाभावः आश्चर्यंक्रियाधाभावादितितुउपाध्यायः प्रकाशवर्षः यथांचविरोधः आश्चर्यकः
नृपामपरंठकरडूव नथाचभारवि ॥स्मरासुरंवृनिधर्मसंग्रहइति॥यद्विवासवसहिता असुराइतिशाकपार्थिवादित्वान्मध्यलोपः ॥पुनः किंभूतां अग्रेस्थि
तपुरस्थितपद्मरागमणीनां लोहितजमणीनांयोदर्पणः आदर्शः तस्मिन्कूर्दर्पणः आतुरःपीडितः तस्मिन्नरागिणिततस्याप्रेमवतिइत्रिलिंचंद्रकरुणया
दयया अर्पितादत्ताच्छायाप्रतिबिंबं ययासातामिवामणिदर्पणलक्षणन्नात्रिनिकारुण्यादर्पितप्रतिकृतिमित्यर्थः ॥ अवज्ञातोहिरागीधीयते अतः
सप्रतिबिंबदानवतीमिव तथामन्मथस्यस्मरस्य अखिलजगत्त्रिभुवनस्य याविजयतर्षोत्करणं तस्मिन् अस्त्रशलाकामिव ॥यथास्त्रशलाकयावैरी
जीयतेतथा नयास्मरस्त्रैलोक्यंजितवानिति ॥शलाकाशाणिका शल्यंश्वाविदालस्यकर्णिका कंवपत्रसकांधिषुमित्यमरः ॥शल्यमायुधविशेषः तथासौं
दर्यगुणानांसंकेतवसतिमिवसंकेतगृहमिवयथा संकेतवसतौ संकेतिताः संमिलंतितथास्यांसौंदर्यगुणाइवि॥तथासौभाग्यस्य अधिदेवतामिव अधि
ष्ठात्रींदेवीमिवसर्वमपिसौभाग्यमस्यावशवर्त्तनइत्यर्थः॥तथालावण्यंनयनलेह्यंस्निग्धत्वंतदेवपण्यंपणितव्यंतस्यविपणिमिवहट्टमिवयथाविपण्यां
सर्वमपिपण्यंलभ्यते तथास्यांसर्वलावण्यमिति॥तथाविधातुःवेधसःशिल्पसर्वस्वसमस्तशिल्पकर्मसर्वमधनस्यपरभारेवयासातां ॥ अन्यत्रैतादृशशिल्पंधा राम
तुर्नकृतमस्तीत्यर्थः ॥तथा अनंताअपर्यंताःसंसारेजगतिदृष्टानिविरचितानियानिस्त्रीरत्नानिवस्त्रीलावण्यप्रवाहशलाकायामानांसंसारे अलंकरणमित्यर्थः ॥ इस ११४

4155/1933

णायाणमेषयोः अमृतशलाकेवाल्हादजनकत्वात्यासानंदमयंतीमवलोक्यचअतिशायी अधिकोयोहर्षः विस्मयाश्चर्यकौतुकंचकु
तूहलंतेनजनितंउत्सुकीकृतंचक्षुर्यायेन एवंविधःसन् अहंचिंतितवान् ॥ इयंहीति ॥ हिनिश्चितं इयंदमयंतीकस्यजनस्यमनोहरति ॥ व
शीकुरुते किंभूता स्मरएवराजास्मरराजस्तस्यराज्ञधानीवयासा॥ यथाराजधान्यांराजास्वेच्छयाक्रीडतितथास्यांस्मरइति ॥ तथाविलासाए
वविभ्रमाएवविहगापक्षिणस्तेषांमंगलवलभीवमंगलार्थवेश्माग्रभूमिभागइवयासायथावलभ्यांविहगाः क्रीडंतितथास्यांविलासाइतिव
लभीनामवेश्मनकटरमिति ॥ आवासविशेषः ॥ इतिकेचित्तथाशृंगारस्यरसविशेषस्यरंगशालेवयासायथारंगशालायांशृंगारः उद्भव
ति॥तथास्यामपि॥ आर्या॥ दग्धइति ॥ दग्धशब्दोनिंदार्थः दग्धोनिंद्योविधिः॥ सर्वगुणसुंदरं सर्वगुणसंपूर्णंकमपिजननंविधत्ते इतियो
मायएवादः अवर्णस्तद्दूषयतीव। तेनासौसुंदरीविहितातत्तेनविधिना अपवादोहितेन आसमंतात्साक्षाद्दृष्टा सुंदरीनिःसमग्रगुणसौंदर्यो
पनाविहिता॥ यदाह श्रीरामसूनुःगंगाधरस्तिः॥ आलेप्रियेणपरिहासविलासहेलारवलावलोकपरिरंभरसोपलंभासंदेशमात्रमभिग
म्यरमातिकांघासंदते। घटतिसतिकलंकंस्वीति। गुणाः सौंदर्यादयोऽत्रविहिता ॥ यदाह रसादौतभेताः ॥शृंगारादौविषं। वीर्यगुण
रागिइवरसइत्यभिधानात् ॥ अतस्तस्यांसृष्टायांकुपवादोनभविष्यतीति ॥ हरिणाक्षीतिपाठस्तु अक्षिमात्रसौंदर्यार्थोनसमग्रगु
णसुंदरतांवक्तीत्यपलक्षणपरतयानिर्वाह्यः ॥ आर्या ॥ किंवान्यत् ॥ लावण्यति ॥ ततुलमण्वेनपुण्यंपवित्रंयत्परमाणूनांदलंउत्सेधवत्व
स्तपुंजइतियावत्ततुलावण्यपुण्यपरमाणुदलं अन्यत्रशिल्पिरपुनः सकोविधिर्यस्यकरणव्यापारेषुकुशलोदक्षोविधोअन्यः अन्यपदमु
भयत्रैवविशिष्टपरंविशिष्टइत्यर्थः ॥यनिरूपमलावणदलेनकिमुकरणलक्ष्यावेनवधसात्वइयंभैमीअद्भुता आश्चर्यकारिणी आकृतिर्यस्याः
साएवंनिधाविहितातत्रार्थरतुमाह ॥ विशिष्टकार्येणकार्यगुणविशिष्टेनकारणस्यविशिष्टगुणोऽनुमेयः कार्यविशिष्टगुणेनहिकारणविशि
ष्टगुणोऽनुमीयतेतथापटस्यशोभनत्वंतत्कारभूततंतुपटलस्यशोभनत्वमिति ॥ तथात्रापीयंदमयंतीचेत्सर्वगुणपरिपूर्णाजाता ॥ तर्ह्येतस्याः
कारणपरमाणुदलंवेधाश्च अन्यएव आसीदित्यनुमीयतेदलंशस्त्रीपुंस्तु दृषणीयाः ॥ उत्सेधवस्तुनिरुत्सनेकार्थः ॥ वसंततिलकावृत्तं ॥ एवंस्म
यमानेवादिपद्यचयश्चवस्तुर्वितर्कयंतमुदमानंतथापुष्करोक्षेणसचितं ॥यथाहभैमीनलप्रेषितःपर्वतकः समागच्छतीतिनिवेदितंमांपर्वतकं
सायिदमयंत्यपिसंभ्रमेणआदरेणमनाक्कृपतं। बलिनापमिर्जिता वर्द्धधराकंदलीग्रीवाप्ररोदनयाकंपितंदोलितंकर्णोत्सलंयत्रवीक्षणेएवंयथा

चं॰ टी॰
११५

भवतितथा अवलोक्य स्वागतस्य यः प्रश्नः। यथा भवतां स्वागतमिति तस्मात् अनंतरं पश्चात् इति अभिधाय अहं पर्वतक। कुंचिदिति इष्ट
पथि प्रश्न। परबलवनन्नाचुम्बन्य कानने दावानलइव यः सः एवंविधानलः कुशली कल्याणवान् इति स्मितं विकुसितं मुखं यस्याः सास्मि
तमुखा। तथा मधुरामुष्णान्तः कूर्मधरिय। एवंविधया गिरया वचनेन मा अभाषत। संभाषितवती दावानलोपमानेन आत्मनाविरह
संतापहेतुनं नलस्य व्यनक्ति॥ इति अभिधायेत्यत्र। इतीति कि अहो अति अद्भुतं बहोः कालात् सुप्रभातं॥ शोभनं प्रातरभूत॥ अहो तेस्मा
दन अंधकारसमूहनाशीकृतसांद्रीकृतं बहुअंधकारव्याप्तमित्यर्थः॥ कुटिलं अस्य उद्घातितमिव प्रकाशितमिव कांत्याल्हं धमवर्गं इन्दुवल्स
तेशोरमह: श्लाघालुधुः स्वं च॥ पिंड तुषमकदउग। तीवनायसा: वलमादइत्यनेकार्थः॥ अहो समिलसंगमस्य नदीसंभेदस्य उपकंठसमीपवनवि
भागवनांतरा:॥ अकारणं अकालेण अवरितउल्लसितानवसंतविकासस्य उल्लसितायस्व एवंविधइव अभक्तसज्जनानां वनविलसनात्
अदीनगात् चिरकालात् इयं दक्षिणादिक् सल्लक्षणा लक्षणोपेता संपन्ना जाता॥ अहो सत्या इकृम्बिद्धिः एव॥ जागरित इव सैन्यकुलकुल
स्य तत्र संतायमानत्वात्। अहो अयं दाक्षिणात्यजनः अमृतद्रवण पीयूषकल्पेन आर्द्रितइव सिक्त इव उज्जीवितपुनः प्राप्तचेतन्यः अहमपि अथा
चितं च्छिन्नमनतिक्रम्य यथा चितं यथायोग्यं प्रणम्य अनंतरं पश्चात्। अतिश्वसिति। अतिशीघ्रं यथास्यात्तथा सर्वजनेन इचितमनतिक्रम्य यथाचितं
यथायोग्यं प्रणम्य अनंतरं पश्चात्। अतिश्वसिति॥ अतिशीघ्रं यथास्यात्तथा सर्वा जननं उपनीत उपढौकित दत्तमासनं पीठमध्यास्य आस्थाय देव
नप्राहितानि आभरणानि उपायनानि ढौकनानि उपायन पंचापयामास अदादित्यर्थः॥ तथा दमयंत्या आदरेण तेषु उपायनेषु गृहीतेषु सत्सु भयि
बहुमतत्वस्य अतिशयेन अभीष्टत्वं वयगुणा आदाय देवा स्तदुपास्ते पांचजन्यकथनं। तदेवगोष्ठीकृरास्थानं तस्याया व्यतिकरः संबंधस्त
स्मिन् प्रक्रांते आरब्धे सति तद्गुणानुवर्णयति सतीत्यर्थः॥ तथा स्तोकास्याय: कलकलनानां कालिविशेषाणां कलापः समूहः तस्मिन् नर्मसुर
नपशिदामसमास्वत। या आलापलीला संभाषणविलासस्तया अतिक्रामति संगच्छति मतिपुष्कराक्षाप्यभाषत हे देवि भमीविज्ञापयामि
निवेदयामि यदि चेत अभयप्रयाभावेन मारणोपक्रम: क्रियते तिभाव: अथ विज्ञाप्य मेवाह। एवमिति किलेत्यरूचोतस्य इदं नगोचुतइत्य
र्थः॥ कैरिमि। अस्माभिः एवमनुश्रुतं किंतत्। सकलनाकिनां सर्वस्वर्गिणां नायकः स्वामीयः पुरंदरइंद्रः सगुरुः मतो अयं सरोपणां विधाः सर्वपितृ राम
कपालायमादय स्वामभिलषंता वांछंतः अंतःकरणं तस्तदेव अरण्यवनं तस्मिन् लग्नउत्थितो मदन एव दावानलो यस्य सतथाभूतेन लं आयान नगरं ११५

457/1933

मभ्यर्थितवंतः प्रार्थयामासुः अथ वरदमर्थितवंतं सदाह यथेति॥ यतः हिस्फुटं भवादृशां महानुभावानां परोपकारव्रतमेव धर्मः पुण्यं येषां ते यथो
परपकारव्रतमेव परोपकारे कुरुणीं गृहणं एव धर्मः स्वभावो येषां ते परोपकारव्रतधर्माणः॥ यथा परोपकारस्तैः क्रियते अयमवतेषां धर्मः इति
एवंविधाः भवादृशां धर्मादनिवृत्ततात् सलादिति अनिवृत्ततयासंजा: निरूपपदपूर्वपदाभावात् यद्यपरोपकारे असत्त्वं पामिति परोपकारा आदित्वात्
व्रतमेव धर्मो येषां ते व्रतधर्माणः परोपकारोपकारस्वतव्रतधर्माण इति समासो अत्र धर्मादनिवृत्ततत्वलादिति योगेन कथमनि व्यत्ययेन भवितव्यं के तु लो
पपदमाचादिमि पराणं नन्वत्र समिति विशेष्यपदस्य परोपकारकोटित्वे न विशेषणरूपव्रतपदस्य तत्कथमयं समासइति चेन्न मविशेषणे हि
विधिनिषधौ विशेषणमुपसंक्रामत इति न्यायेन व्रतं एव परोपकारकोटित्व पर्यवसानात्। नन्वस्मात् एषत इति प्रार्थ्य सया च्यसे इत्याति किं सुस्पय
न्नवालनं दमयंतीवरणलक्षणं तन्निरपेक्षतानदपेक्षारहितेन त्वया अस्मदर्थे अस्मान्निमित्तं दमयंती वरणीया॥ तदित्युपसंहारे तस्मात् हेदेविद
वानायहूतकार्येत्वं तेनानिषधपरानल आगतः॥ यदिमद्युक्तं स्वीकरोतु तर्हि देवोवा अथवा पर्वतक पृच्छतु इति पुष्कराक्षभाषितं। श्रुत्वा सा भैमी
मयि पर्वतकदर्शिदावेदनमनाक्मनः पीडयामिलक्ष्यं चाक्षापन्नं यन्निमितं ईषत् अश्मेनस्मरांश्चित् स्वांदशां साचिति किं संचारितवती प्रवर्तयामास
तिर्यग्दर्शितरसा बीभत्सः कोपः॥ सयापि तस्मिन् पुष्कराक्षवचने संवादितेमति यथा देवि इत्यसमवयदयं पुष्कराक्षो ब्रूत इति एकवाक्ये कृते सति
आकस्मिक अवस्था जालः कठोरः कठिनाः क्राष्ठ प्रहार: लकुटप्रघातस्तेन यात्यथापीडितामिव अनुभवतीव दृश्यमाना। सा भैमी वीणा क्वणो वि
परितश्च माधुर्यमृच्छती। किंमुखमतां इतीमदतः प्रतिपन्नमंगीकृतं मौनव्रतं यथा सा एवंविधा क्षणमेकं अभूत। मौन विलतत्यानद्यथा आश्रितं
परमुत्तरं स्वनमविवदंत्या कृतामवीणा क्वयमा धुर्यमिति वीणाकृ पस्स माधुर्यापादनार्थमिति। तथा कर्णोत्पलकर्णावतंसीकृतकुवलयपरभागगु
णाल्कर्ष शोभातिशयेन भवतो मिनीवहता मुकुलितमन्द्र अवितिनयनयनया साएवंविधा क्षणमेकं अभूत। मन्नयनयोर्निकासे एतयोः शोभास्मादिति नि
मीलितंच्या आसीत मधुरास्यं तत्रोत्कुयातपतं तामुकुलिता नृति: इति दंतार्हस्य मत्यजदिति॥ तथा इवं चंपकमाला कंगावलंबिनी कंठकंदलन्यस्ता
आसांशोभा गाढवृषभालु॥ इतीवहतो अंगीकृत वर्णं अयंमित्थायतया यासा एवंविधा क्षयपवरकमासीत् तव व्यतिलसिन्नवसरे। विशलितेति इदं भ
वनं एवंविध आसीत्॥ किंभूतं विगलिता गलिताविभ्रमा लीला यत्र तथाविधं॥ तथा अपगता रमालक्ष्मीर्यत्र तत्। अपरमंतथा॥ अकस्मिकेजातउत्सन्नो भंगा
विनाशो यत्र आकस्मिकजातभंगः एवंविधः श्रृंगाररसविशेषो यत्र तत् उपरत श्रृंगारमित्यर्थः॥ तथा मूर्च्छितमिव मौनप्राप्तमिव तथा मूर्च्छितमिव मूर्च्छां
प्राप्तमिव तथा सुप्तमिव तंद्रालुकृतमुद्रमिव॥ सर्वं तत्र तदस्थितादि तत्त्व। तस्यां व्यथितायां सर्वमपि गृहं व्यथितमिवाभूदित्यर्थः॥ आर्यो॥ शह्वाततु नल
उवाच॥ देवर्णकमततस्ततः किंजातमिति गम्यते। पर्वतकोपि बकुसुम्बकस्या दे देव श्रूयतां अतः परं यज्जातं॥ ईषदिति। सादमयंती वारंवारं पुनः पुनः स्मिर:

नै०च० अयं यत धूनोतिस्म॥ किंभूतं शिरः स्मेरं मनाक्तरलितं कंपितं अवतंसा शिरः स्मेरस्य यत तत आहितानि आहितत्वात् निधानं तस्य प्राक् निपा
१७९ त तरलितत्वात्तस्य वसं॥ किंभूता ईषत् मनाक् निःसृतं निर्गतं यत्कुंदकुड्मलं कुंदमुकुलं तेन सदृशी उज्ज्वला या दंतप्रभा मंजरी तया शोभि चक्षुः
दीपनशक्यं यतस्मितमीषद्धास्यं तेन मंथरा मंदा। ईषद्धास्यं कुर्वतीत्यर्थः॥ तथा मनाक् मथिपर्वतद् शंसं चालयंती प्रवर्त्तयंती मामवलोक्य यं
तीत्यर्थः॥ तथा अपरं बंधुरकं ध्यानत्वात् बंधुरकं समिदं मिति मत्यागतं कंपयस्यय भंगः तस्य अतीक्षिप्यं। तोप्ररयंती॥ शार्दूलवि क्री
डितं॥ ततः परं एवंविधं तस्या भम्याः रुग्नानं अवरुणमवलोक्य मनंदयथा भवति तथा सखीजनेन इति अभिधीयमानानि वर्धमानास
ती मा भैमी कथं कथमपि महता कष्टेन चिंतेव अंतर्गताधि प्रमननतिरस्कृत आलापो भाषणं यत्र तत् एवंविधं मुखं ईषत् उन्नम्य
उर्ध्वीकृत्य समुल्लसन विलसन् अशोकपल्लवस्य अनुकारी अनुकरणशीला रक्तत्वसाधर्म्यात् भूयः करतलस्तं उत्तानीकृत्य ऊर्ध्वमुखं विधा
य पाणिपवित्रं अविस्मरणीय अविस्मृतियोग्यं सन्मानपूर्वकं यद्दानं अलंकारादि वस्तुवितरणं तस्य अवसाने प्रांते व्यसर्जयत् प्रेषीत्
अमात्यं दमं दत्वा दत्तमं तस्यैवमामुमाचत्यर्थः॥ किंभूतं तस्याः रुग्नं नवीला निषद्वावार्तिकामिनीनां चाटुप्रिया वचनक्रमा वाक्परिपा
ट्यः यत्र तत् यथा दवार विलासिन्यः तूष्णीं भवंतीति। तथा आकस्मिका आकस्माज्जाता या विस्मय आश्चर्ये लोकपाल प्रार्थनालक्षणं
तेन विस्मृत विलासलिला यत्र तत्। तथा अतनु हिमेन बहुहिमेन आहतं उपरि पतनेन विध्वस्तं यन्नवं नलीनदलं तरुणपद्मपत्रं
तद्वत् अशयदीर्घ आयतं ईक्षणे यत्र तत॥ तथा उष्णाः सोष्माः मासरलो दीर्घा यः श्वासो मुखमारुत स मारभते जनयत्यभीक्ष्णमिति
उष्णसरलश्वासारंभी एवंविधो यो विषमो विषादो असमंमनः पीडा तेन विच्छायिता विवर्णतां प्राप्ता आनंददीप्ति र्यत्र तत् इति अभिधा
यमानं त्यत्र उक्तीति किं। हिंदति अयं प्रत्यक्षो भगवान् भानुः सूर्यः अस्ताचल एव हस्तावलंबनं हस्ता धारो हस्तग्राह्यस्तंभस्तत्॥ श्र
आश्रयति॥ अस्तं अस्तगिरिं भाजातीत्यर्थः॥ किंभूतं उत्प्रेक्षते। भवत्या निश्वासपवनस्य या परंपरा अविश्रांतं निर्गमस्तया पर्यस्त
इव परिक्षिप्त इव अन्यापि कश्चित् बलात् पर्यस्तो भवति सोपि पतन् विविध हस्तावलंबनं स्तंभादि आश्रयति॥ तथायमपि हस्ताभ्यां अ
वलंब्यते। यत्तत् हस्तावलंबन॥ तथा हदवाउयं वासरश्रीः दिवलक्ष्मीः पिहितं आच्छादितं श्रवणानस्त्रविशेषो यस्याः एवंविधा सती राम
दूरीभवति दिगंत मित्यर्थः उत्प्रेक्ष्यते सो भाग्यनत्वालोत्रा भतदस्य शीलं सौभाग्यशालितमिन्न नलेनिलीनं निविष्टं चित्रं यस्याः एवंविधा १७९
या लवल्लोकपालश्च पार्थिवश्च आलवरुवचनयोः संबंधि नं प्रार्थना यति क्षतं याश्वासंबंधं आकर्णलज्जितेव॥ श्रीतित वासरश्री रितिचिंतय

459/1733

ति॥ लज्जितयं नलेनिबद्धरागा अयं च लोकपालाः पार्थिवाश्च मां प्रार्थयंते॥ अहो असमंजसं इति॥ लीलावतीव सती पिहितश्रवणा दू
री भवति॥ अन्यापि एवंविधा अस्त्वंभत्वापि हितश्रवण कर्णौ पिधाय दूरे गच्छतीति॥ तथा हे देवि तव विलासस्य वयस्याः सख्यः
सरसीसरोरुहिण्यः उभानि कमलानि लोचनानि नीवसंकोचयंति निमीलयंति एताः कि भवत्या विलासकरणात् विलासवयस्यात्व
मेतासां किंभूतानि कमलानि निश्चलानि भूता मिलिना अंतः प्रविष्टा ये मधुपालः निपीयमानं आस्वाद्यमानं भंगमधु अंतर्व
र्तिमकरंदाय धुतानि कमलानां लोचनोपमानं भृंगाणां चनास्कोपमानं संसर सीसरोरुहिण्यः किंभूताः उत्प्रेक्ष्यते। संविभागीकृतो वि
भज्य गृहीता विषादो याभिस्ता एवंविधा इवमन्यसरः पद्मिनीभिरपि स्वकमललोचननिमीलनाद्भवद्विषादो वेटित्वा गृहीत इतित
व विलाससखीत्वात् अन्या अपि सख्यः सखसख्या विषादे विषादिन्यो भवंति॥ तथा हे दमयंती च पुनः। इमा दिशाः श्यामायंते।
कृष्णा भवंति उत्प्रेक्ष्यते॥ अस्माकं दिशांपतयः असमसतयः अस्मल्लिया कथं मनुष्यकन्यां कामयंते अभिलषंति इति ईर्ष्या च शोक
श्च तयोर्वशादिव॥ हीनकन्याभिलाषे ईर्ष्यां तत्परिणयने च शोकः अन्यापि पूर्वप्रिया अपरां स्वलावमां प्रियां प्रत्यभिलषुकं प्रि
यं दृष्ट्वा ईर्ष्याशोकवशात् श्यामावनाजायंते। न न तस्मात्। देहवि अयं पर्वतः प्रेष्यतां प्रियं प्रतिमुच्यतो॥ तया दमयंत्या विसर्जितश्च अ
हं इति चिंतयन् अलसाल्वसं मंदं मंदं असमंजसेन। अनाश्लिष्टेन। प्रतिकुशीलये पांते असमंजसपातिनः एवंविधः पश्चिम मुखैरिव
पादैरिव आयातवान् पश्चिममुखा हि पादा असमंजसपातिनो भवंति। इतीति किं अस्मीत्यव्ययमहमित्यर्थः अहं तत्कालं तत्समयमेव
आविर्भवन् अकटीभवन् यो विशादस्तदुःखं तेन संपन्नं आतं मौनं यस्याः सा एवं विधाया भम्या न पुनः संभाषितो वादितः तथा अस्मी अहं
न पुनर्वीक्षितः नचान पुनः पूर्वप्रियवार्त्तादितश्च पुनः किमपि नलं प्रति न संदिष्टं न संदेश उक्तः केवलं परं चलन् यो नेत्र विभागप्रांतः
तस्मिन् तरंती चंचला तारा यस्यां सा तथाविध या दृष्ट्या नेत्रेण समवलोक्य समुत्तानितं उन्मुखीकृतं यत्करमंकलं तस्य संज्ञयैव संकेतेन
व कथंचिदमिति संभाषित इति इत्युपसंहारे तस्मात् हे देव॥ दमयंती इमं। देवहूतकार्यस्य यो अंगीकरणव्यतिकरः स्वीकारसंबंधस्तं आ
कर्ण्य श्रुत्वा परं प्रकर्षं विषादं मनः पीडां आपद्यत प्राप्ता॥ अन्यच्च॥ अपरं च॥ मन्ये चेति॥ न पुनरहमेवं मन्ये संभावयामि परीतिदेव्यां भैम्यां
विषीदंत्यां विषादं मनः पीडां प्राप्नुवत्यां सत्यां इदं जगदपि विषण्णं विषादापन्नं अभूत् जगतो विषणतामेवाह॥ किंभूतं जगत् परिम्लानय

चं०टी० असंकोचनन तथा छायया शोभया विरहितं उज्झितं तथा संनिद्रमिव आकुलिकूजनाभावात् प्राप्तनिद्रमिव यज्जलं। पश्चात् कर्मधारय
१११ एवंविधं कुमुदवनं यत्र तत्। तथा वियोगव्यापारात् विरहप्रयोगात् उपनदिनद्यां रुदत् अश्रूणि मुंचत् चक्रवाकाणां मिथुनं यत्र तत्। एतेति
पादस्य विशेषणं। अन्योपि विषण्णपरिम्लानो वियोगाय सनिद्रः पूत्कुरुते रोदिति च। विरहविशेषाः। इति अभिधाय उत्कापर्वतकस्थितः मतितत्कालस्य
तत्समयस्य उचितं इमं एव पूर्वोक्तं एव जगत् अनूलक्षणं अर्थं समर्थयते द्रष्टयन् अनसरपाठकः पपाठ कन्यामिति अमृतभुजो देवाः अन्यस्मि
न्नल अनुरक्ता रागिणी मानुषीं कन्यां कथमानयंते सकुटीति किं कृत्वा तन्व्यंगी कृशतनूलता तथा सस्मितं सहास्यं आस्यं यासां ताः सस्मि
तास्याः तथा स्मरणविवशाः परवशा दृशो यासां ताः स्मरविवशदृशः एवंविधाः नाकनारीः स्वरांगना विहायेत्यर्थः। दिनपतिः सूर्यः
खेदात् मनस्तापात् एनं नवं कुमिव वरुणस्यालयं पश्चिमाशां प्रविशति खेदमंदमद्भकार्यावलोकनात् किंभूतो दिनपतिः उत्प्रेक्ष्यते ॥ अ
धिकं अतिशयं यथा स्यात् एव अवनम्रः ईषन्नमनशीलः तथा कोपनेव अरुणा लोहिता अंशवः करा यस्य सः। एवंविधः अन्योपि कस्य चित्
किंचिदकृत्यं दृष्ट्वा खेदात् कमपि निकुंभपातिलज्जया अवाङ्मुखः कोपन अरुणमुखश्च स्यादिति वक्तुं खेदादित्यस्योपयोगिवस्तु
स्यालक्षमिति पदं। न चाहि श्रीतारमपेक्ष्यते मानयंत इति प्रयोगश्चिंत्य। कथं बाहिमनणक्तंभ चुरादयो मिन पदीस्त एवाभवतीत्यर्थस
वकः सत्वान्न घटते। पूजार्थस्य मानादीवस्मेपदी मानयति मननीति च। यदुक्तं कविरहस्ययोः धर्मश्रुतिनिर्मलेनमनसा मीमांसते सर्वदा
या मान्यान् बहुमानयत्यविरतं भक्त्या श्वसंमानति। तत्राभानयंनमनांसि मनुते यश्चेष्टयाहि देहिनां युद्धे विबलं लूणाय सकलं यो मन्यते तत्र
सामन्यमान यंतीति पाठः पादांतत्वघातेपि गुरुत्वस्य महाकविसम्मतत्वात्। प्रत्यंतरे तु कामयंत इति पाठस्तत्र न कापि दोषशंका सम्मुन्मिमीले
ति॥ स्रग्धरा॥ राजानुबलः वसुर्कमिति आकर्णयन् सन् सोधिराजववत्तलात् लीलया विलासेन यो पदप्रचारः रैवैणरचनातेन अवतीर्य
सरित्संगमे नदीसंभेदे संध्याया यत् अन्हिकं नित्यकृत्यातन। अथ कुतानुकिंभूते सरित्संगमे संध्याविरामे संध्यावने उपविष्टाः निष
ण्णाः जपसामं नजपं कुर्वंतो याष्टिकजनास्तैः सनाथं सहितं सकृतं पुलिनं यस्य सतस्मिन्। ततश्च संध्यान्हिककरणानंतरं पश्चिमायां दि
शि संध्यारागे मायंतनरक्ततायां। स्फुरितप्रादुर्भूतिमितिनिमिरपटलपंक्तिः नमो वदराजिर्यत्र भंतविल्लास निमिरपटलपंक्तिः केवउत्प्रेक्ष्य राम
तरुधिरयेनआसवः शीधूलसस्थापि पासया पानेच्छया प्रधावमाना शीघ्रं गच्छंती कालवेतालानां रूपा रजनीचरविशेषाणां मंडलीव पंक्ति १११
रिवैषाक। इयं तिमिरपंक्तिः किं तु पश्चिमायां रुधिरं पातुमियं कालवेतालपंक्तिः प्रधावतीति। चात्याल कंकाल्हितालवनाल जंबालशब्दा

461/1733

लसमामालादयउन आलयत्यंये वनाल इतिनिपात्यते॥ तथा पुनस्तेस्ते संतानैः श्रोतोभिः प्रवृत्तया प्रोढया गंगया सहसंहर्षादिव स्पर्धयेव अनेक श्री
नसां अनेक प्रवाहाणां सहस्रैः गगनतलमिव आच्छयंती। आपूरयंती॥ कालिंदी च यमुनेव गंगायाः त्रिश्रोण्येव श्रोतांसि अहं पुनरनेकानि श्रोतांसि विधा
स्यामीति। संहर्षण इवांक यमुना विहितैरनेकैः श्रोतोभिः गगनमापूरयतीति तत्स्रोतसामपि नीलत्वात्। अनंतरं च तिमिरपटलभवना
त्पश्चात् चंद्रमसा चांद्रिणा रक्षागर्भिणा गुर्विणी पारंदरी ऐंद्री दिक् केतकी कुसुमपत्रवत्। पांडिमानं पांडुतामागमत्॥ प्राणग
र्भिणी गर्भिणी हि स्त्री केतकपत्रवत् पांडुतां बिभर्त्ति॥ तथयमपि॥ चपुनः कपिशांकद्युतिश्चंद्रदीप्तिः उल्लास। प्रादुर्बभूव॥ शं
शांकद्युतिः॥ केव॥ उत्प्रेक्ष्यते॥ चंद्रनरा अत्यग्रायायामा रुता वायुना अंदोलिताः कंपितायेउदयाद्रिद्रुमाः। उदयाचलतरु
व तेषां यानि कुसुमानि तेषां किंजल्करेणुराजिरिव केसररजः पुंज इव। तस्या अपि कपिशवर्णत्वात्। अथ तारांककांतेः
प्रसरणानंतरं क्रमेण कियता कालेन। क्षीरस्य पदैकदेशे पदसमुदायोपचारात्। क्षीराब्धेर्यो डिंडीरपिंडः फेनपिंडस्तत्सदृशः तारा
पतिः चंद्रः रोपियं अवतार अदर्शीत्यर्थः। उत्प्रेक्ष्यते। पूर्वपुलिनात् पूर्वसमुद्रसैकतात् गगनमंदाकिनीं नभोगंगां प्रति उच्चलितः
प्रस्थितः राजहंस इव। तोके असौ तारापति किंभूतं राजहंस इव व्योमगंगायां गंतुं प्रवृत्त इति। पुनरुत्प्रेक्ष्यते। उदयगिरिगुहागह्वरात्
उदयाद्रिगह्वरकुंजात् तिमिरमेव करियूथपति गजेंद्रस्तस्य शंकया भ्रमेण पृष्ठलग्नः पाश्चात्त्यं प्रवृत्तः केसरिणः सिंहस्य
किशोर इव। अर्भक इव। तमसो गजभ्रांतिजनकत्वात्। तमसि गज इति बुध्या हंतुं पृष्ठलग्नः तोके सिंहशिशुरयमिति॥ गह्वर
शब्दात्र कुंजार्थः यद्वा कार्थः। गह्वरो बिलदंभयोः कुंजे॥ पुनः रुत्प्रेक्षते। जगतां यो विजयो जगद्विजयः तस्मै यत्प्रस्थानं प्रवर्त्तने
तस्मिन् स्थितस्य नगरीकरणसक्तस्येत्यर्थः। मकरकेतोः कामस्य मंगलाय मंगलार्थं केनापि सज्जीकृतः प्रगुणीकृतो निर्मित इत्यर्थः
स्फटिकमयः स्फटिकविकारः। पूर्णकुंभ इव॥ अन्योपि राजा जगद्विजयार्थं। यदा प्रवर्त्तते तदा तस्य मंगलार्थं पूर्णकलसः सन्मुखं केन चित्
सज्जीक्रियते एव विकारमयट् विकारत्वं स्फटिकस्य कलसत्वेन करणात्। तथा महेंद्रस्य आप्राच्या मंडनाय अंगविलेपनाय हस्तात् श्लेषणकर
पतामुद्वर्तनेन उपलालितः संस्कृतो वर्तुलीकृतः श्रीखंडपिंड इव चंदनगोल इव पिंडो वृंदे जपापुष्पे गोले बाले गसिल्हयोः कवले
इत्यत्र कार्थः॥ ॥ तथा गगनश्रियान भोलक्ष्म्या श्रवणकर्णे संयोजितो न्यस्तः शोरिवकायाः लताविशेषस्य पुष्पस्तवक इव

चंद्र
११८

कृ.कमगुरवइवतथा प्राचीनं प्राच्यां भवं यदुनं तस्मिन् विहर्तुं शीलं यस्यासौ प्राचीन वनविहारी। एवंविधायः स्फुरत्करींद्र ऐरावणस्य
तस्य प्रकटनां प्रकाशनानां स्थतांगतः प्राप्तः एक कुंभइव॥ यद्यपि कुंभयोर्द्वित्वं भवति यथा तथापि वनगहने विचरतः करिणः प्रायेण एक एव
कुंभस्थली विभागोलक्ष्यते॥ अतएक इत्युक्तं॥ तथा निशावज्ञाविरिका निशा ता विरिक्तातया वासरस्य दिनस्य योविरामो विरमणं निवृत्तिः सएव
वल्लीनां उत्पुयच्छित्वा। उदध्नत उक्षिप्तः कंद इव तस्यापि वज्ञत्वात्। धवलत्वात्। च॥ ॥तथा सिद्धवधूभिः सिद्धाः देवविशेषास्तेषां वधूभिः
स्त्रीभिः उदयाचल चतुष्पथे विरचिता विहितः पांडूनां पुष्पाक्षतानां गुंजानां चयः पुंजः उत्करः सइव॥ पांडुगुंजाहि मंगलाय स्फुः उद
याचलशब्देन श्वंद्र समागमन सत्वा॥ तथा कैलास गिरिवरात् रजताद्रि शृंगात् लुठित्वा परिवृत्य आगतो गंडशैल इव गिरेश्च्युत
स्थूलोपल इव। तथा पूर्वदिग्मुखस्य सीममाक्तिक इव कुशांतरालवर्ति मुक्तेवतथा पूर्वाशाधिपतेः पुरंदरस्य सितातपत्रमिव। अतत्रामि
व॥ तथा कालएव अनेहाएव कुमारस्तस्य क्रीडायमाक्तिनां कंदुक इव गेंदुक इव॥ तदनु च॥ उदयानंतरं। मदनयतीति अयं मृगांकः शशां
कः गगनं व्याममंदमंदं शनैः २ अवनगाहे आक्राम तिस्म॥ कथं युवानं तरुणं यौवराज्ये युवराजभावे अभिषिंचन् अभिषिक्तं कुर्व
न मदनयति मदनवंतं करोति मदनयतीति तत्करोतीति णिच् विन्मतोर्लुगिति मतुप्प्रत्ययस्य लुक्॥ तथा कुत्र कुमुदानां विकासो ये
न एवंविधः सन्दिग्मुखानि भासयन् उद्दीपयन्॥ तथा अमृतमयाः सुधास्वरूपा ये तरंगा वीचयः तैः कृत्वा जीवलोकं प्लावयन्
आपूरयन्॥ मयदतहूप इतिकर्वित एवंविधं आसीत्॥ किंभूतं उत्प्रेक्ष्यते मुक्ता मर्यादा अवधिर्येन एवंविधन दुग्धवार्द्धिना क्षीरसाग
रेण आप्लावितमिव आपूरितमिव॥ यावदब्धिः स्वमर्यादायां स्थितो भवति तावद्भुवनस्याप्लावनं न भवेमुक्तमर्यादेनेत्युक्तं॥ तथा अ
मंदा अत्यानयाश्वंदनांबुना श्रीखंडद्रवस्य छटास्ताभिः सिक्तं उक्षितं भूभागांगणं यस्य ततएवंविधमिव चंदनांबुछटानामपि श्वेत
त्वात्॥ तथा सांद्रा निबिडा ये सुधापंकस्य पिंडगोला स्तैर्विलिप्ता दिग्धा दिग्भित्तया यस्य ततत्तथाविधमिव॥ तथा उत्सर्पिणी प्रस
रशीलाकर्पूरपांसूनां यावदीषत्ताया आपूरितमिव व्याप्तमिव॥ तथा स्फाटिक मणीनां यन्महामंदिरं विशालगृहं तस्य या उदर
दरी गर्भकंदरस्तां प्रविष्टमिव॥ परितः सर्वतोपि श्वेततायाः प्रसृतत्वात्॥ ॥ मन्ये स्फटिकमणिगृहगर्भविवर राम ११८

463/1933

प्रविष्टमिति॥ तथा द्रवीभूता गलिता यः तुहिनाचलो हिमालयस्तस्य महाप्लवेन महापूरेण उत्प्लवमानमिव प्रवाह्यमानइव॥ त
तश्चंद्रप्रकाशप्लाव्यमानं तत्॥ कैलति॥ शांशाकोदयेजाते सति॥ अद्रिभिः पर्वतैः कैलासेनेव रजताद्रिणेव आचरितं कैला
सायितं॥ तथा विटपिभिर्वृक्षैः श्वेतातपत्रैरिव आचरितं श्वेतातपत्रायितं॥ तथा मत्स्यंकेन दधिनेव आचरितं। दधीयितं॥ तथा जल
निधा वारिभिः जलैः दुग्धेनेवाचरितं दुग्धायितं॥ तथा व्रततीभिः वीरुद्भिः मुक्ताहारलतयेव आचरितं मुक्ताहारलतायितं॥ त
था श्रीफलैः बिल्वैः शंखेनेव आचरितं शंखायितं तथा जनपदैः देशैः तावत् स्थातव्यपदेशा इतिन्यायात् जनपदवासिलोकैः श्वेतद्वी
पस्येव मनोरथैरिव आचरितं श्वेतद्वीपजनायितं श्वेतद्वीपवासिनो हि जनाश्वेता भवंति॥ तथा शशांककांत्या सर्वेपि जना धवलीभूता वीक्ष्य
ते अतः किमु श्वेतद्वीपवासिनो भो इति॥ अपि च पुनश्चंद्रोदये जाते तदाह॥ सर्वे इति॥ चंद्रांशुभिः शशिकांतिभिः सर्वेपि पक्षि
णा हंसाः जाताः तथा सर्वेपि गजाः ऐरावणा जाताः॥ तथा सर्वे शैलाश्चयगिरयो रौप्यपुंजाः कलधौतराशयो जाता॥ सुधेति॥ ज्यो
त्स्नया चंद्रातपेन मेदिनी एवंविधा कृता किंभूता उत्प्रेक्ष्यते॥ सुधापंकेन उपलिप्ता इव दिग्धेव च॥ तथा स्फाटिकोपलैः स्फुटिकमणिभि
र्बद्धेव॥ खचितेव॥ तथा विलीनं द्रवीभूतं यद्धिमं तेन दिग्धेन लिप्तेव श्वेतत्वा विलोकना दिमा उत्प्रेक्षाः॥ अपिच पुनः॥ सौधेति॥ क्षुभ्य
त्क्षोभं प्राप्नुवन् यः क्षीरपयोधिः क्षीराब्धिस्तस्य यः पूरः प्रवाहः तत्सदृशे शशांकोदये जाते सति सौधस्कंधानां नृपमंदिरोपरिभा
गानां यानि तलानि अधोभागास्तानि दीपपटलैः प्रदीपवृंदैः लक्ष्यंते ज्ञायंते अन्यथा सर्वस्यापि धवलत्वात्कथमेतान्येव सौधस्कंध
तलानीति परं दीपैः तानि ज्ञायंते तत्शब्दः पुन्नपुंसकः॥ तथा पांडुध्वजाः धवलाः पताकाः कंपनवातप्रेरणेन लक्ष्यंते॥ तथा हंसाः पक्ष
योर्विधूननेन चलनेन वा अथवा मत्ता आत्मा मुकुलेन निद्रांते तंद्राया अवसाने यो नादः कूजितं तेन लक्ष्यंते॥ तथा कुमुदानि श्वेतकमलानि ष
ट्पदानां भृंगाणां यानि रुतानि झंकारास्तैः च पुनः उत्सर्पी प्रसरणशीलो यो गंधः आमोदः तेन लक्ष्यंते॥ ॥ अन्यथा कोक
नदादीनामपि तदानीं धवलत्वात्कथं ज्ञायंते एतान्येव कुमुदानीति परं भृंगझंकारैरुत्सर्पिगंधेन च तेषामवगमः अन्यानि च पद्मानि श्वेतत्वे
समानेपि रविविरहात् सिल्वाड्रागमभृंगझंकृतानि उत्सर्पिगंधानि च भवंतीति॥ तथाविधे भ्रांतिजनके चंद्रोदयस्य प्रपंचे विस्तारे ज्ञा

नं०२० तमतिहतात्प्रभावात्उक्तं तथा रणरणकेन अभिभूयमानः पीड्यमानः निषधनाथो नलः चिंतयांचकार। विचारयतिस्म॥ किंतत्
११९ इत्याह इत इति॥ अयं प्रत्यक्षः सर्वो मनसिजस्य कामस्य यो महिमा अनुभावस्तस्य परिकरः परिवारः तत्सहायदानात् असह्यः सोढु
मशक्यः कः परिकर इत्याह। इतः अस्मिन् प्रदेशे चंद्रः सांद्रात् घनात्। अग्निवत्परुषान् कठोरस्पर्शान् किरणान् किरति विक्षि
पति। इतोपि अनीलति विकसंतियानि कुमुदवनानि तेषां वायुर्विलसति वाति। इतोपि कादंबानां कलहंसानां ध्वनितं शब्दितं
किंभूतानां निद्रया अलसात् कूजयांतितथा तपांउत इति। उतस्मिन् विभागे दुर्निवारो वारयितुं अशक्यो मकरकेतनः कामः शरान्
किरति विक्षिपति। इतोपि वयं कुलिशपाणि इंद्रः तेन दत्ताया आज्ञाया अर्थात् दमयंतीवरणीयेति। आदेशास्तया आकुलाः व्यग्राः प
रवशा इत्यर्थः। ततस्मात् एतत् कामानुचरत्वं तदाज्ञावर्तित्वं च युगपत् अतिसंकटं अतिसंबाधः॥ ॥यद्यस्मात् ।इ
ह उभयतः। संकटापनिपाताधिकार ॰ दे शिक्षितरूकं ॥ किं॥ इतो विषमावासो नश्यत प्रदेशात्वात्। इतस्तटी वर्द्धनदीतट विषमदुस्त
टी उता महाव्याघ्र ततो भयं तदवमेव न्यायो मम प्राप्त इति॥ ततस्मात्॥ इदानीं किं इह कर्तव्यं॥ अथवेति पक्षांतरे। पूर्वपक्ष
स्तु मोहरूपो द्वितीयस्त्वयं तदाज्ञाकरणरूपः कथं हास्येनापि अवंध्यं सफलं वचो येषां ते अवंध्यवचसः तेषां लोकपालानां खलु अ
नुनय अनुनयः प्रसादनं तेषामेव आदेश आज्ञा अविलंघनीयः। अनतिक्रमणीयः इति चिंतयन् सन् एकाकी पद्माम वनि
तनिकेतनात् आत्मगृहान्निर्गत्य आपततिस्म आगच्छत् शशांककिरणजाले उपदर्शितं अवलोकितं वा। मयस्यासौ उपदर्शि
तवर्त्म किरणजाले केरिव॥ उत्प्रेक्ष्यते॥ परिजनैरिव। उत्प्रेक्षते। परिजनैरिव यथा परिजनैर्निर्गच्छत स्वजनस्य वर्त्म दर्श्यते॥ तथा
पभिरपि एवंविधः सन्नलः केश्चित्काललवैः कालविशेषैः कैलासकूटमिव। रजताद्रिशिखरमिव आचरंतः कैलासकूटाय
मानाः अत्युच्चा इत्यर्थः॥ एवंविधा ये अट्टालकाः प्राकाराग्रेरणगृहास्तेषां आभोगेन विस्तारेण भव्यं सुंदरं भीमपालस्य भवनं राम
गृहमभ्याप प्राप कन्यानामंतःपुरं अवरोधः कन्यांतःपुरं ततपुरंदरस्य शक्रस्य यत् वरप्रदानं॥ यथा प्रविशंतं न कश्चित् तां विलोकयि
व्यतीत्य तकंतस्य प्रभावात्। ज्ञाकः नदृश्यमानं रूपं आकृतिर्यस्मात् अदृश्यमानरूपः प्रासादस्य जालकैः गवाक्षविवरैः प्रविवेश प्रविष्ट ११९

465/1933

न॥ प्रभावस्तत्र शिशकाविरचने कार्यः॥ जालं तु गवाक्षे क्षारके गणे दंभानाययोः श्रेतिहेमानेकार्थः। प्रविश्य कन्यांतःपुरे प्रवेशाय
धाय यत्रासौ दमयंती आस्ते तं सौधपृष्ठं आरूढवान्। आरुरोह॥ किंभूतो नल उत्प्रेक्ष्यते ह्यगात् विप्रकृष्टदेशात्॥ अभिमुखाग
तेन सन्मुखमागतेन। तथा अनवरतं अजस्रं दह्यमानो भस्मीक्रियमाणो यः कृष्णागरुः कालागुरुः। सएव धूपो गंधद्रव्यं तस्य यो धू
मः सएव अभिदर्शितस्यानर्त्तकेन कंपकेन वातेन हि धूम आल्प्यत इति तथा कर्पूरकस्तूरिकादीनां क्षोदे यक्षकर्दमः बहलं निबिडं
यद्यक्षकर्दमांशुतेन सिक्तेक्षितायाः सौधस्कंधयाः संधिः श्लेषस्तस्मिन् विचरितुं विहर्तुं शीलं यस्यासौ। तथा विगलन गंधवाहे
न वायुना कृतं आभ्युत्थानं अभिमुखं उत्थानं यस्मै एवंविधइव। यदा ह्यतिथिरागच्छेत् तस्याभिमुखमुत्थानं क्रियते। तथा न
वातेन वाभिमुखमागतेनाभ्युत्थानं नलस्य कृतमिति॥ तथा स्तोकं अल्पं अंतरं अवकाशं परिक्रम्य उल्लंघ्य इतइतः अस्मिन् अस्मि
न् प्रदेशात् देशाभिमीवर्त्तत इति गीतगोष्ठ्यां गानसभायां स्थितायाः सख्यो वयस्यास्तासां गीतझंकारेण आहूयमान इव इव आका
र्यमाण इव नलः न गीत झंकारेण आग्निय यथात्र भमी वर्त्तत इति॥ तत्रोत्प्रेक्ष्यते। नतझंकारेण आहूयमान इव आकार्यमाण इ
व उत्ताउतादविवर्त्तत इति आकार्यत इति आस्य च सा परं मनाक् ईषत् बहितो अंतरिक्षतः अनुपक्ष्यमाण एव अज्ञायमान एव नलः एवंविधां
दमयंतीमद्राक्षीदिति संबंधः किंभूतां दमयंती वेणूनां वंशानां विपंचीनां क्वणं स्वरं अनुसरति। अनुप्रवर्त्तत इत्येवं शील वेणुवीणाक्व
णानुसारि तेन वेणुवीणास्वरानुगामिना॥ तथा ईषत्कलो अस्यामिति काकलीनिषादः काकलीसंज्ञो हि अल्पतर्पणा इव तु कोमलाया
काकली प्रायेण बाहुल्येन वर्त्तते अस्मिन्निति कोमलकाकलीप्रायं तेन एवंविधेन॥ किन्नरपुरुषस्य यत्संगीतं सम्यग्गानं तेन विनोद्यमा
नां मकूनृहल्लीक्रियमाणां। पुनः किंभूतां उत्प्रेक्ष्यते। अलकवल्लरीमध्ये कबरीमध्ये निवेशितानि स्थापितानि तारानुकारिणी तारो
पमानि मौक्तिकानि यस्मिन्। तथाविधेन। तथा कज्जलेन अंजनेन कलंकिता कलंक इव आचरितस्तौ। नयनोत्पलपक्ष्मपालि
यस्य कलंकइव आचरति स्मेति। लुप्तापि॥ एवंविधेन मुखेन। गगनेय चंद्रः तस्य स्पर्द्धया संहर्षेण भूतलमपि॥ पूर्णं उदितं उदयप्रा
प्तं इंदुमंडलं यत्र जगत् एवंविधं आपादयंतीमिव। किल भान स्वव चंद्र उदेतीत्स्यतत् किं॥ अहं भूव्यपि चंद्रो इंदुः यशो भावि

चं॰२ धाम्यामीति गगनचंद्रेस्पर्द्धयामन्ये दमयंत्या स्वमुखेन भूतले पूर्णोदितं इंदुमंडलं ।। संपादितमिति ।। इदमस्यामुखंनकिंतुपूर्ण
१८० इंदुमंडलमुदितमिति भाव: ।। पुन: किंभूतां हारलतायामुक्तालतयाकृत: कृत: कंदल-आश्लेष: संयोगोयस्या: सातां कंठकंदल
लोविलहारमित्यर्थ: किंभूतया हारलतयाउच्चयोयाकुचमंडलो पयोधरौतयोविलोलया चंचलया चपलया ।। उत्प्रेक्ष्यते ।। म
हान्त: सकामा: ये सप्तर्षयोमरीच्यादयोग्रहाश्चमंगलादय: ।गणानिचाभीष्यादीनि ।। यद्वाग्रहानक्षत्राणितेषांगणावृंदानितेषां
पंक्तयवश्रेण्यव मन्ये हारलतायामभूनिमौक्तिकानि न किंतु सकामा: सप्तर्षिग्रहगणा: ।एवंदमयंतीमालिंगितुं आगता प्राप्ताइति ।पु
न: किंभूतां कर्णयालंम्बनप्राप्तेन तथाकुमुद मंजरी इतीया सहायीभूता ।। यस्याएवंविधेन ।। बालपल्लवेन नवकिसलयेन वि
विराजितं वदनं यस्या: सातां बालपल्लवेनकेनेव ।। उत्प्रेक्ष्यते ईषन्मनाक् ।। कपोलपालिगंडप्रांतपरामृशता तथा कुमश्चाटुका
र: प्रियवचनीलुपयेन एवंविधेन मंतसमयेन अहितोमुक्तोयोहत: तेनेव शंकेकर्णोपांते ।। असौबालपल्लवो ।। नकिंतुवसंते
नचाटुकारिलहत: प्रेषित: इति पुन: किंभूतां अच्छाभ्रे: अतिशयेन अमले: कस्तूरिकापंकस्य येपत्रभंगा: पत्रलतास्ते:रलं
कृता मोदितभव्य सुंदरे भुजशिखरे बाहुयभागौ यस्या: सातां पत्रभंगै: कैरिवउत्प्रेक्ष्यते लावण्यं सौंदर्यमेव अमृतं तस्य रक्षार्थे
आगतैरायातैर्भुजंगैरिव ।। अमंतोहिभुजंगरक्ष्यंतेउपं अमीमृगपत्रभंगानांकितु लावण्यामृतरक्षणायभुजंगाएव आगताइति ।पुन:
किंभूतां आसन्नभुविनिकुरांगणविकीर्ण: विक्षिप्त: पांडुपुष्पाणांप्रकरै: समूहै: परिलताविष्टितापांडुपुष्पप्रकरै: कैरिवउत्प्रेक्ष्यते गगनादवती
र्यरूपवलोकनेकुतूहलेकोतुकेविद्यतेयेषांतानिरूपावलोकनकुतूहलानी तथाविधेर्नक्षत्रैरिवमन्ये अभि: पांडुपुष्पप्रकरा नकिंतुदमयं
तीरूपावलोकनकौतुका नक्षत्राण्येवगगनेनभमोत्यवतीर्यभूमौ परिवृत्य संस्थितानीति ।। पुनः किंभूतां दमयंतीं अच्छममलंपांडुंधव
लं नेपथ्यं वस्त्रविशेषं परिधानंवसानां उत्प्रेक्ष्यते ।गुरुमहत्तयतस्मिंनबिंबं आगेहस्तस्यमयत् स्पर्शसुखं तल्लिप्सतया तल्लुलस त
या नी ।नीप्रांते उच्छ्यमानपुंजिता: ग्रंथिकृता: तरंगायेन स तथाविधं वस्त्रांतरगतं वासोमध्यप्राप्तक्षीरोदधिवक्षीराब्धिमिव म
न्ये अमौनेपथ्य: परिहितानास्तिकिंतु वितंबस्य स्पर्शसुखाकांक्षया स्वतंमान नीवीप्रांतपुंजीकृत्य वस्त्रांतर्गत: क्षीराब्धिरेवायमुपागत १८०

4067/1933

इति ।पुन: किंभूतां गेष्यन्नपुरवलयेन विराजितोवामश्चरणपल्लवो यस्या: सातां गेष्यन्नपुरवलयेनकेनेव ।। उत्प्रेक्ष्यते अहमेवशेषरत्न
त्रयादमेयं त्वास्वयंवरे वरणीय: परिणेतव्यइतिअर्थ: प्रयोजनंविद्यते यस्या: सौदृत्सर्थीनकृत्वस्तयाउत्पलिलाविक्यापादलग्नेन शेषरंग
णव अनंतेन वमन्ये वामचरणन्यस्त: पादकटकोयं न ।किंतु सविवाहाभ्युपगमं कारयितुं शेषाहिरेवपादलग्नइति ।। पुन: किंभूतां उत्प्रेक्ष्यते
विविधा अनेक प्रकारायेविलासास्त एवबार्निकाश्चिन्न कश्चिन्न कूर्चिका स्ताभिराकारितामिव आलिखितामिव ।। आकारशब्दातु नामकार
वितांतान् सिद्धि: ।। आलिख्यहिस्वउत्त विधानादद्भुतं भवतितथेयमप्यद्भुताकारेत्यर्थ: ।पुन: किंभूतां उत्प्रेक्ष्यते अमृतद्रवरूपायेवर्णकाश्रु
क्लादय: तै: विचित्रिता विशेषेण चित्रिता अवयवानि अंगानि यस्या: साएवंविधामिव अंगेक चित्शुक्लस्तायाः हृत्सितसिततायाः हृत्चिल्हृष्टा
नाया श्च अवलोकनात् ।। मन्येपीयूषद्रववर्णकैरविचित्रितामीति ।पुन: किंभूतां उत्प्रेक्ष्यते आनंदस्य कंदलै: प्ररोहै: घटितामिव निर्मितामि
वदृष्टां आनंदजनकत्वात् ।पुन: किंभूतां उत्प्रेक्ष्यते मोहनमणिशिलायां उत्कीर्णमिव विभक्तिकतामिव युवजनमनोमोहजनकत्वात् ।। तथा
शृंगारएव दारुकाष्ठं तस्मिन् उत्कुटितामिव घटितामिव तथा वशीकरणस्य वशवर्तितावविधानस्य येपरमाणव: तैर्विनिर्मितामिनिष्पादिता
मिव सर्वस्यापि वशकारित्वात् ।तथा मदनमदावेव मृत्पिंडस्तेन निष्पादितामिव ।। तथादृशोबद्धलेपस्य पुत्रिकामिव पांचालिकामिव
अचलप्रदेशामन्येवज्ञलिप्तइवनेता उपसरणस्यार्थ: ।। तथाहृदयस्य चेतस: आकर्षणेसाकृष्टिरत्नस्य शलाकामिव ।यथा आकर्षम
णिशलाकया दूरस्थं वस्तु आकृष्यते ।। तथानयाचेतइति ।। तथाअनुरागस्य प्रेमबंधस्य जीवनौषधमिव ।अनुरागोमृतोप्यनयोजीवतीत्यर्थ:
तथामदनस्य कामस्य जयपताकामिव कामेन सर्वसर्वं जगज्जित्वाइयंसा जयपताके वोत्तंभिता ।पुन: किंभूतां एवंविधे सौधस्कंधज्योत्स्नाकौ
मुदीमिव अमृतं तस्य य: स्पर्श: तं अनुभवंतीं ।। वदयमानांकिंभूतसौधस्कंधबहुलाभि: प्रचुराभि: चंदनांबुछटाभि: आर्द्रितासिक्ताभू
ससनमिव ।। अतएवधवलायमानत्वात् विकीर्णा विक्षिप्ता: सुरभिपरिमलेन मिलंत: पुंजीभवंतोयमधुकरास्तेषांरवेणझंकारेण अनुमेयो
अनुमातुंयोग्य: पांडुपुष्पप्रकरामधुकरझंकारेणैव अनुमीयते यथात्र पुष्पप्रकरो विद्यतेशृंगारश्रवणादिति तथामसृण: कोमल: सितो
धवलाय: मृणावंधोलेपविशेषस्तनातेन पिच्छिल मनोहरपिच्छादित्वादिलच् ।। पुन: किंभूतां अच्छ अमलाअंशव: किरणायस्य एवंविधायेमय
यश्च रत्नानि च स्पंदिनि स्फटिका श्च चंद्रकांतमणय: तेषांयापर्यंकिका लघुपल्यंक: तस्याअंकं उत्संगं भजन्त्याश्रयंतिया सातां अस्यार्थकृत् ।। त

चं०२०

थानलब्धानिद्रायथासातां॥तदमयंतीमवलोक्य अयंनलःचिंतितवान्॥अहोइति अधुनास्मानलोकपालनोंद्रादीनां अभिनिवेशःपरिणयनाग्रहः॥ अशेषरूरवानांसमलरूरवानांयन्निधानं आस्पदंनस्मिन्पुरुषःनस्पृहयति अभिलषति अपितुसर्वोपिस्पृहयति॥स्पृहेरीप्सितइतिस्पृहयतेरीप्स्यस्यनिधानस्यसंप्रदानसंज्ञा॥चपुनः अहमेवमन्येविस्फारितानिविर्जृंभितानिभितानिताराननक्षत्राणिएवईक्षणानिनेत्राणितैःकृत्वाइमामवदमयंतींपश्यन्अयमाकाशःग्रहोयहःसूर्यादिभिःसहितोअभूत्पक्षेविस्फारिताम्लानकनीनिकायेषुएवंविधानियानिईक्षणानितैःकृत्वाइमामिवपश्यन्ग्रहाभृतादिभिर्विनिग्रहात्सहितोभूत॥चपुनःअहमेवंमन्ये अयंचंद्रःचंदनवत्सांद्रैःशीतैःकरैःकिरणैःइमामेवदमयंतींपरामृशन्स्पृशन्कलंकछलेनलक्ष्मदंभेनमदनएव अनलोग्निःतेनयोदाहस्तन्मयींतद्विकाररूपांव्रणलेखांहृदयेनमध्यभागेनउद्वहतिबिभर्ति।अन्योपिकराभ्यांअनलस्पृशन्सन्तद्दाहमयींव्रणलेखां॥विभर्त्येवविकारमयः अयमपिसमीपोद्यानस्यनिकटवनस्ययोमारुतोवायुःसः अस्यादमयंत्याःसमर्पितोदत्तःकुसुमानांगंधःसुरभिपरिमलोयेनएवंविधःसन्उद्याने उत्संशुकंउपरिवासःआक्षिपन्अपनयन्मदनेनआतुरःपीडितःतिर्यकुपततिअन्योपिस्मरातुरःकुसुमगंधंकस्तूरिकादिवार्पयन्संख्यानकर्षणपौरुषीयंकुरुते।सर्वथासर्वप्रकारेणमनुष्यलोकेनजितंयत्रमनुष्यलोके।अचिंत्यंचिंतयितुमशक्यं॥तथानआलोचनस्यविचारणस्यगोचरोविषयोयत्तत्तथाअतिरूपमसदृशं॥तथाअद्भुतमाश्चर्यरूपंतथाअमूल्यमनर्घ्यंस्त्रीरत्नमुदपद्यतजातं॥आइतिसंतापे।प्राप्यतनंवानिसंदेहःसंतापःआःसंतापप्रकोपयोःइतिवचनात्।हेप्रजापतेविधस्त्वंपरिणतंपरिपक्वंविज्ञानंयस्यसएवंविधोसिएवंविधभैमीनिर्माणात्॥तथाहेसंसारत्वंसनाथोसिसप्रभुरसि।तथाहेमदनत्वंमहोत्सवनानसिमहामहेप्राप्तवानसितथाहेचक्षुर्नेत्रंत्वंकृतार्थंकृतार्थंकृतरूत्वंसफलंअसितथाहेहृदयवनःसंपूर्णमनोरथायस्यतत्तथाविधंअसितथाहेरामनादःश्रमोदूरागमोनश्रमलस्यसंबोधनहेदूरागमनश्रम।त्वंसफलोसि।फलवानवर्तसे।यतएवंविधाभैमीमयाआलोकितेतिनथासकलयुवजनानांयानिमनांसितान्येवमधुकरास्तेषामारूपां आकर्षणकुसुमितलतिकेवपुष्पितव्रततिरिवयथाकुसुमितलतयाभृंगाःआकृष्यंतेतथात्वयायुवजनमनांसिइतितस्याःसंबुद्धौहेसकलयुवजनमनोमधुकराकृष्टिःकुसुमितलतिके।तथानिजननयनाभ्यांनिर्जितंराजीवंययासातस्याःसंबोधनेहेनिजनयननिर्जितराजीवहेदमयंतित्वंचिरंजीव॥तथाहीति॥तस्यानयनवर्णनामेवाह॥लक्ष्मीमिति॥हेनतेविदमयंति॥तवदृशोनेत्रयोर्वयंवलिंयामःउपहारीभवामःइतिपरमप्रीतिगर्भालोकोक्तिः॥किंभूतयोर्दृशोःअब्जसदृशोःपद्मसमानयोःपुनःकिंभूतयोःकांचित्

469/1933

कृतांलक्ष्मींशोभांबिभ्राणयोर्धारयंत्योःतथाचंचलदीप्यमानोभ्रमरवभंगःसभागेएकदेशोययोस्तयोः।यदातुचंचत्कूभंगसंगयोरितिपाठःतदाचंचंतोभ्रुवावेवभंगौतयोःसंगोयत्रतयोःअब्जामपिलक्ष्मींबिभ्रतिलथाचंचंतोविलसंतोभ्रुवत्कुटिलायेभंगास्तरंगास्तैर्भागएकदेशोयेषांतानिसरोमध्यगतत्वात्पद्मानांभ्रभंगेतिपाठे।चंचंतोभ्रूवत्कृष्णायेभृंगास्तेषांसंयोगोयत्रतानि॥३३॥अपिचपुनः।किन्नरेति।किन्नरवदनाद्विनिर्गतंनिःसृतंयत्संचमगीतमेवामृतंआल्हादजनकत्वात्पीयूषं।तस्मिन्श्रवणेश्रूयमाणेसति॥श्रूयमाणेसतिहरिणीदृशादमयंत्याःसालसामंथराचासौवलितावपश्चादवलोकनायप्रवर्तिताचसालसवलितासपुनःललिताचइपदधानमंतीकंपितावादकहरतिवशीकुरुतेमनइत्यध्याह्रियते।लुलिःसौत्रःलुल्यतेलुलितंअतएवहरिणादृकअतएवगीतानुरागलक्षणंहरिणीहवाकुमनुसरति॥३४॥इतिपूर्वोक्तानिअनेकविधानिचिंतयनसन्नलःमंदैःमंथरैःमृदुभिःसुकुमारैःलीलापदैःलीलयापदन्यासैःआगत्यसरोवकदंबकस्यवयस्यावृंदस्यमध्यंअविशत्॥प्रविशतिकिंभूतस्यसरोवकदंबकस्यगीतगोष्ठ्यांगानसभायांस्थितस्यतथाकोयमितिविस्मयेनआश्चर्येणविस्फारितानिविकासितानिविलोचनानियेनतत्तथाविधस्यमयासंभ्रमोभयंनाद्भुतंयस्यततूतस्यसंभ्रमवतोभीतस्यत्यर्थः॥संभ्रमोभीतौसंवेगादरयोरित्यनेकार्थः॥अथतस्मिन्नलेप्रविष्टेसतिसख्यःएवंविधानिचक्षूंषिचिरंबिभ्राणाःदधानाःसत्यस्तदभिमुखास्तंनलमभिसन्मुखाःतंनलमभिसन्मुखंयासांतातदभिमुखाः॥किमपिविचितवलितंकपितंआसनंपीठंयत्रएवंयथाभवतितथाकिमपिअवगलत्दुर्घनक्षरत्॥स्वेदसलिलंयत्रएवयथाभवतितथाकिमपिउत्पुलकितानिअंगानिअवयवायत्रएवंयथाभवतितथाकिमपिअनंगेनकामेनभंगुरंवक्रंयथाभवतितथाकिमपिअवलोकितंवीक्षितंअन्योन्यस्यपरस्परस्यमुखंयत्रएवंयथाभवतितथाअवलोकि॥तरु॥किंभूतानि।चक्षूंषि।आकस्मिकान्यकस्माज्जातोयोविस्मयआश्चर्यंतेनविस्फारितानिविकासितानितथाभयेनकोयंअकांडेआगतःइतिभीत्याभ्रमितानिकंपितानि।तथाकौतुकेनउज्जाग्रितानिउन्मुखीकृतानितथाव्रीडयालज्जयावलितानिपरिवर्तितानितथामुदाहर्षेणमिलितिसंयुज्यमानानिअरालपक्ष्माणिवक्रनेत्ररोमाणियेषुतानितथास्मराकूतेनकामाभिप्रायेणविलसितानिकंपितानिमृदितानिव।तथाहिरक्षारसेनअवलोकनेअनुरागेणअनिमिषाणिअसंकोचितानितथारत्याःसंघटनेनसंश्लेषणेइतो

नै०२० नलदृकृतथातो मखीनामिति नयनयोः संयोगेन मुकुलितानि मीलितानि॥ दमयंत्यपि इति हर्षोत्कर्षेण गद्गदा अव्यक्ताक्षरा या
१८२ गीस्तया गीता मुरत्ज्य मुत्कासनं भ्रमं सादरं यथाभवति तथा॥ उत्थितायाः कुब्जवामनकन्यकास्तासां मृदुकरतलाभ्यां यानालिंग
नानि तान्याकस्फोटस्तेन कलितः सहितोयः कलकलः कोलाहलः तेन मनाक् विलासेन वलितं परामुखीकृतं मुखं यया साएवंविधा
सतीतदभिमुखं नलसन्मुखं अवलोक्य शय्यातलात्। उदचलत्॥ उत्तस्थौ॥ इतीति किं हृद्वी भवनी वर्द्धयामो वर्द्धयामस्तेभ्य
मद्वित्वं कापि अद्भुतमधिमाकस्यचित् सद्भागवत्या ज्ञावितेश्वरः प्रियतमा अनैव समीपएव आगता दृश्यते॥ आः प्रकोप असं
भाव्यवास्या आगतसखी प्रतिकोपः आः संतापप्रकोपयोरित्यनेकार्थः॥ अस्य नलस्य अनेकप्रकाराः। यरक्षकाः रक्षयि
तारस्तैः रक्षितप्रति जागर्तीति॥ तथा पक्षिणामपि दुःप्रवेशो प्रवेष्टुमशक्या विशेषता रजन्यां रात्रौ कन्यांतःपुरकृतः प्रवेश उत्पद्य
तस्मात् कृतेन आश्चर्यरसप्रवेशेन स्तिमितं निश्चलीकृतं यत्तत् तथाविधनेन तथा किंचित् साचितिर्यक् संचारितेन प्रवर्त्तितेन
चक्षुषा पुनर्नलमवलोक्य चिंतयांचकार यदचिंतयत्तदाह॥ धन्येति॥ मा कापि भाग्यवती युवती धन्या पुण्यवती किंभूता उपरो
धिना प्रसादिना अद्रितनया गौरीयया सा उपराधिता द्विजनया यस्या युवत्याः कंठतं मुक्ताहार इव आल्हादयन् आल्हादं कुर्वन्
तथा प्रसादिता भुनायन एवंविधः सन् विलासिष्यसि विलुंठंकरिष्यसि संश्लेक्ष्यसीत्यर्थः॥ यथा मुक्ताहारः कंठे आल्हादयन् सन्
विलुठति तथा त्वमपि॥ नातेति हे अमलमंत्रपदे मातः धातः वेधः तव श्रमं तन्निर्माणखेदं अद्य अमुना नलेन सख्येन धन्यं सप
लं मन्ये मानं॥ हे मातर्भैदिनि अपरं अन्यत् किं त्वं मया वंद्यसे नमस्क्रियसे यस्यास्तव भुवः अयं नलपतिः॥ मातृशब्दं जननीप
र्याय मपि स्त्रियः सपत्न्यादिष्वपि प्रणयसंबोधने प्रयुंजते इति नलभूपतावप्यर्थिन्या दमयंत्या मातर्मेदिनीति संबोधनं न दुष्टं
अन्यथा सपत्नीं प्रति मातरित्यामंत्रणमनुचितं॥२०॥ एवममुना प्रकारेण चिंतयंत्येव तत्काले तत्समयमेव आकूतं च मीलना
भिप्रायः कौतुकं च कुतूहलं कृत एवमागत इति॥ हर्षश्च प्रियावलोकनात्। भयं च पित्रादिभ्यः कथमेवमपरिणीतवानेन सह
वार्त्तां विधत्त इति एतानि आदीयंत एवंविधा अनेकबहवो रसा ये तेषां या परंपरा परिपाटिस्तया परावर्जितः पश्चान्मुखीस्तेन यन्नीतलेयया १८२
सा तथा लज्जया अवनमितं ईषद्वामुखीकृतं मुखं यया सा एवंविधा सती विधेयस्य कर्त्तव्यस्य यो विवेकोविमर्शस्तस्य कल्पं राहित्यं अभ

471/1933.

नत॥ मत्रापि किंचिदज्ञासीत्यर्थः॥ नम्रोपि इति अमुनाप्रकारेण तस्याः दमयंत्याः समीपे वर्त्तितुं शीलं यस्याः सा तां समीपवर्त्तिनीं पूर्व
परिचितां पूर्वसंस्तुतां कि नरीमभाषत। संभाषितवान्॥ इतीति किं हे विहंगवागुरिके भवत्स्वामिन्याः किं एवंविधः समाचारः समाचर
णं चेष्टनं यत् अभ्यागतजनेन सन्मुखमासातिथिजनेन सह अन्यत्तिष्ठतु स्वागतालापमात्रकेणापि भवतीस्वागतमिति कु
शलमपि व्यवहारेण न क्रियते॥ सापि विहंगवागुरिका मं भ्रमः आदरस्तेन सहितोयः प्रणामः सपूर्वः प्रथमो यत्र एवं यथा भवति तथ
आपूर्वं सादरं प्रणम्य पश्चात् इदं वक्ष्यमाणं अवादीत्॥ किंचिदपि॥ हे स्वामिन् नव अतिथेः अनया सख्या दमयंत्या समुचितं अभ्यागत
जनयोग्यं किं न अनुष्ठितं किं न कृतं अपितु अभ्यागतस्य यत्क्रियते। तत् सर्वमपि कृतमित्यर्थः॥ तदेवाह॥ ननु सम्यग्वादे किंचिन्म
नाकू कंपितानि चालितानि यानि पाण्योः कंकणानि वलयानि तेषां ये रवाः॥ शिंजितानि तैः कृत्वा तव स्वागतं पृष्टं। अन्यो
पि ब्रुवन्नेव स्वागतं॥ पृष्ठेदिति। ननु च अभ्रे दृष्यत्नो सम्यग्वादे कृतावपीत्यनेकार्थः॥ च पुनः व्रीडया लज्जया नम्रं नतं मुखांबुजं
यस्याः सा एवंविधया अनया तव चरणयोर्नेत्रे एव कुवलये न्यस्ते निहिते अतिथेः किल पादयोरर्घपूजार्थं उत्पलं न्यस्यते एव
तथानया लज्जया वाङ्मुखत्वेन भवत्पादयोर्नेत्रे एव उत्पले न्यस्ते॥ तथानया त्वदितव प्रवेशाद्दत्तः त्वामियं हृदि प्रवेशयद्दित्यर्थः
किंभूते हृदि द्वारस्थ प्रवेशमुखावस्थितं यत् स्तनयुग्मं तदेव मंगलघटौ यत्र तत् तस्मिन् अन्योप्यतिथिः पूर्णकलशयु
ग्मसहितेन द्वारेण गृहांतः प्रवेश्यते तथा तवापि॥३६॥ तत्तस्मात् ससं भ्रमं सादरं यथा भवति तथा उत्थितया अनया दम
यंत्या समर्पितं दत्तं इदं समुल्लसंतो दीप्यमाना मणयो रत्नानि यत्र एवंविधं यत् पर्यंकिकासनं तत् देवो नृपः अधितिष्ठतु आश्र
यतु॥ हे देवि दमयंति त्वमपि इमां अहरखि त्रिनिकृष्टां विद्रुममणीनां प्रवालरत्नानां या पर्यंकिका तां अध्यास्व आश्रय॥
च पुनः परमुखेन हंसादिद्वारेण श्रुतं अन्योन्यस्य स्वरूपं याभ्यां एवंविधयोर्भवतोः इदानीं आसनास्वयं अनुभवनेन अव
लोकनेन नयनयोर्निर्वृतिः सुखं भवतु॥ तथा मर्त्यानां मनोरथा अभिलाषाय भेयं प्रियेण संगता भवत्वित्येवं रूपास्ते फलं
तु॥ इत्यमुना प्रकारेण तया किन्नर्या अभिहिता उक्तौ तौ दमयंतीनलौ मत्वरं शीघ्रं स्वीकराभ्यां येपराम्रष्टे स्पृष्टे सत्वर
स्वीकरपरामृष्टे एवंविधयोः स्फटिकस्य प्रवालस्य च या पर्यंकिका पर्यंकिका पदं उभयत्रापि याज्यते॥ स्फटिक मै

नं०२० पर्यंकिका प्रवालपर्यंकिकाच तयोः उत्संगभागं मध्यप्रदेशं भेजतुः शिश्रियतुः॥ ॥ततश्च ततप्र
र्यंकिकाध्यासानंतरं तौ दमयंतीनलौ हर्षादिति॥ तत्क्षणात् वेगात् रूपालोकनस्य यत्कौतुकं तेन अन्योन्यस्य परस्प
रस्य यदुत्कंठितं तस्मिन् विषये किंचित् मनाक् साचि च तिर्यक् सन्मुखं अभिमुखं नयनेत्रे संचारयामासतुः प्रवर्त्त
यामासतुः परस्परं मुखं तावद्द्रष्टुमित्यर्थः। किंभूते। नयने हर्षादानंदाश्रुचिते अश्रुभिर्व्याप्ते॥ तथा भयात् परिणीत
प्रियावलोकनाद्भयात् स्मात्तरलिते कंपिते। तथा विस्मयादाश्चर्यात् विस्फारिते विशालीकृते। तथा औत्सुक्यात् उत्कंठायाः
स्तिमिते निश्चले। तथा स्मरात् कामात् विलुलिते अवाङ्मुखीकृते। मदिते च। तथा लज्जया संकोचिते निमीलिते॥३७॥
नत्र च व्यतिकरे तस्मिन् अवसरे। अंतरीति॥ लज्जया व्रीडया मंथरयोरलसैर्मोक्तयोः दमयंतीनलयोः परस्परमन्या
न्यं मिलत्योः संयुज्यमानायां दृष्टौ तयोर्यः। प्रपातो अन्योन्यं वीक्षणमित्यर्थः तस्मिन् अर्थात् जाते सति हृदये उभयोश्चेतसि
निकृत्य कृता सर्वे समासमकालमेव युगपदेव आविर्गमनुभवन्ति बभुवुः तु विशेषेण विशिष्टरसात्तयोरंतश्चित्त एव कवलं परं उल्लसंति
उद्भवंति॥ न पुनर्बाधागोचरा विषयाः भवाग्निः वक्तुं उक्ष्यत इत्यर्थः। उ अवधारणे। समुच्चये पदे चित्तनेकार्थः॥ तथा एषा
रथानां भवतादयोपि कवयो विवक्षुः युगपत्तेषां उद्भवात् विवेचनं कर्तुं विधातुं न क्षमाः न शक्ताः॥३८॥ अपि च पुनः तत्र व्यतिकरे
तस्मिन्नवसरे। कर्णांतेति॥ स्मरः कामो लक्ष्य द्वयं पि दमयंतीनलरूपं वेध्ययुग्मं पि युगपत् समकालं विशिखान् बाणान् विमुच
न सन् श्रमवान् अभत् खिन्नो बभूव किंभूतः स्मरः संधान बाणज्यासंयोजने सत्वरे शीघ्रः करो यस्य संधाने सत्वरः करो यस्य सह
शीघ्रं बाणं संयोजयन्नित्यर्थः॥ पुनः किंभूतः स्मरः कर्णांतं श्रोत्रपर्यंतं यावत् कृष्टं कर्णांतकृष्टं अत एव वलयीकृतं मं
डलीकृतं चापचक्रं धनुर्मंडलं येन स तथा च चलद्दीप्यमाना या गुणः प्रत्यंचा तस्य स्खलनात् पुनः संघट्टनेन जर्जरित प्र
णप्रकोष्टः कलायिका यस्य सः॥३९॥ अनंतरं परस्परमुखप्रेक्षणात् पश्चात् नलः। आप्तायथार्थवादिनो या सखी तस्याः वच
वचनेन॥ यथा हे दमयंति प्रियाय। अर्घं देहीत्येवं रूपया गिरा स्वयमात्मना अर्घः पुष्पजलादिः तस्य दाने उद्यतां प्रवृत्तां तां राम
दमयंतीं इति अभिधाय तस्याः दमयंत्याः सखिभिः वयस्याभिः॥ सह परिमितो अल्पोयः परिहासो लीलापूर्वकमालापनं

473/1933

न किमपि किंचित जल्पन् किमपि किंचित् नाजल्पन् ये संभाषयन् किमपि ताः हासयन् मुहूर्त्तमिव आसांचक्रे
न स्थितो॥ इति अभिधायेत्यत्र इतीति किं हे उत्पलाक्षि कुवलयलोचने। प्रयासेन अर्घदान व्यायामेन अलं प्रयासं मा
कुरुत्वमित्यर्थः॥ अलमिति वारणे अयं खलु अनुनये अनुनयः प्रसादनं दमयंत्या एव यतस्त्वं परिश्रमस्य खेदस्य पात्रं भा
जनं श्रमिनत्वं व्यायाम सहेत्यर्थः॥ पारिजातमंजरीजरत्पवनेन कर्गतवायुना यत्संखोलनं दोलनं तेन य आयासः श्रमस्त
न सहित दमयंत्याः कल्पतरुमंजरी अर्घदानव्यायोमस्य जरत्पवनप्रखोलनमुपमानं किंभूताभिः सखीभिः स्वादवः सुंद
राः सुधावादुर्लभाः दुःप्रापाः याः सूक्तयः सुभाषिताभि ताएव सुधासेकः पीयूषोक्षणं तेन कोमला मृदवो ये आला
पास्तपुष्पंडिताभिः कुशलाभिः मधुरवचनोक्तिविदुराभिरित्यर्थः स्वादुस्तु सुंदरे मृष्टे इत्यनेकार्थः॥ चिंतितवांश्च॥ न
लो विचारितवांश्च॥ किं तत्॥ लोलेति॥ पक्षालेवा भवत्यो दृशो यस्याः सा तस्याः दमयंत्याः किंचिन्मनाक् साचि दृशा तिर्य
क् नयनयोः कांति मदायमुख उल्लोलेभिव तरंगैरिव यातिस्फुरति। तथा तरंगाः परंपरया स्फुरंति तथा दमयंतीनेत्र कांति
मन्मुखे इति पुनः पुनर्मां वीक्ष्यत इत्यर्थः॥ पक्ष्माणि रोमाणि संत्यस्मिन् इति पक्ष्मलं सिध्मादित्वाल्लुः किंभूतायाः दृ
शाः लोलया विलासेन नांदिवितनर्त्तिनि भ्रुवौ याभ्यां ततयोः। तथा स्मरभरेण कामातिशयेन श्रांते खिन्ने उल्लसंत्यौ
चंचलता तारकनीनिकाय यास्ततयोः। तथा अंतर्मध्यमौक्तिकमालिकावत् धवलयाः वलक्षयाः तथा मुग्धस्मितेन मनाङ्
घटहास्येन स्मरयाः विकस्वरयाः तथा कृता विहिता अनिलेन वायुना चलतिरूपमानयनीलोत्पलकुवलयेन याः स्प
र्द्धां संहर्षायया स्तयोः दृशोर्ध्वलनात् वायुकंपितनीलोत्पलोपमानं॥ अपि च॥ पुनश्चिंतितवान्॥ दृगिति। हेतरुणि
दमयंती क्षणं यावत् अभिमुखं तव सन्मुखं वक्रमाननं यस्य तथाविधं मयि तव एवंविधं वलक्षं धवलं वीक्षितं अवलोकनं त्वं
मा निरोधीः॥ मावारय॥ पुनः पुनः मां वीक्षस्वेत्यर्थः किंभूते मयि विस्मयमानाश्चर्येण स्मेराविकस्वरा दृष्टिर्यस्य सत
स्मिन् पुनः किंभूते मयि चलति अत्र स्वल्पकालात् स्थानात् चंचले अत एव मयि वीक्षण व्याघातं माकार्षीरित्यर्थः किंभू
तं वीक्षितुं दरईषत् मुकुलितासंकोचिता यानेत्रप्रांता तयाः पर्याप्तविक्षिप्ततारकनीनिका सतत अत एवं धवलं वीक्षितं पुनः

नै॰ २॰
१८४

किंभूतं मल्लत्वं सव्रीडं ॥ तथा सस्मितं सविकासं च पुनः ससंभ्रमं सकामं ॥५०॥ किं च पुनः अन्यत् अपरं निविष्टतेपरं प्रकृष्टं यस्मा
त्तदपरमत्युत्कृष्टमिदं वक्ष्यमाणं आशास्महे ॥ आशिषं इमहे ॥ लावण्यमिति ॥ इयं दमयंती सहस्रं समाः वर्षाणि यावत् जीयात्
जीवतु ॥ किंभूतं लावण्यं नयनं लिह्यते स्निग्धं तदेव अमृतं तस्य धाम स्थानं दीर्घिका वापी तया समा ॥ यथा दीर्घिका अमृतेन भृता
भवति । तथैवमपि लावण्यवती ॥ तथा सौंदर्यं च सुंदरता सौभाग्यं च सुभगता तयोः कुलगृहे उत्पत्तिस्थाने ॥ यथा कुलगृ
हे पितृमंदिरे कुमारी स्वैरं क्रीडति ॥ तथा अस्याः सौंदर्यसौभाग्ये ॥ तथा त्रैलोक्यमेव आकरः खानिः तस्मिन् रत्नकंदलि
व यासा यथा आकारे रत्नकंदली श्रेष्ठा तथैव त्रैलोक्य ॥ अहमेवं मन्ये या दमयंती आलोकनवीक्षणकौतुकं आलोकनकौतु
कं लोकस्य आलोकनकौतुकं लोकालोकनकौतुकं ॥ तस्य प्रशमनं लोकाप्रष्टव्यदर्शनात् ॥ दृष्टिफलप्राप्तीत्यर्थः ॥ बहुना स्रष्टुः सा
त्रिस्रष्टुः श्रमेण आदरात् विधाय रूत्या विधिना विधनावेध्यता स्रष्टुः सर्गस्य ध्वजारोहणउपरिपताकाधान्यसनं विहितं ॥ ध्वजो हि प्रासा
दं पूर्णं निर्माय उपर्येव विधीयते ॥ तथा विधिना सर्वां सृष्टिं विधाय उपपताकोपमा विहिता सर्वोत्कृष्टेयमित्यर्थः ॥ अहो आश्च
र्यं अस्य स्तनं ऐतत्कार्थसिद्धः शब्दः गतिस्थापितत्वमक्रीति ॥ रंगेति तुः पुनरर्थे पुनः कुरंगाक्षा दमयंत्या यत्र यत्र
अंगे अवयवे मम मम चक्षुःसंचरं गतिं गच्छति ॥ तत्र तत्रैव बलात् हठात् बाणकरः कुसुमहस्तः स्मरो दृश्यते तस्य साधि
ष्ठानत्वात् मया स्मरबाणबाधा प्राप्यत इत्यर्थः ॥५२॥ इयं दमयंती अन्येषामिंद्रादीनामर्थे अन्यार्थं कथं प्रार्थ्यते ॥ याच्यते ॥ या
च्यते ॥ तत्तस्मात् ॥ अवंध्यस्यापि प्रभावो दासत्वं इतत्वमित्यर्थः ॥ दयतो ॥ यतः परप्रेष्यभावः परपस्य स्वातंत्र्यस्य ॥ स्वच्छास्वारि
त्वस्य स्वातंत्र्यस्य ॥ वायन्मुखं तत्तिरयति ॥ आच्छादयति ॥ स्वातंत्र्यस्य स्वच्छीकरोतीत्यर्थः ॥ तथा पारवश्यस्य परधीनतायाः य:
इन्द्रः संतापः तं अभिमुखं सन्मुखं करोतीति अभिमुखयति ॥ पराधीनता क्लेशं जनयतीत्यर्थः ॥ तथा तिरस्कारं गर्जनं आमंत्र
यति ॥ आह्वयति ॥ तिरस्कारं वितनुत इत्यर्थः ॥ तथा दैन्यं दीनतामादरयति गौरवयति दीनतां कुरुत इत्यर्थः ॥ तथा लघिमानं ला
घवं आह्वयति ॥ आमंत्रयति ॥ तथा हास्यपदं हास्यस्थानं ॥ आवाहयति कारयति ॥ ॥हास्यं कारयती
त्यर्थः ॥ आङ्पूर्वकस्य वहतेः करोत्यर्थत्वात् ॥ तथा औचित्यभंग करणीय विध्वंसमानयति ॥ प्रापयति ॥ ॥तथा

राम
१८४

475/1733

र्पणं ॥ कृपणतां भयातुरं करोतीत्यर्थः अत्र कृपणशब्दो भयातुरार्थः ॥ पदे पदे संति भट्टारणो ह्रदानेन पुहिंसारसणः पूर्यते
धिगीदृशं तेन यत्न कुत्सितं कपाश्रयेयः कृपणपतत्रिणीति नैषधपद्यस्य क्व दिङ्कृपणदिने भयातुरे वेति वा स्यात् अंगीकार्य
ति अभ्युपगमयति ॥ तया तुरतां ॥ तथा वस्तुभावं वस्तुस्वरूपं अपहस्तयति ॥ अधरयति पौरुषं हीकरोति पुरुषास्य तिपदं स
चयत्यते ॥ तथा हीनितदवपरप्रेष्यभावस्य अमत्वं दर्शयति ॥ सोच्छ्वासमिति ॥ सुधियां बुद्धिमतां जनस्य त्वया संजनितं वरिव
स्या कृतं पारवश्यं पराधीनत्वं धिक् ॥ किंभूतं पारवश्यं सोच्छ्वासं उच्छ्वासेन सहितं मरणं अन्यत् मरणं निरुच्छ्वासं इदं च सोच्छ्वासमिति ॥
परवान् जनो जीवन्नपि मृत एव भवतीति भावः ॥१॥ तथा दहनं भस्मीकरणं निरग्नि अग्निरहितं अन्यद्दहनं अग्निना भवति ॥ इदं चा
ग्निं विनापि ॥२॥ तथा निःशृंखलं शृंखलारहितं बंधनं अन्यद्बंधनं शृंखलया भवति ॥ इदं शृंखलां विनापि ३ तथा निःपं
कं पंकं विना मलिनं ॥ मालिन्यभावप्रधानत्वात् निर्देशस्य अन्यत् मालिन्यं पंकेन भवति इदं पंकं विनापि ॥४॥ तथा नरकं दुर्ग
तिं किं च ॥ साग्पामहायातना महापीडा ॥५॥ पुनः पारवश्यं धिक् त्वां कुतो यतो हेतोः पंचानां मरणदहनबंधनमालिन्यनरक
रूपाणां पातकानां मध्ये यत् पारवश्यं अपरं अन्यत् सविशेषं अतिशायि महापातकं महापापं ५३ किं चान्यत् प्रस्तुतेति ॥ प्रकृत
स्य प्रस्तावापन्नस्य वस्तुनो विरोधेन प्रतिकूलत्वेन सर्वोपि उपक्रमः आरंभो ग्राम्यः ॥ अनुचितः सर्वो हि अनुचितं ग्राम्यमिति उच्यते
तत्र दृष्टांतमाह वीणायां पंचावाद्यमानायां सत्यां वंशः अरो वक्राश्चारोन गम्यते ॥ न प्रीणाति प्रकृते न वीणावादनेन सह वंशोद्गारस्य
विरुद्धत्वात् अतो ग्राम्यत्वेन नैतावत् कृच्छ्रं तत्प्रीति प्रकाशयोः तथा प्रस्तुतं किल मम परिणयार्थमागमनं तत्र च विरुद्धं लोकपाला
नामभ्युपगमं कारयितुं दूत्यकर्मेति ॥ तत्तस्मात् किमिदानीं इदं उच्यते ॥ तथा हेलो लाक्षिलो लोकपाला स्वां दमयंती अस्मन्मुखेन अस्माकं
द्वारा वृण्वंति याचंते ॥ उतप्रस्तुतायां अनुरागो भज्यते तस्याः प्रेमबंधस्य प्रस्तुतत्वात् ॥ तस्य भंगो विनाशः ॥ अथ तेषां इंद्रादीनां आदेश
आज्ञा अपह्नूयते अपलप्यते तत्त्वार्थना वा न निवार्यत इत्यर्थः ॥ स्वामिनां च तेषां अन्यथाकृष्यते यथोक्तमिति तर्हि श्रेयः स्खलनं भ
य: प्रतिघातः श्रेयांसि न भवंतीत्यर्थः ॥ अथ यथावृत्तं ॥ यथाभूतं तत्सार्थं तल्लक्षणं आख्यायते कथ्यते तर्हि स्वार्थहानिः तत्तस्मात् स्वार्थ
विघातोवं मनागिष्टं मतं स्वार्थविघातस्यापि मनागिष्टत्वात् वरमित्यव्ययं मनागिष्टं तुः पुनरर्थे न पुनः विश्वस्तानां विश्रब्धानां देवता

नं०३०
१८८

नांचं वनारूपं पातकं पापम कु विश्वस्तजनवंचनस्य महापापरूपत्वात् ॥ इति अमुनाप्रकारेण चिंतयन् मनसा अवधारयन् सन्
सन्नसः नलः अशेषमणिगमन समापपुरंदरादेद्वांदृष्टादिशं समप्रपंचं सविस्तारं आचचक्षे कथयामास ॥ सा दमयंती शोकेन स्मि
तेन चईषद्धास्येन मुग्धरम्येन मुखं यस्याः सा एवंविधा सती इति प्रियंवदिकां त्वया सार्द्धं अन्या अहं तानंगी करिष्येन वेत्येव
रूपोत्तरप्रदानात् अपराया आलापलीला संभाषणविलासः तां अकरोत् अर्थिनोपि लोकपालान् प्रत्यखंडानलं प्रत्यनुरागाग्रह
च अन्या आप्त्याज्ञिनं प्रति यादयां चक्र इत्यर्थः ॥ इतीति किं हे मितिरोपभाषण सरोषाव्रत इत्यर्थः ॥ हे रोषभाषणे नुनयपि वेत्यने
कार्थः ॥ हे प्रियंवदिक प्रियमिष्टं अस्माकं जीवितं प्राणधारणं यस्याः सा एवंविधया अवयामात्रा ॥ तातेन पित्राम ध्यान्हे समाह
यआकार्यत्वं ॥ किं मुक्तासि ॥ नवकिमुक्तमित्यर्थः तथा किं शिक्षितासि कामिक्षा तव प्रदत्ता किमाव ॥ नामणि वितर्क ॥ इयं भामी व
ला अविनीता ॥ अविनयवती ॥ तथा इयं आग्रहात् हठेन यसाव्यातात् इति कथनेन केनापि कर्णजपन पिशुनेन तातस्य हृदयादह किं
दूरीकृता न इति वितर्कः ॥ खलु अनुनय अनुनयः प्रसादनं गुरूणामव गुरवः पिआदयो देवाः वंद्याः नमस्करणीयाः तेभ्योगुरुभ्यो
देवभ्यश्च विभिमनलापि इति अमुनाप्रकारेण पुनर्भूयः तां दमयंतीमभ्यधात् उवाच ॥ इतीति किं मदिरहर्षदायिनी प्रांतरक्त च
नेत्र इति रतिरहस्यान्नत्वात् प्रांतशोणे अक्षिणी नेत्रे यस्याः सा मदिराक्षी तस्याः संबोधने हे मदिराक्षी दमयंति मदिरा मद्यपानं
मदनयति मदनवंतं करोति नकरोति इति णिच् विन्मतालुप्ति इति मतुप्प्रत्ययस्य लुक् ॥ तथा तारुण्यं यौवनं तरलयति चपलयति
तथा धनं अंधयति अंधं करोति व्याकुलं करोतीत्यर्थः ॥ तथा मन्मथः कामः उत्पथयति उत्पथमुन्मार्गं करोतीति उत्पथयति ॥
उन्मार्गप्रवर्त्तयतीत्यर्थः ॥ तथा रूपाभिमानः सौंदर्यगर्वः विरूपयति विरूपं करोति ॥ रूपं तु श्लोकशब्दयोः ॥ पशावाका
रे सौंदर्ये नाणके नाटकादिके ग्रथावृत्तौ स्वभावे चेत्यनेकार्थः ॥ तथा गर्वः खर्वं करोति आः स्मानं नीचः विधत्त इति खर्वयति सर्वत्र
तत्करोति तदाचष्ट इति णिच् ॥ एतत् सर्वांक सर्वजनानां प्रसिद्धं विख्यातं ॥ किंतु हे दमयंति त्वं उदं पूर्वोक्त असत्यतां अनृततामानेषीः
मा प्रापय त्वमपि तथैव कुर्वीत्यर्थः ॥ एतान् नामानुप्राणीष्वति नापि तं वा अथवा नवांगतव सशरीरं सर्वमनंतपूर्वोक्तं व्यभिचरतु अ
न्यथा भवतु ॥ मदिरादयो मदनवनादिकरणानि ॥ भवंत्वित्यर्थः नहि त्वयि चंद्रवन्हिः संभवति नहि अमृते च विषाकाराः संभवंति ॥ १८९

477/1933

तथा त्वं शशिरीपीयूषभावा ॥ मदनवनादिरलमादयोहिवन्हि विषांकुरप्रायाः अन एव त्वयि एतेन संभावयंतीत्यर्थः ॥ तद्धिति
यस्मात् मदिरादय स्त्वां मदनतादि विशिष्टां कर्तुं न क्षमा स्तस्मात् इमं देवादेवां भाव इ्यासीः मानव गणय ॥ यतः अमी लोक
पालाः प्राणीनां यत्नां सर्वथा भवंति ॥ समर्था भवंति ॥ यथा रुचि कंदरं वा कुर्वंतीत्यर्थः ॥ तत्रापि लोकपालेष्वपि विशेषत आ
धिक्येन सकल दिक्शानां सकलदेवानां अधिपतिः स्वामी तथा अशेषस्कराणां समस्तनिर्जराणां यानि किरीटानि मुकुटानि तेषु
या मणिमयूख माला रत्नांशुश्रेणि स्तया अर्चितं पूजितं चरणारविंदं यस्य सः सर्वदेव नम्य इत्यर्थः एवंविधः पुरंदरो देवः तत्त
स्मात् हे दमयंति त्वं अमीषां अमृतभुजां लोकपालदेवानां मध्ये कमपि पुरंदरादिकं वृणुस्व अंगीकुरु ॥ तथा स्वर्गस्य स्थानानि मानय
उपभुंक्ष्व मा निरीह उपभोगार्थं ॥ तथा मर्त्यलोका त्वत्यानि यानि सुखानि तेषां अभूमिः स्थानमसि भूमिशब्दो अ स्थानमात्र वाची
तथा चोक्तं कालीदास कविभार घुकाव्ये उदजांगण भूमि स्थिति ॥ एवं विधे च व्यतिकरे एतादृशः प्रस्ताव राज्ञा देवरणस्वरूपे उक्ते
सति दमयंत्या पुनरुक्तं इदं जल्प्यं वाक्य पंचं असहमानया सोढुं अशक्नुवत्या तस्या मनाक् ईषत् शिरसि तरलितं कंपिते सति ज
ल्पस्य पुनरुक्तता च एकशः पर्वतकनाप्तत्वात् द्वितीयवारेण चस्वयमेव नलेनोक्तत्वात् ॥ दमयंत्या केमेव अरुंतुदं मर्मव्यथकं
अंकुशं असहमानया अरण्यकरिण्या काननहस्तिन्ये इव यथा अरण्यकरिणा अंकुशमसहमानया मनाक् शिरः तरल्यते
तथा तयापि ॥ तया मनसि चेतसि स्तोकं कृतेसति ॥ इंद्रप्रार्थनोक्तो खर्व आत्मानिश्चत्वात् ॥ तथानि सहसोढुमशक्यो योनिश्वा
समरुतसुस्व वायुः तस्मिन् मुक्ते सति ॥ तथा चक्षुषि पराकर्त्तितसति ॥ अशितेसति तथा वदनारविंदं विवर्णतां विच्छाय तामानीते
सति वदने विच्छाये जातेसतीत्यर्थः ॥ प्रस्तावे अवसरे पंडितापि दुषि अस्मिन्नवसरे इदं वक्तव्यमिदं न वक्तव्यमिति ज्ञाना प्रियंव
दिका सखी प्राह ॥ हे देवराजन् श्रोतव्यं श्रवणार्हं कृतं ॥ तथा देवादिशः अवधारितो मनसि धृतः किंतु यं इदमयंती न स्वतंत्रा न स्वा
धीना तन्न हेतुमाह ॥ यतः मदीशितस्य इयं ईश्वरे छायास्क किल इश्वरे छाया प्रवर्त्तते ईश्वरे च्छाया निवर्तित इति ईश्वरेच्छा परवशे
त्यर्थः ॥ च पुनरयं अंगनाजनस्य अनुरागः प्रेमबंधः प्राणिनां आलोचनस्य विचारणस्य गोचरो विषयः न विचारयितुं शक्य
इत्यर्थः ॥ तथा देति ॥ अनो गंजनस्य अनुरागः तस्य प्रेमबंधः प्राणिनां न आलोचनस्य विचारणस्य विचारविषयत्वमेव दर्शयति

न॰टी॰ नीव्रआय। स्नपनतापः स्वर्यातपः संप्रियस्ताद्यस्याः माएवंविधा अंभोजिनीपद्मिनीलोक भपिमनागपिपीयूषश्रावि
१८८ णश्च्वंद्रस्यरुचः कांतिर्नसहतेकिंतुविक्वाया भवतिचपुनर्मालिन्याजातेर्मालिकास्रक् मल्लिकासंकंतनंदलोक्षणेन परिम्लायति
विषमायाभवति अंभोजिन्या जातिस्रजश्चसाक्षान्मूर्ख्यालाध्यवसायान्मकंदरोपनानुरागउक्तस्तथाऽस्या अपिरम्येष्वपिलो
कपाल्युनानुरागइतिभावः एतत्तुवक्ष्यमाणप्रसिद्धंचसर्वं जनविदितंच ॥तदेवाह॥भवतीति॥हेदेवक्कापिकुत्रचित् नसर्वत्रक
स्यापिकस्मिन्नपिहृदयहारीवल्लभाभवतिगुणविशेषः प्रेमबंधस्यप्रयोजकोऽन्यो भरवलुनेवगुणविशेषेणप्रेमबंधोभवतीत्यर्थः
॥एतदेवदृष्टांतेनदृढयति॥बनानवनकिसलययतिपल्लवयति॥वसंतेमधौमाल्लतिजातिर्नविकसति॥नपुष्पतिकोत्रहेतुः कि
मत्रकारणं॥यदिपुनः माधवीशेषपक्षपातप्रेमबंधाभवेत्तदाजातिरपिवसंतेपुष्प्यन्नचपुष्पति। एतावताबहुगुणविशिष्टान
पिलोकपाल्यान। पमित्यत्तत्यंत्वयिवप्रेमवतीनिरूचितं॥पुनर्गुणविशेषंदर्शयति किंभूतवसंतकोकिलानामालापनरम्यः संद
रः कोकिलालापरम्यःतस्मिनवसंतातइत्यत्रअंतशब्दः स्वरूपार्थः एवममुनाप्रकारेण अनेकविधानिबहुप्रकाराणियान्युपाख्या
नानिदृष्टांतानित्वनिपुणयादक्षया॥तयाप्रियंवदिकयासहतस्मिनकाले। अवसरउचितयोग्यंयथाभवतितथा अनुक्रम
प्रकटंयत्स्मितंहास्यंतदेवश्वेतत्वात्सुधापीयूषंतयास्निग्धंचारुयथाभवतितथा अविरुद्धंपूर्वापरविरोधवर्जितंयथाभवतित
थापरिमितः स्तोकंयः परिहासोलीलापूर्वकहास्यंतेनकंदर्पयथाभवतितथा अनुबंधसूत्मानरबुद्धैरवाच्यकरणप्रवृत्त्यारोहितोवर्दिं
तीतःअनुरागोयत्रतत्एवंयथाभवति॥तथाआज्ञाल्यंशास्त्रविहितंयथाभवतितथा अकठोरंकोमलंयथाभवतितथाउष्ठितंयत्रके
प्रियंइत्येवंयथाभवतितथा आलोल्यंस्मा कलोवं जल्पन्। तयाइहकन्यांतःपुरेचिरंस्थातुं अयुक्तमितिचिंतयन्। दमयंती
माप्य नलः पर्यंकिकाप्रस्थान। लघुपल्यंकोपरितनतलात्॥उदतिष्ठत्॥उत्तस्थौ अल्पाल्पमिति॥एकंबहुव्रीहिवदितिपूर्वस्मात्
मितोयः प्रथमंतल्पोत्थानात्पूर्वमुत्थितयासुकाम्नया॥तथालज्जया अवनम्रं॥ईषन्नतंवदनारविंदंयस्याः सातयालज्जावन राम
म्रवदनारविंदया॥तथादमयंत्यासखीवृंदेनवयस्यावृंदेनच।महर्द्धिताणिपदानि अनुगम्यमाने अनुव्रियमाणोनलोविहस
न् सन्॥इदमवदत्॥आयासेनखेदेन अलं अलं आयासंकुरुत्वर्थः संभ्रमेठितंसखंजायतीइत्यभिधायउक्ता स्वसदनंप्रयासीत् १८८

[fold]

479/1933

जगाम स्वगृहेपुनर्गत्वाचशिरीषकुसुमकोमलशयनेसुभसकुमारेशय्यातलेनिषण्णः उपविष्टःसन् चिंतयांचकार॥हर्षादिति॥त
स्यामृगदृशोदमयंत्यानवसंगमेप्रथमसंयोगसन्मुखंवदनंतत्भूयोपिकिंद्रक्ष्येत।तथाविभ्रमुखं।पुनरपिकिंवीक्ष्येत॥अत्रयत्
दृष्टंचतिअथाप्रियवतेकिंभूतंतत। नवसंगमेमुखंहर्षादानंदात्उद्गताःपुलकाःरोमांचाःयत्रतत्उत्पुलकंतथारभसात्वीक्ष
णात्कस्यानिकाभिविकसवशात्तथाकलुकात्उन्मीलितं उन्मुखीकृतं॥तथाशृंगारात्शृंगाररसात्। अलसं। आलस्योपेतं।त
थाभयात् अपरिपाकभिया सहवार्त्ताविधानेनपिप्राहिभ्याभीतत्वरलान्वंचलादृष्टिर्यस्यतत्।चपुनःलज्जाभरात्व्रीडातिश
यात्नम्रंनमनशीलंपुनःकिंभूतंकिंचित्मनाक्कांचनवत्स्वर्णवत्गौरापीतवर्णौयौगंडौकपोलौताभ्यांसकाशात्गलितंक्षरि
तंयत्स्वेदांबुघर्मजलंतेनरम्यंमनोहरंयद्वाऽस्यायामनाविधयातस्याःमृगदृशः॥नक्षितिपूर्वस्वंमुखंनवसंगमेविवाहादूर्ध्वंप्रथमसं
योगेभयापिकिंदृश्येताअयंमुखविशेषणानितान्यवनचरंभयानवात्सात्वपश्चातस्वलदक्॥अपिचपुनः।अपेति।मृगाक्षीह
रिणलोचनाचक्षुःपानअपसरतिनयातिपुनःपुनर्नेमाचामेवपश्यामीत्यर्थः॥चपुनःइयंप्रत्यक्षारजनीनिशानयातिविरहित्वात्
स्वाकापिनवढ़ाजातेत्यर्थः॥तथानिद्रानंदानेनिनायातिनदाभवनाथिकामोपिग्रहस्यति"सस्वयति॥यस्मात्वतइतिखेदेदुःखि
तानांबहूनांबहुभिःप्रकारैःअपायाःप्रत्यूहाःअभिमुखाभवंतीतिसन्मुखाःआयांतेअतएवममापिविरहदुःखितत्वेनेतेअपायाःआना
र्त्तानिरेव॥इतीतिसन्नृपतिर्नलश्चित्तस्यशोभाश्चरणसरोजद्वंद्वं पादपद्मद्वयमाधायसंस्थाप्यस्यत्वेत्यर्थःत्रियामांसत्रिं अनैषीत्
अत्यवाहयत्॥किंभूतोनृपतिःशिवपूर्वाणिप्रकारेणविहिताःकृतायेवितर्कावितकल्पास्तेषांआवेशोहृदिप्रवेशोतेनविध्वस्तानष्टानिद्राय
स्यसःनथाएवंविधंचक्षुर्नेत्रंदधानोबिभ्राणःकिंभूतंचक्षुःजलेनअश्रुजलेनयोजडिमाजडत्वं अनुन्मिषत्वं जलजडिमावर्ततइति
सजलजडिमावर्त्तनइतिसजलजडिमानोन्मुखीभवतीत्यर्थः॥तथामिल्लतिसं।कुंचंतिपक्ष्माणिनेत्ररोमाणियत्रतत्मिलत्पक्ष्मयद्वास
जलेनवजडिम्नामीलितपक्ष्मचेतिसमासःपुनःकिंभूतःउभयस्मिनपिकाराभ्यर्थितभैमीपरिणयनेश्चयत्प्रतिघातःइतितत्परिणयाभ्य
नोनादकसर्वातिशायिरूपावल्लोकनोत्पन्नानुरागाचपरिणयामीत्यभयचसंगआसक्तिःविद्यतेयस्यासोउभयसंगी॥किंचिज्जानाति प
रिणयामि॥किंचिन्नजानातिनपरिणयामीत्युभयत्राभिलाषवानयद्वाउभयस्मिनशंभुपदपद्मस्मरणभैमीमुखपनस्वल्पेवकेन्वसंप

चं०२० निघंतेयस्यासाउभयसंगी॥ अतरीतिगना विनीर्मर्थीत्व॥ ॥प्रत्यंतरत्तु अतिविदग्ध इति पाठः मत्तस्य पत्व उतिवाचनाचार्यश्रीमश्री
१८९ प्रमादमाणिक्यगणिशिष्यश्रीजयसोमगणिशिष्य पंडितश्रीगुणविनयगणिविरचितायां श्रीत्रिविक्रमभट्टविरचित श्रीदमयंती
कथाविवृतौ उप्रमउच्छ्वासः समाप्त॥ श्रीमत्खरतरगच्छमध्येभुवन्नवांगवृत्तिकरा: श्रीमदभयदेवाख्याः पुरावराचार्यगुणमुख्याः
तेषांक्रमणपट्टविख्याता लक्षसंख्यगुणदक्षाः र जैनलधिगंभीराः श्रीजिनमाणिक्यसूरिवरा॥२॥ तत्पदे विशदप्रभाकरस्फु
र्जस्प्रतापोद्भुत॥ वादप्रामतत्याभरापनिमदः पौगसदास्फुरा तत्कृत्यविधानता भुविचमत्कारं विशांचक्रिरे चेतस्सःप्रथमामंग
अभिगमताल्लब्धप्रतिष्ठा श्वय॥ युगप्रधानेषु महाप्रभावश्रियांनिधानेषु विशुद्धबुद्धिषु विराजमानेषु जनेषु तेषु॥ सुतेषु सत्सु जि
नचंद्रसूरिषु॥४॥ श्रीक्षेमशाखा स्फुरधानिशाधिरसभवशा समवाग्विलासा:। श्रीक्षेमराजा भुविपारिजातपूल्लोपमा: पावकल्लक्ष्मि
लक्ष्म्या:॥५॥ तत्पंतुतेषां चवराविनया: सद्भागधेया: स्वगुण: स्मेया: चत्वारआसन्विमलप्रबोधा विधर्नुवेदाइवमूर्तिमंत:॥६॥
॥ शिवमंदरनामानाविलसत्संवेगरूपकलितकाव्या:॥ पाठकपदप्रधाना उभयेपिप्राप्तकीर्तिभरा॥७॥ सद्दृयादयास्तनीयास्सद
यासमतत्न्दयातिलकगणमय: वागुरवावागुरव: तूर्या: शिष्याश्रीजिनयंते॥८॥ श्रीमलबोधमाणिक्यनामधेयास्फुसाधुबलधरा:
भाग्याभ्यधिकास्तेषांविदधनमीपुन: शिष्या:॥१०॥ चत्वारोप्यंबुधिवद्गंभीराक्षोभ्यत्वादिगुणयुक्ता:॥ नचलद्संगतिभाजाभवंतियेस्मिन्
महीपांडे॥१०॥ वागुलगुणारंगाख्यारंगद्भक्तिभागदयाम:॥ श्रीजयसोमास्सोमाननास्तथाक्षेमसोमाह्ला:॥११॥ तत्रश्रीजयसो
मकल्पतरवोभ्रमयप्रमान्नामुषी॥ शाखालीदवागमावरतलासत्पात्रशोभावहा: कीर्तिप्राप्तफला: कलोत्तरकलास्संतीह मसाठका:
श्रीमंतोगुरवोरवोदितरसे: संप्रीणीतप्राणिन:॥१२॥ तेषांशिष्योमुख्योगुणविनयाख्योविमृश्य॥ शास्त्राणिसत्याणिनीय हैमानेकार्थी
आदिमुख्यानि॥१३॥ श्रीचंडपालविरचितं दुर्गपदप्रकटनेक्षमितवृत्तं श्रीचंपूटीप्पनकं पुन: सहांद्समुपज्ञाख्यं॥१४॥ श्रीत्रिविक्र राम
मवंश्याद्भुत सद्दिक्रमराजसिंहरूपराज्ये। मत्कमकर्मचंद्रशिधीसत्तधर्यसंधार्ये १५ श्रीमद्विक्रमभूपते: स्वारसरस्वत्कशक्रप्रमाख्या १८९
तायां शरदिप्रमाद विमरभ्रांतिप्रपोराकुले॥ श्रीसत्कथकनाम्नीभद्रनगरे अर्हच्चैत्यशोभाधरे चक्रे श्रीदमयंत्युदारचरिते टीकामहार्घा

481/1933

सुधा:॥ सदस्याभणीनायां॥ श्रीचंपांस्तसंविदियन्मयावितथंप्रोक्तमतिमादात्र्नचान्यथा॥१७॥ सद्व्याख्यांकुर्वतासंतो॥ नु
ग्रहंमयिधीधना: तत्कृत्तोत्सारंत्वायंयांमावजानंतुकिंचन॥१८॥ युग्मं॥ गच्छत: स्खलनंक्वापिभवत्येवप्रमाद:॥ हसंतिदुर्जना
स्तत्र। समादधतिसज्जना:॥१९॥ आकृतिकबुधविनिर्मितमेतद्व्याख्यानमिति विमृश्येह॥ मावज्ञांकुरुतबुधा: ग्रथानसंवी
क्ष्ययदृक्षां॥२०॥ श्रीफलवर्द्धिकपार्श्व। श्रीमज्जिनदत्तकुशलसूरीणां सौम्यदृशाप्रणतामिह शुभार्थदात्रीरेषास्तात्
वैय्याकरणविशिष्टै: शिष्टै: मदसननिवेकमतिपुष्टै:॥ रत्ननिधानै: वाचकमुख्यै: दक्षै: अशोधिय॥२२ नयेषुदशेषुविशिष्ट
धर्मवार्तां पिबत्यांतिक्तितांसभाज॥ येनपत्तापालनतत्परेण॥ प्रवर्तितस्तेषु विशुद्धधर्म:॥१॥ अनार्यात्रपिदेशा: सद्धर्मभावनया
येनायाविहितायद्दतिस्म: पुष्प: सुवासिता:॥२॥ दोषापहारा नमसोविनाशनात्प्रकाशनात्न्यायपथस्यभूतले॥ श्रीसूर्यसवारू
रणानुसी पंगिणा श्रीमाहिमायनकंतंमहाद्भुतं॥३॥ गवादिप्राणिसंघातघातस्यप्रतिषेधनात् येनकांनादयोकांता। संभोग्येकम
शिरूमा॥४॥ स्वप्नेपिसज्जना: सर्वे यस्यभामामिषंदद्भुतपालयश्चिराद्राज्यंयत्कापावारिवारिधि:॥५॥ अस्यराज्ञ: प्रसत्यामीध
र्मंकुर्वंतिसाधव:॥ तस्माद्यपिजयानिस्वंयनाधर्मकर्त्तामय:॥६॥ यस्यनाम्निविराजंतेविश्रुत्स्महेश्वरा: तेनात्राकवरेत्याख्याख्या
नामर्थ्यभूतले॥७॥ विबुधश्रेणिविराजितसविधवसनंदनश्रियामुदितेतजगोरक्षदक्षा शुभनयपत्त्वाचिदिक्साथ ८ अकबरनृप
धिनपता विग्रविनाशरभुवमममिनवर्षे श्रीमल्लाभपुरीयं प्राकाविपरापरस्फुधियाम्॥९॥ इतिचंपूवृत्ति: समाप्ता सारस्वतीति
नाम्नीदृत्तिरियम्॥ ॥ ॥ श्रीरामायनम:॥ ॥२७॥ ॥७॥

483/1933

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017

इतिचंपूवलिः समाप्तिमागमत्